

**התמורות בהרכב ההשכלתי והמקצועי כמאפיין למעמד החברתי-כלכלי
של יהודי ברית המועצות בפרספקטיבה היסטורית**

**חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת וצ'סלב קונסטנטינוב**

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים

תמוז תשס"ה

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של:

פרופסור מרדכי אלטשולר

פרופסור סרג'יו דלה-פרגולה

תוכן העניינים

1	מבוא. הבעיות התאורטיות והמתודיות של המחקר
1	1. מטרת המחקר
3	2. מבנה המחקר
4	3. בעיות מושגיות-תאורטיות של המחקר
4	א) הגדרה כללית של המוביליות החברתית וסוגיה העיקריים
5	ב) אופי של המוביליות החברתית בבריה"מ לשעבר
6	ג) אופי המוביליות החברתית בקרב היהודים – "המיעוט המקדים"
10	4. מצב המחקר בנושא
10	א) הספרות המערבית הכללית בנושאי הריבוד החברתי
12	ב) הספרות המערבית בנושא הריבוד החברתי בבריה"מ (כולל ההיבט האתני)
15	ג) הספרות הסובייטית הכללית על הריבוד והמוביליות החברתית
17	ד) הספרות בסוציולוגיה היהודית העולמית ולגבי יהודי ברית המועצות
23	5. המקורות לניתוח
24	6. שיטות המחקר והבעיות המתודולוגיות
24	א) אמינות הנתונים
25	ב) מדידת רמת השכלה ומוביליות השכלתית
27	ג) קביעת קבוצות חברתיות-מקצועיות לניתוח
32	ד) יחס בין רמת השכלה לבין מעמד חברתי-מקצועי
33	ה) ניתוח הגורמים העיקריים, המשפיעים על התמורות החברתיות
34	ו) השפעת השואה על המבנה ההשכלתי-מקצועי של האוכלוסייה היהודית
35	ז) השוואה בין היהודים לבין הלא-יהודים בתמורות השכלתיות-מקצועיות
35	7. הפריודיזציה של התמורות החברתיות בקרב יהודי ברית המועצות
38	8. השערותיו העיקריות של המחקר
	פרק 1. השינויים הגאוגרפיים והדמוגרפיים כגורמים לתמורות חברתיות בקרב יהודי
40	ברית המועצות
40	1.1. השינויים במספרם הכללי של יהודי ברית המועצות
41	1.2. התפלגות היהודים בין הרפובליקות של ברית המועצות
46	1.3. האוכלוסייה העירונית וריכוז היהודים בערים הגדולות
48	1.4. הרכב האוכלוסייה היהודית לפי גיל
50	1.5. הרכב האוכלוסייה היהודית לפי מין
52	סיכום הפרק
54	לוחות ותרשימים

59	פרק 2. המוביליות ההשכלתית של האוכלוסייה היהודית הבוגרת
59	2.1. בעיות כלליות במדידת רמת השכלה ומוביליות השכלתית
62	2.2. ידיעת קרוא וכתוב
64	2.3. השכלה יסודית ותת-יסודית
64	2.4. השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה)
66	2.5. השכלה על-תיכונית מקצועית
68	2.6. השכלה גבוהה
74	2.7. רמת ההשכלה הממוצעת (שנות הלימוד)
75	סיכום הפרק
77	לוחות ותרשימים
90	פרק 3. התלמידים והסטודנטים היהודים בבתי הספר ובמוסדות להשכלה
90	3.1. התלמידים היהודים בבתי ספר יסודיים ותיכוניים
94	3.2. התלמידים היהודים בבתי ספר תעשייתיים ומקצועיים, להכנת עובדי "הצווארון הכחול"
95	3.3. התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית
95	א) מגמות כלליות
99	ב) מגמות לפי הרפובליקות
101	ג) מגמות לפי צורות הלימוד
103	ד) מגמות לפי הענפים
104	ה) הרכב לפי גיל ומין
104	3.4. הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה
104	א) מגמות כלליות
110	ב) מגמות לפי הרפובליקות
114	ג) מגמות לפי צורות הלימוד
116	ד) מגמות לפי סוגי המוסדות והענפים
122	ה) הרכב לפי גיל ומין
123	3.5. היהודים - תלמידי המחקר (האספירנטים)
123	א) מגמות כלליות
125	ב) מגמות לפי הרפובליקות
126	ג) מגמות לפי סוגי המוסדות ולפי התחומים המדעיים
128	סיכום הפרק
132	לוחות ותרשימים

154	פרק 4. המוביליות התעסוקתית והמקצועית בקרב יהודי ברית המועצות
154	4.1. שיעורי התעסוקה של יהודי ברית המועצות
160	4.2. הרכבם של היהודים המועסקים לפי הענפים הכלכליים
164	4.3. המוביליות החברתית-מקצועית של יהודי ברית המועצות
167	4.3.1. המנגנון המפלגתי-ממשלתי
171	4.3.2. מנהלים בדרגה הבינונית
173	4.3.3. עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה
173	(א) מגמות כלליות
177	(ב) הרכב לפי התארים והתפקידים המדעיים
180	(ג) התפלגות לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים
183	4.3.4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
185	(א) מהנדסים ואדריכלים
185	(ב) עובדי רפואה ורוקחות
187	(ג) מורים בבתי ספר יסודיים ותיכונים
188	(ד) עובדי תרבות ואמנות
189	(ה) עובדי משפטים
191	(ו) כלכלנים, סטטיסטיקאים, מפקחים ומבקרים
192	(ז) רבנים וכלי קודש
193	4.3.5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
194	(א) טכנאים ודומיהם
195	(ב) אחיות וחובשים
196	(ג) עובדי חינוך ותרבות (לא אקדמאים)
197	(ד) מנהלי חשבונות וצוות ביניים במסחר
198	4.3.6. פקידים זוטרים
199	4.3.7. עובדי מכירות ושירותים
201	4.3.8. פועלים מקצועיים
203	4.3.9. פועלים בלתי-מקצועיים
205	4.3.10. עובדי חקלאות ויעור
205	4.4. הרכבם המקצועי של היהודים לפי גיל ומין
208	4.5. רמת השכלתם של היהודים המועסקים ויחס בינה לבין מעמדם המקצועי
214	סיכום הפרק
218	לוחות ותרשימים

243	פרק 5. השוואת התמורות ההשכלתיות-מקצועיות בין יהודי בריה"מ לבין תפוצות אחרות
244	5.1. הסטודנטים היהודים בברית המועצות ובמדינות אחרות
247	5.2. רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת
249	5.3. הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ וארצות אחרות
249	א) מקצועות ניהוליים
250	ב) מקצועות מדעיים, אקדמיים, חופשיים וטכניים
252	ג) פקידים זוטרים
253	ד) עובדי מסחר
254	ה) עובדי "הצווארון הכחול"
255	סיכום הפרק
257	לוחות ותרשימים
266	פרק 6. הסוגיות העיקריות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ
266	6.1. המוביליות ההשכלתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט
266	א) מקומה של רמת ההשכלה כמאפיין למעמד החברתי
268	ב) שלושה השלבים של מוביליות השכלתית בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית
271	ג) ניתוח הגורמים המשפיעים על אחוז בעלי השכלה גבוהה
272	ד) היבטים איכותניים של מוביליות השכלתית
273	6.2. המוביליות התעסוקתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט
273	א) השתלבות בתעסוקה
274	ב) יחס בין המועסקים בתחום החקלאי לבין הלא-חקלאי
274	ג) חלוקה בין עובדי "הצווארון הכחול" לבין עובדי "הצווארון הלבן"
275	ד) שינויים בקבוצות חברתיות-מקצועיות
276	ה) תמורות בין תחומי תעסוקה ספציפיים
277	ו) התקדמות לתפקידים ניהוליים
279	ז) היחס בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי
279	6.3. השפעת השואה על השינויים בהשכלה ובתעסוקה של יהודי בריה"מ
282	6.4. המוביליות החברתית בקרב היהודים ולאומים אחרים במדינה הרב-לאומית
282	א) ההיררכיה האתנית בברית המועצות ומקום היהודים בה
283	ב) המדיניות האתנית הכללית וכלפי היהודים בבריה"מ
285	ג) קשר בין שיעור היהודים והלאומים האחרים בקרב קבוצות השכלתיות-מקצועיות
286	6.5. השפעתו של המשטר על המוביליות החברתית בקרב היהודים
289	6.6. הסוגיות הדמוגרפיות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ
289	א) הזדקנות ומוביליות חברתית של היהודים
290	ב) הגירה ומוביליות חברתית של היהודים
291	ג) המוביליות החברתית לפי מין
292	לוחות

רשימת הלוחות:

פרק 1.

- 54 לוח 1.1 האוכלוסייה היהודית בברית המועצות בשנים 1926-1989
- 55 לוח 1.2 הרכב האוכלוסייה היהודית לפי הקהילות הסוב-אתניות בשנים 1926-1989
- 56 לוח 1.3 הרכב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי גיל בשנים 1926-1989
- לוח 1.4 שיעור הנשים ל-100 גברים באוכלוסייה היהודית והכללית לפי קבוצות הגיל בשנים 1926-1989
- 57

פרק 2.

- לוח 2.1 ידיעת קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 10 ומעלה בשנים 1897-1959 לפי מין וגיל
- 77
- לוח 2.2 התפלגות האוכלוסייה בגיל 20 ומעלה (היהודית, הכללית והעירונית) לפי רמת ההשכלה בשנים 1939-1989
- 78
- לוח 2.3 אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 79
- לוח 2.4 אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 80
- לוח 2.5 אחוז היהודים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1959-1989 לפי רפובליקות (בגיל 20 ומעלה)
- 81
- לוח 2.6 אחוז בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 82
- לוח 2.6A אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 83
- לוח 2.7 אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1939-1989 לפי רפובליקות (בגיל 20 ומעלה)
- 84
- לוח 2.8 רמת ההשכלה הממוצעת של האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 85

פרק 3.

- לוח 3.1 התלמידים היהודים בבתי הספר היסודיים והתיכוניים בשנים 1926-1959 לפי כיתות הלימוד
- 132
- לוח 3.2 התלמידים היהודים בבתי הספר התעשייתיים (FZU) ודומיהם לפי מין בשנים 1926-1959
- 133

	לוח 3.3	חלוקת היהודים וכלל תלמידי בתי הספר התעשייתיים (FZU) לפי ענף המוסד ומין בשנים 1932-1930
134		
	לוח 3.4	תלמידי יהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1989-1925
135		
	לוח 3.5	חלוקת כלל התלמידים והיהודיים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1985-1939 לפי צורות הלימוד
137		
	לוח 3.6	חלוקת היהודים וכלל התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד בשנים 1956-1930
138		
	לוח 3.7	אחוז הנשים ברקב כלל התלמידים והיהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1970-1939
139		
	לוח 3.8	הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1989-1926
140		
	לוח 3.9	חלוקת כלל הסטודנטים והיהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1985-1939 לפי צורות הלימוד
142		
	לוח 3.10	הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות בשנים 1956-1926
143		
	לוח 3.11	חלוקת היהודים וכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי ענף המוסד בשנים 1956-1926 (ללא אוניברסיטאות)
144		
	לוח 3.12	אחוז הנשים ברקב כלל הסטודנטים והיהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1970-1939
145		
	לוח 3.13	תלמידי המחקר (האספירנטים) היהודים בשנים 1987-1929
146		
	לוח 3.14	התפלגות היהודים וכלל תלמידי המחקר (האספירנטים) לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים בשנים 1940-1933
147		
	לוח 3.15	מספר תלמידי מחקר (אספירנטים) ל-1000 סטודנטים להשכלה גבוהה בשנים 1987-1940 לפי הקבוצות האתניות
148		
		פרק 4
	לוח 4.1	אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית בגיל 15 ומעלה לפי מין בשנים 1989-1926
218		
	לוח 4.2	הרכב היהודים וכלל המועסקים לפי ענפים כלכליים בשנים 1989-1926
219		
	לוח 4.3	הרכבם המקצועי של היהודים וכלל המועסקים בשנים 1989-1926
220		
	לוח 4.3A	הרכבם המקצועי של היהודים וכלל המועסקים בשנים 1989-1926 (ללא חקלאות)
221		
	לוח 4.4	שיעור המנהלים במספרם הכללי של עובדי "הצווארון הלבן" – היהודים וכלל המועסקים בשנים 1989-1926
222		

	לוח 4.5	מספרם המוחלט ואחוזם של היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר ומרצים בשנים 1926-1987 לפי התארים המדעיים
223		
	לוח 4.6	אחוזם של עובדי מדע ומחקר ומרצים בקרב מועסקים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1955-1987 לפי הקבוצות האתניות
224		
	לוח 4.7	אחוז הנשים בקרב היהודים וכלל המועסקים לפי קבוצות מקצועיות בשנים 1926-1989
225		
	לוח 4.8	התפלגות האוכלוסייה המועסקת (היהודית, הכללית והעירונית) לפי רמת ההשכלה בשנים 1970-1989
226		
	לוח 4.9	אחוז היהודים המועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות
227		
	לוח 4.10	אחוז היהודים המועסקים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות
228		
	לוח 4.11	יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב היהודים המועסקים לפי מין בשנים 1959-1989
229		
	לוח 4.12	היהודים המועסקים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים") בשנים 1940-1987
230		
		פרק 5
	לוח 5.1	אחוז הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ו"המקדם היהודי" בברית המועצות ובארצות אחרות משנות ה-20 עד תחילת ה-70
257		
	לוח 5.2	הרכבם של היהודים וכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בבריה"מ ובארה"ב לפי תחומי הלימוד בשנים 1934-1956
258		
	לוח 5.3	רמת השכלה של יהודי בריה"מ וארצות אחרות מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90
259		
	לוח 5.4	אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ ובארצות אחרות מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90 לפי מין
260		
	לוח 5.5	אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ, בארה"ב ובצרפת לפי קוהורטות (שנות לידה) ומין
261		
	לוח 5.6	הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בבריה"מ ובארצות אחרות במאה ה-20
262		
	לוח 5.7	הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בבריה"מ ובארצות אחרות לפי מין מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90
263		

פרק 6.

- 292 לוח 6.1. תוצאות רגרסיה לינארית של אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב 6 לאומים של בריה"מ (על בסיס נתוני מפקדי אוכלוסין 1970-1989 לפי גיל ולאום)
- 292 לוח 6.2. תוצאות רגרסיה לינארית של אחוז בעלי השכלה גבוהה ברקב היהודים ב-9 רפובליקות (על בסיס נתוני מפקדי אוכלוסין 1939-1989 לפי גיל)
- 293 לוח 6.3. מקדמי מתאם (Pearson) בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים בקרב קבוצות השכלתיות מקצועיות נבחרות בבריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה
- 294 לוח 6.4. מקדמי מתאם (Pearson) בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1948-1985 לפי רפובליקות
- 295 לוח 6.5. הרכבם המקצועי של האוכלוסייה היהודית בבריה"מ והמהגרים היהודים לישראל ולארה"ב בשנות ה-70

רשימת התרשימים: ¹

לפרק 1:

- 58 תרשים 1.1. מספר היהודים בבריה"מ, 1926-1989 (מיליונים)
- 58 תרשים 1.2. הגיל החציון של האוכלוסייה היהודית והכללית, 1926-1989

לפרק 2:

- 86 תרשים 2.1. האוכלוסייה היהודית בגיל 20 ומעלה לפי רמת ההשכלה (%), 1939-1989
- 86 תרשים 2.2. אחוז בעלי השכלה יסודית ופחות בקרב היהודים וכלל העירוניים בגיל 20 ומעלה, 1939-1989
- 86 תרשים 2.3. אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב היהודים וכלל העירוניים בגיל 20 ומעלה, 1959-1989
- 87 תרשים 2.4. אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב היהודים וכלל העירוניים בגיל 20 ומעלה, 1959-1989
- 87 תרשים 2.5. אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב היהודים וכלל העירוניים בגיל 20 ומעלה, 1939-1989
- 88 תרשים 2.6. אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה) לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל
- 88 תרשים 2.7. רמת ההשכלה הממוצעת (שנות לימוד) בקרב היהודים וכלל העירוניים בגיל 20 ומעלה, 1939-1989

לפרק 3:

- 149 תרשים 3.1. הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (אלפים), 1926-1989
- 149 תרשים 3.2. הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (% מכלל הסטודנטים), 1926-1989
- 150 תרשים 3.3. שיעור הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ל-1000 יהודים בגיל המתאים, 1926-1989
- 150 תרשים 3.4. שיעור התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית ל-100 סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (יהודים וסה"כ), 1926-1989
- 151 תרשים 3.5. אחוז הלומדים ביום בקרב היהודים וכלל התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית, 1948-1985

¹ מהסיבות הטכניות כל התרשימים במחקר נעשו בשפה האנגלית (ראה List of Diagrams בסוף).

	תרשים 3.6. אחוז הלומדים ביום בקרב היהודים וכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה, 1947-1985	151
	תרשים 3.7. מספרם המוחלט של האספירנטים היהודים, 1945-1987	152
	תרשים 3.8. אחוז היהודים בקרב כלל האספירנטים, 1945-1987	153
	תרשים 3.9. שיעור האספירנטים ל-1000 סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (יהודים וסה"כ), 1945-1987	153
	לפרק 4:	
	תרשים 4.1. התפלגות היהודים לפי הענפים הכלכליים (%) בשנים 1926-1989	231
	תרשים 4.2. המבנה החברתי-מקצועי של היהודים המועסקים (%), 1926-1989	231
	תרשים 4.2A. אחוז המנהלים בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים (כולל המנגנון המפלגתי-ממשלתי), 1926-1989	232
	תרשים 4.2B. אחוז בעלי המקצועות האקדמיים בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים (כולל עובדי מדע ומחקר), 1926-1989	232
	תרשים 4.2C. אחוז בעלי המקצועות ברמה הבינונית בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים, 1926-1989	233
	תרשים 4.2D. אחוז פקידים זוטרים, עובדי מכירות ושירותים בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים, 1926-1989	233
	תרשים 4.2E. אחוז פועלים מקצועיים בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים, 1926-1989	234
	תרשים 4.2F. אחוז פועלים בלתי-מקצועיים בקרב היהודים וכל המועסקים העירוניים, 1926-1989	234
	תרשים 4.3. שיעור המנגנון המפלגתי-ממשלתי ל-100 עובדי "הצווארון הלבן" (היהודים וסה"כ), 1926-1989	235
	תרשים 4.4. שיעור המנהלים בדרגה הבינונית ל-100 עובדי "הצווארון הלבן" (היהודים וסה"כ), 1926-1989	235
	תרשים 4.5. מספר היהודים – עובדי המדע והמחקר (אלפים), 1926-1987	236
	תרשים 4.6. אחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר, 1926-1987	236
	תרשים 4.7. שיעור עובדי המדע והמחקר ל-100 מועסקים – בעלי השכלה גבוהה (היהודים וסה"כ), 1955-1987	237
	תרשים 4.8. אחוז הנשים בקרב האוכלוסייה המועסקת (היהודית והכללית), 1926-1989	237

	תרשים 4.8A . אחוז הנשים בקרב המנגנון המפלגתי-ממשלתי (היהודים וסה"כ),
238	1989-1926
	תרשים 4.8B . אחוז הנשים בקרב מנהלים בדרגה הבינונית (היהודים וסה"כ),
238	1989-1926
	תרשים 4.8C . אחוז הנשים בקרב עובדי המדע והמחקר (היהודים וסה"כ),
239	1989-1926
	תרשים 4.8D . אחוז הנשים בקרב שאר בעלי המקצועות האקדמיים (היהודים וסה"כ),
239	1989-1926
	תרשים 4.8E . אחוז הנשים בקרב בעלי מקצועות ברמה הבינונית (היהודים וסה"כ),
240	1989-1926
	תרשים 4.9 . האוכלוסייה העירונית המועסקת (היהודית והכללית) לפי רמת השכלה (%),
240	1989-1970
	תרשים 4.10 . מספר היהודים המועסקים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית
241	("ספציאליסטים"), 1987-1954 (אלפים)
	תרשים 4.11 . אחוז היהודים בקרב כל המועסקים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית
241	מקצועית ("ספציאליסטים"), 1987-1954
	תרשים 4.12 . השוואה בין רמת השכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי בקרב המועסקים
242	(היהודים וסה"כ), 1989-1970
	לפרק 5:
	תרשים 5.1 . הסטודנטים היהודים בבריה"מ ובארה"ב לפי תחומי הלימוד (%),
264	1947-1934
	תרשים 5.2 . אחוז היהודים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ, בצרפת,
264	בארה"ב ובקנדה, 1991-1957
	תרשים 5.3 . אחוז היהודים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ, בארה"ב
265	ובצרפת לפח קוהורטות (שנות לידה), 1990-1970
	תרשים 5.4 . אחוז המנהלים, בעלי המקצועות האקדמיים, החופשיים והטכניים בקרב
265	היהודים המועסקים בבריה"מ, בארה"ב, בקנדה ובצרפת, 1990-1910

תוכן העניינים (נספח)

מילון המונחים העיקריים

לוחות נוספים:

לפרק 1:

- 16 לוח א'1. התפלגות האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות
לוח א'2. אינדקס גידול / פחיתה האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989
לפי רפובליקות
- 17 לוח א'3. שינויים באוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי גורמי השינוי
ורפובליקות
- 18 לוח א'4. האוכלוסייה העירונית בקרב היהודים לפי הערים המרכזיות בשנים
1926-1989
- 19 לוח א'5. הרכב הגילאים של היהודים לפי רפובליקות בשנים 1926-1989
- 20 לוח א'6. האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989 לפי מין ורפובליקות
- 22 לוח א'7. שינויים במספר היהודים בין שנים 1939 ו-1959 לפי קוהורטות
(שנות לידה) ומין
- 23 לוח א'8. שינויים במספר היהודים בין שנים 1939 ו-1959 לפי קוהורטות
(שנות לידה), מין ורפובליקות
- 24 לוח א'9. שינויים במספר היהודים בשנים 1959-1989 לפי קוהורטות
(שנות לידה), מין ורפובליקות
- 26

לפרק 2:

- לוח ב'1. ידיעת קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 10 ומעלה
בשנים 1926-1959 לפי רפובליקות
- 28 לוח ב'2. התפלגות האוכלוסייה היהודית מעל גיל 20 לפי רמת השכלה
ומין בשנים 1939-1989 (אלפים)
- 29 לוח ב'3. רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית מעל גיל 20 לפי מין בשנים
1939-1989 (באחוזים)
- 30 לוח ב'4. שינויים ברמת ההשכלה של היהודים בשנים 1939-1959 לפי קוהורטות
(שנות לידה) ומין
- 31 לוח ב'5. רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית מעל גיל 20 בשנים
1939-1989 לפי רפובליקות
- 32 לוח ב'6. אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים
1959-1989 לפי מין וגיל
- 34 לוח ב'7. אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב היהודים והעירוניים –
בני לאומים אחרים בגיל 20 ומעלה בשנים 1959-1989
- 35 לוח ב'8. אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב האוכלוסייה היהודית
בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל
- 36

37	לוח ב'9. אחוז היהודים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1959-1989 לפי רפובליקות, מין וגיל
39	לוח ב'10. אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב היהודים והעירוניים - בני לאומים אחרים בגיל 20 ומעלה בשנים 1959-1989
40	לוח ב'11. אחוז המגיעים להשכלה גבוהה בקרב היהודים ובני לאומים חרים - בעלי השכלה תיכונית לפחות בשנים 1959-1989
41	לוח ב'12. אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1939-1989 לפי מין וגיל
42	לוח ב'13. אחוז בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל
43	לוח ב'14. אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בשנים 1939-1989 לפי רפובליקות, מין וגיל
45	לוח ב'15. רמת ההשכלה הממוצעת של האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל
	לפרק 3 :
46	לוח ג'1. מספר היהודים - תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים לפי רפובליקות וכיתות הלימוד בשנים 1926-1959
47	לוח ג'2. אחוז היהודים - תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים לפי רפובליקות וכיתות הלימוד בשנים 1926-1959
48	לוח ג'3. תלמידים בבתי הספר ברספס"ר, באוקראינה ובבלרוסיה שלמדו בשפת היידיש בשנות ה-20 וה-30
49	לוח ג'4. התפלגות היהודים בני גיל 14-17 לפי סוג המוסד וכיתות הלימודים בשנים 1939 ו-1959
50	לוח ג'5. התפלגות היהודים והאוכלוסייה הכללית בגיל 14-17 לפי מין וסוג מוסד הלימודים בשנת 1959
51	לוח ג'6. מספר ואחוז היהודים בקרב תלמידי בתי הספר התעשייתיים (FZU) ודומיהם לפי רפובליקות בשנים 1926-1959
52	לוח ג'7. הרכבם האתני של תלמידי בתי הספר התעשייתיים (FZU) והתיכוניים בשנים 1927-1959
53	לוח ג'8. הרכבם האתני של התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1927-1985
54	לוח ג'9. מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי רפובליקות בשנים 1925-1985
57	לוח ג'10. אחוז היהודים בקרב התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי רפובליקות בשנים 1925-1985
59	לוח ג'11. הרכבם האתני של התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי רפובליקות

63	לוח ג'12. התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד
64	לוח ג'13. מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד בשנים 1930-1956
65	לוח ג'14. אחוז היהודים בקרב התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד בשנים 1930-1956
66	לוח ג'15. התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1939 ו-1959 לפי מין וגיל
67	לוח ג'16. אחוז הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים בני 15-29 ב-1939 ו-1959 לפי מין, גיל ורפובליקות
68	לוח ג'17. הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1927-1989
69	לוח ג'18. מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה לפי רפובליקות בשנים 1923-1989
72	לוח ג'19. אחוז היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי רפובליקות בשנים 1923-1989
74	לוח ג'20. הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי רפובליקות
78	לוח ג'21. הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד
79	לוח ג'22. מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה לפי סוג וענף המוסד בשנים 1926-1956
81	לוח ג'23. אחוז היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי סוג וענף המוסד בשנים 1926-1956
83	לוח ג'24. מספר מוחלט ואחוז הסטודנטים היהודים בקרב המתקבלים לשנה א' למוסדות להשכלה גבוהה לפי סוג וענף המוסד בשנים 1933-1952
84	לוח ג'25. הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939 ו-1959 לפי מין וגיל
85	לוח ג'26. אחוז בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה בקרב היהודים - בני 20-29 בשנים 1959-1989 לפי מין ורפובליקות
86	לוח ג'27. הרכבם האתני של תלמידי המחקר (האספירנטים) בשנים 1933-1987
87	לוח ג'28. תלמידי המחקר (האספירנטים) היהודים בשנים 1945-1952 לפי סוגי הפיקוח והרפובליקות
88	לוח ג'29. מספר ואחוז היהודים בקרב תלמידי המחקר (האספירנטים) לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים בשנים 1933-1940

לפרק 4 :

- 89 לוח ד'1. אחוזי התעסוקה והאבטלה בקרב האוכלוסייה היהודית של בלרוסיה בשנת 1926 לפי מין וגיל
- 90 לוח ד'2. אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 15 ומעלה לפי מין ורפובליקות בשנים 1959-1989
- 91 לוח ד'3. אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית בשנים 1970-1989 לפי מין וגיל
- 92 לוח ד'4. אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 15 ומעלה בשנים 1970-1989 לפי רמת השכלה ומין
- 93 לוח ד'5. הרכב המועסקים היהודים לפי רפובליקות וענפים כלכליים בשנים 1926-1989
- 95 לוח ד'6. הרכב המועסקים היהודים ובני לאומים אחרים לפי ענפים כלכליים בשנים 1979-1989
- 96 לוח ד'7. הרכב היהודים המועסקים בשנים 1979-1989 לפי מין וענפים כלכליים
- 97 לוח ד'8. אחוז הנשים בקרב היהודים המועסקים בשנת 1979 לפי רפובליקות וענפים כלכליים
- 98 לוח ד'9. הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בשנים 1926-1989 (אלפים)
- 100 לוח ד'10. אחוז היהודים בקרב בעלי מקצועות שונים בשנים 1939-1989
- 102 לוח ד'11. הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בשנים 1926-1989
- 103 לוח ד'12. הרכבם המקצועי של הגברים היהודים בשנים 1926-1989
- 104 לוח ד'13. הרכבן המקצועי של הנשים היהודיות בשנים 1926-1989
- 105 לוח ד'14. אחוז הנשים בקרב היהודים המועסקים לפי קבוצות מקצועיות בשנים 1926-1989
- 106 לוח ד'15. הרכבם המקצועי של היהודים בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות (אלפים)
- 108 לוח ד'16. הרכבם המקצועי של היהודים בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות (באחוזים)
- 110 לוח ד'17. אחוז היהודים ולאומים אחרים במנגנון הממשלתי בשנת 1926/27 ברפובליקות הברית והאוטונומיות המסוימות
- 111 לוח ד'18. הרכבו האתני של המנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנים 1939-1989
- 112 לוח ד'19. הרכבם האתני של עובדי מדע ומחקר בשנים 1927-1987
- 113 לוח ד'20. מספרם המוחלט של היהודים - עובדי המדע והמחקר בשנים 1926-1987 לפי רפובליקות
- 114 לוח ד'21. אחוז היהודים ברקב עובדי המדע והמחקר בשנים 1926-1987 לפי רפובליקות
- 115 לוח ד'22. הרכבם של היהודים וכלל עובדי המדע והמחקר בשנים 1947-1987 לפי התארים המדעיים

116	לוח ד'23. היהודים באקדמיה למדעים לפי תארים מדעיים ורפובליקות בשנים 1950-1960
117	לוח ד'24. הרכב היהודים וכלל עובדי המדע והמחקר לפי תחומים מדעיים בסוף שנת 1947
118	לוח ד'25. היהודים במכוני המחקר הענפיים (ללא מוסדות להשכלה גבוהה והאקדמיה למדעים) בשנים 1955-1960 לפי ענף המוסד
119	לוח ד'26. הרכבם החברתי-מקצועי של היהודים המועסקים בבלרוסיה בשנת 1926 לפי גיל ומין
120	לוח ד'27. המוביליות הבין-דורית בקרב היהודים ולאומים אחרים של מולדביה בשנות ה-70
121	לוח ד'28. התפלגות של האוכלוסייה היהודית המועסקת לפי רמת ההשכלה ומין בשנים 1970-1989 (אלפים)
122	לוח ד'29. רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית המועסקת לפי מין בשנים 1970-1989 (באחוזים)
123	לוח ד'30. רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית המועסקת בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות
125	לוח ד'31. יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב המועסקים - היהודים ובני לאומים אחרים בשנים 1970-1989
126	לוח ד'32. יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב היהודים המועסקים לפי רפובליקות בשנים 1970-1989
127	לוח ד'33. הרכב היהודים וכלל המנהלים, העובדים האקדמאים והטכניים באוקראינה לפי המקצועות ורמת השכלתם (לפי הסקר המיוחד בתחילת 1930)
128	לוח ד'34. הרכבם האתני של המועסקים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים") בשנים 1940-1987
129	לוח ד'35. הרכבם האתני של המועסקים עם השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים") בבלרוסיה בשנים 1960-1975
	לפרק 5:
130	לוח ה'1. אחוז היהודים שעסקו במקצועות נבחרים (מכלל היהודים המועסקים) בבריה"מ ובפולין בשנות ה-20 וה-30
131	לוח ה'2. הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ וקנדה בשנת 1970/71

הבעיות התאורטיות והמתודיות של המחקר

1. מטרת המחקר

מטרות המחקר הן ניתוח המגמות העיקריות בתמורות ההשכלתיות והמקצועיות בקרב האוכלוסייה היהודית של בריה"מ ובדיקת הגורמים העיקריים (הן הפנימיים, הן החיצוניים) שהטביעו חותם על התמורות האלו משנות ה-20 עד סוף שנות ה-80 של המאה ה-20.

לעומת מרבית המחקרים בנושאי יהודי בריה"מ, שהתמקדו בעיקר במדיניות השלטון הסובייטי, המחקר הנוכחי אמור לעיין גם בתהליכים הרלוונטיים במסגרת מושגית שלא דווקא אופיינית לחברה הסובייטית בלבד.

המחקר נועד להשיב על השאלה המרכזית: **באיזו מידה תהליכים חברתיים בקרב יהודי בריה"מ הושפעו ע"י המשטר הכלכלי והפוליטי בבריה"מ ובאיזו מידה הם משקפים את המגמות, האופייניות גם לשאר הקהילות היהודיות בתקופת המודרניזציה?**

בעניין זה כדאי לציין שבאופן הצהרתי המדינה הסובייטית הגדירה את עצמה כמדינה סוציאליסטית שמטרותיה העיקריות הן התפתחות כלכלית מהירה והשגת שוויון בין כל אזרחיה. אבל השאלה המתבקשת כאן היא באיזו מידה הצהרות אלו אכן היו קרובות למציאות. בנוסף לכך, פרשנותו של השלטון הסובייטי למטרות אלו השתנתה מתקופה לתקופה ועשויה הייתה להשפיע לטובה או לרעה על התקדמותן החברתית של אוכלוסיות שונות, כולל של היהודים. היבט זה יידון גם במחקר.

בכוונתנו להקדיש תשומת לב מיוחדת במחקר לענייני שיעורם של היהודים (בהשוואה לאומים אחרים בבריה"מ) במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, במקצועות אקדמיים, חופשיים וטכניים ובתפקידים מנהליים (כולל המנגנון המפלגתי-ממשלתי).

במחקר השתדלנו לבחון את השפעתם של גורמים שונים על המוביליות החברתית בקרב היהודים הסובייטים, כגון: שינויים דמוגרפיים וגאוגרפיים בקרב האוכלוסייה היהודית, התפתחות חברתית-כלכלית כללית של ברית המועצות, מדיניות השלטון הסובייטי (גם בתחום החברתי-הכלכלי באופן כללי, וגם בתחום האתני) וכמו כן שאיפות היהודים עצמם להתפתחותם החברתית ותחרות בינם לבין לאומים אחרים (במדינה כולה וברפובליקות מסוימות).

שאלה נוספת שתיבחן במחקר היא פריודיזציה בהיסטוריה של יהודי בריה"מ, מבחינת השינויים החברתיים והשוואה בין-תקופתית. הבעיה הקשה ביותר כאן היא השפעת השואה על המבנה החברתי של יהודי בריה"מ, מכיוון שבאזורים שכבשו הנאצים, ושבהם הושמדה כמעט כל האוכלוסייה היהודית,

המבנה החברתי היה שונה לעומת המבנה החברתי באזורים שלא נכבשו. בנוסף לכך, ליהודים - בני שכבות חברתיות מסוימות (לדוגמה, עסקני השלטון, עובדי מפעלים צבאיים וכדו') - היו יותר סיכויים להימלט מאשר לאחרים.

המחקר יתמקד בשלושה היבטים חברתיים של האוכלוסייה היהודית בבריה"מ: א. רמת השכלה (כולל חלקם בקרב התלמידים והסטודנטים); ב. הרכב מקצועי (עם דגש מיוחד במקצועות המדעיים והאקדמיים); ג. חלקם במנגנון השלטון.

לגבי כל אחד מההיבטים האלה ראוי לבדוק את השאלות הבאות:

1. באיזו מידה נבדלה הדינמיקה הכללית של אפיונים אלה כלפי האוכלוסייה היהודית בתקופות שונות של תולדות בריה"מ?
2. האם היה קשר, ובאיזו מידה, בין מוביליות השכלתית-מקצועית בקרב היהודים ובקרב כלל האוכלוסייה וכן בקרב לאומים אחרים של בריה"מ (רוסים, לאומים ראשיים ברפובליקות ומיעוטים אתניים אחרים)?
3. האם מגמות במוביליות ההשכלתית-מקצועית של האוכלוסייה היהודית היו דומות או שונות ברפובליקות מסוימות של ברית המועצות?
4. האם רמתם ההשכלתית-מקצועית של יהודי בריה"מ בכל תקופה משקפת רק את המגמות של אותה תקופה או גם את המגמות שנוצרו בשנים הקודמות?
5. האם תמורות חברתיות בקרב האוכלוסייה היהודית התחוללו בעיקר דרך המוביליות הבין-דורית או דרך המוביליות התוך-דורית?
6. באיזו מידה הייתה זיקה בין רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית – מצד אחד, לבין הרכבה המקצועי וגם השתתפותה במערכת השלטון הסובייטי – מצד אחר?
7. האם הבדלים במוביליות החברתית בקרב היהודים ובקרב הלא-יהודים מוסברים רק על ידי מדיניות השלטון או גם על ידי גורמים אחרים (כגון, שינויים בהרכב הגילים, ברמת העיור, ברמת השכלה הבסיסית וכו')?

השיטה העיקרית של המחקר היא ניתוח של חומר דוקומנטרי גלוי, בעיקר כמותי-אגרגטיבי (סטטיסטי). ראוי להדגיש שהחומר הנ"ל, שפורסם באופן רשמי, אינו מספיק למחקר מעמיק. פתיחת הארכיונים הסובייטיים הרחיבה את האפשרות לערוך מחקר בנושא. בכל זאת, במקרים מסוימים הצטרנו לעבד את הנתונים בטכניקות מתאימות, כדי להתגבר על מחסור המידע ולספק משמעות נוספת לנתונים הקיימים.

2. מבנה המחקר

המחקר הנוכחי כולל מבוא, שישה פרקים וסיכום.

במבוא יוגדרו מטרות המחקר, הבעיות המושגיות-תאורטיות לגבי המוביליות החברתית בחברה הסובייטית ובמיוחד לגבי היהודים. תינתן סקירת הספרות בנושא, יתואר את החומר שנוצל במחקר, יפורטו השיטות הקונקרטיות שראוי להשתמש בהן (כמו השוואות, אומדנים, סיווגים, אינדקסים, מקדמי מתאם וכו') וגם יידונו הבעיות המתודיות שיש להתגבר עליהן (מדידת רמת ההשכלה, הגדרת הקבוצות החברתיות-מקצועיות ועוד), תינתן הפריודיזציה המשוערת של תמורות חברתיות בקרב האוכלוסייה היהודית וינסחו ההשערות העיקריות של המחקר.

בפרק הראשון נתמקד בשינויים הדמוגרפיים והגאוגרפיים (כלומר בהתפלגות לפי גיל ומין, רמת עיור ותפרוסת ברפובליקות) של יהודי ברית המועצות כגורמים לתמורות החברתיות בקרבם, כולל השפעת השואה על הרכב האוכלוסייה היהודית.

בפרק השני נעיין בשינויים ברמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת של בריה"מ, לפי מין, גיל ורפובליקות (כולל ניתוח קוהורטי) בהשוואה לכלל האוכלוסייה ולשאר הלאומים של ברית המועצות, כולל השינויים, שחלו ברמת השכלתם של היהודים בעקבות מלחמת העולם השנייה והשואה.

בפרק השלישי נתמקד בחלקם של היהודים בקרב התלמידים והסטודנטים במוסדות הלימוד הסובייטיים, במיוחד להשכלה גבוהה (כולל תלמידי המחקר) ועל-תיכונית מקצועית, משנות ה-20 עד סוף שנות ה-80 של המאה העשרים לפי רפובליקות, שיטות הלימוד (לימודי יום, לימודי ערב ובהתכתבות) ובמידת האפשר - גם לפי תחומי הלימוד.

בפרק הרביעי ננתח את המוביליות התעסוקתית של יהודי ברית המועצות, כולל שיעורי התעסוקה, רמת השכלה של האוכלוסייה המועסקת, תמורות בהרכב המועסקים היהודים לפי ענפי הכלכלה ובמיוחד - לפי הקבוצות המקצועיות בשנים 1926-1989, לפי מין ורפובליקות ובהשוואה לאוכלוסייה הכללית וללאומים אחרים של ברית המועצות. במיוחד נתמקד בעובדי המדע והמחקר לפי רפובליקות ולפי תארים מדעיים ("דוקטור", "קנדידאט"), ובמידת האפשר - גם לפי תחומים מדעיים. כמו כן, נדון בפרק זה בהתאמה בין רמת השכלתם והרכבם המקצועי של היהודים בהשוואה עם כלל המועסקים.

בפרק החמישי נשווה תמורות השכלתיות-מקצועיות בין יהודי ברית המועצות לבין תפוצות יהודיות אחרות (כגון של ארה"ב, קנדה, צרפת ועוד), בהתחשבות בשוני בתנאים הכלכליים-הפוליטיים בברית המועצות ובארצות אחרות.

בפרק השישי נדון במספר סוגיות מרכזיות בקשר למוביליות חברתית של יהודי בריה"מ, כגון: המוביליות ההשכלתית והתעסוקתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט; השפעת השואה על השינויים בהשכלה ובתעסוקה של יהודי בריה"מ; המוביליות החברתית בקרב היהודים ולאומים אחרים במדינה הרב-לאומית; השפעתו של המשטר על המוביליות החברתית בקרב היהודים; הסוגיות הדמוגרפיות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ.

בסיכום יינתנו המסקנות הכלליות לגבי המוביליות חברתית של היהודים בתקופה הסובייטית.

3. בעיות מושגיות-תאורטיות של המחקר

א) הגדרה כללית של המוביליות החברתית וסוגיה העיקריים

המוביליות החברתית (Social Mobility), לפי ההגדרה המקובלת בסוציולוגיה, היא תהליך המעבר של פרטים או של בני משפחותיהם מקבוצה חברתית אחת לאחרת, או באופן כללי, תהליך השינויים במעמד החברתי של בני חברה מסוימת במשך הזמן.

המוביליות החברתית קשורה במושג **הריבוד החברתי (Social Stratification)**, דהיינו בהתפלגות של כל החברה לקבוצות מסוימות, שביסודה חלוקת תפקידים בתוך החברה, וכיוצא מכך - גם פיקוח על תחומים מסוימים ופריבילגיות חברתיות מסוימות.

מקובל להפריד בין המוביליות החברתית **האנכית (Vertical)** לבין המוביליות החברתית **האופקית (Horizontal)**.

המוביליות החברתית האנכית (או המוביליות החברתית במובן הצר) קשורה בשינויים **ברמת הסמכות החברתית (Social Power)**, שכוללת את שלושת הרכיבים הבאים (Treiman, 1977):

(1) ידע והכשרה מקצועית (Skill);

(2) פיקוח על המקורות הכלכליים בצורה של רכוש או ניהול;

(3) שליטה באנשים (או בקבוצות אנשים) אחרים.

המוביליות החברתית האופקית קשורה בשינויים **בתפקוד החברתי (Social Function)**, אך לא ברמת **הסמכות החברתית** (למשל - המוביליות הבין-ענפית).

מבחינת הסובייקט של המוביליות החברתית, אפשר לדבר על שלושה סוגים:

1. **המוביליות התוך-דורית (Career Mobility)** - השינויים במעמד החברתי של הפרט עצמו במהלך חייו;

2. **המוביליות הבין-דורית (Intergeneration Mobility)** - השינויים במעמד החברתי אצל הדור החדש לעומת הדור הישן. כאן אפשר להשוות בין בני אותן המשפחות (למשל, הבנים לעומת האבות) או סתם בין קוהורטות של אנשים שנולדו/קיבלו השכלה/התחילו לעבוד בשנים מסוימות.

3. **המוביליות הכללית (האינטגרלית)** - השינויים הכלליים במבנה החברתי של החברה/ הקהילה במשך תקופה מסוימת, שקשורים גם בשינויים בתוך כל דור, גם בתהליך החלפת הדורות.

ב) האופי של המוביליות החברתית בבריה"מ לשעבר

בעולם המדעי חלק מהחוקרים מתייחסים לתהליכים המתרחשים בחברה הסובייטית באופן שונה לחלוטין מכפי שמתייחסים לתהליכים שמתרחשים בחברה המערבית. גישה זו חלה גם על האוכלוסייה היהודית. הדעה הרווחת היא שבמדינה ה"אידאולוגית" וה"מתוכננת", כפי שהייתה בריה"מ, כל השינויים החברתיים נקבעו אך ורק ע"י השלטון, ולא היה מקום לשום התפתחות חברתית-כלכלית ספונטנית, דוגמת המצב במערב. יש הטוענים שאין הצדקה להשתמש כלל במושגים כמו **ריבוד חברתי (Social Stratification) ומוביליות חברתית (Social mobility)** לגבי ברית המועצות, מכיוון שבחברה הזאת לא היה מקום לתחרות חופשית. דעות דומות הביעו, למשל **A.Giddens (1981)**, **M.Tumin (1985)** ואחרים. לעומתם חוקרים אחרים, למשל **P.Parkin (1977)**, **B.Barber (1957)**, ובמידה רבה **D.Treiman (1977)**, הדגישו את האופי המשותף של התהליכים החברתיים, שנבעו מחלוקת התפקידים ומהתפתחות הטכנולוגית בעולם.

אמנם, כמה ממאפייניה של החברה הסובייטית היו שונים מאלו של החברה המערבית, כגון: פיקוח של המנגנון המפלגתי ושירותי הביטחון על כל תחומי החיים (כולל מינויים לתפקידים חשובים); העדר כמעט מוחלט של הון פרטי ושוק חופשי של רוב המוצרים והשירותים; הגבלות שונות לגבי התקדמות חברתית: למשל, קביעת מעמד "משוללי הזכויות" (**lishentsy**) בשנות ה-20 ובראשית ה-30, הגבלות בבחירת מקום המגורים (**propiska**) - מזה, והעדפת קבוצות מסוימות על-ידי השלטון, למשל, בני משפחות הפועלים, ה"עמים הראשיים" ברפובליקות, וכו' - מזה.

אף על פי כן לחברה הסובייטית היו מאפיינים מסוימים, המשותפים לכל החברות המודרניות, והנובעים מחלוקת העבודה בחברה ומהתפתחותה הכלכלית-טכנולוגית.

ראוי לציין, שלמרות כל ההגבלות, בבריה"מ היה חופש ניכר מבחינת רכישת השכלה ובחירה ושינוי מקצוע. בנוסף לכך, מדיניות השלטון הסובייטי עצמו בתחום הסוציו-כלכלי הושפעה לא רק מסיסמאות אידאולוגיות, אלא גם מאינטרסים של קבוצות חברתיות מסוימות. גורמים אלה אמנם הטביעו את חותמם גם על התמורות החברתיות בקרב האוכלוסייה היהודית. אך יש לבדוק האם השפעתם על האוכלוסייה היהודית הייתה דומה או שונה מהשפעתם על אוכלוסיות אחרות. גם נושא זה יידון במחקר המוצע.

ובכן היסודות העיקריים של התאוריה של המוביליות החברתית מקובלים, עם הסתייגויות מסוימות, גם בניתוח תהליכים שהתרחשו בחברה הסובייטית. עם זאת, לעומת החברה המערבית אופיינה החברה הסובייטית בתכונות אחדות של המוביליות החברתית. לדעתנו, ראוי להפריד בין היבטים של **השכלה והרכב מקצועי** שהם אופייניים לכל חברה מודרנית, לבין היבטים של **רכוש והכנסות**, שמאפיינים דווקא את החברה הקפיטליסטית, המבוססת על השוק החופשי. כדאי לשים לב, שבחברה הריכוזית והמתוכננת

כמו הסובייטית, בהעדר הון פרטי, דווקא התפקיד הציבורי ובמידה רבה גם הרמה השכלתית-מקצועית, קבעו את מעמדו החברתי של הפרט.

באותו זמן בבריה"מ - בניגוד למדינות המערב - הכנסות כספיות לא תמיד שיקפו את המעמד החברתי. למשל, לחלק גדול מהפועלים המקצועיים בתעשייה הכבדה (כרייה, מטלורגיה, תעשיית מכונות וכו') היו משכורות גבוהות יחסית (אפילו יחסית לחלק מהעובדים האקדמאים, בעיקר בענפים "הלא-יצרניים", כמו חינוך, בריאות וכו'). משכורות אלו שימשו פיצוי מסוים על תנאי עבודה קשים וגם אתגר לעבודה בתחומים החשובים בעיקר לפיתוח הצבאי. אולם אם מביאים בחשבון שחלקם הגדול של הטובים הכלכליים (כמו דיור, חינוך, שירותי בריאות) לא חולקו דרך השוק החופשי, יוצא אפוא שחשיבותן של הכנסות כספיות כקריטריון לריבוד החברתי בברית המועצות הייתה די נמוכה.

כמו כן, במחקרים מערביים מיוחס מקום די חשוב ליוקרתו החברתית של מקצוע זה או אחר. אבל בבריה"מ מושג זה היה מעוות על ידי האידאולוגיה השולטת (כמו שציין **D.Treiman**) ולכן לא תמיד היוקרה שיוחסה למקצוע כלשהו בהצהרה גלויה הייתה זהה לאמיתית. למשל, כריית פחם בבריה"מ נחשבה למקצוע מכובד וראוי, לעומת זאת, ניהול חשבונות נחשב למקצוע ביורוקרטי בעל יוקרה נמוכה, אבל זאת לא אומרת שבני הנוער הסובייטיים באמת העדיפו להיות כורים, ולא מנהלי חשבונות. מלבד זאת, המקצועות שזכו ליוקרה בקרב האוכלוסייה היהודית, למשל, לא תמיד היו זהים למקצועות שזכו ליוקרה בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית.

ג) אופי המוביליות החברתית בקרב היהודים – "המיעוט המקדים"

אין חילוקי דעות שתכונות המבנה החברתי והמוביליות החברתית של היהודים שונות לעומת אלו של לאומים אחרים, אולם נשאלת השאלה, מה מאפיין את השוני הזה וממה הוא נובע: מהתערבות החברה החיצונית במדינות בהן שהו היהודים או מהתפתחות פנימית של החברה היהודית עצמה.

במשך זמן רב שלטה בסוציולוגיה היהודית התאוריה של "הנורמליזציה", שבמרכזה הייתה טענה שרק חיים ארוכים בבידוד בגטו (עם או בלי מרכאות) ללא מדינה עצמאית גרמו ל"עיוות" במבנה החברתי של היהודים. עיוות זה בא לביטוי תוך הבלטת עבודות לא-פיזיות ("הפירמידה ההפוכה"). נטען כי הסרת הגבלות (כגון איסור ליהודים להיות בעלי קרקעות ולעסוק בחקלאות) תגרום בהדרגה לשינוי במבנה החברתי של היהודים לכיוון דמיון עם אוכלוסיות אחרות.

חשוב לציין, שתומכי "הנורמליזציה" נחלקו לשתי קבוצות: לאסימילטורים, שחשבו שה"נורמליזציה" אפשרית גם בתפוצות - אחרי אמנציפציה מלאה של היהודים או אחרי המהפכה הסוציאליסטית (לדוגמא, כך חשבו ק. מארקס ובבריה"מ - האידאולוגים של "היבסקציה" ס. דימנשטיין ול. זינגער), ולציונים, שחשבו שה"נורמליזציה" אפשרית רק במדינה יהודית עצמאית (כך חשבו, לדוגמא, אידאולוגים של "פועלי-ציון" בראשות ב.בורוכוב וגם הסוציולוג היהודי המוביל דאז א.רופין). אבל למרות כל הוויכוחים האידאולוגיים בין שתי הקבוצות האלו, תומכיהן היו מאוחדים בדבר אחד: על היהודים להיות "עם כמו כל העמים" מבחינת המבנה החברתי-כלכלי.

אולם הקונצפציה של "הנורמליזציה" לא לקחה בחשבון כמה נקודות חשובות: שוני תרבותי והיסטורי בין הלאומים השונים (כולל היהודים), תהליך חלוקה בין-לאומית של העבודה, והעיקר – התפתחות מדעית-טכנולוגית מהירה בעולם המודרני. אפילו ביטוי "להיות העם כמו כל העמים" מעורר שאלה: כמו איזה עמים: מפותחים יותר או מפותחים פחות? בעצם ביסודו של ראיון "הנורמליזציה" עומדת הגישה הפיזיקראטית, האומרת שרק ייצור צרכי קיום בסיסיים (ובמיוחד החקלאות) יכול להיות בסיס אמיתי לכלכלה, ושכך יהיה תמיד ובכל מקום.

אולם כבר **R Dahrendorf** ו-**D. Bell** ציינו, שאפילו מעבר מהחברה החקלאית לתעשייתית אינו שלב האחרון במודרניזציה חברתית, ושאחריו באה החברה "הפוסט-תעשייתית", שביסודה עומדת "כלכלת השירותים" ושבה חשוב במיוחד תפקידם של העובדים האקדמיים והטכניים. **D. Bell** ציין גם שארצות שונות נמצאות בשלבים שונים של מעבר זה: יש ארצות בעיקרן חקלאיות, יש תעשייתיות ויש גם "פוסט-תעשייתיות". מתעוררת השאלה, האם במדינה רב-לאומית שוני דומה לא יכול להיות גם בין קבוצות אתניות שונות?

לעומת תומכי "הנורמליזציה" **S. Kuznets** פיתח גישה חדשה לכלכלת המיעוטים בכלל והיהודים בפרט. לפי התאוריה שלו, כלכלת המיעוט הקטן שונה מכלכלת הרוב, והיא מתרכזת בתחומים מסוימים; עם זאת, המיעוט החדש (המהגר) נכנס בעיקר לתחומים חדשים ומתפתחים במהירות, ואפילו יוצר אותם, כי רוב התחומים "הישנים" כבר תפוסים. השתלבות המיעוט בכלכלת הרוב לפי **Kuznets** מושפע ע"י חמישה הגורמים, שהוא מגדיר אותם כ"מגבלות": (א) נכונות המיעוט להתבולל בחברת הרוב או עם מיעוט אחר; (ב) מורשת היסטורית והפוטנציאל של המיעוט (השכלה, ניסיון מקצועי), השונה מזה של הרוב; (ג) נקודות כניסה נחותות וצבירת וותק בארץ החדשה, הסתגלות (לימוד שפה, אזרחות, רכישת קשרים); (ד) יחס הרוב למיעוט (מעוינות ואפליה רשמית לניטרליות ואפילו אהדה); (ה) התקדמות במהירות שונה של תחומים וענפים מסוימים בהם מרוכז המיעוט נותנת לו אפשרות לקידום הכלכלי-מקצועי וזה משקף תמורות בענפי הכלכלה שאין למיעוט שליטה עליהן.

הקונצפציה של **Kuznets** הייתה צעד חשוב קדימה בהבנת המבנה החברתי-כלכלי של היהודים (לעומת התאוריה של "הנורמליזציה"). בראש ובראשונה מפני שהוא מבטא תפישה מקצועית-כלכלית כללית, ולא שאיפה אידאולוגית פרטנית. אבל לדעתנו היא דורשת השלמות מסוימות לאור המגמות החדשות הן בחברה היהודית והן בחברה הכללית. ראשית, מתעוררת שאלה מה הוא קשר בין תהליך המודרניזציה הכלל-עולמי ובארצות מסוימות לבין תהליכים מקבילים בקרב הקהילות היהודיות בארצות הללו. שנית, **Kuznets** שם דגש העיקרי על שוני בין המיעוט לרוב בתחום העיסוק, דהיינו בהיבט "האופק" (הענפי). אולם, כפי שבצדק ציין **Bell**, בעידן המודרני העיקר לא כל-כך חשוב מקום העבודה, אלא התפקיד בו. לכן עולה שאלה מה הוא מקום של היהודים בהיררכיה החברתית-מקצועית ה"אנכית" (בהשוואה עם אוכלוסיית הרוב ועם מיעוטים אחרים). ושלישית, **Kuznets** דיבר בעיקר על מהגרים. אמנם היהודים הם

באמת עם של מהגרים, אבל בקרבם היו גם קהילות ותיקות שגרו במשך הרבה דורות בארצות מסוימות - אמנם כתוצאה של תנועות הגירה מוקדמות יותר.

לאור כל הנאמר יש מקום להציע מינוח של **המיעוט המקדים [Anticipating Minority]** הכולל את העקרונות הבאים:

1) **המיעוט המקדים** הוא המיעוט האתני שמבחינת התפתחות החברתית-כלכלית (עקב סיבות היסטוריות או אחרות) נמצא בתקופה מסוימת בשלב יותר מתקדם בהשוואה לאוכלוסיית הרוב. התקדמות זו יכולה להתבטא בכמה תחומים: עיור, השכלה, הרכב מקצועי והמצב הכלכלי.¹

2) **כיווני ההתפתחות החברתית** של המיעוט המקדים **זומים** לאלה של כלל האוכלוסייה בעידן המודרני (עיור, תיעוש, גידול באחוז בעלי מקצועות אקדמיים וטכניים וכו'), אולם מכיוון שהמיעוט המקדים **מלהתחילה** נמצא בשלב יותר גבוה, התפתחותו החברתית **מקדימה** את אוכלוסיית הרוב. לדוגמא: בעוד שאוכלוסיית הרוב נמצאה בשלב הראשון של עיור (כלומר, מעבר מכפר לעיר), היהודים (כיוון שאוכלוסייה כפרית בקרבם כבר הייתה זעירה) עברו מיד לשלב השני (מעבר מעיירות לערים הגדולות). כמו כן, בזמן שבקרב כלל האוכלוסייה אחרי מלחמת עולם השנייה ממשיך לעלות אחוז הפקידים הזוטרים ובעלי מקצועות ברמה בינונית (טכנאים, אחיות, מנהלי חשבונות וכו'), בקרב היהודים הוא כבר התחיל לרדת לטובת המקצועות האקדמיים.

3) בזמן **צמיחה כלכלית** (או התפתחות מהירה של המשק הלאומי) – לא תלוי אם נובעת היא מגורמים כלכליים גרידא או מהחלטות יזומות של הממשלה – קיימת **מוביליות מהירה חברתית כלפי מעלה הן בקרב אוכלוסיית הרוב והן בקרב המיעוט המקדים**, אך **הפער ביניהם נשמר**. אמנם אם בתחומים "מסורתיים" (הוותיקים יותר) של המשק הוא **מצטמצם**, אז בתחומים החדשים והמתפתחים יותר הוא **הולך וגודל** (כיוון שבני המיעוט המקדים, כפי שציין Kuznets, הראשונים נכנסים לתחומים אלו). אולם חשוב לציין, שבני המיעוט המקדים נכנסים **לא לכל** התחומים החדשים, אלא **רק לאלה, שקשורים לעלייה במעמדם החברתי-המקצועי או לפחות לשמירתו או לבעלות רמת השכלה מתאימה**.²

4) בתקופות **המשבר או המיתון במשק** – שוב לא תלוי ממה הוא נובע – חלה **האטה** ואפילו **נסיגה אחורה** במעמד החברתי הן של אוכלוסיית הרוב והן של המיעוט המקדים. בו זמנית מתחזקת תחרות בין המיעוט המקדים לבין אוכלוסיית הרוב (ו/או מיעוטים אחרים), כי מספרם הכללי של התפקידים היוקרתיים הולך ומצטמצם. במה שקשור **לפער** בין המיעוט המקדים לאוכלוסיית הרוב, אז הוא, בדרך כלל, **מצטמצם** בתקופות כאלו (בתחומים מסוימים יכול אפילו להיווצר **תת-ייצוג** של המיעוט), אך גודל צמצום זה נובע במידה רבה ממדיניות הרוב והנהגתו. לכן כדאי לציין את הסוגים העיקריים של מדיניות כזו:

¹ כדאי אמנם לציין, שבגלל הגבלות ממשלתיות, התקדמות זו יכולה להיות רק בחלק מהתחומים. לדוגמא, ברוסיה הצארית (לפי מפקד 1897) היה תת-ייצוג היהודים בפקידות ממשלתית וגם אחוז בעלי השכלה על-יסודית בקרבם היה נמוך מהמוצע (בגלל numerus clausus). אבל בתחומים אחרים (עיור, ידיעת קרוא וכתוב, אחוז מועסקים בתעשייה ובמסחר ובמקצועות חופשיים) מעמד היהודים היה גבוה מהמוצע.

² לדוגמא, עם התפתחות "כלכלת השירותים" נוצרה גם שכבה גדולה של "פרולטריון השירותים", כגון דיילים, מלצרים, חדרנים בבתי מלון וכו' (ראה: G. Esping-Andersen, 1993), אבל היהודים, בדרך כלל, לא נכנסו לתפקידים אלה (לעומת בני מיעוטים אחרים, שכן נכנסו).

- (א) **אפליה מכוונת** נגד המיעוט (כפי שהייתה בגרמניה הנאצית ובחלק מארצות מזרח אירופה לפני מלחמת העולם השנייה);
- (ב) **אפליה בעקיפין**, דהיינו מכסות והנחות לקבוצות האוכלוסייה אחרות או לשכבות שבהם אחוז "המיעוט המקדים" זעיר (למשל, ליוצאי הכפר);
- (ג) **מדיניות הצמצום המכוון בתחומים מסוימים של המשק** (דרך מיסוי מוגבר או מגבלות משפטיות – במידה ומדובר בעסקים פרטיים, ודרך קיצוצים – במידה ומדובר במשרות ממשלתיות). כאן חשוב לציין שלא תמיד מדיניות זו שמה כמטרה רשמית לפגוע במעמד של "המיעוט המקדים", אבל בפועל דווקא הוא סובל במיוחד ממנה (מכיוון שמדיניות זו חלה בעיקר על תחומים חדשים ויוקרתיים יותר, שנחשבו כ"מיוותרים" ע"י ממשלות שמרניות)³.
- מנגד, מעניין לראות גם סוגי התגובות האפשריות של המיעוט המקדים למדיניות זו:
- (א) **הסתגלות למצב וחיפוש פשרות** (לדוגמא, רכישת מקצועות פחות יוקרתיים, קבלת השכלה על-תיכונית במקום אקדמית, לימודי ערב ואקסטרניים ועוד);
- (ב) **הגירה** (כאן הכוונה לא רק להגירה חיצונית, אלא גם להגירה לאזורים אחרים באותה המדינה עם פחות תחרות);
- (ג) **ניסיון התבוללות לתוך חברת הרוב**; אולם כאן חשוב להדגיש, שמכיוון שהתבוללות מתרחשת לא עם חברת הרוב כולה, אלא עם שכבה מסוימת בלבד (תוך שאיפה לשמור על המעמד החברתי הגבוה), היא אינה פותרת את בעיית התחרות. זאת ועוד, עוינות כלפי המיעוט המקדים מתרחבת לפעמים גם כלפי קבוצת הרוב שקולטת אותו (כגון אינטליגנציה מדעית או רוחנית).
- (ד) **ארגון שדולה** כדי לגרום לביטול הגזירות או למניעת הגזירות החדשות;
- (ה) במקרים קיצוניים – **השתתפות פעילה בקבוצות האופוזיציה כדי להפיל את המשטר או לשנות את מדיניותו** (על כך מצביע אחוז גבוה של יהודים וגם מיעוטים מסוימים אחרים בתנועות מהפכניות בארצות שונות).
- (5) כפי שצוין לעיל, במקרה של משבר חברתי-כלכלי וכן במקרה של הגירה, עלולה לקרות **נסיגה** של המיעוט המקדים מבחינת מעמדו החברתי⁴. אבל אחרי שהמשבר חלף (במקרה של קהילות ותיקות) ועם עלייה בוותק (במקרה של מהגרים) המיעוט **משחזר** מהר יחסית את מעמדו החברתי הקודם וממשיך להתקדם. בקשר לזה חשוב לציין **שמוטיבציה** לעלייה חברתית-כלכלית אחרי נסיגה זמנית זו אצל המיעוט המקדים **חזקה בהרבה**, מאשר לקבוצות שמעמדן מלהתחילה היה נמוך.

³ כאן ראוי לציין שחוגים לאומניים ואנטישמיים לעתים קרובות הכריזו ענפים שלמים של המשק כ"בלתי-יצרניים" ו"פרזיטיים". מספיק לזכור תעמולה נאצית נגד בנקים וחנויות כל-בו וגם מסע של "פאמיאט" וארגונים רוסים אנטישמיים אחרים נגד מכוני מדע ומחקר ואחרי כן – נגד קואופרטיבים מסחריים בתקופת "הפרסטרואיקה".

⁴ כפי שבצדק ציין Kuznets, המעמד החברתי של המהגרים בתחילת דרכם בארץ החדשה, בדרך כלל, **די נמוך**. צריך גם להדגיש, שלפחות לגבי היהודים המעמד החברתי של המהגרים בממוצע נמוך בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הנשארת בארץ המוצא. לדוגמא, לפי מפקד 1897, 35% מיהודי רוסיה עסקו במסחר, אבל בקרב המהגרים היהודים לארה"ב בשנים 1899-1914 הם היו רק 9%. לעומת זאת, אחוז בעלי מלאכה בקרב המהגרים היה 66% לעומת 38% באוכלוסייה היהודית של רוסיה הצארית (Kuznets, 1956).

6) המיעוט המקדים עובר גם את שלבי המעבר הדמוגרפי מוקדם יותר בהשוואה לאוכלוסיית הרוב (וקל וחומר למיעוטים לא-מתקדמים) [Della-Pergola, 2000]. עקב כך, הילודה בקרבו נמוכה יותר, ואחוז הדור המבוגר גבוה יותר, אם כי אצל המהגרים אחוז הקשישים נמוך בד"כ. זה גורם לכך, שבשלב מסוים שיעורם של בני מיעוט זה בכל הקבוצות החברתיות (כולל גם קבוצות בהן הוא מרכז במיוחד) הולך וקטן, אפילו בלי שום אפליה מכוונת, וכך גם פוחתת השפעתו על כלכלת הרוב (בעוד שמעמד של המיעוט המקדים עצמו נשאר די גבוה ויכול לעלות עוד). אמנם זה מחליש את התחרות בין המיעוט המקדים לבין חברת הרוב (אלא אם כן מדובר בתפקידים פוליטיים וכלכליים הבכירים ביותר).

4. מצב המחקר בנושא

א) הספרות המערבית הכללית בנושאי הריבוד החברתי

בין המחברים שהשפיעו על פיתוח התאוריה של הריבוד החברתי, ראוי לציין קודם כל את ק' מארקס (K. Marx, *The German Ideology*, 1965). במרכז עבודותיו עמדה התאוריה של המעמדות, ובעיקרה מאבק בין הפרולטריון לבורגנות, אך עם זאת, הוא דיבר גם על מעמדות אחרים. לפי ק' מארקס, המעמדות נבדלים זה מזה לפי שלושה מאפיינים: יחס לרכוש, תפקיד במערכת הייצור, צורת החלוקה של התוצר הלאומי (אבל כדאי לציין, שהפירוש הדוגמטי של המארקסיזם, ששלט רוב הזמן בבריה"מ, למעשה הביא בחשבון רק את המאפיין הראשון). מארקס דיבר גם על שכבות חברתיות משניות, שקיומן נובע מחלוקת העבודה, ולדעתו, הן תישארנה גם בשלב הראשון לאחר המעבר לחברה הקומוניסטית. לעתיד שימש הרעיון הזה של מארקס בסיס לסוציולוגים סובייטים בתקופה הפוסט-סטאליניסטית, כדי ליישם את התאוריה של הריבוד החברתי בחברה הסובייטית (ראה להלן).

תרומות משמעותיות למחקר הכללי בענייני הריבוד והמוביליות החברתית והמבנה ההשכלתי-המקצועי תרמו (M. Weber, *Economy and Society*, 1968), שהציע את השיטה האמפירית בסוציולוגיה ופיתח את התאוריה של המעמדות החברתיים, וכמו כן, את התאוריה של הביורוקרטיה; (E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, 1964), שתיאר את התהליך ההיסטורי המרכזי של חלוקת העבודה בחברה.

בעשורים האחרונים הופיעו במערב פרסומים מדעיים רבים על הריבוד והמוביליות החברתית, גם תאורטיים, גם אמפיריים. צעד חשוב בסוציולוגיה של הריבוד והמוביליות החברתית נעשה ע"י D.Bell (1973) שפיתח את התאוריה של החברה הפוסט-תעשייתית (Post-Industrial Society) שמהווה השלב השלישי בהתפתחות החברתית של העולם אחרי החברות החקלאית והתעשייתית. האפיונים העיקריים של חברה זו הם מעבר מכלכלת הייצור לכלכלת השירותים והתפקיד המוביל של עובדים אקדמיים וטכניים. Bell ציין שבחברה המודרנית לא מקום העבודה אלא סוג העבודה (הקשור בעיקר לידע ולהשכלה) קובע את החלוקה המעמדית. הוא הציע גם את החלוקה המקצועית שמתאימה לחברה החדשה: (1) בעלי צווארון הלבן, שמתחלקים ל-4 קבוצות: (א) בעלי מקצועות אקדמיים וטכניים; (ב)

מנהלים ובעלים; (ג) פקידים; (ד) עובדי מסחר; (2) עובדי כפיים, שמתחלקים ל-3 קבוצות: (א) מנהלי עבודה ובעלי מלאכה עצמאים; (ב) מפעילי מכונות; (ג) שאר הפועלים; (3) עובדי שירותים, שמתחלקים למשרתים ביתיים ושאר עובדי השירותים; (4) עובדי חקלאות, שמתחלקים לבעלי ומנהלי חוות ולפועלים חקלאיים (כולל מנהלי עבודה). **Bell** התרכזו בעיקר בהבדלים בין המדינות בהתפתחות החברתית-כלכלית, אבל התייחס גם להבדלים האתניים בנושא זה בתוך ארה"ב. בין היתר הוא מתח ביקורת על מערכת "האפליה המתקנת" הקיימת בארה"ב, שמבטאת במכסות לנשים ולמספר קבוצות אתניות (שחורים, אינדיאנים, דוברי ספרדית, יוצאי אסיה ועוד). **Bell** ציין שבכך הופלו לרעה קבוצות אחרות, כולל גם היהודים.

בין הסוציולוגים שעסקו בנושאים אלה, ראוי להזכיר את **S. Lipset (1959, 1976)**, **M. Tumin (1967, 1985)** שפיתחו את המושגים העיקריים של המוביליות החברתית והגדירו את סוגיה השונים, **P. Blau & B. Duncan (1967)**, שפיתחו מודל חסכוני של המוביליות החברתית בארה"ב, **D. Treiman (1977)**, שהציע קני מידה בשביל השוואה בין-לאומית בריבוד החברתי-מקצועי לפי רמת היוקרה הציבורית של התפקיד, וגם את **P. Parkin (1971)**, **A. Giddens (1973)**, **D. Featherman & R. Hauser (1978)**, **J. Matras (1984)**, שתרמו תרומה משמעותית לתאוריה של מעמדות ושכבות חברתיות בארצות מפותחות, **K. Hope (1972)**, **P. Davies & A. Coxon (1986)**, שהציעו מודלים של המוביליות החברתית.

Treiman (1977) פיתח את התאוריה של היוקרה המקצועית, שהתבססה על העקרונות הבאים: (א) דמיון תפקידים מקצועיים בחברות שונות; (ב) חלוקת העבודה המולידה את הריבוד החברתי; (ג) השלטון כתוצאה של פיקוח על סוגי פעילות ומשאבים שונים מוליד פריבילגיות; (ד) השלטון והפריבילגיות הם בעלי ערך בכל חברה, כמו גם המקצועות הקשורים בהם. הוא ציין גם את התפקידים העיקרים בכל החברות המפותחות: (1) חקלאות; (2) תעשייה (מלאכה); (3) מסחר; (4) אינטלקטואלים ואנשי תרבות (כולל דת); (5) אליטה פוליטית; (6) מקצועות צבאיים; ועוד שני תפקידים חדשים יחסית: (7) מנהלים; (8) פקידים. סוגי שליטה, לפי **Treiman**, כוללים שלושה היבטים הבאים: (1) ידע וכישורים; (2) פיקוח על המשאבים; (3) סמכות (פיקוח על אנשים אחרים). לדעתו, הן לבעלים, והן למנהלים (אפילו קטנים) יש תפקידים דומים. דעות דומות מביע גם **Barber** שטען שקנה המידה העיקרי להבדלים מעמדיים הוא הכישורים והאחריות החברתית של התפקיד, ואילו הרכוש הוא רק אמצע למימוש התקדמות בחברה.

M. Tumin (1985) לעומתם טוען שדווקא הבדלים ברכוש והכנסות יוצרים את הריבוד החברתי, כולל גם אי-שוויון בתחומים אחרים: השכלה, הרכב מקצועי ועוד. הוא טוען גם שאנשים עשירים משתמשים ברכושם כדי לקבל יותר פריבילגיות לילדיהם, וזה מנציח את אי-שוויון ומגביל את המוביליות

החברתית. גם **J. Matras (1984)** תומך בדעותיו על הכנסות כקריטריון העיקרי של אי-שוויון (על בסיס זה הוא מאחד פועלים מקצועיים עם רוב עובדי "הצווארון הלבן" במעמד הבינוני).

מחקר השוואתי מעניין לגבי הריבוד והמוביליות החברתית במספר ארצות המערב, הוצג ע"י החוקרת השוודית **G.Esping-Andersen (1993)**. ביסודו הושמו רעיונות של **D.Bell** על "החברה הפוסט-תעשייתית", וניתנה הפרדה בין "הכלכלה המסורתית" ("פורדיסטית"), הכוללת הקבוצות הבאות: (א) בעלים ומנהלים; (ב) עובדי פקידות ומכירות; (ג) פועלי תעשייה מקצועיים (כולל טכנאים זוטרים); (ד) פועלים חצי-מקצועיים ובלתי-מקצועיים – ולבין "כלכלת השירותים", שכוללת הקבוצות הבאות: (א) מדענים ואקדמאים; (ב) טכנאים ועובדים פרא-אקדמיים (כגון מורים, אחיות, עובדות סוציאליות); (ג) עובדי שירותים מקצועיים; (ד) עובדי שירותים בלתי-מקצועיים. היא ציינה, שבמדינות המתקדמות קיימות בו זמנית שתי הכלכלות הללו, כמו גם המגזר החקלאי קטן יחסית, אבל חלק כלכלת השירותים הולך וגודל. היא הדגישה במיוחד גידול ב"פרולטריון השירותים", שזה דבר די חדש (קודם כשדיברו על "החברה הפוסט-תעשייתית" התכוונו בעיקר על בעלי הצווארון הלבן, ואילו מושג "הפרולטריון" קשרו בעיקר לפועלי הייצור).

החוקרת הקנדית **M.Boyd (1985)** ניתחה את המוביליות הברתית בקנדה בהיבט האתני. היא גילתה, שאחוז המנהלים ובעלי המקצועות האקדמיים בקרב המהגרים בשנות ה-70 היה גבוה יותר לעומת ילידי קנדה. יחד עם זאת, בקרב המנהלים והאקדמאים התרחש תת-ייצוג של כל הקבוצות לא-בריטיות, פרט ליהודים ויוצאי ארצות אסיה. אמנם, בקרב האחרונים אחוז בעלי מקצועות אקדמיים היה אפילו גבוה יותר מאשר ליהודים, אבל אם לקחת ביחד בעלי מקצועות ניהולים ואקדמיים, אז היהודים תפסו את המקום הראשון.

ב) הספרות המערבית בנושא הריבוד החברתי בבריה"מ (כולל ההיבט האתני)

בין המחקרים על המבנה החברתי בבריה"מ חשוב להזכיר את שתי עבודותיו הגדולות של **N. deWitt (1955, 1961)**, המוקדשות למערכת השכלה ולשכבת בעלי מקצועות אקדמיים, חופשיים וטכניים בבריה"מ. **deWitt** ציין שרמת ההשכלה היא הקריטריון העיקרי למעמד המקצועי בבריה"מ משלוש סיבות: (א) מערכת השכלה הסובייטית מכינה את בעלי מקצועות בתחומים צרים, שמגביל אפשרויות של מוביליות; (ב) הכלכלה המתוכננת בבריה"מ מבטיחה עבודה במקצוע הנלמד; (ג) קושי משפטי לשנות את המקום העבודה והמקצוע⁵; (ד) אפילו אם הפרט מחליף מקום העבודה, הוא ממשיך לעבוד באותו המקצוע. המחבר מתאר במפורט את מערכת השכלה הסובייטית בכל רמותיה מהמהפכה הבולשביקית עד תקופת חרושצ'וב. הוא גם ציין כמה שלבים בפיתוח מערכת השכלה בבריה"מ: (1)

⁵ טענה בנושא קושי בשינוי מקום העבודה הייתה רלוונטית בעיקר לגבי התקופה הסטאליניסטית, כאשר היה קיים חוק מיוחד בתחום זה (בוטל ב-1956). מה שקשור לקושי בשינוי מקצוע, אז זה חל בעיקר על בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה. לפי תקנות רשמיות, היה אסור להם לרכוש השכלה גבוהה נוספת, אלא לפי הפנייה מיוחדת מהמפעלים ומהמוסדות או מגורמי השלטון (ורק בלימודי ערב או בהתכתבות). כאן לא במדובר על לימודים באספירנטורה שנחשבו להמשך ההשכלה הקודמת.

פרולטריזציה (עדיפות לפועלים ול"איכרים עניים" בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ותיכונות) – בשנות ה-20 עד תחילת ה-30; (2) מתחילת שנות ה-30 עד אמצע ה-50 – ביטול הדרגתי של מכסות מעמדיות יחד עם הגברת הסלקציה לפי הישגים אקדמיים (כלומר, רק תלמידים טובים ומצטיינים יכלו בפועל לסיים תיכון ולהמשיך בלימודיהם, רובם – ובמיוחד באזורים כפריים – נאלצו ללכת לבתי ספר תעשייתיים או חקלאיים ואחר כך לעבודה); (3) מאמצע שנות ה-50 – גידול מתמיד בהנחות ובמכסות לבעלי "ניסיון בעבודה מעשית" ולמשוחררי צבא בקבלה למוסדות הלימוד (מכסה זו יכולה להגיע ל-80% מכלל הסטודנטים) יחד עם צמצום זכויות של מצטיינים בלימודים (בעצם חזרה למדיניות פרולטריזציה של שנות ה-20)⁶. במיוחד הוחמרו תנאי קבלה למשפטים ולמדעי הרוח והחברה. זה בוודאי השפיע גם על הסטודנטים היהודים. N.deWitt ציין ירידה דרסטית במספר הסטודנטים היהודים שלמדו ביום – מ-75 אלף ב-1935 ל-53 אלף ב-1958 [N.deWitt, 1961, p.358]. יחד עם זאת, הוא ראה במכסות האתניות לא גילוי של אנטישמיות, אלא אחד האפיונים של "כלכלה מתוכננת".

כדאי לציין גם את מאמרו של **A. Inkeles (1974)** שמוקדש למוביליות החברתית בברית המועצות בשנות ה-40 וה-50, את העבודות של **M. Yanowitch (1973)**, **D.Lane (1982)**, **M.Sacks (1982, 1995)** שניתחו אספקטים שונים של הבדלים סוציאליים בחברה הסובייטית (כולל את ההיבט האתני) וגם סקרו את המחקרים בתחום זה שנערכו בבריה"מ עצמה.

Inkeles, למשל ציין שכבות חברתיות העיקריות בבריה"מ: (1) האליטה השולטת; (2) אינטליגנציה עליונה; (3) אינטליגנציה כללית; (4) שאר עובדי צווארון הלבן; (5) אצולת הפועלים; (6) פועלים בינוניים (מקצועיים); (7) פועלים נחותים (בלתי-מקצועיים); (8) איכרים עמידים; (9) איכרים בינוניים; (10) עובדים בכפיה.

ההיבט האתני של התמורות החברתיות בברית המועצות נחקר ע"י מספר חוקרים מערביים.

R.Rockett (1981) חילק את כל המיעוטים האתניים של בריה"מ לשלוש קבוצות לפי היחסים עם הרוב (הכוונה לרוסים): מתבוללים (לדוגמא הוא לקח את היהודים), נמצאים בדו-קיום תרבותי-פלורליסטי (דוגמא: ארמנים), ופנים-קולוניאליים (דוגמא: אוזבקים). לסוג הראשון אופייניים (לפי **Rockett**): פיזור רחב, רמת עיור גבוהה, דמיון תרבותי עם הרוב, עודף בעלי ה"צווארון הלבן". הסוג השני של המיעוטים מאופיין (לעומת הראשון) בריכוז טריטוריאלי, שוני תרבותי מהרוב, רמת עיור ממוצעת ואחוז בעלי ה"צווארון הכחול" ו"הלבן" דומה לרוב. הסוג השלישי של המיעוטים (כמו גם שני) מאופיין ע"י ריכוז טריטוריאלי גבוה ושוני תרבותי מהרוב, אבל (לעומת שני הראשונים) ע"י רמת העיור הנמוכה ואחוז גבוה של מועסקים בחקלאות ובעלי ה"צווארון הכחול".

⁶ מאמצע שנות ה-60 (אחרי הדחת חרושצ'וב) "הספירל" עשה עוד סיבוב והנחות לפועלים ולחיילים משוחררים שוב צומצמו וגדל אחוז הסטודנטים שנתקבלו מיד אחרי בית הספר התיכון (כמו בשנות ה-30). אולם למספר המקצועות (משפטים, מדעי החברה) אפשר היה להתקבל רק לבעלי ניסיון עבודה עם המלצות מתאימות.

G. Simon (1991) הדגיש שתי מטרות של מדיניות האתנית של בריה"מ: (1) תמיכה בלאומים הלא-רוסיים, רק בתנאי של חיזוק התפקיד המוביל של המפלגה הקומוניסטית; (2) לטווח הארוך – "התקרבות" ואחר כך "איחוד" הלאומים על בסיס התרבות "הסובייטית" (בעצם הרוסית). בשנות ה-20 שמה המפלגה בעדיפות הראשונה יצירת הפרולטריון הלא-רוסי (כנראה הכוונה הייתה בעיקר ללאומים החקלאיים, למשל, בקווקז ומרכז אסיה, אבל גם ללאומים כמו היהודים). בו-זמנית נוהלה מדיניות "הקורניזציה" [Nativization] של המנגנון המפלגתי-הממשלתי. אולם מתחילת שנות ה-30 היה מפנה למדיניות הרוסיפיקציה. **Simon** ציין, שאם בשנות ה-20 המפלגה ניהלה מאבק בתחום האתני בשתי חזיתות: נגד השוביניזם הרוסי ונגד הלאומנות המקומית, אז בשנות ה-30 נשארה רק החזית האחרונה. **Simon** טען גם בצדק שעניין המבנה החברתי של הלאומים השונים הוא ההיבט המרכזי של הבעיה הלאומית. הוא הדגיש שבשנות ה-30 רק בקרב כמה לאומים של בריה"מ (רוסים, ארמנים, גרוזינים ויהודים) היה ייצוג יתר של בעלי הצווארון הלבן ועובדים מקצועיים, ואילו רובם מכריע של לאומים אחרים היו איכרים ב"קולחוזים". הוא ציין גם שהרבה רוסים - בעלי מקצועות אקדמיים נשלחו לשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940. בתקופת חרושצ'וב מדיניות של "דה-צנטרליזציה" (פיזור סמכויות) חיזקה את הלאומים הראשיים ברפובליקות, אולם בתקופת ברז'נב שוב חזרה מדיניות הרוסיפיקציה. יחד עם זאת, בעקבות תהליכים דמוגרפיים ירד אחוז של הלאומים "הוותיקים" (רוסים, אוקראינים, בלורוסים, טטרים, לאומים בלטיים) בקרב הסטודנטים לטובת לאומים של קווקז ומרכז אסיה, והשלטונות נאלצו להתחשב במגמות אלו.

R.Kaiser (1994) ציין שבבריה"מ התרחש תהליך "השווינוציזיה" [equalization] בין הלאומים בתחום השכלה ומוביליות מקצועית, שבפועל גרם לגידול הלאומנות על בסיס תחרות עבור משרות יוקרתיות ודורשות כישורים גבוהים. תהליך המודרניזציה גרם לפעילות אקטיבית של המשכילים ביותר בקרב בני הלאומים "הראשיים" ברפובליקות, שחשבו עכשיו שרק הם צריכים לשלוט בתחום החברתי, התרבותי, הכלכלי והפוליטי ברפובליקות שלהם. מצב זה מביא ל"ריבוד האתני" ברפובליקות, שהאליטות המקומיות ניצלו אותו כדי לדרוש מהמרכז פריבילגיות נוספות לעצמן.

A. Kappeler (2000) ציין, שמיד אחרי המהפכה הבולשביקית השלטונות חיפשו שיתוף פעולה עם הלאומים הלא-רוסים (בעיקר עם היהודים בגלל רמה גבוהה יחסית של השכלתם ודיכויים בזמן המשטר הצארי, אבל גם עם הגרוזינים, הארמנים ואחרים). כמו כן, הופסקה זמנית המדיניות הצארית של השמת הרוסים באזורים הלאומיים והתחיל שימוש במקום זה באליטות המקומיות. אולם משנות ה-30 התחילה מדיניות הרוסיפיקציה שנמשכה (לדעת **Kappeler**) עד מותו של סטאלין. אחרי כן התחילו תנודות וויתורים מאולצים במדיניות האתנית, ואילו מתחילת שנות ה-70 שוב התחילה מדיניות הרוסיפיקציה ודיכוי התנועות הלאומיות, שנמשכה עד אמצע שנות ה-80 (תקופת "הפרסטרואיקה").

ג) הספרות הסובייטית הכללית על הריבוד ועל המוביליות החברתית

עד סוף שנות ה-50 לא הכירו השלטונות הסובייטיים בסוציולוגיה כבמדע בכלל וגם שללו את התאוריה של הריבוד והמוביליות החברתית כ"בורגנית" ו"מנוגדת לתורת המעמדות המארקסיסטית". אולם משנות ה-60 מופיעים מחקרים רבים בתחום הדמוגרפיה והסוציולוגיה, כולל ענייני הריבוד והמוביליות ההשכלתית-מקצועית, המבוססות הן על נתונים סטטיסטיים רשמיים והן על תוצאות של סקרים סוציולוגיים מקומיים באזורים שונים.

כאן כדאי לציין, שבמקום הקביעה של סטאלין על "החרפת מאבק המעמדות בתנאי הסוציאליזם", הוצגה בתקופה זו הטענה הרשמית על "מחיקה הדרגתית של הבדלים מעמדיים בתהליך בניית הקומוניזם". עמדה זו אפשרה לחוקרים סובייטים רבים לטעון, שבתנאים של צמצום הבדלים מעמדיים בחברה הסובייטית עלתה חשיבותם של הבדלים חברתיים אחרים (דמוגרפיים, השכלתיים, מקצועיים וכו') ויש לחקור אותם. הם התבססו גם על הרעיון של מארקס, שצוין לעיל, על השתמרות חלוקת העבודה בחברה בשלב הראשון של הקומוניזם. למעשה רוב הסוציולוגים הסובייטים בשנות ה-60 - ה-80 קיבלו את הרעיון של הריבוד החברתי והמוביליות החברתית, שקודם נדחה כרעיון מערבי-בורגני. אדרבא, בקרבם נפוצה הטענה, שדווקא בחברה הסוציאליסטית קיימים תנאים למוביליות חברתית אמיתית, ואילו במערב היא מוגבלת ומדוכאת ע"י שלטון ההון. עם זאת, רובם לא העזו לשלול לחלוטין את הרעיון המעמדי ודיברו גם על **מבנה חברתי-מעמדי (Socio-Class Structure)**, ובמקביל על **מבנה חברתי-מקצועי (Socio-Professional Structure)**. חשוב גם לציין, שמסיבות ברורות הסוציולוגים הסובייטים עד תקופת ה"פרסטרויקה" התעלמו מקיומו של המנגנון המפלגתי-ממשלתי ("הנומנקלטורה") כקבוצה נפרדת בחברה הסובייטית (במקרה הטוב ביותר הם הכניסו אותה לקבוצה הכללית של העובדים האקדמאים או הניהוליים). אמנם, **A. Nazimova & L. Gordon (1983)** באחד ממחקריהם ציינו קיום שכבה זו ("מנהלי המוסדות האדמיניסטרטיביים, המפלגתיים, הארגונים המקצועיים והציבוריים"), אך זה היה יוצא מן הכלל.⁷

בין החוקרים הסובייטים שתרמו לנושא, ראוי להזכיר את **O. Shkaratan (1982)** ו-**L. Gordon (1983)**, שהציעו את הטיפולוגיה של קבוצות חברתיות-מקצועיות (כוללת אספקטים של התייחסות לניהול, אופי העבודה, רמת מיכון העבודה וכו'), **V. Shubkin & D. Konstantinovskii (1977)** שהציעו את המודל הסטטיסטי של התפלגות בני נוער בין מסלולי ההשכלה השונים (העיוני לעומת המקצועי); **E. Vasil'eva (1978)**, שבמחקרה על המוביליות החברתית בעיר לנינגרד השתמשה בשיטת לוחות הסתברות של מוביליות, הדומים ללוחות הדמוגרפיים (של ילודה ותמותה) וגם אחרים.

⁷ כאן לא מדובר בחוקרים הדיסידנטים או המהגרים, כמו למשל **M. Voslenskii** ומחקרו "הנומנקלטורה" (1980).

לדוגמא, **E. Vasil'eva** בניתוח תוצאות מחקרה שערכה בעיר לנינגרד⁸ וברפובליקה הטטרית, הוכיחה שככל שמעמד ההורים גבוה יותר, כך גם לילדים יש יותר הסתברות להגיע לאותו המעמד (אפילו בקרב ילדי פקידים זוטרים אחוז האקדמאים היה כמעט כפול לעומת ילדי פועלים מקצועיים). במה שקשור למוביליות התוך-דורית, אז אלה שהתחילו ללמוד במוסד על-תיכוני או אקדמי מיד אחרי בית ספר תיכון ולמדו במחלקות יום, כמעט כולם היו מועסקים במקצועם, ואילו בקרב אלה שקודם התחילו לעבוד ורק אחר כך המשיכו בלימודים (במיוחד במחלקות ערב ואקסטרניות), אחוז ניכר לא עבדו במקצוע הנלמד⁹. במחקרה ברפובליקה הטטרית היא גילתה, שלמרות מעמד החברתי-מקצועי הגבוה יותר של הרוסים לעומת הטטרים, קצב המוביליות הבין-דורית אצל הטטרים היה מהיר יותר.

מעניינת גם חלוקה חברתית-מקצועית שפיתחו **Vasil'eva** יחד עם **Shkaratan**, שהיא הטיפוסית למחקרים סוציולוגיים רבים בבריה"מ: (1) פועלים חקלאים (כולל "קולחוזניקים" בעבודות כפיים); (2) פועלים בלתי-מקצועיים; (3) פועלים מקצועיים (בתוך קבוצה זו **Shkaratan** ציין פועלים – בעלי הכשרה גבוהה, כגון אלקטרונאים); (4) פקידים זוטרים (בתפקידים, שלא דורשים השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית, כגון מזכירות או קופאים); (5) בעלי מקצועות הדורשים השכלה על-תיכונית מקצועית (כגון טכנאים ואחיות); (6) בעלי מקצועות הדורשים השכלה גבוהה (מהנדסים, רופאים וכו' – פרט לשנייה לשתי קבוצות הבאות); (7) עובדי מדע ומחקר ומרצים; (8) מנהלים בכירים. חלוקה זו שונה מחלוקה המעמדית רשמית שהייתה מקובלת בבריה"מ ודומה יותר לחלוקות מערביות. אולם למרות ההגיון הרב שבה, יש לה שני חסרונות: ראשית, לא צוינה קבוצה של המנגנון המפלגתי-ממשלתי¹⁰, ושנית, לא ברור לאן לשייך עובדים מקצועיים בתחום מכירות ושירותים (מוכרים, טבחים, ספרים, צלמים וכו') – לקבוצה (3) או (4).

Gordon & Nazimova (1983) הציעו חלוקה אחרת. הם ציינו 6 סוגי עבודה: (1) פשוטה פיזית; (2) פיזית, הדורשת הכשרה מקצועית; (3) לא-פיזית, הדורשת הכשרה מקצועית (אך לא השכלה אקדמית או על-תיכונית); (4) עבודה הדורשת השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית (אך לא קשורה לניהול); (5) עבודה קשורה לניהול צוותים; (6) מנהלי ארגונים ממשלתיים, מפלגתיים וציבוריים (כגון, איגודים מקצועיים או "קומסומול"). כל הקבוצות הללו, פרט לאחרונה, חולקו ל-4 תת-קבוצות ענפיות: (א) חקלאית; (ב) תעשייתית; (ג) שירותים; (ד) עיבוד המידע (בקבוצה 1 "עבודה פשוטה פיזית" תת-קבוצה זו כמובן חסרה).

חלק מהחוקרים הסובייטים עסקו גם בניתוח תמורות השכלתיות-מקצועיות בהיבט האתני: **Iu.Arutiunian (1986)**, **G. Starovoitova (1987)** ואחרים. מחקרים סובייטיים מסוימים בחנו

⁸ במחקר זה בלנינגרד השתתף גם מחבר עבודה זו במסגרת הכנת תזיס לתואר המוסמך [V.Konstantinov, 1980].

⁹ למרות דעה רווחת על תעסוקה מקצועית מלאה של בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בבריה"מ, רק **לבוגרי מחלקות יום** הייתה מובטחת תעסוקה מקצועית אחרי סיום המוסד. בוגרי מחלקות ערב ואקסטרניות נאלצו לחפש עבודה במקצוע בעצמם (ועד שימצאו אותה הם המשיכו לעבוד בעבודה קודמת).

¹⁰ הסיבה לכך יכולה להיות לא רק אידאולוגית, אלא גם העובדה שאנשים כאלה פשוט לא נכללו במחקרים.

היבטים אלה גם בנוגע ליהודים, כגון, הפרסום הקולקטיבי על מולדביה (Opyt...,1980) או מחקרה של **L. Boltenkova (1988)**, שהוקדש למדיניות האתנית של בריה"מ בשנות ה-20 וה-30. אבל מספר המחקרים מסוג זה עד סוף התקופה הסובייטית היה מועט ביותר.

למשל, מחקר במולדביה, שנערך בהנהלת יו. ארוטיוניאן [Opyt, 1980] גילה שאפילו באותו מעמד חברתי-מקצועי של הורים אחוזו הילדים שעבדו במשרות הדורשות השכלה גבוהה בקרב היהודים היה גבוה מאשר לרוסים, מולדבים ואוקראינים [שם, עמ' 61]. כמו כן, אחוז מצליחים בבחינות הכניסה לאוניברסיטת קישינב היה גבוה יותר בקרב מועמדים יהודים לעומת בני לאומים אחרים [שם, עמ' 66]. יחד עם זאת, מעניין ומפתיע, שאחוז היהודים בקרב הן המועמדים והן הסטודנטים באינסטיטוט החקלאי של קישינב היה יותר גבוה מאשר באוניברסיטה¹¹.

ד) הספרות בסוציולוגיה היהודית העולמית ולגבי יהודי ברית המועצות

העבודה הראשונה בתחום השינויים החברתיים בקרב האוכלוסייה היהודית במיוחד הוא מחקרו של א' רופין "הסוציולוגיה של היהודים" (1930-1904). אבל הוא התייחס בעיקר לתהליכים חברתיים כלליים בקרב יהדות העולם (כמו עיור, השכלה גבוהה, המעבר ממסחר ומלאכה למקצועות החופשיים וכו') עם דגש על גרמניה ומדינות מפותחות אחרות. **Ruppin** ציין סיבות אחדות מדוע לדעתו היהודים לא קיבלו את המבנה הכלכלי של כלל האוכלוסייה אחרי האמנציפציה: (1) הגבלות בקבלה לשירות הממשלתי; (2) בחקלאות שלטו קהילות האיכרים הסגורות, שלא אפשרו ליהודים לקנות קרקע; (3) ליהודים היה נסיון ומסורת במסחר, לכן הם פחדו לקחת סיכון ולהיכנס לתחומים אחרים; (4) עסקים כמו בנקאות או יוזמות בתעשייה דרשו הון רב, לכן יהודים לא עשירים העדיפו מקצועות חופשיים; (5) בריאותם ומצבם הפיזי של היהודים היו ירודים עקב החיים בגטו, לכן הם התקשו להיכנס לעבודות שדרשו כח פיזי; (6) דרישת מנוחה בשבת הגבילה אפשרויות התעסוקה של היהודים. אולם אם בעבודותיו עד תחילת שנות ה-30 א.רופין ציין בעיקר התפתחות חברית-כלכלית של היהודים, בעיקר כניסתם למוסדות להשכלה גבוהה ולמקצועות חופשיים (אף כי ראה בכך סכנה של התבוללות), בעבודתו האחרונה (**Jewish Fate and Future, 1940**) הוא שם דגש עיקרי על הגבלות שעשו ממשלות בארצות שונות להתקדמות היהודים ועל הגברת התחרות ביניהם לבין הלא-יהודים. ביחס ליהודי בריה"מ הוא ציין, שהמהפכה הבולשביקית גרמה להרס הכלכלי של הקהילה היהודית ורק בזמן התיעוש המזורז מצבם השתפר.

מחקרים על התפתחות חברתית-כלכלית של מיעוטים אתניים נעשו ע"י **S. Kuznets**, ובהם מחקר לגבי היהודים (1956), והדגש העיקרי בו הושם על הגירה יהודית מארצות מזרח אירופה וקליטתה בארה"ב. **Kuznets** ציין כמה תכונות אופייניות של יהודים כמיעוט: (1) היסטוריה משותפת; (2) דת משותפת

¹¹ העובדה כנראה מצביעה על דחיקת היהודים מהמקצועות היוקרתיים יותר. מה שקשור לאוניברסיטה, אז ייתכן שהיהודים שלא ציפו להיכנס, ויתרו מראש על ניסיון זה (לפי תקנות, בבריה"מ, בדרך כלל, אפשר היה לנסות להיכנס רק למוסד להשכלה גבוהה אחד באותה השנה).

האופיינית רק ליהודים; (3) תחושת שייכות לקבוצה אחת וגורל משותף – במידה רבה יותר מאשר לקבוצות אחרות; (4) ניכור מהאוכלוסייה המסובבת. הוא ציין גם אפיונים של "כלכלת המיעוט": (1) שוני מכלכלת הרוב וריכוז בתחומים מסוימים; (2) כניסה לתחומים המתפתחים והחדשים (כי בתחומים "הוותיקים" מקומות כבר תפוסים); (3) חשיבות מורשת היסטורית-תרבותית, כולל אפשרות קשרים עם ארץ מוצא ועם בני אותו הלאום בארצות אחרות; (4) המוביליות החברתית של בני המיעוט מוגבלת, כי היא תלויה רק בהתפתחות הענפים בהם הם מרוכזים; (5) בתחומים, שייצוג המיעוט נמוך בד"כ קיימת אפליה נגדו (לאו דווקא משפטית); (6) גידול המיעוט עקב הגירה וגם פיזורו טריטוריאלי יכול להשפיע על התפתחות ענפים מסוימים בתוך המדינה כולה; (7) עלייה במעמד כלכלי בקרב המיעוט יכולה להיות מהירה יותר בהשוואה לרוב, כי הוא נכנס לתחומים עם אתגרי גידול גבוהים; (8) בהתחלה מעמד חברתי-כלכלי של בני המיעוט יותר נמוך בהשוואה לאוכלוסיית הרוב, אך הוא עולה במהירות עם עלייה בוותק במדינה (אלא אם כן מדיניות השלטון מפריע לעלייה זו). ביחס ליהודים **Kuznets** ציין אחוזם הנמוך במיוחד בחקלאות, ריכוז בענפים שדורשים ידע ולא הון, אחוז גבוה של עצמאיים (פרט לבריה"מ), ואחוז נמוך של שכירים בעבודות כפיים [Kuznets, 1956]. אולם במחקר מאוחר יותר הוא ציין ירידה באחוז היהודים במסחר ובעסקים קטנים לטובת המקצועות האקדמיים והטכניים [Kuznets, 1972].

ניתוח השוואתי של תהליכים דמוגרפיים וגם חברתי-כלכלי בארצות שונות, כולל בריה"מ לשעבר הוצג במחקרים רבים של **ס. דלה-פרגולה**. למשל, באחת העבודות האחרונות (1999) הוא מנתח את המגמות שנוצרו בקרב יהדות העולם בסוף מאה ה-20, כולל השפעת השואה לטווח הארוך. במאמר אחר (2000) נדונו המגמות (כולל גם הסוציו-כלכליות) בקרב יהודי ארה"ב וישראל לפי מין. הוא ניתח גם הרכבה הדמוגרפית והסוציו-כלכלית של הגירה לישראל ולארה"ב מבריה"מ ומארצות אחרות בשנות ה-70 וה-90 (Della Pergola, 1998, 1986).

בתוך המחקרים החשובים ביותר על השינויים החברתיים באוכלוסייה היהודית לפני מלחמת העולם השנייה נעשו בבריה"מ עצמה על ידי הדמוגרף **L. Zinger** ברוסית (1932), וביידיש (ל. זינגער, 1941, 1948). עבודות בתחום זה נעשו גם על ידי **Z. Mindlin** (1929), **י. קאנטאר** (1929) - לגבי יהודי אוקראינה. היו גם פרסומים קולקטיביים בנושא זה שנערכו על ידי **אורט** (1928-1932). אבל כל הפרסומים האלה נכתבו על בסיס העמדה הבולשביקית, ולכן הודגשה בהם במיוחד תופעת העברת היהודים למעמד הפועלים ולחקלאות על ידי השלטון הסובייטי, והרבה פחות תופעת כניסתם למוסדות ההשכלה ולמקצועות האקדמיים.

התמורות החברתיות בקרב יהודי בריה"מ לפני מלחמת העולם השנייה נחקרו גם ע"י **לשצ'ינסקי** (1943) ו-**S. Schwarz** (1951), אך הניתוח שלהם בעיקרו הוא בעל אופי היסטורי ולא סוציולוגי, אף כי הם משתמשים גם בחומר סטטיסטי. ניתוח מעניין של ההתפתחות החברתית של יהודי בלרוסיה עד ראשית שנות ה-30 ובייחוד על הגירתם לאזורים אחרים של בריה"מ והתיישבותם החקלאית הוצג בעבודתו של **ח' שמרוק** (1961).

התפתחויות דמוגרפיות בקרב יהודי בריה"מ נדונו בעבודות של **M. Tolts** (1995, 1997, 2001, 2003). במחקריו הוא ניתח את המגמות בתנועה טבעית, נישואין וגירושין בקרב יהודי בריה"מ לפי רפובליקות שונות מסוף שנות ה-50 עד שנות ה-90, והתמקד במיוחד בנישואי תערובת והפריד בין ילודה הומוגנית (משני הורים יהודים), להטרוגנית (שרק הורה אחד יהודי) שבתנאי בריה"מ היה חשוב מאוד לזהות האתנית העתידית. **Tolts** ערך אומדנים של האוכלוסייה היהודית המורחבת (היהודים ובני משפחותיהם) של בריה"מ ושל רפובליקות מסוימות. הוא גם ניתח מגמות הגירה של יהודי בריה"מ לישראל, ארה"ב ולארצות אחרות והוכיח שהן שונות לא רק לפי רפובליקות ולפי קבוצות גיל שונות, אלא גם בין משפחות יהודיות הומוגניות ומעורבות. בעבודתה האחרונה על הגירה מהפדרציה הרוסית (2003) הוא גילה קשר שלילי בין רמת החיים באזורים שונים לבין קצב העלייה לישראל מהם. קצב העלייה הגבוה ביותר נמצא מאזור בירוביג'ן, שמצד אחד רמת החיים שם די נמוכה, אך מצד שני פעילות קהילתית יהודית די אינטנסיבית.

ניתוח מעניין על הסטודנטים והאקדמאים היהודים ברוסיה ובבריה"מ הובא על ידי **Z. Halevy** (1976); נושא השינויים החברתיים בקרב יהודי בריה"מ הוצג גם בסדרת המחקרים של **ב' פינקוס** בעברית (1986, 1998) ובאנגלית (B. Pinkus, 1984, 1988), בעבודותיו של **T. Friedgut** (1980), **T. Sawyer** (1979), **M. Domal'skii** (1979, 1985), **A. Voronel'** (1974), **Y. Gilboa** (1971), **A. Nove and J. Newth** (1972) ואחרים.

B. Pinkus מבדיל בין שלוש התקופות הגדולות בהיסטוריה של הקהילה היהודית בבריה"מ: (א) שנות הבנייה (1917-1939); (ב) שנות ההרס (1939-1953); (ג) תקופה פוסט-סטאליניסטית (1953 ואילך). הוא ציין שבשנות ה-20 וה-30 היהודים תפסו באליטה הסובייטית את המקום הדומה לזה שתפסו הגרמנים ברוסיה הצארית. אבל מאמצע שנות ה-30 התחיל, לדעתו, צמצום בשיעור היהודים באליטות הכלכלית והפוליטית, ומשנת 1942 התחילה הרחקה טוטלית של היהודים מאליטות, שהגיע לשיא בשנים האחרונות של סטאלין. בתקופה הפוסט-סטאליניסטית אפליה נגד היהודים נמשכה (בעיקר בתחום הכלכלה והמשפטים), אך בצורה לא כל-כך ברוטלית. הוא ציין גם שסיבות לירידה במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-70 וה-80 היו אפליה אחרי מלחמת ששת הימים, אבל גם ירידה במספר היהודים הצעירים עקב ילודה נמוכה. עם זאת, הדגיש **פינקוס**, שרמת ההשכלה הוא אחד המאפיינים החשובים ביותר למיעוט היהודי במדינות שונות, ובמיוחד במדינה כמו בריה"מ [**פינקוס, 1999, עמ' 157**] וגם ששיעור בעלי הצווארון הלבן היה בקרב היהודים מן הגבוהים בבריה"מ גם אם נשווה אותו רק לאוכלוסייה עירונית [**שם, עמ' 161**].

ניתוח המבוסס על חומר סטטיסטי רב לגבי תהליכים דמוגרפיים, השכלתיים וסוציו-כלכליים בקרב יהודי בריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה הביא **מ' אלטשולר** בעברית (1979) וגם באנגלית (1986). אותו מחבר פרסם מחקר גדול על הקהילה היהודית בברית המועצות ערב השואה (Altshuler, 1998).

במחקרו על יהודי בריה"מ לפני מלחמת העולם השנייה ציין **Altshuler** שני גורמים העיקריים שהסבירו גידול מהיר במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-30: ציפיות היהודים הצעירים עצמם ומדינית השלטון. הגורם הראשון נובע ממסורת היהודית, שראה בחינוך ולימודים ערך עליון בחיי האדם (קודם זה התייחס ללימודי הדת, ואחר כך – להשכלה כללית). אבל גם השלטונות דאז לא הפריעו ואפילו עודדו כניסת היהודים למערכת השכלה. זה היה קשור לעוינות האינטליגנציה הישנה למשטר הבולשביקי, ואילו היהודים שהיו מקופחים במשטר הצארי ובהיותם הלאום העירוני ביותר שאפו לתפוס עמדות, שקודם תפסו האליטות הישנות. גם ברפובליקות לאומיות שכבת האינטליגנציה החדשה עדיין הייתה קטנה יחסית. אחת ממסקנות העיקריות של המחקר הנ"ל הייתה **דואליות** של הקהילה היהודית בבריה"מ ערב מלחמת העולם השנייה: מחד – חלק המשכיל, הצעיר והמתבולל ביותר שהתרכז בערים הגדולות (במיוחד במוסקבה ובלנינגרד), ומאידך – היהודים "המסורתיים" שנשארו בעיירות (בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה), שרובם דיברו יידיש והיו בעלי מקצועות בתחום מלאכה ושירותים. דווקא היהודים האחרונים האלה נעשו לרוב קורבנות השואה, ואילו היהודים מהקבוצה הראשונה רובם ניצלו.

באותו המחקר מביא **Altshuler** חלוקה חברתית-מקצועית אורגינלית ומעניינת של יהודי בריה"מ בהשוואה עם כלל האוכלוסייה בשנת 1939. היא כוללת ארבע הקבוצות הגדולות: (1) אליטות (מפלגתית-פוליטית, צבאית, כלכלית-ניהולית ומדעית-תרבותית), (2) שכבת ביניים – הדרג העליון ו-(3) דרג התחתון (כל אחד מהם נחלק לביורוקרטיה, תחום כלכלי ותחום השירותים); (4) מעמד הפועלים (שנחלק לפועלים בתעשייה כבדה, פועלים בתעשייה קלה, פועלים חקלאיים ופועלים בשירותים)¹².

במחקרו על יהודי בריה"מ אחרי מלחמת עולם השנייה ציין **M. Altshuler** שריכוז היהודים בתחום מדע ומחקר מוסבר ע"י שני גורמים: (א) מסורת יהודית לנצל באופן מקסימלי אפשרויות בתחום השכלה ו-(ב) חוסר אפשרויות אחרות לקריירה (פוליטית, כלכלית, צבאית) ליהודי בריה"מ. מוטיבציה גבוהה להשכלה ומערכת הלימודים המגוונת בבריה"מ גרמו לכך, שלמרות אפליה והגבלות שונות, הצליחו רוב היהודים להתקדם בתחום זה, אמנם עם פשרות (לימודי מקצועות פחות יוקרתיים, לימודי ערב ואקסטרניים במקום לימודי יום וכו'). הוא טען גם שהגירת שנות ה-70 האיצה את האקדמיזציה של היהודים שנשארו בבריה"מ (כיוון שרמת השכלה של מהגרים בממוצע הייתה נמוכה יותר). כמו כן, **Altshuler** ציין שבעבר המקצועות הדומיננטיים בקרב היהודים היו רפואה ומשפטים, אבל אחרי מלחמת העולם השנייה מספר המשפטנים היהודים נעשה זעיר, ואילו אחוז הרופאים בקרב היהודים נשאר די גבוה¹³ למרות שכרם הנמוך בבריה"מ. הוא גם הדגיש (כמו חוקרים רבים אחרים) שבמדעי הטבע ובמדעים המדויקים שיעור היהודים גבוה מאשר במדעי הרוח והחברה (כי האחרונים נחשבו כחלק מ"חזית אידאולוגית").

¹² למרות הגיון רב של חלוקה זו, בעבודה הנוכחית בחרנו בחלוקה אחרת (ראה סעיף 6) משתי סיבות: ראשית, חלוקה זו הייתה קשורה למדי למצב הקונקרטי בבריה"מ ב-1939 ולא כל-כך ניתנת להשוואה עם תקופות אחרות וגם עם קהילות יהודיות אחרות; ושנית, חלוקה זו לא מספיק קונסיסטנטית מבחינת רמת ההשכלה הנדרשת (לדוגמא, רופאים ומנהלי חנויות נכנסו בה לאותה הקבוצה) – דבר שחשוב לנו לאור נושא המחקר הנוכחי.

¹³ טענה זו מיושנת, כי הנתונים של מפקדים אחרונים של בריה"מ מראים, שחלק היחסי של רופאים בקרב האקדמאים היהודים גם ירד לטובת המהנדסים ועובדי המדע והמחקר.

טענה רווחת בין החוקרים, שבסוף שנות ה-40 ואפילו כבר בזמן מלחמת העולם השנייה הורחקו היהודים מן המיניסטריאטים לענייני חוץ ולסחר החוץ ובכלל מן הסגל הדיפלומטי. טענה זו התבססה בעיקר על עדויות דיפלומטים ועיתונאים מערביים ולא על תעודות רשמיות. ברם אם **Pinkus** טוען שמשנות ה-40 היהודים לא נתקבלו למוסדות שהכינו את עובדי משרד החוץ, **Gilboa** לעומתו אומר, כי בשנת 1948 עדיין היו הפרופסורים והסטודנטים היהודים באינסטיטוטים הדיפלומטיים. **T.Sawyer** גם טוען על סמך ההיסטוריון הסובייטי **ר.מדבדב**, שבמשך המסע נגד קוסמופוליטיזם של סטאלין היהודים הורחקו מן המנגנון המפלגתי-הממשלתי (גם במרכז וגם בפריפריה), משירותי ביטחון, מן הסגל הדיפלומטי, פרקליטות, בתי משפט וארגונים אחרים. הוא מצביע גם על אפליית היהודים בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה [**Sawyer, 1978, p.p. 352-353**]. לעומתו **S.Schwarz** טוען שתהליך הרחקה של היהודים מתפקידים החשובים התחיל כבר בסוף שנות ה-30 [**Schwarz, 1966, p.6**].

A.Nove and J.Newth ציינו, שאחוז גבוה יותר של היהודים עם השכלה גבוהה בהשוואה עם כלל האוכלוסייה עוד לא מוכיח שבבריה"מ אין **"numerus clausus"**, ראשית, הסטטיסטיקה כוללת את כל המוסדות להשכלה גבוהה, ואילו הגבלות יכלו להיות דווקא במוסדות היוקרתיים ביותר (הם ציינו, שתופעה כזו הייתה קיימת גם באנגליה). שנית, גם דרישות להשכלה גבוהה מצד ילדי היהודים גבוהות מהממוצע, עקב רמת עיור גבוהה יותר וגם מעמדם המקצועי גבוה של הוריהם (הורים שואפים לרוב שילדיהם לפחות ישמרו מעמדם או אפילו יקדימו אותם). אבל עסקני השלטון בבריה"מ ראו בכך אי-צדק חברתי, וזה גרם לקשיים של יהודים להיכנס למוסדות ההשכלה. שלישיית, ברפובליקות הייתה קיימת העדפה לבני "הלאום הראשי". **Nove & Newth** מדגישים שלמרות גידול במספר הכללי של הסטודנטים היהודים בין שנים 1935 ל-1963, הרי מספר הסטודנטים היהודים שלומדים במחלקות יום ירד מ-75 ל-45 אלף איש, ואילו בקרב כלל הסטודנטים הוא גדל (לדעתם, רק אלה יכולים להיחשב הסטודנטים לכל דבר). הסיבות הדמוגרפיות לדעתם לא מספיקות להסבר, כי העובדה שכמעט מחצית מהסטודנטים היהודים נאלצים ללמוד בערב ובהתכתבות – למרות הישגיהם האקדמיים – מצביע על קיום אפליה. מנגד, הם ציינו, שבאוזבקיסטן למשל, אחוז האוזבקים בקרב הלומדים ביום גבוה יותר מאשר בקרב כלל הסטודנטים. הם הדגישו גם שהנחות לילדי הפועלים בתקופת חרושצ'וב השפיעו לרעה לסיכויים של היהודים לקבל השכלה גבוהה.

G. Kostyrchenko במחקרו האחרון (2001) מביא מספרים לגבי הרחקתם של היהודים מהמנגנון המפלגתי-הממשלתי ומתפקידים ניהוליים בכלל בין שנים 1945-1952 [**p.514**]. הוא ציין גם ירידה דרמטית (כמעט פי-3) במספר האספירנטים והדוקטורנטים היהודים באקדמיה למדעים של בריה"מ כבר מינואר 1947 עד מאי 1948. באותה התקופה ירד באופן משמעותי אחוז היהודים באגפים שונים של האקדמיה, ובמיוחד באגף לכלכלה למשפטים: מ-58% ל-18% [**p.557**]. יחד עם זאת, בין שנים 1952-

1950 במערכת האקדמיה למדעים ירד רק אחוזם של היהודים, ואילו מספרם המוחלט נשאר כמעט ללא שינוי (ובעלי תואר "קנדידט" אפילו גדל במקצת) [p.559].

טענה נפוצה אחרת היא שבתחום מדעי הטבע והנדסה (כבתחום פחות תלוי באידאולוגיה) אחוז היהודים נשאר גבוה, ואילו במדעי הרוח (היסטוריה, פילוסופיה, תרבות ואמנות) היהודים נדחקו למקום שולי. על כך מצביעים **Domal'skii [1985, p.81]**, **Schwarz[1952, p.p.227-228]**, **Gilboa [1971, p.247]**. **י.גלבוע** מצביע במיוחד על סילוק המשפטנים היהודים כ"מפירי החוקיות והמוסר סוציאליסטיים". יחד עם זאת, (בניגוד למשל, ל**פינקוס**) הוא טוען, שלא רק בתחומים טכניים, אלא גם בספרות ואמנות ייצוג היהודים נשמר בשנות ה-50 (הנחה זו הוא מבסס על מספר חתני פרס סטאלין ועל הרכב של משתתפי ועידות הסופרים הסובייטיים בשנת 1952 [Gilboa, 1971, p.254].

חוקרים רבים הדגישו השפעת גורמים חברתיים-כלכליים ובין היתר תחרות בין היהודים לבין שאר הלאומים של בריה"מ (הן רוסים, והן לאומים "ראשיים" ברפובליקות) על מדיניות השלטון כלפי היהודים. לדוגמא, **Pinkus** טוען שברפובליקות מסוימות אינטליגנציה מקומית ניסתה לנצל את "המאבק בקוסמופוליטיזם" כדי לתפוס מקומם של היהודים ו"להגן על התרבות הלאומית". אבל הוא דיבר בעיקר על הרפובליקות האירופאיות (אוקראינה, בלרוסיה, הרפובליקות הבלטיות), ואילו ברפובליקות קווקז ומרכז אסיה, לדעתו, מגמה זו התרחשה פחות [Pinkus, 1988, p.163]. הוא גם כתב: "המצב הכלכלי הקשה, מחסור בדיוור, תנאי עבודה קשים, תחרות אכזרית לעלייה לתפקידים, כל אלה היו גורמים לגידול שנאה לזרים וגם לכל אחד שבמצב כזה יכול להראות ... כעליון" [Pinkus, 1988, p.87]. גם **י. גלבוע** טוען כי המדיניות האנטי-יהודית ב"שנים השחורות" מוסברת לא ע"י אידאולוגיה, אלא ע"י שיקולים סתגלניים ומרכולתיים. אמנם הוא בעיקר מדבר על שיקולים פוליטיים ולא כלכליים [Gilboa, 1971, p.341]. **צ.הלוי** כתב: "יהודי היה חשוב רק עד ש"השורשיים" היו לא מסוגלים או לא רצו למלא תפקידים חשובים. בבריה"מ מצב היהודים נעשה ליותר קשה בזמן שה"שורשיים" התחילו לדרוש, שגם הם יהיו סטודנטים, מהנדסים, מדענים [Halevy, 1976, p.45]. **מ.אלטשולר** במאמרו שמתייחס לשנות ה-60 גם ציין, שלחצים מצד לאומים שונים ושכבות שאין בהן ייצוג של יהודים רב (פועלים, יוצאי כפרים וכו') בתחום של השכלה גבוהה – זה גורם העיקרי שפוגע בייצוג היהודים במוסדות אלה, והשלטון נענה ללחצים שנוצרו בחברה [אלטשולר, 1976, עמ' 38-39].

ראוי לציין, שלמרות הכמות הניכרת של המחקרים, לא נעשה עדיין ניתוח בין-תקופתי של התמורות ההשכלתיות-מקצועיות בקרב יהודי בריה"מ (כולל השפעת השואה על המבנה החברתי). כמו כן, לא נחקרו מספיק היחס בין רמת ההשכלה לבין המעמד הסוציו-כלכלי והשפעת גורמים שונים על המוביליות ההשכלתית-מקצועית של יהודי בריה"מ. עם זאת, ברוב המחקרים תשומת הלב העיקרית ניתנת למדיניות השלטון הסובייטי כלפי היהודים ובאופן חלקי בלבד - לתנאים כלליים או בייקטיביים,

והרבה פחות - לשאיפות של היהודים עצמם ותחרותם עם שאיפות שאר העמים של בריה"מ, שגם אלה היו גורמים חשובים.

5. המקורות לניתוח

העבודה מבוססת על הנתונים הבאים:

1. **הנתונים של מפקדי האוכלוסין הסובייטיים בשנים 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989** לגבי האוכלוסייה היהודית (ולצורך השוואה - גם לגבי האוכלוסייה הכללית והלאומים האחרים של בריה"מ) בנושאים הבאים:

א. **התפלגות של הרפובליקות, מין וגיל** (לצורך בדיקת ונטרול השפעת הגורמים הדמוגרפיים והגאוגרפיים על התמורות החברתיות);

ב. **התפלגות לפי רמות ההשכלה בחתך מין, גיל ורפובליקות** (לגבי מפקדים בשנים 1939 ו-1959 - גם נתונים על הלומדים לפי סוגי המוסדות);

ג. **הרכב המועסקים לפי הענפים הכלכליים והקבוצות המקצועיות** בהתפלגות מין ורפובליקות;

2. **הרכבם האתני של התלמידים והסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית**, לפי דיווחי מוסדות הלימוד משנות ה-20 עד סוף שנות ה-80 (במידת האפשר - לפי מין, רפובליקות, צורות הלימוד והענפים);

3. **הרכבם האתני של בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (spetsialisty)**, **המועסקים במשק הסובייטי** לפי דיווחי מפעלים ומוסדות משנת 1940 עד 1987 (במידת האפשר - לפי מין ורפובליקות);

4. **הרכבם האתני של עובדי המדע והמחקר (nauchnye rabotniki) ונתוכם בעלי התארים המדעיים (doktor nauk, kandidat nauk) ותלמידי המחקר (aspiranty)** לפי דיווחי מוסדות המדע והמחקר משנות ה-20 עד סוף שנות ה-80 (במידת האפשרות - לפי מין, הרפובליקות, סוגי המוסדות והענפים);

5. **לצורך ההשוואה - נתונים על מספר ואחוז הסטודנטים היהודים, רמת השכלתה והרכבה המקצועי של האוכלוסייה היהודית בארצות אחרות** (פולין, ארה"ב, קנדה, צרפת ועוד) במאה ה-20.

מקורות הנתונים הם פרסומים רשמיים, בעיקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של בריה"מ (TsSU SSSR) וכמו כן, הנתונים, שלא פורסמו אך נאספו בארכיון המרכזי לכלכלה של רוסיה (RGAE) ובוועד הסטטיסטי של חבר המדינות העצמאיות (Statkomitet SNG) במוסקבה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של בריה"מ לשעבר). כמו כן, חלק מהנתונים (בעיקר, לגבי שנות ה-20 וה-30) כן פורסמו, אך אינם נמצאים בארץ, לכן הם נאספו בספרייה המרכזית של רוסיה (בעבר הספרייה ע"ש לנין) ובספרייה ההיסטורית של רוסיה במוסקבה. נעזרנו גם בחומר המובא בפרסומים של אורט ובעבודות החוקרים הסובייטים והמערביים.

6. שיטות המחקר והבעיות המתודולוגיות

הניתוח נערך בעיקר בשתי דרכים:

1) **בניית אינדקסים סטטיסטיים מתוקננים (סטנדרטיזציה)**, דהיינו, האינדקסים של תמורות השכלתיות-מקצועיות בתנאי הוצאת גורמים שונים (כמו מין, גיל, צורת יישוב (עירו/כפר), רמת השכלה התחלתית וכו'). אפשר להשתמש בשיטה זו כשהיקף הנתונים הוא מוגבל (למשל, אם יש לנו נתונים של מפקדי האוכלוסין לגבי רפובליקות שלמות בלבד). האינדקסים הללו יכולים להיבנות גם על בסיס דינמיקה של נתונים בזמן (למשל, מספר הסטודנטים ל-1000 בני 20-29), כך גם על בסיס השוואות בתוך אותו מפקד (למשל, השוואה באחוז בעלי השכלה גבוהה בין גילים שונים).

2) **ניתוח מקדמי מתאם** בין תהליכים חברתיים מסוימים בקרב האוכלוסייה היהודית לבין תהליכים אחרים (הן בקרב היהודים עצמם, הן בקרב האוכלוסייה הכללית או לאומים אחרים). כאן חשוב לציין, שמחקרנו (לעומת מחקרים סוציולוגיים גרידא) **אינו מבוסס על הנתונים לגבי הפרטים, אלא על הנתונים הקבוצתיים (האגרגטיביים)** של מפקדי האוכלוסין, דיווחי המוסדות שונים וכו'. לכן שימוש בשיטה זו במחקרנו די מוגבל. בכל זאת, ניתן להשתמש בשיטה זו, כשקיים קובץ נתונים לפי שנים בודדות בתוך תקופה ממושכת יחסית (במקרה האחרון אפשרי להתייחס לשנה כליחידת המדגם). לדוגמה, אפשר להביא את מקדם המתאם בין שיעור הסטודנטים לאלף בני 20-29 בקרב היהודים ובקרב האוכלוסייה הכללית.

במהלך המחקר נצטרך להתמודד עם מספר בעיות מתודולוגיות. כאן נתייחס רק לכמה בעיות כלליות; ובעיות הספציפיות הקשורות לנושאים של רמת השכלה, הרכב מקצועי וכו' נדון בפרקים מתאימים.

א) אמינות הנתונים

בעית אמינות הנתונים נחלקת לשתיים: (1) אפשרות זיוף מכוון מצד השלטונות ו-(2) ליקוים מתודולוגיים וטכניים. בנושא הראשון חשוב, שבבריה"מ גם נתוני מפקדי האוכלוסין, ועל אחת כמה וכמה, של סטטיסטיקת מפעלים ומוסדות היו מלכתחילה מיועדים לא לפרסום ברבים (פורסם רק חלק קטן מהם), אלא לשימוש של מקבלי החלטות (ולא היה להם שום צורך לשקר את עצמם). במידה והשלטונות לא רצו שהציבור הרחב בבריה"מ או במערב יקבל מידע כלשהו, הם פשוט מנעו אותן מפרסום¹⁴. הבעיה הספציפית בנושא זה מתייחסת למפקד 1939 וזיופו האפשרי לעומת מפקד 1937 שנפסל ע"י השלטונות (ראה למשל: Tolts, 1995). אבל בניתוח המשכנע הוכיח **מ.אלטשולר**, שלפחות לגבי היהודים דווקא נתוני מפקד 1939 היו אמינים יותר [ראה: Altshuler, 1998, p.p. 1-7]. בין היתר, מתברר שתוצאות כלליות של מפקד 1937 לגבי היהודים הופחתו, כי לא כללו אזורים שקהילות

¹⁴ לדוגמה, לגבי מפקד 1939 פורסמו בזמנו רק תוצאות כלליות בעיתון "פראבדה", תוצאות של מפקדי 1959 ו-1970 אמנם פורסמו, אך רק חלקית (למשל, לא פורסמה רמת השכלה של יהודים לפי גילאים, אף כי מידע זה קיים בארכיון RGAE); תוצאות מפורטות של מפקד 1979 פורסמו רק לאחר 10 שנים (בתקופת הפרסטרויקה) במהדורה מצומצמת. מעניין, שאף פעם אחרי מפקד 1926 ועד מפקד 1989 לא פורסם ההרכב המקצועי בחתך האתני (נתונים אלה נמצאו רק בארכיון RGAE), ורק של מפקד 1989 פורסמו לגבי שטח רספס"ר בלבד. כמו כן, מסוף שנות ה-30 ועד סוף ה-50 לא פורסמו נתונים על הרכבם האתני של הסטודנטים ועובדי מדע ומחקר (אף שנאספו), ואילו בסוף ה-70 – תחילת ה-80 היהודים לא הופיעו בנתונים אלה, אלא נכללו בתוך "האחרים".

יהודיות בהם היו קטנות והיהודים נכללו ב"לאומים האחרים". בכל זאת, היה מעניין להשוות נתוני המפקדים 1937 ו-1939 לפי הרכבם ההשכלתי והמקצועי של היהודים, אבל עקב חוסר נתוני מפקד 1937 בנושא זה, השתמשנו במפקד 1939.

מה שקשור לליקויים מתודיים-טכניים מסוימים בנתונים, אז לפעמים הן באמת קיימים¹⁵. הבעיות האלה צוינו במהלך המחקר ובמידת האפשרות נעשה נסיון להתגבר עליהן. חשוב גם להדגיש, שלעומת הגישה המדגמית, המקובלת בסטטיסטיקה המערבית, בבריה"מ לשעבר שלטה גישה מפקדית-דיווחית (גורפת) ובמובן זה הנתונים הסובייטיים יכלו להיות אפילו יותר אמינים (כי אין כאן טעות הדגימה).

חשוב גם לציין שהניתוח בעבודה מתייחס אך ורק לאוכלוסייה היהודים הגרעינית, דהיינו היהודים שהכריזו על עצמם במפקד או (לגבי סטטיסטיקה של מוסדות) שנרשמו כיהודים בפספורטים פנימיים (תעודות זהות) שלהם. בשני המקרים רובם המכריע היו אלה ששני הוריהם היו יהודים. לצערנו, לגבי האוכלוסייה היהודית המורחבת (כולל בני נישואי תערובת ובני משפחות היהודים) אין לנו נתונים על הרכבם ההשכלתי-מקצועי. בכל זאת, השפעת התבוללות על תמורות חברתיות של היהודים בעבודה זו נכנסה להשפעת הגורם הדמוגרפי (צמצום בדור הצעיר).

ב) מדידת רמת השכלה ומוביליות השכלתית

ברוב המפקדים הסובייטיים (משנת 1959 ואילך) היו מקובלות רמות ההשכלה הבאות¹⁶:

- 1) **חסרי השכלה יסודית** [**ne imeiushchie nachal'nogo obrazovaniia**] – בעלי 3 שנות לימוד ופחות; בשנת 1959 בתוך קבוצה זו צוינו גם אנאלפביתים [**negramotnye**];
- 2) **השכלה יסודית** [**nachal'noe obrazovanie**] – מ-4 עד 6 שנות לימוד (אלה שלמדו בשנות ה-60 ואילך – מ-4 עד 7 שנות לימוד);
- 3) **השכלה תיכונית לא-מלאה** [**nepolnoe srednee obrazovanie**] – מ-7 עד 9 שנות לימוד (אלה שלמדו בשנות ה-60 ואילך – 8-9 שנות לימוד);
- 4) **השכלה תיכונית** [**srednee obrazovanie**] – 10 (בתקופות מסוימות – 11) שנות לימוד;
- 5) **השכלה על-תיכונית מקצועית**¹⁷ [**srednee spetsial'noe obrazovanie**] – סיום מוסד על-תיכוני מקצועי ("טכניקום" או מכללה), שיחד עם בית ספר תיכון בערך שווה ל-12 שנות לימוד;
- 6) **השכלה גבוהה לא-מלאה** [**nezakonchenoe vysshee obrazovanie**] – סיום לפחות שלוש שנות לימוד במוסד להשכלה גבוהה, שיחד עם בית ספר תיכון שווה ל-13-14 שנות לימוד;

¹⁵ לדוגמא, נתוני מפקד 1926 לגבי הרכבם ההשכלתי והמקצועי של היהודים התייחסו רק לאוקראינה, בלורוסיה וחלק של הרפובליקה הרוסית; ואילו בשנת 1959 – רק ליהודים אשכנזים (וגם לא כולל גרוזיה ורפובליקות מרכז אסיה); כמו כן, בשנות ה-40 וה-50 הנתונים על הסטודנטים במחלקות אקסטרניות בחתך האתני לא היו מלאים.

¹⁶ התיאור המפורט של מערכת ההשכלה הסובייטית הוצג בפרק 2.

¹⁷ התרגום המדויק מרוסית הוא "תיכונית מקצועית", אבל למעשה זו רמת השכלה מקבילה לעל-תיכונית במושגי המערב.

7) **השכלה גבוהה [vysshee obrazovanie]** – סיום מוסד להשכלה גבוהה (אוניברסיטה או "אינסטיטוט"), שיחד עם בית ספר תיכון שווה ל-15 שנות לימוד (במקצועות מסוימים, כגון רפואה – 16 שנות לימוד).

במפקד 1926 נשאלה רק שאלה על **ידיעת קרוא וכתוב [gramotnost]**, ואילו במפקד 1939, מעבר לכך, צוינו גם **בעלי השכלה גבוהה [vysshee]** וגם **תיכונית [srednee]**, אך המושג האחרון דאז כולל רמות השכלה מתיכונית לא-למאה (7 כיתות) עד גבוהה לא-מלאה.

בראש ובראשונה אותנו מעניינת השכלה **גבוהה ועל-תיכונית מקצועית**, כי דווקא היא קובעת במידה רבה את הריבוד החברתי. יחד עם זאת, גם השכלה תיכונית (ובתקופות המוקדמות של החברה הסובייטית - גם השכלה יסודית ואפילו ידיעת קרוא וכתוב) הייתה בסיס לקבלת תפקידים חברתיים מסוימים וכמו כן לקבלת השכלה גבוהה יותר.

לכן במחקר ראוי לעיין גם בשינויים **בהתפלגות** של האוכלוסייה (היהודית והכללית) לפי רמות השכלה מסוימות וכמו כן **ברמת ההשכלה הממוצעת** שמחושבת לפי נוסחה:

$$E = \sum_i (e_i * \theta_i) / 100$$

שכאן: θ_i - אחוז בעלי השכלה מסוימת i (גבוהה, על-תיכונית מקצועית וכו');

e_i - מספר שנות הלימוד המודלי¹⁸ בשביל כל רמת השכלה i

אחת מבעיות במדידת רמת ההשכלה קשורה **לאוכלוסיית היעד מבחינת הגיל**. יש לציין, שבפרסומים הרשמיים של מפקד 1939 רמת ההשכלה צוינה לגבי כלל אוכלוסייה (ללא הגבלה בגיל), במפקדים 1979-1959 – לגבי בני 10 ומעלה, ובמפקד 1989- לגבי בני 15 ומעלה. אנחנו, לעומת זאת, התייחסנו רק לאוכלוסייה (היהודית והכללית) **בגיל 20 ומעלה**, מכיוון שהשכלה גבוהה, למשל, **אינה רלוונטית** לגילים צעירים יותר. כמו כן, לקחנו מדדי השכלה **לפי קבוצות גיל** (20-29, 30-39, 40-49, 50-59 ו-60 ומעלה). קיום מדדי השכלה לפי קבוצות גיל מאפשר לנו לעשות **ניתוחים קוהורטיים** ולבנות אינדקסים של מוביליות השכלתית **תוך-דורית ובין-דורית** (למרות שאין לנו נתונים אישיים, אלא קבוצתיים בלבד).

לדוגמא, אינדקס **תוך-דורית** של אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים - ילידי שנות ה-50 (שהיו בגיל 20-29 בזמן מפקד 1979 ובני 30-39 בזמן מפקד 1989):

$$\alpha = \theta_{30-39} (1989) / \theta_{20-29} (1979) * 100$$

שכאן: $\theta_{30-39} (1989)$ - אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים - בני גיל 30-39 בשנת 1989;

$\theta_{20-29} (1979)$ - אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים - בני גיל 20-29 בשנת 1979;

¹⁸ מכיוון שבמפקדים הסובייטיים לא נשאלה שאלה על מס' שנות לימוד, לכל רמת השכלה נקבע **מספר שנות לימוד מודלי**, האופייני בשבילה: לגבוהה - 15, לגבוהה לא-מלאה - 13, לעל-תיכונית מקצועית - 12, לתיכונית - 10, לתיכונית לא-מלאה - 7, ליסודית - 4, לתת-יסודית - 2, לאנאלפביתיים - 0.

אינדקס α מראה כיצד עלה בין שני המפקדים אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים, שנולדו בשנות ה-50 (ייתכן, שחלקם לא הצליחו לרכוש השכלה גבוהה מיד אחרי תיכון ועשו זאת בגיל מבוגר יותר).

לעומת זאת, אינדקס **בין-דורי** של אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים - ילידי שנות ה-60 (שהיו בגיל 29-20 בזמן מפקד 1989) לעומת ילידי שנות ה-50 (שהיו בני 29-20 בזמן מפקד 1979):

$$\beta = \theta_{20-29} (1989) / \theta_{20-29} (1979) * 100$$

שכאן: $\theta_{20-29} (1989)$ – אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים – בני גיל 29-20 בשנת 1989;

$\theta_{20-29} (1979)$ – אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודים – בני גיל 29-20 בשנת 1979;

אינדקס β מראה כיצד עלה (או ירד) אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים, שנולדו בשנות ה-60 לעומת אלה, שנולדו בשנות ה-50 באותו גיל (במקרה שלנו 29-20) בזמן המפקד המתאים. אינדקסים כאלה אפשר לבנות גם לגבי גילאים אחרים ורמות השכלה אחרות, ולגבי היהודים והאוכלוסייה הכללית וגם לאומים אחרים של בריה"מ.

במחקר אנו משתמשים גם באינדקסים ספציפיים, המבוססים על **סטטיסטיקה שוטפת של חינוך**: שיעור הסטודנטים והתלמידים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ל-100 בני גיל המקביל (29-20) בשביל השכלה גבוהה ו-15-24 בשביל השכלה על-תיכונית מקצועית)¹⁹, שיעור אספירנטים (תלמידי מחקר) ל-100 סטודנטים להשכלה גבוהה ועוד.

ג) קביעת קבוצות חברתיות-מקצועיות לניתוח

בסטטיסטיקה הסובייטית הרשמית היו מקובלים 5 קריטריונים מקבילים לחלוקה החברתית: א) מעמדי; ב) לפי מקור הכנסה; ג) השכלתי; ד) ענפי; ה) מקצועי.

א) בהתאם לתיאוריה המרקסיסטית **החלוקה המעמדית** נחשבה כעיקרית, היא חלה גם על המועסקים וגם על כל האוכלוסייה (הקבוצה המעמדית בשביל בלתי מועסקים הוגדרה לפי העיסוק הקודם או, למי שאף פעם לא עבד - לפי המעמד של הוריו). לפי חלוקה זו האוכלוסייה נחלקה לקבוצות הבאות²⁰:

1) **פועלים** [rabochie] - שכירים בעבודה פיזית (פרט לחברים של קולחוזים);

2) **קולחוזניקים** (כל החברים של קולחוזים, לא תלוי במקצוע);

3) **פקידים** [sluzhashchie] - שכירים בעבודה לא-פיזית (פרט לחברים של קולחוזים);

4) **חברים של קואופרטיבים בתחום המלאכה** [kooperirovannye kustari] – ממפקד 1959 נכנסו לקבוצת הפועלים;

5) **בעלי מלאכה** [kustari] **ואיכרים יחידים** [krest'iane-edinolichniki] - גודל הקבוצות האלו במפקדים הפוסט-מלחמתיים היה זעיר מאוד.

¹⁹ כאן אנו מתעלמים מהעובדה שבפועל חלק מהסטודנטים יכולים להיות יותר צעירים או יותר מבוגרים מגיל זה.

²⁰ על חלוקה זו ראה במפורט בפרק 4.3.

- 6) בעלי מקצועות חופשיים [litsa svobodnykh professii] - עצמאיים: עורכי דין, סופרים וכו' ²¹; ;
7) סוחרים ו"מעמדים מנצלים אחרים" - למעשה קבוצה זו חוסלה בשנות ה-30-40 ומופיעה בתוצאות המפקדים הפוסט-מלחמתיים רק בשביל השוואה עם מפקדים קודמים (1926, 1939);
8) עובדי הדת ובלתי-מוגדרים.

מכיוון שמספר בני קבוצות 4-8 (במיוחד במפקדים הפוסט-מלחמתיים) היה קטן מאוד, הם אוחדו כ"אחרים" ולמעשה לא נלקחו בחשבון במחקרים. אבל גם לגבי 3 קבוצות ראשונות יש לציין, שהן מעורבות במידה רבה (למשל בתוך "פקידים" נכנסו כתבנית ופרופסור האוניברסיטה, בתוך "קולחוזניקים" - יושב ראש קולחוז, אגרונום ועובד בלתי-מקצועי בחקלאות וכו'). לכן חלוקה כזו אינה יכולה לשמש קנה מידה למחקר רציני. עניין מסוים מהווה רק חלוקה כללית בין "פועלים" ו"פקידים" (דהיינו, בין עובדי "הצווארון הכחול" לבין עובדי "הצווארון הלבן") בתוך האוכלוסייה העירונית המועסקת, אבל גם פה יש הרבה אי-התאמות (למשל, לפי מפקד 1970 מוכר בחנות נחשב כ"פקיד", ואילו ב-1979 - כ"פועל", דברים דומים קיימים גם לגבי מקצועות אחרים).

ב) מבחינת מקורות הכנסה כל האוכלוסייה מתחלקת לקטגוריות הבאות:

- 1) מועסקים במשק הלאומי (פרט למועסקים במשק העזר החקלאי האישי);
- 2) מועסקים במשק העזר החקלאי האישי (מדובר על בני המשפחה של קולחוזניקים וגם תושבים אחרים שקיבלו מקולחוז או מסובחוז (מפעל חקלאי) בחכירה חלקה של אדמה או בעלי חיים (משק העזר האישי) ועבדו רק במשק זה ולא במשק הציבורי (אין לערב קבוצה זו עם איכרים יחידים לפי החלוקה המעמדית);
- 3) פנסיונרים (קשישים, נכים וכדו'); ;
- 4) מקבלי מלגה (תלמידים וסטודנטים); ;
- 5) תלויים (ילדים, עקרות בית, תלמידים וסטודנטים שלא קיבלו מלגה, קשישים שלא קיבלו פנסיה); ;
- 6) אחרים ובלתי-מוגדרים.

החלוקה הזו מעניינת אותנו רק מבחינת קביעת מספרה הכללי ושיעורה של האוכלוסייה המועסקת (היהודית והכללית). מה שקשור לקבוצות של בלתי-מועסקים - אז הן מעורבות ותלויות בגורמים דמוגרפיים, ואנו לא מתייחסים אליהן במחקרנו. מה שקשור לסטודנטים ולתלמידים, אז ניתוח של קבוצה זו נעשה בעיקר על בסיס נתוני מוסדות הלימוד, ולא תלוי בכך האם קיבלו מלגה או לא.

ג) החלוקה ההשכלתית נידונה כבר בסעיף הקודם. יש רק לציין, שבנוסף לרמת השכלתה של כלל האוכלוסייה לפי הגילאים, במפקדים מ-1970 ואילך קיימים גם נתונים על רמת השכלתה של

²¹ במערב מקובל לקרוא "בעלי מקצועות חופשיים" את כל האקדמאים (כולל גם שכירים), אנחנו לעומת זאת, נשתמש במושג זה רק במובן הסובייטי, דהיינו, רק לגבי עצמאיים - בעלי מקצועות אקדמיים או רוחניים (אבל לא כולל רופאים, מורים, משפטנים וכו' שעבדו בשירות ממשלתי).

האוכלוסייה המועסקת. זה מאפשר עריכה של השוואות בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי של האוכלוסייה היהודית והכללית (ראה להלן);

(ד) **החלוקה הענפית** משנת 1959 ואילך כוללת הענפים הבאים: **חקלאות, תעשייה, בנייה, תחבורה, תקשורת, מסחר ומסעדות, שירותים ביתיים, בריאות, מדע ומחקר, חינוך, תרבות ואמנות, כספים וביטוח ממלכתי, מינהל ממשלתי וארגונים מפלגתיים וציבוריים.** כדאי לציין, שבשנת 1926 "תעשייה" התחלקה ל"חרושת" [fabrichno-zavodskaiia] ו"מלאכה" [kustarno-remeslennaia], והיה גם ענף "המוסדות" [uchrezhdeniia], שכלל לא רק מינהל ממשלתי-מפלגתי, אלא גם בריאות, מדע, חינוך, תרבות, אמנות ותקשורת. במפקד 1939 תחבורה ותקשורת וגם מדע, חינוך ותרבות צוינו כענפים מאוחדים. כמו כן, במפקד 1989 נוסף ענף חדש – "שירותי מדע ומחשוב". במחקרנו נעיינו בחלוקה ענפית כי היא משקפת את **המוביליות "האופקית"** של היהודים, אבל היא אינה **תופסת** את המקום המרכזי במחקר, כי לא לוקחת בחשבון את **מעמד העובד** בתוך כל ענף (לדוגמה, ענף "התעשייה" כולל גם מנהלי מפעלים ואגפים, גם מהנדסים וטכנאים, וגם פועלים מקצועיים ובלתי-מקצועיים בתעשייה).

(ה) **החלוקה המקצועית** היא חשובה לנו ביותר, כי דווקא תפקיד בעבודה קובע את הריבוד החברתי בחברות מודרניות בכלל (ראה: Bell, 1973 ו-Treiman, 1977) ובבריה"מ בפרט. הסטטיסטיקה הסובייטית (ממפקד 1939 ואילך)²² כוללת שתי קבוצות גדולות של האוכלוסייה המועסקת:

1) **עובדי "הצווארון הכחול" [fizicheskii trud]** (כל ה"פועלים" ורוב ה"קולחוזניקים");

2) **עובדי "הצווארון הלבן" [umstvennyi trud]** (כל ה"פקידים" ומיעוט ה"קולחוזניקים");

כל אחת מהקבוצות האלו נחלקת לכמה עשרות קבוצות מקצועיות (כ-20 קבוצות של עובדי "הצווארון הכחול" וכ-30 של "הצווארון הלבן"), בעיקר על הבסיס הענפי. יש גם לציין, שבקרוב עובדי "הצווארון הלבן" נפרדו גם קבוצות של מנהלי ארגונים מפלגתיים וציבוריים (איגודים מקצועיים, "קומסומוול" וכו') בכל הרמות, מנהלי מוסדות ממשלתיים גם בכל הרמות וכמו כן, מנהלי מפעלים ומחלקותיהם בענפים יצרניים (דהיינו, בתעשייה, בנייה, תחבורה וחקלאות). מה שקשור למנהלים בענפים "לא-יצרניים" (מסחר, רפואה, חינוך, מדע וכו'), אז הם נכללו לקבוצה ענפית מתאימה.

כל אחת מהקבוצות הנ"ל נחלקת לתת-קבוצות לפי מקצועות (למשל, קבוצה של "עובדי רפואה" נחלקת למנהלי בתי חולים ומרפאות, רופאים, אחיות וכו'). למעשה, רק **החלוקה המפורטת** הזו נותנת לנו אפשרות לנתח את השינויים במבנה החברתי של האוכלוסייה (היהודית והכללית). כמובן, יש לעשות **סיווג מחדש** של כל הקבוצות המקצועיות המפורטות **לקבוצות חברתיות-מקצועיות-Socio**

²² במפקד 1926 היה סיווג מקצועות אחר: כל המועסקים נחלקו לקבוצות "מעמדיות": פועלים, פקידים, עצמאיים עם פועלים שכירים, עצמאיים עם בני משפחה, עצמאיים יחידים ובני המשפחה העוזרים; כל קבוצה מעמדית התחלקה לקבוצות ענפיות ורק בתוך האחרונות נפרדו בעלי מקצועות מסוימים (ראה פרק 4).

[Professional Groups] לפי דירוג מסוים. הדירוג הזה לצורך מחקרנו ראוי שיתבסס על כמה עקרונות:

- 1) **רצף היררכי** של קבוצות חברתיות-מקצועיות לפי יוקרתם. התבססנו על הגדרת היוקרה מקצועית של **Treiman**, שלפיה היא כוללת שלושה היבטים: (א) ידע וכישורים; (ב) פיקוח על המשאבים; (ג) סמכות (פיקוח על אנשים אחרים) [Treiman, 1977, p.13];
- 2) **קביעות בהשתייכות** מקצועות אלה או אחרים לקבוצה מסוימת במשך כל התקופה הסובייטית, לדוגמא, מורה בבית ספר יסודי בשנת 1926 ובשנת 1989 חייבים להשתייך **לאותה הקבוצה החברתית-מקצועית** (למרות שבפועל ב-1926 הוא יכול להיות בעל השכלה תיכונית או אפילו פחות, ואילו ב-1989 – בעל השכלה גבוהה)²³;
- 3) **התחשבות בספציפיקה של יהודי בריה"מ** – מחד, אך יחד עם זאת – **אפשרות השוואה** עם כלל האוכלוסייה ולאומים אחרים של בריה"מ וגם עם תפוצות יהודיות אחרות – מאידך.

לכן בנינו את הסיווג החדש מעשר הקבוצות החברתיות-המקצועיות, שדומה **לסיווג הבין-לאומי של משלחי היד [International Standard Classification of Occupations]**, תוך התחשבות בסיווגים הנמצאים בעבודות החוקרים המערביים [Bell, 1973; Treiman, 1977] והסובייטיים [Vasil'eva, 1978; Shkaratan, 1982; Gordon & Nazimova, 1983].

1. **המנגנון המפלגתי-ממשלתי**. קבוצה זו כוללת מנהלים של ארגונים ממשלתיים ומחלקותיהם ומנהלים ואינסטרוקטורים של ארגונים מפלגתיים וציבוריים (קומסומול, איגודים מקצועיים וכו') ומחלקותיהם בכל הרמות.
2. **מנהלים בדרגה הבינונית**. קבוצה זו כוללת מנהלי מפעלי ייצור ומחלקותיהם, יושבי ראש של קולחוזים, רופאים ראשיים, מנהלי מוסדות לימוד, מנהלי מוסדות מסחר ואספקה, מנהלי מחלקות כספים ותכנון וכדו'.
3. **עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה** (בכל הדרגות).
4. **שאר בעלי מקצועות אקדמיים**. קבוצה זו כוללת מהנדסים, אדריכלים, רופאים (פרט לרופאים ראשיים), רופאי שיניים, רוקחים ווטרינרים, מורים בבתי הספר²⁴ (לא כולל מורים לחינוך גופני ומדריכים למקצועות ייצור), עובדי תרבות ואמנות (סופרים, עיתונאים, ספרנים, ציירים ופסלים, במאים וכו'), עובדי משפטים (תובעים, שופטים, עורכי דין ויועצים משפטיים), כלכלנים, סטטיסטיקאים, מפקחים ומבקרים פיננסיים וכדו'.

²³ כאן אנו מדברים דווקא בחלוקה **מקצועית**, ולא בהשכלתית (בשתי חלוקות אלו אנו נדון בנפרד, ורק אחר כך נשווה ביניהן).

²⁴ באופן תאורטי, לקבוצה 4 צריך לשייך רק מורים בבתי ספר תיכוניים (כיתות 5 ומעלה), ואילו מורים בבתי ספר יסודיים לשייך לקבוצה 5, אף כי משנות ה-60 ואילך חלקם גם קיבלו השכלה גבוהה. אבל מכיוון, שהסטטיסטיקה הסובייטית **לא מפרידה** בין מורים בבתי ספר יסודיים ותיכוניים בחתך האתני, אז שייכנו על תנאי את כל המורים לקבוצה 4.

5. **בעלי מקצועות ברמה בינונית.** קבוצה זו כוללת טכנאים, לבורנטים, מקצוענים בחקלאות (אגרונומים, טכנאי בעלי חיים ווטרינריה, יערנים), אחיות וחובשים, עובדי תרבות שלא נכללו בקבוצה הקודמת (מנהלי בתי קולנוע, עובדי מרכזי תרבות, מדריכי נוער וכו'), מורים לחינוך גופני ומדריכי מקצועות ייצור בבתי הספר, גנות, מנהלי חשבונות, סוכנים ויועצים במסחר.
6. **פקידים זוטרים.** קבוצה זו כוללת קופאים וחשבים, מפעילי מחשבים וקלדנים, מפעילי טלפון וטלגרף, מזכירות וכתבניות, שוטרים מן השורה, מנהלי משק ופקידים אחרים שלא נכנסו לקבוצות קודמות.
7. **עובדי מכירות ושירותים.** קבוצה זו כוללת מוכרים, טבחים, מלצרים, ספרים, צלמים, מפעילי קולנוע, מחסנאים, דוורים, מכבי אש. אולם **לא נכללו** בקבוצה זו עובדים בלתי-מקצועיים, כגון: שומרים, מנקים, שוטפי כלים וכו' שנכללו בקבוצה 9.
8. **פועלים מקצועיים.** קבוצה זו כוללת פועלים מקצועיים בתעשייה, בבנייה ובתחבורה (מסגרים, חשמלאים, מכונאים, נגרים, חייטים, סנדלרים, בנאים, נהגים וכו').
9. **פועלים בלתי-מקצועיים.** קבוצה זו כוללת עובדים בלתי-מקצועיים בייצור, בתחבורה (כגון עגלונים וסבלים) וגם בשירותים (שומרים, מנקים, שוטפי כלים, עוזרות בית, כוח עזר בבתי חולים וכו').
10. **עובדי חקלאות וייעור.** קבוצה זו כוללת את כל העובדים בחקלאות וייעור, פרט למנהלים ומקצוענים בחקלאות וייעור, שצוינו בקבוצות 2, 4, 5.

כדאי לציין כמה נקודות ספציפיות לגבי חלוקה זו והבדליה מהסיווג הבין-לאומי של משלחי היד [ISCO-1988]. ראשית, ציינו בנפרד את המנגנון המפלגתי-ממשלתי עקב חשיבותה הגבוהה במיוחד של קבוצה זו בחברה הסובייטית. שנית, הפרדנו את עובדי מדע ומחקר משאר בעלי מקצועות אקדמיים מכיוון שקבוצה זו יוקרתית ומוכשרת ביותר וגם בגלל שיעורם הגבוה במיוחד של היהודים בקרבה. שלישית, בניגוד ל-ISCO וחלוקות אחרות, לא חשבנו לנכון להפריד בין פועלים מקצועיים בתעשייה שעובדים במכונות וביד, כי זה הבדל יותר טכנולוגי, מאשר חברתי (לפעמים דווקא עובדים ביד כמו סנדלרים או מסגרים היו יותר מוכשרים, מאשר העובדים במכונה). ולבסוף, מה שכשור לעובדי חקלאות, למרות שזאת קבוצה די זעירה בקרב היהודים (לפחות אחרי מלחמת העולם השנייה), החלטנו לציין גם אותה לצורך השוואה עם כלל האוכלוסייה (שנעשתה בשתי אופציות: כולל עובדי החקלאות ובלעדיהם).

חשוב גם לציין שחלוקה זו מתייחסת רק למועסקים במשק הלאומי ולא כוללת את אנשי צבא (סדיר וקבע) וק.ג.ב. (אך כן כוללת אנשי משטרה, שחלקית נכנסו לעובדי משפטים וחלקית – לפקידים זוטרים). כמו כן, היא לא כוללת תלמידים וסטודנטים בלימודי היום, שלא עבדו (מגמות בקרב התלמידים והסטודנטים ניתחנו בנפרד בפרק 3).

צריך גם לציין, שלא התייחסנו בנינוח לחלוקת מועסקים לשכירים ועצמאיים (שבתנאיי בריה"מ הייתה רלוונטית רק עד שנות ה-30) וגם לא לעניין של הכנסות (כפי שצוין לעיל הוא לא כל-כך רלוונטי לחברה הסובייטית וגם אין לנו נתונים על כך בחתך האתני).

חשוב גם להדגיש, שלמרות שבמרכז הניתוח תהינה 10 קבוצות חברתיות-מקצועיות כפי שצוינו לעיל, לצורך ניתוח עמוק יותר של תמורות בחברה היהודית נעין גם במקצועות מסוימים בתוך הקבוצות (כגון, מהנדסים, רופאים, מורים ועוד), כי לעתים היה שוני במגמות ביניהם.

כפי שצוין כבר, מחקרנו מבוסס על נתונים קבוצתיים ולא אינדיבידואליים, לכן מדידת המוביליות התעסוקתית יכולה להתבצע רק דרך שינויים באחוז כל קבוצה חברתית-מקצועית בין המפקדים (מאזן של המוביליות). זאת ועוד, בניגוד לרמת ההשכלה, לגבי הרכב המקצועי אין לנו מידע לפי הגילאים, לכן אי-אפשר להפריד בין המוביליות התוך-דורית לבין-דורית.²⁵

ד) יחס בין רמת השכלה לבין מעמד חברתי-מקצועי

בבריה"מ לשעבר רמת ההשכלה קבעה (במידה רבה יותר מאשר במערב) גם את מעמדו החברתי-מקצועי של הפרט. זה קשור, ראשית, להעדר הון פרטי והשפעה שולית יחסית של רכוש והכנסות כקריטריון לחלוקה החברתית; ושנית, ל"כלכלה המתוכננת", שהבטיחה לבוגרי מוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית תעסוקה במקצועם וחוסר רשמי של אבטלה (לפחות גלויה).

יחד עם זאת, גם בבריה"מ לא הייתה זיקה מוחלטת בין השכלה לבין המעמד החברתי-המקצועי. ראשית, רמת השכלה קובעת בעיקר חלוקה בין עובדי הצווארון הכחול לבין עובדי הצווארון הלבן (ובתוך האחרונים – בין בעלי מקצועות שדורשים השכלה גבוהה לבין אלה שדורשים השכלה על-תיכונית מקצועית). אבל מה שקשור, למשל, לתפקידים ניהוליים, כאן הייתה חשיבות רבה לגורמים אחרים: שייכות למפלגה הקומוניסטית, יכולת ליצור קשרים, נאמנות פוליטית ואישית וכו'. שנית, גם תפקידים שבאופן כללי דרשו השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, במקרים רבים – במיוחד בעשורים ראשונים של התקופה הסובייטית נתפסו ע"י "פראקטיקיס" (בעלי השכלה תיכונית בלבד או אפילו פחות, שהסתמכו על ניסיון מעשי שלהם). מנגד, בעשורים האחרונים היו גם בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית (בעיקר בוגרי מחלקות ערב ואקסטרניות, שלא חלה עליהם השמה ממלכתית לעבודה) שעבדו במשרות שלא דרשו השכלה כזו.

לכן אחת ממטרות של המחקר הנוכחי לבדוק את הקשר בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי בקרב היהודים בהשוואה לכלל האוכלוסייה של בריה"מ. עקב כך בנינו מדד, המראה יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז בעלי מקצועות (תפקידים), שדורשים השכלה כזו.

²⁵ אמנם, כשמשווים בין מפקדים די רחוקים זה מזה (למשל, 1959 ו-1989) אפשר להניח שההבדלים מוסברים בעיקר ע"י המוביליות הבין-דורית.

$$\eta = \theta_e / \theta_m * 100$$

שכאן: θ_e – אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בקרב האוכלוסייה המועסקת;
 θ_m – אחוז בעלי מקצועות (תפקידים), שדורשים השכלה כזו.

החלטנו על תנאי, שהמקצועות (התפקידים), **הדורשים** השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית הן אלה שנכללו לקבוצות 1-5 בחלוקה חברתית-מקצועית שלנו (כלומר: **מנגנון מפלגתי-ממשלתי, מנהלים בדרגה בינונית, עובדי מדע ומחקר ומרצים, בעלי שאר מקצועות אקדמיים ובעלי מקצועות ברמה בינונית**). זאת לא אומרת שהם **בפועל** כולם היו בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, וגם לא אומרת שבקרב קבוצות אחרות לא יכלו להיות בעלי השכלה כזו. אולם מדד זה מראה, האם היה **"מחסור"** בהשכלה לעומת התפקידים (כלומר, חלק מתפקידים נתפסו ע"י "פראקטיקיס") או להיפך, **"עודף"** לעומת דרישות המשק (דהיינו, חלק מבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית עבדו לא במקצועם) וניתן להשוות בין היהודים לבין כלל המועסקים בנושא **הגשמת הפוטנציאל ההשכלתי** שלהם בתקופות מסוימות.

ה) ניתוח הגורמים העיקריים, המשפיעים על התמורות החברתיות

בהתאם לעקרונות המחקר אפשר לחלק את הגורמים האלה לשלושה סוגים.

1. **הגורמים הגאו-דמוגרפיים** (תפרוסת האוכלוסייה היהודית לפי הרפובליקות וחלוקתה לפי מין וגיל);
 2. **הגורמים החברתיים-כלכליים הכלליים** (שינויים במבנה החברתי של האוכלוסייה הכללית מבחינת עיור, רמת השכלה, הרכב מקצועי וכו');;
 3. **הגורמים היהודיים-אתניים גרידא**, דהיינו הבדלים בתהליכים החברתיים בקרב האוכלוסייה היהודית לעומת האוכלוסייה הכללית (או לעומת שאר הלאומים של בריה"מ);
- כאמור אפשר להציג את מספר היהודים בקבוצה חברתית מסוימת (השכלתית, מקצועית וכו') כתוצאה של הגורמים הנ"ל:

$$P_j * \Theta * K_j = P_j * \Theta_j = S_j$$

שכאן: P_j - מספר האוכלוסייה היהודית הרלוונטית (בבריה"מ כולה או ברפובליקה מסוימת, ייתכן גם בגיל/מין מסוים)

$\Theta_j = \Theta_j$ - אחוז קבוצה חברתית מסוימת S_j (בעלי השכלה גבוהה, סטודנטים, עובדי P_j עובדי מדע ומחקר וכו') בתוך האוכלוסייה היהודית הרלוונטית P_j

$\frac{S}{P} = \Theta$ - אחוז אותה קבוצה חברתית S בתוך האוכלוסייה הכללית הרלוונטית P

$\frac{S_j * P}{S * P_j} = \frac{\Theta_j}{\Theta} = K_j$ - מקדם הקדמה/פיגור של היהודים לעומת האוכלוסייה הכללית מבחינת שיעור של הקבוצה החברתית S בתוך אוכלוסייה P

את המקדם האחרון, דהיינו את היחס בין מדד חברתי מסוים (אחוז הסטודנטים, בעלי השכלה גבוהה וכו') בקרב היהודים לעומת האוכלוסייה הכללית נכנה להלן "המקדם היהודי" (Jewish Coefficient).

ניתוח זה מאפשר לנו לערוך השוואה של השפעה של כל הגורמים הנ"ל על התמורות ההשכלתיות-מקצועיות בקרב היהודים בהתעלמות משאר הגורמים לפי האינדקסים שהבאנו לעיל. לדוגמה, ירידה במספר הסטודנטים בקרב היהודים (S_j) יכולה לנבוע משלוש סיבות עיקריות:

א. התמעטות הדור הצעיר בקרב היהודים (P_j);

ב. צמצום כללי בשיעור הסטודנטים בקרב הצעירים בבריה"מ או ברפובליקה מסוימת (Θ), למשל עקב קיצוצים או עקב שינוי במדיניות הגיוס;

ג. שינוי היחס בין שיעור הסטודנטים בקרב היהודים הצעירים ובקרב כלל הצעירים - "המקדם היהודי" (K_j) שמשקף את השפעתם של הגורמים האתניים (היהודיים) גרידא.

באשר לגורם האחרון, חשוב להפריד בין התפתחות "טבעית" בהישגיהם של היהודים לעומת אלו של הלא-יהודים לבין מדיניותו המכוונת של השלטון (המרכזי או המקומי). בדרך כלל, שינויים קיצוניים במגמות לעומת השנים הקודמות מצביעים על השפעת מדיניות השלטון.

ו) השפעת השואה על המבנה ההשכלתי-מקצועי של האוכלוסייה היהודית

הבעיה המיוחדת היא ניתוח של השפעת השואה על המבנה ההשכלתי-מקצועי של האוכלוסייה היהודית של בריה"מ. כשניים וחצי מיליון יהודי ברית המועצות (כולל שטחים שסופחו בשנים 1939-1940) הושמדו על ידי הנאצים, ובהם כמיליון היהודים שגרו בבריה"מ בגבולות 1939. ידוע גם שהרכבה ההשכלתי והמקצועי של האוכלוסייה היהודית באזורים שנכבשו על ידי הנאצים היה שונה מזה באזורים שלא נכבשו. גם אפשרות להימלט מאזורים הכבושים, בדרך כלל, הייתה גדולה יותר ליהודים - בעלי המעמד החברתי הגבוה יותר. לכן חשוב לבדוק באיזו מידה השינויים החברתיים בקרב יהודי בריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה נבעו מהשואה (ומהסלקטיביות בהצלתם), ובאיזו - של גורמים אחרים. כדי לענות על שאלה זו ערכנו חישובים משוערים על המבנה ההשכלתי של האוכלוסייה היהודית בשנת 1959, ללא השפעת השואה ומלחמת העולם השנייה בכלל (על בסיס חלוקה גילית והשכלתית לפי מפקד 1939) והשווינו אותו להרכבה ההשכלתי האמיתי של האוכלוסייה היהודית בשנת 1959.

להשפעת השואה קשור גם נושא שינויים בגבולות של ברית המועצות כולה ושל רפובליקות מסוימות. כדאי לציין, שבמחקר הנוכחי (עקב העדר הנתונים ומורכבות הנושא) לא ניתחנו את הרכבם ההשכלתי והמקצועי של יהודי השטחים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939-1940 - לפני המלחמה (שרובם המכריע הושמדו על ידי הנאצים, ומאלה שנשארו רובם היגרו לפולין בשנות ה-50), אלא רק של יהודי ברית המועצות בגבולות 1939. עם זאת, בהשוואות בין שנת 1939 לשנת 1959 לא מצאנו לנכון להוציא מנתוני מפקד 1959 את יהודי האזורים המערביים של ברית המועצות, מכיוון שרובם היגרו לשם כבר אחרי המלחמה (פרט למולדביה, שחלקם הניכר מתושביה היהודים ניצלו בזמן השואה). נוסף לכך כדאי

לציין, שלגבי הרכבם ההשכלתי והמקצועי של היהודים משנת 1959 ואילך יש בידנו נתונים רק לגבי רפובליקות שלמות ולא לגבי מחוזות, מה שגורם לאי-דיוק מסוים.

ז) השוואה בין היהודים לבין הלא-יהודים בתמורות השכלתיות-מקצועיות

השוואה זו נעשתה במחקר לגבי שני מרכיבים: א. בין היהודים לבין האוכלוסייה הכללית; ב. בין היהודים לבני לאומים מסוימים של ברית המועצות. כדאי לציין שהמידע המלא ביותר להשוואה קיים לגבי הלאומים - בעלי רפובליקות הברית.

על-פי הניתוח המוקדם של מגמות המוביליות החברתית בקרבם לאומים אחרים של בריה"מ חולקו ל-6 קבוצות: (1) רוסים; (2) אוקראינים ובלרוסים; (3) לאומים בלטיים (ליטאים, לטבים ואסטים); (4) גרוזינים וארמנים; (5) אזרים ולאומי מרכז אסיה (קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טג'יקים וטורקמנים), שלהלן על תנאי נקראו "הלאומים המוסלמים"²⁶. (6) שאר הלאומים (פרט ליהודים והלאומים - בעלי רפובליקות הברית) אוחדו בקבוצת "לאומים אחרים" (במידת האפשר היא חולקה לשתי תת-קבוצות: לאומים - בעלי הרפובליקות האוטונומיות (טטרים, בשקירים וכו'), וגם לאומים שלא היו להם יחידות אוטונומיות-טריטוריאליות בבריה"מ (כמו גרמנים, פולנים וכו')²⁷.

כדאי גם לציין, שמכיוון שהיהודים בעיקרם תושבי הערים, ראוי בהשוואה בין היהודים לכלל האוכלוסייה או ללאומים אחרים להביא בחשבון רק את האוכלוסייה העירונית או לפחות הלא-חקלאית. אבל לפעמים זה לא מספיק, כי ליהודים ולבני לאומים אחרים (אפילו בערים) קיימת רמה בסיסית שונה של השכלה, תעסוקה וכו' (הרי היהודים הם תושבי ערים במשך דורות רבים, וחלק ניכר מהעירוניים הלא-יהודים - רק בדור ראשון או שני). לכן כדי לנטרל השפעות הבדלים אלה, השתמשנו במדדים מתוקננים בשביל היהודים ובני הלאומים אחרים - בעלי אותם מאפיינים, לדוגמה: אחוז המגיעים להשכלה גבוהה בקרב בעלי השכלה תיכונית לפחות, שיעור האספירנטים לאלף סטודנטים, אחוז המנהלים בקרב כלל עובדי "הצווארון הלבן" ועוד.

7. הפריודיזציה של התמורות החברתיות בקרב יהודי ברית המועצות

הניתוח המוקדם של תהליך המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ מראה שהוא מתחלק ל-7 התקופות העיקריות, המתאימות פחות או יותר עם הפריודיזציה המקובלת בהיסטוריה הכללית של בריה"מ.

א. עד סוף שנות ה-1920. בתקופה זו התרחש המשבר במבנה הישן של האוכלוסייה היהודית. מצד אחד, חל גידול בשכבת פקידי הממשלה ובעלי המקצועות האקדמיים בקרב היהודים, אך התהליך האחרון הואט על ידי מספר גורמים: העדפות "מעמדיות" לבני הפרולטריון (שלפי הגדרות

²⁶ כאן הכוונה רק ללאומים המוסלמים - בעלי רפובליקות הברית, ואילו הלאומים המוסלמים - בעלי הרפובליקות האוטונומיות (טטרים, בשקירים, צ'צ'ינים ועוד) לא נכנסו לקבוצה זו.

²⁷ לקבוצת "אחרים" על תנאי נכנסו גם מולדבים, עקב מספרם המועט וקושי לשייך אותם לאחת מקבוצות הנ"ל לפי מאפיינים חברתיים.

הסובייטיות היו מיעוט בקרב היהודים), בעיית "משוללי זכויות" ("לישנצים"), מדיניות ה"קורניזציה" (העדפה האתנית) ברפובליקות וכן הקיצוצים במנגנון הממשלתי בתקופת הנא"פ. לעומת זאת, בקרב הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים התרחש תהליך "פרולטריוזציה", כלומר הפיכתם לפועלים (כולל בלתי-מקצועיים). כמו כן, בקרב היהודים, בעיקר בערים הגדולות, היו שיעורי אבטלה גבוהים יחסית לעומת האוכלוסייה הכללית.

ב. שנות ה-30 (עד מלחמת העולם השנייה). בתקופה זו חל גידול מואץ במספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ובמספר היהודים שעברו למקצועות "הצווארון הלבן" (כולל הנהלה ומדע ומחקר). גידול זה מוסבר בפיתוח תעשייתי-מדעי מהיר של בריה"מ וכן בצמצום ההגבלות "המעמדיות" בקבלה למוסדות הלימוד ולמשרות הממשלתיות. זאת ועוד, קצב המוביליות החברתית בקרב היהודים בתקופה זו היה מהיר יותר מקצב המוביליות באוכלוסייה העירונית של ברית המועצות וכן מקצב המוביליות בקרב יהודי מדינות אחרות (כולל ארה"ב וקנדה). במקביל, גדל גם אחוז היהודים המועסקים כפקידים וכפועלים מקצועיים בתעשייה (בעיקר בתעשיית ייצור מכונות). אמנם בסוף שנות ה-30 הסתמנה ירידה באחוז היהודים בקרב הסטודנטים וכן בקרב עובדי המדע והמחקר, יחד עם גידול במספרם המוחלט; ירידה הקשורה להתפתחות השכלתית-החברתית בקרב שאר הלאומים של בריה"מ והגברת התחרות מצדם.

בשנים 1939-1940 סופחו השטחים המזרחיים של פולין, של רומניה והמדינות הבלטיות, שבהן גרו יותר משני מיליון יהודים. אפשר להניח (על סמך מפקדי האוכלוסין בפולין, ברומניה ובמדינות הבלטיות) שרמת השכלתם ומעמד החברתי-מקצועי היו נמוכים בממוצע מזה של יהודי בריה"מ בגבולות 1939. אולם מכיוון שרובם המכריע של יהודים אלה הושמדו על ידי הנאצים, ורוב מי שניצלו אחר כך היגרו, השפעתם על המוביליות השכלתית-מקצועית של כלל יהודי בריה"מ הייתה שולית (אולי פרט ליהודי מולדביה).

ג. תקופת המלחמה (1941-1945). אחרי פלישת הגרמנית לבריה"מ, באזורים שנכבשו ע"י הנאצים (בעיקר ב"תחום המושב" לשעבר) הושמדו יותר משניים וחצי מיליון יהודים (מהם כמיליון בגבולות 1939 ויותר ממיליון וחצי בשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940). השואה גרמה לשינויים משמעותיים במבנה החברתי של יהודי ברית המועצות: באופן פרדוכסלי - עקב כיבוש אזורים שבהם התגוררה אוכלוסייה יהודית פחות משכילה, יחד עם פינוי סלקטיבי של עובדי הענפים המסוימים (ובהם היהודים) - עלה האחוז היחסי של היהודים המשכילים יותר בגיל העבודה, אף כי מספרם המוחלט הצטמצם. בנוסף לכך, המלחמה האיצה את המוביליות החברתית בקרב היהודים שנשארו בברית המועצות (דרך הניסיון הצבאי, שינוי במקום המגורים של רבים מהם, לימוד השפה הרוסית וכו').

ד. 1945-1953 (עד מותו של סטאלין). בתחילת התקופה (עד שנת 1948) חל שיפור זמני במעמדם החברתי של יהודי בריה"מ עקב התמתנות ביחסו של השלטון כלפי היהודים, וגם עקב הצורך בשיתופם של בעלי המקצוע היהודים בשיקום המשק הסובייטי אחרי המלחמה. אולם משנת 1948 הורחקו היהודים מהמנגנון המפלגתי-ממשלתי וממוסדות המדע והמחקר (בעיקר צעירים,

שלא הספיקו לרכוש את התואר המדעי) ובמיוחד מאספירנטורה, וגם הוטלו הגבלות על כניסת הסטודנטים היהודים למוסדות להשכלה גבוהה (במיוחד ליוקרתיים יותר), שנבעו ממסע "מאבק בקוסמופוליטיזם" וגם מהתחרות מצד "הלאומים הראשיים" של הרפובליקות. עם זאת, רוב האקדמאים היהודים "מן השורה" שמרו על מעמדם.

ה. **משנת 1953 עד סוף שנות ה-60.** זאת תקופת עלייה במעמדם החברתי של יהודי בריה"מ. היא נבעה מהתפתחותה הכלכלית והמדעית המהירה של בריה"מ (כמו גם בשנות ה-30). עם זאת, שיעורם היחסי של היהודים בקרב כלל בעלי המקצועות המדעיים והאקדמיים ירד עקב הגידול המהיר ברמת השכלתם של שאר הלאומים של ברית המועצות. בנוסף לכך, מדיניות המכסות בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ליוצאי כפר ולבעלי ניסיון בייצור, שנקטה ממשלת חרושצ'וב, הקשתה במידה מסוימת על היהודים הצעירים לרכוש השכלה גבוהה, והם נאלצו לחפש דרכים חלופיות לכך, כגון, לימודי ערב ולימודים בהתכתבות, כניסה למוסדות פחות יוקרתיים, או למוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית במקום המוסדות להשכלה גבוהה. אחרי הדחת חרושצ'וב בשנת 1964 והחלת הרפורמה הכלכלית ("רפורמת קוסיגין"), שבין היתר הדגישה את איכות כוח האדם המקצועי ולכן צמצמה את ההנחות והמכסות לשכבות מסוימות בקבלה ללימודים גבוהים, השתפר מצב היהודים ומספר הסטודנטים והאספירנטים היהודים הגיע לשיא בשנת 1968. כדאי גם לציין, שבשנות ה-50 וה-60 התחזקה המוביליות "האופקית" (Horizontal) בקרב היהודים, דהיינו מעברם מתחומי הכלכלה, הרפואה והמשפטים לתחומי מדעי הטבע והטכנולוגיה, שהתחיל כבר בשנות ה-30.

ו. **מסוף שנות ה-60 עד אמצע שנות ה-80.** אחרי ניתוק היחסים עם ישראל ותחילת "המסע נגד הציונות" שוב גברו ההגבלות הלא-רשמיות נגד היהודים, בעיקר אלו שהוטלו על כניסתם למוסדות להשכלה גבוהה. בנוסף לכך, עקב קבלת חוק חינוך תיכון חובה שתחילת שנות ה-70, התגברה גם תחרות על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה. כתוצאה מכך, בתקופה זו ירד לא רק מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים, אלא גם שיעורם לאלף היהודים הצעירים. כן נבלמה התקדמותם המקצועית של היהודים לתפקידים ניהוליים. אמנם רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בשנות ה-70 המשיכה לעלות, בעיקר על חשבון הצטרפותם של הסטודנטים היהודים שלמדו בשנות ה-60 למשק הלאומי. גדל גם מעמדם ההשכלתי-מקצועי של יהודי בריה"מ, אבל לאט יותר בהשוואה ליהודי המערב. עם זאת, מאמצע שנות ה-70 חלה ירידה במספרם המוחלט של היהודים – עובדי המדע והמחקר - וכן במספרם של בעלי השכלה הגבוהה, המועסקים במשק הלאומי עקב צמצום במספר הסטודנטים והאספירנטים היהודים מתחילת העשור.

ז. **1985-1990 (תקופת ה"פרסטרויקה").** בתקופת גורבצ'וב שוב עלה שיעור הסטודנטים לאלף יהודים צעירים (שירד בתקופה הקודמת). אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב כלל היהודים הבוגרים המשיך לעלות, אבל הגידול בגילים הצעירים למעשה נבלם (בעיקר עקב צמצום באחוז הסטודנטים היהודים בתקופה הקודמת). בשנות ה-80 גדל אחוז המנהלים בדרגה הבינונית וכן

אחוז עובדי המדע והמחקר בקרב היהודים המועסקים, אבל אחוז האקדמאים "מן השורה" הפסיק לעלות; כנראה עקב המעבר של יהודים רבים למגזר העסקי (בעיקר לתחום השירותים). גם מספרם המוחלט של הסטודנטים, עובדי המדע והמחקר והאקדמאים היהודים המשיך לרדת, עקב סיבות דמוגרפיות והגירתם שהתחדשה בסוף שנות ה-80.

חשוב אמנם להדגיש, שלא תמיד הנתונים הסטטיסטיים מאפשרים לנו לעשות את הניתוח לפי תקופות שצוינו לעיל. לגבי הנתונים של הסטטיסטיקה שוטפת (כגון, על מספר ואחוז היהודים בקרב הסטודנטים, עובדי המדע והמחקר, בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית המועסקים במשק [spetsialisty] זה פחות או יותר אפשרי. לא כך לגבי הנתונים הקיימים רק במפקדי האוכלוסין – הרכבם ההשכלתי ובמיוחד המקצועי של היהודים²⁸. לכן לגבי מדדים כאלה **נאלצנו** להשתמש בניתוח שינויים בין המפקדים. במיוחד בעייתית כאן השוואה בין מפקדים 1939 ו-1959 (עשרים שנים הללו כוללות גם תקופת מלחמה ושואה, גם שנים אחרונות של סטאלין וגם חלק מתקופת "הפשרה" הפוסט-הסטליניסטית). עם זאת, שימוש בנתונים של המפקדים (כולל הנתונים קוהורטיים על השכלה) יחד עם הסטטיסטיקה השוטפת של המוסדות מאפשרת לנו לעקוב אחרי המגמות לפי הפריודיזציה "האמיתית".

8. השערותיו העיקריות של המחקר

ההשערות העיקריות שראוי לבדוק במחקר הן אלו:

1) ליהדות בריה"מ, כמו גם לתפוצות יהודיות אחרות, הייתה אופיינית **שאיפה פנימית (אימננטית) להשכלה ולפעילות רוחנית**, שנבעה מהתרבות ומההיסטוריה היהודית, ושבתקופת החילון והמודרניזציה מתבטאת בכניסה למוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית ולמקצועות חופשיים ואקדמיים. לפי השערתנו, חלקם הגבוה יותר של היהודים במוסדות להשכלה ובמקצועות אקדמיים, לעומת האוכלוסייה הכללית ואפילו העירונית, מבטא במידה מובהקת הנחות יסוד ונורמות חברתיות הנפוצות בציבור היהודי. העשרתנו היא כי משתנים חברתיים שגרתיים אין בכוחם להסביר את כל השונות בין הישגים של יהודים ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות (ראה: Altshuler, 1987, 1998).

2) קיים קשר חיובי בין מהירות הפיתוח החברתי-כלכלי של המדינה (תיעוש, מערכת מדע וחינוך וכו') לבין מעמדם החברתי-מקצועי של היהודים, אף-על-פי שקצב הגידול היחסי בקרב היהודים יכול להיות אטי יותר לעומת העמים האחרים של בריה"מ, עקב רמה קודמת גבוהה יותר של היהודים. להפך, המיתון בהתפתחות המשק הסובייטי עלול לצמצם את האפשרויות הקידום החברתי בקרב היהודים (Pinkus, 1988; Gilboa, 1971).

3) עם זאת, קיימת השפעה שלילית של הישגים חברתיים (עיוור, רמת השכלה וכו') בקרב שאר העמים של בריה"מ (בעיקר העמים ה"ראשיים" ברפובליקות) על המוביליות החברתית בקרב היהודים, כי

²⁸ לעומת ההרכב ההשכלתי, בהרכב המקצועי אין אפילו חלוקה של הגילאים, המאפשרת ניתוח קוהורטי.

תהליך זה הגדיל את התחרות בין היהודים לבין הלא-יהודים על כניסה למוסדות השכלה ולמשרות מתאימות (Halevy, 1976; Kaiser, 1994).

4) השפעת הגורמים הדמוגרפיים על המוביליות החברתית בקרב היהודים היא די אמביוולנטית. מצד אחד, הזדקנות מואצת של האוכלוסייה היהודית (בהשוואה לעמים אחרים) הביאה לצמצום יחסי של אחוז היהודים בשכבות חברתיות שונות, ובעיקר בקרב הנוער הלומד (סטודנטים, אספירנטים). מצד אחר, ירידה בילודה בקרב המשפחות היהודיות מקטינה את עומס על מפרנסים ומאפשרת השקעה גדולה בילדים קיימים ותנאי חייהם טובים יחסית לאחרים (Goldscheider and Uhlenberg, 1969; Della-Pergola, 2000).

5) השפעת מדיניות השלטון הסובייטי על התקדמותם החברתית של היהודים בתקופות שונות יכולה להיות גם חיובית, גם שלילית. למשל, החלטות על פיתוח מואץ של תעשייה ומערכת מדע והשכלה, בדרך כלל, השפיעו לטובה על מעמדם החברתי של יהודי בריה"מ. כמו כן, גם הגבלות ממשלתיות שונות, במידה והן נגעו בעיקר לאוכלוסייה הלא-יהודית (למשל, מכשולים לעזיבת האיכרים את כפריהם), כנראה, יכלו לסייע בעקיפין לשמירת המעמד החברתי של האוכלוסייה היהודית, כי מנעו תחרות מצד הלאומים האחרים של בריה"מ, שרובם גרו בכפרים. לעומת זאת, החלטות על עידוד השכלה גבוהה ועל-תיכונות מקצועית בקרב הפועלים או "העמים הראשיים" ברפובליקות הביאו לצמצום בייצוג היהודים במוסדות מתאימים, אפילו ללא שום אפליה מכוונת כלפי היהודים (ראה: אלטשולר, 1976). זאת לא אומרת שבתקופות מסוימות (למשל, בסוף שנות ה-40 - תחילת ה-50 או אחרי ניתוק יחסים עם ישראל בשנת 1967) האפליה לא הייתה קיימת. ראוי גם לציין, שבמשך אותה תקופה יכלו להיות מגמות שונות כלפי מעמדם החברתי של היהודים ברפובליקות מסוימות וגם בשכבות חברתיות שונות (למשל, צמצום ייצוג היהודים באליטה השולטת, יחד עם שמירתו בקרב האקדמאים מן השורה, לפחות בענפים ובמקצועות מסוימים).

פרק 1.

השינויים הגאוגרפיים והדמוגרפיים כגורמים לתמורות החברתיות בקרב יהודי ברית המועצות

השינויים הגאוגרפיים והדמוגרפיים בקרב האוכלוסייה היהודית בברית המועצות אמנם אינם נושאו העיקרי של המחקר, אולם הייתה להם השפעה בלתי-מבוטלת על התמורות החברתיות-כלכליות. גודל האוכלוסייה היהודית והרכבה לפי גיל ומין השפיעו על מספר היהודים המועסקים, ובהם בעלי מקצועות שונים, על מספר התלמידים והסטודנטים היהודים ועל ייצוגם במערכת ההשכלה הסובייטית. מעבר היהודים בין הרפובליקות בעלות רמת התפתחות חברתית-כלכלית שונה ומהערים הקטנות לגדולות השפיע גם הוא על הרכבם ההשכלתי והמקצועי. השינויים הבולטים ביותר בקרב האוכלוסייה היהודית הסובייטית חלו בעקבות מלחמת העולם השנייה והשוואה, שיידונו בהמשך.

בפרק הנוכחי נעניין רק באותם שינויים גאוגרפיים ודמוגרפיים, הקשורים ישירות לתמורות החברתיות בקרב היהודים הסובייטים, דהיינו, בהתפלגותם לפי רפובליקות הברית, הערים המרכזיות, בהגירתם החיצונית וגם בהרכבם לפי גיל ומין (כולל ניתוח לפי קוהורטות). כמו כן, נעסוק בהשפעתם האפשרית של גורמים אלה על התמורות החברתיות בקרב יהודי ברית המועצות **רק באופן התאורטי**. באשר לגודל השפעה זו על מאפיינים מסוימים (רמת השכלה, הרכב מקצועי וכו') בתקופות מסוימות, הרי שנדון בכך בפרקים המתאימים.

1.1 השינויים במספרם הכללי של יהודי ברית המועצות

לפי מפקד שנערך בדצמבר 1926 מנתה האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות 2,672 אלף נפש או 1.8% מכלל האוכלוסייה. עד תחילת שנת 1939, בעקבות הגידול הטבעי (הגירה חיצונית של יהודי בריה"מ בתקופה זו הייתה מזערית) גדל מספרם ב-13% והגיע ל-3,028 אלף נפש (לוח 1.1), ואילו אחוזם באוכלוסייה הסובייטית כמעט שלא השתנה (כלומר, קצב הגידול הטבעי בקרב יהודי בריה"מ היה דומה לממוצע).

בשנים 1939-1940, בעקבות ההסכם הגרמני-הסובייטי, סופחו לברית המועצות שטחי פולין המזרחית (כיום אוקראינה ובלרוסיה המערביות), הארצות הבלטיות, וגם בסרביה ובוקובינה הצפונית (משטח רומניה). לפי אומדנו של **Altshuler**, מספר היהודים ערב הפלישה הגרמנית לברית המועצות ב-1941 הגיע ל-5,083 אלף נפש²⁹. **Kupovetsky** מביא מספר דומה: 4,995 אלף יהודים בשנת 1941 (לא כולל פליטים)³⁰.

²⁹ מהם האזרחים הסובייטים (בגבולות 1939) - 3,113 אלף, האזרחים הפולניים - 1,441 אלף (מהם 150 אלף הפליטים ממערב פולין), אזרחי הארצות הבלטיות (לא כולל אזור ווילנה, שנמסר לליטא ב-1939) - 247 אלף והאזרחים הרומניים - 282 אלף [Altshuler (1998), tab.1.2, p.9]

³⁰ מהם 3,080 אלף "מזרחיים" (תושבי בריה"מ בגבולות 1939) ו-1,915 "מערביים" (תושבים קבועים של השטחים המסופחים); באותו זמן, מספר הפליטים היהודיים, לפי הערכת **Kupovetsky**, היה גדול יותר: בין 300 ל-585 אלף, מהם 250 ל-450 אלף מפולין, בין 45 ל-130 אלף מרומניה וכ-5 אלף מצ'כוסלובקיה [Kupovetsky (1994), tab.5, p.35; p.p.30-31]

נציין שרובם המכריע של היהודים ה"מערביים" (כ-1.65 מיליון נפש או 86%) הושמדו על-ידי הנאצים, בתוכם יותר מ-90% יהודי מערב אוקראינה ובלרוסיה והארצות הבלטיות. רק בבסראביה ובבוקובינה הצפונית (מחוז צ'רנוביץ), שהיו תחת הכיבוש הרומני, ניצלו כמחצית מהיהודים. בקרב היהודים ה"מזרחיים" אבדות המלחמה (כולל גם רצח בידי הנאצים וגם אבדות בחזיתות ומי שמתו מרעב וממחלות) היו יותר ממיליון איש או כשליש ממספרם לפני המלחמה (לוח 1.1).

באשר לפליטים היהודים, הרי שרובם הוגלו לאזורים פנימיים של ברית המועצות, ורוב מי שנשארו בחיים (כ-250 אלף איש להערכת מ' קופובצקי), חזרו לפולין ולרומניה בשנות ה-40 וה-50 (207 אלף איש). יחד אתם היגרו כ-90 אלף היהודים ה"מערביים" - התושבים הקבועים של השטחים המסופחים שניצלו במלחמה ואפילו מספר קטן של היהודים ה"מזרחיים" (כ-20 אלף איש). [Kratkaia, vol.VIII, J]. [p.p.298-299]. בכל זאת, להערכת Kupovetsky, בזמן המפקד הראשון שנערך אחרי המלחמה בשנת 1959 בבריה"מ נשארו כ-200 אלף היהודים ה"מערביים" (9% מכלל יהודי ברית המועצות) רובם (120 אלף) במולדביה ובאזור צ'רנוביץ.

העובדה שרובם המכריע של היהודים, שניצלו ונשארו בברית המועצות אחרי המלחמה, היו ה"מזרחיים" (כלומר, אזרחי בריה"מ בגבולות 1939), מאפשרת את ניתוח התמורות החברתיות בקרבם בשנים 1959-1939, בהתחשבות בסלקטיביות בהצלתם בזמן המלחמה לפי מאפיינים סוציו-דמוגרפיים שונים (מין, גיל, רמת השכלה וכו').

בשנים 1946-1958 ירד מספרם הכללי של יהודי בריה"מ אך במעט, זאת אומרת, שאם נביא בחשבון את הגירת היהודים (בעיקר "המערביים") בשנות ה-50, הרי שהריבוי הטבעי של יהודי בריה"מ בתקופה זו היה אפסי, וייתכן שאף חיובי במקצת.

משנות ה-60, עקב הזדקנותם של היהודים הסובייטיים ועקב תהליכי התבוללות, החל מספרם לרדת בהתמדה. בשנות ה-70 נוספה לגורמים אלה הגירה. בעוד שבשנות ה-60 מספר יהודי בריה"מ ירד ב-5%, הרי שבשנות ה-70 - ב-16% (מחצית מצמצום זה חלה על חשבון ההגירה, ומחצית - על חשבון הריבוי הטבעי השלילי). בשנות ה-80, למרות ההגבלה הזמנית על ההגירה, ירד מספר יהודי בריה"מ ב-20% (שני שלישים מירידה זו - עקב ריבוי טבעי שלילי). ובכן, בכל התקופה שלאחר המלחמה (1946-1989) מספרם המוחלט של היהודים הסובייטים ירד בערך ב-860 אלף איש או ב-37% (ראה לוח 1.1), ורוב הירידה (יותר מ-500 אלף) נבעה מסיבות דמוגרפיות, דהיינו הזדקנות והתבוללות.

1.2 התפלגות היהודים בין הרפובליקות של ברית המועצות

בשנת 1926 יותר ממחצית (59%) מיהודי ברית המועצות (בגבולות דאז) היו מרוכזים באוקראינה, 22% - ברספס"ר ו-15% - בבלרוסיה. רק 4% מהם גרו ברפובליקות אחרות, בעיקר באוזבקיסטן, באזרבייג'ן ובגרוזיה (ראה לוח א'1 בנספח). הגירת היהודים מאוקראינה ומבלרוסיה לרפובליקה הרוסית (בעיקר

למוסקבה וללנינגרד) בשנות ה-20 וה-30 הקטינה גם את מספרם המוחלט וגם את אחוז היהודים שישבו באוקראינה ובבלרוסיה והגדילה באופן משמעותי - ברספס"ר (לוחות א'1, א'2 בנספת). יש לציין שבתחילת שנת 1939 עדיין כמחצית היהודים (51%) גרו באוקראינה, כשליש (32%) - ברספס"ר, ו-12% בבלרוסיה.

בין המפקדים 1926 ו-1939 גדל בערך בשליש מספר היהודים בגרוזיה, באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן (בעוד שבברית המועצות כולה הוא עלה בשנים אלו רק ב-13%). ייתכן כי זאת בעקבות שני גורמים: ראשית, גידול מהיר יותר במספר היהודים הלא-אשכנזים (הגרוזיניים, ההרריים והבוכרים) ברפובליקות הללו (עקב ריבויים הטבעיים הגבוה יותר), ושנית, הגירתם של היהודים האירופאים לאותן הרפובליקות. לצערנו, אין לנו נתונים על מספר היהודים במפקד 1939 (לעומת המפקד 1926) לפי קבוצות סוב-אתניות, כדי לבדוק חלקן של שתי הסיבות האלו.

אולם על סמך האומדנים (ראה לוח 1.2), אפשר להסיק שבשנים 1926-1939 גדל מספר היהודים הגרוזיניים פי-1.5 ואילו מספר היהודים האשכנזים בגרוזיה גדל ב-14%, כלומר בשיעור דומה לגידול במספר היהודים האשכנזים בברית המועצות כולה. זאת אומרת, שכמעט כל הגידול של יהודי גרוזיה (גם הגרוזיניים, וגם האשכנזים) היה על חשבון ריבויים הטבעיים.

באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן הייתה התמונה שונה. באזרבייג'ן בשנים 1926-1939 עלה מספר היהודים ההרריים ב-37%, אך גם מספר היהודים האשכנזים ברפובליקה באותה התקופה גדל ב-29%. מצבם של היהודים הבוכרים והאשכנזים באוזבקיסטן היה דומה: מספרם גדל ב-40% וב-27% בהתאמה. מהנתונים עולה שבניגוד לגרוזיה, גדל מספר יהודי אזרבייג'ן ואוזבקיסטן לא רק על חשבון ריבויים הטבעיים, אלא גם על חשבון הגירת היהודים האשכנזים מרפובליקות אחרות. לכן, בניתוח התמורות החברתיות בקרב האוכלוסייה היהודית ברפובליקות האלו חייבים להביא בחשבון את **הדואליות** שלה (האשכנזים לעומת הלא-אשכנזים).

מצב אחר לגמרי התרחש בקזחסטן, שאוכלוסייתה היהודית בשנים 1926-1939 גדלה פי-5 (!) – מ-3.6 אלף ל-19.2 אלף איש. זאת בעיקר משום שחלק ניכר מיהודי קזחסטן בשנת 1939 היו **אסירי הגולאג (המחנות לעבודה בכפייה) או שגורשו** בידי משטרו של סטאלין³¹. על כך מצביעה העובדה כי כמחצית של יהודי קזחסטן (47.5%) ב-1939 היו תושבי כפר וגם ש-63% מיהודי הרפובליקה היו גברים (ראה לוח א'6 בנספת). תמונה דומה הצטיירה גם בקרב היהודים בכמה אזורים מרוחקים של רספס"ר (מחוזי ארכאנגלסק, מורמנסק, וולוגדה, הרפובליקות האוטונומיות קרליה, קומי, מארי, אודמורטיה, צ'ובשיה, קלמיקה, אזור קמציטקה) בשנת 1939.

³¹ לפי השערות של Tolts, חלק מאסירי "גולאג" מרספס"ר (כולל יהודים) במפקד 1939 נרשמו בקזחסטן, ולהערכתו מספרם האמיתי של יהודי קזחסטן ב-1939 עומד על 12 אלף (Tolts, 1995). הנתונים הכלליים על היהודים ב"גולאג" ראה: Zemskov (1991), p.p.21-29, Altshuler (1998).

השואה ומלחמת העולם השנייה גרמו לשינויים חדים בהתפלגות היהודים הסובייטים לפי הרפובליקות. בעוד שמספרם הכללי של יהודי בריה"מ (בגבולות 1939) בשנים 1939-1959 ירד בשליש, בבלרוסיה הוא ירד כמעט פי-3, באוקראינה - פי-2, ואילו ברספס"ר - רק ב-6% (ראה לוח א'2 בנספח).

ראוי לציין, שחלק מהיהודים שנמלטו מאזורי הכיבוש הנאצי (בעיקר, מאוקראינה ומבלרוסיה) חזרו לרפובליקות אלו אחרי המלחמה וחלקם נשארו במקומות מגוריהם החדשים (הרפובליקה הרוסית, קזכסטן, מרכז אסיה). גם אחרי המלחמה נמשך התהליך שהתחיל בשנות ה-20 וה-30 (אך לא באותו קצב) של הגירת היהודים מאזורי מגוריהם ה"מסורתיים" לאזורים חדשים (בעיקר לערים הגדולות). תהליך זה השפיע על התפלגותם של יהודי בריה"מ לפי רפובליקות בשנים 1939-1959.

חלקם היחסי של היהודים שישבו באוקראינה ירד מ-51% ל-37%, בבלרוסיה - מ-12% ל-7%, ואילו ברספס"ר - הוא עלה מ-32% ל-39%, ובשאר הרפובליקות - מ-5% ל-17% (לוח א'1 בנספח). ברפובליקות הבלטיות בשנת 1959 גרו כ-67 אלף יהודים (כ-3% מיהודי בריה"מ), אולם שני שלישים מהם הגרו מרפובליקות אחרות. במולדביה חיו כ-95 אלף יהודים (4% מיהודי בריה"מ), אבל לעומת הרפובליקות הבלטיות, רק מיעוטם (כ-15%) היו מהגרים, כלומר מולדביה הייתה הרפובליקה היחידה, שרוב תושביה היהודים היו אלה ששרדו בזמן השואה.

ברוב הרפובליקות של קווקז ומרכז אסיה מספרם המוחלט של היהודים בשנים 1939-1959 גדל באופן משמעותי, פרט לאזרבייג'ן, שבה מספר היהודים ירד במקצת (ראה לוח א'2 בנספח). יש לציין, שמספר היהודים האשכנזים באזרבייג'ן בשנים אלו דווקא עלה מ-27 ל-29 אלף איש, ואילו מספר היהודים ההרריים - ירד מ-14 ל-11 אלף, למרבה הפלא (כי ריבוי הטבעי של היהודים ההרריים היה גבוה יותר). ההסבר לכך הוא שחלק מהיהודים ההרריים נרשמו במפקד 1959 כ"טאטים". אם נוסיף ליהודי אזרבייג'ן את מספר ה"טאטים" (כ-6 אלף איש), הרי שמספרם הכולל של היהודים ברפובליקה בשנת 1959 מסתכם ב-46 אלף, כלומר לפי אומדן זה הוא גדל לעומת שנת 1939 ב-12%.

בגרוזיה מספרם הכולל של היהודים גדל בשנת 1959 לעומת 1939 ב-22%, מהם היהודים הגרוזיניים - 12%, ואילו האשכנזים - פי-1.5; ההסבר לכך הוא הגירת היהודים האשכנזים מרפובליקות אחרות לגרוזיה (תופעה לא רווחת ברפובליקה זו לפני המלחמה).

באוזבקיסטן מספרם הכולל של היהודים בשנת 1959 הסתכם ב-94.3 אלף, דהיינו גידול של כמעט פי-2 לעומת שנת 1939. ראוי לציין שלעומת שנת 1939 שבה מחציתם מיהודי אוזבקיסטן היו האשכנזים ומחציתם - הבוכרים, הרי שבשנת 1959 חלק האשכנזים הגיע לשלושה רבעים, עקב הגירתם מרפובליקות אחרות (בעיקר בזמן המלחמה). בתקופה זו גדל באופן משמעותי מספר היהודים בקזכסטן, בטג'יקיסטן ובמיוחד בקירגיזיה (פי-4.5). גידול זה נבע מכניסת היהודים לרפובליקות אלו לא רק בתקופת המלחמה, אלא גם אחריה (ייתכן שזה היה קשור לקושי של היהודים להתקבל ללימודים

ולעבודה ברפובליקות האירופיות בתקופת "מאבק בקוסמופוליטיזם" בסוף שנות ה-40 - תחילת ה-50).
באשר לקזכסטן, אז השתנה גם אופייה של האוכלוסייה היהודית ברפובליקה זו: בשנת 1959 היא כבר
הפכה לאוכלוסייה היהודית "הרגילה" (להבדיל לשנת 1939 שהיא הורכבה בעיקר מהאסירים
ומהגולים).

על התמורות בהתפלגות האוכלוסייה היהודית בין הרפובליקות בשנים 1959-1989 השפיעו שלושה
גורמים: הגירה חיצונית³² (בעיקר בשנות ה-70); שוני בריבוי (צמצום) הטבעי, הקשור גם לתהליך
התבוללות; והגירות פנימיות בתוך בריה"מ. לעומת הנתונים לגבי הגורם הראשון שהם מדויקים למדי;
הרי שקשה להפריד בין הגורם השני לשלישי, על סמך הנתונים הקיימים; אך בכל זאת, ננסה לעשות זה
לפחות באופן משוער (גם על-ידי ניתוח לפי קוהורטות).

במשך שלושים שנה (1959-1989) פחתה אוכלוסייתה היהודית של ברית המועצות כולה ב-817 אלף איש
או ב-36%; הן בגלל הגירה חיצונית - ב-300 אלף איש או ב-13%, והן בגלל הצמצום הטבעי - ב-517 אלף
איש או ב-23% (ראה לוח א'3 בנספח). אולם מגמות אלה לא היו זהות ברפובליקות שונות. לדוגמה,
ברספס"ר במשך שלושים שנה מספר היהודים הצטמצם ב-37% (בקצב הולך וגובר מעשור לעשור), אך
רק חלק קטן מזה הוסבר על-ידי הגירה חיצונית, ואילו הגורם העיקרי היה ריבוי טבעי שלילי (עקב
ילודה נמוכה והתבוללות). יש אמנם לציין, שהייתה גם הגירה נכנסת של היהודים הצעירים לרספס"ר
מרפובליקות אחרות (בעיקר לצורך הלימודים), שקיזזה חלקית את הגירתם לחוץ מבריה"מ (ראה לוח
א'9 בנספח).

באוקראינה באותה תקופה הצטמצם מספר היהודים ב-42%, אבל בניגוד לרספס"ר, הסיבה לשליש
מצמצום זה הייתה הגירה חיצונית (בעיקר בשנות ה-70). עם זאת, השפעת הגורמים ה"פנימיים"
באוקראינה הייתה דומה לזו של רספס"ר, גם במספרים מוחלטים וגם באחוזים (לוח א'3 בנספח), אף
שבאוקראינה רמת ההזדקנות וההתבוללות של היהודים הייתה נמוכה מזו שהייתה ברספס"ר. הסבר
למגמה זו בכך, שהיהודים הצעירים באוקראינה היגרו לרפובליקות אחרות, בעיקר לרספס"ר, כנראה
עקב קשיים להתקבל למוסדות האקדמיים באוקראינה עצמה (וזאת בנוסף להגירה "חיצונית").
לכן קצב הירידה במספר יהודי אוקראינה הצעירים היה גבוה יותר לעומת בני גיל הביניים, ואילו ברספס"ר
המצב היה הפוך (ראה לוח א'9 בנספח).

מגמות בקרב יהודי בלרוסיה היו דומות לאלו של יהודי אוקראינה, אך כל שלושת הגורמים ברפובליקה
היו חלשים יותר, עקב כך מספר היהודים בשלושים שנה הצטמצם רק ב-25%. ההסבר האפשרי לכך הוא
שמצבם הדמוגרפי של יהודי בלרוסיה היה טוב יחסית לעומת רספס"ר ואוקראינה.

³² **הגירה חיצונית** – הכוונה להגירה לחוץ מגבולות של בריה"מ (לישראל, לארה"ב ולארצות אחרות), לעומת **הגירה פנימית**, כגון בין הרפובליקות שונות של בריה"מ.

במולדביה, בלטביה ובליטא פחתה בשנים 1959-1989 האוכלוסייה היהודית משליש עד מחצית, בעיקר על חשבון הגירה לחוץ מברית המועצות, בעוד שמאזן הגורמים ה"פנימיים" (ריבוי טבעי והגירה בתוך ברית המועצות) היה חיובי ברפובליקות הללו. הריבוי הטבעי ברפובליקות האלו במשך שלושים שנה היה בסך הכול קרוב לאפס (אבל הוא הפך מחיובי בשנות ה-60 לשלילי בשנות ה-80), ואילו הגירה "פנימית" הייתה דו-כיוונית: מצד אחד, חלק היהודים הצעירים עזבו את הרפובליקות הללו (עקב נסיעה ללימודים בעיקר לרספס"ר), אך מצד אחר, בגיל הביניים מאזן הגירת היהודים היה חיובי, עקב תנאים סוציו-כלכליים טובים יותר ברפובליקות אלו (כולל רמה נמוכה יותר של אנטישמיות).

כדאי לשים לב ליהודי גרוזיה, שמספרם קטן יותר מפי-2 במשך 30 שנה עקב עלייתם לישראל, למרות ריבויים הטבעי החיובי (ראה לוח א'3 בנספח). הגירה לחוץ מברית המועצות הייתה הגורם העיקרי גם בצמצום במספר יהודי אזרבייג'ן (לוח א'3), אבל כאן יש לציין גם השפעה מסוימת של ריבוי טבעי שלילי של היהודים האשכנזים שגרו ברפובליקה וגם עזיבתם חלקית בסוף שנות ה-80 עקב סכסוך אזרי-ארמני. בקזחסטן, קירגיזיה וטורקמניה, שרוב אוכלוסייתן היהודית היו האשכנזים, מספר היהודים פחת בשליש בעיקר עקב צמצום טבעי והתבוללות (כמו גם ברספס"ר).

הרפובליקות היחידות שבמשך 30 שנה האוכלוסייה היהודית בהן לא פחתה היו אוזבקיסטן (שבה היא כמעט ולא נשתנתה), וטג'יקיסטן, שבה היא גדלה ב-19%, בגלל ריבוי טבעי גדול של היהודים הבוכרים, שקיזז את הירידה בעקבות הגירה.

בעקבות כל האמור לעיל, שיעור היהודים שהתגוררו ברספס"ר בשנים 1959-1989 כמעט שלא השתנה ונשאר כ-38%. באוקראינה הוא ירד מ-37% ל-34% והצטמצם גם בגרוזיה. לעומת זאת, הוא עלה בבלרוסיה, באזרבייג'ן וברפובליקות מרכז אסיה (ראה לוח א'1 בנספח).

בשנים 1959-1989 השתנתה לא רק תפירת היהודים לפי רפובליקות, אלא גם הרכבם לפי הקבוצות הסוב-אתניות. לפי נתונים רשמיים, מספרם הכללי של היהודים הלא-אשכנזיים ירד במשך 30 שנה מ-90 אלף איש ל-72 אלף איש, ואילו שיעורם מכלל היהודים הסובייטים עלה מ-4% ל-5% [Natsional'nyi,] 1991, p.p.5-8]. אבל כדאי לציין, שהנתונים הרשמיים לגבי היהודים הלא-אשכנזים (ובמיוחד במפקדים האחרונים) לא היו מלאים, כי חלק ניכר מהיהודים ההרריים נרשמו כ"טאטים", ודי רבים מהיהודים הלא-אשכנזים לא הכריזו על קבוצתם הסוב-אתנית, אלא נרשמו כ"יהודים" סתם.³³

³³ לדוגמה, בשנת 1989 בדאגסטן מ-13.0 אלף היהודים (לא כולל "טאטים") רק 3.6 אלף הגדירו עצמם כ"יהודים הרריים", ואילו שאר 9.4 אלף - כ"יהודים" סתם, אבל בין האלה האחרונים כ-85% הכריזו על "השפה היהודית" כעל שפת אמם. בוודאי, שכאן לא מדובר באשכנזים-דוברי יידיש, אלא ביהודים הרריים - דוברי שפת ג'והרי (טאטית-יהודית). מצב דומה היה גם באזרבייג'ן שבה מ-25.2 אלף "היהודים סתם" 38% ציינו את "השפה היהודית" כשפת אמם (בקרב כלל יהודי ברית המועצות - רק 14%). בנוסף לכך בברית המועצות בשנת 1989 נרשמו כ-31 אלף "טאטים" (לעומת רק 11 אלף ב-1959). בגרוזיה כ-3 אלף מ"היהודים" (שלא הגדירו עצמם כ"יהודים גרוזיניים") ציינו את השפה הגרוזינית כשפת אמם. באוזבקיסטן ובטג'יקיסטן בשנת 1989 מ"היהודים סתם" (שלא הגדירו את עצמם כ"בוכריים") 6.5 אלף ציינו כשפת אמם את השפה הטג'יקית (דהיינו, את שפת היהודים הבוכריים).

לערכת מ' קופובצקי, בשנת 1989 מספר היהודים ההרריים בבריה"מ הסתכם ב-59 אלף איש (מספרם הרשמי - רק 19 אלף), היהודים הבוכרים - 43 אלף איש (רשמי - 36 אלף). לגבי יהודים הגרוזינים הערכתו זהה למספרם הרשמי (16 אלף) [Kratkaia, vol.VIII, t.20, p.305], אבל אם להוסיף את שלושת אלפי "היהודים", שצינו את השפה הגרוזינית כשפת אמם, אז מספרם המשוער הסתכם ב-19 אלף איש.

ובכן, מספרם הכללי של היהודים הלא-אשכנזים בבריה"מ בשנת 1989 הסתכם ב-123 אלף איש וכמעט ולא נשתנה לעומת שנת 1959 (למרות ההגירה), ושיעורם בקרב כלל יהודי בריה"מ (כולל "טאטים") בשלושים שנה (1959-1989) עלה מ-5.6% ל-8.3% (ראה לוח 1.2). מצב זה השפיע על התמורות החברתיות בקרב האוכלוסייה היהודית, במיוחד ברפובליקות מסוימות.

1.3. האוכלוסייה העירונית וריכוז היהודים בערים הגדולות

היהודים היו לאום עירוני בעיקרו. כבר בשנת 1926 82.6% מהיהודים היו עירוניים (לעומת רק כ-18% מכלל האוכלוסייה). אחוז העירוניים הגבוה ביותר היה בקרב יהודי אוזבקיסטן - 98%, רספס"ר - 94%, הפדרציה הטרנס-קווקזית (שכללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן) - 87%, בלורוסיה - 84%, ובקרב יהודי אוקראינה - 77%. כדאי אמנם לציין, שמושג "האוכלוסייה העירונית" כולל לא רק את הערים במובן הצר (goroda), אלא גם את העיירות (mestechki), ואם נביא בחשבון רק ערים גרידא (ללא עיירות), אז בשנת 1926 באוקראינה בהן גרו 62%, ובבלורוסיה - 63% מהיהודים.

ב-1926 היו היהודים 8.4% מכלל האוכלוסייה העירונית, מהם בבלורוסיה - 40%, באוקראינה - 23%, וברספס"ר - 3%. יחד עם זאת, רק בשלוש ערים דאז עלתה האוכלוסייה היהודית על 100 אלף נפש: אודסה, קייב והשלישית - מוסקבה (לוח א'4 בנספח).

בשנת 1939 שיעור העירוניים בקרב יהודי בריה"מ הגיע ל-87% וגדל ב-5% לעומת 1926 (בעוד שבקרב כלל האוכלוסייה הוא גדל כמעט פי-2). עקב כך שיעור היהודים בקרב כלל תושבי הערים פחת מ-8.4% ל-4.7%. אף שהשיעור הכללי של העירוניים בקרב היהודים גדל לא בהרבה, אופייה של האוכלוסייה היהודית העירונית השתנה באופן משמעותי, דהיינו, ירד חלקן של העיירות לטובת הערים הגדולות.

בשנת 1939, לפי חישובו של Altshuler (1998), עדיין גרו בעיירות בברית המועצות כ-442 אלף יהודים, מהם באוקראינה - 345 אלף או 22.5% (לעומת 24.8% ב-1926) ובבלורוסיה - 97 אלף או 25.8% (לעומת 29.4% בשנת 1926). עם זאת, בשנת 1939 היו כבר 5 ערים שבהן הייתה אוכלוסייה יהודית שמנתה מעל 100 אלף נפש, מהן מוסקבה במקום הראשון (250 אלף), אחריה קייב (224 אלף), אודסה ולנינגרד (201 אלף כל אחת) וחרקוב (130 אלף). לעומת שנת 1926 מספר היהודים במוסקבה גדל כמעט פי-2, בלנינגרד

- פי-1.4, בקייב - פי-1.6. שיעור היהודים שישבו ב-10 הערים הגדולות³⁴, עלה מ-29.1% ב-1926 ל-41.5% ב-1939. מהן רק בגומל מספר היהודים ירד במקצת (לוח א'4 בנספח).

רבים מהיהודים הסובייטים שנרצחו על-ידי הנאצים, היו תושבי העיירות והכפרים באוקראינה, בבלורוסיה ובקרים. משום כך עלה שבשנת 1959 שיעור העירוניים בקרב היהודים ל-95.3%. עם זאת, בתחום הכיבוש הנאצי הושמדו גם יהודים רבים - תושבי הערים הגדולות, שלא הצליחו להימלט. כאן כדאי גם לציין, שלא כל מי שפונו לאזורים אחרים, חזרו ליישובי מגוריהם הקודמים.

עקב כך בשנת 1959, לעומת שנת 1939, פחת מספר היהודים בקייב ובגומל פי-1.5, בחרקוב - פי-1.6, בדנפרופטרובסק - פי-1.7, באודסה ובמינסק - פי-1.8. פחתה גם האוכלוסייה היהודית בלנינגרד - ב-16% (שקשור לאבדות במצור בזמן המלחמה) ובמוסקבה - ב-5%. לעומת זאת, גדל מספר היהודים בטשקנט פי-2.3. באשר לבאקו, הרי שהמספר הרשמי מראה ירידה קטנה באוכלוסייה היהודית בעיר, אבל אם נוסף לנתוני המפקד בשנת 1959 "טאטים", הרי שתתקבל עלייה ב-9% במספר היהודים בעיר (ראה לוח א'4 בנספח).

אחוז היהודים בעשר הערים, שנזכרו לעיל, בשנת 1959 (41.8%) כמעט שלא השתנה לעומת שנת 1939, אולם אם נוסף עוד שתי ערים שבהן הייתה אוכלוסייה יהודית גדולה יחסית, שסופחו לברית המועצות: קייב וריגה, הרי שיתקבל כי ב-12 הערים הללו חיו בשנת 1959 כ-45% מכלל יהודי ברית המועצות. לגבי שתי הערים האחרונות כדאי לציין, שרוב תושביה היהודים של קייב ניצלו בזמן המלחמה, ואילו בריגה רובם הושמדו, ולכן רוב תושביה היהודים אחרי המלחמה היו מהגרים מאזורים אחרים.

שיעור העירוניים בקרב יהודי ברית המועצות עלה בשנות ה-60 מ-95.3% ל-97.9%, אבל כדאי לציין שבתקופה זו גם בקרב כלל האוכלוסייה של ברית המועצות הפכו העירוניים לרוב. באשר לריכוז היהודים בערים הגדולות, הרי שבשנות ה-60 פעלו שתי מגמות סותרות: מצד אחד, המשיכו היהודים לעבור למרכזים הכלכליים והמדעיים, אבל מצד אחר, דווקא בערים אלו הייתה השפעתם של הגורמים הדמוגרפיים השליליים חזקה ביותר. לכן בחלק מהערים גדולות, כגון: מוסקבה, מינסק, גומל, קייב, קייב, טשקנט, באקו, ריגה גדל מספר היהודים, ואילו בערים אחרות, כמו לנינגרד, קייב, אודסה, חרקוב, דנפרופטרובסק הוא פחת. בכל זאת, שיעור היהודים שישבו ב-12 הערים הגדולות, שצוינו לעיל, עלה מ-45.1% ל-48.3%.

בשנות ה-70, בגלל הגירה לחוץ מבריה"מ וגם בגלל ריבוי טבעי שלילי, הצטמצמה האוכלוסייה היהודית כמעט בכל היישובים, אבל קצב הצמצום ברוב הערים הגדולות היה אטי יותר לעומת בריה"מ כולה,

³⁴ לצורך ניתוח ריכוז האוכלוסייה היהודית בערים הגדולות במשך התקופה הסובייטית לקחנו את 12 הערים עם מספר היהודים הגבוה ביותר בשנת 1989 (מוסקבה, לנינגרד, קייב, אודסה, טשקנט, חרקוב, מינסק, דנפרופטרובסק, קייב, באקו, גומל וריגה) ובדקנו שיעור היהודים בהן מכלל היהודים הסובייטים משנת 1926 עד 1989 (קייב וריגה - רק משנת 1959).

והוא היה קשור למאזן החיובי של הגירה "פנימית" של היהודים לערים אלו; הגירה שקיזזה באופן חלקי את הגורמים השליליים. כך לדוגמה, במוסקבה בשנים 1970-1979 פחת מספר היהודים ב-11%, בלנינגרד - ב-12%, בקייב - ב-13%, ואילו במינסק - רק ב-2%, בבאקו (כולל "טאטים") - ב-6%, שזה פחות לעומת היהודים גם בבריה"מ כולה (16%), וגם ברפובליקות המתאימות (השווה לוחות א' ו-א'4 בנספח). בטשקנט מספר היהודים בשנות ה-70 אף גדל ב-2%, בעוד שבאוזבקיסטן כולה הוא ירד ב-3%. רק בריגה ובאודסה קצב הצמצום של האוכלוסייה היהודית היה שווה או מהיר יותר לעומת הרפובליקה כולה. כתוצאה מכך, חיו ב-1979 יותר ממחצית מיהודי ברית המועצות ב-12 הערים הגדולות שזכרו לעיל.

בשנות ה-80 נמשכה ירידה במספר היהודים בבריה"מ כולה וגם בערים הגדולות. אולם בניגוד לשנות ה-70, הרעת המגמות הדמוגרפיות - מצד אחד, והחמרת כללי כניסת התושבים החדשים לערים הגדולות (*propiska*) - מצד אחר, גרמו לכך שקצב הצמצום של האוכלוסייה היהודית ברוב הערים הגדולות נעשה שווה או אפילו מהיר יותר בהשוואה לבריה"מ כולה ולרפובליקות המתאימות. כך, בשנים 1979-1989 מספר היהודים במוסקבה פחת ב-22%, בלנינגרד ובאודסה - ב-25%, בקייב ובחרקוב - ב-24% וכי (בבריה"מ כולה - ב-20%). לפיכך החלק היחסי של 12 הערים עם האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בשנת 1989 ירד במקצת לעומת שנת 1979 (לוח א'4 בנספח).

1.4 הרכב האוכלוסייה היהודית לפי גיל

ב-1926 הייתה האוכלוסייה היהודית צעירה למדי, אם כי מבוגרת במקצת מהאוכלוסייה הכללית (ראה לוח 1.3). בשל ירידה בריבוי הטבעי, שבקרב היהודים התחילה מוקדם יותר. יהודי רספס"ר היו בממוצע צעירים פחות מיהודי אוקראינה ובלורוסיה (ראה לוח א'5 בנספח), אבל זה התבטא בעיקר בשיעור נמוך של הילדים ושל בני-נוער עד גיל 19 (33% ברספס"ר לעומת 42% באוקראינה ו-45% בבלורוסיה). לעומת זאת, אחוז הצעירים הבוגרים בני 20-39 היה ברספס"ר 45% לעומת 34% באוקראינה ו-30% בבלורוסיה. תופעה זו מוסברת על-ידי הגירת היהודים מהאזורים המסורתיים שלהם לרפובליקה הרוסית (בעיקר למוסקבה וללנינגרד), כאשר היגרו, בדרך כלל, בני הדור הצעיר, ואילו הילדים והמבוגרים נשארו במקומות מגוריהם.

בשנים 1926-1939 שיעור הילדים והנוער עד גיל 19 ירד בקרב היהודים מ-41% ל-33% (בקרב כלל האוכלוסייה - מ-49% ל-45%), בעוד ששיעור בני 40 ומעלה עלה מ-24% ל-30% (אך בקרב כלל האוכלוסייה הוא נשאר כ-21%). כמו בשנת 1926, גם בשנת 1939 שיעור הילדים והנוער עד גיל 19 בקרב יהודי רספס"ר נשאר נמוך יותר לעומת יהודי אוקראינה ובלורוסיה, ואילו שיעור בני 20-39 - גבוה יותר (אף הוא ירד במקצת לעומת שנת 1926).

ב-1939 גם יהודי גרוזיה ואוזבקיסטן היו צעירים בממוצע, שהרי הלא-אשכנזים שבקרבם היוו את רובה או מחציתה של האוכלוסייה היהודית. באשר ליהודי אזרבייג'ן, שיעור הילדים בקרבם היה גבוה יותר

לעומת השיעור ברפובליקה הרוסית, אבל גם שיעור המבוגרים מעל גיל 40 היה גבוה ביותר לעומת יהודי שאר הרפובליקות; עניין זה קשור ל"דואליות" של יהודי הרפובליקה: מצד אחד - האוכלוסייה די צעירה של היהודים ההרריים, ומצד אחר - המבוגרת יחסית של האשכנזים.

עקב האבדות הקשות בזמן מלחמת העולם השנייה, הצטמצמה האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות בתקופה שבין שנת 1939 (בגבולות דאז) לבין שנת 1959, ברבע מגודלה. אבל אם נביא בחשבון חמש קוהורטות, שב-1939 היו בני מ-0 עד 49 שנים (כלומר, לא כולל הן את הילדים שנולדו אחרי 1939 והן את בני 50 ומעלה, כדי לנטרל את גורם התמותה "הטבעית"), הרי שבשנת 1959 (כשאנשים אלה היו כבר בני 20-69) הצטמצם מספרם בלמעלה מ-40% (ראה לוח א'7 בנספח). אבדות קשות ביותר חלו על הקוהורטות היהודיות שהשייכים להן היו ב-1939 בני 40-49, שמספרם הצטמצם פי-2 בשנת 1959.

ההבדלים לפי גיל בלטו בעיקר בקרב יהודי רספס"ר, שרוב שטחה לא נכבש על-ידי הנאצים (לוח א'8 בנספח). למשל, גודל הקוהורטות שבשנת 1939 השייכים להן היו עד גיל 19, בשנת 1959 ברספס"ר אפילו גדל (כנראה על חשבון הגירה מרפובליקות אחרות), בעוד שבקוהורטות המבוגרות יותר היה צמצום די משמעותי. מצב גרוע בהרבה היה באוקראינה ובבלרוסיה שבהן מספר היהודים הצטמצם בהתאמה פי-2 ופי-3, כמעט ללא הבדל בין קבוצות הגיל. מפתיע צמצום משמעותי במספר יהודי אזרבייג'ן, שלא נכבשה על-ידי הנאצים – בכל קבוצות הגיל. כנראה חלקם של יהודי הרפובליקה נפלו בחזית, אבל ייתכן גם שחלק מהיהודים ההרריים נרשמו כ"טאטים" בשנת 1959.

למרות אבדות קשות של היהודים המבוגרים בזמן המלחמה, גדל חלקם היחסי באוכלוסייה היהודית של בריה"מ באופן משמעותי בשנים 1939-1959 (לוח 1.3); עניין זה קשור לתהליך הדמוגרפי הכללי של הזדקנות בקרב האוכלוסייה היהודית (שהתרחש גם אחרי המלחמה) וגם לגידול אחוז היהודים המתגוררים ברפובליקה הרוסית, שבה הם היו בממוצע מבוגרים יותר. בו-זמנית ירד אחוז הילדים והצעירים. גיל החציון של יהודי ברית המועצות זינק בעשר שנים (מ-29 ל-39 שנים). בקרב היהודים האשכנזים ברספס"ר בשנת 1959 הוא הגיע כבר ל-41 שנים. בו בזמן בקרב היהודים ההרריים באזרבייג'ן הוא היה עדיין רק 19 שנים, היהודים הבוכרים באוזבקיסטן - 23, היהודים הגרוזינים - 24 שנים (לוח א'5 בנספח).

במשך השנים 1959-1989 ירד בהתמדה שיעור הילדים ובני הגיל הצעיר (עד 39) בקרב האוכלוסייה היהודית בברית המועצות. הסיבות העיקריות לכך הן רמת הילודה הנמוכה והתבוללות (אך במידה מסוימת גם על-ידי הגירה בשנות ה-70, שבה היה ייצוג-יתר לגילאים הצעירים). זאת ועוד, בשנות ה-80 ירד אפילו שיעור בני גיל 40-59 והקבוצה היחידה ששיעורה עלה היו בני 60 ומעלה. גיל החציון של יהודי ברית המועצות עלה מ-39 שנים ב-1959 לכמעט 50 שנים ב-1989 (לעומת 31 שנים בקרב כלל האוכלוסייה).

הזדקנותה של האוכלוסייה היהודית בלטה ביותר ברספס"ר ובאוקראינה שגיל החציון של היהודים בהן הגיע ב-1989 ל-52 שנים. קצת פחות גרוע היה מצבם הדמוגרפי של יהודי בלרוסיה, הרפובליקות הבלטיות ומולדביה (לוח א'5 בנספח).

ברפובליקות של קווקז ומרכז אסיה האוכלוסייה היהודית הייתה צעירה יותר, אף שגם היא הזדקנה באופן משמעותי במשך 30 שנה. צריך אמנם להבדיל בין היהודים האשכנזים לבין הלא-אשכנזים. לדוגמה, גיל החציון של היהודים האשכנזים בגרוזיה ב-1989 היה 42 לעומת 33 של היהודים הגרוזינים; באזרבייג'ן - 37 שנים בקרב האשכנזים לעומת 26 - בקרב היהודים ההרריים; באוזבקיסטן - 35 שנים בקרב האשכנזים לעומת 27 בקרב הבוכרים. לגבי יהודי טג'יקיסטן אין לנו חלוקה לפי קבוצות טוב-אתניות, אבל העובדה שהם היו בממוצע צעירים יותר מיהודי אוזבקיסטן מצביע לכך שאחוז הבוכרים בקרב יהודי טג'יקיסטן היה גבוה יותר (ראה לוח א'5 בנספח).

כדאי לציין, שיחד עם ריבוי טבעי והגירה חיצונית, על הרכב הגילאים של היהודים ברפובליקות מסוימות השפיעו גם ההגירות ביניהם. על תופעה זו מצביע ניתוח לפי קוהורטות (לוח א'9 בנספח). הגירות אלו מתרכזות בעיקר בגילים הצעירים, כיוון שבמידה רבה היו קשורות ללימודים. כשמשווים בין קצב השינויים באוכלוסייה היהודית ברפובליקות שונות לפי הקוהורטות (לוח א'9), אפשר לראות שהיהודים הצעירים בדרך כלל הגיעו לרפובליקה הרוסית על חשבון שאר הרפובליקות. המצב המעניין נוצר גם בבלרוסיה וברפובליקות הבלטיות (בשנות ה-60 - גם במולדביה): מצד אחד, עברו היהודים הצעירים מרפובליקות אלו ללימודים ברספס"ר (וחלקם נשאר שם גם אחרי הלימודים), אך מצד אחר, התרחשה גם ברפובליקות אלו הגירה נכנסת של היהודים בגיל הביניים (למשל, מרספס"ר או מאוקראינה). תופעה זו הייתה קשורה לרמת חיים גבוהה יחסית ברפובליקות אלו ולמידה קטנה יותר של אנטישמיות.

1.5. הרכב האוכלוסייה היהודית לפי מין

בשנת 1926 היחס בין גברים לנשים בקרב היהודים היה 111 נשים ל-100 גברים, לעומת 107 נשים ל-100 גברים בקרב האוכלוסייה הכללית. עודף הנשים בקרב היהודים היה גבוה יותר מאשר היה באוכלוסייה הכללית בכל הגילים, פרט לגיל 60 ומעלה (לוח 1.4), ובלט ובמיוחד בגיל 20-39 (122 לעומת 111). לעובדה זו כנראה, היו שתי סיבות עיקריות: ראשית, הגירה חיצונית (בעיקר לארה"ב) שנמשכה עד אמצע שנות ה-20, ושנית, אבדות היהודים עקב מלחמת האזרחים והפוגרומים (לפי מקורות שונים - מ-100 עד 200 אלף איש). יש להניח ששתי התופעות הללו חלו יותר על הגברים בהשוואה לנשים, ובעיקר בגילים הצעירים יחסית. כדאי לציין גם שבקרב יהודי רספס"ר שיעור הנשים ל-100 גברים היה קטן יותר לעומת אוקראינה ובלרוסיה (לוח א'6 בנספח), כיוון שבהגירה היהודית מאוקראינה ומבלרוסיה לרספס"ר היו יותר גברים מנשים.

עודף הנשים בקרב היהודים ב-1939 ירד במקצת לעומת 1926, אבל בגילים המבוגרים (מעל 60) - הוא עלה (לוח 1.4). ראוי לציין, שבגיל 40 ומעלה עודף הנשים בקרב היהודים בשנת 1939 היה לא כל-כך גדול, כמו בקרב האוכלוסייה הכללית. ייתכן שזה נבע משוני בתוחלת החיים בקרב האוכלוסייה היהודית לבין הלא-יהודית, שבלט ביותר בקרב הגברים (כדאי לציין שמגמה זו מופיעה גם במפקדים הבאים).

עודף הנשים גדול ביותר היה ב-1939 בקרב יהודי אוקראינה ובבלרוסיה והוא גדל במקצת לעומת 1926, שכנראה קשור להגירת הגברים היהודים מרפובליקות אלו. בו-בזמן, בקרב יהודי רספס"ר הרכב המינים נעשה למאוזן יותר. תמונה דומה הצטיירה גם ברוב הרפובליקות האסיאתיות (לוח א'6 בנספח). המצב המיוחד נוצר בקזחסטן, שרוב האוכלוסייה היהודית דאז (כמו שצוין לעיל) היו אסירים וגולים: ל-100 גברים יהודים שם היו רק 58 נשים (לוח א'6).

בשנים 1939-1959 פחת מספר הגברים היהודים ב-29%, ואילו מספר הנשים היהודיות פחת ב-22% (ראה לוח א'6 בנספח). אם נביא בחשבון את חמש הקוהורטות, שהכלולים בהן היו ב-1939 בני 0 עד 49 שנים, הרי שגם אז האבדות בקרב הגברים היו כבדות יותר: 46% לעומת 37% בקרב הנשים (לוח א'8 בנספח). מגמה זו התקיימה בכל קבוצות הגיל, אולי פרט לקבוצת הגיל הצעירה ביותר (שהיו ב-1939 ילדים עד גיל 9). היא מצביעה בבירור, שיהודי בריה"מ היו לא רק קורבנות השואה, אלא גם רבים מהם נפלו בחזיתות המלחמה.

מגמה זו בלטה במיוחד בקרב יהודי רספס"ר (לוח א'8 בנספח). לדוגמה, בקוהורטת היהודים שהיו ב-1939 בני 10-19, מספר הגברים לשנת 1959 פחת ב-7%, ואילו מספר הנשים גדל (עקב הגירה מרפובליקות אחרות) ב-12%; בקוהורטת בני 20-29 הצטמצם מספר הגברים ב-30% ואילו בקוהורטת הנשים – ב-5% וכיוצא בזה. אותה מגמה נתגלתה גם לגבי יהודי אזרבייג'ן (לוח א'8). באוקראינה ובבלרוסיה, יחד עם אבדות היהודים הגדולות בהרבה, ההבדל לפי מינים היה קטן יותר מאשר ברספס"ר, כי רוב היהודים שנהרגו ברפובליקות אלו היו אזרחים שנרצחו על-ידי הנאצים ולא חיילים שנפלו בקרבות.

לפיכך בשנים 1939-1959 גדל שיעור הנשים ל-100 גברים בקרב האוכלוסייה היהודית: מ-105 ל-120 (לוח 1.4). אמנם מגמה זו אפיינה גם את האוכלוסייה הכללית, אבל בגילים 40 ומעלה עודף הנשים בקרב היהודים היה קטן יותר לעומת כלל האוכלוסייה. הסבר לעובדה זו הוא שרוב האבדות בקרב שאר הלאומים של בריה"מ היו בחזיתות המלחמה (כלומר, בעיקר, בין הגברים), ואילו היהודים - קורבנות השואה היו גברים ונשים כאחד. עודף הנשים היהודיות הגבוה ביותר ב-1959 היה באוקראינה ובאזרבייג'ן: 126 ל-100 גברים (לוח א'6 בנספח).

שיעור הנשים ל-100 גברים בקרב היהודים בשנים 1959-1989 ירד בהדרגה: מ-120 ל-112 והתרחש בכל קבוצות הגיל (פרט לקבוצת גיל 60 ומעלה). זאת ועוד, בקבוצות הצעירות (עד גיל 39) משנות ה-60 נוצר אפילו עודף גברים. ראוי גם לציין, ששיעור הנשים ל-100 גברים בקרב היהודים בכל קבוצות הגיל נשאר קטן יותר לעומת האוכלוסייה הכללית (ראה לוח 1.4). אם לגבי גילים מבוגרים אפשר להסביר תופעה זו

בהשפעתה של מלחמת העולם השנייה, הרי שלגבי הגילים הצעירים והבינוניים הסבר זה אינו תקף. ייתכנו שני הסברים: אחד - שיעורי התמותה הנמוכים יותר בקרב הגברים היהודים בגילאים אלה לעומת הלא-יהודים (על זה מצביעים גם הנתונים על תוחלת החיים של היהודים לעומת שאר הלאומים של ברית המועצות)³⁵; ושני - תת-דיווח מסוים בקרב היהודיות, שהתחתנו עם הרוסים, קיבלו את שם המשפחה של בעליהן והצהירו על עצמן כ"רוסיות" בזמן המפקד. עם זאת, ב-1989 עודף הנשים בקרב היהודים עדיין התרחש בכל הרפובליקות, פרט לאסטוניה, שבה מספר היהודים היה די זעיר (לוח אי' בנספח).

סיכום הפרק

ניתן לסכם אפוא את המגמות הגאו-דמוגרפיות העיקריות בקרב יהודי ברית המועצות כדלקמן:

א. המגמה השולטת מבחינת התפלגות האוכלוסייה היהודית לפי הרפובליקות הייתה מעבר יהודים מאזורים המסורתיים של מגוריהם (בעיקר מאוקראינה ומבלרוסיה) לרפובליקה הרוסית (במיוחד למוסקבה וללנינגרד) שהתרחשה בעיקר בגילים הצעירים. מכיוון שהגירה זו בדרך כלל הייתה קשורה ללימודים, הרי שמבחינת ברית המועצות כולה היא גרמה לעלייה ברמת ההשכלה, וכתוצאה מכך - לשינוי במעמד הכלכלי-מקצועי של היהודים. עם זאת, ברפובליקות שמהן היגרו היהודים (אוקראינה ובלרוסיה) יכלה הגירה זו לבלום במידה מסוימת את העלייה במעמדם ההשכלתי-מקצועי של היהודים, מכיוון שהמשכילים והצעירים ביותר עזבו את הרפובליקות הללו.

ב. יחד עם הזרם המרכזי הנ"ל, הייתה גם הגירת היהודים לרפובליקות הקווקז, מרכז אסיה ולסיביר. היא התרחשה בעיקר עד שנות ה-60 ובמידה רבה הייתה מאולצת בצורה זו או אחרת (האסירים או הגולים של ה"גולאג", המפונים והנמלטים בזמן המלחמה, וגם היהודים שנאלצו לעזוב את חלקה האירופי של ברית המועצות עקב המדיניות האנטישמית של השלטונות, במיוחד בשנים האחרונות של סטאלין). עם זאת, יהודים רבים היגרו לאזורים אלה מרצונם החופשי עקב ההתפתחות הכלכלית (לדוגמה, פיתוח תעשיית הנפט). מובן שזה השפיע על המבנה החברתי-כלכלי של יהודי רפובליקות מסוימות.

ג. השמדה המונית על-ידי הנאצים ואבדות אחרות במלחמת העולם השנייה גרמו לא רק לצמצום האוכלוסייה היהודית הסובייטית (בגבולות 1939) ביותר ממיליון איש או בשליש מגודלה (לא כולל 1.7 מיליון היהודים מהשטחים המסופחים שנספו בשואה), אלא גם לשינויים בתפרוסת ובהרכב הדמוגרפי של היהודים. שינויים אלה הגבירו באופן משמעותי את המגמות שנוצרו לפני המלחמה: גידול בחלק היהודים המתגוררים ברפובליקות האסיאתיות וצמצום בשיעור הילדים ובני-הנוער. מלבד זאת, המלחמה גרמה לעודף הנשים בקרב היהודים, אבל הוא פחות בלט לעומת האוכלוסייה הכללית.

³⁵ ראה: L.Darskii & E.Andreev, Vosproizvodstvo naseleniia otdel'nykh natsional'nostei v SSSR, Vestnik statistiki, No 6, 1991, tab.3, p.8

ד. שינויים בגודל ובמבנה הגאוגרפי והדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית אחרי המלחמה נבעו משלושת הגורמים: ראשית, ירידה בילודה והתבוללות, שהביאו לריבוי טבעי שלילי ולהזדקנות; שנית, הגירה חיצונית, בעיקר בשנות ה-70; ושלישית, מעבר היהודים בין הרפובליקות, שאחרי המלחמה שינה את כיוונו: יחד עם כניסת הצעירים לרספס"ר (שהייתה אופיינית גם לשנות ה-20 וה-30), הסתמנה גם תנועת היהודים (בעיקר בגיל הביניים) לחלק המערבי של ברית המועצות: לרפובליקות הבלטיות, למולדביה ולבלרוסיה (בעיקר מאוקראינה); תופעה זו הייתה קשורה לסיבות הכלכליות וגם לרמה נמוכה יותר של האנטישמיות ברפובליקות הללו. בנוגע להשפעתם של שינויים אלה על התמורות חברתיות בקרב היהודים, אז לכל אחד מהגורמים השפעה הייתה שונה. לדוגמה, ההפחתה הטבעית של האוכלוסייה היהודית גרמה לצמצום בדור הצעיר, שהוא בדרך כלל, המשכיל ביותר (וגם רמת הילודה הנמוכה אופיינית דווקא לאימהות המשכילות יותר). לכן גורם זה האט את עליית רמת השכלתית-המקצועית של האוכלוסייה היהודית כולה. מעברם של היהודים מרפובליקה אחת לאחרת, מכיוון שהיה, במידה ניכרת, קשור ללימודים, האט את רמת השכלתם של יהודי הרפובליקה שממנה הגרו היהודים והאיץ את עליית רמת ההשכלה ברפובליקה שאליה היגרו. מסובכת יותר השפעת ההגירה החיצונית. מצד אחד, שיעור עזיבת בריה"מ היה גבוה יותר בקרב הצעירים, כלומר המשכילים יותר, וזה השפיע באופן שלילי על רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הנשארת. אבל מצד אחר, משום שבשנות ה-70 עזבו בעיקר היהודים מהאזורים המפותחים פחות מבחינה חברתית-כלכלית, ובמיוחד הלא-אשכנזים, הרי שכך נוצרה עלייה "מלאכותית" ברמת השכלתם של היהודים שנשארו בברייה"מ (ההשפעה השנייה הייתה, כנראה, השולטת).

ה. במשך רוב התקופה הסובייטית נמשך ריכוז היהודים בערים הגדולות. ראוי לציין, שתופעה זו (שבמידה רבה גם הייתה קשורה לתהליך קבלת ההשכלה) הייתה באופן כללי אמורה לגרום לעלייה במעמדם החברתי של היהודים. אולם משנות ה-70, עקב הסיבות הדמוגרפיות, הגירה וגם הגבלות אדמיניסטרטיביות לכניסת האוכלוסייה לערים הגדולות, ירד מספרם המוחלט של היהודים בערים הגדולות, וחלקם מכלל יהודי בריה"מ התייצב, שהשפיעה גם על המוביליות החברתית בקרב היהודים.

לוח 1.1.

האוכלוסייה היהודית בברית המועצות בשנים 1926-1989

(לפי מפקדי האוכלוסין) a

אינדקס גידול / פחיתה		אחוז היהודים באוכלוסיה	מספר מוחלט - אלפים	
אחוזים	התקופה			
		1.82	2672.5	1926
113	1929-1939	1.78	3028.5	1939
165	1939-1941	2.55	4995.0	1941 - סה"כ
102	מהם 'המזרחים'	. . .	3080.0	b 'המזרחים'
		. . .	1915.0	c 'המערבים'
46	1941-1946 - ס"ה	1.35	2310.0	1946 - סה"כ
66	'המזרחים'	. . .	2045.0	b 'המזרחים'
14	'המערבים'	. . .	265.0	c 'המערבים'
98	1946-1959	1.09	2267.8	1959
95	1959-1970	0.89	2150.7	1970
84	1970-1979	0.69	1810.9	1979
80	1979-1989	0.51	1450.5	1989
63	1946-1989 - ס"ה			

(a) הנתונים לאמצע 1941 ולתחילת 1946 - לפי אומדנו של מ. קופובצקי
 (b) 'המזרחים' - היהודים - האזרחים הסובייטיים בגבולות 1939
 (c) 'המערבים' - היהודים - אזרחי השטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940
 (למעט הפליטים היהודים שלא קיבלו את האזרחות הסובייטית)

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, tab.6 - 1926
 Vsesoiuznaia (1939), tab. 15, p.p.57-58 - 1939
 Kupovetsky (1994), t.5, p.35 - 1946, 1941
 Itogi (1959), SSSR, tab. 53 - 1959
 Itogi (1970), vol.IV, tab. 1 - 1970
 Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab. 1 - 1979
 Vestnik statistiki, 1990, No 10, p.p.69 - 1989

הרכב האוכלוסייה היהודית לפי הקהילות הסוב-אתניות בשנים 1926-1989

1989 ^b	1979 ^b	1970 ^b	1959 ^b	1939 ^a	1926	
1481	1833	2168	2280	3028	2672	אלפים:
1358	1717	2019	2153	2927	2600	סך הכול ^c
59	55	56	46	35	26	אשכנזים ^d
43	40	46	39	26	19	הרריים ^c
19	18	45	40	32	21	בוכרים
2	3	2	2	8	6	גרזיניים
						קרימצ'קים
100	100	100	100	100	100	אחוזים:
91.7	93.6	93.1	94.5	96.6	97.3	סך הכול ^c
4.0	3.0	2.6	2.0	1.2	1.0	אשכנזים ^d
2.9	2.2	2.1	1.7	0.9	0.7	הרריים ^c
1.3	1.0	2.1	1.7	1.1	0.8	בוכרים
0.1	0.2	0.1	0.1	0.2	0.2	גרזיניים
						קרימצ'קים

(a) מספר היהודים ההרריים והבוכרים בשנת 1939 הובא לפי אומדנו של ד.חרוב

על סמך מפקד 1937; היהודים הגרוזיניים - לפי אומדנו של מ.קופובצקי

(b) משנת 1959 הנתונים על היהודים הלא-אשכנזים הובאו לפי אומדנו של מ.קופובצקי;

בשנת 1989 ליהודים הגרוזיניים נוספו 3 אלף היהודים שצינו את השפה הגרוזינית כשפת אמם.

(c) משנת 1959 - כולל "טאטים"

(d) מספר היהודים האשכנזים חושב כסך הכול היהודים מינוס הלא-אשכנזים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, tab.6 - 1926

Vsesoiuznaia (1939), tab. 15, p.p.57-58 - 1939

Itogi (1959), SSSR, tab. 53 - 1959

Itogi (1970), vol.IV, tab. 1 - 1970

Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab. 1 - 1979

Vestnik statistiki, 1990, No 10, p.p.69 - 1989

מקורות נוספים:

Kratkaia (1976-2003), vol.VIII, tab.20, p.305

Haruv D. The Jewish Population of the Soviet Union according to Census of 1937: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 1 (14), 1991, t.1, p.15

לוח 1.3.

הרכב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי גיל בשנים 1926-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959	1939 ^b	1926 ^a	
100	100	100	100	100	100	היהודים
15.5	16.0	19.4	22.1	33.4	41.0	19-0
22.1	23.5	25.6	29.9	36.7	34.8	39-20
29.6	31.9	31.3	33.2	21.1	16.6	59-40
32.8	28.5	23.7	14.8	8.7	7.6	60+
49.7	46.6	43.1	38.7	29.4	23.9	גיל החציון
100	100	100	100	100	100	האוכלוסייה הכללית
33.2	34.1	38.1	37.3	44.9	48.8	19-0
31.2	28.8	28.4	33.1	33.1	29.3	39-20
21.4	24.0	21.6	20.0	15.4	15.3	59-40
14.2	13.1	11.9	9.6	6.6	6.7	60+
30.7	29.1	29.3	26.6	22.8	20.8	גיל החציון
100	100	100	100	100	100	"המקדם היהודי"
47	47	51	59	74	84	^c 19-0
71	82	90	90	111	119	39-20
138	133	145	166	137	109	59-40
231	218	199	154	132	114	60+
162	160	147	145	129	115	גיל החציון

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, רפובליקה אוטונומית קרים, מחוזות סמולנסק ובריאנסק
(b) בגבולות ינואר 1939
(c) היחס בין נתון של האוכלוסייה היהודית לבין הכללית
מקורות לחישוב:

(א) היהודים:

Evrei v SSSR (1930), append.II, p.p.68-69 - 1926
RGAE, Fund 1562, list 336, files 721,748,749 - 1939
Ibid., list 336, files 3075,5201,7239 - 1979,1970,1959
;Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published) - 1989
Florsheim Y.,Tal D., A Correction to the Jewish Population Data in the
1989 Soviet Census: Jews in Eastern Europe, No2(30),t.1,p.19

(ב) האוכלוסייה הכללית:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII (SSSR), tab. IV, p.p. 64-65 - 1926
Vsesoiuznaia (1939), tables 5,6, p.28 - 1939
Itogi (1959), SSSR, tab. 13, p.p. 50-51 - 1959
Itogi (1970), vol. II, tab.3, p.p. 12-13 - 1970
Yearbook of Labor Statistics,1995,tab.1 (USSR), p.50 - 1989, 1979

לוח 1.4.

שיעור הנשים ל-100 גברים בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קבוצות הגיל בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959	1939 ^b	1926 ^a	
112	116	118	120	110	111	היהודים
93	95	95	96	97	105	19-0
93	95	97	113	111	122	39-20
99	112	131	145	101	114	59-40
155	160	151	128	123	118	60+
112	115	117	122	109	107	האוכלוסייה הכללית
97	96	97	97	100	101	19-0
100	100	102	116	106	111	39-20
113	124	146	168	125	110	59-40
208	218	206	198	159	126	60+
100	101	101	98	101	104	"המקדם היהודי" ^c
96	99	98	99	97	104	19-0
93	95	95	97	105	110	39-20
88	90	90	86	81	103	59-40
75	73	73	65	77	93	60+

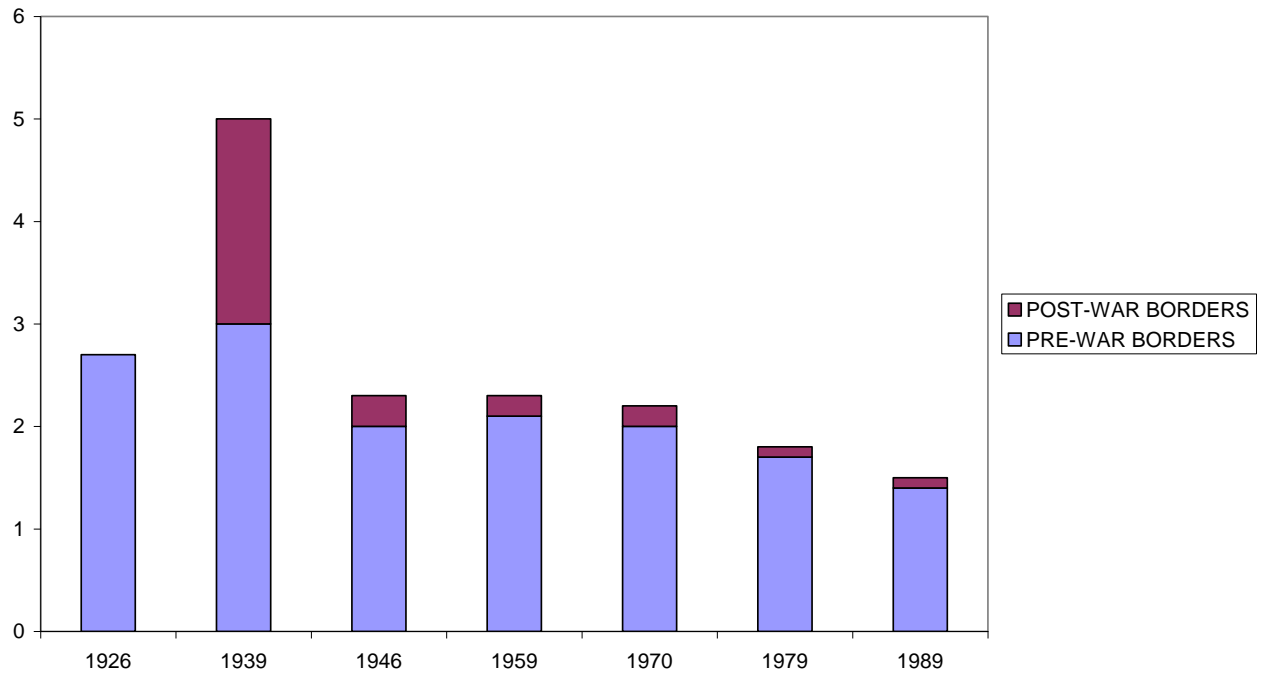
(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, רפובליקה אוטונומית קרים, מחוזות סמולנסק ובריאנסק

(b) בגבולות ינואר 1939

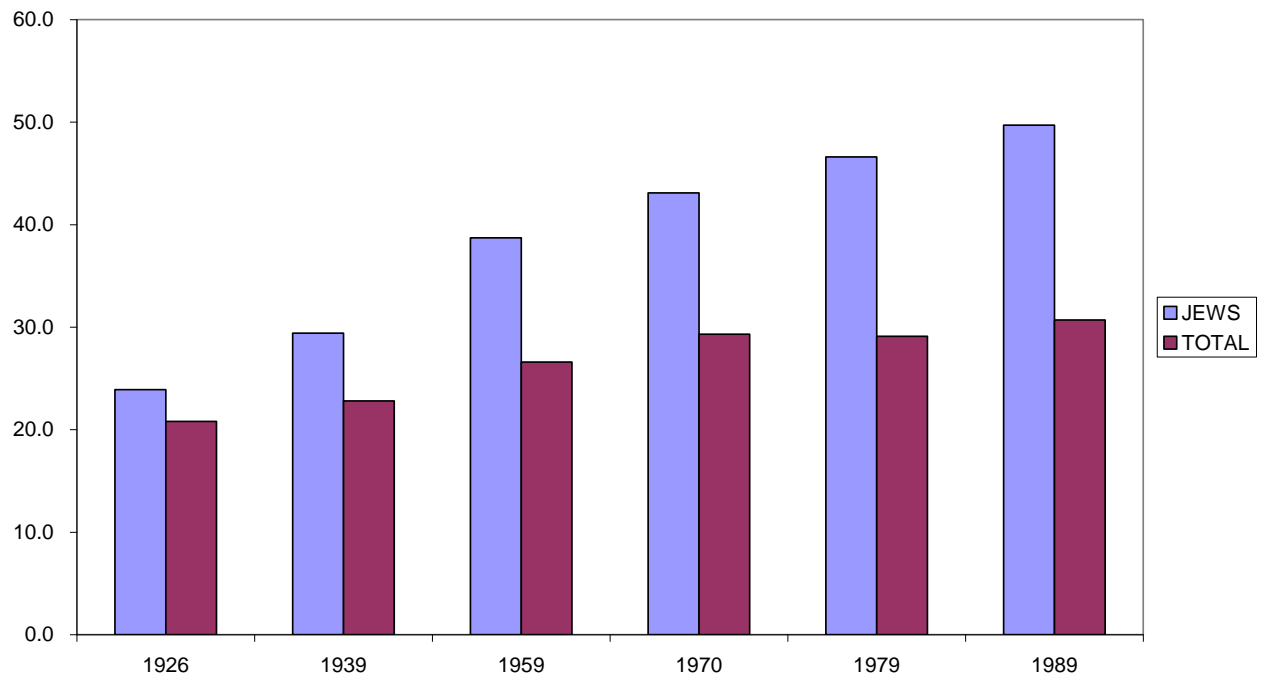
(c) היחס בין נתון של האוכלוסייה היהודית לבין הכללית

מקורות לחישוב – ראה לוח 1.3.

Pic.1.1. NUMBER OF JEWS IN USSR,1926-1989 (millions)

Pic.1.2. MEDIAN AGE OF JEWS & TOTAL POPULATION, 1926-1989

פרק 2.

המוביליות ההשכלתית של האוכלוסייה היהודית הבוגרת

בפרק הנוכחי נדון בשינויים ברמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית, לפי מין, גיל ורפובליקות, תוך השוואה הן לאוכלוסייה הכללית והעירונית והן ללאומים אחרים של ברית המועצות. המקורות העיקריים הם נתוני מפקדי האוכלוסין.

2.1 בעיות כלליות במדידת רמת השכלה ומוביליות השכלתית

במפקד 1926 הנתון היחיד על רמת ההשכלה היה **ידיעת קרוא וכתוב** ['gramotnost'].

במפקד 1939 צוינה גם השכלה **גבוהה** [vysshee] ו**תיכונית** [srednee], כולל תיכונית לא-מלאה - 7 שנות לימוד ומעלה.

במפקדים 1959-1989 צוינו רמות ההשכלה הבאות:

א. **חסרי השכלה יסודית** [ne imeiuschie nachal'nogo obrazovaniia] - פחות מ-4 שנות לימוד (במפקד 1959 בתוך קבוצה זו צוינו גם **אנאלפביתים**).

ב. **השכלה יסודית** [nachal'noe] - 4 שנות לימוד;

ג. **השכלה תיכונית לא-מלאה** [nepolnoe srednee] - 7 שנות לימוד (משנת 1959 - 8 שנות לימוד);

ד. **השכלה תיכונית** [srednee] - 10 שנות לימוד (בשנים 1959-1965 - 11 שנות לימוד);

ה. **השכלה על-תיכונית מקצועית**³⁶ [srednee spetsial'noe] - סיום של "טכניקום" או **מכללה** [uchilishche]³⁷ מקצועית, להכנת בעלי מקצועות ברמה הבינונית (טכנאים, מורים לחינוך היסודי, אחיות, מנהלי חשבונות וכדו'); כניסה למוסדות אלה הייתה של בעלי השכלה תיכונית לא-מלאה. במקרה זה מוסדות אלה הקנו לתלמידיהם גם השכלה תיכונית ואז משך הלימודים בהם היה 4-5 שנים, וגם בעלי השכלה תיכונית - במקרה זה משך הלימודים היה 2-3 שנים;

ו. **השכלה גבוהה לא-מלאה** [nezakonchennoe vysshee] - סיום של 3 שנות לימוד לפחות במוסד להשכלה גבוהה - **אוניברסיטה** או "אינסטיטוט"³⁸ ללא קבלת דיפלומה; רוב השייכים לקבוצה זו היו סטודנטים, שטרם סיימו לימודיהם בזמן המפקד. עם זאת, היו כאלה שנשרו מסיבות כלשהן ממוסדות להשכלה גבוהה אחרי 3 שנות לימוד ויותר ולא המשיכו את לימודיהם.

³⁶ התרגום המדויק מרוסית הוא "תיכונית מקצועית", אבל למעשה זה רמת השכלה מקבילה ל**על-תיכונית** במושגי המערב.

³⁷ בשם "טכניקום" [technikum] נקראו המוסדות העל-תיכוניים-מקצועיים, שבהם למדו מקצועות טכנולוגיים, ובשם "מכללה" [srednee spetsial'noe uchilishche] נקראו המוסדות שבהם למדו מקצועות לא-טכנולוגיים (חינוך, סיעוד וכדו'), אף כי מעמדם ההשכלתי של שני סוגי המוסדות היה דומה. לכן נשתמש במילה "טכניקום" כסינונים של "מוסד על-תיכוני מקצועי" (כדי לא לבלבל עם PTU/FZU להכנת פועלים, שבתוך שמותיהם ברוסית גם מופיעה מילה "uchilishche", אך מעמדם ההשכלתי נמוך יותר).

³⁸ בשם "אוניברסיטה" נקראו רק המוסדות להשכלה גבוהה שהיו רב-תחומיים (בדרך כלל, אך לא תמיד, הם היו גם יוקרתיים יותר). רוב המוסדות להשכלה גבוהה בבריה"מ היו חד-תחומיים (טכנולוגיים, כלכליים, רפואיים וכדו') ונקראו "אינסטיטוטים".

ז. **השכלה גבוהה** [vysshee] - בוגרי מוסד להשכלה גבוהה - **אוניברסיטה** או "**אינסטיטוט**" עם קבלת דיפלומה; משך הלימודים במוסדות הסובייטיים להשכלה גבוהה בדרך כלל היה כחמש שנים, אבל היו מקצועות שבהם למדו 4 שנים (מורים, חלק מהמהנדסים) או 6 שנים (רופאים); מלבד זאת, בתקופה מסוימת (סוף שנות ה-40 - תחילת ה-50) היו גם "**מכוני מורים**" [uchitel'skie instituty] דו-שנתיים וגם קבוצות להכנת מהנדסים עם זמן לימודים מקוצר (3 שנים). בכל זאת, בוגרי מוסדות אלה גם נחשבו ל"בעלי השכלה גבוהה".

ראוי לציין, שבקרב בעלי השכלה גבוהה בברית המועצות לא הייתה חלוקה לבעלי התואר הראשון והשני, כמו שמקובל במערב. באשר לתואר השלישי, בברית המועצות היו תארים "**קנדידאט**" [kandidat nauk] ו"**דוקטור**" [doktor nauk]. המידע על בעלי תארים אלה נאסף בדיווחי המוסדות על עובדי המדע והמחקר (ראה פרק 4), אבל במפקדי האוכלוסין הם נכללו במספר של "בעלי השכלה גבוהה".

מלבד בתי-ספר יסודיים ותיכונים ומוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, היו בבריה"מ גם **בתי-ספר מקצועיים** להכנת עובדי "הצווארון הכחול" (מסגרים, בנאים, חשמלאים, תופרות וכו'), שנקראו בתקופות שונות "**בתי-ספר למלאכה**" [remeslennye uchilishcha], "**בתי-ספר תעשייתיים**" [fabrichno-zavodskie uchilishcha - FZU], ומשנות ה-60 - "**בתי-ספר מקצועיים-טכניים**" [professional'no-technicheskie uchilishcha - PTU]. למוסדות אלה נכנסו תלמידים אחרי בית-ספר תיכון לא-מלא (בתקופה מוקדמת יותר - לאחר בית-ספר יסודי), שלא רצו או לא יכלו מסיבות כלשהן ללמוד בבית-ספר תיכון. סיום מוסדות כאלה (כמו גם קורסים מקצועיים שונים) **לא נחשב** במפקדי האוכלוסין כרמת השכלה נפרדת (רמת השכלה של אנשים אלה הוגדרה על-פי מספר שנות לימוד, שהם סיימו בבית-ספר יסודי ותיכון לא-מלא). אולם, בשנות ה-70 הופיעו PTU, שנתנו יחד עם המקצוע גם השכלה תיכונית, ובוגריהם נחשבו לבעלי השכלה **תיכונית**.

חשוב לציין, שבסטטיסטיקה הסובייטית יש מידע על **רמות ההשכלה** שאדם סיים, ולא על שנות הלימוד גרידא. לכן, אפילו אם אדם למד כמה שנים מעל רמה מסוימת, אך לא סיים את הרמה הבאה, הוא נחשב לבעל השכלה ברמה הקודמת. לדוגמה, בוגר של 6 שנות לימוד נחשב כבעל השכלה **יסודית**, כי הוא **לא סיים** את לימודיו בבית-ספר תיכון לא-מלא (7 או 8 שנות לימוד).

אחת מהבעיות במדידת רמת ההשכלה קשורה לאוכלוסיית היעד מבחינת הגיל. לדוגמה, במפקד של 1939 הנתונים הכלליים על רמת ההשכלה הובאו לגבי כל האוכלוסייה, ללא הגבלה בגיל, במפקדים של 1959, 1970 ו-1979 - לגבי בני 10 ומעלה ובמפקד 1989 - לגבי בני 15 ומעלה. אנחנו, לעומת זאת, חישבנו את כל מדדי ההשכלה לגבי האוכלוסייה בגיל 20 ומעלה³⁹, מכיוון שהשכלה גבוהה, למשל, **אינה רלוונטית** לבני 19 ומטה. בנוסף לכך, עשינו ניתוח רמת ההשכלה לפי עשורי הגיל (20-29, 30-39, 40-49,

³⁹ היוצא מן הכלל הוא מדד **ידיעת קרוא וכתוב** [gramotnost'], שלצורך השוואה עם לאומים אחרים של בריה"מ לקחנו אותו מגיל 10 ומעלה

50-59, 60 ומעלה). כמו כן, בניתוחי רמת השכלה לפי הגילאים - לצורך השוואה – לקחנו את **בעלי השכלה גבוהה, כולל לא-מלאה** (במיוחד זה אקטואלי לבני 20-29 שבזמן המפקד חלקם הניכר טרם השלימו את לימודיהם הגבוהים, אך שכאלה נמצאו גם בקבוצות מבוגרות יותר, בעיקר לומדים בערב ובהתכתבות).

בדרך כלל נתייחס בפרק זה לרמת השכלה **שהושלמה**, ולא לתהליך הלימודים עצמו (שנעייין בו בפרק 3). כמו כן נבחן את רמת ההשכלה של כל האוכלוסייה הבוגרת (היהודית והכללית) – גם מועסקת וגם לא-מועסקת (בהשכלת האוכלוסייה המועסקת ובהתאמה בין ההשכלה לבין המעמד המקצועי נדון בפרק 4).

אחת הבעיות הקשות ביותר בניתוח שינויים ברמת השכלתם של יהודי ברית המועצות היא **השפעת השואה והמלחמה הגרמנית-סובייטית בכלל**. כידוע, האוכלוסייה היהודית באזורים שכבשו הנאצים הייתה בממוצע פחות משכילה, מאשר באזורים שלא נכבשו. כמו כן, ליהודים המשכילים יותר במקרים רבים היו יותר אפשרויות להימלט מאזורי הכיבוש, מכיוון שחלקם הניכר היו פעילי הממסד הסובייטי ועבדו במפעלים חשובים (כולל צבאיים), שפנו בשלב הראשון. זה גרם לכך, שהאוכלוסייה היהודית שניצלה במלחמה הייתה בממוצע משכילה יותר מזו שהושמדה. אף שאין לנו נתונים מדויקים לפי אזורים מסוימים, מניתוח לפי שנות לידה מתברר, שאפילו בגילים המבוגרים יותר (שבהם תהליך רכישת השכלה הסתיים), מספר היהודים בעלי השכלה היסודית ופחות בין שנים 1939-1959 פחת באופן דרמטי יותר, מאשר מספרם של בעלי השכלה גבוהה או תיכונית (ראה לוח ב'4 בנספח), שמצביע במפורש על הסלקטיביות בהצלת היהודים.

עם זאת, הגידול ברמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית (כמו גם בקרב האוכלוסייה הכללית) נמשך גם לאחר המלחמה, למרות המדיניות האנטישמית בשלהי שלטונו של סטאלין (סוף שנות ה-40 - תחילת ה-50). על כך מצביעה העובדה שמספר היהודים בעלי השכלה גבוהה ב-1939-1959, למרות השואה, לא רק שלא פחת, אלא כמעט הוכפל (ראה להלן). מתעוררת השאלה, באיזו מידה העלייה ברמת השכלתם של היהודים בשנים 1939-1959 נגרמה בזכות הצלתם הסלקטיבית בזמן המלחמה, ובאיזו מידה היא נובעת מתהליך העלייה ברמת ההשכלה שנמשך גם אחרי המלחמה. כדי לענות על שאלה זו, נעשתה הערכה משוערת על סמך ניתוח הקוהורטות. היא מראה, שמכל אבדות היהודים הסובייטיים (בגבולות 1939) שנאמדו ביותר ממיליון איש (ראה: Kupovetsky, 1994), כ-750 אלף איש היו בני 20-59. מהם רק 5% היו בעלי השכלה גבוהה ו-18% בעלי השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה), לעומת 10% ו-35% בהתאמה מכלל האוכלוסייה היהודית בגילים האלה.

נעשה גם ניסיון לאמוד את רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית בשנת 1959, **אלמלא הושפעה מהשואה ומהמלחמה הסובייטית-גרמנית**. ניתוח זה נערך על סמך ההנחות הבאות:

- א. העדר סיפוח השטחים המערביים, כלומר, האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות בגבולות 1939;
- ב. ריבוי טבעי וקצב רכישת ההשכלה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנות ה-40 וה-50 היה ממוצע בין זה שהיה בפועל בשנות ה-30 - מצד אחד, ובשנות ה-60 - מצד אחר.

האומדן מראה, שאז בשנת 1959 האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות הייתה מגיעה ל-3.2 מיליון נפש (בפועל - פחות מ-2.3 מיליון נפש), מהם כ-2.5 מיליון היו בגיל 20 ומעלה. אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים בגיל 20 ומעלה היה 17% (במקום 22% במציאות), ותיכונית (מלאה ולא-מלאה) - 45% (במקום 51% במציאות).

כלומר, סלקטיביות הצלת היהודים הסובייטיים בתקופת השואה הגדילה את אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה והתיכונית בקרבם (אף שגם יהודים משכילים רבים, ומספר עוד יותר גדול של הילדים והצעירים היהודים, שפשוט לא הספיקו לרכוש השכלה, נספו בשואה).

2.2. ידיעת קרוא וכתוב

ידיעת קרוא וכתוב ['gramotnost'] היא הנתון היחיד על רמת ההשכלה שקיים במפקד האוכלוסין בסוף שנת 1926. לגבי האוכלוסייה היהודית יש לנו נתונים על ידיעת קרוא וכתוב באוקראינה, בבלרוסיה ובחלק מהרפובליקה הרוסית (מוסקבה, לנינגרד, אזור קרים, מחוזות סמולנסק ובריאנסק). בכל השטח הנ"ל ידעו קרוא וכתוב בשנת 1926 85% מהיהודים בני 10 ומעלה, מהם 91% בקרב הגברים ו-80% - בקרב הנשים⁴⁰. זו הייתה עלייה גדולה בהשוואה למפקד 1897, שלפיו ידעו קרוא וכתוב 52% מיהודי החלק האירופי של האימפריה הרוסית (בלי פולין) בגיל 10 ומעלה, מהם הגברים - 67% והנשים - 38%.

יש לציין שבקרב הגברים היהודים אחוז יודעי קרוא וכתוב היה בשנת 1926 רק במקצת גבוה יותר מכלל הגברים העירוניים בחלק האירופי של ברית המועצות, ואילו בקרב הנשים היהודיות הפרש זה היה יותר מ-10% לעומת כלל העירוניות. עובדה שמצביעה על התקדמות ניכרת בהשכלתן של הנשים היהודיות.

השוואה לפי גיל ומין (לוח 2.1) מראה שגידול מואץ בידיעת קרוא וכתוב בקרב היהודים, ובמיוחד בקרב היהודיות, התרחש כבר מסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. ב-1926 למעלה מ-90% היהודים של הדור הצעיר ידעו קרוא וכתוב. יתרה מזאת, הבנות היהודיות עד גיל 19 היו בשנת 1926 משכילות יותר מהבנים. בקרב בני 60 ומעלה, לעומת זאת, כרבע מהגברים היהודים ושני שלישים מהיהודיות היו אנאלפביתיים.

כדאי לציין, שבקרב יהודי מוסקבה ולנינגרד ידיעת קרוא וכתוב כבר הייתה כמעט מלאה (98%), ובקרב יהודי אוקראינה ובלרוסיה (שחלקם הניכר עדיין גרו בעירות) שיעור זה הגיע ל-83%. הפרש זה נובע בעיקר מהגירת היהודים הצעירים והמשכילים יותר לערים הגדולות.

⁴⁰ נתונים אלה קשורים ליהודים אשכנזים בלבד. מלבד זאת יש נתון לגבי היהודים ההרריים בשטח רספס"ר (דאגסטן ומחוז צפון קווקז), שהוא נמוך בהרבה: בקרב היהודים ההרריים בני 10 ומעלה ב-1926 רק 26.2% ידעו קרוא וכתוב, מהם בקרב הגברים - 41.8%, הנשים - 12.3% [Vsesoiuznaia (1926), vol.VI, p.p.52, 343].

לפי המפקד של שנת 1926, 59% מיהודי ברית המועצות האירופית שידעו קרוא וכתוב, ידעו זאת ביידיש (מהם 30% ברספס"ר, 61% באוקראינה, 82% בבלורוסיה). עם זאת, 85% מיהודי אוקראינה ו-80% מיהודי בלורוסיה, שידעו קרוא וכתוב, ידעו זאת ברוסית (בקרוב יהודי רספס"ר שיעור זה היה קרוב ל-100%). כלומר, יותר ממחצית יהודי ברית המועצות בשנת 1926 ידעו קרוא וכתוב בשתי שפות או ביותר (כולל אוקראינית ובלורוסית).

למרות שיעור שווה של היהודים - הגברים והנשים שבמפקד 1926 הצהירו על יידיש כשפת אמם (73%) - אחוז **הגברים קוראי היידיש** היה גבוה יותר מאחוז הנשים (63% לעומת 55% בהתאמה). הפרש זה נשמר בין היהודים בכל האזורים. ייתכן, שהעובדה קשורה לחינוך המסורתי שקיבלו הגברים היהודים, שהכירו עקב כך את האלף-בית העברי.

לפי נתוני המפקד של שנת 1939 - שיעור יודעי קרוא וכתוב בקרב יהודי ברית המועצות מעל גיל 10 הגיע ל-94% (בקרוב הגברים - 98% ובקרוב הנשים - 91%). הגידול באחוז זה בשנים 1926-1939 הושג לא רק על חשבון הדור הצעיר, אלא גם בעקבות לימודי המבוגרים במסגרת מסע ביעור הבערות שהתנהל בשנות ה-20 וה-30. עם זאת, רבע מכלל היהודים בני 60 ומעלה (11% מהגברים ו-38% הנשים) עדיין היו אנאלפביתים (לוח 2.1). שיעור היהודים יודעי קרוא וכתוב בשנת 1939 היה גבוה ביותר ברספס"ר - 97% (מן הסתם עובדה זו קשורה לכניסתם של היהודים הצעירים והמשכילים ביותר לרפובליקה); באוקראינה ובבלורוסיה - 93%, ואילו באזרבייג'ן - 89%; בגרוזיה ובאוזבקיסטן - 87% (בשתי הרפובליקות האחרונות כמחצית מהיהודים בני 60 ומעלה היו אנאלפביתים).

המאבק באנאלפביתיות העלה באופן משמעותי את רמת ידיעת קרוא וכתוב גם בקרב לאומים אחרים בברית המועצות. אף-על-פי-כן, בשנת 1939 נתון זה היה גבוה יותר בקרב הגברים היהודים מאשר בכל לאום אחר, ואילו בקרב הנשים, רק הגרמניות, האסטיות והפיניות (שאחוז העירוניות בקרבן היה די גבוה והילודה די נמוכה) הקדימו במקצת את היהודיות [ראה: Vsesoiuznaia (1939), tab.20].

בניגוד למפקד של שנת 1926, לגבי המפקד של שנת 1939 אין נתונים על שפת הקריאה והכתיבה. אמנם, כ-40% מהיהודים דיווחו שהיידיש היא שפת אמם, אולם לא ברור כמה מהם ידעו קרוא וכתוב בשפה זו. עם זאת, יש מקום להניח, שחלק מהיהודים שהכריזו ששפת אמם היא רוסית או שפה אחרת, בכל זאת ידעו קרוא וכתוב גם ביידיש. אם נביא בחשבון שבשנת 1926 יותר ממחצית היהודים קראו יידיש, וגם שבתחילת שנות ה-30 כ-45% מכלל הילדים היהודים למדו בשפה זו - לפחות בבית הספר היסודי (ראה פרק 3), אפשר להניח שלפחות כמחצית מהיהודים הסובייטים בתחילת שנת 1939 (בגבולות דאז) ידעו קרוא וכתוב גם ביידיש. אולם סגירת בתי הספר ביידיש צמצמה את מספר יודעי קרוא וכתוב בשפה זו.

לפי המפקד של שנת 1959 (האחרון שבו מופיעים הנתונים על ידיעת קרוא וכתוב בקרב היהודים) ידיעה זו הייתה כמעט מלאה. יוצאות מן הכלל היו היהודיות בנות 60 ומעלה, שבקרבן היו כ-11% אנאלפביתיות (בקרוב הגברים היהודים באותו הגיל - 3%). ראוי אמנם לציין, שנתונים אלו כוללים רק

את היהודים האשכנזים. ייתכן שבקרב היהודים הלא-אשכנזים (בעיקר בגילים המבוגרים) אחוז האנאלפביתים היה גבוה יותר.

2.3. השכלה יסודית ותת-יסודית

על אף שבשנת 1929 הונהג חוק חינוך יסודי חובה, הרי בסיכומי המפקד משנת 1939 לא מופיע מושג "השכלה יסודית". עם זאת נתוני המפקד מאפשרים לחשב את גודל אוכלוסיית יודעי קרוא וכתוב, שלא קיבלו השכלה גבוהה או תיכונית (שאז הוגדרה 7 שנות לימוד לפחות). כלומר, מדובר באנשים שסיימו משנת לימוד אחת עד 6 שנות לימוד (דהיינו, בעלי השכלה יסודית ותת-יסודית). בשנת 1939 קבוצה זו הסתכמה ביותר ממחצית (53%) מהיהודים (56% בקרב הגברים ו-50% בקרב הנשים), ואילו בקרב כלל האוכלוסייה העירונית שיעור זה היה כ-70%. האחוז הגבוה ביותר של בעלי ההשכלה היסודית והתת-יסודית בשנת 1939 היה בקרב יהודי בלורוסיה (65.5%) ואילו הנמוך ביותר - ברספס"ר (41.7%); זאת מכיוון שרוב יהודי רספס"ר כבר אז היו בעלי השכלה תיכונית וגבוהה.

בשנים 1939-1959 אחוז בעלי ההשכלה היסודית והתת-יסודית (לא כולל אנאלפביתים) בקרב היהודים בני 20 ומעלה ירד מ-53% ל-25%⁴¹. אפשר להסביר תופעה זו הן במעברם לקבוצות משכילות יותר, והן בהשפעת השואה; כי האבדות בקרב קבוצה זו (יחד עם אנאלפביתים) היו הגבוהות ביותר. האומדן שנזכר לעיל מראה, שללא השפעת השואה, אחוז היהודים בעלי ההשכלה היסודית והתת-יסודית בשנת 1959 היה מסתכם ב-35% (במקום 25% במציאות), ועוד 3% היו אנאלפביתים (במקום 2% במציאות).

אחרי שנת 1959 אחוז היהודים בעלי ההשכלה היסודית והתת-יסודית המשיך לרדת בהתמדה והסתכם ב-1989 רק ב-7% לעומת 14.5% בקרב כלל האוכלוסייה העירונית (ראה לוח 2.2). כצפוי, אחוז זה היה גבוה ביותר בקרב בני 60 ומעלה - 14.4%, ואילו בקרב הגילאים הצעירים הוא היה פחות מאחוז אחד. כמו כן, אחוז בעלי ההשכלה היסודית ופחות בשנת 1989 היה הגבוה ביותר בקרב היהודים ההרריים - 23.5% (הנתונים בשטח אזרבייג'ן), גם בקרב יהודי מולדביה הוא היה גבוה יחסית - 12.5% (לוח בי'5 בנספח).

2.4. השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה)

כפי שצוין לעיל, מפקד האוכלוסין בתחילת שנת 1939 הוא הראשון, שמלבד ידיעת קרוא וכתוב, הוא בדק גם את מספרם של בעלי ההשכלה הגבוהה והתיכונית. בקבוצה האחרונה אז נכללו בעלי השכלה של 7 שנות לימוד ומעלה, כולל השכלה תיכונית לא-מלאה, תיכונית (מלאה), על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה (שבמפקדים הבאים צוינו כקבוצות נפרדות). בשנת 1939 בקרב היהודים בני 20 ומעלה הגיע אחוז בעלי השכלה תיכונית (בהגדרה דאז) ל-31.2% - גבוה פי-2 מכלל העירוניים (לוח 2.2).

⁴¹ בנוסף לכך, אחוז האנאלפביתים בקרב היהודים בגיל 20 ומעלה ירד מ-7% ב-1939 ל-2% בלבד ב-1959.

אחוז בעלי ההשכלה התיכונית (מלאה ולא-מלאה) בקרב היהודים בשנת 1939 עלה באופן מתמיד עם מעבר לגילים צעירים יותר. הזינוק המשמעותי ביותר היה בקרב בני 20-29, שקיבלו את חינוכם בתקופת תוכנית החומש הראשונה (1928-1932) - תקופת התיעוש המזורז. אחוז בעלי ההשכלה התיכונית (מלאה ולא-מלאה) בקרבם הגיע ל-56.6% (לוח ב'4 בנספח). מעניין, שבגיל זה הנשים היהודיות כבר הקדימו את הגברים (58.7% ו-54.4% בהתאמה), בעוד שבקרב כלל האוכלוסייה (ואף בקרב כלל העירוניים) המצב היה הפוך.

שיעור בעלי ההשכלה התיכונית (מלאה ולא-מלאה) בשנת 1939 בקרב היהודים (הגברים והנשים כאחד) היה גבוה יותר מאשר בקרב כל שאר הלאומים הברית המועצות [Vsesoiuznaia (1939), tab.21].

בשנים 1939-1959 מספרם המוחלט של היהודים – בעלי ההשכלה התיכונית (בהגדרה של מפקד 1939) - למרות השואה - גדל מ-628 ל-819 אלף או ב-30%. אחוז בעלי השכלה זו בקרב היהודים בני 20 ומעלה גדל מ-31.2% ל-51.2% או בשני שלישים, ובקרב כלל העירוניים - מ-16% ל-42.4% או פי-2.7. האומדן מראה שללא השפעת ההצלה הסלקטיבית בזמן השואה אחוז היהודים - בעלי השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה) בשנת 1959 היה נמוך יותר - כ-45% (גידול ב-44% לעומת שנת 1939).

ממפקד 1959 אפשר כבר להפריד בין השכלה תיכונית לא-מלאה, תיכונית מלאה, על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה.

אחוז בעלי ההשכלה התיכונית הלא-מלאה בקרב היהודים נמצא בירידה מתמדת: בשנים 1959-1989 הוא ירד מ-17.3% ל-8.7%, ואילו בקרב האוכלוסייה הכללית (וגם העירונית) הוא גדל בשנות ה-60 (אחרי הנהגת חוק חינוך חובה של 8 שנות לימוד), ורק משנות ה-70 התחיל לרדת בהדרגה (לוח 2.2). כמו גם לגבי השכלה יסודית ותת-יסודית, האחוז הגבוה ביותר של בעלי השכלה תיכונית לא-מלאה בשנת 1989 היה בקרב היהודים ההרריים - 23.7% (בשטח אזרבייג'ן); (ראה לוח ב'5 בנספח).

באשר להשכלה תיכונית (מלאה), אנו מתעניינים בשני מדדים: א) אחוז בעלי השכלה תיכונית גרידא; ב) אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה (דהיינו, כל אלה שיש בידיהם תעודת סיום של בית-ספר תיכון, גם אם אחר כך הם רכשו השכלה גבוהה יותר). המדד האחרון הוא די חשוב, כי הוא מעיד על אחוז הזכאים לקבלת השכלה גבוהה (שחלק מהם מימשו את זכותם, וחלק – לא).

לגבי אחוז היהודים בעלי השכלה תיכונית גרידא, המגמה השתנתה: בשנות ה-60 הוא עלה, אך משנות ה-70 החל לרדת, עקב מעבר היהודים לרמות השכלה גבוהות יותר (ואילו בקרב האוכלוסייה הכללית וגם העירונית אחוז בעלי ההשכלה התיכונית עלה בהתמדה). עקב כך, אם בשנת 1959 אחוז בעלי ההשכלה התיכונית בקרב היהודים היה כמעט פי-2 גדול יותר מאחוז בעלי ההשכלה התיכונית בקרב כלל האוכלוסייה, בשנת 1989 הוא נעשה כמעט פי-2 קטן יותר מכלל האוכלוסייה (ראה לוח 2.2).

באשר לאחוז בעלי השכלה **תיכונית ומעלה**, הרי שכבר לפי המפקד בשנת 1959 יותר ממחצית (55.7%) היהודים בני 20 ומעלה היו בעלי השכלה כזו, כלומר 10 שנות לימוד ויותר, לעומת רק 23.5% בקרב האוכלוסייה הכללית. בשנת 1989 הגיע שיעור זה בקרב היהודים ל-84.4%. עם זאת, עם החלתו של חוק חינוך תיכון חובה באמצע שנות ה-70, פיתוחם של בתי-ספר ערב לעובדים, ועם הכללת לימודי תיכון כלליים בתוכנית הלימודים בבתי-הספר המקצועיים לפועלים (PTU) (בעוד שקודם למדו שם רק לימודים מקצועיים), אחוז בעלי ההשכלה התיכונית ומעלה גדל בקצב מזורז גם בקרב כלל האוכלוסייה העירונית והגיע בשנת 1989 ל-70%.

שיעור בעלי ההשכלה התיכונית ומעלה בקרב היהודים בני 20 ומעלה היה בשנת 1989 גבוה ביותר ברספס"ר - 88% וגם ברוב הרפובליקות האחרות הוא הגיע ליותר מ-80%, פרט למולדביה - 77%, ולאזרבייג'ן - 78% (מהם בקרב היהודים האשכנזים - 82%, ואילו ההרריים - 53%).

ביחס להבדלים בין הקהורות, הרי שאם בקרב ילידי שנות ה-40 אחוז בעלי ההשכלה התיכונית ומעלה (דהיינו, זכאים לקבלת השכלה גבוהה) בגיל 20-29 בקרב היהודים היה גבוה פי-3.2 לעומת האוכלוסייה הכללית (73.2% ו-22.6% בהתאמה), הרי שכבר בקרב היהודים ילידי שנות ה-60, וגם בקרב האוכלוסייה הכללית רובם המכריע (96% ו-92% בהתאמה) היו בעלי השכלה תיכונית ומעלה (לוח 2.3). הדבר היה אמור להגביר את התחרות על הכניסה למוסדות להשכלה גבוהה, ובעקבות זאת – להשפיע על אחוז היהודים בהם (ראה להלן).

2.5. השכלה על-תיכונית מקצועית

יוקרתה של ההשכלה **העל-תיכונית מקצועית**, שמטרתה להכשיר בעלי מקצועות ברמה הבינונית (טכנאים, אחיות, מורים לבתי-ספר יסודיים וכו'), הייתה נמוכה בקרב האוכלוסייה היהודית, במיוחד בקרב הדורות הצעירים, לעומת יוקרתה של ההשכלה הגבוהה. עם זאת, במידה רבה היא נתפסה כחלופה להשכלה גבוהה, ואם מסיבות כלשהן המכשולים לקבלת השכלה גבוהה היו גדולים במיוחד, הרי שבעקבות זאת, שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים עלה.

אחוז בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרב בני 20 ומעלה באוכלוסייה היהודית גדל במשך 30 שנה (1959-1989) פי-1.7 והגיע בשנת 1989 ל-21.5% (ראה לוח 2.2). עם זאת, בעיקר עקב הסיבות הדמוגרפיות, מספרם המוחלט של היהודים בעלי ההשכלה העל-תיכונית-מקצועית בגיל 20 ומעלה כמעט שלא השתנה בשנות ה-70 וה-80, בעוד שבשנות ה-60 הוא עלה באופן משמעותי (לוח ב'2 בנספח).

כדאי לציין, ששיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים עלה בקצב אטי יותר מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית והעירונית, ועקב כך בשנת 1989 הוא היה נמוך יותר מאשר בקרב כלל העירוניים (ראה לוח 2.2). ייתכן שהסיבה לכך היא ירידת יוקרתה של השכלה זו בקרב האוכלוסייה היהודית.

עד שנת 1979 שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים היה גבוה יותר לעומת שיעור זה בקרב העירוניים - בני כל שאר הלאומים של ברית המועצות (אף כי ההפרשים לא היו כל-כך גדולים כמו לגבי השכלה גבוהה - ראה להלן). אבל בשנת 1989 הלאומים הסלאביים, הליטאים והגרזיניים כבר הקדימו את היהודים בשיעורן זה (לוח ב'7 בנספח). קצב הגידול של אחוז בוגרי הטכניקום בקרב היהודים היה אטי בהרבה מאשר זה של שאר הלאומים בברית המועצות (והמהיר ביותר היה בקרב הלאומים ה"כפריים": פולנים, מולדבים, ליטאים וגם הלאומים של מרכז אסיה).

לוח 2.4 מצביע על שינויים בקוהורטות של אחוז בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרב יהודי ברית המועצות בשנים 1959-1989. עם מגמת העלייה הכללית בשיעור זה בדורות הצעירים יותר, כדאי לציין, שבקרב ילידי שנות ה-40 (שהיו בני 20-29 בשנת 1970), אחוז בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית כמעט שלא השתנה לעומת הקוהורטה הקודמת (שנות לידה ה-30), בעוד שבקרב הקוהורטות הצעירות יותר, ובמיוחד בקרב זו של ילידי שנות ה-60 אחוז זה הלך וגדל. ייתכן שזה עולה בקנה אחד עם ההתמתנות בגידול אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב הקוהורטות הצעירות של היהודים עקב גידול התחרות (ראה להלן), וזה גרם ליהודים הצעירים להיכנס יותר ל"טכניקומים".

מעניין גם לציין, שלעומת היהודים שכמעט שלא למדו בטכניקום אחרי גיל 30, הרי שבקרב האוכלוסייה הכללית זאת הייתה תופעה די נפוצה. לדוגמה, בקרב ילידי שנות ה-40 (של כלל האוכלוסייה) שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית עלה כמעט פי-2: מ-13% בגיל 20-29 עד 22% בגיל 40-49 (אצל היהודים - מ-21% ל-25% בהתאמה); (לוח 2.4). זאת אומרת, שהיהודים למדו במוסדות אלה, בדרך כלל, מיד אחרי סיום לימודיהם בבית-ספר תיכון (מלא או לא-מלא) - ובעיקר מי שלא הצליחו להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה (או ויתרו על כך מראש), ואילו חלק גדול מהלא-יהודים למדו בטכניקום (בעיקר במוסדות אקסטרניים), כדי להתקדם בעבודה, או בעקבות לחץ ממקום העבודה - אם כבר כיהנו במשרות מתאימות.

יש הבדלים בין יהודי הרפובליקות השונות בשנים 1959-1989 באחוז בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית ובקצב גידולם (לוח 2.5). מן הראוי לשים לב שבקרב יהודי מולדביה עלה אחוז בעלי השכלה זו במשך 30 שנים (1959-1989) פי-3 והגיע בשנת 1989 ל-25.7% (הגבוה ביותר בקרב יהודי שאר הרפובליקות). ייתכן שהסיבה לכך היא האחוז הנמוך ביותר של היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה ברפובליקה זו (אף כי גם הוא גדל כמעט פי-3 במשך 30 שנה - ראה להלן), וייתכן שההסבר לתופעה זו הוא תחרות נמוכה יחסית מצד האוכלוסייה המקומית (שברובה נשארה כפרית).

לעומת זאת, בקרב יהודי רספס"ר שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית עלה בתקופה זו רק בשליש והגיע ל-18% בלבד; אפשר להסביר תופעה זו בכניסת רוב יהודי הרפובליקה למוסדות להשכלה גבוהה. אולם אם נביא בחשבון רק צעירים יהודים (בני 20-29), נוכל להיווכח שדווקא ברספס"ר שיעור בוגרי ה"טכניקום" הלך וירד בשנות ה-60 וה-70, אבל בשנות ה-80 הוא עלה. ייתכן כי הסיבה לכך היא

התייצבות בשיעור בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים הצעירים (ראה להלן), ושהשכלה על-תיכונית מקצועית נתפסה כחלופה להשכלה גבוהה.

בשאר הרפובליקות עלה אחוז היהודים בני 20-29 בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בהתמדה, פרט ללטביה, שבה בשנת 1989 ירד במקצת אחוז זה לעומת בני אותו גיל בשנת 1979 (ראה לוח ב'9 בנספח). ייתכן שעובדה זו קשורה להגירתם של יהודים משכילים יותר ללטביה (כלומר, בעלי השכלה אקדמית) מרפובליקות אחרות ועקב כך במקביל ירד אחוז בוגרי הטכניקום.

בקרב היהודים בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית, החל מילידי שנות ה-30 (שהיו בני 20-29 בשנת 1959), הסתמן עודף נשים לעומת גברים, שנשמר גם בקהורטות הצעירות יותר - ראה לוח ב'8 בנספח (מגמה דומה נתגלתה גם בקרב האוכלוסייה הכללית של בריה"מ).

באוקראינה ובאזרבייג'ן עד סוף שנות ה-70 המצב היה שונה. באוקראינה זה מוסבר בקיומם של מפעלים רבים לתעשיית הפחם והמתכת, שדרשו הרבה טכנאים גברים. וכך גם בתעשיית נפט באזרבייג'ן. מלבד זאת, חלקם הניכר של יהודי אזרבייג'ן היו יהודים הרריים, ומעמד האישה בקרבם נחשב זמן רב נמוך יחסית. בכל זאת, כבר בשנת 1989 אחוז היהודיות בעלות ההשכלה העל-תיכונית מקצועית באוקראינה היה גבוה יותר לעומת האחוז בקרב הגברים; ובקרב היהודים האשכנזים באזרבייג'ן אחוזים אלה נעשו שווים (ראה לוח ב'9 בנספח).

2.6. השכלה גבוהה

לפי מפקד האוכלוסין שנערך בשנת 1939 הגיע אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה (מלאה) בקרב היהודים ל-8.5%. אחוז זה היה גדול יותר בקבוצות הצעירות יותר, פרט לקבוצת בני 20-29 (לוח ב'12 בנספח), אך בקבוצה האחרונה רבים טרם השלימו את לימודיהם. אם נכלול בקרב שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה **גם את הסטודנטים היהודים** (כולל אקסטרניים), הרי שיתקבל כי בגיל 20-29 הוא היה 19%, לעומת 15% בגיל 30-39, 11% - בגיל 40-49, ו-4% בקרב בני 50 ומעלה.

כדאי גם לציין, שבשנת 1939 אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב היהודים היה גדול פי-3.7 מאשר האחוז בקרב האוכלוסייה העירונית, ולגבי השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה) - יחס זה היה רק פי-2 (לוח 2.2). זאת אומרת שגם **בקרב בוגרי 7 שנות לימוד ומעלה**, יותר יהודים המשיכו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה מאשר כלל אוכלוסייה העירונית (21% ו-13% בהתאמה). יתרה מזאת, בדור הצעיר (עד גיל 29) הפערים בנושא ההשכלה הגבוהה בין היהודים לבין כל האוכלוסייה העירונית היו אפילו גדולים יותר, מאשר בקרב קבוצות מבוגרות יותר. דהיינו, כניסת היהודים למערכת ההשכלה הגבוהה בשנות ה-30 הייתה מהירה יותר מאשר זו של כלל האוכלוסייה. עובדה זו מצד אחד הייתה קשורה, כנראה, הן לפיתוח תעשייתי מהיר (כולל ענפי תעסוקה חדשים, שהיהודים היו הראשונים שעסקו בהם), והן להסרת ההגבלות המעמדיות על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה (שאפיינו את שנות ה-20). מצד אחר,

השלטונות נקטו במדיניות, שהגבילה את המוביליות החברתית בקרב כלל האוכלוסייה (כגון, הנהגת פספורטים פנימיים בשנת 1932 והגבלת הכניסה לערים הגדולות (*propiska*)), וכן חייבה לשלם שכר לימוד בכיתות העליונות של בית-הספר התיכון ובמוסדות על-תיכוניים בסוף שנות ה-30; בעקיפין פעלו הגבלות אלו לטובת היהודים, שרבים מהם כבר ישבו בערים הגדולות.

האחוז הגבוה ביותר של יהודים בעלי השכלה גבוהה בשנת 1939 היה ברספס"ר (בוודאי הודות למרכזים השכלתיים-תרבותיים, כגון מוסקבה ולנינגרד), ונמוך ביותר – בבלרוסיה (לוח 2.7). זאת בעקבות הגירתם של יהודים צעירים ומשכילים יותר לרפובליקות אחרות, בעיקר לרספס"ר. מעניין גם שאז יהודי אזרבייג'ן תפסו את המקום השני באחוז בעלי השכלה הגבוהה אחרי יהודי רספס"ר, אבל עם זאת, בקרב יהודי הרפובליקה (כפי שצוין לעיל) עדיין היה גם אחוז ניכר יחסית של אנאלפביתים. ייתכן שההסבר לסתירה זו היה ה"דואליות" של יהודי אזרבייג'ן, שכללו גם יהודים אשכנזים, וגם לא-אשכנזים. מצד אחד, לאזרבייג'ן היגרו יהודים משכילים רבים (בעיקר מהנדסים וטכנאים) מרפובליקות אירופיות בעקבות התפתחות תעשיית הנפט באזור באקו, בעוד שהשכלתם של היהודים המקומיים (ההרריים) הייתה נמוכה יותר; עניין זה מסביר את אחוז האנאלפביתים הגבוה יחסית.

בשנים 1939-1959 מספרם המוחלט של היהודים בעלי השכלה הגבוהה - למרות השואה - גדל פי-2, ואילו שיעורם של בעלי השכלה התיכונית (מלאה ולא-מלאה) - גדל ב-30%, ושל בעלי השכלה היסודית ופחות (כולל אנאלפביתים) - ירד פי-2.8 (ראה לוח ב'2 בנספח).

אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב היהודים עלה בשנים אלו מ-8.5% ל-21.8% או פי-2.6 (ובקרב כלל העירוניים הוא עלה פי-2.1). עקב כך גדל הפער בין היהודים לבין כלל האוכלוסייה העירונית בשנים 1939-1959 מ-3.7 ל-4.5 (ראה לוח 2.2). ההסבר לתופעה זו הוא לא רק העלייה הטבעית ברמת השכלה של היהודים, אלא גם בכך שהיהודים - בעלי השכלה גבוהה פחות הושמדו בשואה. האומדן שלנו מראה, **שללא השפעת השואה** אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב היהודים בשנת 1959 היה מסתכם ב-17% (עלייה פי-2 לעומת 1939).

לא בכל רפובליקה שינויים אלה היו זהים. בבלרוסיה, למשל, אחוז היהודים בעלי השכלה הגבוהה עלה פי-4, באוקראינה - פי-3, ואילו ברספס"ר (שרק חלקה הקטן היה תחת הכיבוש הנאצי) - רק פי-2 (ראה לוח 2.7). לגבי הרפובליקות הבלטיות ומולדביה, כמובן, אין נתונים השוואתיים לגבי שנת 1939, ולגבי הרפובליקות האסיאתיות לא פורסמו נתוני המפקד משנת 1959 על רמת השכלתם של היהודים, פרט לאזרבייג'ן (ורק לגבי אשכנזים).

אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב יהודים בני 20 ומעלה אחרי שנת 1959 עלה בהתמדה: במשך 30 שנה הוא גדל פי-2 ובשנת 1989 הגיע ל-43.3% (לוח 2.2). עם זאת, כדאי לציין שקצב הגידול **במספרם המוחלט** של היהודים בעלי השכלה הגבוהה בשנות ה-60 וה-70 התמתן, ובשנות השמונים הוא כבר

התחיל לרדת (ראה לוח ב'2' בנספח), בעיקר בגלל הסיבות הדמוגרפיות (הצמצום הכללי במספר היהודים עקב הזדקנות, התבוללות והגירה).

כדאי לציין שאף על פי שאחוז היהודים בעלי השכלה גבוהה בני 20 ומעלה נשאר גבוה בהרבה לעומת העירוניים בני שאר הלאומים של ברית המועצות (ראה לוח ב'10' בנספח), קצב גידולו בשנות ה-60 וה-70 היה נמוך ביותר (פרט לגרוזינים, שקצב הגידול של אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרבם היה אטי יותר בשנות ה-70 מאשר בקרב היהודים). אמנם בשנות ה-80 קצב הגידול אצל היהודים היה מהיר במקצת לא רק בהשוואה לגרוזינים, אלא גם לאזרים ולאוזבקים, הוא נשאר נמוך בהרבה מהממוצע. בקשר לכך מעניין לציין, שאם בשנות ה-60 וה-70 הקצב המהיר ביותר בעליית שיעור זה הסתמן בקרב הלאומים במרכז אסיה, וגם בקרב המולדבים והפולנים (דהיינו הלאומים "הכפריים" בעיקרם), הרי שבשנות ה-80 הגידול המהיר ביותר היה בעיקר בקרב לאומים אירופיים (ייתכן שזה קשור לסיבות הדמוגרפיות, כאשר הדור הצעיר ברפובליקות האסיאתיות גדל מהר יותר לעומת מספר המקומות במוסדות להשכלה גבוהה).

אולם בקרב לאומים שונים בברית המועצות (אפילו אם נתייחס רק לאוכלוסייה העירונית) **אחוז בעלי ההשכלה התיכונית היה שונה** (כידוע, רק מי שסיים תיכון היה זכאי להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה). לכן מעניין לבחון את **אחוז רוכשי ההשכלה הגבוהה מתוך בעלי השכלה תיכונית ומעלה** (לוח ב'11' בנספח) בקרב בני לאומים שונים. אנו רואים שבקרב היהודים מדד זה היה גבוה יותר לעומת שאר הלאומים בברית המועצות. יתרה מזאת, בניגוד להשוואה עם כלל העירוניים, בשנות ה-70 גם קצב הגידול במדד זה בקרב היהודים היה גבוה ביותר (בשנות ה-80 רק אצל הפולנים והגרמנים הוא גדל יותר מהר מאשר ליהודים). ראוי לציין שבקרב מספר לאומים (בעיקר "המוסלמים") הסתמנה ירידה בשנות ה-70 וה-80 באחוז המגיעים להשכלה גבוהה בקרב בעלי השכלה תיכונית ומעלה. הסיבה לכך, כנראה, בהנהגת חוק חינוך תיכון חובה בתחילת שנות ה-70, שגרם עלייה משמעותית של כלל בוגרי התיכון, וכתוצאה מכך - לירידה (או לפחות להאטה בגידול) של אחוז המגיעים להשכלה גבוהה בקרבם. החלת החוק הזה השפיעה על היהודים הרבה פחות, משתי סיבות: ראשית, אחוז הדור הצעיר בקרבם היה קטן יותר, ושנית, רובם כבר היו בוגרי התיכון. לכן, למרות התחרות הגוברת על כניסה לאוניברסיטאות ול"אינסטיטוטים", שיעור היהודים - בוגרי התיכון שהגיעו להשכלה גבוהה נשאר גדול בהרבה לעומת הלא-יהודים.

תמונה אחרת לגמרי נתגלתה לגבי אחוז היהודים בעלי ההשכלה **הגבוהה הלא-מלאה** [vyssee nezakonchenoe] שהוגדרה כסיום שלוש שנות לימוד לפחות במוסד להשכלה גבוהה. ברוב המקרים מדובר כאן בסטודנטים שממשיכים ללמוד, ורק במיעוט המקרים באלה שנשרו בזמנם מהלימודים. בניגוד לאחוז בעלי ההשכלה הגבוהה, אחוז היהודים בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה לא השתנה בשנות ה-60, ובשנות ה-70 וה-80 אף ירד מ-4.9% ל-3.1% (לוח 2.2). גם מספרם המוחלט של היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה הלא-מלאה התחיל לרדת משנות ה-70 ואילך (לוח ב'2' בנספח), בעקבות הירידה במספר הסטודנטים היהודים (ראה פרק 3).

יש לציין, ששיעור בעלי ההשכלה הגבוהה (גם מלאה, וגם לא-מלאה) בקרב האוכלוסייה הכללית והעירונית של ברית-המועצות גדל בקצב מהיר יותר לעומת שיעור זה בקרב היהודים; עקב כך "המקדם היהודי" הלך והצטמצם (לוח 2.2).

נעניין עכשיו במצב היהודים מבחינת ההשכלה הגבוהה ברפובליקות השונות. אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה (מלאה) נשאר הגבוה ביותר בקרב יהודי רספס"ר והגיע בשנת 1989 ל-54.5% מבני 20 ומעלה, בעיקר על חשבון יהודי מוסקבה ולנינגרד (לוח 2.7). עם זאת, בקרב היהודים בני הגיל הצעיר (20-29) דווקא ברספס"ר (בניגוד לאוקראינה, למולדביה ולרפובליקות הבלטיות) שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה בשנות ה-80 הפסיק לעלות (לוח ב'14 בנספח). כדאי לציין בעניין זה שדווקא ברספס"ר חל הקיצוץ העיקרי במספרם הכללי של הסטודנטים בשנות ה-80; דבר שהגביר את התחרות על הכניסה למוסדות להשכלה גבוהה⁴².

במקום השני והשלישי אחרי יהודי רספס"ר לפי נתון זה נמצאו יהודי לטביה וליטא: בשנת 1989 - 42.6% ו-39.2% בהתאמה. גם קצב הגידול של שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה ברפובליקות אלו היה די גבוה: במשך שלושים שנה הוא עלה בליטא פי-2.9 ובלטביה פי-2.5 (לעומת פי-1.8 ברספס"ר). אחת מהסיבות לתופעה זו הייתה הגירת אקדמאים וסטודנטים (כולל יהודים) לרפובליקות הבלטיות מאזורים אחרים של ברית המועצות. בקשר לכך מעניין לציין שאחוז היהודים בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה (סטודנטים בשלבים מתקדמים של לימודיהם) ברפובליקות הבלטיות היה גבוה יותר מאשר בכל שאר הרפובליקות בברית המועצות, בשנים מקבילות (כולל רספס"ר); כלומר אפשר להסיק מכך שהמגמות האנטישמיות היו פחות נפוצות ברפובליקות אלו באותה תקופה (ראה לוח ב'5 בנספח).

נמוך יחסית היה אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודי מולדביה (בשנת 1989 - 30.4%), אף כי במשך 30 שנה גדל שיעור זה פי-3 (לוח 2.7). יש לציין שמולדביה הייתה הרפובליקה היחידה, שחלק ניכר מאוכלוסייתה היהודית שרדה בתקופת השואה, משום שברובה היא הייתה תחת הכיבוש הרומני ולא הגרמני. לכן לחלק מיהודי מולדביה נשמרו דפוסים עירתיים גם בקשר להשכלתם.

לתשומת לב מיוחדת ראויים יהודי אזרבייג'ן, שבקרבתם היו מגמות סותרות. אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרבם גדל בקצב אטי ביותר, ובשנות ה-80 כמעט שלא השתנה, והסתכם בשנת 1989 ב-31.8% (מהם בקרב היהודים האשכנזים - 36.2%, ואילו הרריים - 7.1% בלבד). זאת ועוד, בשנים 1979-1989 הוא אפילו ירד בגילים הצעירים (עד 39). מגמה דומה (אך פחות בולטת) נתגלתה גם בקרב יהודים צעירים באוזבקיסטן (ראה לוח ב'14 בנספח). יש לתופעה זו שני הסברים אפשריים: ראשית, גידול חלקם של היהודים הלא-אשכנזים בקרב הדור הצעיר ברפובליקות אלו, שרמת השכלתם הייתה נמוכה בהרבה

⁴² רק בשנים 1984-1989 הצטמצם מספרם הכללי של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בברית המועצות כולה ב-2%, ואילו ברספס"ר - ב-6%.

לעומת יהודים אשכנזים, ושנית - הגירת יהודים, בעיקר צעירים ומשכילים, מאזרבייג'ן ומאוזבקיסטן בסוף שנות ה-80 עקב סכסוכים אתניים.

באשר ליהודי גרוזיה, ראוי לציין שבשנות ה-70 (ראה לוח 2.7) חלה עלייה דרסטית ברמת השכלתם. זאת בעקבות עלייתם לישראל של יהודים פחות משכילים בממוצע בתקופה זו.

עד כאן דנו בשיעור המצטבר של יהודים בעלי השכלה גבוהה בברית המועצות. אבל לצורך ניתוח מעמיק יותר של המגמות בתחום ההשכלה הגבוהה וגורמיהן צריך לעיין בקבוצות גיל נפרדות של יהודי ברית המועצות, שלמדו בתקופות שונות. לשם כך עשינו ניתוח לפי קוהורטות של אחוז בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה)⁴³ לפי קבוצות הגיל בשנים 1959-1989 בקרב יהודי ברית המועצות בהשוואה עם האוכלוסייה הכללית (ראה לוח 2.6).

הנתונים מלמדים שלעומת שנת 1959 בשנת 1970 אחוז בעלי השכלה הגבוהה (כולל לא-מלאה) בקרב היהודים בני 20-29 גדל מ-34% ל-38%. עם זאת, אם להביא בחשבון את בעלי השכלה הגבוהה המלאה בלבד, הרי שאחוזם ירד מ-22% ל-19%, ולעומת זאת אחוז בעלי השכלה הגבוהה הלא-מלאה גדל מ-12% ל-19%. ההסבר לשוני במגמות הוא שרוב בעלי השכלה הגבוהה המלאה, שהיו בני 20-29 בשנת 1970, למדו בסוף שנות ה-50 ותחילת ה-60 (כלומר, בתקופת חרושצ'וב); תקופה זו הועדפו בעלי ניסיון בייצור, משוחררי צבא ויוצאי הכפר בקבלה למוסדות האקדמיים (ראה אלטשולר, 1976). לעומת זאת, בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה – בני 20-29 בשנת 1970 התחילו ללמוד בסוף שנות ה-60; ואז מספר הסטודנטים היהודים הגיע לשיא (ראה פרק 3).

על תהליך קבלת היהודים למוסדות להשכלה גבוהה בשנות ה-70, השפיעו שתי מגמות סותרות. מצד אחד, עקב צמצום בהנחות ה"מעמדיות" (אף כי לחלק מהמקצועות, למשל, למשפטנים, נתקבלו כמו קודם, רק בעלי ניסיון קודם בעבודה), גדלו סיכויי ההתקבלות למוסד אקדמי אחרי סיום בית-ספר תיכון, עניין באופן כללי פעל לטובת המועמדים היהודים. מצד אחר, אחרי ניתוק היחסים עם ישראל הלכה והתחזקה מדיניות הגבלת קבלתם של היהודים למוסדות להשכלה גבוהה.

בעקבות זאת, שיעור היהודים בעלי השכלה הגבוהה (כולל לא-מלאה) בני 20-29 גדל בשנים 1970-1979 מ-38% ל-47%, בהם בעלי השכלה גבוהה מלאה - מ-19% ל-34%, ואילו שיעור בעלי השכלה הגבוהה הלא-מלאה ירד מ-19% ל-13%, כלומר מגמה הפוכה מזו שנתגלתה בשנות ה-60. מצד אחד, מספרם הגדול של הסטודנטים היהודים, שלמדו בסוף שנות ה-60 ותחילת ה-70, ובשנת 1979 כבר הפכו לבעלי השכלה גבוהה, אך מצד אחר קבלת הסטודנטים היהודים החדשים הצטמצמה במשך שנות ה-70 (ראה פרק 3); מה שהקטין את אחוז בעלי השכלה הגבוהה הלא-מלאה בקרב היהודים הצעירים.

⁴³ מכיוון שרוב בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה היו סטודנטים, שעמדו לסיים את לימודיהם, החלטנו לכלול אותם במספר הכללי של בעלי השכלה גבוהה בניתוחים לפי גיל (אחרת חלקם ניכר של היהודים המשכילים - בני הדור הצעיר יישארו מחוץ לניתוח).

חשוב אמנם להדגיש שילידי שנות ה-50 שהיו בני 20-29 בשנת 1979, היו בגיל זה משכילים יותר לעומת ילידי שנות ה-40 ושהיו בני 20-29 בשנת 1970, רק משום שהתחילו ללמוד **מוקדם יותר**. אחרי שבני שני שנתונים אלה הגיעו לגיל 30-39 (בשנים 1989 ו-1979 בהתאמה), הישגיהם מבחינת השכלה גבוהה נעשו **שווי-ערך**; בעוד שלפני זה, כל שנתון צעיר יותר של היהודים היה גם משכיל יותר, ופער זה נשמר גם בהמשך. פירוש הדבר, שמשנות ה-70 ואילך רמת השכלתם של היהודים התייצבה, אך בקרב האוכלוסייה הכללית היא המשיכה לעלות (ראה לוחות 2.6, 2.6A).

גם בשנת 1989 שיעור היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה בני 20-29 (שנולדו בשנות ה-60) לעומת השנתון הקודם - ילידי שנות ה-50 ב-1979, נשאר ללא שינוי (בעלי השכלה גבוהה מלאה - קצת עלה, ואילו לא-מלאה - קצת ירד); עניין זה שוב העיד על מגמת התייצבות. לגבי שנות ה-80 (בעיקר במחציתן השנייה) בניגוד לתקופה הקודמת, לא מדובר כאן באפליית היהודים על רקע "מאבק בציונות". ייתכן, שהתייצבות זו קשורה לתחרות קשה יותר על מקומות לימוד במוסדות להשכלה גבוהה, בעקבות גידול במספר בוגרי בית-ספר תיכון בקרב כלל האוכלוסייה הסובייטית - מצד אחד ולצמצום במספרם הכללי של הסטודנטים (במסגרת מדיניות ההתייעלות של ממשלות אנדרופוב וגורבצ'וב) - מצד אחר.

מעניינות מגמות לגבי השכלה גבוהה בקרב היהודים לפי מין. המגמות האלו, במידה רבה, כנראה, היו קשורות לשינויים במדיניות השלטונות הסובייטיים בנושא גיוס הסטודנטים לצבא. אף כי שינויים אלה חלו על כלל האוכלוסייה, השפעתם על היהודים הייתה **רבה יותר**, מכיוון שבקרב הצעירים היהודים שיעור הסטודנטים היה גבוה במיוחד.

בעוד ששיעור בעלי ההשכלה הגבוהה (מלאה ולא-מלאה) בקרב כלל היהודים מעל גיל 20 תמיד נשאר גבוהים יותר אצל הגברים לעומת הנשים, בגיל 20-29 בשנת 1959 (ילידי שנות ה-30) הנשים היהודיות היו יותר משכילות מהגברים, מכיוון שכניסה ללימודים לפני גיוס בתקופה זו הייתה די בעייתית. אולם כבר בשנת 1970, כשבני הקוהורטה הזו היו בגיל 30-39, הגברים כבר הקדימו את הנשים (לוחות ב'12 ו-ב'13 בנספח).

בשנות ה-70, כשהונהגה מדיניות דחיית השירות הצבאי לסטודנטים (בדרך כלל, הם למדו במקביל בקתדרות הצבאיות במוסדות הלימוד וחלקם גויסו בתום הלימודים בתור קצינים), שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב היהודים והיהודיות הצעירים השתוו (ואילו בקרב כלל הצעירים בברית המועצות הבנות היו בתקופה זו יותר משכילות מהבנים). אולם בשנות ה-80 המצב שוב השתנה עקב ביטול דחיית הגיוס לסטודנטים (כמובן, כולל גם את היהודים), כנראה עקב המלחמה באפגניסטן. כתוצאה מכך ב-1989 אחוז בעלות השכלה גבוהה בקרב הבנות היהודיות בגיל 20-29 שוב נעשה גבוה יותר מאשר לבנים (לוחות ב'12 ו-ב'13 בנספח).

2.7. רמת ההשכלה הממוצעת (שנות הלימוד)

לשם קבלת תמונה כוללת של רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת (בהשוואה עם האוכלוסייה הכללית והעירונית), חישבנו גם את **רמת ההשכלה הממוצעת** (דהיינו, מספר שנות הלימוד הממוצע). מכיוון שבמפקדים הסובייטיים לא נאסף מידע על משך הלימודים הלכה למעשה, אז קיבלנו על תנאי לכל רמה של השכלה את מספר שנות הלימוד האופייני ביותר בשבילה.⁴⁴

מהנתונים עולה שרמת ההשכלה הממוצעת של היהודים בגיל 20 ומעלה עלתה בשנים 1939-1959 מ-6.5 ל-9.1 שנות לימוד או ב-40%, ובקרב האוכלוסייה העירונית היא גדלה מ-4.6 ל-6.1 שנות לימוד או ב-33% (לוח 2.2). עם זאת האומדן מראה שחלק מהגידול אצל היהודים מוסבר ע"י השפעת השואה (כלומר, ע"י הצלה סלקטיבית של היהודים המשכילים יותר): ללא השפעת השואה, הייתה רמת השכלתם הממוצעת של יהודי ברית המועצות מסתכמת בשנת 1959 ב-8.2 שנות לימוד (גידול ב-26% לעומת שנת 1939).

בשנים 1959-1989 רמת השכלתם הממוצעת של יהודי ברית המועצות בני 20 ומעלה עלתה מ-9.1 ל-12.0 שנות לימוד, או ב-32%. בו בזמן בקרב כלל האוכלוסייה העירונית היא גדלה מהר יותר - מ-6.1 ל-9.9 שנות לימוד או ב-62% (ראה לוח 2.2).

ראוי לציין, שבקרב כל היהודים בני 20 ומעלה רמת ההשכלה הממוצעת הייתה גבוהה יותר בקרב הגברים לעומת הנשים, אבל בגילים הצעירים המצב היה הפוך (לוח ב'15 בנספח). ייתכן, שההסבר לכך הוא שהבנות היהודיות התחילו ללמוד בממוצע מוקדם יותר, והבנים (מי שלא נכנסו למוסדות להשכלה גבוהה מיד אחרי בית-הספר התיכון) הלכו לשרת בצבא. אולם כבר בגיל 30-39 (בכל הקוהורטות) רמת ההשכלה הממוצעת נעשתה בערך שווה בשני המינים.

השוואה קוהורטית לפי רמת ההשכלה הממוצעת (לוח 2.8) מראה, מצד אחד את מגמת העלייה של נתון זה בקרב היהודים עד לילידי שנות ה-40, אבל מצד אחר - בקוהורטות הצעירות יותר (ילידי שנות ה-50 ואילך) - את מגמת ההתייצבות, בעיקר על חשבון השכלה גבוהה, בעוד שבקרב האוכלוסייה הכללית רמת ההשכלה הממוצעת הלכה וגדלה בהתמדה גם בדורות הצעירים.

לפי רפובליקות, רמת ההשכלה הממוצעת של היהודים נעה (בשנת 1989) מ-12.6 שנות לימוד ברספס"ר ל-11.0 במולדביה ובאזרבייג'ן. עם זאת, בקרב יהודים הרריים באזרבייג'ן היא הסתכמה רק ב-8.3 שנות לימוד (ראה לוח ב'5 בנספח).

⁴⁴ גבוהה - 15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - 13, על-תיכונית מקצועית - 12, תיכונית - 10, תיכונית לא-מלאה - 7, יסודית - 4, פחות מיסודית - 2 שנות לימוד, אנאלפביתיים - 0.

סיכום הפרק

א. במשך רוב תקופת השלטון הסובייטי רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית עלתה בהתמדה, אך קצב העלייה השתנה מתקופה לתקופה. בשנות ה-20 וה-30, עקב ביטול ההגבלות האתניות של משטר הצאר ועקב התיעוש המזורז, קצב העלייה של רמת השכלתם של יהודי ברית המועצות היה מהיר ביותר. אף כי רמת השכלתה של האוכלוסייה הכללית עלתה באופן משמעותי, הפער בין היהודים לבין האוכלוסייה הכללית (וגם העירונית) נשמר בתקופה זו, למרות כל ההגבלות ה"מעמדיות" בכניסה למוסדות הלימוד.

ב. בשנים 1939-1959, למרות השמדתם ההמונית של יהודי ברית המועצות בידי הנאצים ועל-אף אבדות שספגו בחזית בזמן המלחמה, גדל מספרם המוחלט של היהודים בעלי השכלה תיכונית, במיוחד בעלי ההשכלה הגבוהה, באופן משמעותי. גם שיעורם היחסי של בעלי ההשכלה הגבוהה והתיכונית בקרב היהודים גדל; ולכך שני גורמים עיקריים: ראשית, הצלתם הסלקטיבית של יהודים משכילים יותר בזמן המלחמה (כוונה לאי-כיבוש הערים המרכזיות כגון מוסקבה ולנינגרד וגם לפינוי מהאזורים הכבושים בשלב הראשון של פינוי בעלי התפקידים החשובים) ושנית, עלייה ברמת השכלתם של היהודים גם לאחר המלחמה. עקב כך הפער בין היהודים לבין האוכלוסייה הכללית והעירונית בתקופה זו אפילו גדל.

ג. משנות ה-60 ועד סוף שנות ה-80 רמת השכלתם, הן של היהודים והן של האוכלוסייה הכללית של ברית המועצות נמצאת בעלייה מתמדת, אך לעומת שנות ה-30, בקרב היהודים היא הייתה אטית, בהשוואה לשאר לאומי ברית המועצות, ועקב כך הפער בין האוכלוסייה היהודית לבין והכללית הצטמצם בדורות הצעירים יותר. שלושה גורמים האטו את העלייה ברמת השכלתם של היהודים בתקופה זו: ראשית, קבוצות אוכלוסייה מסוימות הועדפו בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (פועלים, משוחררי צבא, יוצאי כפר, בני "לאומים ראשיים" ברפובליקות, בעלי קשרים ומומלצי המפלגה וה"קומסומול" וכו'), ששיעור היהודים בהם היה מועט באופן יחסי; שנית, המסע האנטי-ציוני שניהל השלטון הסובייטי אחרי מלחמת ששת הימים וניתוק יחסים עם ישראל, שהתבטא בין היתר בצמצום קבלת הסטודנטים היהודים למוסדות האקדמיים; ושלישית, הגורמים הדמוגרפיים: צמצום בדור הצעיר של היהודים (שהיה גם המשכיל ביותר) וכן הגירה חיצונית (אף כי השפעתה הייתה אמביוולנטית, כי עזבו את בריה"מ גם קבוצות יותר משכילות וגם פחות משכילות).

ד. בשנות ה-80 ובעיקר במחציתם השנייה, למרות הפסקת האפליה נגד היהודים בפועל, מטעמים "אנטי-ציוניים", חלה התייצבות מסוימת ברמת השכלתם של היהודים הצעירים (בעיקר ביחס להשכלה גבוהה). הסיבות העיקריות לכך היו התגברות התחרות על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה עקב החלת חוק חינוך תיכון חובה בתחילת שנות ה-70 וכן עקב הקיצוץ הכללי במספר הסטודנטים בברית המועצות, במסגרת מדיניות התייעלות (גם בתחום השכלה גבוהה) שנקטו השלטונות הסובייטיים בשנות ה-80. ייתכן כי גם ביטול הפטור מגיוס לצבא לסטודנטים, הקשור כנראה

למלחמה באפגניסטן, היה קשור לכך. בנוסף לכך, יש לזכור גם את התחזקות הגורם הדמוגרפי (צמצום בדור הצעיר של היהודים) שהפחית את מספרם המוחלט ואת שיעורם של היהודים בקרב האקדמאים.

ה. במשך כל התקופה הסובייטית נותרו הבדלים משמעותיים ברמת השכלתם של היהודים ברפובליקות שונות. היו לכך כמה גורמים, כגון שוני ברמה הכלכלית והמדעית-תרבותית בין הרפובליקות (שהוא הגורם הדומיננטי), מדיניות השלטונות המקומיים וכן הגירת היהודים בין הרפובליקות (מאוקראינה ומבלרוסיה - לרספס"ר, וממנה - לרפובליקות הבלטיות וכו'), ובמידה מסוימת - גם הגירה חיצונית (בעיקר בשנות ה-70). רמת ההשכלה הגבוהה ביותר בעשורים האחרונים בלטה בקרב יהודי רספס"ר והרפובליקות הבלטיות, ונמוכה ביותר – בקרב יהודי מולדביה ואזרבייג'ן (אף שבשנות ה-30 וה-50 תפסו יהודי אזרבייג'ן את המקום השני, לפי השכלתם). הפרשים גדולים ברמת ההשכלה נשארו גם בין עדות אשכנזיות ללא-אשכנזיות.

ניתן אפוא לומר, שעל העלייה ברמת השכלתם של יהודי ברית המועצות השפיעו הן הגורמים הפנימיים (קשורים לשאיפתה של האוכלוסייה היהודית לרכישת השכלה), והן החיצוניים (שביניהם היו "כלליים" כגון קצב גידול המשק הסובייטי בכלל ומערכת החינוך בפרט, וגם "ספציפיים", כגון הגבלות שונות מצד השלטון). יחס בין הגורמים האלה היה שונה בתקופות שונות, אבל העובדה שהיהודים הסובייטיים עד סוף שנות ה-80 הקדימו לפי רמת השכלתם בהרבה את כל שאר הלאומים של ברית המועצות, מצביעה על התגברותם המוצלחת יחסית על מכשולים בתחום זה.

לוח 2.1.

ידיעת קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 10 ומעלה בשנים 1897-1959 לפי מין וגיל
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

סך הכול	19-10	29-20	39-30	49-40	59-50	60 ומעלה	
a 1897							
52.1	53.3	59.4	53.9	47.4	42.8	38.6	סך הכול
67.4	63.2	72.2	72.5	70.1	65.7	58.5	גברים
37.8	44.7	47.1	35.8	26.6	21.3	16.1	נשים
b, c 1926							
84.9	93.4	93.1	87.7	78.4	69.0	56.0	סך הכול
90.6	92.6	95.3	93.2	88.8	84.6	76.0	גברים
80.0	94.0	91.5	82.3	68.6	56.4	39.0	נשים
1939							
94.2	99.4	98.6	97.3	94.4	86.7	74.4	סך הכול
97.5	99.3	99.1	98.7	97.7	95.2	89.0	גברים
91.1	99.5	98.2	96.1	91.1	78.7	62.4	נשים
d 1959							
98.2	99.8	99.8	99.8	99.4	98.2	92.7	סך הכול
99.2	99.8	99.7	99.8	99.7	99.2	97.1	גברים
97.4	99.8	99.8	99.7	99.2	97.5	89.3	נשים

(a) רוסיה אירופית (בלי פולין)

(b) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(c) מלבד זו, יהודים הרריים (בשטח רספס"ר) – 26.2%, מהם גברים – 41.8%, נשים – 12.3%

(אין חלוקה לפי גיל)

(d) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב:

Evrei v SSSR (1930), append.III,IV, p.p.67-69 - 1926, 1897

RGAE, Fund 1562, list 336, files 721, 748, 749 - 1939

Ibid., list 336, file 3009 - 1959

לוח 2.2.

התפלגות האוכלוסייה בגיל 20 ומעלה (היהודית, הכללית והעירונית) לפי רמת ההשכלה בשנים 1989-1939 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	
היהודים:						
6.5	60.3	. . .	31.2 b	8.5
9.1	27.0	17.3	16.5	12.6	4.8	21.8
10.1	19.3	13.1	19.1	15.3	4.9	28.2
11.1	12.7	10.7	18.8	17.5	3.7	36.6
12.0	7.0	8.7	16.5	21.5	3.1	43.3
האוכלוסייה הכללית:						
3.6	89.2	. . .	9.6 b	1.2
5.1	64.7	19.6	5.7	5.8	1.3	2.9
6.4	48.4	23.5	12.1	8.7	1.7	5.5
7.8	33.8	22.1	20.7	13.1	1.7	8.6
9.2	20.2	16.5	29.7	19.8	1.8	12.1
האוכלוסייה העירונית:						
4.6	81.7	. . .	16.0 b	2.3
6.1	52.7	23.8	8.5	8.1	2.0	4.9
7.4	36.7	25.5	15.8	11.5	2.4	8.0
8.7	24.8	21.7	23.5	16.1	2.4	11.6
9.9	14.5	15.4	29.6	22.8	2.3	15.4
"המקדם היהודי":						
(א) לעומת האוכלוסייה הכללית:						
181	68	. . .	325 b	708
177	42	88	291	216	368	754
158	40	56	158	175	295	511
143	38	48	91	133	215	426
130	34	53	56	109	173	359
(ב) לעומת האוכלוסייה העירונית:						
140	74	. . .	195 b	370
149	51	73	194	155	241	448
137	53	51	121	133	205	351
129	51	49	80	109	155	315
121	48	56	56	94	134	282

(a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתיים - כ-0.

(b) כולל השכלה גבוהה לא-מלאה, על-תיכונית מקצועית ותיכונית מלאה ולא-מלאה

(c) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב:

1979-1939 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 721,3075,5201,7239

1989 - Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published)

לוח 2.3.

אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין 1959-1989)

שנות לידה	29-20	39-30	49-40	59-50
היהודים:				
1900-09	50.1
1910-19	57.0	63.1
1920-29	. . .	66.0	72.7	77.0
1930-39	73.2	82.9	84.8	86.9
1940-49	88.8	92.9	94.6	. . .
1950-59	93.5	95.9
1960-69	96.0
האוכלוסייה הכללית:				
1900-09	9.2
1910-19	13.1	15.7
1920-29	. . .	19.9	24.0	26.5
1930-39	22.6	33.3	35.5	39.8
1940-49	52.6	60.1	68.8	. . .
1950-59	75.2	86.0
1960-69	91.8
"המקדם היהודי":				
1900-09	543
1910-19	434	403
1920-29	. . .	332	303	291
1930-39	324	249	239	218
1940-49	169	155	138	. . .
1950-59	124	112
1960-69	105

מקורות לחישוב - ראה לוח 2.2.

לוח 2.4.

אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין 1959-1989)

שנות לידה	29-20	39-30	49-40	59-50
היהודים :				
1900-09	8.4
1910-19	15.9	16.4
1920-29	. . .	14.5	16.7	17.1
1930-39	20.5	21.7	21.7	23.3
1940-49	20.5	22.8	24.6	. . .
1950-59	22.2	24.6
1960-69	26.2
האוכלוסייה הכללית:				
1900-09	2.6
1910-19	5.6	6.2
1920-29	. . .	8.2	9.2	10.0
1930-39	8.0	11.6	12.7	14.6
1940-49	12.6	18.0	21.9	. . .
1950-59	19.1	26.0
1960-69	26.3
"המקדם היהודי":				
1900-09	322
1910-19	284	263
1920-29	. . .	176	182	172
1930-39	255	187	171	160
1940-49	162	127	112	. . .
1950-59	116	95
1960-69	100

מקורות לחישוב - ראה לוח 2.2.

לוח 2.5.

אחוז היהודים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1959-1989 לפי רפובליקות
(בגיל 20 ומעלה; לפי מפקדי האוכלוסין)

שיעור הגידול:				1989	1979	1970	1959 ^a	רפובליקות
1959-1989	1979-1989	1970-1979	1959-1970					
170	123	114	121	21.5	17.5	15.3	12.6	בריה"מ-ס"ה
135	113	106	112	17.8	15.7	14.8	13.2	רספס"ר
197	129	118	130	25.2	19.6	16.7	12.8	אוקראינה
187	118	120	132	23.5	19.9	16.6	12.6	בלרוסיה
313	132	151	157	25.7	19.5	12.9	8.2	מולדביה
262	19.7	7.5	ליטא
182	113	116	138	17.8	15.7	13.5	9.8	לטביה
. . .	156	157	. . .	18.5	11.8	7.6	. . .	גרוזיה
.	17.2	אשכנזיים
.	19.6	גרוזיניים
. . .	128	123	. . .	18.5	14.4	11.7	. . .	אזרבייג'ן
168	19.3	11.5	אשכנזיים
.	13.7	הרריים
. . .	142	115	. . .	22.6	15.9	13.9	. . .	אוזבקיסטן
.	21.4	אשכנזיים
.	25.8	בוכרים

(a) יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 3075-3078 - 1959

Ibid., files 5201, 5205-5208, 5211, 5212, 5215, 5216 - 1970

Ibid., files 7239, 7241, 7245-7247, 7250, 7251, 7253, 7254 - 1979

:1989

(רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה): Itogi (1989), vol. VII, part 5, tab.78-80

(שאר הרפובליקות של בריה"מ): Vsesoiuznaia (1989), tab.33c(no published)

מספרים מוחלטים של יהודים בגיל 20+ לפי רפובליקות - ראה לוח ב'5' בנספח

לוח 2.6.

אחוז בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין 1959-1989)

שנות לידה	29-20	39-30	49-40	59-50
היהודים:				
1900-09	22.7
1910-19	26.3	28.4
1920-29	. . .	36.3	39.1	41.2
1930-39	33.9	48.3	50.5	51.6
1940-49	38.0	53.6	55.5	. . .
1950-59	46.6	54.7
1960-69	46.3
האוכלוסייה הכללית:				
1900-09	3.1
1910-19	4.0	4.6
1920-29	. . .	5.8	7.0	7.2
1930-39	5.0	10.1	10.8	11.5
1940-49	9.9	16.2	18.2	. . .
1950-59	12.9	18.2
1960-69	15.4
"המקדם היהודי":				
1900-09	736
1910-19	651	620
1920-29	. . .	628	557	576
1930-39	678	479	467	450
1940-49	385	332	304	. . .
1950-59	362	300
1960-69	301

מקורות לחישוב - ראה לוח 2.2.

לוח 2.6A. אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קוהורטות (שנות לידה) וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין 1959-1989)

שנות לידה	29-20	39-30	49-40	59-50
היהודים:				
1900-09	19.6
1910-19	23.2	25.7
1920-29	. . .	32.0	36.8	39.0
1930-39	21.7	45.2	49.3	50.5
1940-49	18.6	51.4	54.0	. . .
1950-59	33.9	52.9
1960-69	34.9
האוכלוסייה הכללית:				
1900-09	2.5
1910-19	3.2	3.9
1920-29	. . .	4.3	6.2	6.8
1930-39	2.7	8.8	10.3	11.0
1940-49	5.0	14.9	17.3	. . .
1950-59	8.3	17.0
1960-69	10.5
"המקדם היהודי":				
1900-09	777
1910-19	732	662
1920-29	. . .	754	592	574
1930-39	793	514	480	460
1940-49	372	346	311	. . .
1950-59	410	312
1960-69	331

מקורות לחישוב - ראה לוח 2.2.

לוח 2.7.

אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1939-1989 לפי רפובליקות
(בגיל 20 ומעלה; לפי מפקדי האוכלוסין)

שיעור הגידול:					1989	1979	1970	1959a	1939	רפובליקות
1959-1989	1979-1989	1970-1979	1959-1970	1939-1959						
199	118	130	130	256	43.3	36.6	28.2	21.8	8.5	בריה"מ-סה"כ
183	117	123	127	206	54.5	46.8	38.1	29.9	14.5	רספס"ר
230	123	156	152	284	37.3	30.3	19.4	16.2	5.7	אוקראינה
273	127	117	145	387	34.9	27.4	23.5	12.8	3.3	בלרוסיה
307	128	160	149	. . .	30.4	23.7	14.8	9.9	. . .	מולדביה
290	39.2	13.5	. . .	ליטא
253	122	145	143	. . .	42.6	34.9	24.1	16.9	. . .	לטביה
. . .	127	189	35.4	27.8	14.7	. . .	4.6	גרוזיה
.	41.5	אשכנזים
.	30.5	גרוזיניים
. . .	103	123	. . .	261	31.8	30.8	25.1	. . .	9.0	אזרבייג'ן
154	36.2	23.5	. . .	אשכנזים
.	7.1	הרריים
. . .	115	139	34.0	29.5	21.1	. . .	5.4	אוזבקיסטן
.	39.1	אשכנזים
.	19.8	בוכרים

(a) יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, file 721 - 1939

1989-1959 - ראה לוח 2.5

מספרים מוחלטים של יהודים בגיל +20 לפי רפובליקות - ראה לוח ב'5' בנספח.

לוח 2.8.

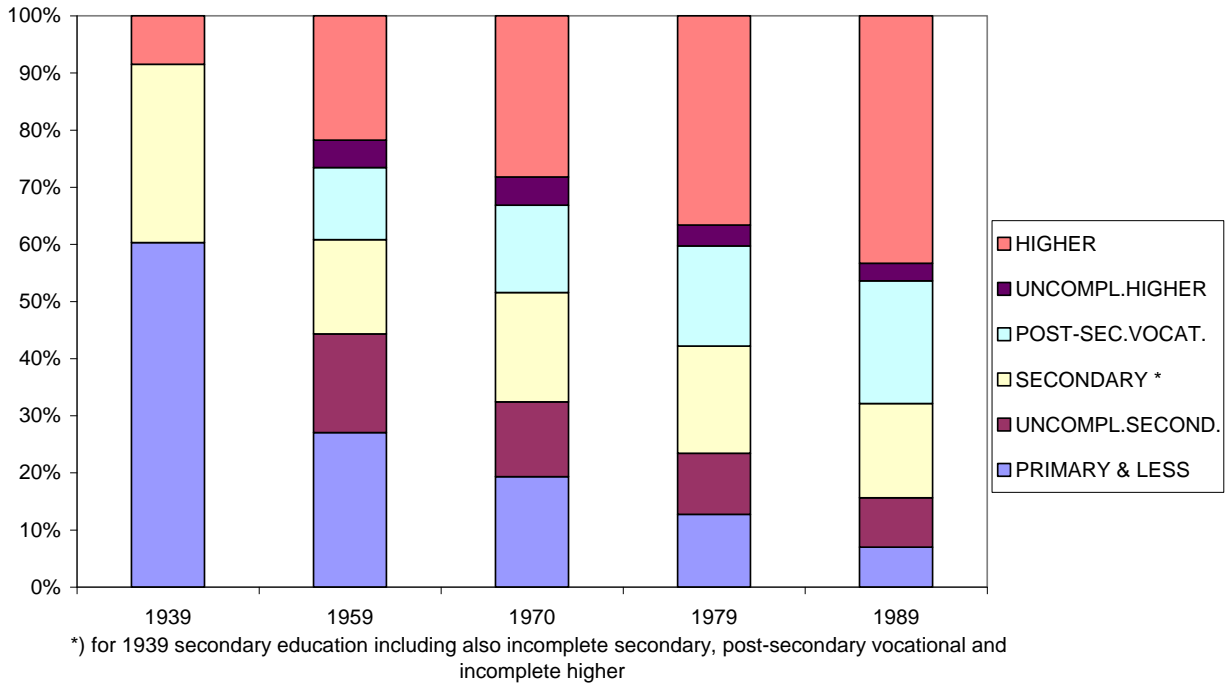
רמת ההשכלה הממוצעת של האוכלוסייה היהודית והכללית לפי קהורטות (שנות לידה) וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין 1959-1989; שנות לימוד) a

שנות לידה	29-20	39-30	49-40	59-50
היהודים:				
1900-09	8.4
1910-19	9.6	9.9
1920-29	. . .	10.7	11.1	11.4
1930-39	10.8	12.1	12.3	12.5
1940-49	11.5	12.8	13.0	. . .
1950-59	12.3	13.0
1960-69	12.5
האוכלוסייה הכללית:				
1900-09	3.6
1910-19	4.5	4.8
1920-29	. . .	6.3	6.6	6.7
1930-39	6.5	7.5	7.6	7.9
1940-49	8.8	9.6	10.2	. . .
1950-59	10.1	10.9
1960-69	10.9
"המקדם היהודי":				
1900-09	233
1910-19	212	207
1920-29	. . .	170	169	170
1930-39	165	161	161	157
1940-49	130	134	128	. . .
1950-59	122	119
1960-69	114

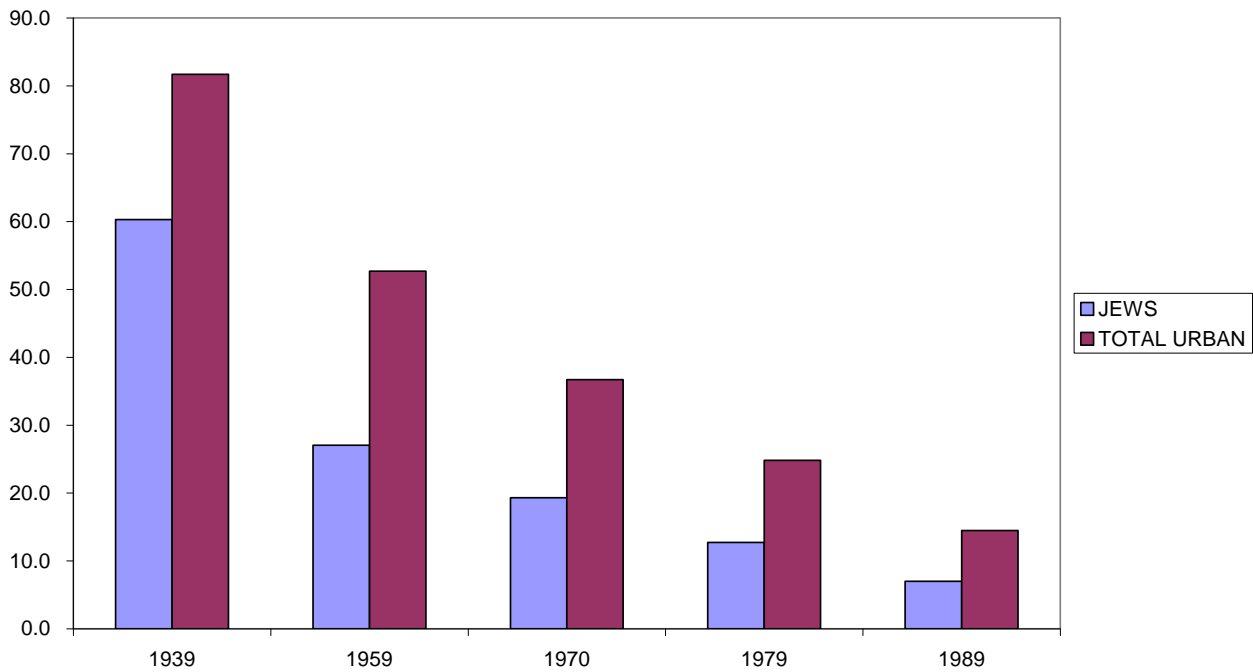
a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתיים - כ-0.

מקורות לחישוב - ראה לוח 2.2.

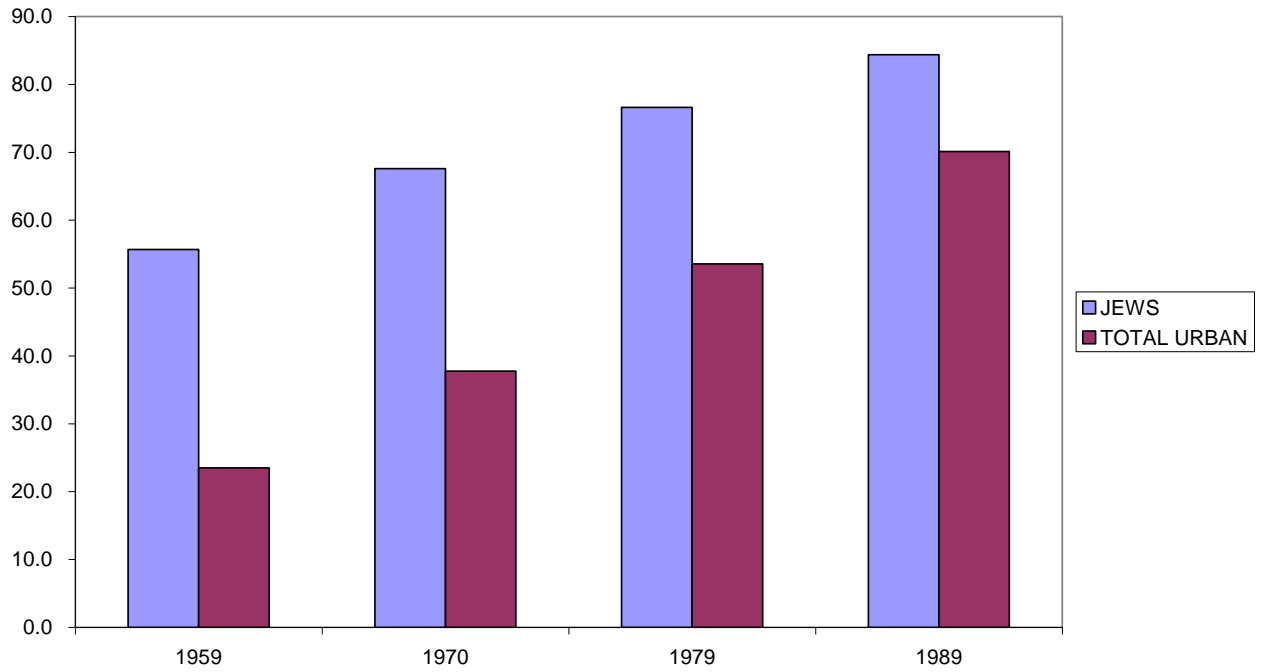
Pic.2.1. JEWISH POPULATION 20+ BY LEVEL OF EDUCATION (%), 1939-1989

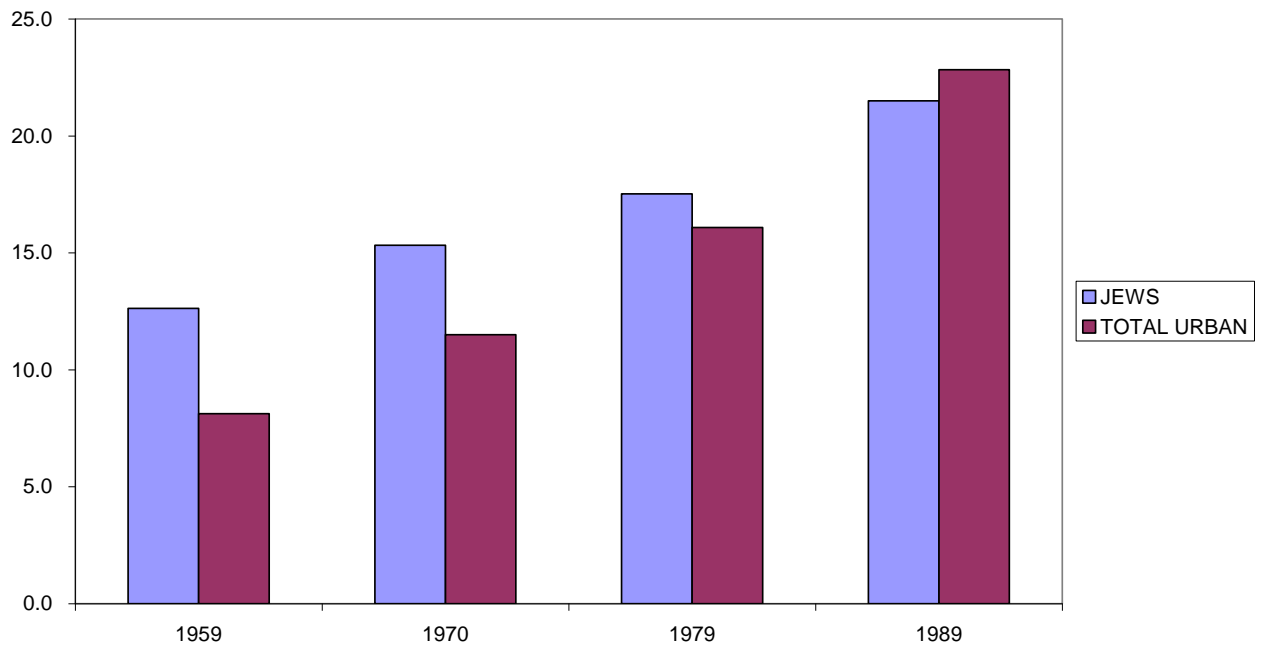
Pic.2.2. PRIMARY & LESS EDUCATION (%) - JEWS & TOTAL URBAN (age 20+), 1939-1989

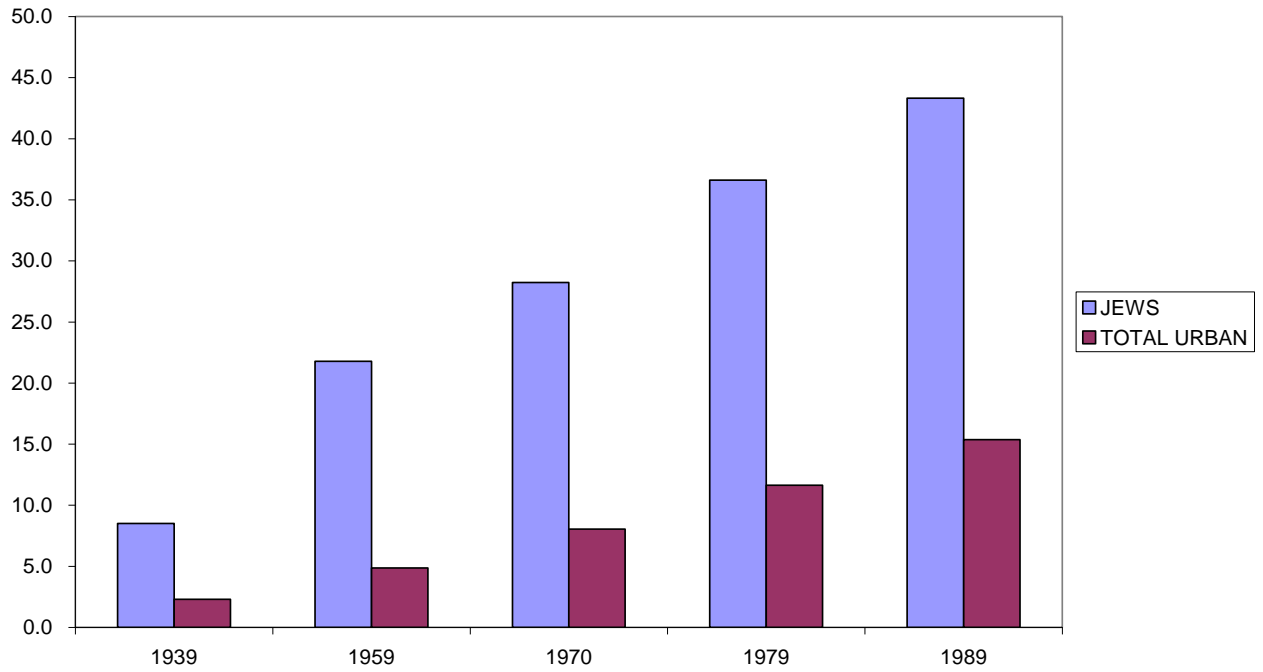
Pic.2.3. SECONDARY & MORE EDUCATION (%) - JEWS & TOTAL URBAN (age 20+), 1959-1989

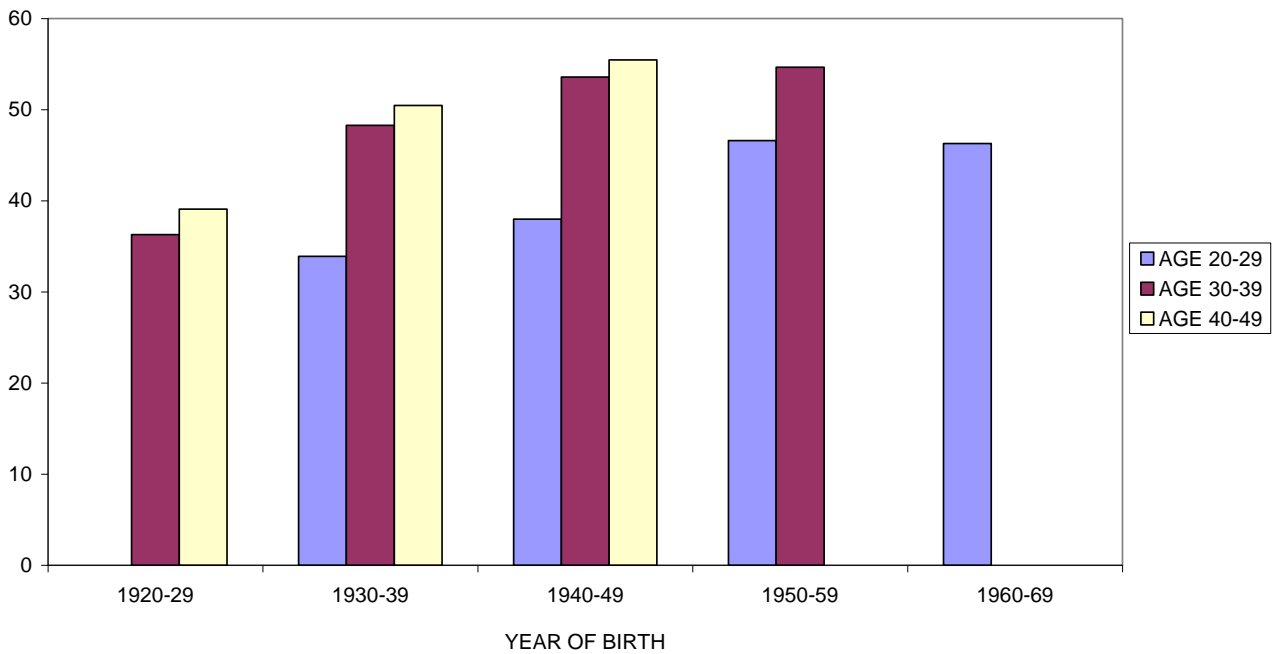
Pic.2.4. POST-SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION (%) - JEWS & TOTAL URBAN (age 20+), 1959-1989

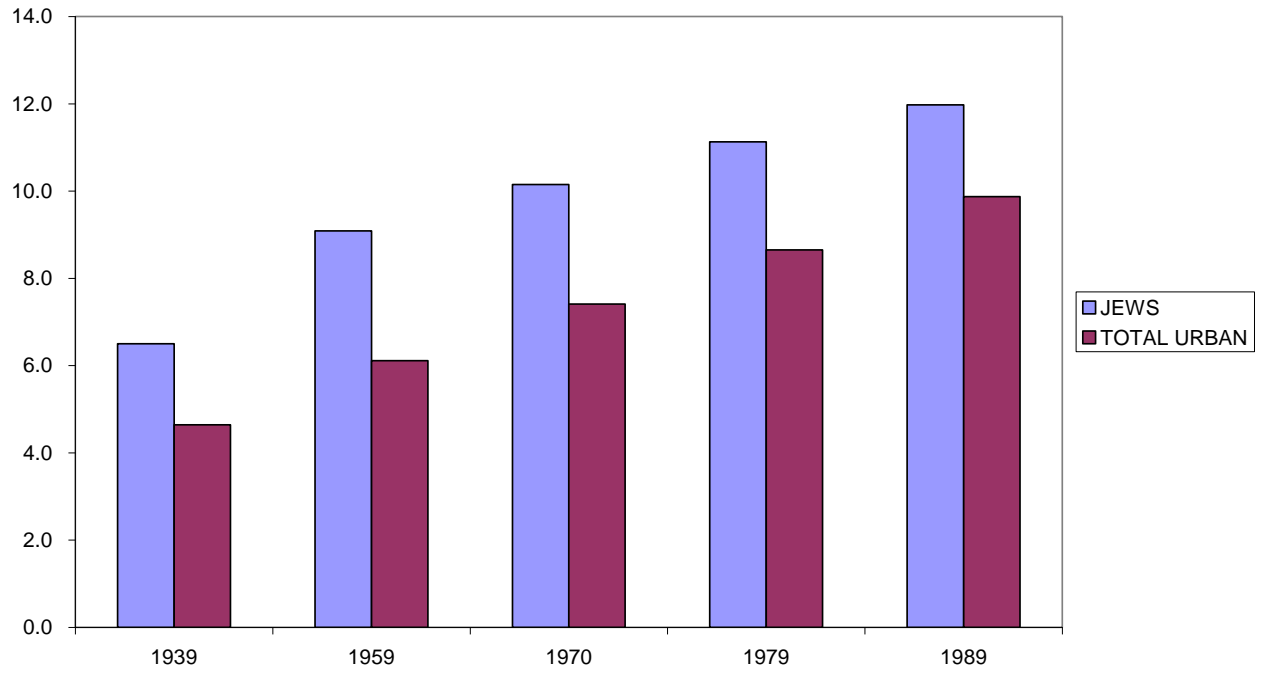
Pic.2.5. HIGHER EDUCATION (%) - JEWS & TOTAL URBAN (age 20+), 1939-1989

Pic.2.6. PERCENTAGE OF JEWS WITH HIGHER EDUCATION (INCLUDING INCOMPLETE) BY COHORT (YEAR OF BIRTH) AND AGE (according to Censuses 1959-1989)

Pic.2.7. AVERAGE LEVEL OF EDUCATION (YEARS) - JEWS & TOTAL URBAN (age 20+), 1939-1989

פרק 3.

התלמידים והסטודנטים היהודים בבתי-הספר ובמוסדות להשכלה

בפרק הקודם דנו ברמת השכלתם של יהודי ברית המועצות (בעיקר על סמך מפקדי האוכלוסין). בפרק הנוכחי נדון בתהליך הלימודים ובהשתלבותם של היהודים בו. המקורות העיקריים לפרק הם דיווחי מוסדות הלימודים על הרכבם האתני של התלמידים והסטודנטים, שנאספו על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של ברית המועצות (תדירות הדיווחים האלה השתנתה במשך הזמן). רק במקרים מסוימים נשתמש גם בנתוני מפקדי האוכלוסין, בעיקר בשנים 1939 ו-1959 על מספר היהודים הלומדים (הנתונים הדומים נאספו גם במפקדים המאוחרים יותר, אך לא פורסמו ולא נמצאו בארכיונים).

ראוי לציין שלימודים בבריה"מ (בעיקר אקדמיים ועל-תיכוניים מקצועיים) התנהלו בשלושה אופנים: לימודי יום [dnevnoe obuchenie] שנחשבו לעיסוקו העיקרי של הסטודנט (חלק ניכר מהסטודנטים האלה קיבלו מלגות קיום); לימודי ערב [vechernee obuchenie] שהיו מיועדים לסטודנטים העובדים והמתגוררים במקום הלימודים; ולימודים אקסטרניים (בהתכתבות) [zaochnoe obuchenie] שהיו מיועדים לסטודנטים העובדים המתגוררים מחוץ למקום הלימודים. שתי הצורות האחרונות של הלימודים נחשבו ליוקרתיות פחות, היו ממושכות יותר זמן ואופיינו בשיעורי נשירה גבוהים.

בפרק זה נדון בחלקם של היהודים במוסדות החינוך השונים, ובמיוחד במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, אבל גם בבתי-הספר היסודיים והתיכוניים וכן בבתי-הספר התעשייתיים (FZU). חשוב גם לציין, שהנתונים שבידינו מתייחסים למוסדות החינוך האזרחיים בלבד, ואינם כוללים את מוסדות הצבא, KGB והמשטרה, וגם את מוסדות המפלגה הקומוניסטית, שבכל אלה למדו אחוז ניכר מכלל הסטודנטים בברית המועצות.

3.1. התלמידים היהודים בבתי-ספר יסודיים ותיכוניים

הנתונים הראשונים על התלמידים היהודים בבתי-הספר בתקופת השלטון הסובייטי מתייחסים לשנות ה-20. ביטול ההגבלות על כניסת היהודים למוסדות הלימוד שהיו בתוקף בזמן משטר הצאר ותהליך מעבר היהודים מהעיירות לערים הגדולות לָנוּה בעלייה מזוּרזת במספר התלמידים היהודים במוסדות לימוד שונים. בתקופה זו מערכת החינוך הסובייטית רק התחילה להתעצב, ואז היו מספר סוגים של בתי-ספר: בתי-ספר של הדרגה הראשונה [shkoly pervoi stupeni] (יסודיים של 4 שנים); בתי-ספר 7-שנתיים; בחלק מהרפובליקות (פרט לאוקראינה ולבלרוסיה) היו גם בתי-ספר 9-שנתיים ובתי-ספר של הדרגה השנייה [shkoly vtoroi stupeni] (על-יסודיים של 5 שנים). גיל תחילת הלימודים בבית-הספר אז נקבע ב-8 שנים.

מספר התלמידים היהודים בכל בתי-הספר הנ"ל היה בשנת הלימודים 1925/26 287 אלף איש, ובשנת הלימודים הבאה (1926/27) הוא הגיע ל-300 אלף או 3% מכל התלמידים (פי 2 מאחוז היהודים מכלל הילדים בגיל בית-הספר). לצערנו, אין לנו נתונים על חלוקת התלמידים היהודים לפי שנות לימוד בתקופה זו, אבל ההשוואה בין אחוז היהודים בבתי-הספר של הדרגה הראשונה (שהיו בהם רק לימודים יסודיים) ולבין בתי-הספר 7-שנתיים, 9-שנתיים ושל הדרגה השנייה (שבהם היו גם לימודים על-יסודיים) מראה שבקבוצה הראשונה של בתי-הספר היה רק אחוז אחד של היהודים, ובקבוצה השנייה - 9% (לוח 3.1). כנראה, עובדה זו קשורה לכך שבתי-הספר היסודיים גרידא היו באזורים כפריים, שאחוז היהודים בהם היה די קטן. מצב דומה היה גם ברפובליקות מסוימות (לוח ג'2 בנספח).

עם זאת כדאי לציין שבשנת 1926 עדיין לא כל הילדים היהודים הצטרפו למערכת החינוך הסובייטית: לדוגמה, לפי מפקד 1926 באוקראינה, היו 205 אלף ילדים יהודים בני 8-14, 169 אלף (82%) מהם למדו בבתי-ספר סובייטיים; לעומת זאת, בבלרוסיה כמעט כל הילדים היהודים בני 8-14 למדו במערכת החינוך הסובייטית.

ועוד כדאי לציין, שאם בשנת הלימודים 1926/27 היו בקרב התלמידים היהודים בבתי-הספר היסודיים ברספס"ר 49% בנות, באוקראינה ובבלרוסיה - 51%, הרי שבפדרציה הטרנס-קווקזית (שכללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן) רק 30%, באוזבקיסטן 41% (Natsional'naia, 1930, p.281).

בשנת 1930 החליטה הממשלה על הפעלת חינוך חובה יסודי (4 שנות לימוד) ובאזורים עירוניים – חינוך תיכון לא-מלא חובה (7 שנות לימוד). בו-זמנית נוספה כיתה עשירית בבתי-הספר התיכוניים. שינויים אלה, בליווי תהליכי עיור ותיעוש מזורזים בעקבות תוכנית החומש הראשונה (1928-1932), הגדילו את מספר התלמידים בקרב האוכלוסייה הכללית, ובעקבות כך, הצטמצם שיעור היהודים בקרב כלל התלמידים בשנות השלושים, אף כי מספרם המוחלט המשיך לגדול, והגיע בשנת הלימודים 1938/39 (לפי מפקד האוכלוסין) לחצי מיליון (לוח 3.1).

גם הפער באחוז היהודים בין הכיתות היסודיות לבין הכיתות העל-יסודיות הצטמצם, אף כי בשנת הלימודים 1938/39 אחוז היהודים בכיתות 5-7 עדיין היה גדול פי 2, ובכיתות 8-10 - גדול פי-6 מאשר בכיתות 1-4 (לוח 3.1). זאת ועוד, בבלרוסיה היו היהודים 22% מכל התלמידים בכיתות 8-10, באוקראינה - 14%. זאת אומרת, שכבר אז היהודים הצעירים התכוננו במידה רבה יותר, לרכוש השכלה גבוהה, לעומת בני גילם הלא-יהודים, שרובם, אחרי לימודים לא-מלאים בבית-הספר התיכון (7 כיתות) או אפילו אחרי בית ספר יסודי, למדו בבתי-ספר תעשייתיים (FZU) או התחילו לעבוד במפעלי הייצור.

בבחינת החינוך היסודי והעל-יסודי בקרב האוכלוסייה היהודית בשנות ה-20 וה-30, מן הראוי להתייחס גם אל בתי-הספר בידיש. תופעה זו נחקרה לא מעט (ראה לדוגמה: ליפסט, 1970; Halevy, 1976;

(Shulman, 1971; Selimenev & Zeltzer, 2000). כאן נעסוק רק בשאלה על חלקם של הלומדים בידיש בקרב כלל התלמידים היהודים בבתי-הספר הסובייטיים.

מספרם המוחלט של התלמידים ששפת הלימוד שלהם הייתה יידיש (כולל בתי-הספר הדו-לשוניים) בשטח של רספסי"ר, אוקראינה ובלרוסיה (ברפובליקות אלו גרו רובם המכריע של היהודים האשכנזים של ברית המועצות) עלה בשנים 1923-1932 מ-64 ל-155 אלף, וכך גם אחוזם בקרב כל התלמידים היהודים עלה מ-26% ל-40%. אבל בעוד שבכיתות היסודיות שיעור זה הגיע כמעט למחצית, הרי שבכיתות העל-יסודיות - הוא הגיע רק לרבע. מגמות דומות אנו רואים במיוחד באוקראינה ובלרוסיה. משנת 1933 הסתמנה מגמה לצמצום במספר בתי-הספר בידיש (ראה לוח ג'3 בנספח). כדאי לשים לב, שברספסי"ר אחוז התלמידים היהודים שלמדו בידיש היה נמוך בהרבה לעומת אוקראינה ובלרוסיה, והצטמצם כבר מסוף שנות ה-20. גם באזרבייג'ן שיעור קטן של הילדים היהודים (האשכנזים) למדו בידיש, ורק בכיתות היסודיות (בשנת 1927/28 - 11%). לעומת זאת, באוזבקיסטן שני שלישים מהתלמידים היהודים (האשכנזים) בשנת 1930/31 למדו בידיש, אך בכיתות על-יסודיות - רק 10% (ראה: (Massovoe, 1933, part II, tab.III; Narodnoe, 1928, tab.4).

ברוב אזורי ברית המועצות, בסוף שנות ה-30, בתי-הספר ששפת הלימוד בהם הייתה יידיש הפסיקו להתקיים, אך באוקראינה בשנת הלימודים 1938/39 עדיין למדו בידיש כ-39 אלף תלמידים (כ-15% מכלל התלמידים היהודים), בעוד שבבלרוסיה בתי-ספר אלו כבר נסגרו, וברספסי"ר למדו באותה שנה בידיש רק 881 תלמידים (כנראה, בבירוביג'ין) (Kratkaia, vol.VIII, p.p.178-179). זאת ועוד, באזור בירוביג'ין בתקופת המלחמה (1942/43 שנת הלימודים) עדיין היו קיימים 3 בתי-ספר דו-לשוניים (שפות הלימוד: רוסית-יידיש), שלמדו בהם 691 תלמידים, מהם בכיתות היסוד (1-4) - 473, בכיתות תיכון לא מלא (5-7) - 198, ובכיתות תיכון מלא (8-10) - 20 תלמידים (RGAE, Fund 1562, list 17, file 850).

בעקבות השואה וגם בעקבות התהליכים הדמוגרפיים שהתרחשו לאחר המלחמה, הצטמצם בשנת הלימודים 1958/59 לעומת 1938/39 מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר יותר מפי 2: מ-501 ל-224 אלף, ואחוזם מכלל התלמידים - מ-1.6% ל-0.8%. אחוזם מכלל התלמידים נע מ-0.5% - ברספסי"ר ועד 3.7% - במולדביה (לוח ג'2 בנספח).

באשר לאחוז התלמידים היהודים לפי קבוצות הכיתות, יש להביא בחשבון שני שינויים במערכת החינוך הסובייטית, שהונהגו בזמן המלחמה (משנת 1944): גיל תחילת הלימודים בבית הספר נקבע ל-7 (במקום 8), ובנוסף לכך נפתחו בתי-ספר ללימודי ערב לבני-נוער שלא הספיקו לסיים את לימודיהם התיכוניים ויצאו לעבוד. הדבר האחרון הפחית את אחוז היהודים בבתי-הספר.

אף שהן מספרם מוחלט, והן אחוזם של היהודים בשנת הלימודים 1958/59 הצטמצם בכל קבוצות הכיתות לעומת מספרם בשנת הלימודים 1938/39, ראוי לציין, שבשנת הלימודים 1958/59 (בניגוד לשנת

הלימודים 1938/39) אחוז התלמידים היהודים בכיתות 8-10 היה נמוך מזה שהיה בכיתות 5-7 (ראה לוח 3.1). הסיבה העיקרית לתופעה זו – שבשנת 1959 בגיל בית-הספר התיכון (14-17) נמצא המספר המצומצם של בני-הנוער היהודים שנולדו בתקופת המלחמה (אמנם תופעה זו הייתה אופיינית לכלל האוכלוסייה, בקרב היהודים היא בלטה במיוחד בעקבות השואה). הסיבה הנוספת, שבתקופה זו חלק מהתלמידים היהודים, שחשו שלא יתקבלו למוסדות להשכלה גבוהה מיד אחרי בית ספר תיכון (עקב מדיניות הנחות לבעלי ניסיון העבודה בייצור ולמשוחררי צבא), העדיפו אחרי לימודים לא מלאים בבית-ספר תיכון ללמוד במוסדות על-תיכוניים מקצועיים ("טכניקום"), שבעלי ציונים גבוהים מבית הספר יכלו להיכנס לשם אפילו ללא בחינות.

התפלגות בני-הנוער היהודים בגיל 14-17, לפי סוגי בתי-הספר וכיתות שונות בשנים 1939 ו-1959 (לפי מפקדי האוכלוסין) מראה ירידה בשיעור הלומדים בכיתות 5-7 ועלייה בכיתות 8-10 העליונות (עקב הפחתת גיל תחילת הלימוד בבית הספר). רק בגיל 17 אחוז הלומדים בכיתות 8-10 ירד בשנת 1959 לעומת 1939 ועלה במקביל אחוז היהודים שלמדו במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית. מעניין לציין, שאחוז היהודים בגיל 17, שלא למדו בשום מקום, לא השתנה בשנת 1959 לעומת 1939, ואילו בגילים הצעירים אחוזי הלא-לומדים ירדו פי 2 (ראה לוח ג'4 בנספח).

מהתפלגות היהודים וכלל בני-הנוער בגיל 14-17 לפי מין וסוג בתי-הספר שבהם למדו בשנת 1959 (ראה לוח ג'5 בנספח), ניתן לראות שבכל השנתונים שיעור הלומדים בבתי-הספר התיכוניים היה גבוה יותר בקרב היהודים לעומת כלל הנערים, וכך גם במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, והפרש זה היה גבוה יותר בקרב הבנות לעומת הבנים. בו-בזמן, שיעור הלומדים בבתי-הספר התעשייתיים (FZU) היה קטן יותר בקרב היהודים מאשר בקרב כלל בני-הנוער, וכך גם שיעור בני-הנוער שלא למדו כלל היה קטן בהרבה בקרב היהודים.

מעניין להשוות גם הרכבם האתני של תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים לפני ואחרי המלחמה (הנתונים מתייחסים לשנות לימוד 1935/36 ו-1958/59 בהתאמה). אנו רואים שפחת אחוז לא רק של יהודים, אלא גם של רוסים, אוקראינים ובלורוסים, ואילו עלה אחוז לאומים "מוסלמים" ובמקצת – גם "אחרים" בקרב התלמידים (ראה לוח ג'7 בנספח), שמוסבר בעיקר ע"י הגורמים הדמוגרפיים.

אחרי שנת 1959 אין לנו נתונים על מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים, אבל מפרק 2 כבר ראינו שאחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב יהודים בני 20-29 עלה מ-73% בשנת 1959 ל-96% בשנת 1989. אולם גם בקרב כלל הצעירים בגיל זה - בעיקר עקב החלת חוק חינוך תיכון חובה – אחוז בוגרי התיכון עלה באותה תקופה מ-23% עד 92%.

3.2. התלמידים היהודים בבתי-ספר תעשייתיים ומקצועיים, להכנת עובדי "הצווארון הכחול"

בשנות ה-20 דגל השלטון הסובייטי במדיניות פיתוח מזורז של מוסדות שונים להכשרת עובדי תעשייה וענפי ייצור אחרים. בו בזמן, גם ה"יבסקציה" של המפלגה הקומוניסטית מצד אחד, וגם ארגון אורט מצד אחר, ניסו לשלב יותר יהודים במערכת הכשרה מקצועית⁴⁵.

בשנת הלימודים 1925/26 למדו בבתי-הספר המקצועיים [profshkoly] והתעשייתיים [fabrichno-zavodskie uchilishcha] כ-21 אלף יהודים (לא כולל קורסים מקצועיים למבוגרים), וכעבור שנתיים עלה מספרם ל-29 אלף. שיעור הלומדים בבתי-ספר אלה ל-1,000 בני נוער יהודי בני 15-19 עלה בתקופה זו מ-70 ל-91 (ראה לוח 3.2). היהודים היו 10% מכלל התלמידים בבתי-הספר המקצועיים והתעשייתיים - קצת יותר מאשר בבתי-הספר העל-יסודיים העיוניים.

מספר היהודים שלמדו בבתי-הספר התעשייתיים והמקצועיים בשנת 1930 נשאר ללא שינוי, ואחוזם מכלל התלמידים ירד ל-6.5%. מעניין לציין שלעומת מספר היהודים בבתי-ספר אלה ברספס"ר ובבלרוסיה, בשנים 1927-1930, שעלה פי-3, הרי שבאוקראינה הוא הצטמצם ב-13% (ראה לוח ג'6 בנספח). תופעה זו, כנראה, קשורה לכך, שבאוקראינה באותה תקופה גדל מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה, וברספס"ר ובבלרוסיה הוא קטן (ראה בהמשך), ובעקבות כך נאלצו יהודים רבים ללמוד בבתי-ספר מקצועיים.

נתגלו גם הבדלים בשיעור התלמידים היהודים בבתי-הספר המקצועיים, לפי הענף הכלכלי של התמחותם (ראה לוח 3.3). לדוגמה, בשנת 1930 בבתי-הספר המקצועיים (FZU) שהכשירו פועלים לתעשייה הכבדה, היו 6.4% יהודים; לבנייה - 5.2%; לתחבורה - 4.6%; לחקלאות - 0.4% בלבד. בו בזמן בבתי-הספר לבעלי-מלאכה (חייטות, סנדלרות וכו') היו 16.4% יהודים, לשירותים (ספרות, שענות, צילום וכו') - 8.4%, כלומר היהודים העדיפו ללמוד את המקצועות "היהודים" המסורתיים (Podgotovka, 1933, tab.6, p.87).

מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר המקצועיים והתעשייתיים עלה בשנתיים (1931-1932) מ-29 אלף ל-40 אלף, ושיעורם ל-1,000 יהודים בני גיל 15-19 עלה פי-1.5 (מ-97 ל-148), בעקבות התיעוש המואץ. אבל מספרם הכללי של התלמידים בבתי-ספר אלה עלה מהר יותר, ועקב כך אחוז היהודים בקרבם ירד מ-6.5% ל-4.2%.

מאמצע שנות ה-30, עקב הצטרפותם ההמונית של היהודים למוסדות להשכלה הגבוהה ועל-תיכונות מקצועיות, מספר היהודים בבתי-הספר התעשייתיים והמקצועיים ואחוזם בו התחיל לרדת באופן

⁴⁵ בסעיף זה מדובר רק בבתי-הספר המקצועיים להכשרת פועלי "הצווארון הכחול" (מסגרים, בנאים, תופרים וכדו'), ולא ב"טכניקומים" ובמוסדות על-תיכוניים מקצועיים אחרים (להכשרת טכנאים, אחיות, מורים וכו'), שנדון בהם בהמשך

דרסטי: פי-3 במשך 6 שנים (1933-1939). בשנת הלימודים 1938/39 (לפי מפקד האוכלוסין) בבתי-ספר אלה למדו רק 13 אלף יהודים או 1% בלבד מכלל התלמידים (אם לא נכלול את בתי-הספר החקלאיים, אז שיעור היהודים היה 1.7% מכלל התלמידים). ירידה מהירה במספר התלמידים היהודים בבתי-הספר המקצועיים לפועלים התרחשה בכל הרפובליקות, פרט לאזרבייג'ן ואוזבקיסטן (לוח ג'6 בנספח); זאת כנראה בשל הצטרפותם של היהודים ההרריים והבוכרים למערכת הכשרת הפועלים.

בשנת 1959 (לפי מפקד האוכלוסין) רק כאלפיים יהודים למדו בבתי-הספר המקצועיים להכשרת הפועלים (PTU/FZU), או 0.3% מכלל התלמידים בבתי-ספר אלה, ו-22 איש ל-1,000 יהודים בני 15-19. יש לציין, שנתוני מפקד 1959 התייחסו ליהודים האשכנזים בלבד. ייתכן שבקבוצות הלא-אשכנזיות שיעור זה היה גבוה יותר.

ראוי גם לציין, שגם בשנות ה-30 וגם בשנת 1959 אחוז הנשים בקרב היהודים שלמדו בבתי-הספר המקצועיים היה גבוה יותר לעומת אחוז הנשים מכלל התלמידים בבתי-ספר אלה (ראה לוח 3.2); נראה שהסיבה לכך היא שיחסית היהודים למדו יותר את המקצועות בתחום השירותים.

בקרב התלמידים בבתי-הספר התעשייתיים והמקצועיים (PTU/FZU) בשנים 1927-1959 אלה ירד לא רק אחוז היהודים, אלא גם הרוסים, הגרוזינים והארמנים, דהיינו הלאומים שבהם אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה היה גבוה. לעומת זאת, אחוזי האוקראינים, הבלרוסים, הלאומים של מרכז אסיה ו"אחרים" בקרב תלמידי בתי-הספר אלה - עלו בהתמדה (ראה לוח ג'7 בנספח).

באותו לוח ערכנו השוואה לפי הרכב אתני בין תלמידי בתי-ספר תעשייתיים-מקצועיים – מצד אחד, לבין בתי-ספר תיכוניים – מצד אחר בשנת 1959. אנו רואים שרק בקרב הלאומים הסלאביים אחוז הלומדים בבתי-הספר התעשייתיים-מקצועיים היה גבוה יותר מאשר בבתי-הספר התיכוניים, ובקרב שאר הלאומים (כולל היהודים) התמונה הייתה הפוכה (לוח ג'7 בנספח). נראה, שרק אצל הלאומים הסלאביים מעמד הפועל המקצועי בתעשייה זכה ליוקרה גבוהה יחסית. באשר לבני שאר הלאומים של ברית המועצות, הרי שפחות משכילים מהם נשארו "כפריים" או עברו לערים כפועלים בלתי-מקצועיים, ואילו יותר משכילים שאפו להשכלה גבוהה ועל-תיכונית-מקצועית. כמוכן, היהודים, בהיותם עירוניים, השתייכו לקבוצה השנייה. לצערנו, אין לנו נתונים על הרכבם האתני של תלמידי בתי-הספר המקצועיים לאחר שנת 1959.

3.3 התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית

א) מגמות כלליות

כבר מתחילת התקופה הסובייטית הואץ פיתוחם של המוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית ("טכניקום"). במשך חמש שנים (1925-1930) בלבד גדל מספרם הכולל של התלמידים במוסדות אלה מ-176 ל-529 אלף או פי-3. גם מספר היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים אלו עלה מ-

15 ל-37 אלף. אחוז היהודים ב"טכניקום" בתקופה זו לא השתנה באופן משמעותי ונע בין 7% ל-8% (ראה לוח 3.4).

בשנת הלימודים 1932/33 הגיע המספר התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית ל-46 אלף, אבל אחוז היהודים מכלל תלמידי מוסדות אלה התחיל לרדת. אחרי שנת 1932 גם מספרם המוחלט של היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים ירד בהתמדה (לוח 3.4), מכיוון שהיהודים הצעירים שאפו להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה (ראה להלן). במשך 8 שנים (1933-1940) מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים-מקצועיים ירד פי-2 והסתכם בשנת 1940/41 ב-24 אלף (2.5% מכלל התלמידים).

מעניין לציין שבמוסדות אלה אחרי שנת 1933 התחיל לרדת לא רק אחוז היהודים, אלא גם אחוז הגרוזינים והארמנים (שקודם היה בעלייה), ואילו התחיל לעלות אחוז הרוסים (לוח ג' 8 בנספח).

באשר למצב אחרי מלחמת העולם השנייה, לפי דיווחי מוסדות שונים יש לנו נתונים על התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית רק משנת 1948. בנוסף לכך יש לציין, שלעומת לימודי יום וערב בשנים 1948-1957 שהיקף המוסדות (גם להשכלה על-תיכונית מקצועית, וגם להשכלה גבוהה) היה למעשה מלא, הרי שבנוגע ללימודים אקסטרניים, חלק ניכר מהדיווחים על הרכבם האתני של התלמידים לא נמצאו בארכיון (מחסור המידע העיקרי היה לגבי רספס"ר)⁴⁶.

מכיוון שמספרם הכולל של התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית (כולל לימודים אקסטרניים) ידוע לנו, חישבנו את מספר היהודים בלימודים אקסטרניים, בהכפלת אחוז היהודים הלומדים לימודים אקסטרניים (במוסדות שלגביהם נרשמו דיווחים על היהודים) במספרם הכולל של התלמידים האקסטרניים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית. אחר כך חישבנו את מספרם המשוער של התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית (כולל אקסטרניים).

כמו כן, בדיווחי המוסדות על הרכבם האתני של התלמידים בשנים 1948-1953 יש נתונים לא רק לגבי כל הלומדים, אלא גם על מתקבלים לשנה א' ועל מסיימי הלימודים באותה שנה. זה נותן אפשרות לחשב מספר התלמידים מיד אחרי המלחמה (בשנת 1945/46).

חישוב על סמך הנתונים על מספר היהודים - בוגרי מוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית (בשנת הלימודים 1948/49 - 6.5 אלף או 2.4% מכלל הבוגרים), בהתחשבות בתקופת הלימודים הממוצעת (כ-3 שנים) ובשיעורי הנשירה דאז (כשליש מכלל התלמידים היהודים), מראה שבשנת הלימודים 1945/46

⁴⁶ ייתכן שהעובדה קשורה למבנה המפלגה הקומוניסטית, שבפיקוחה היו כל תחומי החיים בחברה הסובייטית. כידוע, בכל רפובליקה (פרט לרספס"ר) היה הוועד המרכזי של המפלגה, שהתעניין במצב ברפובליקה (גם בתחום השכלה), ואילו ברספס"ר לא היה גוף כזה (הוועדים המחוזיים היו תחת פיקוח ישיר של הוועד המרכזי הארצי (TsK VKP (b)). לכן דיווח כולל בשטח רספס"ר לא נדרש על ידי השלטונות.

מספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים הסתכם בערך ב-25 אלף איש (2.5% מכלל התלמידים); כלומר דומה למצב שלפני המלחמה. אבל שיעור התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית ל-1,000 יהודים בני 15-24 עלה באופן משמעותי לעומת התקופה לפני המלחמה: מ-49 ל-72 (לוח 3.4).

בשנת הלימודים 1948/49 הסתכם מספר היהודים ב"טכניקום" ב-30 אלף איש (לוח 3.4). כנראה, זה קשור לגידול בביקוש הכללי לטכנאים, למורים בבתי-ספר יסודיים, לאחיות וכו' לצורך שיקום המשק הלאומי אחרי המלחמה, וחלק ניכר מהיהודים הצעירים, שלא התכוונו ללמוד במוסדות אקדמיים, העדיפו לרכוש מקצוע "בטוח" בתחום ה"צווארון הלבן", יחד עם השכלה תיכונית. ייתכן שזה קשור גם לשינויים הדמוגרפיים בהרכב האוכלוסייה היהודית אחרי המלחמה, כלומר עודף הנשים, שנטו יותר ללכת למוסדות על-תיכוניים מקצועיים (במיוחד למכללות לחינוך, לסיעוד וכו'), לעומת הגברים: כך בשנת 1949 (לפי חישוב רטרואקטיבי על סמך מפקד 1959) בקרב יהודים בני 20-24, היו 55% נשים לעומת 48% בשנת 1939.

אולם בשנים 1949-1952 שוב ירד המספר המוחלט ואחוז היהודים הלומדים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית. בשנת הלימודים 1952/53 למדו ב"טכניקום" 28.8 אלף יהודים (1.9% מכלל התלמידים). קטן גם מספר היהודים, שהתקבלו לשנה א' למוסדות אלה: מ-9.6 אלף ב-1949 ל-8.6 אלף ב-1952. ראוי לציין, שבשנים אלו גם במוסדות להשכלה גבוהה ירד מספר היהודים - אפילו באופן משמעותי יותר (ראה להלן); כלומר, אי-אפשר להסביר ירידה באחוז היהודים ב"טכניקום" על-ידי כניסתם לאוניברסיטאות ול"אינסטיטוטים" (כפי שהיה בשנות ה-30). מכאן אפשר להסיק, שמדיניות ה"מאבק בקוסמופוליטיזם" של סטאלין חלה לא רק על מוסדות אקדמיים, אלא גם על מוסדות על-תיכוניים מקצועיים.

בשנים הראשונות אחרי מותו של סטאלין (1953-1956) מספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים עלה פי-1.7 והגיע בשנת הלימודים 1956/57 לכמעט 50 אלף. זאת ועוד, בשנים אלו עלה גם אחוז היהודים מכלל תלמידי המוסדות האלה וגם שיעורם ל-1,000 יהודים בגיל 15-24 (לוח 3.4). כדאי לציין, שמספר היהודים שלמדו במוסדות על-תיכוניים מקצועיים גדל בשנים אלו מהר יותר מאשר במוסדות האקדמיים: פי-1.7 ופי-1.3 בהתאמה (ראה לוחות 3.4 ו-3.8).

באשר לכך ראוי לציין, שבשנות ה-50 לא רק למוסדות האקדמיים, אלא גם למוסדות העל-תיכוניים מקצועיים עדיין הייתה יוקרה מסוימת, כיוון שהם אפשרו לרכוש מקצוע של "הצווארון הלבן". לאור העובדה, שאפילו אחרי מותו של סטאלין, ברפובליקות מסוימות שררה במוסדות אקדמיים מדיניות העדפת "הלאום הראשי", על חשבון המיעוטים (ראה להלן), יהודים רבים שלא הצליחו להתקבל מיד אחרי סיום התיכון למוסדות להשכלה גבוהה, העדיפו ללמוד במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (ייתכן גם שחלקם ויתרו מראש על השכלה גבוהה והלכו ל"טכניקום" או למכללות אחרי בית ספר תיכון לא-מלא).

בשנים 1957-1958 מספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים ירד באופן לא משמעותי, אבל ירד גם מספרם הכללי של התלמידים, עקב ההחלטה להעביר את הכשרתם של בעלי מקצועות מסוימים (לדוגמה, מורים לחינוך היסודי וכדו') למוסדות להשכלה גבוהה. אחוז היהודים מכלל תלמידי ה"טכניקום", גדל במקצת בשנים אלו (לוח 3.4).

ראוי לציין, שבשנת הלימודים 1958/59 נתגלה הפרש לגבי מוסדות על-תיכוניים מקצועיים בין נתוניהם של מוסדות הלימוד לבין נתוני מפקד האוכלוסין בשנת 1959 על מספר התלמידים היהודים בהם (3.47 ו-37.2 אלף בהתאמה), כלומר, ההפרש הסתכם ב-10.1 אלף איש או ב-21%. מכיוון שלגבי מספרם הכולל של תלמידי מוסדות אלה כמעט שלא היה הפרש בין שני המקורות, אפשר להניח שהסיבה להפרש זה בקרב היהודים היא שנתוני מפקד האוכלוסין בשנת 1959 לגבי היהודים הלומדים אינם מלאים: בהם לא נכללו יהודי גרוזיה ורפובליקות מרכז אסיה, ואילו ברספס"ר ובאזרבייג'ן - נכללו רק יהודים אשכנזים (על כך מצביע גם ניתוח לפי רפובליקות), ואילו בנתוני מוסדות הלימוד - נכללו כל התלמידים שנרשמו כיהודים. חשוב להדגיש, שבמוסדות להשכלה גבוהה, כמו שצוין להלן, הפרש בין שני המקורות הסתכם רק ב-4%, שמצביע על כך, ששיעור היהודים הלא-אשכנזים, שהלכו למוסדות על-תיכוניים מקצועיים היה גבוה בהרבה לעומת המוסדות להשכלה גבוהה.

בשנת הלימודים 1959/60 חלה ירידה משמעותית במספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים: מ-47.3 ל-40.6 אלף או ב-14% בתוך שנה אחת. ייתכן, ששינוי זה קשור לרפורמה החינוכית, שלפיה הוארך זמן הלימודים בבית ספר התיכון הלא-מלא מ-7 עד 8 שנים, ובבית ספר התיכון המלא - מ-10 עד 11 שנים⁴⁷. בשנת הלימודים 1960/61 מספר היהודים ב"טכניקום" ובמכללות ירד מעט בלבד.

משנת 1961 מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית שוב התחיל לעלות, ואפילו מהר יותר מאשר במוסדות להשכלה גבוהה. בשלוש שנים (1961-1963) הוא גדל ב-27% (במוסדות להשכלה גבוהה - רק ב-7%), וייתכן שזה העיד על הערמת הקשיים בדרכם של היהודים המעוניינים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה (בגלל מדיניות העדפת בעלי ניסיון בייצור, תושבי הכפר וכו'), עקב כך נאלצו יהודים רבים ללמוד במוסדות על-תיכוניים מקצועיים. למרות עלייה במספרם המוחלט של היהודים ב"טכניקומים", אחוזם היחסי בקרב כלל התלמידים בתחילת שנות ה-60 ירד בהדרגה; מה שמוסבר בסיבות הדמוגרפיות, כלומר בהקטנת הדור הצעיר של היהודים, בעוד ששיעורם ל-1,000 יהודים בני 15-24 עלה מ-150 ל-190 (ראה לוח 3.4).

בשנים 1964-1965 מספרם של היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים כמעט שלא השתנה, ואחרי שנת 1965 ירד בהתמדה גם מספרם המוחלט, וגם אחוז התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים. אבל הסיבות לתופעה זו היו שונות בפרקי זמן שונים. לדוגמה, במחצית השנייה של שנות ה-60 הסיבה העיקרית הייתה שיפור סיכויי קבלתם של יהודים צעירים למוסדות אקדמיים ועקב כך ירדה

⁴⁷ אמנם בשנת 1965 הכיתה ה-11 בתיכון בוטלה, ומשך הלימודים שוב נעשה ל-10 שנים

יוקרתם של מוסדות על-תיכוניים מקצועיים. ראייה לכך היא שדווקא בשנים אלו גדל מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות וב"אינסטיטוטים" (ראה להלן). במשך ארבע שנים (1966-1969) מספרם של היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים קטן מ-52 אלף ל-41 אלף איש או ב-21%; במקביל פחת גם שיעורם ל-1,000 יהודים בני 15-24 מ-190 ל-148 (לוח 3.4).

ירידה במספר היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית נמשכה גם בשנות ה-70: במשך 7 שנים (1970-1976) הוא פחת מ-41 אלף ל-33 אלף איש, או ב-19%. אבל עם זאת, בניגוד לתקופה הקודמת, שיעור הלומדים ב"טכניקומים" ל-1,000 יהודים בני 15-24 גדל מ-148 ל-160 (ראה לוח 3.4).

זאת אומרת, שירידה במספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים בשנות ה-70 (לעומת המחצית השנייה של שנות ה-60) חלה בעיקר על חשבון הגורמים הדמוגרפיים (צמצום הדור הצעיר של היהודים); אולם ירידה זו יכולה להיות משמעותית עוד יותר, אלמלא תופעת "דחיקתם" של היהודים ממוסדות להשכלה גבוהה, עקב המדיניות ה"אנטי-ציונית" של השלטון הסובייטי בשנות ה-70, שגרמה לחלק מהיהודים לבחור ב"טכניקום".

גם בשנות ה-80 ירד מספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (בשנת הלימודים 1989/90 לפי הערכתנו, הוא היה 14 אלף בלבד). אבל בניגוד לשנות ה-70, הוא ירד מהר יותר מאשר מספר היהודים הצעירים בגיל המתאים (15-24), וגם מהר יותר מאשר מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה. אפשר להניח, שבשנות ה-80 (דומה למחצית השנייה של שנות ה-60) גידול אפשרויות ליהודים הצעירים להיכנס למוסדות להשכלה גבוהה הביא לירידה נוספת ביוקרתה של ההשכלה העל-תיכונית מקצועית בקרבם.

ניתוח הקורלציות בנושא הקשר בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים של ברית המועצות במוסדות על-תיכוניים-מקצועיים בשנים 1949-1984 מגלה מתאם חיובי עם אחוז הרוסים, הלטבים, האסטונים והגרוזינים, ומתאם שלילי - עם הבלורוסים, המולדבים, הלאומים "המוסלמים" ו"אחרים". עם זאת, לא נמצא קשר בין אחוז היהודים לאחוז האוקראינים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (ראה לוח 6.3 בפרק 6).

(ב) מגמות לפי הרפובליקות

בשנים 1925-1930 העלייה הבולטת ביותר במספרם המוחלט של היהודים במוסדות על-תיכוניים-מקצועיים התרחשה באוקראינה - פי-4, בבלורוסיה - פי-2.4, באוזבקיסטן - פי-2, ואילו ברספס"ר - פי-1.5. אמנם אחוז היהודים בקרב תלמידי ה"טכניקומים" ירד ברוב הרפובליקות, פרט לאזרבייג'ן ואוזבקיסטן (ראה לוחות ג'9 ו-ג'10 בנספח).

בשנות ה-30 ברפובליקות אירופיות (רספס"ר, אוקראינה ובלרוסיה) ירד גם מספרם המוחלט, וגם אחוזם של היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (ראה לוחות ג'9 ו-ג'10). במשך 6 שנים (1939-1933) ירד אחוז היהודים במוסדות אלה באוקראינה מ-14% ל-6%, בבלרוסיה - מ-23% ל-7%. ברפובליקות אסיאתיות, שחלקם הניכר של אוכלוסייתן היהודית היו לא-אשכנזים, מספרם המוחלט של היהודים במוסדות אלה עלה בשנות ה-30, אבל אחוזם מכלל התלמידים ירד גם בהן (אך לא כל-כך דרמטית, כמו ברפובליקות האירופיות).

בשנים 1948-1939 עלה מספרם המוחלט של התלמידים היהודים ב"טכניקומים" ברספס"ר ב-37% ובאוזבקיסטן – ב-11%. בשאר הרפובליקות הוא ירד (כנראה עקב המלחמה). אחוז היהודים מכלל התלמידים ירד ברוב הרפובליקות, פרט לרספס"ר, גרוזיה ואזרבייג'ן (לוחות ג'9, ג'10 בנספח).

בשנים 1949-1952 ברוב הרפובליקות גדל בקרב תלמידי ה"טכניקומים" אחוזם של בני "הלאום הראשי" על חשבון המיעוטים, כולל הרוסים. עם זאת, באוקראינה במוסדות על-תיכוניים מקצועיים בתקופה זו אחוז האוקראינים דווקא ירד, ואילו אחוז הרוסים – עלה (בניגוד למוסדות האקדמיים – ראה להלן). אחוז הרוסים ב"טכניקומים" עלה גם באסטוניה ובארמניה על חשבון ה"לאומים הראשיים". ברספס"ר, בקזחסטן ובאוזבקיסטן הרכבם האתני של תלמידי ה"טכניקומים" בתקופה זו כמעט שלא נשתנה (ראה לוח ג'11 בנספח). באשר ליהודים, הרי שבאוקראינה, בבלרוסיה, במולדביה ובאזרבייג'ן מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים ירד בשנים 1949-1952, ברספס"ר ובקזחסטן הוא כמעט שלא נשתנה, ואילו בליטא, בלטביה, בגרוזיה, באוזבקיסטן ובטג'יקיסטן הוא עלה (לוח ג'9). אחוז היהודים במוסדות אלה בתקופה זו ירד בכל הרפובליקות, פרט לגרוזיה וטג'יקיסטן, שבהן הוא לא נשתנה (לוח ג'10 בנספח).

כלומר, ב"טכניקומים" ובמכללות, שרובם היו תחת פיקוח שלטונות של הרפובליקות - בניגוד לאוניברסיטאות ול"אינסטיטוטים", שחלקם הניכר היו תחת פיקוח המיניסטרונין להשכלה הגבוהה הכלל-ארצי [Ministerstvo vysshego obrazovaniia SSSR] – הרכבם האתני של התלמידים היה תלוי הרבה יותר במדיניות הממסד המקומי.

בשנים 1953-1956 (אחרי מותו של סטאלין) גם מספר וגם אחוז היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים גדלו בכל הרפובליקות (ראה לוחות ג'9 ו-ג'10). בשנתיים הבאות (1957-1958) המגמה הייתה מעורבת: בחלק מן הרפובליקות (בלרוסיה, מולדביה, אזרבייג'ן, קזחסטן וטג'יקיסטן) מספר ואחוז התלמידים היהודים גדל, ואילו בשאר - פחת. בשנת הלימודים 1959/60 שבה הוארך משך הלימודים בבית הספר תיכון (מלא ולא-מלא), גם מספרם המוחלט, וגם אחוז היהודים ב"טכניקומים" פחת ברוב הרפובליקות (פרט לליטא, גרוזיה ואוזבקיסטן).

בראשית שנות ה-60 גדל מספר היהודים ב"טכניקומים" בכל הרפובליקות, ללא יוצא מן הכלל (בעקבות פיתוח כללי של מוסדות אלה בתקופת חרושצ'וב), ואילו במולדביה, ברפובליקות הבלטיות ובמרכז אסיה עלה לא רק מספרם המוחלט, אלא גם אחוז היהודים מכלל התלמידים (ראה לוחות ג' ו-ג' 10 בספח).

אולם בסוף שנות ה-60 (עקב שיפור תנאי הקבלה למוסדות להשכלה גבוהה), מספר ואחוז היהודים ב"טכניקומים" הצטמצם ברוב הרפובליקות. עם זאת, במולדביה, בגרוזיה ובטג'יקיסטן הוא אפילו עלה, ובאזרבייג'ן ובקזחסטן המגמה הייתה מעורבת (ראה לוח ג' 9).

לגבי הרפובליקות יש לנו נתונים על הרכבם האתני של תלמידי המוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית עד שנת הלימודים 1984/85 (לגבי רספס"ר וליטא יש לנו נתונים גם לגבי שנת 1980/81). גם מהנתונים האלה אפשר להבחין במגמת הירידה במספר ובאחוז היהודים ב"טכניקומים" ברוב הרפובליקות בשנות ה-70 – תחילת שנות ה-80. רק באזרבייג'ן בשנים 1970-1972 הוא עלה, כנראה, על חשבון היהודים ההרריים, אבל אחר כך שוב ירד (לוחות ג' ו-ג' 10).

ג) מגמות לפי צורות הלימוד

לפי מפקד האוכלוסין של 1939 רובם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים למדו במחלקות יום. רק 7% למדו במחלקות האקסטרניות לעומת 13% מכלל התלמידים (לוח 3.5). אף שאחרי מלחמת העולם השנייה מספרם המוחלט של התלמידים היהודים ב"טכניקומים" ובמכללות גדל בכל אופני הלימוד, העלייה במחלקות האקסטרניות הייתה מהירה יותר; עקב כך שיעור הלומדים בהן בשנת 1948/49 עלה ל-10%, אך עדיין נשאר גבוה יותר מאשר בכלל התלמידים.

בשנת הלימודים 1951/2, עקב מדיניות של "מאבק בקוסמופוליטיזם" אחוז היהודים הלומדים במחלקות יום במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (כמו גם במוסדות אקדמיים) ירד ל-78% ונעשה קטן יותר מאשר כלל התלמידים (82.5%). בו בזמן אחוז היהודים הלומדים במחלקות האקסטרניות עלה ל-15% (לעומת 12% בקרב כלל התלמידים).

אחרי מותו של סטאלין (בשנים 1953-1956) מספרם המוחלט של היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים גדל בכל צורות הלימוד (לוח ג' 12 בספח), אבל בלימודי יום עלייה זו הייתה מתונה יותר לעומת לימודי ערב ואקסטרניים, עקב כך אחוז הלומדים ביום בקרב התלמידים היהודים במוסדות אלה המשיך לרדת: מ-78% ל-56%.

אחוז היהודים שלמדו ביום המשיך לרדת גם בשלוש שנים הבאות והגיע בשנת הלימודים 1960/61 ל-42.5%. ההבדל לעומת שלוש השנים הקודמות היה בכך, שבשנים 1958-1960 ירד לא רק האחוז, אלא גם המספר המוחלט של יהודים שלמדו במחלקות יום ב"טכניקומים" ובמכללות. אבל מגמה זו התרחשה בשנים אלו לא רק לגבי היהודים, אלא גם לגבי כלל הסטודנטים, ולא רק במוסדות

העל-תיכוניים מקצועיים, אלא גם באקדמיים (ראה להלן). זה היה קשור למדיניות של ממשלת חרושצ'וב לפיתוח מערכת השכלה "ללא נתק מהייצור", כלומר, לימודי ערב ובהתכתבות.

בתחילת שנות ה-60 מספרם המוחלט של היהודים במוסדות העל-תיכוניים מקצועיים גדל בכל צורות הלימוד. זאת ועוד, בניגוד לשנים הקודמות, בתקופה זו עלה שיעור היהודים הלומדים ביום, וירד - בערב ובהתכתבות (לוח 3.5), בעוד שבמוסדות האקדמיים באותן השנים המגמה הייתה הפוכה (ראה לוח 3.9 להלן).

מדוע נבדלו המגמות לפי צורות הלימוד בין שני סוגי המוסדות בתחילת שנות ה-60? כדי לענות על שאלה זו, יש לציין שבניגוד לסוף שנות ה-50 (שאז קטן מספר הסטודנטים היהודים), בתחילת שנות ה-60 הוא שוב התחיל לעלות (גם במוסדות להשכלה גבוהה וגם במוסדות על-תיכונית מקצועית). אבל מכיוון שבמוסדות האקדמיים נוצרה תחרות קשה על כניסה למחלקות יום (עקב המדיניות שנוכרה לעיל), חלק מהיהודים העדיפו ללמוד במחלקות יום ב"טכניקומים" ובמכללות מקצועיות **מיד אחרי סיום בית-הספר** (בעלי ציונים טובים יכלו להתקבל לשם ללא בחינות), מאשר ללכת לעבוד בייצור, ובמקביל ללמוד במחלקות ערב או אקסטרניות במוסדות האקדמיים.

אחרי שנת 1965, כפי שצוין לעיל, מספרם הכולל של היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית-מקצועית התחיל לרדת; תופעה זו הייתה קשורה להגדלת אפשרויות הקבלה למוסדות האקדמיים. הירידה באחוז היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים בתקופה זו התרחשה בכל צורות הלימוד, אבל מהר ביותר - בלימודי יום, עקב כך אחוז היהודים שלמדו ביום ירד מ-48% בשנת הלימודים 1965/66 ל-43% בשנת 1968/69 (בעוד שבקרב כלל תלמידים הוא עלה מ-50% ל-55%). ייתכן שעובדה זו קשורה לכך, שהיהודים שלמדו בתקופה זו ב"טכניקומים" ובמכללות מקצועיות היו במידה רבה "**פראקטיקים**"⁴⁸, שנדרשו לרכוש השכלה כלשהי במקום עבודתם, ופחות - בוגרי בית הספר (שהעדיפו ללכת למוסדות להשכלה גבוהה).

בשנות ה-70 המגמה שוב התהפכה. בקרב היהודים שלמדו במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (כמו גם במוסדות אקדמיים) התחיל לגדול אחוז הלומדים במחלקות יום, שבשנת הלימודים 1984/85 הגיע ל-59%, אף כי הוא עדיין נשאר קטן יותר לעומת כלל התלמידים במוסדות אלה (63%) (לוח 3.5). אבל המספר המוחלט וגם אחוז היהודים מבין כלל התלמידים בתקופה זו ירד בכל צורות הלימוד (ראה לוח ג'12 בנספח).

⁴⁸ "פראקטיקים" – עובדים (בעיקר בעלי ותק וניסיון), שתפסו משרות שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית-מקצועית, אבל בפועל היו חסרי השכלה כזו.

הנתונים הראשוניים שבידנו, על הרכבם הענפי של התלמידים היהודים ב"טכניקומים" מתייחסים לשנת הלימודים 1926/27, מפרידים בין ה"טכניקומים" הפדגוגיים לבין שאר ה"טכניקומים". ב"טכניקומים" הפדגוגיים למדו 2.6 אלף יהודים (4.8% מכלל התלמידים), ובשאר המוסדות (בעיקר הטכנולוגיים) – למדו 14.6 אלף (8.4%) [ORT, No 6, 1928, tab.23, p.p.56-57].

הנתונים המפורטים יותר מתייחסים לשנת הלימודים 1930/31. על רקע הכפלה כללית במספר התלמידים היהודים ב"טכניקומים", חלקם של המוסדות הפדגוגיים בקרבם ירד מ-15% בשנת 1926 ל-11% בשנת 1930, ואחוז היהודים במוסדות אלה ירד ל-3.5% בלבד (ראה לוחות ג'13 ו-ג'14 בנספח). כצפוי, פי-2 קטן יותר בקרב היהודים היה חלק המוסדות החקלאיים (לוח 3.6). בו בזמן חלקם של המוסדות הטכנולוגיים בקרב היהודים דאז היה 58% לעומת 43% בקרב כלל התלמידים. אחוז גבוה יותר של היהודים היה בטכניקומים לכלכלה ומשפט, לסיעוד ובמיוחד – לתרבות ולאמנות (לוח ג'14 בנספח).

בשנות ה-30 ירד בקרב התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים מספר ואחוז הלומדים במוסדות התעשייתיים והחקלאיים, וגדל - במוסדות לחינוך, לתרבות ובמיוחד לסיעוד (ראה לוחות 3.6, ג'13). בקרב כלל התלמידים התרחשו אותן מגמות, אך במידה פחותה (לוח 3.6). ייתכן שזאת בעקבות פנייתן המסיבית של נשים יהודיות ללימודים במכללות לחינוך ולסיעוד, בעוד שהגברים היהודים העדיפו ללמוד הנדסה ולא טכנאות. באשר לסיעוד, כדאי גם לציין את עליית הביקוש לאחיות ולחובשים, עקב המלחמות עם יפן ועם פינלנד וגם עקב ההכנה למלחמה הצפויה עם גרמניה הנאצית. המוסדות היוקרתיים ביותר בעיני היהודים היו המכללות לתרבות ולאמנות. בשנת הלימודים 1940/41 היהודים היו 10% מתלמידיהן. אולם אחוז היהודים ירד בכל סוגי המוסדות העל-תיכוניים המקצועיים (לוח ג'14 בנספח).

אחרי המלחמה, בשנת הלימודים 1948/49 לעומת 1940/41, גדל באופן משמעותי אחוז היהודים הלומדים במוסדות הטכנולוגיים (פרט לחקלאיים), וירד - במוסדות לחינוך, לתרבות ולסיעוד (ראה לוח 3.6). מגמות דומות התרחשו גם בקרב כלל התלמידים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים, אך באופן פחות בולט מאשר בקרב היהודים.

מגמות ה"טכנולוגיזציה" של חינוך על-תיכוני מקצועי גם בקרב היהודים וגם בקרב כלל התלמידים נמשכו גם בשנות ה-50, אך בקצב אטי יותר (לוח 3.6). ייתכן שעל כך השפיעה גם העברת חלק מהמקצועות (לדוגמה, החינוך היסודי) ממוסדות על-תיכוניים מקצועיים למוסדות להשכלה גבוהה. בשנת הלימודים 1956/57 מקרב היהודים שלמדו במוסדות על-תיכוניים מקצועיים (בלימודי יום וערב)

⁴⁹ מכאן והלאה נדון בהרכבם של התלמידים והסטודנטים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית וגבוהה, לפי הענפים, ולא לפי המקצועות, מכיוון שהנתונים על הרכבם האתני מתייחסים למוסד הלימודים כולו, ולא לפקולטות מסוימות

למדו במוסדות הטכנולוגיים 72% מהתלמידים היהודים (לעומת 62% בשנת 1948/49). אין לנו נתונים על הרכבם המקצועי של תלמידים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים בחיתוך האתני אחרי שנת 1957, אולם דומה שניתן לומר שמגמות אלה נמשכו גם בשנים הבאות.

ה) הרכב לפי גיל ומין

בשנת 1959 לעומת שנת 1939 (לפי מפקדי האוכלוסין) התלמידים היהודים של מוסדות על-תיכוניים מקצועיים נעשו למבוגרים יותר (לוח ג'15 בנספח): אחוז התלמידים עד גיל 20 ירד מ-62% ל-42%, ואילו אחוז התלמידים בגיל 30 ומעלה עלה מ-7% ל-19%. זה משקף את הגידול באחוז היהודים שלמדו במחלקות ערב ואקסטרניות (בדרך כלל, גילם היה מבוגר יותר), שהיה אופייני לסוף שנות ה-50. מעניין לציין, שהרכב הגילים של היהודים ושל כלל התלמידים ב"טכניקומים" ובמכללות המקצועיות בשנת 1959 היה די דומה.

כדאי גם לציין, שבקרב היהודים - בני אותן קבוצות גיל בשנת 1959 שיעור גבוה ביותר של תלמידי המוסדות העל-תיכוניים המקצועיים נוצר באוקראינה ובבלרוסיה, ואילו נמוך ביותר - באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן (ראה לוח ג'16 בנספח).

אחרי שנת 1959 אין לנו נתונים על הרכב הגילים של תלמידים יהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים, אך יש להניח שעם עלייה בשיעור הלומדים במחלקות יום בשנות ה-70 הוא נעשה לצעיר יותר.

באשר לשיעור הנשים בקרב התלמידים היהודים, הרי שהוא ירד מ-53% בשנת 1939 ל-41% בשנת 1959 (הירידה המשמעותית ביותר הייתה בגילים המבוגרים יותר). עובדה זו, הייתה קשורה כנראה, למגמת ה"טכנולוגיזציה" של החינוך העל-תיכוני המקצועי וגם לעלייה בשיעור הלומדים בלימודי ערב ובהתכתבות. אבל בשנות ה-60 אחוז הנשים היהודיות ב"טכניקומים" ובמכללות שוב התחיל לעלות בהדרגה ובשנת 1970 עלה על המחצית, אף כי הוא נשאר קטן לעומת כלל התלמידים (לוח 3.7).

3.4 הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה

א) מגמות כלליות

בשנות העשרים שלטו שתי מגמות סותרות בייצוג היהודים במוסדות להשכלה גבוהה. מצד אחד בוטלו כל הגבלותיו של משטר הצאר על היהודים (כולל תחום המושב ו-"numerus clausus") ובעקבות זאת גברה שאיפת היהודים לרכוש השכלה גבוהה. בשנת הלימודים 1926/27 אכן הגיע אחוז היהודים מכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ל-15.4%. מצד אחר הנהיג המשטר הבולשביקי במקום הגבלות אתניות הגבלות "מעמדיות", כלומר בני הפרולטריון ו"האיכרים העניים" הועדפו בקבלה למוסדות הלימוד. חלק גדול מהיהודים לעומתם, השתייכו למעמד "הבורגנות הזעירה" (בעלי המלאכה העצמאיים) ואפילו למעמד "הבורגנות הבינונית" (הסוחרים), ולפיכך יכולתם להקנות לילדיהם השכלה

גבוהה הוגבלה. מלבד זאת, מאמצע שנות ה-20 באוקראינה, בבלרוסיה וברפובליקות אחרות הונהגה מדיניות "הקורניזציה" (העדפת "הלאום הראשי"), שגם היא השפיעה לרעה על שיעור היהודים במוסדות הלימוד. עקב כך, בשנים 1927-1928 מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בברית המועצות לא רק שלא עלה, אלא אף ירד במקצת: מ-23.7 ל-22.5 אלף; כך גם ירד השיעור ל-1,000 יהודים בני גיל 20-29. אחוז היהודים בקרב כלל הסטודנטים נשאר גבוה, אף כי ירד גם הוא: מ-15.4% ל-13.5% (ראה לוח 3.8).

ראוי לציין שיחד עם המוסדות להשכלה גבוהה "הרגילים", בברית המועצות היו גם מוסדות להכנת פעילי הממסד (בשנות ה-20 וה-30 הם נקראו "sovpartshkoly" - בתי-הספר המפלגתיים-סובייטיים). מספר הסטודנטים היהודים במוסדות אלה ירד מ-1,644 איש בשנת 1925/26 ל-476 איש בשנת 1930/31, כלומר כמעט פי-4. אחוז היהודים מכלל הסטודנטים במוסדות אלה ירד באותן שנים מ-6.1% ל-2.4%, מהם ברפובליקה הרוסית - מ-1.8% ל-0.6%, באוקראינה - מ-16% ל-11%, ובבלרוסיה - מ-38% ל-28%. [Podgotovka, 1933, p.135].

בשנים 1929-1931, בעקבות תיעוש מזורז (במהלך ביצוע תוכנית החומש הראשונה), עלה הביקוש לבעלי מקצועות אקדמיים (בעיקר למהנדסים) והוא הזניק את מספרם הכולל של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בברית המועצות: פי-2.5 בתוך שנתיים. גם מספר הסטודנטים היהודים עלה, אבל בקצב אטי יותר: מ-22.5 ל-38.4 אלף, כלומר פי-1.7, ועקב כך המשיך לרדת אחוזם מכלל הסטודנטים מ-13.5% בשנת 1928/29 ל-9.4% בשנת הלימודים 1931/32.

משנת 1932 השתנה המצב. בעוד שמספרם הכולל של הסטודנטים במוסדות האקדמיים בבריה"מ התייצב, מספר הסטודנטים היהודים המשיך לעלות והגיע בשנת הלימודים 1936/37 ל-82.3 אלף. בניגוד לתקופה הקודמת, עלה גם אחוז היהודים מכלל הסטודנטים והגיע ל-15.2% באותה שנה. שיעור הסטודנטים ל-1,000 יהודים בני 20-29 עלה בשנים 1932-1936 מ-108 ל-160. במקביל השתנה יחס בין יהודים - תלמידי "הטכניקומים" לבין סטודנטים במוסדות להשכלה לטובת האחרונים (ראה לוח 3.8).

ההסבר האפשרי לעליית אחוז היהודים במוסדות האקדמיים במחצית הראשונה של שנות ה-30 הוא שאחרי ביטול ה"נא"פ⁵⁰ רוב היהודים הפכו מעצמאיים לעובדי מדינה (מקצתם - לפועלים, מקצתם - לפקידים), ולכן הם לא נחשבו עוד לבני "המעמדות העוינים". כדאי לזכור גם, שבשנת 1932 הונהגו פספורטים פנימיים, שתושבי הכפרים לא קיבלו, וזה הגביל את התחרות מצד האוכלוסייה הלא-יהודית. לבסוף, מדיניות ה"קורניזציה" ברפובליקות בתקופה זו התמתנה, וזה גם השפיע לטובת ייצוג המיעוטים, כולל היהודים.

⁵⁰ ה"נא"פ [novaia ekonomicheskaja politika] ("המדיניות הכלכלית החדשה") - המדיניות שהונהגה בבריה"מ מתחילת שנות ה-20 ואופיינה, בין היתר, באישור עסקים פרטיים קטנים בתחום חקלאות, מלאכה, מסחר ושירותים יחד עם הכלכלה הממשלתית. היא בוטלה בשנת 1929 ע"י משטרו של סטאלין, ומאז כלכלת ברית המועצות הפכה לממשלתית, המרוכזת והמתוכננת לגמרי.

ביחס לתקופה זו אי-אפשר להתעלם גם מתופעת "פקולטות הפועלים" [rabfaki] - קורסים של הכנה ללימודים גבוהים, שנועדו לפועלים ולילדיהם. מספר ניכר של מקומות במוסדות להשכלה גבוהה דאו "שורינינו" לבוגרי "פקולטות הפועלים". במסגרת פקולטות אלו (בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה) היו גם קבוצות לדוברי יידיש, כך יכלו צעירים יהודים רבים, אחרי כמה שנים של עבודה בייצור, להיכנס לפקולטות הפועלים ואחר כך - למוסדות להשכלה גבוהה.

כדאי לציין, שבשנת הלימודים 1926/27 למדו בפקולטות לפועלים רק 2.5 אלף יהודים (5.5% מכלל התלמידים), בשנת 1929/30 - 5.7 אלף (8.2%), ובשנת 1930/31 - כבר 15.1 אלף (10%). ברספס"ר באותה שנה אחוז היהודים בקרב תלמידי הפקולטה לפועלים היה 4.6%, באוקראינה - 19%, בבלרוסיה - 47% [Podgotovka, 1933, tab.3, p.111]. בשנת הלימודים 1932/33 עלה מספרם המוחלט של היהודים בפקולטות הפועלים ל-18 אלף, אבל אחוזם מכלל התלמידים ירד ל-8.6%, כיוון שיותר יהודים יכלו להיכנס למוסדות להשכלה גבוהה באופן ישיר [Podgotovka, 1934, tab. IV, p.62].

ראוי לציין, שמספרם הכולל של הסטודנטים היהודים בכל שנת לימודים כלל גם את מספר הסטודנטים שנתקבלו לשנה א' וגם את אלה שנתקבלו כמה שנים קודם לכן (מה שמשקף את המגמות שנוצרו בשנים הקודמות). לכן מעניין לבחון **בנפרד** סטודנטים שנתקבלו **לשנה א'**. מספר היהודים שנתקבלו למוסדות האקדמיים לשנה א' עלה מ-10 אלפים בשנת הלימודים 1933/34 ל-16 אלפים בשנת הלימודים 1934/35, ואחוזם מכלל הסטודנטים החדשים עלה בהתאמה מ-12.0% ל-13.2%. בשנת הלימודים 1935/36 מספר היהודים שנתקבלו לשנה א' התייצב ואחוזם ירד ל-11%.

מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה המשיך לעלות גם בסוף שנות ה-30, אך לא באותו קצב כמו בשנים הקודמות. בתחילת שנת 1939 (לפי מפקד האוכלוסין) הוא הגיע ל-98.2 אלף (כולל סטודנטים אקסטרניים) - ועלה ב-19% לעומת שנת 1936/37. באותן שנים עלה גם מספר הסטודנטים ל-1,000 יהודים בגיל 20-29: מ-160 ל-187. זה מעמיד בספק טענה רווחת שאפליית היהודים בתחום ההשכלה הגבוהה התחילה כבר מאמצע שנות ה-30.

אמנם, בתקופה זו, לעומת המחצית הראשונה של שנות ה-30, אחוז היהודים מכלל הסטודנטים ירד מ-15.2% ל-11.1%, אבל זה היה מוסבר לא באפליה כלפי היהודים, אלא בכניסה מוגברת של בני לאומים אחרים למערכת ההשכלה הגבוהה, ובין היתר, למערכת לימודים אקסטרניים [zaochnoe obuchenie], שהתחילה להתפתח מסוף שנות ה-30. מעניין לציין, שאם להוציא לימודים אקסטרניים, אז בתחילת שנת 1939 אחוז היהודים במוסדות להשכלה גבוהה היה 13% (ראה לוח ג' 21 בנספח).

ראוי לבחון את המגמות לגבי חלקם של היהודים ושאר הלאומים של ברית המועצות במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1926-1939 (לוח ג' 17 בנספח). עד שנת 1930 ירד לא רק האחוז היהודים בקרב כלל

הסטודנטים, אלא גם אחוז הרוסים, ובה בעת עלה שיעור האוקראינים והבלורוסים וגם של הלאומים ה"מוסלמים" (האזרים, האוזבקים, הקזכים, הקירגיזים, הטג'יקים והטורקמנים); עניין זה משקף את מדיניות "הקורניזציה" אולם בשנות השלושים התהפכה המגמה: אחוז היהודים, הגרוזינים והארמנים התחיל לעלות, ואחוז האוקראינים והבלורוסים החל לרדת (אחוזים של הרוסים וה"מוסלמים" התייצבו בתקופה זו). במחצית השנייה של שנות השלושים הרכבם האתני של הסטודנטים נשמר לגבי לימודי יום, אבל בעקבות התפתחות הלימודים האקסטרניים ירד אחוז היהודים לטובת האוקראינים והבלורוסים.

לגבי המצב אחרי מלחמת העולם השנייה, הרי שהנתונים הראשונים על הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה נמצאים ברשותנו רק משנת 1948. כמו כן, הנתונים על הסטודנטים בלימודים אקסטרניים לגבי השנים 1948-1957 (במיוחד ברספס"ר) אינם מלאים, לכן נאלצנו להשלים אותם באופן אומדני.

חשוב לציין, שבשנים 1948-1953 נאספו גם נתונים על **מסיימי הלימודים**, וכך אפשר לעקוב אחרי המגמות שהתרחשו בשנים קודמות. לפי נתונים אלה, בשנים 1948-1953 מספרם הממוצע של היהודים - בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה נע בסביבות 12 אלף - 13.5 אלף איש, אך אחוזם בכלל הבוגרים ירד בתקופה זו מ-8.7% ל-5.7%. כאן מדובר באנשים, שהחלו את לימודיהם בסוף המלחמה ואחריה (בשנים 1945-1949), אף כי חלקם התחילו לימודיהם לפני המלחמה והמשיכו לאחר סיומה. אם להביא בחשבון את משך הלימודים הממוצע במוסדות להשכלה גבוהה (כ-5 שנים) וגם את שיעורי הנשירה מהלימודים (בתקופה זו בקרב היהודים, הם היו קטנים פי-2 מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית)⁵¹, הרי שמנתונים אלה אפשר להסיק שבשנת הלימודים 1945/46 במוסדות להשכלה גבוהה למדו כ-65 אלף יהודים או כ-9% מכלל הסטודנטים.

זאת אומרת שבעקבות המלחמה והשואה פחת מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים פי-1.5 לעומת שנת הלימודים 1938/39, ומספרם הכולל של הסטודנטים הסובייטים פחת באותה תקופה ב-17%. אולם שיעור הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ל-1,000 יהודים בני 20-29 בשנים 1939-1945 ירד רק במקצת: מ-187 ל-173 (לוח 3.8).

ביקוש לבעלי מקצועות שונים לצורך שיקום המשק הסובייטי, שחרור מוגבר מהצבא וחזרתם של הסטודנטים ללימודיהם שאותם הפסיקו בגלל המלחמה, הגדיל את מספרם הכולל של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה, ובהם גם של היהודים. בשנת הלימודים 1948/49 הגיע מספרם של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה (בכל צורות הלימוד) ל-70 אלף איש. אבל בעקבות גידול מהיר יותר של כלל הסטודנטים, אחוז היהודים בקרבם ירד מ-9% ל-7% (לוח 3.8).

⁵¹ לדוגמה, במשך 5 שנים (1948-1953) נשרו מאוניברסיטאות ומ"אינסטיטוטים" 13% מהיהודים לעומת כרבע מכלל הסטודנטים (בעיקר מלימודי ערב ובהתכתבות).

בשנת הלימודים 1949/50 נשאר מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה כמעט ללא שינוי (לוח 3.8), אבל מספר היהודים הלומדים בלימודי יום ירד מ-59.3 ל-57.0 אלף איש, או ב-4% (בעוד שמספרם הכללי של תלמידי לימודי יום עלה בשנה זו ב-6%). ייתכן שתופעה זו הייתה הקשורה למסע "המאבק בקוסמופוליטיזם הבורגני", שבו התחיל משטרו של סטאלין בתקופה זו. בו בזמן עלה מספר היהודים הלומדים בלימודי ערב ואקסטרניים בשנה זו (כנראה, עקב תופעת דחיקת היהודים מלימודי יום).

בשנת הלימודים 1950/51, שבה הוצאו התוכניות בתחום התעשייה הצבאית (כולל הגרעינית) אל הפועל, גדל במקצת מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים, אף כי אחוזם מכלל הסטודנטים המשיך לרדת (לוח 3.8). אבל כבר בשנת הלימודים 1951/52 ובמיוחד בשנת הלימודים 1952/53 מספר הסטודנטים היהודים שוב קטן מ-70.7 עד 65.7 אלף (ירידה של 8% במשך שנתיים, לעומת גידול ב-16% במספרם הכולל של הסטודנטים). ירד גם מספר היהודים שנתקבלו לשנה א' של לימודים: מ-15.0 אלף בשנת 1950, ל-13.4 אלף בשנת 1951, ול-12.5 אלף בשנת 1952.

מעניין להשוות במגמות בין אחוז היהודים לאחוז של לאומים אחרים בגוף הסטודנטים בסוף שנות ה-40 - תחילת שנת ה-50. בבריה"מ כולה בתקופה זו, בד בבד עם צמצום אחוז היהודים ירד במעט אחוז הרוסים, הגרוזינים והארמנים, ובאותו זמן עלה אחוז האוקראינים, הבלורוסים, וגם אחוז הלאומים ה"מוסלמים" ואחוז ה"אחרים" (לוח ג'17 בנספח). באשר ללאומים הבלטיים, הרי שכאן הסתמנה מגמה מעורבת, עקב שוני במדיניות שננקטה בשלוש הרפובליקות הבלטיות (ראה להלן).

אחרי מותו של סטאלין ולאחר סיומה של "פרשת הרופאים" בשנת 1953 שוב החל מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה לעלות. במשך ארבע שנים (1953-1956) הוא גדל מ-65.7 ל-85 אלף איש, או ב-29%, אף כי שיעור היהודים מכלל הסטודנטים בתקופה זו ירד במקצת. אבל שיעור הסטודנטים ל-1,000 יהודים בני 20-29 עלה מ-193 ל-263. בשנתיים הבאות (1957-1958) מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים בברית המועצות, למעשה, לא נשתנה ושיעורם ל-1,000 יהודים בני 20-29 גדל במקצת והגיע ל-269 (לוח 3.8).

יש לשים לב גם להפרש בין מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנת הלימודים 1958/59 לפי דיווחי מוסדות הלימוד ולפי מפקד האוכלוסין בשנת 1959 (84.7 ו-81.7 אלף בהתאמה). מכיוון שאין הבדל גדול במספרם הכולל של הסטודנטים בין שני המקורות, נדמה, שהסיבה העיקרית לכך היא שבדיווחי מוסדות הלימוד נכללו **כל הקבוצות של היהודים**, ואילו במפקד 1959 - **רק יהודים אשכנזים** (ללא יהודי גרוזיה ומרכז אסיה). כלומר, אפשר להניח, שהפרש זה (3,000 איש) מהווה מספר הסטודנטים מקבוצות **לא-אשכנזיות** בשנת 1958/59 (כ-3.5% מכלל הסטודנטים היהודים).

בשנים 1959-1960, עקב הרפורמה בחינוך שהוזכרה לעיל ועקב הנחות לקבוצות אוכלוסייה שייצוג היהודים בקרבן היה די נמוך (פועלי ייצור, תושבי כפרים וכו'), ירד מספר הסטודנטים היהודים מ-84.7 אלף ל-77.2 אלף איש. ירד גם שיעור הסטודנטים ל-1,000 יהודים בני 20-29: מ-269 ל-256.

בשנות השישים שוב החל מספר הסטודנטים היהודים לעלות. תהליך זה קיבל תאוצה אחרי הדחת חרושצ'וב ואחרי החלתה של הרפורמה הכלכלית של הממשלה החדשה (כולל ביטול רוב ההנחות והמקסות בקבלה למוסדות הלימוד לקבוצות אוכלוסייה מסוימות). בשנת הלימודים 1968/69 הגיע מספר הסטודנטים היהודים לשיא (כ-112 אלף) וגדל לעומת שנת הלימודים 1960/61 ב-45%. במקביל עלה גם שיעור הסטודנטים ל-1,000 יהודים צעירים: מ-256 ל-461. אחוז היהודים מכלל הסטודנטים בתקופה זו התייצב סביב 2.5% - 2.6% (ראה לוח 3.8). גם יחס בין תלמידי "הטכניקומים" לבין הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנות ה-60 השתנה לטובת הסטודנטים (לוח 3.8).

יש אמנם לציין, שאחרי ניתוק היחסים עם ישראל בעקבות מלחמת ששת הימים, חלה האטה בגידול מספר הסטודנטים היהודים: לעומת שנת 1966 שבה הוא עלה ב-12%, הרי שבשנת 1967 הוא עלה ב-4%, ובשנת 1968 – ב-2%. זה היה הסימן הראשון למפנה בשנים הבאות. מסוף שנות ה-60 הממשל הסובייטי בראשות ברז'נייב במסגרת מדיניות "המאבק בציונות" פנה לכיוון של צמצום מתמיד בייצוג היהודים בכל תחומי החיים, כולל גם במוסדות להשכלה גבוהה. כבר בשנים 1969-1970 ירד מספר הסטודנטים היהודים ב-5%. בשנות ה-70 קצב הצמצום במספר הסטודנטים היהודים היה מהיר הרבה יותר. במשך העשור (1971-1980) הוא ירד יותר מפי-2, ועמד בשנת הלימודים 1980/81 על 52.4 אלף איש (באותו זמן מספרם הכללי של הסטודנטים גדל ב-14%). עקב כך ירד גם אחוז היהודים מכלל הסטודנטים: מ-2.6% בשנת 1967/68 ל-1.0% בשנת 1980/81 (לוח 3.8). זאת ועוד, מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנות ה-70 ירד מהר יותר, מאשר במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית, עקר כך, אם בסוף שנות ה-60 לתלמיד יהודי אחד ב"טכניקומים" היו שלושה סטודנטים יהודים, אז בסוף שנות ה-70 – רק שניים.

על הירידה במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-70 יכלו להשפיע במידה מסוימת גם הגורמים הדמוגרפיים וגם עליית היהודים לישראל והגירתם לארצות אחרות, שהקטינו את מספר היהודים הצעירים. אבל גורמים אלה לא היו דומיננטיים בשנות ה-70. על כך מצביעה ירידה משמעותית (כמעט פי-2) בשיעור הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ל-1,000 יהודים בני 20-29: מ-461 בשנת הלימודים 1969/70 ל-265 בשנת הלימודים 1980/81. הניתוח מראה, שאילו מדד זה לא השתנה (כלומר, אילו הסיבה לירידה במספר הסטודנטים היהודים הייתה רק הגירה וגורמים דמוגרפיים), הרי שבשנת הלימודים 1980/81 הוא היה מסתכם ב-92 אלף איש, ולא ב-52 אלף, כמו במציאות. זאת אומרת, שמכל הצמצום במספר הסטודנטים היהודים בשנים 1968-1980 (שפחת ב-60 אלף איש) רק כשליש (20 אלף) נבע מגורמים דמוגרפיים (כולל הגירה) ואילו ההסבר לשני השלישים (40 אלף) הנותרים קשור בגורמים אחרים, פוליטיים כנראה.

בראשית שנות ה-80 נמשכה מגמת הירידה במספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה. במשך ארבע שנים (1984-1981) הוא ירד מ-52.4 אלף ל-41.6 אלף או ב-21%. זאת ועוד, שיעור הסטודנטים ל-1,000 יהודים בני 20-29 ממשיך לרדת: מ-265 ל-253 (לוח 3.8). אם לקחת בחשבון, שבתחילת שנות ה-80 הגירה חיצונית כמעט ונספקה, זאת אומרת שהרחקת היהודים ממוסדות להשכלה גבוהה מסיבות פוליטיות נמשכה גם בתחילת שנות ה-80.

בתקופת גורבצ'וב (1985-1989) ממשיך לרדת מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה מ-41.6 אלף ל-35.4 אלף איש (או ב-15%), אולם בעיקר בגלל שינויים דמוגרפיים; בעוד ששיעור הסטודנטים לאלף יהודים בני 20-29 עלה מ-253 ל-286. גם יחס בין תלמידי הטכניקומים לבין הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בקרב היהודים בשנות ה-80 (בניגוד לשנות ה-70) שוב השתנה לטובת הסטודנטים (ראה לוח 3.8).

כדאי גם לציין, שבשנות ה-80 בקרב כלל הסטודנטים במוסדות האקדמיים של ברית המועצות פחת גם אחוז הרוסים (יחד עם ירידה מסוימת באחוז היהודים) ואילו אחוז שאר הלאומים - עלה (לוח ג'17 בנספח). גורם אחד לכך הוא שינויים דמוגרפיים; גורם אחר הוא, כנראה, שינוי במדיניות האתנית של ברית המועצות בתחום ההשכלה הגבוהה, לעומת שנות ה-70.

מניתוח הקורלציות לגבי הקשר בין חלקם של היהודים לחלקם של שאר הלאומים של ברית המועצות בקרב הסטודנטים במוסדות האקדמיים אחרי מלחמת העולם השנייה (בשנים 1947-1989) הסתמן מתאם **חיובי** עם אחוז הרוסים, הלאומים הבלטיים (פרט לליטאים), הגרוזינים והארמנים - דהיינו הלאומים ה"עירוניים", מתאם **שלילי** עם אחוז האוקראינים, הבלרוסים, המולדבים, הלאומים ה"מוסלמים" ו"אחרים" (ראה לוח 6.3 בפרק 6).

ב) מגמות לפי רפובליקות

בשנות ה-20 המגמות לגבי מספרם של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה היו שונות ברפובליקות מסוימות. לדוגמה, באוקראינה שיאה של מדיניות "הקונניזציה" בתחום ההשכלה הגבוהה חל באמצע שנות ה-20: במשך חמש שנים בלבד (1924-1928) קטן מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים כמעט פי-3 (מ-18.5 אלף ל-6.9 אלף איש). אחר כך הוא החל לגדול בהדרגה, ובשנת 1930 הוא הגיע כמעט ל-14 אלפים. אולם אחוז היהודים מכלל הסטודנטים ברפובליקה במשך כל השנים האלו ירד בהתמדה: מ-47% בשנת 1923 ל-20% ב-1930, ולעומת זאת אחוז האוקראינים עלה מ-25% ל-58% (ראה לוחות ג'18-ג'20 בנספח). בבלרוסיה בשנים 1926-1930 ירדו גם מספר וגם אחוז הסטודנטים היהודים. אותה מגמה התרחשה גם באוזבקיסטן, בגרוזיה ובאזרבייג'ן. לגבי מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים ברספס"ר בשנים אלו המגמה הייתה מעורבת (ייתכן שבשל הגירת היהודים מהרפובליקות האחרות). אחוז היהודים מכלל הסטודנטים ברספס"ר, כמו בשאר הרפובליקות, ירד בהתמדה (לוחות ג'18 ו-ג'19).

בשנות ה-30 בכל הרפובליקות עלה מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים באופן משמעותי (לוח ג'18 בנספח). לדוגמה, בבלרוסיה בשנים 1930-1939 הוא גדל פי-6.5, ברספס"ר – פי-3.7, באוקראינה – כמעט פי-3, בגרוזיה – פי-2.5 ובאזרבייג'ן – פי-2. ובאשר לאחוז היהודים מכלל הסטודנטים, הרי שבמחצית הראשונה של שנת ה-30 עלה גם הוא ברוב הרפובליקות. למשל, באוקראינה בשנים 1936-1931, אחוז היהודים עלה מ-20% ל-26%, בבלרוסיה במשך שנתיים בלבד (1931-1932) הוא עלה מ-24% ל-35%. גם ברפובליקה הרוסית באותן שנתיים גדל אחוז היהודים במוסדות להשכלה גבוהה מ-7% ל-9%. אולם במחצית השנייה של שנות השלושים, עקב הצטרפותם המוגברת של בני לאומים אחרים למערכת ההשכלה הגבוהה, ירד אחוז היהודים בה גם בבריה"מ כולה, וגם ברפובליקות מסוימות (לעומת מספרם המוחלט שהמשיך לגדול). ברספס"ר בתחילת שנת 1939 שיעור היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (כולל לימודים אקסטרניים) היה 8%, באוקראינה – 21%, בבלרוסיה – 25%, באזרבייג'ן – 7%, בגרוזיה – 2%, באוזבקיסטן – 6%, ובטג'יקיסטן – 4% (לוח ג'19 בנספח).

בעקבות מלחמת העולם השנייה ירד מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים ברוב הרפובליקות (פרט לרפובליקות של מרכז אסיה). בבלרוסיה בשנים 1939-1947 הוא פחת פי-2.6, באוקראינה – פי-1.8, בגרוזיה – פי-1.5, באזרבייג'ן – ב-24%, ברספס"ר – ב-22%. ירד גם אחוז היהודים מכלל הסטודנטים (לוחות ג'18 ו-ג'19). באוזבקיסטן ובטג'יקיסטן עלו מספר הסטודנטים ואחוז היהודים, כיוון שחלק מהפליטים היהודים המשיכו ללמוד במקום מגוריהם החדש.

בשנים 1948-1952 ירד מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים באוקראינה ב-20%, בבלרוסיה – ב-17%; הוא גם פחת בלטביה, בגרוזיה ובאזרבייג'ן. עם זאת, במולדביה, בליטא, באסטוניה, בקזחסטן ובטג'יקיסטן גדל מספר הסטודנטים היהודים בשנים אלו, וברספס"ר, באוזבקיסטן ובקירגיזיה הייתה מגמה מעורבת (לוח ג'18 בנספח). אולם אחוז היהודים בתקופה זו ירד כמעט בכל הרפובליקות, פרט לאסטוניה (ראה לוח ג'19).

כדי להבין טוב יותר את המדיניות האתנית של השלטונות הסובייטים בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין, יש לבחון את מצבן של רפובליקות מסוימות, לא רק מבחינת יחסן ליהודים, אלא גם מבחינת יחסן ללאומים אחרים (ראה לוח ג'20 בנספח).

ברפובליקה הרוסית בשנים 1948-1952 עלה במעט באחוז הרוסים, האוקראינים, הבלרוסים והטטרים, ובד בבד ירד שיעור היהודים והארמנים מכלל הסטודנטים (בלימודי יום וערב). בשאר הרפובליקות – אוקראינה, בלרוסיה, מולדביה, לטביה, גרוזיה, ארמניה, אזרבייג'ן ורפובליקות מרכז אסיה – עלה באותן שנים אחוז בני "הלאומים הראשיים" בקרב הסטודנטים. באשר ללאומים ה"לא-ראשיים", הרי שאחוז הרוסים באוקראינה נשאר ללא שינוי, ובבלרוסיה הוא ירד במקצת. לפעמים עלה גם אחוזם של מיעוטים מסוימים – הבלרוסים באוקראינה; הפולנים באוקראינה, בבלרוסיה ובליטא; הטטרים באוזבקיסטן; האוזבקים בטג'יקיסטן. אולם בדרך כלל, ברוב הרפובליקות (כגון, במולדביה, בלטביה, בגרוזיה, באזרבייג'ן ורפובליקות מרכז אסיה) חלה ירידה ברורה באחוז המיעוטים, כולל היהודים,

הארמנים, הרוסים והאוקראינים. כלומר, למרות הדעה הרווחת, ברפובליקות האלו לא ננקטה בתקופה זו מדיניות של "רוסיפיקציה", אלא דווקא של "קוֹרְנִיזצִיָה" (כמו גם בשנות ה-20). תופעה זו מעידה על "התחנפות" משטרו של סטאלין לאליטות המקומיות ברפובליקות אחרי המלחמה, על חשבון האוכלוסייה הלא-מקומית (כולל הרוסים).

אמנם בתקופה זו היו גם רפובליקות שבהן בוצעה דווקא מדיניות ה"רוסיפיקציה": ליטא ובמיוחד אסטוניה. בהן ירד שיעור "הלאומים הראשיים" - הליטאים והאסטונים במוסדות להשכלה גבוהה ועלה אחוז הרוסים: באסטוניה, לדוגמה, בשנים 1949-1952 עלה אחוז הסטודנטים הרוסים (בלימודי יום וערב) מ-5% ל-18%. באשר לסטודנטים היהודים, הרי שמספרם המוחלט באסטוניה באותן שנים גדל פי-4 (מ-45 ל-191 איש), ועלה גם אחוזם מכלל הסטודנטים ברפובליקה. מספר הסטודנטים היהודים בליטא גם עלה, אף כי ירד אחוזם מכלל הסטודנטים ברפובליקה. לעומת זאת, ברפובליקה הבלטית השלישית - לטביה, כמו ברוב הרפובליקות של ברית המועצות, ננקטה בתקופה זו דווקא מדיניות "הקוֹרְנִיזצִיָה" (העדפת הלטבים), ובמוסדות האקדמיים שלה ירד גם אחוזם וגם מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים.

כדאי גם לציין, שבמולדביה, לטביה, גרוזיה, אזרבייג'ן וברפובליקות של מרכז אסיה היהודים הופלו לרעה יחד עם שאר ה"לא-מקומיים" (בחלק מרפובליקות אלו מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה אפילו עלה, למרות הירידה באחוזם, עקב גידול מזוהז במספרם הכללי של הסטודנטים). לעומת זאת, באוקראינה ובבלרוסיה הפכו היהודים לקורבן העיקרי של מדיניות "הקוֹרְנִיזצִיָה" החדשה, לאור ההתייצבות באחוז הרוסים ולאור הגידול המתון יחסית במספרם הכללי של הסטודנטים ברפובליקות אלו. לכן מצבם של יהודי אוקראינה ובלרוסיה מבחינת השכלה גבוהה היה בתקופה זו גרוע ביותר.

בשנים 1953-1956 עלה מספר הסטודנטים היהודים בכל הרפובליקות כמעט. העלייה המשמעותית ביותר הייתה בגרוזיה - כמעט פי-2, בליטא - פי-1.8, בלטביה, בקירגיזיה ובטג'יקיסטן - פי-1.7, בקזחסטן - פי-1.6. באותן רפובליקות עלה גם אחוז היהודים מכלל הסטודנטים (ראה לוחות ג'18 ו-ג'19 בנספח). גם באסטוניה, בבלרוסיה וברפובליקה הרוסית עלה מספר הסטודנטים היהודים בתקופה זו בערך ב-40%. עם זאת, באוזבקיסטן, באוקראינה הגידול שלו לא היה משמעותי, ובמולדביה למעשה הוא לא השתנה (אחוז היהודים מכלל הסטודנטים ברפובליקות אלו המשיך לרדת). כדאי לציין, שבאוקראינה מספר היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנת הלימודים 1953/54 אף ירד לעומת שנת הלימודים 1952/53, ורק אחר כך התחיל לעלות (לוח ג'18).

מעניין שבתקופה זו (1953-1956), לעומת התקופה הקודמת, ברוב הרפובליקות (פרט למולדביה, לאוזבקיסטן ולטג'יקיסטן) במוסדות האקדמיים עלה דווקא שיעור הרוסים על חשבון "הלאומים הראשיים". באוקראינה עלה במקצת גם שיעור הרוסים וגם שיעור האוקראינים על חשבון שאר המיעוטים (לוח ג'20). ייתכן, שבמידה מסוימת זה היה קשור להגירה ההמונית של הרוסים לרפובליקות,

עקב התפתחות המשק הסובייטי בתקופה זו. אבל מכל מקום, זהו הסבר חלקי בלבד, כי גם בברית המועצות כולה בקרב הסטודנטים גדל בשנים האלו אחוז הרוסים, בד בבד עם ירידה באחוז הגרוזינים והארמנים והתייצבות בשיעור הלאומים ה"מוסלמים", למרות הגורם הדמוגרפי (לוח ג'17 בנספח); ותופעה זו מעידה על שינוי במדיניות האתנית בשנות שלטונו הראשונות של חרושצ'וב. בכל מקרה, מצב זה היטיב יחסית עם הסטודנטים היהודים.

אולם בסוף שנות ה-50, עם הנהגת הרפורמה בחינוך והרחבת המכסות וההנחות לפועלים, ליוצאי כפר, למשוחררי הצבא וכו', החל מספר הסטודנטים היהודים לרדת ברוב הרפובליקות. בשנים 1960-1957 הוא ירד באסטוניה – יותר מפי-2, במולדביה – ב-37%, בליטא – ב-36%, בטג'יקיסטן – ב-32%, בקירגיזיה – ב-19%, בבולרוסיה – ב-14%, ברספס"ר – ב-10%, באוקראינה – ב-7%. עם זאת, בשאר הרפובליקות (לטביה, גרוזיה, אזרבייג'ן, קזכסטן, אוזבקיסטן) הייתה המגמה בשנים אלה מעורבת (לוח ג'18). אחוז היהודים מכלל הסטודנטים בסוף שנות ה-50 ירד בכל הרפובליקות.

בשנים 1961-1968, עקב התפתחות מהירה של המשק הסובייטי, מספר הסטודנטים היהודים בכל הרפובליקות שוב התחיל לעלות. העלייה המשמעותית ביותר הייתה בליטא – כמעט פי-5, בלטביה – פי-3, במולדביה ובבולרוסיה – יותר מפי-2 (ראה לוח ג'18). אולם, מכיוון שבתקופה זו גם מספרם הכללי של הסטודנטים גדל במהירות, אחוז היהודים בקרבם ירד ברוב הרפובליקות, ורק ברפובליקות הבלטיות הוא עלה (לוח ג'19).

מסוף שנות ה-60-תחילת ה-70 בכל הרפובליקות החל מספר הסטודנטים היהודים לרדת (בעיקר בגלל המדיניות "האנטי-ציונית", וחלקית – בעקבות הגירה וסיבות דמוגרפיות). כדאי לציין, שבשנים 1984-1969 ירד באופן משמעותי ביותר מספר הסטודנטים היהודים בליטא – פי-7.6 ובלטביה – פי-3.6 (כנראה, בעקבות הגירה) ופחות משמעותי – באוזבקיסטן ובטג'יקיסטן (פי-1.8). גם אחוז היהודים בקרב הסטודנטים ירד בכל הרפובליקות ללא יוצא מן הכלל (ראה לוחות ג'18 וג'19 בנספח). מעניין גם, שבתקופה זו כמעט בכל הרפובליקות עלה אחוז "הלאום הראשי" וירד אחוז הרוסים בקרב הסטודנטים (ראה לוח ג'20 בנספח).

לגבי תקופת ה"פרסטרויקה" (1985-1989) יש לנו רק נתונים על הרפובליקה הרוסית. בשנים אלו מספר הסטודנטים היהודים בה ירד ב-19% - מהר יותר לעומת ברית המועצות כולה (ב-14%). ייתכן שהסיבה לכך היא רמת הזדקנות והתבוללות גבוהה יותר בקרב יהודי רספס"ר, אבל ייתכן גם שהסיבה היא קיצוץ במספרם הכולל של הסטודנטים, שהתרחש בשנים אלו בעיקר ברספס"ר.

על אחוז הסטודנטים בקרב היהודים - בני הדור הצעיר מצביע בעקיפין גם אחוז "בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה", שרובם (לפחות בגיל הצעיר) היו סטודנטים בשנה ד' ומעלה, שטרם קיבלו דיפלומה. כמו שצוין בפרק 2, בשנים 1959-1970 שיעורם בקרב היהודים בגיל 20-29 עלה מ-12.2% ל-19.4%, הוא גדל גם בכל הרפובליקות. אבל בעוד שבשנת 1959 במקום הראשון לפי מדד זה היו יהודי רספס"ר, הרי

שבשנת 1970 יהודי לטביה כבר הקדימו אותם (לוח ג' 26 בנספח). בשנות ה-70 (בעיקר עקב המדיניות ה"אנטי-ציונית" של השלטון) שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה הלא-מלאה בקרב היהודים בני 20-29 שוב ירד ל-12.7%, וירידה זו התרחשה בכל הרפובליקות (לוח ג' 26). שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה הלא-מלאה בקרב היהודים בגיל 20-29 ירד במקצת גם בשנות ה-80, והסתכם בשנת 1989 ב-11.3%. הירידה המשמעותית ביותר הייתה ברספס"ר, באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן, בעוד שבמולדביה, באוקראינה, ובגרוזיה שיעור זה אף עלה. ברספס"ר הירידה בשיעור זה בשנות ה-80 מוסברת בקיצוץ במספרם הכולל של הסטודנטים (שנזכר לעיל), ואילו באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן - בגידול שיעור הלא-אשכנזים בקרב הדור הצעיר של היהודים.

מניתוח הקורלציות בין אחוז היהודים לבין בני הלאומים האחרים בקרב הסטודנטים בשנים 1985-1948, שנעשה לפי רפובליקות מסוימות, הסתמן ברובן מתאם שלילי בין אחוז היהודים לבין אחוז "הלאום הראשי", ואילו מתאם חיובי – עם אחוז הרוסים. אולם באוקראינה אחוז היהודים במוסדות האקדמיים נמצא בקשר שלילי גם עם אחוז האוקראינים וגם עם אחוז הרוסים (ייתכן שבאוקראינה - לעומת רוב רפובליקות אחרות - הרוסים לא נתפסו כ"מיעוט" ע"י האליטה המקומית, לכן עליה באחוז האוקראינים במוסדות להשכלה גבוהה ברפובליקה זו התרחשה לא על חשבון הרוסים, אלא על חשבון מיעוטים אחרים, ובעיקר היהודים). בלטביה, באסטוניה ובקירגיזיה לא נמצא שום קשר בין אחוז היהודים לבין שאר הלאומים. מעניין לציין, שגם ברספס"ר לא נמצא קשר בין אחוז היהודים לרוסים, אך נתגלה מתאם שלילי בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים של הרפובליקה: הטטרים, הבשקירים ועוד (ראה לוח 6.4 בפרק 6).

ג) מגמות לפי צורות הלימוד

הנתונים הראשוניים על הרכב הסטודנטים היהודים לפי צורות הלימוד מתייחסים לתחילת שנת 1939 (לפי מפקד האוכלוסין). לפי הנתונים האלה מ-98.3 אלפים של הסטודנטים היהודים, 11.3 אלפים למדו בלימודים אקסטרניים (11.5%), לעומת 24% בקרב כלל הסטודנטים (לימודי ערב לא צוינו בנפרד במפקד האוכלוסין).

אחרי מלחמת העולם השנייה אחוז היהודים שלמדו במחלקות יום נמצא בירידה הדרגתית. אף שאותה מגמה התרחשה גם בקרב כלל הסטודנטים, בקרב היהודים אחוז הלומדים ביום וגם בערב⁵² היו גבוה יותר, ואילו אחוז הלימודים בהתכתבות - נמוך יותר (לוח 3.9). עובדה זו קשורה לכך, שללימודים אקסטרניים (בהתכתבות) פנו יותר סטודנטים מהפריפריה (שבה גרו פחות יהודים). מלבד זאת, לימודים אקסטרניים היו יוקרתיים פחות מלימודי יום ואפילו מלימודי ערב, ולכן דרישות הקבלה שלהם היו נמוכות יותר. ולבסוף, בחלק מהמקצועות (למשל, ברפואה) לימודים אקסטרניים בכלל לא התקיימו.

⁵² לימודי ערב (לעומת הלימודים בהתכתבות) דרשו מגורים ועבודה בעיר שבה נמצא מוסד הלימודים. מכיוון שמוסדות להשכלה גבוהה היו בעיקר בערים הגדולות (שבהן גרו יחסית הרבה יהודים), אז מטבע הדברים, אחוז היהודים שלמדו בערב היה גבוה יותר לעומת כלל הסטודנטים.

בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין (כפי שצוין לעיל) הרחיק היהודים מהמוסדות האקדמיים התרחשה בעיקר על חשבון לימודי יום, אף כי בשנת הלימודים 1952/53 ירד מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים גם במחלקות ערב (ראה לוח ג'21 בנספח). שיעור הלומדים ביום בקרב הסטודנטים היהודים ירד בשנים 1952-1948 מ-87% ל-80%, אף כי עדיין נשאר גבוה יותר לעומת כלל הסטודנטים (65%). בו בזמן ירד אחוז היהודים בקרב כלל הסטודנטים בתקופה זו בכל צורות הלימוד.

אחרי מותו של סטאלין (בשנים 1954-1956) גדל מספרם המוחלט של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בכל צורות הלימוד, אולם בלימודי ערב ובלימודים אקסטרניים הגידול היה מהיר יותר, ועקב כך שיעור הסטודנטים היהודים שלמדו ביום ירד מ-80% בשנת הלימודים 1952/53 ל-64% בשנת הלימודים 1956/57 (לוח 3.9).

בשנים 1957-1962 מספרם המוחלט של היהודים שלמדו ביום, פחת כמעט פי-2: מ-54 אלף ל-29 אלף איש, ובמקביל עלה מספר הלומדים בערב ובהתכתבות. עקב כך שיעור הלומדים ביום בקרב הסטודנטים היהודים ירד בשנים אלו מ-64% ל-37% ונעשה נמוך יותר מהשיעור המקביל בקרב כלל הסטודנטים (44%); (לוח 3.9). ההסבר לכך הוא, כנראה, הרפורמה בחינוך הסובייטי בשנת 1958, שבין היתר האריכה את משך לימודי התיכון עד 11 שנים (במקום 10) והעניקה הנחות בכניסה למוסדות להשכלה גבוהה לבעלי ניסיון בעבודה בייצור ולמשוחררי הצבא.

מאמצע שנות ה-60 שוב עלו מספרי הסטודנטים היהודים הלומדים לימוד יום ואחוזם בערב נשאר כמעט ללא שינוי; ואילו מספר אחוז הלומדים בהתכתבות - ירד (לוח 3.9). אבל אותן מגמות התרחשו גם בקרב כלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה; מה שמוסבר ברפורמה הכלכלית של הממשלה הסובייטית החדשה וקשור לכך שינוי במדיניות הכללית בתחום ההשכלה (העדפת הכנת בעלי המקצועות האקדמאים בעיקר במחלקות יום, מיד אחרי סיום בית-הספר התיכון). בתקופה זו אחוז הלומדים ביום בקרב היהודים דמה לזה בקרב כלל הסטודנטים, בלימודי ערב - גדול במקצת, ואילו בלימודים אקסטרניים - קטן במקצת (לוח 3.9).

במחצית הראשונה של שנות ה-70 גם בקרב היהודים, וגם בקרב כלל הסטודנטים המשיך לגדול אחוז תלמידי היום, ולרדת - אחוז הלומדים בערב ובהתכתבות (לוח 3.9). בשנת 1980 אחוז הסטודנטים היהודים הלומדים ביום הגיע ל-61%, אולם לשנת 1984 שוב ירד ל-59% (לעומת 56% בקרב כלל הסטודנטים). אמנם, בניגוד לתקופה הקודמת, מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים ירד בתקופה זו בכל צורות הלימוד (לוח ג'21 בנספח), שקשור למדיניות צמצום בייצוג היהודים במוסדות האקדמיים, שנזכרה לעיל. לא עלה בידנו לגשת לנתונים לגבי השנים המאוחרות יותר.

ד) מגמות לפי סוגי המוסדות והענפים

בבריה"מ היו שני הסוגים העיקריים של מוסדות להשכלה גבוהה: **האוניברסיטאות** ו"**האינסטיטוטים**" (**המכוניס**) **הענפיים**. האוניברסיטאות נקראו מוסדות רב-תחומיים להשכלה גבוהה. בדרך כלל הן היו בבירות הרפובליקות ובערים הגדולות (כגון לנינגרד, סברדלובסק, גורקי, קזן ועוד) ונחשבו כמוסדות היוקרתיים ביותר (אבל מבחינה **פורמלית**, התעודות של שני סוגי המוסדות להשכלה גבוהה היו בעלי אותו ערך). חשוב גם לציין, שבניגוד לרוסיה לפני המהפכה הבולשביקית ולמדינות המערב, האוניברסיטאות בבריה"מ היו יוקרתיות, אך **לא דומיננטיות** מבחינת מספר הסטודנטים. בסוף שנות ה-20 למדו באוניברסיטאות כשליש מכלל הסטודנטים בברית המועצות. בתקופה זו באוניברסיטאות היו פקולטות של מדעי הטבע (פיזיקה, מתמטיקה, כימיה וכו'), כלכלה ומשפטים, מדעי הרוח (היסטוריה, פילולוגיה וכו'), רפואה, ובחלקן נוספו (בעיקר בתקופת השלטון הסובייטי) פקולטות לטכנולוגיה ולחקלאות. אולם בשנות ה-30 נקט הממשל הסובייטי מדיניות של **התמחות מקצועית** (*spetsializatsiya*) בהשכלה גבוהה. משמעות מדיניות זו הייתה (יחד עם פתיחת "האינסטיטוטים" הענפיים החדשים) גם פירוקן החלקי של האוניברסיטאות. לדוגמה, הוצאו כל הפקולטות לטכנולוגיה ולחקלאות, רוב הפקולטות לרפואה, וחלק מהפקולטות לכלכלה ולמשפטים, שעל בסיסן נפתחו המוסדות הענפיים החדשים בפיקוח ה"נרקומאטים" (המיניסטריונים) המתאימים. האוניברסיטאות המשיכו להתקיים, אבל בהרכב מצומצם יותר (הם כללו בעיקר את הפקולטות למדעי הטבע, למדעי הרוח, חלקן – לכלכלה ולמשפטים, וספורות – לרפואה). האוניברסיטאות היו תחת פיקוחו של "הנרקומאט" (המיניסטריון) לחינוך (ואחרי כן – של המיניסטריון להשכלה הגבוהה). בסוף שנת 1940 למדו באוניברסיטאות פחות מ-10% מכלל הסטודנטים בבריה"מ. יחס זה בערך נשמר גם לאחר המלחמה (אמנם, מאמצע שנות ה-60 אחוז הלומדים באוניברסיטאות התחיל לגדול, כיוון שחלק מה"אינסטיטוטים" (בעיקר הפדגוגיים) בערים הגדולות הפכו לאוניברסיטאות.

בשנת הלימודים 1926/27 למדו באוניברסיטאות 6.7 אלף היהודים או 28% מהסטודנטים היהודים שלמדו בכל המוסדות להשכלה גבוהה (בקרב כלל הסטודנטים – 34%). אחוז היהודים באוניברסיטאות היה אז 12.8% - כלומר קטן יותר מהאחוז הממוצע של היהודים מכלל הסטודנטים (15.4%). שנתיים מאוחר יותר (1928/29) גם מספרם המוחלט וגם אחוז היהודים באוניברסיטאות ירד במקצת (ראה לוח 3.10). ייתכן, שאז ההגבלות "המעמדיות" לקבלה לאוניברסיטאות היו חמורות יותר מאשר דרישות הקבלה למוסדות הענפיים, אבל ייתכן, שגם היהודים עצמם העדיפו ללמוד ב"אינסטיטוטים" ענפיים, שנסדו כבר בתקופה הסובייטית. לצערנו, אין לנו נתונים על הרכבם האתני של הסטודנטים באוניברסיטאות לפי פקולטות מסוימות, כדי לערוך ניתוח מעמיק יותר.

חסרים לנו נתונים על מספרם ועל אחוזם של היהודים באוניברסיטאות בשנות ה-30, מכיוון (כפי שצוין לעיל) הן פורקו חלקית, ואלה שעדיין נשאו את התואר "אוניברסיטה", צוינו יחד עם האינסטיטוטים הפדגוגיים כ"**מוסדות של הנרקומאט לחינוך**". רק אחרי המלחמה, כשנוסד המיניסטריון להשכלה הגבוהה, הופיעה בסטטיסטיקה חלוקה בין האינסטיטוטים הפדגוגיים ו"מכוני המורים" (ראה להלן),

שנשאר תחת פיקוח של המיניסטריון לחינוך [Ministerstvo prosveshcheniia] לבין האוניברסיטאות, שהיו תחת פיקוח המיניסטריון להשכלה הגבוהה [Ministerstvo vysshego obrazovaniia].

בשנת הלימודים 1947/48 למדו באוניברסיטאות (בלימודי יום וערב) 8.7 אלף יהודים או 11.1% מכלל הסטודנטים באוניברסיטאות. בשנת הלימודים שלאחריה (1948/49) מספר היהודים באוניברסיטאות הגיע ל-9.2 אלף (לוח 3.10), אולם בחמש שנים הבאות (1949-1953) הוא ירד כמעט פי-2 והגיע בשנת הלימודים 1953/54 ל-4.8 אלף (ואילו בכל המוסדות להשכלה גבוהה בלימודי יום וערב מספר היהודים פחת בשנים אלו רק ב-13%). גם אחוז היהודים באוניברסיטאות ירד פי-2: מ-9% ל-4.4%. ירידה משמעותית יותר הייתה בקבלת הסטודנטים היהודים החדשים ללימודים לשנה א': בשנים 1952-1948 היא הצטמצמה מ-1,653 ל-722 איש, ואחוזם מכלל המתקבלים לשנה א' לאוניברסיטאות ירד מ-8.1% ל-3.1%. זה מצביע על הרחקה מכוונת של היהודים מהאוניברסיטאות בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין.

אפילו אחרי מותו של סטאלין מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות המשיך לרדת, ורק בשנת הלימודים 1956/57 הוא עלה עד 4.9 אלף, אך אחוז היהודים בכלל הסטודנטים באוניברסיטאות ירד ל-3.8%. כמו כן, חלקן של האוניברסיטאות בתוך הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה נשאר קטן יותר לעומת כלל הסטודנטים (8.3% ו-10.3% בהתאמה); (ראה לוח 3.10). לצערנו, חסרים לנו נתונים על מספר ואחוז היהודים באוניברסיטאות אחרי שנת 1956.

נעבור עכשיו ל"אינסטיטוטים" הענפיים, שבתקופה הסובייטית היו רוב המוסדות להשכלה גבוהה. הם התחלקו לקמה קבוצות:

1. **אינסטיטוטים טכנולוגיים**, שהכשירו מהנדסים לכל מיני תחומים (קבוצה זו נחלקה לשתיים: א) **אינסטיטוטים פוליטכניים**, שהכשירו מהנדסים בתחומים שונים; הם היו בדרך כלל, יוקרתיים יותר והיו תחת פיקוח של המיניסטריון להשכלה הגבוהה (כמו גם האוניברסיטאות); ב) **אינסטיטוטים טכנולוגיים ספציפיים** (למשל, לתעשיית נפט וגז, לייצור מכונות מסוגים שונים, לטקסטיל וכו'), שהיו תחת פיקוח המיניסטריונים המתאימים;

2. **אינסטיטוטים לרפואה ולרוקחות**, שהיו תחת פיקוח המיניסטריון לבריאות;

3. **אינסטיטוטים פדגוגיים**, שהכשירו מורים לבתי-ספר תיכוניים (בתקופה יותר מאוחרת – גם לבתי-ספר יסודיים); בתוכם קבוצה מיוחדת (ודי יוקרתית) היו **אינסטיטוטים לשפות זרות**. מלבד אינסטיטוטים פדגוגיים, בשנות ה-40 וה-50 היו גם "**מכוני מורים**" [uchitel'skie instituty] דו-שנתיים, שהכשירו מורים לבתי-ספר יסודיים. כל המוסדות האלה היו בפיקוח המיניסטריון לחינוך;

4. **אינסטיטוטים לכלכלה**, שהכינו כלכלנים, עובדי תכנון ותקצוב, רואי חשבון, סטטיסטיקאים למשרדי הממשלה ולמפעלים ולמוסדות. חלקם היו בפיקוח של המיניסטריון להשכלה הגבוהה,

וחלקם - בפיקוח מיניסטרוניס אחרים, כמו "גוספלאן" (הוועד לתכנון המרכזי), מיניסטרוניס לאוצר וכו'.

5. **אינסטיטוטים למשפטים**, שהכינו משפטים ועובדי המשטרה (יחד עם פקולטות למשפטים באוניברסיטאות). מוסדות אלה היו תחת פיקוח המיניסטרוניס למשפטים (אחרי כן הועברו למיניסטרוניס להשכלה הגבוהה);

6. **אינסטיטוטים לתרבות ולאמנות**, שהכינו ספרנים, עיתונאים, סופרים, במאים, ציירים, שחקנים ועובדי תרבות אחרים – מקצתם היו בפיקוח המיניסטרוניס לתרבות, ומקצתם בפיקוחם של ארגונים כמו "איגוד הסופרים", "איגוד הציירים" וכו'.

7. **אינסטיטוטים לספורט ולחינוך גופני**, שהיו תחת פיקוח המיניסטרוניס המתאים.

8. **אינסטיטוטים חקלאיים**, שהכינו אגרונומים, וטרינרים, מהנדסים לחקלאות וכו', שהיו תחת פיקוח המיניסטרוניס לחקלאות.

מלבד אלה, היו אינסטיטוטים ספציפיים, כמו **האינסטיטוט ליחסים הבין-לאומיים ובית הספר הגבוה לדיפלומטיה** של משרד החוץ, **האינסטיטוט והאקדמיה לסחר החוץ** של המיניסטרוניס המתאים.

כמו כן, היו מכללות צבאיות רבות, מוסדות אקדמיים של קג"ב, מוסדות מפלגתיים, כמו **"בית-הספר המפלגתי הגבוה"**. כל אלה, עקב חוסר הנתונים, נשארו מחוץ לניתוח שלנו.

בשנת הלימודים 1926/27 כשליש מכלל הסטודנטים היהודים ב"אינסטיטוטים" הענפיים למדו במוסדות טכנולוגיים, שדומה לאחוזם בקרב כלל הסטודנטים (לוח 3.11). רק 7% מהיהודים למדו במוסדות חקלאיים, לעומת 22% בקרב כלל הסטודנטים. בו בזמן חלק הלומדים במוסדות לרפואה וגם לכלכלה ולמשפטים בקרב היהודים היה כמעט פי-2 יותר גבוה לעומת כלל הסטודנטים. בשנה זו מרבע עד שליש מהסטודנטים במוסדות אלה היו יהודים (ראה לוח ג'23 בנספח).

אבל כבר מסוף שנות ה-20 התחילה מגמה של "טכנולוגיזציה" במערכת ההשכלה הגבוהה בבריה"מ, שבוודאי הייתה קשורה לתהליך התיעוש שדרש מהנדסים רבים. אולם בקרב היהודים מגמה זו בלטה במיוחד. בשנים 1927-1934 אחוז היהודים הלומדים ב"אינסטיטוטים" הטכנולוגיים והתעשייתיים גדל מ-35% ל-54%, בו בזמן אחוז הלומדים במוסדות לכלכלה ולמשפטים ירד מ-16% ל-8%, לחינוך ולתרבות - מ-22% ל-18%, לרפואה ולרוקחות - מ-21% ל-15%. באופן כללי, הרכבם של הסטודנטים היהודים באמצע שנות ה-30 נעשה דומה יותר לכלל הסטודנטים, פרט למוסדות החקלאיים (ראה לוח 3.11). יש להניח שתופעת ירידה באחוז היהודים שלמדו מקצועות לא-טכנולוגיים (רפואה, כלכלה, חינוך) הייתה קשורה לא לאפליית היהודים בתחומים אלה, אלא לירידת יוקרתם של מוסדות אלה בקרב היהודים הצעירים, וגם לכך שמשכורת והטבות שונות בענפים "הלא-יצרניים" (חינוך, תרבות וכו') לא

היו כל כך גדולות כמו בענפים הטכנולוגיים, שהיה קשור למדיניות הממשלה לפיתוח בראש ובראשונה של התעשייה הכבדה.

אם נביא בחשבון את הרכבם הענפי של הסטודנטים שהתקבלו לשנה א', הרי שמספר היהודים שהתקבלו למוסדות הטכנולוגיים בשנת 1934 עלה לעומת השנה הקודמת, אך בשנה שלאחריה (1935) הוא שוב ירד. בו בזמן עלה מספר הסטודנטים היהודים, שהתקבלו למוסדות לכלכלה, לחינוך ובמיוחד לרפואה (ראה לוח ג'24 בנספח). בהשוואה לכל הסטודנטים שהתקבלו לשנה א', בקרב היהודים היה אחוז גבוה יותר בתחום הטכנולוגיה והרפואה, ואילו בתחום הכלכלה והמשפטים אחוזם היה קרוב לממוצע, ובתחום החקלאות וגם החינוך והתרבות אחוזם של היהודים היה מתחת הממוצע.

נעיין עכשיו במגמות בהרכב הסטודנטים היהודים ב"אינסטיטוטים" הענפיים לפי תחומי הלימוד אחרי מלחמת העולם השנייה, דהיינו, בסוף שנות ה-40 - תחילת שנות ה-50.

ראוי לציין, שרק **לגבי לימודי יום וערב** יש לנו מידע מלא לפי הענפים, ולא על לימודים אקסטרניים (בהתכתבות). אף שמספרם המוחלט של היהודים שלמדו ביום ובערב בשנת הלימודים 1947/48 היה כמעט זהה לזה שבשנת 1934/35 (השנה האחרונה לפני מלחמת העולם השנייה, שלגביה יש לנו נתונים מתאימים), הרכבם הענפי השתנה. בשנת הלימודים 1947/48 (לעומת 1934/35) עלה פי-2 אחוז היהודים הלומדים במוסדות הרפואיים (מ-15% ל-30%), וירד במקביל בכל שאר הענפים (לוח 3.11). כדאי לציין, שגם בקרב כלל הסטודנטים גדל אחוז תלמידי רפואה ורוקחות, אך הגידול היה פחות משמעותי: מ-14% ל-20%. ההסבר האפשרי למגמה זו הוא ביקוש גדול לרופאים ולעובדי רפואה אחרים, בעקבות מספרם הרב של פצועי ונכי המלחמה, והיהודים היו מהראשונים שנענו לביקוש זה.

בו בזמן אחוז היהודים, הלומדים במוסדות לחינוך ולתרבות ירד במקצת (מ-18% ל-16%), ואילו בקרב כלל הסטודנטים הוא עלה מ-23% ל-29%. יש אמנם לציין, שחלק ניכר מכלל הסטודנטים בתחום זה למדו ב"מכוני המורים" דו-שנתיים, שאורגנו כדי לספק ביקוש גדול למורים (בעקבות מספר גדול של תלמידים שהפסיקו ללמוד בגלל המלחמה ועכשיו השלימו את לימודיהם) והכינו בעיקר את המורים לאזורים כפריים. כמובן המוסדות האלה לא זכו בהתעניינותם של היהודים. אחוז היהודים מכלל הסטודנטים ב"מכוני המורים" בשנת 1947/48 היה 1.2%, ואילו באינסטיטוטים הפדגוגיים "הרגילים" (4-שנתיים) – 5.4% (ראה לוח ג'23 בנספח).

באשר למוסדות הטכנולוגיים, הרי שאף שחלקם בקרב הסטודנטים היהודים ירד לעומת תקופה לפני המלחמה, הוא נשאר גבוה יותר מאשר חלקו בקרב כלל הסטודנטים (46% ו-35% בשנת הלימודים 1947/48). אחוז הלומדים כלכלה ומשפטים בקרב היהודים וכלל הסטודנטים היה אז כמעט זהה (כ-6%), ואחוז לומדים במוסדות לחקלאות בקרב היהודים היה רק 2% לעומת 11% בקרב כלל הסטודנטים (לוח 3.11).

האחוז הגבוה ביותר של היהודים בקרב כלל הסטודנטים בשנת הלימודים 1947/48 היה במוסדות הטכנולוגיים לתקשורת (רדיו, טלפון וכו') (17.4%), למשפטים (16.4%), לרפואה ולרוקחות (14.2%), ולתרבות ולאמנות (12.5%). אחרי שנת 1948 בקרב הסטודנטים היהודים שוב התחילה עלייה מתמדת באחוז הלומדים במוסדות הטכנולוגיים, וירידה במוסדות לרפואה ולמשפטים (לוח 3.11).

כפי שרואים מלוחות ג'22-ג'24 בנספח, בשנים 1948-1952 הירידה המשמעותית ביותר במספר הסטודנטים היהודים התרחשה בתחום המשפטים: הוא ירד פי-3.5, ואחוזם של היהודים מכלל הסטודנטים למשפטים ירד מ-16.4% ל-4.5%. מספר היהודים שנתקבלו לשנה א' למוסדות למשפטים ירד בשנים אלו פי-9 (!): מ-281 ל-31 איש בלבד, ואחוזם מכלל הסטודנטים בשנה א' ירד מ-9.1% ל-1.2% בהתאמה.

במוסדות לרפואה ולרוקחות מספר היהודים (גם סך כולל הלומדים וגם המתקבלים לשנה א') ירד בשנים אלו פי-2, ואחוזם מכלל הסטודנטים למקצועות אלה - מ-14.2% ל-7.4% (בקרוב המתקבלים לשנה א' - מ-10.2% ל-3.6%).

יש לשים לב לתהליכים שהתרחשו במוסדות ליחסים הבין-לאומיים ולסחר החוץ, כי במחקרים רבים דובר דווקא על הרחקת היהודים ממוסדות אלה בתקופת סטאלין, עוד לפני שנוצרה גישה לנתונים המתאימים. ובאמת, מספר היהודים בשני המוסדות ליחסים בין-לאומיים (האינסטיטוט ליחב"ל ובית הספר הגבוה לדיפלומטיה) ירד מ-19 בשנת 1947 ל-3 איש בלבד בשנת 1952, ואחוזם מכלל הסטודנטים במוסדות אלה ירד - מ-1.2% ל-0.2% בהתאמה. זאת ועוד, בשנים 1951-1952 למוסדות אלה לא התקבל **אף סטודנט יהודי חדש** (אולם בשנת 1950 התקבלו 8 הסטודנטים היהודים החדשים, מכך נובע שלפחות 5 מהם הורחקו בשנתיים הבאות ללא סיום הלימודים).

כמו כן, בשני מוסדות לסחר החוץ (האינסטיטוט והאקדמיה) מספר הסטודנטים היהודים באותן השנים ירד מ-62 ל-9 איש, ואחוזם מכלל הסטודנטים מ-6% ל-0.8% בלבד. בשנת 1950 התקבלו למוסדות האלה 5 סטודנטים יהודים חדשים, בשנת 1951 - שניים, ואילו בשנת 1952 - רק אחד.

בו-בזמן מספרם המוחלט של היהודים שלמדו ב"אינסטיטוטים" הטכנולוגיים (במחלקות יום וערב) בשנים 1948-1952 כמעט ולא השתנה, אבל אחוזם מכלל הסטודנטים במוסדות אלה ירד מ-11.6% ל-7.2% (בקרוב המתקבלים לשנה א' - מ-8.3% ל-4.9% בהתאמה).

כמו כן, במוסדות לכלכלה ולמסחר (פרט למוסדות לסחר החוץ), הפדגוגיים, החקלאיים וגם לספורט ולחינוך הגופני מספר היהודים אפילו עלה, כנראה, עקב דחיקתם מהמוסדות היוקרתיים יותר. אבל מספר היהודים בקרב המתקבלים לשנה א' למוסדות לכלכלה ולמסחר בשנים 1951-1952 ירד כמעט בשליש (מ-688 ל-478 איש).

במוסדות לתרבות ולאמנות בשנים 1948-1949 מספר היהודים גדל, אבל במשך שלוש השנים הבאות (1950-1952) הוא פחת בשליש (בעיקר בשנת 1952). אחוז היהודים בקרב הסטודנטים החדשים שהתקבלו למוסדות אלה ירד בשנים 1948-1952 מ-9.2% ל-5.4%.

זאת אומרת, שבשנות שלטונו האחרונות של סטאלין הורחקו היהודים בראש ובראשונה מהמוסדות היוקרתיים יותר, ועקב כך נאלצו היהודים הצעירים ללמוד במוסדות יוקרתיים פחות. אבל לקראת "פרשת הרופאים" (שנת הלימודים 1952/53) הורחקו היהודים כמעט מכל סוגי המוסדות האקדמיים.

בשנים 1953-1956 נמשכה המגמה של השנים הקודמות בהרכב הסטודנטים היהודים לפי תחומי לימוד: עליית מספר היהודים שלמדו במוסדות הטכנולוגיים, התייצבות במוסדות לחינוך ולכלכלה, וירידה בחלקם במוסדות לרפואה, ובמיוחד - למשפטים (ראה לוחות 3.11 ו-ג'22). אמנם לעומת שנות שלטונו האחרונות של סטאלין, בשנים 1953-1956 מגמה זו הייתה אטית יותר, והעיקר - היא התרחשה על רקע גידול כללי במספר הסטודנטים היהודים.

בתקופה זו גדל מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות הטכנולוגיים (בלימודי יום וערב) בשליש. במהירות גדולה בייחוד הוא גדל במוסדות להכנת מהנדסים לשירות הרכבת (פי-1.8) ולתקשורת (פי-1.5). עם זאת, בשנים 1953-1955 המשיך לרדת באופן מהיר מספר היהודים שלמדו במוסדות למשפטים: בשנת 1955 הוא הסתכם (בלימודי יום וערב) ב-25 איש בלבד - לעומת 468 בשנת 1952, ו-1,614 בשנת 1948 - נפילה פי-64 (!) במשך שבע שנים. אמנם בשנת 1956 עלה מספר זה ל-42 איש. כדאי אמנם לציין, שבשנים אלו גם מספרם הכללי של הסטודנטים במוסדות למשפטים (בלימודי יום וערב) ירד פי-3, אולם מכיוון שבקרב היהודים ירידה זו הייתה מהירה יותר, אחוזם ירד מ-4.5% ל-1.3% (ראה לוח ג'23 בנספח).

בקשר למוסדות ליחסים הבין-לאומיים ולסחר החוץ, שנזכרו לעיל, אז אחרי מותו של סטאלין גדל מספר הסטודנטים היהודים במוסדות אלה - כנראה לצורך התעמולה (בשנת 1954 במוסדות ליחב"ל היו 7, ולסחר חוץ - 12 סטודנטים יהודים), אבל כבר בשנת 1956 הוא שוב ירד (ל-3 ו-5 איש בהתאמה).

מספר היהודים במוסדות לרפואה בשנים 1953-1956 ירד ב-13%, לכלכלה ולמסחר - ב-7%, ואילו לחינוך, לתרבות ולאמנות - כמעט ולא נשתנה.

כדאי לציין, שבשנת 1956/57 אחוז גבוה יותר של היהודים בהשוואה לכלל הסטודנטים היה במוסדות הטכנולוגיים (60% לעומת 47%), במוסדות לתרבות ואומנות ולכלכלה ומסחר. בכל שאר הענפים (כולל רפואה, חינוך ומשפטים) אחוז היהודים היה נמוך יותר. לצערנו, אין לנו נתונים על הרכב הסטודנטים היהודים לפי תחומי הלימוד אחרי שנת 1956, אבל הנתונים על הרכבם המקצועי של האוכלוסייה

היהודית המועסקת (ראה פרק 4) מצביעים, שגם בשנים הבאות נמשך תהליך ה"טכנולוגיזציה" בקרב הסטודנטים היהודים, עם הרחקתם מהמוסדות למשפטים ולרפואה.

ה) הרכב לפי גיל ומין

נתוני מפקדי האוכלוסין בשנים 1939-1959 אפשרו לנו לנתח את הרכבם של הסטודנטים היהודים לפי גיל ומין (לוח ג'25 בנספח). לפי נתונים אלה, בתחילת שנת 1939 כרבע מהסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה (בכל צורות הלימוד) היו עד גיל 19, כ-40% בני 20-24, וכשליש - מעל גיל 25. בשנת 1959 בקרב הסטודנטים היהודים חלקם של הצעירים יותר וגם חלקם של המבוגרים יותר ירד ובמקביל עלה שיעורם של בני 20-24. כדאי לציין, שבשנת 1959 כ-71% מהסטודנטים היהודים היו בני עד 25 (לעומת 65% בקרב כלל הסטודנטים), כלומר למרות כל ההנחות שניתנו ל"בעלי ניסיון", שיעור גבוה יותר של סטודנטים יהודים (לעומת כלל הסטודנטים) המשיכו בלימודים מיד אחרי סיום בית-הספר התיכון.

כדאי גם לציין, שלפי מפקד 1959, אחוז הסטודנטים בקרב היהודים בני הדור הצעיר ברפובליקה הרוסית היה גבוה בהרבה מאשר בשאר הרפובליקות של ברית המועצות (ראה לוח ג'16 בנספח).

אחרי שנת 1959 לא פורסמו נתונים על הרכב הגילים של הסטודנטים היהודים, אבל יש להניח שעקב עלייה באחוז הלומדים במחלקות יום, בשנות ה-70 הם נעשו לצעירים יותר במוצע.

בקרב הסטודנטים היהודים בשנת 1959 לעומת שנת 1939 ירד שיעור הנשים ברוב קבוצות הגיל, פרט לבני 20-24; הסיבה לתופעה זאת הייתה שהנשים היהודיות למדו בעיקר בלימודי יום לעומת הגברים שחלקם הניכר למדו בערב ובהתכתבות. ראוי גם לציין, שבדומה למצב במוסדות העל-תיכוניים-מקצועיים, אחוז הנשים במוסדות האקדמיים בקרב היהודים בשנת 1959 היה נמוך יותר מאשר אחוזן בקרב כלל הסטודנטים (בכל קבוצות הגיל). אבל הבדל זה נוצר לא משום שהנשים היהודיות למדו פחות (שיעורי הסטודנטים בקרב היהודים בשני המינים באותו גיל היו דומים - ראה לוח ג'16), אלא משום שבקרב האוכלוסייה הכללית **הגברים למדו פחות**, כי רבים מהם לא הספיקו להיכנס ללימודים לפני השירות הצבאי, ואחר כך הם כבר התקשו להתחרות בבוגרי התיכון על קבלה למוסדות האקדמיים, ובנוסף לכך, חלקם הגדול כבר התחתנו ונאלצו לפרנס את משפחותיהם. אבל קיים גם הסבר חשוב נוסף: כפי שצוין בתחילת הפרק, הנתונים שבידנו מתייחסים **למוסדות אזרחיים בלבד**. אם להוסיף למספר הכללי של הסטודנטים את הלומדים במכללות צבאיות ומשטריות (שבהן למדו מספרם הניכר של הצעירים הסובייטים ואחוז היהודים בהם, כנראה היה די קטן) - אז ייתכן שהרכב המינים של היהודים וכלל הסטודנטים נעשה לדומה יותר.

בשנים 1959-1963, ירד אחוז הנשים (לוח 3.12), גם בקרב כלל הסטודנטים, וגם בקרב היהודים. תופעה זו קשורה, כנראה, להנחות שניתנו בתקופה זו למשוררי הצבא הסובייטי. בשנים 1965-1970, בניגוד

לתקופה הקודמת, גם בקרב כלל הסטודנטים וגם בקרב היהודים עלה בהתמדה אחוז הנשים, אבל בקרב היהודים הוא נשאר קטן יותר לעומת כלל הסטודנטים (לוח 3.12).

3.5. היהודים - תלמידי המחקר (האספירנטים)

א) מגמות כלליות

האספירנטורה בברית המועצות הייתה השיטה הרווחת להכשרת מדענים צעירים בעלי תואר "קנדידט" – התואר המקביל לתואר האקדמי השלישי במערב (ראה פרק 4). הכנת אספירנטים התבצעה גם במוסדות להשכלה גבוהה וגם במכוני המחקר [nauchno-issledovatel'skie instituty - NII].

לגבי תלמידי המחקר היהודים לפני מלחמת העולם השנייה, יש לנו נתונים רק על מכוני המחקר, ולא על תלמידי מחקר במוסדות להשכלה גבוהה. בשנת 1929 היו כ-200 אספירנטים יהודים, כלומר, כ-20% מכלל האספירנטים, - שיעור הגדול משיעור היהודים מכלל עובדי המדע והמחקר באותה השנה (14%); וזה ההסבר לעלייה המהירה במספר היהודים עובדי המדע והמחקר בשנות ה-30 (ראה פרק 4).

בסוף שנת 1933 מספר תלמידי מחקר יהודים הגיע ל-700, אבל בשנים 1934-1937 ירד הן מספרם המוחלט והן (במקצת) אחוזם של היהודים מכלל תלמידי המחקר (לוח 3.13); זאת בעיקר, בשל צמצום במספרם הכולל של תלמידי המחקר בתקופה זו. ייתכן שבתקופת התיעוש המזורז בבריה"מ, חשיבותם של המדע והמחקר נעשתה משנית לעומת חשיבותו של הייצור, והמשאבים לתחום זה קוצצו לטובת התעשייה. אולם בסוף שנות ה-30 השתנתה המגמה ומספרם המוחלט ואחוזם של היהודים בקרב האספירנטים עלה. ראשית, בתקופה זו שוב התחיל לגדול מספרם הכללי של האספירנטים. שנית, יהודים ששאפו לעבודה מדעית, אך לא הצליחו לממש את שאיפותיהם בתקופה הקודמת (בגלל הקיצוצים, מדיניות "קורניזציה" והעדפות לבני הפרולטריון שבוטלו בסוף שנות ה-30) נכללו בסך תלמידי המחקר. לפיכך, מסוף שנת 1938 עד סוף שנת 1940 מספר האספירנטים היהודים במכוני המחקר [NII] עלה מ-612 ל-819 איש, או ב-32%. במוסדות להשכלה גבוהה בשנת 1940 היו 3,118 אספירנטים יהודים, כך שמספרם בשני סוגי המוסדות היה 3,937 איש, או כמעט רבע מכלל האספירנטים (23.3%). שיעור האספירנטים לאלף סטודנטים להשכלה גבוהה בשנת 1940 בקרב היהודים היה גבוה פי-2 לעומת השיעור בקרב האוכלוסייה הכללית: 40 ו-19 בהתאמה (ראה לוח 3.13).

בסוף שנת 1945, בעקבות המלחמה, הצטמצם מספר האספירנטים היהודים מ-3,937 ל-1,746 (פי-2.2) ואחוזם מכלל האספירנטים ירד מ-23.3% ל-17.8%. שיעור האספירנטים לאלף סטודנטים להשכלה גבוהה בקרב היהודים ירד מ-40 ל-27, אך גם בקרב האוכלוסייה הכללית הוא ירד מ-19 ל-12 (לוח 3.13). ראוי לציין, שבשנת 1945, בהשוואה לשנת 1940, בקרב תלמידי המחקר הסובייטים ירד לא רק אחוז היהודים, אלא גם של האוקראינים והבלרוסים, הגרוזינים והארמנים וגם הלאומים ה"אחרים" (כידוע, חלקם הוגלו), ועלה באופן משמעותי אחוז הרוסים והלאומים ה"מוסלמים" (לוח ג' 27 בנספח). בסוף שנת 1947 שוב עלה מספר תלמידי המחקר היהודים ל-2,495 איש

ושיעורם לאלף סטודנטים יהודים הגיע ל-37, כלומר כמעט לרמה שהייתה לפני המלחמה (לעומת 16 בקרב כלל האוכלוסייה). אמנם אחוז היהודים מכלל האספירנטים המשיך לרדת: מ-17.8% ל-15.8% (במקביל גדל אחוז האוקראינים והבלרוסים).

שנת 1948 הייתה נקודת המפנה במדיניות השלטונות הסובייטיים בקבלת תלמידי מחקר יהודים: מספרם המוחלט ירד בשנה זו ב-7% (ראה לוח 3.13). בשנים 1949-1952, עקב מדיניותו האנטישמית של סטאלין הירידה במספר האספירנטים היהודים נעשתה לדרמטית. בעוד שבשנת 1949 שבה מספרם המוחלט ירד ב-23%, ובשנת 1950 ב-30%, הרי שבשנתיים שלאחר מכן (1951-1952) הוא ירד פי-2.3. בסך הכול במשך חמש שנים (1948-1952) הוא ירד פי-4.6 (מ-2,495 ל-547 איש), ואחוז היהודים מכלל תלמידי המחקר ירד מ-15.8% ל-2.0% בלבד. במקביל עלה אחוז הרוסים, האוקראינים, הבלרוסים, הלאומים הבלטיים. בו בזמן אחוז הגרוזינים והארמנים, הלאומים "המוסלמיים" ואחרים בשנים האלו כמעט לא השתנה (לוח ג'27 בנספח). שיעור האספירנטים לאלף הסטודנטים היהודים בשנים 1948-1952 ירד מ-37 ל-8, ואילו בקרב כלל האוכלוסייה הוא גדל מ-16 ל-19, כלומר אם בשנת 1947 הוא היה בקרב היהודים פי-2 גדול, אז בשנת 1952 - פי-2 קטן (לוח 3.13).

אחרי מותו של סטאלין מספר תלמידי המחקר היהודים שוב התחיל לגדול בקצב מהיר ובשנת 1968 הגיע לשיא: 6,002 איש, כלומר גדל פי-11 לעומת שנת 1952 ופי-2.4 לעומת שנת 1947 (ראה לוח 3.13). גם שיעור האספירנטים לאלף הסטודנטים היהודים גדל מ-8 בלבד בשנת 1952 עד 54 בשנת 1968 (מה שקשור לשיעור המקביל בקרב האוכלוסייה הכללית, אז בשנים 1953-1957 הוא אפילו ירד, ורק אחר כך התחיל לעלות והגיע ל-22 בשנת 1968).

זאת ועוד, בשנים 1953-1957 גדל גם אחוז היהודים מכלל תלמידי המחקר הסובייטיים: מ-2.0% ל-6.8%, אף כי הוא לא הגיע לזה שהיה לפני המסע "נגד הקוסמופוליטיזם", כלומר בשנת 1947 (לוח 3.13). מעניין, שבמקביל, בשנים אלו בקרב כלל תלמידי המחקר ירד אחוז הרוסים וגם הגרוזינים והארמנים, ואחוז האוקראינים והבלרוסים המשיך לגדול (ראה לוח ג'27 בנספח). אמנם בסוף שנות החמישים אחוז היהודים בקרב האספירנטים קצת ירד ובתחילת שנות השישים התייצב סביב 6% (לוח 3.13) - מגמות אלו דומות למגמות שנמצאו בתקופה זו גם לגבי הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה (ראה לעיל).

אחרי ניתוק היחסים עם ישראל ותחילת המסע האנטי-ציוני בסוף שנות ה-60 המצב שוב החמיר, ומספר האספירנטים היהודים התחיל לרדת בהתמדה. בשנים 1969-1975 הוא הצטמצם יותר מפי-2 (מ-6,002 ל-2,841 איש), ירד גם אחוז היהודים מכלל תלמידי המחקר מ-6.1% ל-3.0%. באותה התקופה ירד גם שיעור האספירנטים לאלף סטודנטים יהודים: מ-54 ל-40 (אמנם כדאי לציין, שגם בקרב האוכלוסייה הכללית הוא ירד במקצת: מ-22 ל-20).

בסוף שנות ה-70 נמשכה ירידה במספר האספירנטים היהודים ובסוף 1979 הוא הסתכם ב-2,542 איש (2.6% מכלל האספירנטים). אבל לעומת השנים הקודמות מספר האספירנטים ירד לאט יותר, מאשר לסטודנטים היהודים, עקב כך שיעור האספירנטים ל-100 הסטודנטים היהודים שוב גדל והגיע ל-45. בכל זאת, המשיכו היהודים לתפוס את המקום הראשון במדד הזה לעומת שאר הלאומים של ברית המועצות, כאשר אחריהם (בהפרש גדול) היו הגרוזינים והארמנים (לוח 3.15).

בשנים 1979-1987 מספר האספירנטים היהודים ירד במקצת – מ-2,541 ל-2,468 איש ואחוזם מכלל האספירנטים בבריה"מ לא השתנה (2.6%). אומנם, מכיוון שמספר הסטודנטים היהודים ירד בתקופה זו יותר מהר, שיעור האספירנטים ל-1000 הסטודנטים היהודים עלה מ-45 ל-65 (ואילו בקרב האוכלוסייה הכללית הוא ירד במקצת: מ-19 ל-18).

ב) מגמות לפי הרפובליקות

בשנת 1929 היה אחוז היהודים בקרב תלמידי המחקר: ברספס"ר 21.2%, באוקראינה - 22.3%, באוזבקיסטן - 8.0%, ואילו בבלרוסיה - 2.3% בלבד [Nauchnye, 1930]. כאן בלט שיעורם הנמוך במיוחד של היהודים בקרב תלמידי המחקר בבלרוסיה - פי-10 פחות לעומת אוקראינה (וזאת למרות אחוז גבוה יותר של היהודים באוכלוסיית בלרוסיה). ייתכן שזה היה קשור למגוון המקצועות שנלמדו אז באספירנטורה בשתי הרפובליקות. בעוד שבאוקראינה כבר אז היו מרכזים תעשייתיים ומדעיים, כמו חרקוב וקייב, בבלרוסיה הייתה רפובליקה חקלאית בעיקרה, וייתכן שהמקצועות העיקריים שנלמדו בה באספירנטורה היו חקלאות, לשון וספרות בלרוסית, שלא משכו יהודים. אמנם כדאי לציין, שבשנות השלושים השתנה המצב. אף שלגבי תקופה זו אין לנו נתונים על חלוקה האספירנטים היהודים לפי רפובליקות, על-פי אחוז היהודים בקרב כלל עובדי המדע והמחקר (ראה פרק 4) אפשר לראות, שבסוף שנות השלושים כבר הקדימו יהודי בלרוסיה את יהודי אוקראינה בנושא זה.

הנתונים הבאים על התפלגות האספירנטים היהודים לפי הרפובליקות מופיעים רק אחרי מלחמת העולם השנייה. אבל הם חלקיים בלבד, כי הם חלים רק על מוסדות בפיקוח הרפובליקות⁵³. בסוף שנת 1945 למדו במוסדות בפיקוח הרפובליקות 586 אספירנטים יהודים או שליש מכלל האספירנטים היהודים בבריה"מ. אחוז היהודים בקרב כלל האספירנטים בפיקוח הרפובליקות אז היה 15.5% (בפיקוח הכלל-ארצי - 19.3%). מספר האספירנטים היהודים ב-1945 היה הגדול ביותר במוסדות בפיקוח רספס"ר – 380, אוזבקיסטן – 99, אוקראינה – 76.

בשנים 1946-1947 מספר האספירנטים היהודים בפיקוח הכלל-ארצי עלה כמעט פי-2, ובמוסדות בפיקוח הרפובליקות הוא ירד ב-19%. הירידה החדה ביותר בשנים אלו הייתה במוסדות בפיקוח רספס"ר ואוזבקיסטן, אבל במוסדות בפיקוח אוקראינה ובלרוסיה מספר האספירנטים היהודים דווקא גדל

⁵³ כידוע, מוסדות המדע והמחקר החשובים ביותר גם בשטח רפובליקות מסוימות היו תחת הפיקוח המרכזי הכלל-ארצי [soiuznoe podchinenie] ואילו הנתונים על הרכב האספירנטים היהודים בהתפלגות הרפובליקות יש לנו רק לגבי שאר המוסדות שהיו בפיקוח הרפובליקות [respublikanskoe podchinenie]. לכן אנו כאן מדברים על תלמידי המחקר היהודים לא בשטח אוקראינה, אלא בפיקוח אוקראינה, וכך גם לגבי שאר הרפובליקות.

(ראה לוח ג'28 בנספח), כנראה, בשל חזרת הפליטים היהודים מאזורי הפינוי. בשנת 1948 מספר האספירנטים היהודים במוסדות כלל-ארציים פחת במקצת, ובמוסדות של הרפובליקות – גדל במקצת (בעיקר באוקראינה, בקזחסטן ובאוזבקיסטן).

בשנים 1949-1952 חלה ירידה חדה במספר האספירנטים היהודים (פי-4) הן בפיקוח כלל-ארצי והן בפיקוח הרפובליקות (לוח ג'28 בנספח). הירידה החדה ביותר הייתה באוקראינה: מ-135 ל-3 איש בלבד, כלומר, פי-45 (!), ואילו ברספס"ר הוא ירד מ-271 ל-62 איש, בבלרוסיה - מ-20 ל-8, בקזחסטן - מ-39 ל-28, באוזבקיסטן - מ-27 ל-15, בקירגיזיה - מ-9 ל-0, בטג'יקיסטן - מ-5 ל-1. יוצא מן הכלל הייתה ליטא: בעוד שבשנת 1948 במוסדות הרפובליקניים שלה לא היה אף אספירנט יהודי, הרי שב-1950 - היו שניים, וב-1952 - כבר 10. גם בלטביה ובאזרבייג'ן בשנים 1949-1950 התקבלו למוסדות הרפובליקניים שניים ושלושה האספירנטים היהודים בהתאמה, שהמשיכו ללמוד גם בשנת 1952 (לוח ג'28). אחרי שנת 1952 אין לנו נתונים על התפלגות האספירנטים היהודים לפי רפובליקות.

ג) מגמות לפי סוגי המוסדות ולפי תחומים מדעיים

כפי שצוין לעיל, עד סוף שנות ה-30 יש בידינו נתונים רק על האספירנטים היהודים במכוני המחקר (ולא במוסדות להשכלה גבוהה). בשנת 1940 הופיעו בראשונה גם נתונים על האספירנטים היהודים בשני סוגי המוסדות. בשנה זו במוסדות להשכלה גבוהה למדו 3,119 אספירנטים יהודים, ואילו במכוני המחקר – רק 819. עם זאת, אחוז היהודים מכלל האספירנטים במוסדות להשכלה גבוהה היה גבוה רק במקצת בהשוואה למכוני מחקר (%23.7 ו-%22.2 בהתאמה). בשנת 1945 מספר האספירנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ירד פי-2.6, ואילו במכוני המחקר – רק ב-%35. אפשר להניח, שזה קשור לשינויים בתפרוסת הגאוגרפית של האוכלוסייה היהודית בעקבות המלחמה: רוב האספירנטים היהודים שלמדו במכוני מחקר ישבו במוסקבה ובלנינגרד, שלא נכבשו ע"י הנאצים, ואילו מוסדות להשכלה גבוהה היו גם באוקראינה ובבלרוסיה, והאספירנטים היהודים שלמדו שם או נרצחו, או עברו לחלקים אחרים של ברית המועצות. עקב כך אחוז היהודים בקרב האספירנטים במוסדות להשכלה גבוהה פחת, יחסית למכוני המחקר (לוח 3.13). מגמה זו נמשכה גם אחרי המלחמה: בשנים 1946-1947 מספר האספירנטים היהודים במכוני המחקר עלה פי-1.9, ובמוסדות להשכלה גבוהה – ב-%23; בשנת 1948 (שבה התחיל המסע "נגד קוסמופוליטיזם") במכוני המחקר הוא עדיין עלה ב-%5, ואילו במוסדות להשכלה גבוהה ירד ב-%16. בשנים 1949-1952 מספר האספירנטים היהודים ירד באופן משמעותי בשני סוגי המוסדות, אבל במוסדות להשכלה גבוהה הוא ירד פי-6, ובמכוני מחקר - פי-3 (לוח 3.13).

בשנים הבאות מגמות במספר האספירנטים היהודים היו דומות בשני סוגי המוסדות: עלייה בשנים 1953-1968, וירידה משנת 1969 ואילך (לוח 3.13). אבל כדאי לציין, שאחוז היהודים בקרב האספירנטים (כמו גם בקרב כלל עובדי המדע והמחקר – ראה פרק 4) תמיד נשאר גבוה יותר במכוני המחקר בהשוואה למוסדות להשכלה גבוהה (לוח 3.13). ייתכן, שעובדה זו קשורה לשוני בתהליך הקבלה לאספירנטורה בשני סוגי המוסדות. לאספירנטורה במכוני המחקר, בדרך כלל, התקבלו אנשים, שכבר עבדו במכון

מחקר מסוים (זאת ועוד, במקרים רבים ליהודים שעבדו במכוני המחקר קבלת תואר "קנדידט" הייתה תנאי להישרדותם כעובדים המדעיים, וקל וחומר להתקדמות מקצועית כלשהי). לעומת זאת, קבלה לאספירנטורה במוסדות להשכלה גבוהה התבצעה בעיקר מתוך הסטודנטים שסיימו המוסד הזה. אבל ראשית, אחוז היהודים בקרב הסטודנטים הלך וקטן, ושנית, הקבלה לאספירנטורה נעשתה לא רק על סמך הצטיינות בלימודים, אלא גם על סמך הגורמים הנוספים, כגון פעילות ב"קומסומול", המלצות למיניהן, שאפשר לממסד לפקח על הרכב האספירנטים גם מבחינה האתנית.

מוסדות המחקר היוקרתיים ביותר השתייכו לאקדמיה למדעים [Akademii Nauk], שבהן התרכזו מחקרים פונדמנטליים בכל מיני תחומים: מתמטיקה, פיזיקה, כימיה, ביולוגיה, רפואה, פילוסופיה, היסטוריה ועוד. בשנת 1933 במוסדות של האקדמיה למדעים למדו 47 אספירנטים יהודים (9.3% מכלל האספירנטים של האקדמיה), בשנת 1934 הגיע מספרם ל-104 (17.8%). אולם עקב צמצום כללי במספר האספירנטים, גם מספר היהודים, שלמדו במערכת האקדמיה ירד ל-70 איש בשנת 1938 (אך אחוזם מכלל האספירנטים ירד רק במקצת). בשנים 1939-1940 בעקבות הרחבה הכללית של האקדמיה למדעים והקמת האקדמיות ברפובליקות נוספות מספרם האספירנטים היהודים במערכת זו הגיע ל-293 איש או כמעט לרבע מכלל האספירנטים (לוח ג' 29 בנספח). אחרי מלחמת העולם השנייה הנתון שבידינו מתייחס לאקדמיה למדעים של בריה"מ (ללא אקדמיות של הרפובליקות) בשנת 1947: אז למדו במוסדותיה 114 היהודים או 10% מכלל האספירנטים [RGAE, Fund 1562, list 17, file 1344]. אף שזה נתון חלקי בלבד אפשר ללמוד ממנו על צמצום אחוז האספירנטים היהודים באקדמיה למדעים אחרי המלחמה.

גם במוסדות הענפיים (שהיו תחת פיקוח משרדי הממשלה המתאימים) בשנות ה-30 היה אחוז האספירנטים היהודים גבוה למדי (פרט למוסדות חקלאיים). בשנים 1933-1940 גדל אחוז היהודים בקרב תלמידי המחקר במוסדות לטכנולוגיה ולהנדסה, לחינוך ולתרבות, אך ירד בהתמדה בתחום הרפואה, אף כי נשאר גבוה ביותר (ראה לוח ג' 29 בנספח). בתחום מדעי החברה, הכלכלה והמשפטים גדל אחוז היהודים עד שנת 1938 ואחר כך ירד. מגמה דומה הייתה גם בתחום החקלאות, אך אחוז האספירנטים היהודים בתחום זה היה נמוך ביותר - כ-7% בשנת 1940 לעומת למעלה מ-20% בשאר התחומים המדעיים.

מעניין גם שהתפלגות האספירנטים היהודים לפי התחומים המדעיים בשנת 1940 הייתה שונה במכוני המחקר ובמוסדות להשכלה גבוהה (לוח 3.14). כך, במכוני המחקר אחוז גבוה יותר של אספירנטים יהודים למדו רפואה ומדעים טכנולוגיים (הנדסה), ואילו במוסדות להשכלה גבוהה - חינוך ותרבות וגם כלכלה ומשפטים.

בהשוואה לכלל האספירנטים בשנת 1940 אחוז היהודים הגבוה ביותר היה בתחומי הנדסה ורפואה (אבל בתחום הרפואה הלך הפער והצטמצם), ואילו הנמוך ביותר - בחקלאות. בתחומי חינוך ותרבות, וגם בכלכלה ובמשפטים, אחוזים היו דומים בקרב היהודים ובקרב כלל האספירנטים (לוח 3.14).

אחרי מלחמת העולם השנייה הנתונים על חלוקת האספירנטים היהודים לפי תחומים מסוימים יש בידינו רק לגבי שנת 1947 ומתייחסים רק **למיניסטריונים הכלל-ארציים** (לא כולל המוסדות בפקוח של רפובליקות), לכן השוואה מדויקת עם שנת 1940 בלתי-אפשרית. אמנם על סמך הנתונים היחסיים על אחוז היהודים בקרב האספירנטים בתחומים שונים, אפשר להסיק מסקנה שאחוזם ירד במיוחד בתחום כלכלה ומשפטים, באקדמיה למדעים, וכן נמשכה ירידה בתחום הרפואה. יחד עם זאת, עלייה מסוימת התרחשה בתחום הטכנולוגי ואפילו החקלאי (אף כי בתחום האחרון אחוז היהודים נשאר די קטן).

מעניין להתבונן בנתונים על אחוז היהודים בקרב תלמידי המחקר בשנת 1947 לפי משרדים מסוימים. לדוגמה, בתחום התעשייה האחוז הגבוה ביותר של האספירנטים היהודים היה במשרדים למטלורגיה "שחורה" (ייצור ברזל ופלדה) - 55%, למטלורגיה "צבעונית" (ייצור מתכות שאינן ברזל) - 41%, לייצור מכוניות - 37%, לייצור מכונות חשמליות - 36%, למכשירי תקשורת - 34%, למכשירים רפואיים - 33%, לייצור מטוסים - 32%, לייצור כימי - 31%, לייצור מכונות כבדות - 30%. בין שאר המיניסטריונים שיעורם הגבוה במיוחד של היהודים בקרב האספירנטים היה במוסדות למשפטים - 41% ולקולנוע - 32%. עם זאת, אחוזם הנמוך ביותר של האספירנטים היהודים היה אז באקדמיה למדעי החברה - 1% בלבד (3 מ-308), במיניסטריונים לספורט ולחינוך הגופני וגם לחקלאות - 7%, וברשות הארכיונים - 8% [RGAE, Fund 1562, list 17, file 1344]. לצערנו, אין לנו נתונים על מספרם ועל אחוזם של האספירנטים היהודים לפי תחומים מדעיים או לפי מיניסטריונים אחרי שנת 1947, אבל הנתונים לגבי היהודים - עובדי המדע והמחקר (ראה פרק 4) מצביעים על ירידה בייצוג היהודים בכל התחומים, אבל בייחוד - בתחום מדעי הרוח והחברה.

סיכום הפרק

לסיכום ראוי להתייחס למספר מגמות כלליות:

א. מספר היהודים בבתי הספר היסודיים והתיכוניים עלה עד סוף שנות ה-30. בתחילת שנות ה-30 כמחצית מהתלמידים היהודים בכיתות היסודיות וכרבע בכיתות העליונות למדו ביידיש. בשנת 1939 מספר התלמידים היהודים בבתי הספר הגיע לחצי מיליון. אבל עקב הגידול המואץ במספרם הכולל של התלמידים, ירד אחוז היהודים בקרבם בהתמדה. אחרי מלחמת העולם השנייה בעקבות השואה ואחר כך – בעקבות ירידה בילודה והתבוללות, גם מספרם המוחלט של היהודים, וגם אחוז היהודים בבתי הספר ירד בהתמדה. עם זאת, אחוזי הלומדים בקרב הנערים היהודים בשנת 1959 היו גבוהים בהרבה לעומת כלל האוכלוסייה, ועוד לפני הנהגת חוק חינוך תיכון חובה בשנת 1972, כמעט כל היהודים הצעירים היו בוגרי תיכון לפחות.

ב. החינוך המקצועי (להכנת פועלי "הצווארון הכחול") קיבל תאוצה מסוימת בקרב היהודים, בתמיכתם של השלטונות הסובייטים ושל ארגונים כמו אורט ואו"יט בשנות ה-20 - תחילת ה-30. אבל כבר אחרי שנת 1932, עקב הצטרפותם המסיבית של היהודים למוסדות להשכלה גבוהה, גם מספרם המוחלט וגם אחוזם של היהודים בבתי הספר המקצועיים (FZU/PTU) ירד באופן משמעותי, ואחרי

מלחמת העולם השנייה נעשה כמעט אפסי (מוסדות אלה שמרו מעמד מסוים, אך זעיר, בקרב הקהילות הלא-אשכנזיות).

ג. המוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית ("טכניקומים" ומכללות לחינוך, לסייעוד וכו') בשנות ה-20 ותחילת ה-30 זכו ליוקרה מסוימת בקרב האוכלוסייה היהודית (בעיקר הנשים), אבל משנת 1933 מספר היהודים במוסדות אלה, כמו גם ב-FZU, התחיל לרדת, עקב שאיפת היהודים הצעירים להשכלה גבוהה. אמנם, אחרי המלחמה מספר היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים שוב התחיל לעלות (עם הפסקות בשנים 1950-1952 - עקב מדיניותו האנטישמית של סטאלין, ובשנים 1958-1960 - עקב הרפורמה בחינוך והעברת חלק מהמקצועות מ"טכניקומים" ל"אינסטיטוטים"). סיבות לעלייה באחוז היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים היו עלייה כללית במספר התלמידים במוסדות אלה וגם קשיים לקבלת היהודים למוסדות להשכלה גבוהה, עקב מדיניות העדפה בעלי ניסיון בייצור, יוצאי כפרים, משוחררי הצבא וכו', שננקטה בשנים אלו. רק מאמצע שנות ה-60 גם מספר וגם אחוז היהודים במוסדות על-תיכוניים-מקצועיים שוב התחיל לרדת בהתמדה.

ד. באשר לסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (כולל גם אספירנטים), הרי שלאחר שאחוז היהודים בקרבם עלה בתחילת שנות ה-20 (עקב ביטול ההגבלות של משטר הצאר), הוא שוב ירד במחציתן השנייה, בעיקר ברפובליקות הלא-רוסיות (אוקראינה, בלרוסיה, גרוזיה, אזרבייג'ן ואוזבקיסטן). זאת בעקבות מדיניות "הקורניזציה" (העדפת "הלאומים הראשיים"), שננקטה בשנים אלו ברפובליקות וגם בעקבות ההגבלות ה"מעמדיות" נגד "האלמנטים הלא-פרולטרניים", שבקרבם היו יהודים רבים. ביטולה (לפחות חלקי) של מדיניות זו וגם התפתחות המהירה של המשק הסובייטי בשנות ה-30 העלו את מספרם של הסטודנטים והאספירנטים היהודים, ומגמה זו נמשכה עד מלחמת העולם השנייה. אמנם, אחרי עליית שיעור היהודים בקרב כלל הסטודנטים בתחילת שנות ה-30, הרי שבסוף העשור הוא ירד, עקב כניסתם של בני לאומים אחרים למוסדות להשכלה גבוהה ועקב פיתוח לימודים אקסטרניים. אולם אחוז היהודים בקרב האספירנטים בתקופה זו דווקא גדל, ובשיעור האספירנטים לאלף סטודנטים, הקדימו היהודים פי-2 את האוכלוסייה הכללית.

ה. בעקבות אבדות כבדות במלחמה, ירד מספרם המוחלט של הסטודנטים והאספירנטים היהודים באופן משמעותי, אך מיד אחרי המלחמה הוא שוב החל לגדול. עלו גם שיעור הסטודנטים לאלף יהודים צעירים ושיעור האספירנטים לאלף סטודנטים יהודים. אבל בתחילת שנות ה-50, עקב מדיניותו האנטישמית של סטאלין, השתנתה התמונה לרעה: מספר הסטודנטים ובמיוחד האספירנטים היהודים שוב התחיל לרדת, וירידה זו התרחשה במקביל (כמו בסוף שנת ה-20) למדיניות העדפת "הלאומים הראשיים" ברוב הרפובליקות. עם זאת, מצב היהודים הגרוע ביותר היה בתקופה זו באוקראינה ובבלרוסיה. אחרי מותו של סטאלין מספרם המוחלט של הסטודנטים והאספירנטים היהודים שוב התחיל לגדול והגיע לשיא בשנת 1968. אבל מסוף שנות ה-60, ובמשך כל שנות ה-70, עקב מדיניותו ה"אנטי-ציונית" של השלטון הסובייטי (וחלקית גם בגלל הגורם

הדמוגרפי וההגירה) גם מספרם המוחלט של הסטודנטים והאספירנטים היהודים וגם אחוזם בקרב היהודים הצעירים ירדו בהתמדה. מספר היהודים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה המשיך לרדת גם בשנות ה-80, אבל בעיקר בגלל הסיבות הדמוגרפיות, בעוד ששיעור הסטודנטים בקרב היהודים הצעירים התייצב, ומאמצע שנות ה-80 (תקופת גורבצ'וב) אפילו עלה.

1. שינויים במספר הסטודנטים היהודים, כמובן, השפיעו גם על רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת (ראה את הפרק הקודם), אבל מטבע הדברים, השפעה זו באה באיחור מסוים. כך לדוגמה, גידול משמעותי במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-60 גרם לעלייה באחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים בשנות ה-70, ולהפך, ירידה במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-70 הייתה אחת מהסיבות להאטה ברמת השכלתם בשנות ה-80.

2. צורת הלימודים העיקרית של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה במשך רוב התקופה הסובייטית היו לימודי יום, כלומר הלימודים כעיסוק העיקרי (בדרך כלל, עם קבלת מלגת קיום). עד שנת 1958, אחוז היהודים הלומדים ביום היה גבוה יותר לעומת כלל הסטודנטים. אולם מסוף שנות ה-50, עקב מדיניותה של ממשלת חרושצ'וב לפיתוח לימודי ערב ובהתכתבות, ועקב הענקתן של כל מיני מכסות והנחות לקבוצות האוכלוסייה ה"מועדפות", התהפכה המגמה, ואחוז היהודים הלומדים ביום ירד בהתמדה ונעשה לקטן יותר לעומת כלל הסטודנטים. אמנם שינוי המדיניות בחינוך מאמצע שנות ה-60 שוב הגדיל את אחוז הלומדים ביום גם בקרב היהודים וגם בקרב כלל הסטודנטים. מגמות דומות היו גם לגבי תלמידים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים, אבל כאן, כבר מתחילת שנות ה-50 חלקם של היהודים הלומדים ביום היה נמוך יותר לעומת חלקם של כלל התלמידים, מכיוון שחלק ניכר מהיהודים שלמדו ב"טכניקומים", היו "פראקטיקים" שלא הצליחו בזמנם להיכנס למוסדות להשכלה גבוהה ונדרשו לקבל השכלה כלשהי כדי להתקדם בעבודה.

3. בשנות ה-20, למעלה מרבע מכלל הסטודנטים היהודים למדו באוניברסיטאות (לעומת שליש מכלל הסטודנטים). אחרי פירוקן החלקי של האוניברסיטאות בשנות ה-30 הצטמצם אחוז הלומדים בהן בקרב הסטודנטים היהודים (כמו גם בקרב כלל הסטודנטים) באופן משמעותי והסתכם בסוף שנות ה-40 בערך ב-15%. בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין (1949-1953) פחת מספר היהודים באוניברסיטאות פי-2 ורק מאמצע שנות ה-50 הוא התחיל לעלות (אך אחוז היהודים ממשיך לרדת בהתמדה). בקרב הסטודנטים היהודים ב"אינסטיטוטים" הענפיים (שאינם אוניברסיטאות) בשנות ה-20 יותר ממחציתם למדו במוסדות לא-טכנולוגיים (לחינוך, לתרבות, לרפואה, לכלכלה ולמשפטים). אבל משנות ה-30 התחיל תהליך "טכנולוגיזציה" במערכת ההשכלה הגבוהה בכלל ובקרב הסטודנטים היהודים בפרט, שהיה קשור ליוקרתו הגבוהה של מקצוע המהנדס בתקופת התיעוש המזורז וגם להטבות שניתנו לעובדים בתחום טכנולוגיה (במיוחד הקשורים לפיתוח צבאי). מיד אחרי המלחמה עקב ביקוש גדול למורים ולרופאים עלה שיעור הלומדים במוסדות המתאימים גם בקרב כלל הסטודנטים וגם בקרב היהודים (במיוחד בתחום רפואה), וירד אחוז הלומדים במוסדות להנדסה ולטכנולוגיה. אבל כבר מסוף שנות ה-40 התחדשה מגמת ה"טכנולוגיזציה". בקרב היהודים היא בלטה באופן מיוחד. אפשר להסביר זאת (בניגוד לשנות ה-30) בהרחקתם של היהודים מתחומים אחרים, כגון רפואה ומשפטים. מגמה זו נמשכה גם אחרי כן. באשר למוסדות על-תיכוניים

מקצועיים, הרי שלפני מלחמת העולם השנייה המגמות בהרכבם מקצועי של התלמידים היהודים היו הפוכות לאלו שנוצרו במוסדות להשכלה גבוהה (כלומר, עלה אחוז הלומדים במוסדות לחינוך ולסיעוד וירד – בטכנולוגיים), שקשור לכניסת הנשים היהודיות למוסדות אלה. אבל אחרי המלחמה, בקרב התלמידים היהודים במוסדות העל-תיכוניים מקצועיים, כמו גם במוסדות להשכלה גבוהה, התרחש תהליך ה"טכנולוגיזציה".

ט. גם במוסדות להשכלה גבוהה, וגם להשכלה על-תיכונית מקצועית נתגלה מתאם שלילי של אחוז היהודים עם אחוז רוב "הלאומים הראשיים" ברפובליקות, בעיקר "כפריים" בעבר, ומתאם חיובי עם אחוז הלאומים ה"עירוניים" (רוסים, גרוזינים, ארמנים, לטבים, אסטונים). זאת אומרת, שדווקא העדפתם של ה"לאומים הראשיים", וגם של תושבי הכפר בקבלה למוסדות הלימוד – מדיניות שנקטו השלטונות הסובייטים בתקופות מסוימות, היא זו שפגעה קשה ביותר באחוז היהודים, ולא מדיניות ה"רוסיפיקציה", כפי שלפעמים טוענים.

י. אחוז הנשים בקרב הסטודנטים היהודים הן במוסדות להשכלה גבוהה והן במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית השתנה מתקופה לתקופה, אך כמעט תמיד (לפחות בתקופה אחרי המלחמה) הוא נשאר קטן יותר לעומת כלל הסטודנטים (לפחות במוסדות האזרחיים). זאת בשל מספר סיבות: למספר די גבוה של גברים צעירים (בקרב כלל אוכלוסייה), שלמדו במכללות צבאיות ומשטריות (למרות שאין לנו נתונים על אחוז היהודים במוסדות אלה, אפשר להניח שהוא היה קטן מהממוצע); מגוון המקצועות שלמדו היהודים בהשוואה לכלל הסטודנטים; מדיניות דחיית השירות הצבאי לסטודנטים שנקטה רוב הזמן בברית המועצות; וגם לכך שבקרב היהודים (לפחות האשכנזים) פחות היה נפוץ דפוס פטריארכלי שהגבר צריך ככמה שיותר מוקדם להתחיל לעבוד כדי לפרנס את משפחתו.

ובכן, הגורמים העיקריים שהשפיעו על אחוז היהודים במערכת השכלה הסובייטי היו: ראשית, המסורת היהודית שהדגישה את ערך ההשכלה והחינוך וגם השאיפה להצלחה בתור המיעוט האתני; שנית, התפתחות כללית של המשק הסובייטי בכלל ומערכת החינוך בפרט; שלישית, התפתחות בקרב לאומים אחרים של ברית המועצות (עיור, עליית באחוז בעלי השכלה תיכונית), וכתוצאה מכך - הגברת תחרות מצידם על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה; רביעית, מדיניות השלטונות (גם המרכזי וגם המקומיים) בתחום ההשכלה, כולל גם העדפות לקבוצות האוכלוסייה המסוימות או להפך, אפליה נגדן (אפילו אם זה לא היה קשור ליהודים באופן ישיר); וחמישית, הגורמים הדמוגרפיים, כלומר שוני בריבוי הטבעי בין היהודים לשאר הלאומים של ברית המועצות, התבוללות, וגם הגירה חיצונית, שהביאו לצמצום בדור הצעיר של היהודים וכתוצאה - גם במספר התלמידים והסטודנטים היהודים. מאזן הגורמים הללו השתנה מתקופה לתקופה, שמסביר את המגמות שנתגלו.

לוח 3.1.

התלמידים היהודים בבתי הספר היסודיים והתיכוניים בשנים 1926-1959 לפי כיתות הלימוד
(בתחילת שנת הלימודים)

שנות הלימודים	סך הכול התלמידים	כיתות 4-1	כיתות 11/10-5	כיתות 7-5	כיתות 11/10-8
המספר המוחלט - אלפים:					
1925/26	286.5	77.6 a	208.8 b
1926/27	300.2	77.6 a	222.5 b
1935/36	425.8	245.4	180.5
c 1938/39	501.1	227.2	273.8	183.6	90.3
c 1958/59	224.0	91.2 d	132.8 e	88.9 f	43.9 g
אחוז היהודים מכלל התלמידים:					
1925/26	3.0	1.0 a	9.3 b
1926/27	3.0	1.0 a	8.9 b
1935/36	1.7	1.3	2.9
c 1938/39	1.6	1.1	2.7	2.1	6.4
c 1958/59	0.8	0.6 d	0.9 e	1.0 f	0.7 g

- (a) בתי ספר יסודיים
- (b) בתי ספר על-יסודיים
- (c) לפי מפקדי האוכלוסין
- (d) תלמידים בגיל 7-10
- (e) תלמידים בגיל 11 ומעלה
- (f) תלמידים בגיל 11-13
- (g) תלמידים בגיל 14 ומעלה

מקורות לחישוב:

- ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12 - 1925/26
- ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.p.56-57 - 1926/27
- Kul'turnoe (1935), tab.8, p.26 - 1935/36
- ;Vsesoiuznaia (1939), tab.13. p.55 - 1938/39
- RGAE, fund 1562, list 336, file 721
- RGAE, fund 1562, list 336, files 1609, 3075 - 1958/59

לוח 3.2.

תלמידים יהודים בבתי הספר התעשייתיים (FZU) ודומיהם (a) לפי מין בשנים 1926-1959
(לפי דיווח המוסדות; בתחילת שנת הלימודים)

שנות הלימודים	מספר מוחלט - אלפים	אחוז מכלל התלמידים	ל-1000 יהודים בני 15-19	מסה"כ הנשים - אלפים	אחוז הנשים בקרב התלמידים היהודיים	אחוז הנשים בקרב התלמידים
1925/26	21.2	9.8	70	.	.	.
1926/27	23.1	10.1	72	.	.	.
1927/28	29.3	10.1	91	.	.	.
1930/31	29.4	6.5	97	.	.	.
1932/33	40.3	4.2	148	15.1	37.5	27.7
c 1938/39	13.2	1.1	52	3.3	24.8	18.9
c 1958/59	2.2	0.3	22	0.6	25.4	17.5

- (a) כולל בתי הספר התעשייתיים, החקלאיים ואחרים להכשרת פועלי "הצווארון הכחול"
(b) מספר היהודים בני גיל 15-19 מחושב על סמך מפקדי האוכלוסין בשנים 1926, 1939 ו-1959
(c) לפי מפקדי האוכלוסין

מקורות לחישוב :

- 1925/26 - ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12
1926/27 - ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.p.56-57
1927/28 - Natsional'naia (1930), p.283
1930/31 - Podgotovka (1933), tab. 5,6, p.p.76,87
1932/33 - Podgotovka (1934), No.2, tab. XII, p.26
1938/39 - RGAE, fund 1562, list 336, files 640, 721
1958/59 - RGAE, fund 1562, list 336, files 1609, 3075

לוח 3.3.

חלוקת היהודים וכלל התלמידים בבתי הספר התעשייתיים (FZU) לפי ענף המוסד ומין
בשנים 1932-1930

אחוז הנשים 1932/33	באחוזים מסך הכול:		ענף המוסד
	1932/33	1930/31	
37.5	100	100	היהודים - סה"כ
39.5	73.0	81.6	תעשייה ובנייה
29.8	25.8	10.7	תחבורה
89.7	1.0	7.6	שירותים
45.5	0.1	0.1	חקלאות
27.7	100	100	כלל התלמידים
31.4	64.5	78.2	תעשייה ובנייה
19.5	33.0	14.8	תחבורה
81.4	0.3	5.8	שירותים
32.3	2.2	1.2	חקלאות
			אחוז היהודים
x	4.2	6.4	מכלל התלמידים
x	4.8	6.7	תעשייה ובנייה
x	3.3	4.6	תחבורה
x	12.5	8.4	שירותים
x	0.2	0.4	חקלאות

מקורות לחישוב :

Podgotovka (1933), tab. 5,6, p.p.76,87 - 1930/31
Podgotovka (1934), No.2, tab. XII, p.26 - 1932/33

לוח 3.4.

תלמידים יהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1925-1989 (לפי דיווחי המוסדות; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	מספר מוחלט אלפים	% גידול / פחיתה שנתי b	% מכלל התלמידים	ל-1000 יהודים בני 15-24 a
1925/26	15.0	. . .	8.5	27
1926/27	17.2	15.1	7.5	32
1927/28	20.8	20.8	8.2	39
1930/31	37.0	21.1	7.0	72
1932/33	46.2	11.8	5.8	95
1933/34	38.0	-17.8	5.3	81
1934/35	30.9	-18.6	4.9	69
1938/39 c	26.6	-3.7	2.3	59
1940/41	24.3	-4.5	2.5	49
1945/46 d	25.0	0.6	2.5	72
1948/49 e	30.2	6.5	2.4	90
1949/50 e	30.0	-0.6	2.3	91
1950/51 f	29.0	-3.6	2.2	88
1951/52 e	28.8	-0.4	2.1	89
1952/53 e	28.8	-0.3	1.9	90
1953/54 f	33.9	17.7	2.1	107
1954/55 e	38.2	12.7	2.1	125
1955/56 f	43.7	14.4	2.3	148
1956/57 e	49.2	12.6	2.4	171
1958/59	47.3	-1.9	2.5	177
1959/60	40.6	-14.1	2.1	151
1960/61	40.3	-0.8	2.0	150
1961/62	44.1	9.4	1.9	163
1962/63	47.2	7.0	1.8	174
1963/64	51.3	8.7	1.7	189
1965/66	52.0	0.7	1.4	190
1966/67	51.6	-0.8	1.3	188
1967/68	46.7	-9.5	1.1	169
1968/69	43.1	-7.7	1.0	156
1969/70	41.0	-4.9	1.0	148
1970/71	40.0	-2.4	0.9	150
1972/73	37.1	-3.7	0.8	150
1974/75	35.5	-2.2	0.8	156
1976/77	33.3	-3.1	0.7	160
1978/79	29.1	-6.5	0.6	152
1980/81	24.7	-7.9	0.5	143
1984/85	18.3	-7.2	0.4	129
1989/90 f	14.0	-5.2	0.3	135

- (a) מספר היהודים בגיל 15-24 חושב על סמך מפקדי האוכלוסין
 (b) לעומת השנה הקודמת בלוח (בשביל מספר שנים – ממוצע)
 (c) לפי מפקדי האוכלוסין
 (d) אומדן על סמך מספר המתקבלים והמסיימים בשנות הלימוד הבאות
 (e) לימודים אקסטרניים - אומדן (הנתונים המקוריים אינם מלאים)
 (f) אומדן דרך אינטרפולציה

מקורות לחישוב (לוח 3.4):

- ORT, Statisticheskie (1928), No 3, tab.6, p. 12 - 1925/26
- ORT, Statisticheskie (1930), No 6, tab.23, p.p. 56-57 - 1926/27
- Kul'turnoe (1935), tab.6, p.73 - 1927/28
- Podgotovka (1933), p.p. 123, 154-155 - 1930/31
- Podgotovka (1934) , vol.2, tab. XII, p.26 - 1932/33
- Sotsialisticheskoe (1935), p. 617 - 1933/34
- Kul'turnoe (1935), tab.31, p.p.120-121 - 1934/35
- RGAE, Fund 1562,list 336, files 640,720,721 - 1938/39
- Ibid., list 17, file 850 - 1940/41
- Ibid., list 17, files 1838-1840 - 1949/50
- Ibid., list 17, files 2411-2420 - 1952/53
- Ibid., list 17, files 2710-2715 - 1954/55
- Ibid., list 17, files 2996-3007 - 1956/57
- Ibid., list 17, file 3307 - 1958/59
- Ibid., list 17, file 3441 - 1959/60
- Ibid., list 337, file 2553 - 1960/61
- Srednee (1962), p.p.72-88 - 1961/62
- RGAE, Fund 1562, list 337, file 9154 - 1962/63
- Narodnoe Khoz. (1964), p.691 - 1963/64
- RGAE, Fund 1562, list 45, file 2529 - 1965/66
- Ibid., list 45, file 6028 - 1966/67
- Ibid., list 45, file 9911 - 1967/68
- Ibid., list 46, file 1737 - 1968/69
- Ibid., list 47, file 1606 - 1969/70
- Ibid., list 50, file 1456 - 1970/71
- Ibid., list 50, file 1899 - 1972/73
- Ibid., list 56, file 2067 - 1974/75
- Narodnoe Khoz. (1977), p.588 - 1976/77
- RGAE, Fund 1562, list 62, file 1837 - 1978/79
- Ibid., list 64, file 1840 - 1980/81
- Narodnoe obrazovanie (1989), p.225 - 1984/85

לוח 3.5.

חלוקת כלל התלמידים והיהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד (בתחילת שנת הלימודים; באחוזים)

מהם היהודים :			כלל התלמידים :			שנת הלימודים		
לימודים אקסטרניים	לימודי יום	לימודי ערב	לימודים אקסטרניים	לימודי יום	לימודי ערב			
7.0	. . .	93.0	b	12.9	. . .	87.1	b	a 1938/39
10.4	. . .	89.6	b	13.5	. . .	86.5	b	c 1948/49
11.7	. . .	88.3	b	13.4	. . .	86.6	b	1949/50
13.7	. . .	86.3	b	13.9	. . .	86.1	b	1950/51
15.3	6.8	77.9		12.3	4.6	83.0		c 1951/52
14.0	7.9	78.0		12.0	5.5	82.5		1952/53
25.3	18.8	55.8		17.5	12.6	69.9		1956/57
29.6	16.9	53.4		23.9	16.2	60.0		1958/59
35.7	19.0	45.3		27.4	16.7	55.9		1959/60
36.8	20.6	42.5		29.1	18.0	53.0		1960/61
35.2	20.7	44.1		31.0	18.2	50.7		1961/62
33.5	20.1	46.4		32.6	18.3	49.1		1962/63
31.7	20.3	48.0		32.7	17.2	50.2		1965/66
31.3	21.3	47.3		30.2	17.0	52.9		1966/67
32.8	22.8	44.5		28.8	17.2	54.0		1967/68
32.9	23.9	43.2		28.2	17.1	54.7		1968/69
33.6	21.6	44.7		27.8	16.0	56.2		1969/70
33.5	19.8	46.8		27.0	14.7	58.3		1970/71
33.6	17.3	49.1		26.5	12.9	60.6		1972/73
35.1	15.1	49.9		26.4	11.9	61.7		1974/75
32.4	15.2	52.4		26.0	12.0	62.0		1976/77
31.6	13.6	54.7		26.1	11.5	62.4		1978/79
29.4	14.1	56.5		26.1	10.8	62.1		1980/81
26.9	14.1	59.0		27.0	9.7	63.3		1984/85

(a) לפי מפקד האוכלוסין של 1939

(b) לימודי יום וערב

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב - ראה לוח 3.4 (שנים מתאימות)

לוח 3.6.

חלוקת היהודים וכלל התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד בשנים 1930-1956 (לימודי יום וערב; בתחילת שנת לימודים; באחוזים)

1956/7	1954/5	1949/50	1948/9 a	1940/1	1934/5	1930/1	
100	100	100	100	100	100	100	היהודים - סה"כ
72.1	68.2	62.7	62.0	34.2	54.5	57.6	תעשייה, בנייה, תחבורה
10.1	12.4	15.0	13.9	27.3	18.6	17.0	חינוך ותרבות
12.2	11.7	13.4	15.8	27.0	11.3	8.4	רפואה, סיעוד וספורט
3.0	4.8	6.8	6.4	6.8	8.6	8.9	כלכלה, מסחר ומשפט
2.6	2.9	2.0	1.9	5.7	7.0	8.0	חקלאות ומשק יער
100	100	100	100	100	100	100	כלל התלמידים
55.2	46.8	44.4	44.2	26.0	37.8	43.1	תעשייה, בנייה, תחבורה
11.0	16.3	23.4	20.7	28.3	27.6	25.1	חינוך ותרבות
10.3	12.6	12.7	14.9	24.0	10.8	7.3	רפואה, סיעוד וספורט
4.6	5.5	5.9	6.2	4.6	5.4	7.1	כלכלה, מסחר ומשפט
16.9	18.8	13.6	14.0	17.1	18.4	17.4	חקלאות ומשק יער

(a) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב :

- Podgotovka (1933), p.p. 123, 154-155 - 1930/31
- Kul'turnoe (1935), tab.31, p.p.120-121 - 1934/35
- RGAE, Fund 1562, list 17, file 850 - 1940/41
- Ibid., list 17, files 1838-1840 - 1949/50
- Ibid., list 17, files 2710-2713 - 1954/55
- Ibid., list 17, files 2996-3007 - 1956/57

לוח 3.7.

אחוז הנשים ברקב כלל התלמידים והיהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית
בשנים 1970-1939 (בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	כלל התלמידים	היהודים - סך הכול	לימודי יום	לימודי ערב	לימודים אקסטרניים
a 1938/39	52.2	53.1	51.6	. . .	72.8
1940/41	54.4	50.1
a, b 1958/59	45.1	40.8
1959/60	46.3	43.8	48.1	29.0	46.1
1960/61	46.9	42.5	47.0	31.7	43.2
1961/62	48.1	43.9	49.6	32.8	43.4
1962/63	48.9	43.5	48.3	33.4	43.2
1965/66	49.9	45.2	48.5	36.0	45.9
1966/67	51.0	47.0	51.4	38.5	46.2
1967/68	52.3	50.3	56.1	40.9	48.8
1968/69	53.6	51.2	55.8	44.2	49.9
1969/70	54.0	51.1	55.5	44.1	50.0
1970/71	53.5	50.5	53.5	41.8	51.6

(a לפי מפקדי האוכלוסין

(b רק יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב :

RGAE, Fund 1562, list 336, files 640,720,721 -1938/39
Ibid., list 17, file 850 - 1940/41
Ibid., list 336, files 1609,3076-3078 - 1958/59
Ibid., list 17, file 3441 - 1959/60
RGAE, Fund 1562, list 337, file 2553 - 1960/61
Srednee (1962), p.p.72-88 - 1961/62
RGAE, Fund 1562, list 337, file 9154 - 1962/63
RGAE, list 45, file 2529 - 1965/66
Ibid., list 45, file 6028 - 1966/67
Ibid., list 45, file 9911 - 1967/68
Ibid., list 46, file 1737 - 1968/69
Ibid., list 47, file 1606 - 1969/70
Ibid., list 50, file 1456 - 1970/71

לוח 3.8.

הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1926-1989
(לפי דיווחי המוסדות; בתחילת שנת הלימודים)

תלמידי טכניקומים ל-100 סטודנטים להשכלה גבוהה		ל-1000 יהודים בני 20-29 a	% יהודים מכלל הסטודנטים	% גידול/ פחיתה שנתי b	מספר מוחלט אלפים	שנת הלימודים
סה"כ	יהודים					
149	73	48	15.4	. . .	23.7	1926/27
156	89	46	14.4	-0.3	23.4	1927/28
165	97	44	13.5	-3.8	22.5	1928/29
184	114	61	11.3	20.2	32.5	1930/31
177	98	71	9.4	34.7	38.4	1931/32
170	81	108	12.2	49.2	57.3	1932/33
153	63	114	12.8	4.5	59.9	1933/34
135	50	120	13.3	4.1	62.3	1934/35
134	43	145	14.0	20.2	74.9	1935/36
133	38	160	15.2	10.0	82.3	1936/37
130	27	187	11.1	9.2	98.2	c 1938/39
138	38	194	8.9	-5.7	65.0	d 1945/46
127	41	187	7.1	2.5	68.3	d 1947/48
122	43	194	6.8	2.6	70.0	e 1948/49
116	43	196	6.2	-0.5	69.7	e 1949/50
102	41	202	5.6	1.5	70.7	e 1950/51
101	42	198	5.0	-3.1	68.5	e 1951/52
102	44	193	4.6	-4.1	65.7	e 1952/53
105	50	203	4.4	3.8	68.2	e 1953/54
106	54	219	4.2	6.6	72.7	e 1954/55
105	57	236	4.1	6.1	77.1	e 1955/56
101	58	263	4.2	10.2	85.0	e 1956/57
86	56	269	3.9	-0.2	84.7	e 1958/59
84	51	259	3.5	-5.7	79.9	1959/60
86	52	256	3.2	-3.4	77.2	1960/61
90	56	267	3.0	2.0	78.7	1961/62
91	60	276	2.7	0.8	79.3	1962/63
91	62	295	2.5	4.2	82.6	1963/64
95	55	355	2.5	7.0	94.6	1965/66
97	49	409	2.6	12.4	106.3	1966/67
97	42	435	2.6	3.5	110.0	1967/68
95	39	455	2.5	1.7	111.9	1968/69
95	37	461	2.4	-1.6	110.1	1969/70
96	38	448	2.3	-3.9	105.8	1970/71
96	42	384	1.9	-8.5	88.5	1972/73
94	47	339	1.6	-7.2	76.2	1974/75
93	50	305	1.4	-6.3	66.9	1976/77
91	49	279	1.2	-5.5	59.7	1978/79
88	47	265	1.0	-6.3	52.4	1980/81
85	44	253	0.8	-5.6	41.6	1984/85
84	40	286	0.7	-3.2	35.4	1989/90

(a) מספר היהודים בגיל 20-29 חושב על סמך מפקדי האוכלוסין

(b) לעומת השנה הקודמת בלוח (בשביל מספר שנים – ממוצע)

(c) לפי מפקדי האוכלוסין

(d) אומדן על סמך מספר המתקבלים והמסיימים בשנות הלימוד הבאות

(e) לימודים אקסטרניים - אומדן (הנתונים המקוריים אינם מלאים)

מקורות לחישוב (לוח 3.8):

- ORT, Statisticheskije (1928), No 3, tab.6, p. 12 - 1925/26
ORT, Statisticheskije (1930), No 6, tab.23, p.p. 56-57 - 1926/27
Natsional'naia (1930), tab.15, p.290-291 - 1928/29
Kul'turnoe (1935), tab.6, p.73 - 1929/30
Podgotovka (1933), p.p. 123, 154-155 - 1930/31
Altshuler (1998) , tab.6.12, p.120 - 1931/32
Podgotovka (1934) , vol.2, tab. XII, p.26 - 1932/33
Sotsialisticheskoe (1935), p. 617 - 1933/34
Kul'turnoe (1935), tab.16 p. 94-95 - 1934/35
Nove & Newth (1972) - 1935/36
Ruppin A. (1940), t. XVIII, p. 270 - 1936/37
RGAE, Fund 1562,list 336, files 640, 720, 721 - 1938/39
Ibid., list 17, files 1645-1649; list 329, file 3784 - 1948/49
Ibid., list 17, files 1817,1835-1837 - 1949/50
Ibid., list 17, files 2071-2076; list 329, file 4451 - 1950/51
Ibid., list 17, files 2237-2240; list 329, file 4450 - 1951/52
Ibid., list 17, files 2391-2396 - 1952/53
Ibid., list 17, files 2551-2556 - 1953/54
Ibid., list 17, files 2687-2692 - 1954/55
Ibid., list 17, files 2827-2831 - 1955/56
Ibid., list 17, files 2966-2973 - 1956/57
Altshuler (1987), tab.5K, p.135 - 1957/58
RGAE, Fund 1562, list 17, file 3291 - 1958/59
Ibid., list 17, file 3428 - 1959/60
;RGAE, Fund 1562, list 337, file 2543 - 1960/61
Vysshee (1961), p.85, 128-157
RGAE, Fund 1562, list 337, file 5687 - 1961/62
Ibid., list 337, file 9128 - 1962/63
Narodnoe Khoz. (1964), p.691 - 1963/64
RGAE, Fund 1562, list 45, file 2512 - 1965/66
Ibid., list 45, file 6003 - 1966/67
Ibid., list 45, file 9900 - 1967/68
Ibid., list 46, file 1721 - 1968/69
Ibid., list 47, file 1592 - 1969/70
Ibid., list 57, file 540 - 1970/71
Ibid., list 50, file 1883 - 1972/73
Ibid., list 56, file 2055 - 1974/75
Narodnoe Khoz. (1977), p.588 - 1976/77
RGAE, Fund 1562, list 62, file 1827 - 1978/79
Ibid., list 64, file 1830 - 1980/81
Narodnoe obrazovanie (1989), p.174 - 1984/85
Sotsial'noe (1990), p. 268 - 1989/90

לוח 3.9.

חלוקת כלל הסטודנטים והיהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד (בתחילת שנת הלימודים; באחוזים)

מהם היהודים :			כלל הסטודנטים :			שנת הלימודים
לימודים אקסטרניים	לימודי ערב	לימודי יום	לימודים אקסטרניים	לימודי ערב	לימודי יום	
11.5	.	88.5	24.0	.	76.0	a 1938/39
10.9	2.5	86.6	26.8	1.6	71.6	c 1947/48
12.6	2.7	84.6	28.8	1.8	69.4	1948/49
14.9	3.3	81.8	31.3	2.0	66.8	1949/50
15.8	3.6	80.6	32.3	2.2	65.6	1950/51
16.3	4.1	79.6	32.3	2.4	65.3	1951/52
18.4	3.6	78.0	32.6	2.6	64.8	1952/53
21.1	4.5	74.4	33.3	2.9	63.8	1953/54
23.0	5.4	71.6	33.7	3.6	62.6	1954/55
24.9	5.8	69.2	34.2	4.3	61.4	1955/56
29.4	7.0	63.6	36.1	5.0	58.8	1956/57
34.7	11.2	54.1	38.8	7.0	54.1	1958/59
38.0	12.6	49.4	40.8	8.6	50.5	1959/60
40.6	14.9	44.5	41.5	10.2	48.2	1960/61
43.0	16.9	40.2	42.8	11.6	45.6	1961/62
44.5	18.4	37.0	43.6	12.7	43.7	1962/63
41.2	20.0	38.8	44.2	14.7	41.0	1965/66
38.6	20.5	40.9	42.8	15.0	42.2	1966/67
35.3	20.6	44.2	41.0	15.1	43.8	1967/68
34.2	20.1	45.7	39.6	15.0	45.4	1968/69
33.2	19.6	47.3	38.3	14.7	47.0	1969/70
32.3	19.5	48.2	36.7	14.3	48.9	1970/71
29.8	18.3	51.9	34.7	13.7	51.5	1972/73
28.1	17.2	54.7	33.3	13.3	53.4	1974/75
25.5	17.0	57.5	32.1	13.1	54.8	1976/77
24.3	16.1	59.6	31.2	12.8	56.0	1978/79
23.5	15.4	61.1	30.7	12.4	56.9	1980/81
26.0	14.8	59.2	32.4	12.1	55.5	1984/85

(a) לפי מפקד האוכלוסין של 1939

(b) לימודי יום וערב

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב - ראה לוח 3.8 (שנים מתאימות)

לוח 3.10.

הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות בשנים 1926-1956
(לימודי יום וערב; בתחילת שנת הלימודים)

% לומדים באוניברסיטאות בקרב כלל הסטודנטים:		המתקבלים לשנה א':		הלומדים:		שנות הלימודים
סה"כ	היהודים	אחוז היהודים	המספר המוחלט	אחוז היהודים	המספר המוחלט	
34.0	28.2	12.8	6,685	1926/27
32.9	27.9	12.2	6,519	a 1928/29
11.9	14.5	11.1	8,708	b 1947/48
12.3	15.1	8.1	1,653	10.2	9,169	1948/49
12.1	14.4	5.2	1,056	9.0	8,525	1949/50
11.2	13.1	4.5	953	8.0	7,816	1950/51
10.8	11.9	3.5	736	6.9	6,841	1951/52
10.8	10.3	3.1	722	5.3	5,547	1952/53
10.5	8.9	4.4	4,806	1953/54
10.3	8.6	4.1	4,826	1954/55
9.9	8.1	3.9	4,681	1955/56
10.3	8.3	3.8	4,924	1956/57

(a) בשנות ה-30 אין אפשרות לבדד את הלומדים באוניברסיטאות מכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה

(b) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב :

ORT, Statisticheskie (1930), No 6, tab.23, p.p. 56-57 - 1926/27

Natsional'naia (1930), tab.15, p.290-291 - 1928/29

RGAE, Fund 1562, list 17, files 1645-1649,; list 329, file 3784 - 1948/49

Ibid., list 17, files 1817, 1835-1837 - 1949/50

Ibid., list 17, files 2071-2076; list 329, file 4451 - 1950/51

Ibid., list 17, files 2237-2240; list 329, file 4450 - 1951/52

:1956/57 - 1952/53

Ibid., list 17, files 2391-2396, 2551-2556, 2687-2692, 2827-2831, 2966-2973

לוח 3.11.

חלוקת היהודים וכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי ענף המוסד בשנים 1926-1956
(ללא אוניברסיטאות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת לימודים; באחוזים)

1949/50	1948/9	1947/8b	1934/5a	1930/1a	1928/9	1926/7	
100	100	100	100	100	100	100	היהודים - סה"כ
46.8	46.9	45.5	54.1	44.4	49.4	34.8	תעשייה, בנייה, תחבורה
20.4	17.4	15.8	17.5	24.6	18.0	21.7	חינוך ותרבות
23.4	27.1	30.5	15.3	12.5	16.6	20.6	רפואה, רוקחות וספורט
6.7	6.6	6.3	8.0	11.3	8.0	15.6	כלכלה ומשפטים
2.7	2.0	1.9	5.1	7.2	7.9	7.2	חקלאות ומשק יער
100	100	100	100	100	100	100	כלל הסטודנטים
35.3	35.5	34.7	43.5	42.7	45.8	35.9	תעשייה, בנייה, תחבורה
32.1	29.6	28.9	23.0	22.6	18.0	21.2	חינוך ותרבות
15.5	18.0	19.5	13.7	10.2	9.4	11.1	רפואה, רוקחות וספורט
5.7	5.7	5.9	6.5	8.1	4.0	9.8	כלכלה ומשפטים
11.5	11.2	10.9	13.3	16.4	22.8	22.0	חקלאות ומשק יער
1956/7	1955/6	1954/5	1953/4	1952/3	1951/2	1950/1	ענף המוסד
100	100	100	100	100	100	100	היהודים - סה"כ
59.8	56.9	56.2	53.6	51.3	49.9	48.0	תעשייה, בנייה, תחבורה
17.2	19.0	19.4	19.2	20.6	20.7	20.9	חינוך ותרבות
13.3	13.9	14.0	16.2	17.2	19.2	21.6	רפואה, רוקחות וספורט
4.6	4.7	5.0	5.9	6.4	6.5	6.4	כלכלה ומשפטים
5.1	5.4	5.4	5.0	4.6	3.7	3.0	חקלאות ומשק יער
100	100	100	100	100	100	100	כלל הסטודנטים
47.2	45.0	43.5	42.1	39.9	37.9	38.4	תעשייה, בנייה, תחבורה
21.4	23.5	24.7	25.7	27.8	30.3	30.6	חינוך ותרבות
14.2	13.8	13.5	13.7	13.3	13.7	14.0	רפואה, רוקחות וספורט
3.9	4.2	4.6	5.4	5.6	5.6	5.5	כלכלה ומשפטים
13.4	13.5	13.7	13.1	13.3	12.6	11.5	חקלאות ומשק יער

(a) בשנות ה-30 אין אפשרות לבדד את הלומדים באוניברסיטאות מכלל המוסדות של מיניסטרויון לחינוך
(b) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב:

- ORT, Statisticheskije (1930), No 6, tab.23, p.p.56-57 - 1926/27
 Natsional'naia (1930), tab.15, p.290-291 - 1928/29
 Podgotovka (1933), p.p.123, 154-155 - 1930/31
 Kul'turnoe (1935), tab.16 p.94-95 - 1934/35
 RGAE, Fund 1562, list 17, files 1645-1649,1817, - 1949/50,1948/49
 1835-1837; list 329, file 3784
 Ibid., list 17, files 2071-2076, 2237-2240; - 1951/52,1950/51
 list 329, files 4450, 4451
 Ibid., list 17, files 2391-2396,2551-2556, - 1956/57-1952/53
 2687-2692,2827-2831,2966-2973

לוח 3.12.

אחוז הנשים ברקב כלל הסטודנטים והיהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939-1970
(בתחילת שנת הלימודים)

שנות הלימודים	כלל הסטודנטים	היהודים - סך הכול	לימודי יום	לימודי ערב	לימודים אקסטרניים
a 1938/39	41.0	44.9	45.2	. . .	42.5
a, b 1958/59	46.3	42.8
1959/60	44.7	42.6	44.5	40.9	41.0
1960/61	43.5	40.9	42.6	40.7	39.1
1961/62	42.5	38.5	40.4	40.3	36.1
1962/63	42.3	37.9	39.3	39.1	36.2
1965/66	44.4	40.5	45.4	39.5	36.4
1966/67	45.2	42.2	46.1	40.7	38.7
1967/68	45.9	43.4	46.2	42.3	40.6
1968/69	46.8	44.2	45.7	42.9	43.0
1969/70	48.0	44.0	45.5	43.6	42.1
1970/71	49.1	44.7	44.8	43.7	45.3

(a לפי מפקדי האוכלוסין

(b רק יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב :

- RGAE, Fund 1562, list 336, files 640,720,721 - 1938/39
- Ibid., list 336, files 1609, 3076-3078 - 1958/59
- Ibid., list 17, files 3428 - 1959/60
- ;RGAE, Fund 1562, list 337, files 2543 - 1960/61
- Vysshee (1961), p.85, 128-157
- RGAE, Fund 1562, list 337, file 5687 - 1961/62
- RGAE, Fund 1562, list 337, files 9128 - 1962/63
- RGAE, list 45, files 2512 - 1965/66
- Ibid., list 45, files 6003 - 1966/67
- Ibid., list 45, files 9900 - 1967/68
- Ibid., list 46, files 1721 - 1968/69
- Ibid., list 47, files 1592 - 1969/70
- Ibid., list 57, file 540 - 1970/71

לוח 3.13.

תלמידי המחקר (האספירנטים) היהודים בשנים 1929-1987
(לפי דיווח המוסדות; בסוף השנה)

תלמידי המחקר ל-1000		מוסדות להשכלה גבוהה		מכוני מחקר		סך הכול		שנים:
סטודנטים בהשכלה גבוהה		אחוז	המספר	אחוז	המספר	אחוז	המספר	
היהודים	סה"כ	היהודים	המוחלט	היהודים	המוחלט	היהודים	המוחלט	
.	20.0	200	1929
.	17.8	700	1933
.	17.5	692	1934
.	17.4	431	1937
.	20.6	612	1938
19	40	23.7	3,118	22.2	819	23.3	3,937	1940
12	27	17.7	1,213	18.1	533	17.8	1,746	1945
16	37	15.6	1,497	16.1	998	15.8	2,495	1947
17	33	12.6	1,264	14.3	1,050	13.3	2,314	1948
17	25	9.2	1,776	1949
17	18	4.4	552	7.3	689	5.7	1,241	1950
19	8	1.4	214	3.0	333	2.0	547	1952
16	14	3.3	560	4.4	555	3.8	1,115	1955
10	18	6.0	724	7.7	781	6.8	1,505	1957
15	28	5.4	1,095	6.5	1,065	5.9	2,160	1960
18	38	5.5	1,482	7.0	1,433	6.1	2,915	1961
22	54	5.0	2,821	7.6	3,181	6.1	6,002	1968
22	50	4.4	2,499	7.0	2,981	5.5	5,480	1969
22	47	3.9	2,196	6.5	2,749	5.0	4,945	1970
22	45	3.4	1,922	5.8	2,463	4.4	4,385	1971
21	42	2.6	1,510	4.7	1,946	3.5	3,456	1973
20	40	2.2	1,247	4.1	1,594	3.0	2,841	1975
19	45	1.9	1,120	3.7	1,422	2.6	2,542	1979
18	65	2.0	1,114	3.5	1,354	2.6	2,468	1987

מקורות לחישוב :

Kul'turnoe (1934), t.15, p.67 - 1933

Kul'turnoe (1935), t.7, p.232 - 1934

RGAE, Fund 1562, list 17, files 696, 752 - 1940-1937

Ibid., list 17, files 1056,1344,1611; list 329, file 4447 - 1948-1945

Ibid., list 17, files 1972, 2309, 2750, 3042, 3484 - 1960-1950

Ibid, list 337, f.2594; list 45, f.1004; list 46, f.1790 - 1969-1961

Ibid, list 47, f.1642; list 48, f.1513; list 50, f.1955 - 1973-1970

Narodnoe obrazovanie (1977), p.313 - 1975

RGAE, Fund 1562, list 62, file 1875 - 1979

RGAE, Fund 1562, list 70, file 4732 - 1987

מספר הסטודנטים (לחישוב אספירנטים ל-1000 סטודנטים) - ראה לוח 3.8.
(לחישוב לגבי שנת 1940 מספר הסטודנטים נלקח ממפקד האוכלוסין בשנת 1939).

לוח 3.14.

התפלגות היהודים וכלל תלמידי המחקר (האספירנטים) לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים בשנים 1933-1940 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

במוסדות להשכלה גבוהה	במכוני המחקר : a				
	1940	1938	1934	1933	
100	100	100	100	100	היהודים - סה"כ
37.3	42.1	21.6	12.9	21.9	טכנולוגיה / הנדסה
34.4	14.5	28.2	35.4	31.5	חינוך ותרבות
17.6	31.7	38.9	34.8	34.5	רפואה
8.6	3.3	3.7	9.2	6.1	כלכלה ומשפטים
2.1	8.4	7.6	7.6	6.0	חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	כלל האספירנטים
33.0	37.2	21.7	13.4	19.8	טכנולוגיה / הנדסה
36.5	12.5	32.2	41.4	38.4	חינוך ותרבות
15.5	24.0	26.4	17.6	17.0	רפואה
7.1	3.3	2.2	6.2	5.3	כלכלה ומשפטים
7.9	23.1	17.5	21.5	19.5	חקלאות ויעור

(a) לא כולל מוסדות של האקדמיה למדעים

מקורות לחישוב :

Kul'turnoe (1934), t.15, p.67 - 1933

Kul'turnoe (1935), t.7, p.232 - 1934

RGAE, Fund 1562, list 17, files 696,752 - 1940-1938

לוח 3.15.

מספר תלמידי מחקר (אספירנטים) ל-1000 סטודנטים להשכלה גבוהה בשנים 1940-1987 לפי הקבוצות האתניות (לפי דיווחי המוסדות; לסוף שנה)

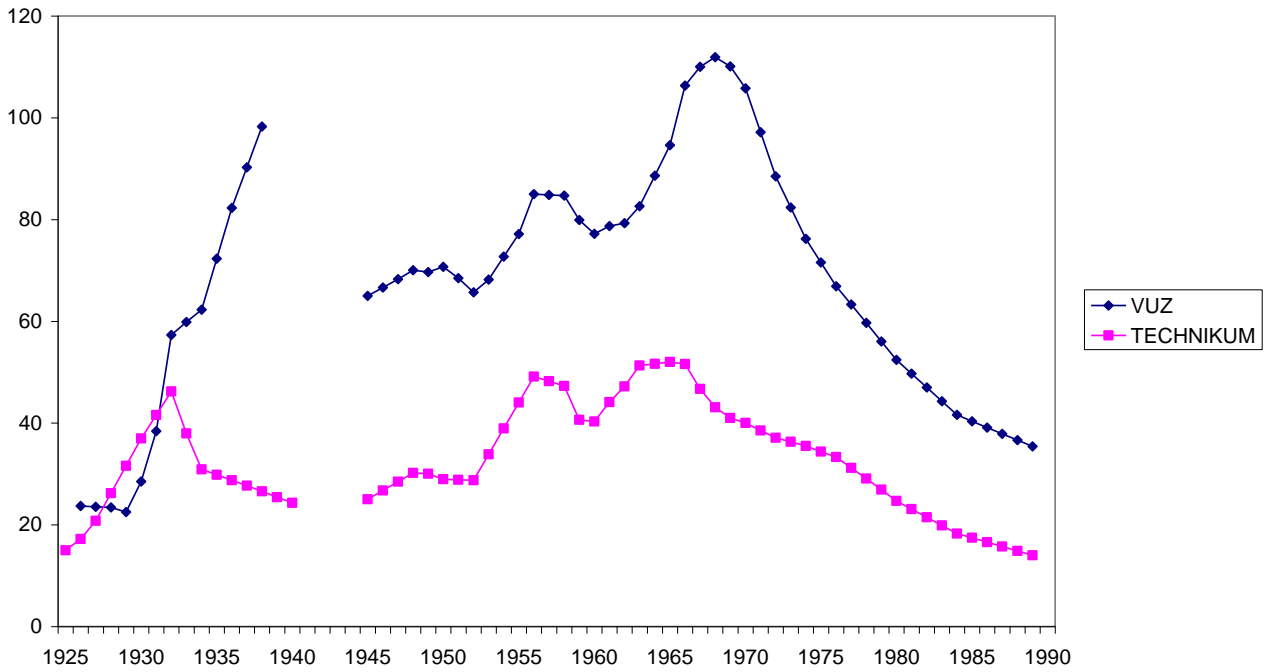
שנת הלימודים	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים a	גרוזינים וארמנים	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
1940	40	17	11	. . .	21	21	22
1957	18	11	7	13	15	11	6
1960	28	15	12	20	19	23	14
1961	38	17	14	24	22	26	16
1968	54	22	19	29	25	18	18
1969	50	22	20	29	26	19	18
1970	47	22	20	29	24	19	18
1971	45	22	20	27	24	19	18
1973	42	22	20	24	24	18	16
1975	40	21	18	22	22	17	15
1979	45	20	16	19	23	14	13
1987	65	21	15	19	23	12	13

(a) ליטאים, לטבים ואסטונים

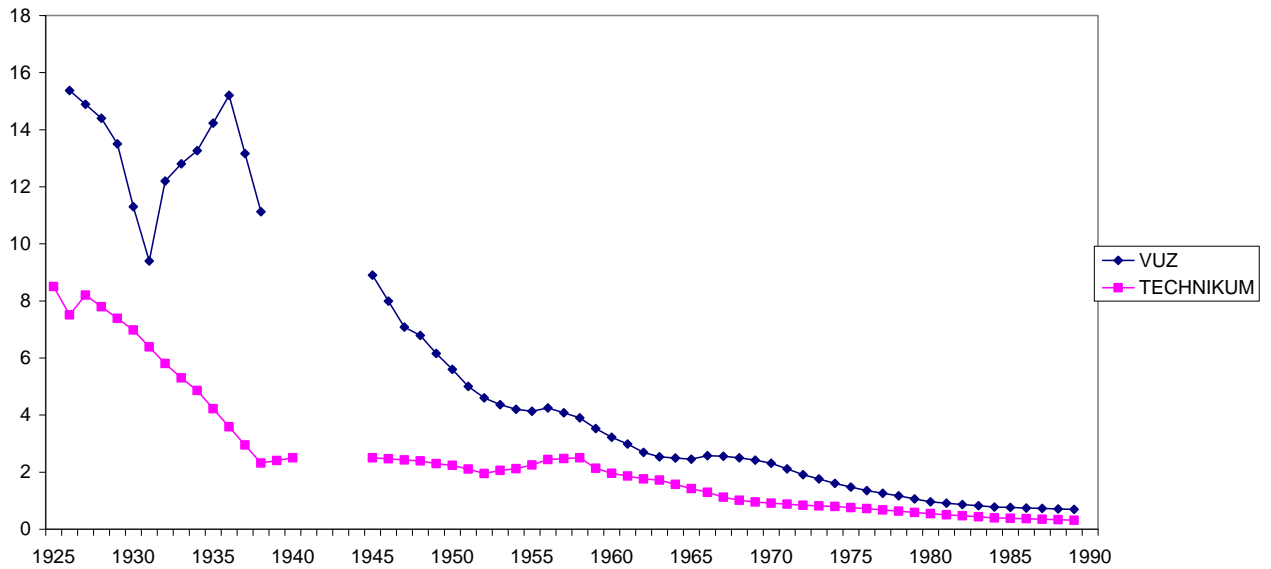
(b) אזרים, אוזבקים, קזכים, קירגיזים, טגיקים, טורקמנים

מקורות לחישוב - ראה לוח 3.13.

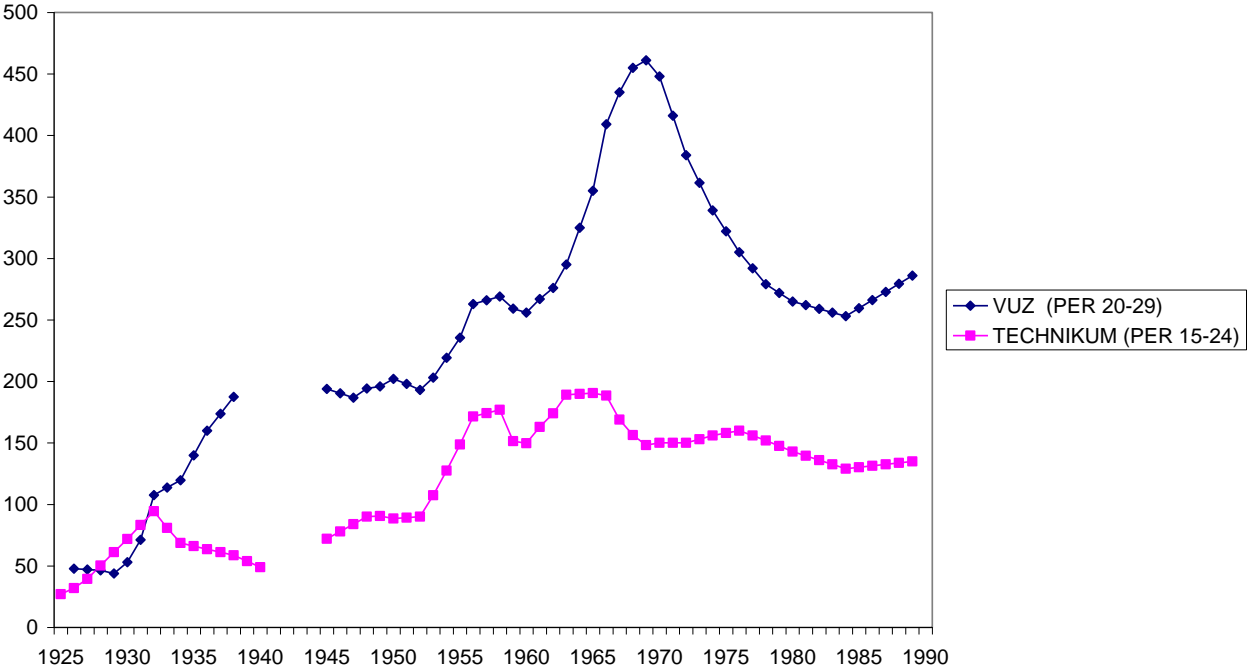
Pic.3.1. JEWISH VUZ & TECHNIKUM STUDENTS (thousands), 1926-1989

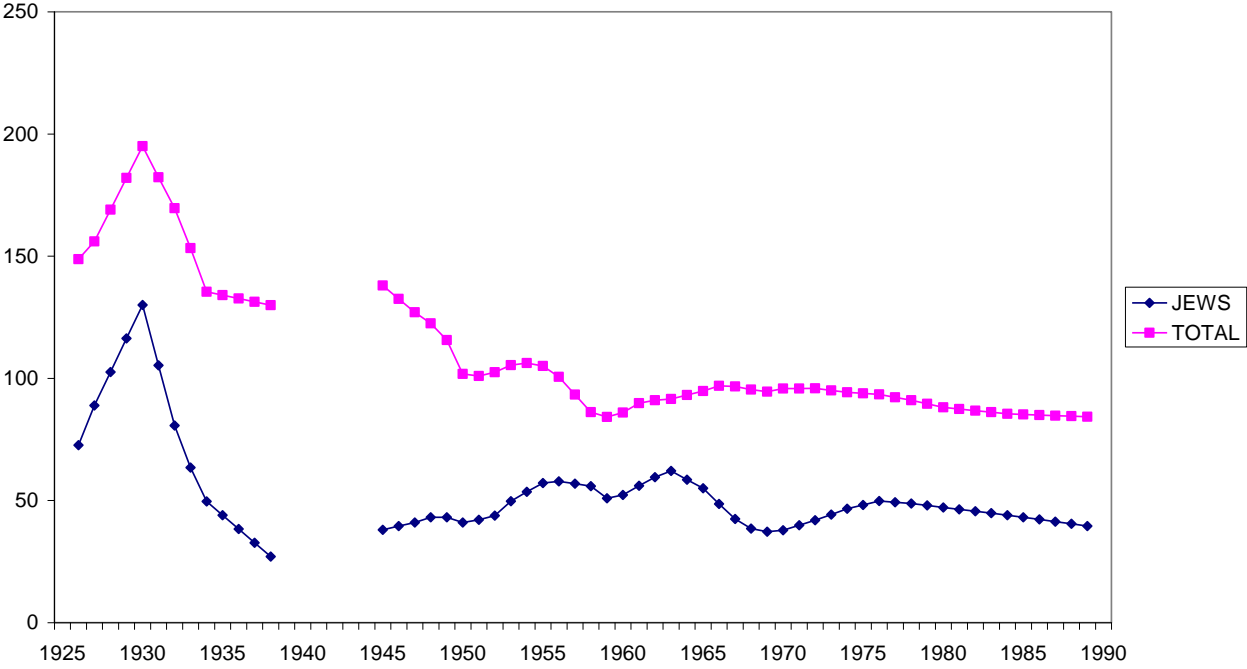
Pic.3.2. JEWISH VUZ & TECHNIKUM STUDENTS (% of all students), 1926-1989

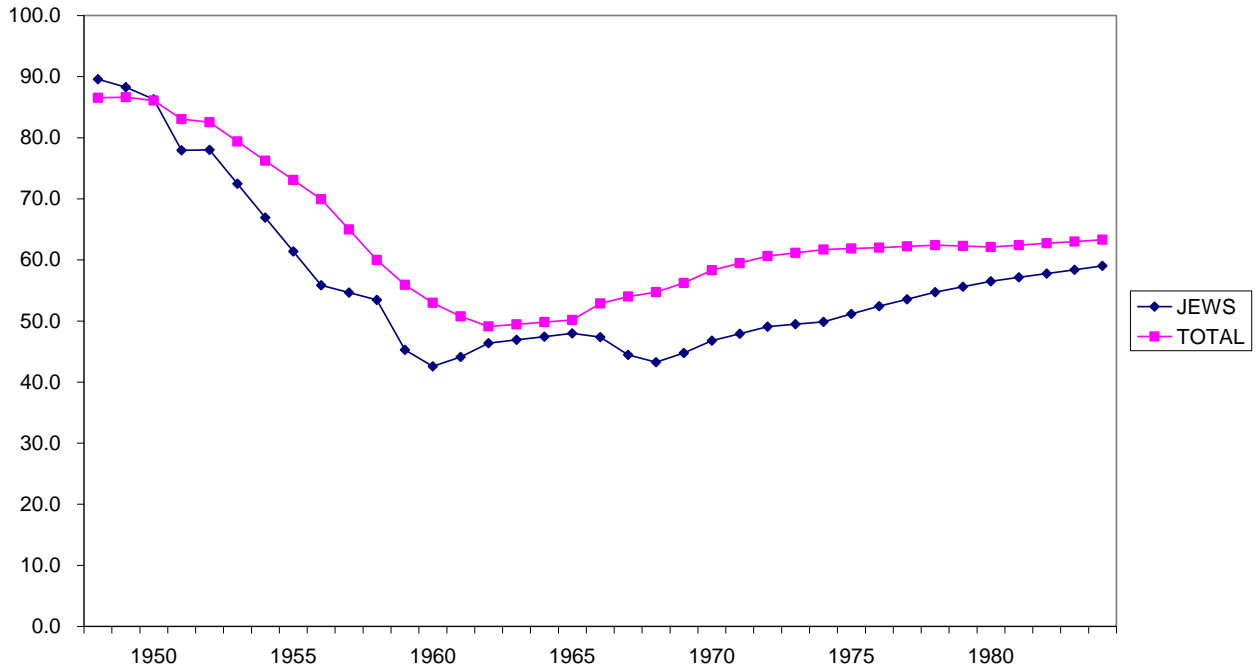
Pic.3.3. JEWISH VUZ & TECHNIKUM STUDENTS (per 1000 Jews in corresponding age), 1926-1989

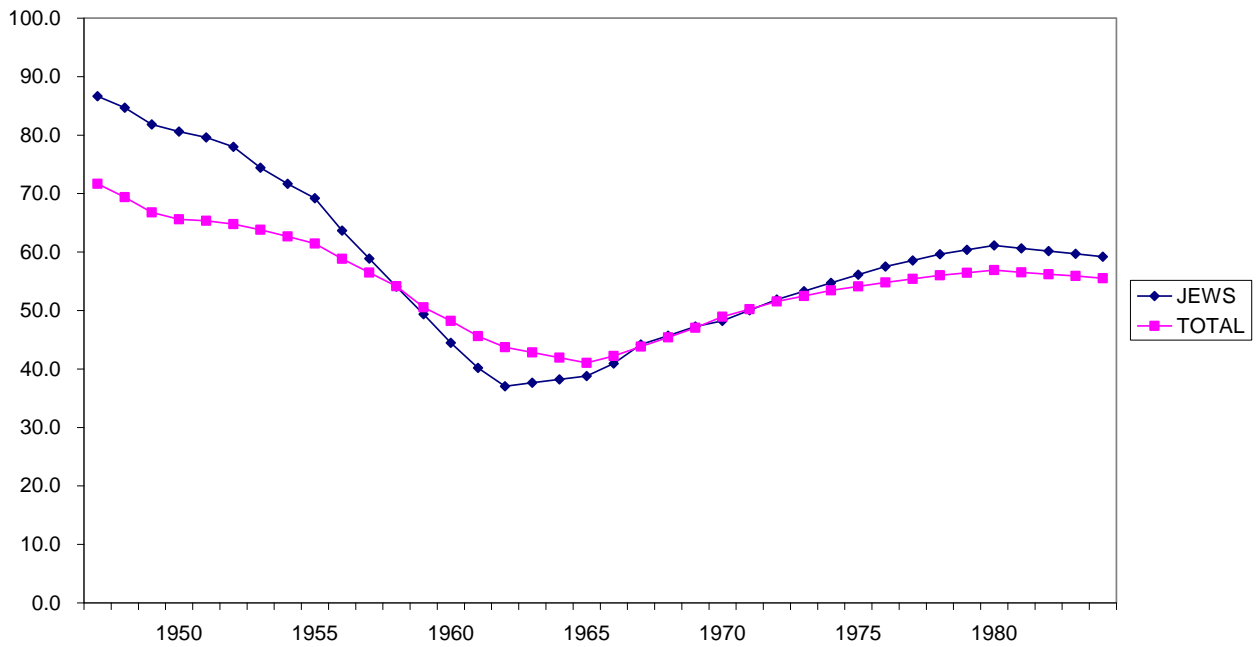
Pic.3.4. TECHNIKUM STUDENTS PER 100 VUZ STUDENTS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

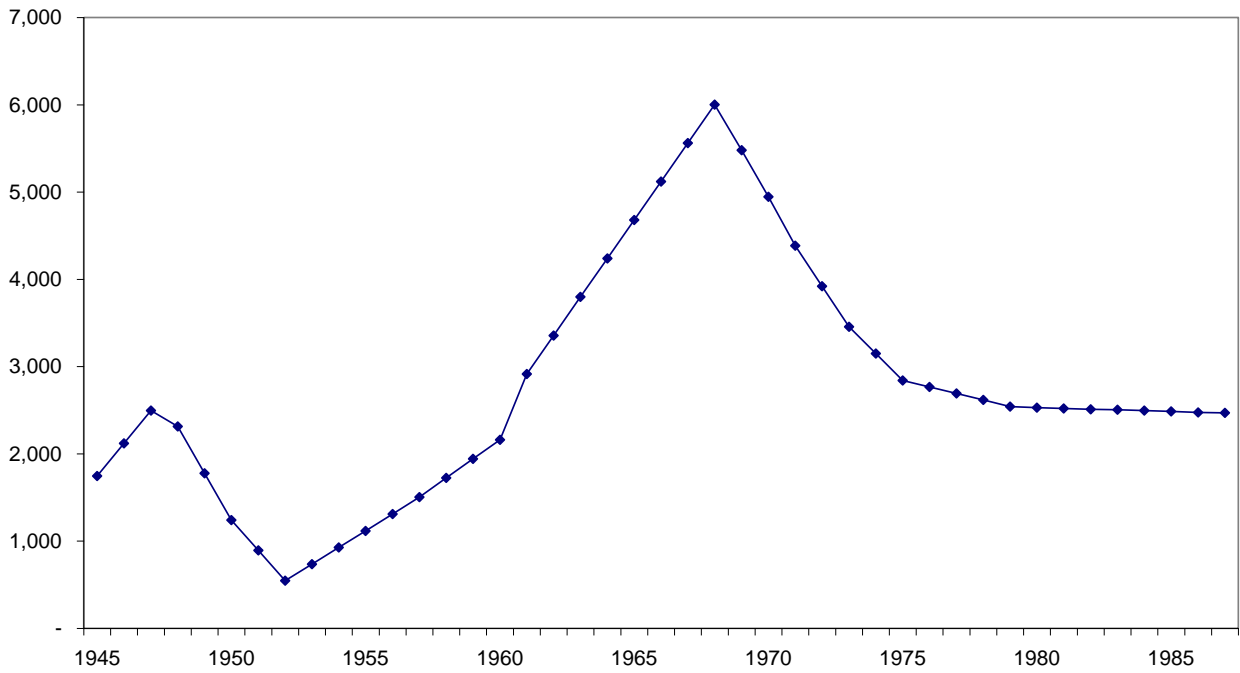
Pic.3.5. PERCENTAGE OF DAY STUDENTS OF TECHNIKUMS (JEWISH & TOTAL), 1948-1985

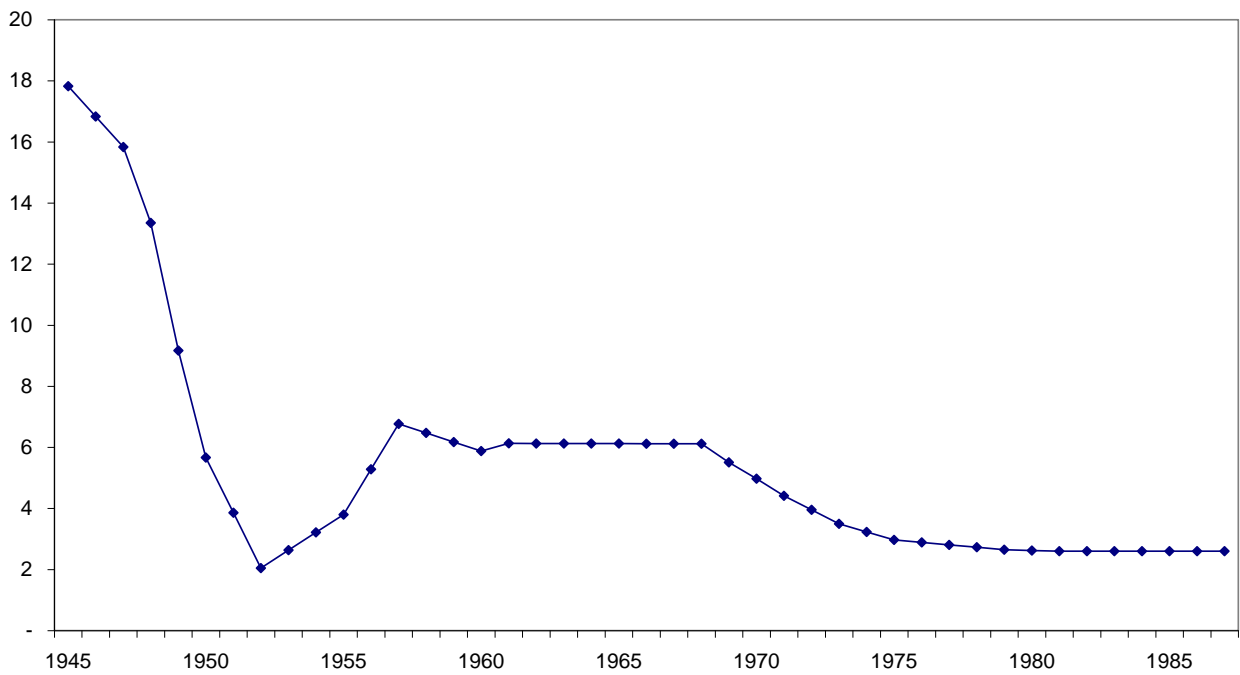
Pic.3.6. PERCENTAGE OF DAY STUDENTS OF VUZ (JEWISH & TOTAL), 1947-1985

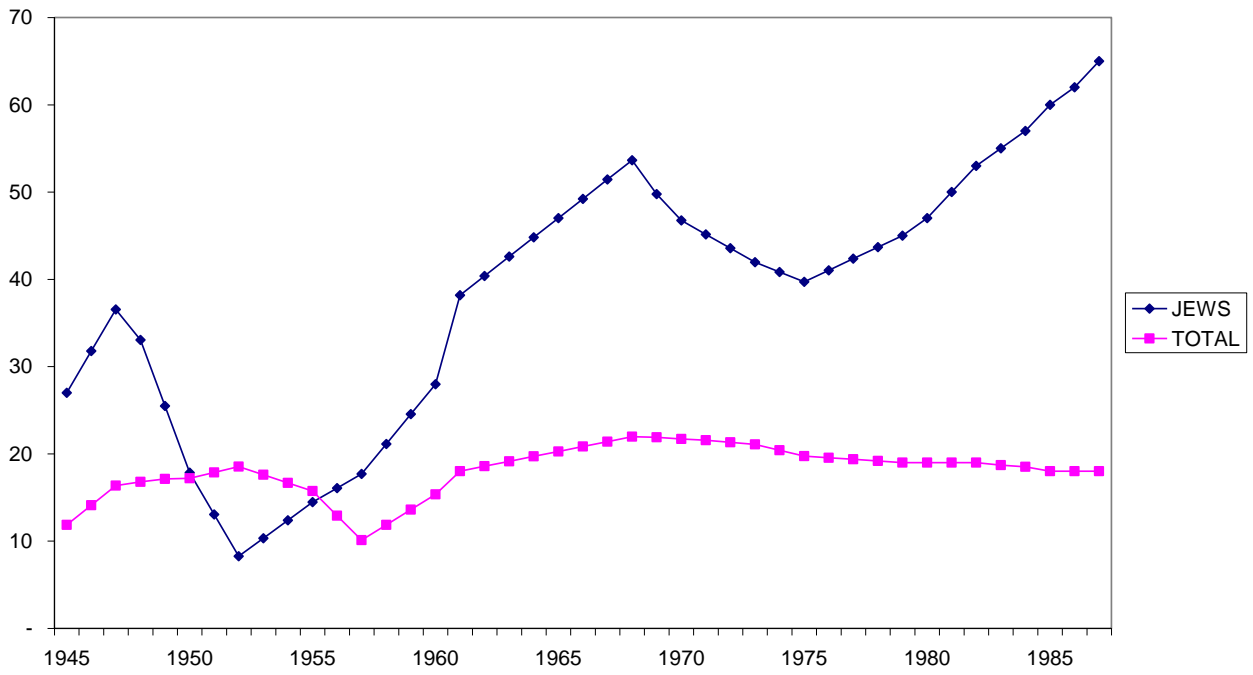
Pic.3.7. JEWISH ASPIRANTS (absolute number), 1945-1987

Pic.3.8. JEWISH ASPIRANTS (% of all aspirants), 1945-1987

Pic.3.9. JEWISH & TOTAL ASPIRANTS PER 1000 VUZ STUDENTS, 1945-1987

פרק 4.

המוביליות התעסוקתית והמקצועית בקרב יהודי ברית המועצות

תהליך קבלת ההשכלה מאפשר אמנם לקבל מעמד חברתי זה או אחר, אך אפשרות זו זקוקה למימוש. בפרק זה נתמקד אפוא בהשתלבות במערכת עבודה במקצוע או בתפקיד המשקף את ההיבט המרכזי של המוביליות החברתית (במיוחד בחברה הסובייטית, שמשקלם של מרכיבים אחרים בה, כגון רכוש פרטי, היה די שולי).

בפרק זה נדון אפוא בשינויים בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה היהודית, בהרכבה לפי ענפים כלכליים, ובמיוחד לפי מקצועות ותפקידים - בחתך של רפובליקות ומין ובהשוואה עם כלל האוכלוסייה ועם לאומים אחרים. כמו כן נשתדל לעמוד על הגורמים לשינויים אלה בתקופות שונות. נתמקד במקצועות הניהוליים והאקדמיים ובפרט בעובדי המדע והמחקר (כולל מרצים במוסדות להשכלה גבוהה), כיוון שבקבוצה זו היה השיעור הגבוה ביותר של היהודים. כמו כן, נתבונן ברמת השכלתה של האוכלוסייה המועסקת (היהודית והכללית) ונשווה בינה לבין המעמד המקצועי (דהיינו, בין אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה והעל-תיכונית מקצועית לבין אחוז בעלי התפקידים, שבאופן כללי דורשים השכלה כזו).

מקורותיו העיקריים של ניתוח זה הם מפקדי האוכלוסין משנת 1926 ועד שנת 1989 וכן סקרי כוח האדם המקצועי [spetsialisty] עם השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית וסקרי עובדי המדע והמחקר [nauchnye rabotniki], שבוצעו בבריה"מ על סמך דיווחי מפעלים ומוסדות משנות ה-20 עד שנות ה-80 (תדירותם השתנתה בתקופות שונות).

כדאי לציין, שבין נתוניהם של המפקדים השונים (ובמיוחד בין מפקד של שנת 1926 לבין המפקדים המאוחרים יותר) יש אי-התאמה מתודולוגית בהגדרת הקבוצות המקצועיות בסטטיסטיקה הסובייטית, ונעשה מאמץ רב כדי להתגבר על בעיה זו. בנוסף לכך יש להביא בחשבון את השינויים בגבולותיה של בריה"מ ושל רפובליקות מסוימות ואת השפעתו של מלחמת העולם השנייה והשוואה.

4.1. שיעורי התעסוקה של יהודי ברית המועצות

הסטטיסטיקה הסובייטית מבחינת **מקורות ההכנסה**⁵⁴ מחלקת את כל האוכלוסייה לקטגוריות הבאות:

1. מועסקים במשק הלאומי. קבוצה זו כללה את כל המועסקים - הן שכירים והן עצמאיים (בזמן שהיו) לא תלוי בעבודתם, פרט למועסקים במשק העזר החקלאי האישי⁵⁵;

⁵⁴ אין לערבב חלוקה זו עם החלוקה המעמדית (שנדון בה בהמשך).

⁵⁵ מדובר בבני המשפחה של קולחוזניקים וגם תושבים אחרים שקיבלו מקולחוז או מסובחוז (מפעל חקלאי) בחכירה את חלקת האדמה (משק העזר האישי) ועבדו רק במשק זה ולא במשק הציבורי (רוב הקבוצה הזו היו נשות הקולחוזניקים ועובדי הסובחוזים). אין לערבב קבוצה זו עם איכרים עצמאיים [krest'yane-yedinolichniki] - אלה האחרונים, בזמן שהיו, נכנסו לקבוצה 1 (מועסקים במשק הלאומי).

2. מועסקים במשק העזר החקלאי האישי [lichnoe podsobnoe khoziaistvo];

3. פנסיונרים (זקנים, נכים וכדו');

4. מקבלי מלגות (תלמידים וסטודנטים);

5. תלויים (ילדים, עקרות בית, תלמידים וסטודנטים שלא מקבלים מלגה, זקנים שלא מקבלים פנסיה);

6. אחרים ובלתי-מוגדרים.

שיעורי תעסוקה מהווים יחס האוכלוסייה המועסקת במשק הלאומי [zanyatoe naselenie] לאוכלוסיית גילאי העבודה. כדאי לציין, שבמפקדי האוכלוסין הסובייטיים (במיוחד הראשונים) שימש גם המושג "האוכלוסייה העצמאית" [samodeyatel'noe naselenie]. האוכלוסייה העצמאית כללה לא רק מועסקים, אלא גם פנסיונרים, סטודנטים שמקבלים מלגה, נכים וכו' (כלומר, האוכלוסייה שיש לה מקור הכנסה עצמאי – פרט לתלויים). אמנם, לדעתנו, קטגוריה זו די הטרוגנית ואינה משקפת את האוכלוסייה הפעילה מבחינה כלכלית. לכן להלן נשתמש רק בקטגוריה "האוכלוסייה המועסקת" [zanyatoe naselenie].

שיעורי התעסוקה הושפעו ממספר גורמים: הרכב האוכלוסייה לפי גיל ומין, רמת ילודה ומעורבות הנשים בכלכלה, שיעור התלמידים והסטודנטים וגם החיילים, וכמובן מדיניות "התעסוקה המלאה" של השלטון, שהונהגה עם שינויים מסוימים במשך כל התקופה הסובייטית.

כמו כן, שיעורי התעסוקה משקפים את הרכבם ההשכלתי-מקצועי של המועסקים, מכיוון שבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית, מצד אחד, מתחילים לעבוד מאוחר יותר, אבל מצד אחר, בדרך כלל, הם פורשים לגמלאות גם מאוחר יותר, ואילו חלקם הניכר של בעלי השכלה נמוכה עבדו ב"תנאי עבודה מזיקים" (כמו כורי פחם, יוצקי מתכת ועוד), ולכן (בהתאם לחוקים הסובייטיים) זכו ליציאה מוקדמת לגמלאות.

לפי המפקד של שנת 1926, כמחצית (46%) מיהודי אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים בני 15 ומעלה,⁵⁶ היו מועסקים, מהם כ-73% מהגברים ורק 23% מהנשים. לגבי האוכלוסייה הכללית אין לנו נתונים מקבילים על מועסקים, אבל השוואה לפי שיעור "האוכלוסייה העצמאית" [samodeyatel'noe naselenie] לפי אזורים מתאימים מראה, שבקרב היהודים גם לעומת כלל האוכלוסייה וגם לעומת העירוניים שיעורים אלה (בקרב שני המינים) היו נמוכים יותר (ראה: Evrei v SSSR, 1930, tab 6.I).

הפרש זה נבע בעיקר משוני בתעסוקת הנשים, שרבות מהן בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית היו מועסקות בחקלאות (בעיקר כ"בנות המשפחה העוזרות") ובערים - כעובדות בלתי-מקצועיות (בעיקר בשירותים),

⁵⁶ אנו לא קובעים כאן את הגבול העליון של גיל העבודה מכיוון שחלק ניכר של האוכלוסייה עבדו גם אחרי גיל הפרישה הרשמי (60 לגברים ו-55 לנשים).

ואילו בקרב היהודים תופעה זו לא הייתה נפוצה, ובמשפחות יהודיות רבות עדיין נשמר הדפוס המסורתי של אישה כאם ועקרת בית. בעניין זה ראוי לציין שבשנת 1926 באזורים שנוכרו לעיל בקרב המועסקים היהודים רק 28% היו נשים לעומת 48% בקרב האוכלוסייה הכללית ו-32% באוכלוסייה העירונית. אמנם, כמו שנראה בהמשך, מגמה זו לא חלה על היהודים - בעלי מקצועות מנהליים ואקדמיים שבקרבם כבר אז שיעור הנשים היה גבוה יותר לעומת הלא-יהודים - בעלי מקצועות מתאימים.

ראוי לציין שבקרב הגברים היהודים לא היו בשנת 1926 הבדלים משמעותיים בשיעורי התעסוקה באזורים שונים, למעט לנינגרד, שם הם היו נמוכים יחסית (63.5%) לעומת הממוצע (72.8%). ייתכן שזה קשור לשיעור הסטודנטים היהודים הגדול יחסית בעיר מצד אחד, ולרמת אבטלה גדולה מצד אחר (ראה בהמשך). באשר לנשים היהודיות, הרי ששיעור תעסוקתן היה הגבוה ביותר במוסקבה - 30%, ונבע מהרכבה המיוחד (הצעיר והמשכיל) של האוכלוסייה היהודית בעיר זו. בלנינגרד שיעור תעסוקת היהודיות היה נמוך יותר (26.3%), אבל גם גבוה יותר מהממוצע הארצי (23.4%). כדאי גם לזכור שנתוני מפקד 1926 חלו על יהודים אשכנזים בלבד.

נתונים על שיעורי תעסוקת היהודים לפי גיל בשנת 1926 יש לנו רק לגבי בלרוסיה (לוח ד'1 בנספח). מהם עולה שבקרב הגברים הצעירים בני 15-19 עבדו רק כמחצית (51%) ובקרב בני 20-24 - כשני שלישים (69%). כנראה, חלק ניכר מהצעירים הלא-עובדים למדו ושירתו בצבא האדום, אבל היה בקרבם גם אחוז גבוה של מובטלים. עם זאת, בגיל הביניים 90% ויותר מהגברים היהודים היו מועסקים. מעניין לציין שגם מחצית הגברים היהודים בני 60 ומעלה עבדו, מכיוון שביטוח הזקנה בתקופה זו לא היה מפותח (מלבד זאת הוא לא חל על עצמאיים שעדיין היו חלק ניכר של היהודים). שיעור המועסקות בקרב היהודיות הגיע לשיא בגיל 20-24 - ועמד על כשליש, ובגיל הביניים ירד לרבע. בגיל 60 ומעלה עבדו 11% מהנשים היהודיות בבלרוסיה.

תופעה אופיינית בתקופה זו, גם בקרב האוכלוסייה היהודית וגם בקרב הכללית הייתה האבטלה. הסיבה הבולטת של האבטלה בקרב האוכלוסייה הכללית הייתה המעבר מכפרים לערים. אצל היהודים הסיבות היו שונות. אמנם גם היהודים (בעיקר הצעירים) עברו מעיירות לערים הגדולות (שבהן היו ריכוזי אבטלה גדולים). אבל מלבד זאת, חלק ניכר מהם (סוחרים, בעלי עסקים וכו') הוכרזו כ"בני המעמד הבורגני" ו"משוללי זכויות" [lishentsy], וזה הקשה עליהם ועל ילדיהם לקבל עבודה. נוסף לכך, למרות מדיניות הנא"פ שאפשרה קיום עסקים פרטיים קטנים, בעלי עסקים אלה (ובהם יהודים רבים) סבלו מאפליה במיסוי ומהגבלות אחרות מצד הממשלה. הגבלות אלו גרמו לפשיטת רגל ולגידול באבטלה. סיבות נוספות היו שבתקופה זו נעשו קיצוצים במשרדי הממשלה, ולכן פוטרו פקידים רבים (כולל יהודים), ושבאוקראינה ובבלרוסיה נוהלה מדיניות "הקורניזציה", שגם פגעה בתעסוקת היהודים.

בשנת 1926 היו 85.6 אלף המובטלים היהודים או 10.6% מכוח העבודה, מהם גברים - 8.6%, נשים - 14.1%. שיעור המובטלים בקרב היהודים היה גבוה בהרבה לעומת האוכלוסייה הכללית (2% בלבד),

אבל אם נשווה בין שיעור המובטלים היהודים לשיעור המובטלים מהאוכלוסייה העירונית, הרי שהשיעורים היו די דומים. עם זאת, מהשוואה לפי אזורים מסוימים עולה שברובם (פרט לקרים ומחוז סמולנסק) שיעור האבטלה של היהודים היה גבוה יותר גם משיעור האבטלה בקרב העירוניים.

שיעור היהודים המובטלים היה גבוה ביותר בלינגרד - 17.9% ובמוסקבה - 16.3% (בקרב היהודיות בערים אלו שיעור המובטלות הגיע כמעט לרבע). תופעה זו קשורה להגירה המונית של היהודים לערים אלו וגם לקיצוצים במשרדי ממשלה (ייתכן שלגבי לינגרד סיבה נוספת הייתה העברת הבירה ומשרדי הממשלה למוסקבה). בו בזמן שיעור האבטלה בקרב היהודים בבלרוסיה היה רק 7.5%, באוקראינה - 9.7%. אבל גם בקרב יהודי בלרוסיה, למרות שיעור האבטלה הנמוך יחסית, בגילים הצעירים הוא היה משמעותי למדי, ובעיקר בקרב היהודיות הצעירות (כ-15% יהודיות בלרוסיה בגילאי 15-24 היו מובטלות) (ראה לוח ד'1 בנספח).

ביטול הנא"פ, מדיניות "התעסוקה המלאה" של השלטון והתיעוש המואץ, במסגרת תוכנית החומש הראשונה "חיסול" את האבטלה (כמובן, גם בקרב היהודים), באופן רשמי לפחות. אמנם יש לציין שמטרתה של המפלגה הקומוניסטית השלטת (ובתוכה גם "היבסקציה") הייתה לא רק להשיג "תעסוקה מלאה" ולחסל את האבטלה, אלא להשיג שינוי ב"מבנה המעמדי" של החברה (כולל חיסול "המעמדים העוינים"); מה שהוליד טיפול בבעיית האבטלה תוך כפייה.

בין המפקדים של 1926 ו-1939 שיעור המועסקים בקרב יהודי ברית המועצות בגיל 15 ומעלה עלה מ-46% ל-58%, מהם בקרב הגברים - מ-73% ל-76%, ואילו בקרב הנשים - מ-23% ל-41%. אמנם יש לציין, שנתוני מפקד 1939 (בניגוד למפקד 1926) מתייחסים לברית המועצות כולה וכוללים גם את היהודים ה"אשכנזים" וגם את ה"לא-אשכנזים". לכן אפשר להניח, שהגידול האמיתי בשיעורי התעסוקה של יהודי ברית המועצות (ובמיוחד בקרב הנשים) בתקופה זו היה גדול עוד יותר. עם זאת, שיעורי התעסוקה בקרב היהודים (הן הגברים, והן הנשים) היו עדיין נמוכים בהרבה מאלה שבקרב האוכלוסייה הכללית (ראה לוח 4.1). הסיבות לכך היו: שיעור גבוה יותר של תלמידים וסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים הצעירים, וגם מעורבות נמוכה יותר של הנשים היהודיות בתהליכי העבודה (בעיקר בקרב השכבות המשכילות פחות).

מעניין לציין, שבשנת 1939 לא היו הבדלים משמעותיים בין שיעורי התעסוקה של היהודים ברוב הרפובליקות. זה מתייחס גם ליהודי אזרבייג'ן ואוזבקיסטן, אף-על-פי שחלקם הניכר היו לא-אשכנזים, והיקף תעסוקת הנשים בקרבם היה נמוך יותר. ייתכן, שהיהודים האשכנזים שהיגרו לרפובליקות אלו היו צעירים ומשכילים יותר מאשר הממוצע הארצי, לכן שיעורי התעסוקה בקרבם היו גבוהים יותר ו"קיצוץ" את שיעורי התעסוקה הנמוכים יותר בקרב הלא-אשכנזים. היוצא מן הכלל היחיד היו יהודי גרוזיה, ששיעור המועסקים בקרבם (בשני המינים) הסתכם ב-53.5% (לעומת 58.0% בקרב יהודי ברית המועצות כולה), וזה, כנראה, קשור לכך שאחוז האשכנזים בקרב יהודי גרוזיה (בניגוד ליהודי אזרבייג'ן ואוזבקיסטן) בשנת 1939 היה עדיין יחסית קטן (ראה פרק 1).

בשנים 1939-1959 מגמת שיעורי התעסוקה של בני 15 ומעלה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית הייתה הפוכה: הראשונים עלו והאחרונים ירדו - בשני המינים (לוח 4.1). ההסבר הוא בהשפעתה השונה של מלחמת העולם השנייה על שתי האוכלוסיות.

בקרב האוכלוסייה הכללית התרכזו אבודות המלחמה בעיקר בגילאי העבודה, ובעיקר בקרב הגברים (בקשר לזה כדאי לציין שב-1939-1959 שיעור התעסוקה של כלל הגברים בגיל 15 ומעלה בברית המועצות ירד ב-5.6%, ושל כלל הנשים - רק ב-2.3%). לעומת זאת, בקרב היהודים הושמדו ע"י הנאצים ילדים וזקנים רבים, שגרם לעלייה בשיעור גילאי העבודה וכתוצאה - בשיעורי המועסקים.

בשנת 1959 שיעורי התעסוקה הגבוהים ביותר בקרב הגברים היהודים היו במולדביה וברפובליקות הבלטיות, ובקרב הנשים היהודיות - ברספס"ר (לוח ד'2 בנספח). לגבי הגברים זה קשור לתופעה של הגירת היהודים לרפובליקות הנ"ל, שהתרחשה בעיקר בגילי העבודה, ובדרך כלל, הייתה קשורה לקריירה של ראשי המשפחות (ואילו נשותיהם לא תמיד מצאו את העבודה במקום החדש). שיעורן הגבוה יחסית של היהודיות המועסקות ברפובליקה הרוסית היה קשור, כנראה, לרמת השכלתן הגבוהה. אבל בכל הרפובליקות עדיין נשאר פער גדול בין המינים בשיעורי התעסוקה בקרב היהודים. לצערנו, לגבי המפקד משנת 1959 (כמו גם 1939) אין לנו נתונים כדי לנתח מגמות לפי הגילים.

בשנות השישים שיעור המועסקים בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 15 ומעלה גדל במקצת (מ-61.8% ל-62.9%), אבל רק על חשבון תעסוקת הנשים שעלתה מ-48.8% ל-53.3%, ואילו שיעור תעסוקת הגברים היהודים ירד מ-78.4% ל-74.0%. כדאי לציין, שמגמות דומות התרחשו בתקופה זו גם בקרב האוכלוסייה הכללית (לוח 4.1). גידול בשיעור תעסוקת הנשים (כולל היהודיות) מוסבר בירידה בילודה וגם במסע התעמולה הממשלתי למשיכת הנשים לעבודה. באשר לגברים, הרי שהסיבה העיקרית לירידה בתעסוקתם הייתה הגידול בשיעור הסטודנטים (יש לזכור, שדווקא באמצע שנות ה-60 הונהגה רפורמה השכלתית שהביאה לגידול במספר הסטודנטים הלומדים ביום - בניגוד למדיניות הקודמת שעודדה לימודי ערב ובהתכתבות, כלומר "ללא נתק מהייצור" - ראה פרק 3). כמובן, מספר הסטודנטיות גדל גם הוא, אבל השפעת כניסה לכוח העבודה של עקרות בית לשעבר הייתה חזקה יותר.

בשנים 1959-1970 ירד שיעור המועסקים בקרב הגברים היהודים בכל הרפובליקות, אבל במולדביה ובלטביה הוא נשאר הגבוה ביותר (לוח ד'2 בנספח). גם בקרב היהודיות ברפובליקות אלו אחוזי התעסוקה בשנת 1970 היו גבוהים ביותר (לעומת שנת 1959, שבה היהודיות ברספס"ר היו במקום הראשון). לעומת זאת, רק שליש מיהודיות בנות 15 ומעלה בגרוזיה, בשנת 1970, היו מועסקות (נתון זה כולל גם יהודיות גרוזיניות וגם אשכנזיות).

אולם משנות ה-70 ואילך גם מספרם הכולל וגם שיעור היהודים המועסקים בגיל 15 ומעלה (בשני המינים) ירד בהתמדה. יש לכך שלושה גורמים: ראשית, הזדקנותה של האוכלוסייה היהודית ויציאתה

לגמלאות; שנית - הגירה חיצונית של יהודים בגיל העבודה; ושלישית - עלייה בשיעור הסטודנטים בקרב היהודים הצעירים. הירידה התרחשה כמעט בכל הרפובליקות (ראה לוח ד'2 בנספח). בשנת 1989 בקרב הגברים הם נעו מ-69.8% באוקראינה ל-77.3% באוזבקיסטן (כנראה, עקב הרכב הגילאים יותר צעיר). בקרב הנשים שיעור המועסקות היה נמוך ביותר בגרוזיה - 42.5%, וגבוה ביותר - שוב באוזבקיסטן - 57.3%. מעניין, שאם בקרב הגברים במעט ולא היו הבדלים בשיעורי התעסוקה לפי קבוצות סוב-אתניות, אז בקרב הנשים אשכנזיות באזרבייג'ן היו 51.5% מועסקות לעומת 28.5% יהודיות הרריות, בגרוזיה - 48.5% בקרב אשכנזיות לעומת 37.5% יהודיות גרוזניות. באוזבקיסטן, באופן מפתיע, לא נמצאו הבדלים בתעסוקת היהודיות האשכנזיות ובוכריות (לוח ד'2).

תמונה מפורטת יותר מצטיירת מניתוח אחוזי התעסוקה של היהודים בהשוואה לכלל אוכלוסיית ברית המועצות, לפי מין וגיל בשנים 1970-1989 (לוח ד'3 בנספח). לגבי הגילים הצעירים מסתמנות שתי מגמות: ראשית, שיעור העובדים בקרב היהודים הצעירים (בשני המינים) היה קטן יותר משיעור בקרב כלל הצעירים. זאת בשל שיעור גבוה יותר של תלמידים וסטודנטים בקרב היהודים. שנית, הסתמנה מגמה ברורה של ירידה בשיעורי התעסוקה הן בקרב היהודים והן בקרב כלל הצעירים. אולם ביחס ליהודים יש לציין את ההבדל בין המגמות בשנות ה-70 וה-80. בשנות ה-70 ירדו שיעורי התעסוקה רק בקרב קבוצת הגיל 15-19 (בעיקר בקרב הבנים), אך בקרב הקבוצות הבוגרות יותר הם נשארו ללא שינוי (בקרב הנשים הם אפילו גדלו, שקשור לירידה בילודה שנמשכה). לעומת זאת, בשנות ה-80 ירדו שיעורי תעסוקת היהודים (בקרב שני המינים) גם בקבוצות הגיל 20-24 ו-25-29 באופן משמעותי. הנתונים משקפים אפוא את העובדה, שבשנות ה-70 הוגבלה כניסתם של היהודים למוסדות להשכלה גבוהה, ומדיניות זו בוטלה בתקופת ה"פרסטרויקה" (ראה פרק 3), ובעקבות זאת עלה מיד אחוז הלומדים ובמקביל - ירד אחוז המועסקים בקרב היהודים הצעירים.

בגיל הביניים, הן בקרב היהודים והן בקרב כלל האוכלוסייה, עלו שיעורי התעסוקה על 90%. נתון זה משקף את מדיניות "התעסוקה המלאה" של המשטר הסובייטי. באותו זמן בגילים המבוגרים מגמות התעסוקה היו הפוכות מאלו שהסתמנו בגילים הצעירים: ראשית, בקרב היהודים המבוגרים שיעורי התעסוקה היו גבוהים יותר לעומת שיעורי התעסוקה בקרב כלל המבוגרים (בשני המינים). זאת מכיוון שבקרב היהודים אחוז בעלי המקצועות האקדמיים היה גבוה. לעתים קרובות הם המשיכו לעבוד גם אחרי גיל הפרישה הרשמי, בניגוד לעובדים בעבודות כפיים, שחלקם היו זכאים לפרישה לגמלאות מוקדמת בגלל "תנאי העבודה המזיקים". ושנית, גם בקרב היהודים וגם בקרב כלל האוכלוסייה (במיוחד בשנות השמונים) הסתמנה מגמת גידול בשיעורי התעסוקה בגילים המבוגרים. מגמה זו קשורה לעלייה ברמת ההשכלה וגם להרחבת אפשרויות לשלב עבודה (בעיקר בשירותים: כגון שומרים, מנקים, עובדי מסעדות וכו') עם קבלת פנסיה עקב מחסור גובר בעובדים במשרות אלה.

נבחן עכשיו את מגמות שיעורי התעסוקה של היהודים הסובייטים בני 15 ומעלה לפי מין ורמת השכלה בשנים 1970-1989 (לוח ד'4 בנספח). כצפוי, קיים קשר ישיר בין רמת ההשכלה לבין שיעורי המועסקים (יוצא מן הכלל היא קבוצת בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה, שרובם היו סטודנטים שסיימו שלוש שנות לימוד, לכן שיעור המועסקים בקרבם היה נמוך יותר). עם זאת, בתוך כל קבוצת-השכלה ניכרת מגמת

ירידה ברורה בשיעורי התעסוקה, בעקבות הזדקנותה של האוכלוסייה היהודית. אולם מכיוון שהפרופורציה של היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה עלתה, הירידה בשיעורי התעסוקה נבלמה, ובסופו של דבר הם פחתו רק במקצת.

4.2. הרכבם של היהודים המועסקים לפי הענפים הכלכליים

בסטטיסטיקה הסובייטית חולקו ענפי התעסוקה כך: **תעשייה, בנייה, חקלאות וייעור, תחבורה, תקשורת, מסחר ומסעדות, שירותים ביתיים, בריאות, מדע ומחקר, חינוך, תרבות ואמנות, כספים וביטוח ממלכתי, מוסדות מינהל ממשלתי וארגונים מפלגתיים וציבוריים.**

כדאי לציין, שבמפקד של שנת 1926 כל הענפים "הבלתי-יצרניים" (דהיינו, פרט לתעשייה, לבנייה, לחקלאות, למסחר ולתחבורה) אוחדו תחת כותרת "המוסדות" [uchrezhdeniia], וגם במפקד משנת 1939 מדע ומחקר, חינוך ותרבות צוינו כענף אחד. במפקד משנת 1989 נוספו לרשימת הענפים **שירותי מידע ומיחשוב.**

חלוקה זו מעניינת אותנו בעיקר מבחינת המוביליות "האופקית" [Horizontal], אך בעצם גם היא די הטרוגנית. לדוגמה, גם מנהל מפעל תעשייתי, גם מהנדס, גם מסגר, וגם סבל במחסן סחורה – כולם שייכים לענף "התעשייה". זאת ועוד, מנקה בבית-הספר הייתה שייכת לענף "החינוך" (כי בבריה"מ לא היו שירותי ניקיון נפרדים).

אף כי המבנה הענפי אינו משקף ישירות את מעמדה החברתי של האוכלוסייה, יש ענפים יוקרתיים פחות או יותר, וגם שיעור העובדים האקדמאים ועובדי המנהלה, עובדי "הצווארון הלבן" ו"הצווארון הכחול" שונה בענפים מסוימים (לדוגמה, במדע ובחינוך שיעור האקדמאים גבוה יותר מאשר שיעור האקדמאים בתעשייה וקל וחומר מאשר בחקלאות). מעניין גם לדעת, האם התקדמותם המקצועית של היהודים התרחשה באותו תחום (לדוגמה, מכונאי נעשה למהנדס, חובש לרופא וכו'), או שהיא הייתה קשורה לשינוי מוחלט של תחום הפעילות. לכן, בכל זאת, כדאי לבחון את השינויים בהרכבם של היהודים המועסקים לפי הענפים הכלכליים.

נתונים חלקיים על נושא זה קיימים במפקד 1926, הם מתייחסים ליהודי אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק ו הרפובליקה האוטונומית קרים. במפקד 1926 צוינו הענפים הבאים: **תעשייה**, שחולקה ל"תעשייה כבדה", או "חרושת" [fabrichno-zavodskaia] ו"תעשייה קלה", או "מלאכה" [kustarno-remeslennaia]; **בנייה**; **תחבורה**, שחולקה לתחבורת רכבות ותחבורה אחרת (שכללה אז גם נהגים ועובדי חשמלית עירונית, אך בעיקר עגלונים); **מסחר ומסעדות**; וכפי שצוין לעיל, כענף נוסף צוינו "המוסדות" [uchrezhdeniia], שכללו מוסדות בריאות, חינוך ותרבות וגם משרדים ממשלתיים, מפלגתיים וציבוריים ("קומסומול", ארגונים מקצועיים וכו'). כדאי לציין, שענפי מלאכה, בנייה, תחבורה (פרט לרכבת) ומסחר כללו אז **לא רק שכירים** ("פועלים" ו"פקידים"),

אלא גם עצמאיים. בנוסף לכך, בתקופה זו גם היו "בעלי מקצועות חופשיים" (רופאים, מורים, סופרים, עורכי דין וכו' פרטיים)⁵⁷. מבחינת הרכבם הענפי איחדנו אותם עם עובדי "המוסדות" לעובדי "התחום החברתי" [sotsial'naia sfera].

לפי מפקד משנת 1926, כ-40% מהיהודים באזורים הנ"ל הועסקו בתעשייה (אולם רק 12% מהם ב"חרושת" ואילו 28% - ב"מלאכה"), כרבע (23%) - במסחר, 12% - בחקלאות, 2% - בבנייה, 3% - בתחבורה (מהם 0.5% בלבד בשירות הרכבת), 15% - ב"תחום החברתי" (מהם 13% - ב"מוסדות" ו-2% - ב"מקצועות חופשיים") ושאר 5% - בענפים אחרים (בעיקר בשירותים אישיים שונים).

מובן, שהיו הבדלים בהרכבם הענפי של היהודים באזורים שונים (ראה לוח ד'5 בנספח). לדוגמה, בניגוד לאוקראינה ובלורוסיה, אחוזי המועסקים ב"חרושת" וב"מלאכה" במוסקבה היו שווים (אף שבתעשייה כולה עבדו רק 30% מיהודי מוסקבה), ובלינגרד ב"חרושת" עבדו יותר יהודים מאשר ב"מלאכה" (21% ו-17% בהתאמה). כמו כן, שליש מיהודי מוסקבה ולנינגרד עבדו ב"תחום החברתי" (בעיקר ב"מוסדות") לעומת רק 13% באוקראינה ו-10% בבלורוסיה.

כדאי לציין, שבשנת 1926 הריכוז הגבוה ביותר של היהודים היה במסחר: 74% בבלורוסיה ו-53% באוקראינה, במלאכה - 66% ו-38%, ובתחבורה המקומית (לא כולל רכבות) - 59% ו-24% בהתאמה. יחד עם זאת, בשירות הרכבת שיעור היהודים היה זעיר מאוד. ייתכן שמצב זה נשאר מתקופת הצאר, כשהיהודים לא התקבלו לשירות זה (כלשרות הממשלתי), אפילו כפועלים.

ביטול הנא"פ, התיעוש המזורז והתפתחות מערכת ההשכלה הגבוהה והעל-תיכונית מקצועית חוללו תמורות במבנה הענפי של יהודי ברית המועצות בשנות ה-30. נתוני המפקד משנת 1939 בנושא זה חלים על רוב הרפובליקות: רספס"ר, אוקראינה, בלורוסיה, גרוזיה ואזרבייג'ן (RGAE, ; Altshuler, 1998). לפי נתונים אלה בשנים 1926-1939 אחוז היהודים המועסקים בתעשייה כמעט שלא נשתנה (ראה לוח 4.2), אמנם חלקם של המועסקים מקרבם בתעשייה הכבדה עלה. שיעור היהודים שעסקו בחקלאות ירד מ-12% ל-8%. ירד גם חלק המועסקים במסחר: מ-23% ל-18% (ובניגוד לשנת 1926, ב-1939 כולם עסקו במסחר הממלכתי ולא בפרטי). אחוז המועסקים ב"תחום החברתי" עלה מ-15% ל-26% (אולם בשנת 1939 כמעט שנעלם מושג "המקצועות החופשיים").

לעומת המפקד משנת 1926, שבו "המוסדות" [uchrezhdeniia] צוינו כענף האחד, במפקד 1939 הם חולקו לענפים: מדע, חינוך ותרבות (ביחד); בריאות; מינהל ממשלתי-מפלגתי. צוינו כענף נפרד שירותים ביתיים (אחזקת מבנים, תיקונים, צילום, ספרות, כביסה וכו').

⁵⁷ במערב לפעמים מקובל לקרוא "בעלי מקצועות חופשיים" לכל האקדמאים (כולל גם שכירים), אבל אנחנו נשתמש במושג זה רק במובן הסובייטי, דהיינו, רק לגבי עצמאיים - בעלי מקצועות אקדמיים ורוחניים (אבל לא כולל רופאים, מורים, משפטנים וכו' שעבדו בשירות ממשלתי).

כדאי לציין, שבשנת 1939 עדיין היה ליהודים ייצוג-יתר במסחר (פי-3.5 לעומת כלל המועסקים), בבריאות (פי-3.4). קצת פחות הוא היה בשירותים ביתיים (פי-2.7), בענף "מדע, חינוך ותרבות" (פי-2.5), במינהל ממשלתי (פי-2.4) ובתעשייה (פי-1.9). תת-ייצוג היהודים היה, כמובן, בחקלאות וגם בבנייה ובתחבורה (לוח 4.2).

מגמות הרכבם הענפי של היהודים בשנים 1926-1939 היו שונות באזורים שונים (ראה לוח ד'5 בנספח). לדוגמה, אחוז המועסקים בתעשייה ירד בקרב יהודי אוקראינה ובמיוחד בבלרוסיה, אך עלה בקרב יהודי רספס"ר. ייתכן שזה משום שבשנת 1926 יהודי אוקראינה ובלרוסיה היו מועסקים בעיקר בענף ה"מלאכה", ויהודי רספס"ר - בתעשייה הכבדה. שיעור המועסקים במדע, חינוך ותרבות, וגם בבריאות ובמינהל הממשלתי היה גבוה ביותר ברספס"ר ובאזרבייג'ן (העובדה האחרונה עולה בקנה אחד עם רמת השכלתם הגבוהה יחסית של יהודי אזרבייג'ן בשנה זו - ראה פרק 2).

נתונים על הרכבם הענפי של המועסקים היהודים בבריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה קיימים רק משנת 1959 ומתייחסים רק ליהודים אשכנזים. אחוז היהודים המועסקים בתעשייה, למעשה לא נשתנה במשך 20 שנה ונשאר כ-38% (ואילו בקר כלל האוכלוסייה הוא עלה מ-20% ל-25%). אחוז היהודים המועסקים במסחר ירד מ-18% ל-13%, ובחקלאות - מ-8% ל-1% בלבד (כמעט כל החקלאיים היהודים - פרט לבירוביג'ן הושמדו ע"י הנאצים). לעומת זאת, אחוז המועסקים במדע, חינוך, תרבות ואמנות עלה מ-11% ל-17%, בבריאות - מ-7% ל-10%. גדל גם אחוז היהודים המועסקים בבנייה - מ-4% ל-8%. ההסבר לעובדה האחרונה הוא שבענף "בנייה" הסטטיסטיקה הסובייטית כללה גם את המכונים לתכנון ולאדריכלות [proektnye instituty], שבהם היו מועסקים לא מעט יהודים. יחד עם זאת, כדאי לשים לב, שאחוז היהודים המועסקים במינהל הממשלתי ירד מ-8.0% ל-5.5% (לוח 4.2). וזאת למרות העובדה שאחוז הכללי של אקדמאים היהודים בתקופה זו דווקא עלה (גם בעקבות השואה - ראה מבוא ופרק 2). הסבר הוא בטיהורים אתניים של המינהל הממשלתי במהלך מסע נגד קוסמופוליטיזם בשנים האחרונות של סטאלין. מגמות אלה היו דומות למעשה בכל הרפובליקות (לוח ד'5 בנספח).

הנתונים הבאים על הרכב הענפי של יהודי בריה"מ מתייחסים לשנת 1979. במשך 20 שנה (1959-1979) אחוז היהודים המועסקים בתעשייה ירד מ-38% ל-31%, במסחר - מ-13% ל-8%. עם זאת, פי-2 עלה אחוז היהודים שעסקו במדע ומחקר (מ-5% ל-11%), גדל הוא בתחום הבנייה (על חשבון מכוני לתכנון ואדריכלות שנזכרו לעיל), בחינוך, בתרבות ובאמנות וגם בתחבורה, בשירותים ביתיים, ובמקצת - במינהל ממשלתי (כאן מדובר במנהל כענף, ולא רק בתפקידים ניהוליים). עם זאת, אחוז היהודים המועסקים בתחום הבריאות, כמעט לא השתנה. בשנות ה-80 ירד במקצת אחוז היהודים המועסקים בתעשייה, בבנייה, במסחר ובמינהל הממשלתי, והמשיך לגדול אחוז המועסקים במדע ומחקר, בבריאות, בחינוך, בתרבות ובאמנות (לוח 4.2).

בשנת 1989 היה ייצוג-יתר של היהודים בהשוואה לכלל המועסקים במדע ומחקר (פי-3.6), בשירותי מדע ומחשוב⁵⁸ (פי-3.1), בתרבות ובאמנות (פי-2.7), וגם בבריאות, בשירותים ביתיים, ובחינוך. אחוז המועסקים בתעשייה ובבנייה בקרב היהודים וכלל המועסקים היה דומה, אך בחקלאות, בתחבורה, בתקשורת⁵⁹ ובמסחר הסתמן תת-ייצוג של היהודים. גם במינהל הממשלתי בשנת 1989 נוצר תת-ייצוג של היהודים, בעוד שעשר שנים קודם לכן היה ייצוג יתר.

נשווה עכשיו בין הרכבם הענפי של היהודים לבין הרכבם של שאר הלאומים של בריה"מ בשנים 1989-1979 (לוח ד'6' בנספח)⁶⁰.

אחוז המועסקים במדע ובמחקר, בחינוך ובבריאות בקרב היהודים היה גבוה בערך פי-2 לעומת שאר הלאומים. תמונה אחרת התגלתה לגבי המינהל הממשלתי. כפי שצוין לעיל, אחוז המועסקים בקרב היהודים בענף זה ירד בשנות ה-80, בעוד שבקרב רוב הלאומים (פרט לבלטיים) הוא עלה. בעקבות זאת, בשנת 1989 כבר הקדימו הרוסים, הגרוזינים, הארמנים, האוקראינים והבלורוסים את היהודים באחוז המועסקים במנהל הממשלתי. אחוז המועסקים בתעשייה ובבנייה בקרב היהודים היה גבוה יותר מאשר בקרב רוב הלאומים, פרט לרוסים ולארמנים. באשר למסחר ולשירותים, הרי שאחוז היהודים שעבדו בענפים אלה היה דומה לזה שבקרב כלל המועסקים, אבל אם אצל כל שאר הלאומים הוא עלה, הרי שבקרב היהודים הוא ירד. אחוז היהודים העובדים בתחבורה ובתקשורת היה נמוך יותר לעומת שאר הלאומים. בקרב היהודים היה כמעט אפסי אחוז המועסקים בחקלאות, אף כי גם בקרב כל שאר הלאומים הוא נמצא בירידה מתמדת.

הנתונים האחרונים על הרכבם הענפי של המועסקים היהודים לפי הרפובליקות מתייחסים לרספס"ר ולאוקראינה בשנת 1989, לבלורוסיה ולמולדביה - בשנת 1979 (לוח ד'5' בנספח). מנתונים אלה בולט בעיקר הבדל בין יהודי רספס"ר - מצד אחד, לבין יהודי שאר הרפובליקות - מצד אחר. לדוגמה, ברספס"ר מחצית מהיהודים היו מועסקים במדע ומחקר, בחינוך, בתרבות ובאמנות, בבריאות, מדע ומיחשוב וגם במנהל ממשלתי, לעומת כשליש בלבד בשאר הרפובליקות (בולט במיוחד הבדל לגבי מדע ומחקר). בו בזמן אחוז היהודים המועסקים בתעשייה ברספס"ר היה קטן יותר מזה שברפובליקות אחרות.

הרכבם הענפי של המועסקים היהודים היה שונה אצל גברים ונשים (לוח ד'7' בנספח). לדוגמה, בשנת 1989 היו מועסקים בתעשייה ובבנייה 48% מהגברים היהודיים ורק 29% מהיהודיות, ואילו בחינוך - 7% ו-18% בהתאמה, בבריאות - 6% ו-16% בהתאמה. שיעור הנשים הגבוה ביותר בקרב היהודים היה בשנת

⁵⁸ שירותי מדע ומחשוב - הענף החדש, שמופיע רק בתוצאות של מפקד 1989 (במפקדים הקודמים המועסקים בתחום זה פוזרו בין שאר הענפים).

⁵⁹ ענף התקשורת בסטטיסטיקה הסובייטית כולל **שירותי תקשורת טכניים** (דואר, טלפון, טלגרף וכו'), אך לא עיתונות, ששייכת לענף התרבות.

⁶⁰ כאן מדובר **בחלוקה פנימית** של יהודים ולאומים אחרים לפי ענפים כלכליים, ולא על הרכבם האתני של מועסקים בכל ענף.

1989 בענף הכספים והביטוח הממלכתי (79%), בבריאות (69%) ובחינוך (66%), ואילו נמוך ביותר- בתחבורה (22%) ובבנייה (28%). אמנם כדאי לציין, כי בשנות ה-80 שיעור הנשים בקרב היהודים ירד בכל הענפים עקב הזדקנותם (כי גיל הפרישה של הנשים נמוך משל הגברים).

שיעור הנשים בקרב היהודים המועסקים בענפים מסוימים היה בערך דומה ברפובליקות שונות (לוח ד'8 בנספח), למעט כמה מקרים. לדוגמה, בקרב יהודי רספס"ר שיעור הנשים במדע ומחקר, במנהל הממשלתי ובתקשורת היה בשנת 1979 קטן יותר לעומת יהודי שאר הרפובליקות. ייתכן שברספס"ר בענפים אלה היהודים תפסו תפקידים בכירים יותר, לעומת יהודי רפובליקות אחרות (ראה תת-פרק על הרכב המקצועי); שמסביר אחוז גבוה יותר של גברים. מצד אחר, בקרב יהודי מולדביה הועסקו יותר גברים במסחר ובשירותים; שכנראה, מאפיין את המסורת של יהודי רפובליקה זו, שחלקית נשארה מהתקופה לפני המלחמה.

4.3. המוביליות החברתית-מקצועית של יהודי ברית המועצות

הרכבם החברתי-מקצועי⁶¹ [Socio-Professional Structure] של יהודי בריה"מ והתמורות שהתחוללו בו הוא עיקרו של מחקר זה, מכיוון שדווקא הוא משקף באופן ישיר את מעמדם החברתי של היהודים לעומת מעמד כלל האוכלוסייה ומעמד שאר הלאומים של ברית המועצות. חילקנו את המועסקים (היהודים והלא-יהודים) לקבוצות חברתיות-מקצועיות על פי שני עקרונות: ראשית, **רמת השכלה הנדרשת**, ושנית - **תפקיד ניהולי בכיר לעומת תפקיד זוטר**.

עם זאת, נתייחס כאן לא רק לקבוצות חברתיות-מקצועיות נרחבות, המשמשות בסיס לניתוח **המוביליות האנכית** [Vertical Mobility], אלא גם למשלחי היד המסוימים בתוכן, כדי ללמוד טוב יותר את השינויים בהרכבם החברתי-מקצועי של היהודים בהשוואה לכלל האוכלוסייה ולאומים אחרים של ברית המועצות.

כפי שצוין לעיל, קיימת בעיית התאמת הסיווג המקצועי, שהוצג במפקדים הסובייטים לצורך הניתוח שלנו. כידוע, לפי האידאולוגיה המרקסיסטית, הסיווג הסובייטי היה מבוסס על **הגישה המעמדית** [klassovyi podkhod]. בייחוד זה חל על המפקד הכלל-סובייטי הראשון בשנת 1926. במפקד זה חולקו כל המועסקים ל-7 קבוצות: **פועלים** [rabochie], **פקידים** [sluzhashchie], **איכרים** [krest'iane], **בעלי מלאכה** [kustari], **סוחרים** [torgovtsy] (איכרים, בעלי מלאכה וסוחרים חולקו לכמה תת-קבוצות: עצמאים עם פועלים שכירים (כלומר "בורגנים"), עצמאים שעובדים רק עם בני המשפחה, עצמאים יחידים, בני המשפחה העוזרים), וכקבוצה הנפרדת, גם **בעלי מקצועות חופשיים** [litsa

⁶¹ בפרק זה אנו נבדיל בין מושגים "קבוצה חברתית-מקצועית" [Socio-Professional Group] בשביל קבוצות נרחבות (כגון, מנגנון מפלגתי-ממשלתי, מנהלים בדרגה בינונית, שאר עובדים אקדמאים וכו'), ו"קבוצה מקצועית" [Professional Group] או "מקצוע" [Profession] בשביל קבוצות יותר קטנות בתוכם (כגון, מהנדסים, רופאים, וכו').

[svobodnykh professii] (ראה לעיל). אחרי כן, כל קבוצה "מעמדית" (פרט לבעלי מקצועות חופשיים) חולקה לקבוצות הענפיות, ורק אז לקבוצות מקצועיות גרידא.

ברור שסיווג כזה מקשה לנתח את המבנה החברתי-מקצועי לפי הגדרתנו. ראשית, בעלי אותו מקצוע (לדוגמה, סנדלר שעובד בבית מלאכה ממשלתי וסנדלר שעובד בעסק פרטי שלו) נכללו בקבוצות שונות. שנית, הקבוצות "המעמדיות" עצמן היו הטרוגניות למדי: לדוגמה, לקבוצת "פקידים" [sluzhashchie] נכנסו ביחד מנהלים, בעלי מקצועות אקדמיים וטכניים, ואפילו עובדי שירותים, כגון שומרים ומנקים. ושלישית, מכיוון שקבוצות מקצועיות (מורים, מהנדסים, אחיות וכו') צוינו רק בתוצאות המפקד המפורטות לפי המעמדות והענפים, כדי לקבל מספרם הכללי נדרש סיווג מחדש⁶². לכן הסתפקו חוקרים רבים בניתוח "מקוצר" של מפקד 1926, על סמך ההרכב המעמדי או הענפי של היהודים ולא ניתחו את הרכבם המקצועי (וזאת אף שמפקד 1926 היה היחיד שבו פורסמו נתונים מפורטים על תעסוקת היהודים). ולבסוף, כפי שנראה בהמשך, בעיית ההשוואה בנושא זה בין מפקד 1926 לבין מפקדים מאוחרים יותר, נותרה בעינה.

במפקדים משנת 1939 ואילך הופיעה גם החלוקה המעמדית, אבל משום שאחרי ביטול הנא"פ והקולקטיביזציה בחקלאות כמעט שלא נשארו עצמאיים, הרי שכל המועסקים נחלקו למעשה לשלוש קבוצות חברתיות: "פועלים" [rabochie], "פקידים" [sluzhashchie], "קולחוזניקים" [kolkhozniki]. מלבד זאת, נשאר מספרם הזעיר של "איכרים יחידים" [krest'iane-edinolichniki], בעלי מלאכה עצמאיים [kustari] וגם כלי קודש [sluzhiteli kul'ta].

אבל בנוסף לחלוקה מעמדית זאת, במפקדים משנת 1939 ואילך חולקו המועסקים לשתי קבוצות גדולות:

1. עובדים בעבודה פיזית - "הצווארון הכחול" [fizicheskii trud];

2. עובדים בעבודה לא פיזית - "הצווארון הלבן" [umstvennyi trud];

בקבוצה הראשונה נכללו כל "הפועלים" ורובם המכריע של "הקולחוזניקים", ובקבוצה השנייה - כל "הפקידים" ומיעוט "הקולחוזניקים" (אלה שעבדו במקצועות של "פקידים"). כל אחת משתי קבוצות אלו חולקה לתת-קבוצות מקצועיות (כ-20 קבוצות של עובדי "הצווארון הכחול" וכ-30 של עובדי "הצווארון הלבן"), ואלו האחרונות – למקצועות מסוימים.

לעומת המפקד משנת 1926, במפקדים המאוחרים יותר בעלי אותם מקצועות לא היו מפוזרים בין הענפים, אלא שתת-קבוצות מקצועיות שצוינו במפקדים בדרך כלל נבנו על העקרון הענפי. לדוגמה, בתוך קבוצת ה"פקידים" נכללה תת-קבוצה של "עובדי מערכת הבריאות" [rabotniki zdravookhraneniia],

⁶² לדוגמה, כדי לקבל את מספרם הכללי של המהנדסים היהודים היה צריך לסכם את מספרי המהנדסים היהודים שעבדו בכל ענף: בתעשייה, בבנייה, בתחבורה וכו' ולהוסיף גם מספר המהנדסים - בעלי מקצועות חופשיים.

שכללה רופאים ראשיים (מנהלי בתי חולים), רופאים מן השורה, חובשים ואחיות, ובשנת 1939 - אפילו כוח עזר בבתי חולים.

אמנם בקרב עובדי הצווארון הלבן צוינו גם קבוצות של מנהלי מוסדות ממשלתיים, מנהלי ארגונים מפלגתיים וציבוריים, וכן מנהלי מפעלים ומחלקותיהם בענפי הייצור (בתעשייה, בנייה, תחבורה וחקלאות). כל מה שקשור למנהלי הענפים "הבלתי-יצרניים" (מסחר, רפואה, חינוך, מדע וכו'), נכללו בקבוצה "ענפיות" מתאימות.

בנוסף לכך, שייכותם של מספר המקצועות (בעיקר בתחום השירותים) השתנתה ממפקד למפקד: מקצועות שקודם לכן סווגו כעבודה של ה"צווארון הלבן" (דהיינו, "פקידים"), צורפו במפקד הבא לעבודה פיזית (דהיינו ל"פועלים"). זה קרה, לדוגמה, לגבי שומרים ומנקים בין מפקדי 1926 ל-1939; עם מחסנאים וכוח עזר בבתי-חולים בין מפקדי 1939 ל-1959; עם מוכרים וספרים בין מפקדי 1959 ל-1970, עם מפעילי טלפון, טלגרף ומחשבים בין מפקדי 1970 ל-1979. שינוי הסיווג היה קשור בעיקר להנחיה "האידיאולוגית" שלא להוריד את אחוז עובדי הכפיים באוכלוסייה, כדי שהתמונה שתתקבל מהנתונים לא תסתור את רעיון "התפקיד המוביל" של מעמד הפועלים בחברה הסובייטית.

בעיה נוספת היא שבמפקדים המאוחרים יותר הסתמנה נטייה "לערבב" בעלי תפקידים בכירים עם בעלי תפקידים נמוכים יותר. למשל, לעומת המפקדים בשנים 1959 ו-1970 שבהם חולקו מנהלי ארגונים ממשלתיים ומפלגתיים לשלוש דרגות - גבוהה (מחוזית ומעלה), בינונית (עירונית ואזורית) ותחתונה (מנהלי מועצות כפריות ומזכירי תאים ראשונים של המפלגה) - הרי שבמפקדי השנים 1979 ו-1989 הוצגו כל שלוש הדרגות יחד. כמו כן, במפקדים של השנים 1970 ו-1979 נכללו מנהלי מוסדות מדע ומחקר לתוך כלל עובדי מדע ומחקר (ללא הפרדה), רופאים ראשיים בשנת 1979 - לתוך כלל הרופאים. משנת 1979 בתוך "עובדי המשפטים" לא צוינו בנפרד פרקליטים (תובעים) ושופטים.

מכל האמור לעיל עולה הצורך לסווג מחדש את הנתונים על הרכבם המקצועי של היהודים (וגם של כלל המועסקים), ראשית, כדי לאפשר השוואה בין המפקדים, ושנית, כדי לקבל סיווג שמשקף את המעמד החברתי של המועסקים בברית המועצות. לכן בנינו את הסיווג החדש מעשר הקבוצות החברתיות-מקצועיות, שדומה לסיווג הבין-לאומי של משלחי היד [International Standard Classification of Occupations] בהתאמה למציאות בברית המועצות.

1. **המנגנון המפלגתי-ממשלתי.** קבוצה זו כוללת מנהלים של ארגונים ממשלתיים ומחלקותיהם ומנהלים ואינסטרוקטורים של ארגונים מפלגתיים וציבוריים (קומסומול, איגודים מקצועיים וכו') ומחלקותיהם בכל הרמות.
2. **מנהלים בדרגה הבינונית.** קבוצה זו כוללת מנהלי מפעלי ייצור ומחלקותיהם, יושבי ראש של קולחוזים, רופאים ראשיים, מנהלי מוסדות לימוד, מנהלי מוסדות מסחר ואספקה, מנהלי מחלקות כספים ותכנון וכדו'.

3. **עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה (בכל הדרגות).**
4. **שאר בעלי מקצועות אקדמיים.** קבוצה זו כוללת מהנדסים, אדריכלים, רופאים (פרט לרופאים ראשיים), רופאי שיניים, רוקחים ווטרינרים, מורים בבתי הספר⁶³ (לא כולל מורים לחינוך גופני ומדריכים למקצועות ייצור), עובדי תרבות ואמנות (סופרים, עיתונאים, ספרנים, ציירים ופסלים, במאים וכו'), עובדי משפטים (תובעים, שופטים, עורכי דין ויועצים משפטיים), כלכלנים, סטטיסטיקאים, מפקחים ומבקרים פיננסיים וכדו'.
5. **בעלי מקצועות ברמה בינונית.** קבוצה זו כוללת טכנאים, לבורנטים, מקצוענים בחקלאות (אגרונומים, טכנאי בעלי חיים ווטרינריה, יערנים), אחיות וחובשים, עובדי תרבות שלא נכללו בקבוצה הקודמת (מנהלי בתי קולנוע, עובדי מרכזי תרבות, מדריכי נוער וכו'), מורים לחינוך גופני ומדריכי מקצועות ייצור בבתי הספר, גנות, מנהלי חשבונות, סוכנים ויועצים במסחר.
6. **פקידים זוטרים.** קבוצה זו כוללת קופאים וחשבים, מפעילי מחשבים וקלדנים, מפעילי טלפון וטלגרף, מזכירות וכתבניות, שוטרים מן השורה, מנהלי משק ופקידים אחרים שלא נכנסו לקבוצות קודמות.
7. **עובדי מכירות ושירותים.** קבוצה זו כוללת מוכרים, טבחים, מלצרים, ספרים, צלמים, מפעילי קולנוע, מחסנאים, שליחים, דוורים, מכבי אש. אולם **לא נכללו** בקבוצה זו עובדים בלתי-מקצועיים, כגון: שומרים, מנקים, שוטפי כלים וכו' שנכללו בקבוצה 9.
8. **פועלים מקצועיים.** קבוצה זו כוללת פועלים מקצועיים בתעשייה, בבנייה ובתחבורה (מסגרים, חשמלאים, מכונאים, נגרים, חייטים, סנדלרים, בנאים, נהגים וכו').
9. **פועלים בלתי-מקצועיים.** קבוצה זו כוללת עובדים בלתי-מקצועיים בייצור, בתחבורה (כגון עגלונים וסבלים) וגם בשירותים (שומרים, מנקים, שוטפי כלים, עוזרות בית, כוח עזר בבתי חולים וכו').
10. **עובדי חקלאות וייעור.** קבוצה זו כוללת את כל העובדים בחקלאות וייעור, פרט למנהלים ומקצוענים בחקלאות וייעור, שצוינו בקבוצות 2, 4, 5.

4.3.1. המנגנון המפלגתי-ממשלתי

לפי נתוני המפקד משנת 1926⁶⁴ במנגנון המפלגתי-ממשלתי (כוונה לתפקידים ניהוליים) כ-3.2% אלף היהודים או 0.4% בלבד מהיהודים המועסקים (לוח 4.3), ואפילו בקרב יהודי מוסקבה אחוז זה היה רק 1.4%. ראוי לציין, שאחוז העובדים במנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנת 1926 בקרב היהודים היה פי-4.2 גדול יותר מאשר בקרב כלל המועסקים, אבל אם נביא בחשבון את האוכלוסייה הלא-חקלאית בלבד, הרי שאצל היהודים הוא היה נמוך יותר (0.5%-ו-0.7% בהתאמה); (ראה לוחות 4.3 ו-4.3A). זאת ועוד, אם לא ניקח את אחוז המנגנון המפלגתי-ממשלתי בסך המועסקים, **אלא רק בקרב**

⁶³ באופן תאורטי, לקבוצה 4 צריך לשייך רק מורים בבתי ספר תיכוניים (כיתות 5 ומעלה), ואילו מורים בבתי ספר יסודיים לשייך לקבוצה 5, אף כי משנות ה-60 ואילך חלקם גם קיבלו השכלה גבוהה. אבל מכיוון, שהסטטיסטיקה הסובייטית **לא מפרידה** בין מורים בבתי ספר יסודיים ותיכוניים בחתך האתני, אז שייכנו על תנאי את כל המורים לקבוצה 4.

⁶⁴ מכאן ואילך כל הנתונים על הרכבם החברתי-מקצועי של יהודי בריה"מ בשנת 1926 חלים על אוקראינה, בלרוסיה, על הערים מוסקבה ולנינגרד, על מחוזות סמולנסק ובריאנסק ועל אזור קרים.

עובדי "הצווארון הלבן" (קבוצות 1-5), הרי שבקרוב היהודים הוא היה קטן פי-2 מאשר בקרב כלל האוכלוסייה: 2.4% לעומת 4.8% בהתאמה (ראה לוח 4.4); נתון שמפריך את הטענות שבתקופה זו היהודים תפסו את רוב התפקידים במנגנון השלטון.

עם זאת, אם נבחן את שיעור היהודים בקבוצה זו, ובמיוחד ברמות הגבוהות יותר, הרי שבשנת 1926 הוא היה גבוה למדי. לדוגמה, באוקראינה ובבלרוסיה היהודים היו כ-30% ממנהלים מוסדות ברמת המחוז (*gubernia* או *oblast'*), 18%-19% ברמת הנפה (*okrug* או *uezd*), ורק 3%-5% ברמה אזורית (*raion* או *volost'*) ו-5%-10% מראשי מועצות כפריות (*sel'sovety*). על כך מצביעים גם נתונים על שיעור היהודים במנהל הממשלתי ברפובליקות שונות בשנת 1926, כשבעיר הבירה הוא היה גבוה יותר מאשר בממוצע ברפובליקה המתאימה (ראה לוח ד'17 בנספח).

ייתכנו כמה הסברים לתופעה זו: ריכוז היהודים (בעיקר הצעירים) בערים הגדולות, רמת השכלתם הגבוהה יותר, שיעור גבוה יחסית של חברי המפלגה הקומוניסטית בקרבם (ראה: Pinkus, 1988, p.183). כמו כן, יש לזכור את מדיניות ה"קורניזציה" (העדפת הלאום "הראשי") ברפובליקות, שהיה יותר קל לנהל אותה ברמה התחתונה והבינונית מאשר בעליונה. מעניין לציין שאחוז היהודים במנגנון הממשלתי-מפלגתי ברמה העליונה במוסקבה ובלנינגרד (19% ו-15% בהתאמה) היה נמוך מזה שבאוקראינה ובבלרוסיה (כ-30%).

בתחילת שנת 1939 כבר הגיע מספר היהודים במנגנון המפלגתי-ממשלתי (בשטח בריה"מ כולה) כמעט ל-20 אלף איש או ל-1.5% מהיהודים המועסקים ול-4.6% מכלל העובדים בקבוצה זו. מתעוררת השאלה האם עלייה זו הייתה ייחודית ליהודים דווקא או לכלל האוכלוסייה? מכיוון שנתוני המפקד משנת 1926 (בניגוד למפקד משנת 1939) לא התייחסו לכלל יהודי בריה"מ (רק ל-86% מהם), נשווה בין השינויים לא במספרים מוחלטים, אלא באחוזים של מנגנון השלטון בקרב היהודים וכלל המועסקים והלא-חקלאיים (לוחות 4.3, 4.3A).

ניתן ללמוד, שבשנים 1926-1939 גדל אחוז קבוצה זאת בקרב היהודים **מהר יותר** מאשר בקרב כלל המועסקים הלא-חקלאיים. לעומת שנת 1926 שבה אחוז מנגנון השלטון בקרב היהודים היה נמוך יותר לעומת כלל הלא-חקלאיים, הרי שבשנת 1939 - הוא היה גבוה פי-1.7 (לעומת כלל המועסקים - פי-2.8). הסבר אפשרי לתופעה זו שכניסה מסיבית של תושבי הכפר לערים, הגדילה באופן משמעותי את האוכלוסייה העירונית (הלא-חקלאית), ובכך האטה את עלייתו של אחוז המנגנון השלטון בקרבה (בעוד שהיהודים ברובם כבר היו תושבי ערים, ולכן הגורם הזה לא השפיע עליהם). ייתכן גם שזה קשור לעלייה ברמת ההשכלה שבתקופה זו בקרב היהודים גדלה מהר יותר מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית ואפילו העירונית (ראה פרקים 2 ו-3).

אם ננטרל את גורמי העיור וההשכלה, דהיינו, נבחן את אחוז המנגנון המפלגתי-ממשלתי בקרב עובדי "הצווארון הלבן" (קבוצות 1-5), נקבל תמונה שונה במקצת (לוח 4.4). בשנים 1926-1939 עלה אחוז זה בקרב היהודים מ-2.4% ל-3.4%, אך בקרב כלל האוכלוסייה הוא נשאר כמעט ללא שינוי (כ-5%). זאת אומרת, שבקרב העובדים שהיה להם פוטנציאל השכלתי גבוה סיכויי היהודים לתפוס משרות במנגנון השלטון בשנות ה-30 גדלו (אף כי נשארו קטנים יותר לעומת הלא-יהודים שהיה להם אותו הפוטנציאל).

תמונה זו מתחזקת עוד יותר, אם בוחנים את המצב באוקראינה ובבלרוסיה ולא בברית המועצות כולה. ברפובליקות הללו בשנים 1926-1939 עלה לא רק המספר המוחלט ואחוז עובדי המנגנון המפלגתי-ממשלתי בקרב היהודים המועסקים, אלא גם שיעור היהודים בקבוצה זו, כלומר הצטרפותם של היהודים למנגנון השלטון הייתה מהירה יותר מזו של הלא-יהודים. תופעה זו בלטה בייחוד ברמה העליונה - במחוז ('oblast') ומעלה - באוקראינה שיעור היהודים בה גדל מ-29.5% ל-31.8%, בבלרוסיה - מ-30.2% ל-38.2%. ייתכן שהסיבה לכך היא הפסקת מדיניות ה"קורניזציה", ובעקבות זאת גדלו סיכויי היהודים להשתלב במערכת השלטון ברפובליקות הללו בשנות ה-30.

בשנים 1939-1959 חלה ירידה דרמטית במספרם מוחלט של היהודים במנגנון השלטון - כמעט פי-3 (מ-19.6 ל-6.8 אלף איש). מעניין שהירידה החזקה ביותר הייתה דווקא ברמות הגבוהות פחות: ברמה המחוזית ('oblast') ומעלה הצטמצם מספר היהודים פי-2, ואילו ברמה העירונית והאזורית (rayon) - פי-3.5. ייתכנו שלושה הסברים לעובדה זו: ראשית, שליהודים שהיו בעלי תפקידים בכירים יותר (באוקראינה ובלרוסיה) היו יותר אפשרויות להינצל בתקופת השואה. שנית, שבטיהורים בסוף שנות ה-40 ותחילת ה-50 השאירו יותר יהודים ברמות גבוהות יותר למטרות תעמולתיות. ושלישית, ייתכן, שלמרות הצמצום הכללי במספר היהודים במנגנון השלטון, אלה שנשארו, התקדמו בתפקידים.

ראוי לציין שמספרם הכללי של המועסקים במנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנים 1939-1959 ירד, אך רק במקצת. עקב כך, שיעור היהודים בקרבם ירד מ-4.6% ל-1.7% בלבד, וירידה זו התרחשה בכל הרמות (העליונה, הבינונית והתחתונה) וכמעט בכל הרפובליקות⁶⁵.

אי-אפשר להסביר ירידה זו רק בהשפעת השואה והמלחמה בכלל, כי כפי שראינו בפרק 2, עקב ההצלה הסלקטיבית, אחוז היהודים המשכילים דווקא עלה (זאת ועוד, בשנים 1939-1959 עלה גם מספרם המוחלט של היהודים האקדמאים). אז מדוע חלה הירידה המשמעותית כל-כך במספר ובאחוז היהודים באליטה השלטת? הסיבה העיקרית לכך היא הרחקת היהודים ממערכת השלטון, שהתחילה בסוף שנות ה-40 במסגרת ה"מסע נגד הקוסמופוליטיזם" של סטאלין, אך גם לאחר מותו לא הוחזרו היהודים לתפקידים במנגנון המפלגתי-ממשלתי (ראה: Kostyrchenko, 2001).

⁶⁵ בגרוזיה ובאוזבקיסטן בשנים 1939-1970 עלה שיעור היהודים במנגנון המפלגתי-ממשלתי עלה, אולם מכיוון שחסרו נתונים על יהודי רפובליקות אלו לגבי שנת 1959, אנו לא יודעים, האם עלייה זו התרחשה בשנים 1939-1959 או 1970-1959 (האפשרות השנייה סבירה יותר).

חשוב לציין שבשנים 1939-1959 במנגנון המפלגתי-ממשלתי לא רק שיעורם של היהודים ירד, אלא גם של "לאומים אחרים" (שלא היו להם רפובליקות הברית) ואפילו של הרוסים (כמובן, לא כל-כך משמעותית כמו היהודים), ועלה במקביל אחוז האוקראינים והבלורוסים (לוח ד'18 בנספח). עניין זה מצביע על מגמות מסוימות במדיניות האתנית של השלטון בתקופה זו (כפי שהראינו גם בנושא קבלה למוסדות להשכלה גבוהה).

אחרי שנת 1959 מספרם המוחלט של היהודים וגם אחוז היהודים בקרב מנגנון השלטון היה בירידה מתמדת (ראה לוחות ד'9 ו-ד'10 בנספח). כדאי לציין, שבקרב מנהלי הארגונים הממשלתיים אחוז היהודים היה גבוה יותר מאשר בקרב הארגונים המפלגתיים והציבוריים, אף כי במשך שלושים שנה (1959-1989), הוא ירד בקרב שתי הקבוצות יותר מפי-3 (ראה לוח ד'10). ממצא זה חשוב מאוד, לאור העובדה, שדווקא הארגונים המפלגתיים קיבלו בבריה"מ החלטות בכל הרמות (רפובליקה, מחוז, עיר, אזור). מצד אחר, ברמות גבוהות יחסית של מנגנון השלטון, שיעור היהודים היה גבוה יותר. זה, כנראה, נבע מאחוזם הגבוה של היהודים בבירות הרפובליקות ובמרכזי המחוזות ('oblast') וגם משיקולים תעמולתיים של השלטון. זאת מאחר שדווקא ייצוג היהודים במוסדות המרכזיים, ולא המקומיים עורר עניין במערב.

בכל זאת, כדאי להדגיש, שאף-על-פי שאחוז המועסקים במנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנות ה-70 וה-80 בקרב היהודים ובקרב כלל המועסקים היה כמעט זהה (0.5% ו-0.6% בהתאמה), הרי שאם נביא בחשבון את אחוז זה רק בקרב עובדי "הצווארון הלבן" (קבוצות 1-5), הרי שבקרב היהודים הוא הסתכם בשנת 1989 רק ב-0.7% לעומת 2.0% בקרב האוכלוסייה הכללית. זאת אומרת, שסיכוייו של יהודי שכישוריו זהים לכישוריו של לא יהודי, לתפוס משרה באליטה השולטת היו קטנים פי שלושה מסיכוייו של לא-יהודי.

כדאי לציין שבשנות ה-60 וה-70 היה בקרב המנגנון המפלגתי-ממשלתי (בכל הרמות) גידול באחוז "הלאומים המוסלמים", בד בבד עם ירידה באחוז האוקראינים והבלורוסים ועם התייצבות באחוז הרוסים. בשנות ה-80 (כנראה בעקבות "הפרסטרויקה") השתנו המגמות: אחוז הרוסים ירד ואחוז האוקראינים והבלורוסים, הגרוזינים והארמנים, הלאומים "המוסלמים" ו"אחרים" גדל (לוח ד'18 בנספח). אולם שינויים אלה לא השפיעו על היהודים, שייצוגם הזעיר במנגנון הממשלתי עוד הלך וקטן.

השיעור הגבוה ביותר של עובדי המנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנות ה-70 נמצא בקרב יהודי קזחסטן – 1.1% (ייתכן שהיהודים מרפובליקות אחרות עברו לקזחסטן עקב קשיי קידום ברפובליקות המוצא), ואילו הנמוך ביותר – בקרב יהודי אוקראינה ומולדביה (0.3%) וגם בקרב היהודים ההרריים באזרבייג'ן ודאגסטן (0.2%).

4.3.2 מנהלים בדרגה הבינונית

בשנת 1926 מנתה קבוצה זו (באזורים שנזכרו לעיל) כ-18.7 אלף יהודים או 2.5% מכלל היהודים המועסקים (לוח 4.3). אחוז קבוצה זו בקרב היהודים היה גבוה קצת יותר מאשר בקרב כל המועסקים הלא-חקלאים (לוח 4.3A), אבל בקרב עובדי "הצווארון הלבן" (קבוצות 5-1) אחוזה היה קטן במקצת לעומת האוכלוסייה הכללית (לוח 4.4). כצפוי, אחוז קבוצה זו היה גבוה ביותר בקרב יהודי מוסקבה (7.5%).

שיעור היהודים בקרב המנהלים בדרגה הבינונית היה בשנת 1926 בבלרוסיה כשליש (33%) ובאוקראינה - 22%. בין המנהלים בענפים מסוימים שיעור גבוה ביותר של היהודים נמצא בקרב המנהלים במסחר ובמסעדות (26%-28% בלנינגרד ובמוסקבה, 37% - באוקראינה ו-50% בבלרוסיה). אחוז היהודים היה קטן יותר בקרב מנהלי מפעלי תעשייה, בנייה ותחבורה (11% בלנינגרד, 16% במוסקבה, 23% באוקראינה ו-39% בבלרוסיה). אפילו בקרב מנהלי המפעלים החקלאיים באוקראינה היהודים היו כ-10%, ובבלרוסיה - 17%.

בשנת 1939 מספר היהודים - מנהלים בדרגה הבינונית הגיע ל-116 אלף ואחוז הקבוצה הזו בקרב היהודים - ל-8.8% (ראה לוח 4.3). כמו גם אחוז המנגנון המפלגתי-ממשלתי, אחוז המנהלים בדרגה הבינונית בקרב היהודים בשנים אלו גדל מהר יותר בהשוואה לכלל המועסקים הלא-חקלאיים, כך שבשנת 1939 הפער היה פי-2.6 לטובת היהודים (לוח 4.3A) כנראה, הסיבות לכך היו דומות לאלו שצוינו לגבי הקבוצה הקודמת. גם בקרב היהודים - עובדי "הצווארון הלבן" אחוז המנהלים בדרגה הבינונית גדל בשנים 1926-1939 מ-14.2% ל-19.8%, ואילו בקרב כלל עובדי ה"צווארון הלבן" - מ-15.9% ל-17.7% (ראה לוח 4.4). כלומר, במדד זה בשנת 1939 הקדימו היהודים את כלל האוכלוסייה (בניגוד לאחוז המנגנון המפלגתי-ממשלתי).

לגבי שתי הרפובליקות, שביניהן אפשר להשוות את נתוני המפקדים בשנים 1926 ו-1939 (אוקראינה ובלרוסיה), כדאי לציין, שבניגוד למנגנון המפלגתי-ממשלתי, שבו שיעור היהודים בשתי הרפובליקות עלה בשנים 1926-1939, אחוז היהודים בקרב המנהלים בדרגה הבינונית באוקראינה נשאר ללא שינוי (22%), ואילו בבלרוסיה - ירד מ-33% ל-26%. אבל אם נוציא מהניתוח את יושבי הראש של הקולחוזים - הקבוצה שבה אחוז היהודים היה זעיר ושלמעשה לא הייתה קיימת ב-1926, הרי שאחוז היהודים בקרב המנהלים בדרגה הבינונית בשנת 1939 יעמוד באוקראינה על 26% ובבלרוסיה - על 35%; כלומר הוא עלה לעומת 1926.

בקבוצת המנהלים בדרגה הבינונית בשנת 1939 השיעור הגבוה ביותר של היהודים היה בקרב רופאים ראשיים (מנהלי בתי חולים) - 19%⁶⁶, אבל אחוזם היה קטן יותר מאשר בקרב רופאים מן השורה (24%).

⁶⁶ באוקראינה שיעור היהודים בקרב רופאים ראשיים בשנת 1939 הגיע ל-42%, ובבלרוסיה - ל-57%, בעיר לנינגרד - ל-45%. [Altshuler (1998), tab.H1, p.312; Beizer (1995), p.124].

כמו כן, אחוזם של היהודים בקרב מנהלי **מפעלי** הייצור (6.4%) היה נמוך יותר מאשר בקרב מנהלי **מחלקות** הייצור (10%) ובקרב מהנדסים מהשורה (14%). כלומר, למרות אחוז די גבוה של היהודים בקרב המנהלים, כבר אז הם הופלו במינויים לתפקידים הניהוליים. רק בתחומי המסחר והחינוך שיעור היהודים בקרב המנהלים היה גבוה במקצת מאשר בקרב עובדים מן השורה (ראה לוח ד'10 בנספח).

בשנים 1939-1959 (בניגוד למנגנון המפלגתי-ממשלתי), עלה אחוז המנהלים בדרגה הבינונית בקרב היהודים המועסקים מ-8.8% ל-10.1% (אף שמספרם המוחלט ירד במקצת). בשנת 1959 אחוז המנהלים בדרגה הבינונית בקרב היהודים נשאר כמעט פי-3 גבוה יותר מאשר בקרב כלל המועסקים הלא-חקלאיים, וגדול במקצת מאשר בקרב כלל עובדי "צווארון הלבן" (ראה לוחות 4.3A, 4.4).

בשנים אלה כמעט שלא נשתנה אחוז מנהלי המפעלים והמחלקות בתעשייה, בבנייה ובתחבורה והרופאים הראשיים בקרב היהודים המועסקים (מספרם המוחלט של היהודים בקטגוריות אלו ירד). בו בזמן עלה גם מספרם המוחלט וגם אחוזם של המנהלים בענפי המסחר והחינוך. ייתכן כי ההסבר לעלייה בקבוצה הראשונה הוא, כנראה, קידומם המקצועי של היהודים - מוכרים, מנהלי חשבונות ופקידים אחרים במסחר (שאחוזם בקרב היהודים ירד באופן משמעותי). מספרם של מנהלי מוסדות החינוך עלה יחד עם העלייה הכללית במספר המורים. אמנם, התהליך האחרון התרחש גם בקרב כלל האוכלוסייה והיה קשור להרחבת מערכת החינוך בברית המועצות בשנות ה-50, אבל בקרב היהודים הוא היה משמעותי יותר.

אולם באשר ל**חלקם** של היהודים בקרב כלל המנהלים בדרגה בינונית, הרי שבשנים 1939-1959 הוא ירד מ-7.7% ל-4.7%, והירידה התרחשה כמעט בכל קבוצת המנהלים (ראה לוח ד'10 במספח). שיעור גבוה ביותר של היהודים בשנת 1959 היה בקרב מנהלי מחלקות כלכליות - 11.7%, ובקרב רופאים ראשיים - 9.3% (אף כי השיעור האחרון ירד פי-2 לעומת 1939).

בשנות ה-60 אחוז המנהלים בדרגה הבינונית בקרב המועסקים היהודים נשאר ללא שינוי, ובשנות ה-70 הוא ירד. אף כי בקרב היהודים אחוז המנהלים נשאר גבוה יותר, הפער הלך והצטמצם (לוח 4.3). הירידה בשנות ה-70 התרחשה בכל תחומי הניהול וכמעט בכל הרפובליקות (פרט למולדביה); עניין זה, כנראה, היה קשור להרחקת היהודים מתפקידים ניהוליים במסגרת "המסע נגד הציונות", אחרי ניתוק היחסים עם ישראל. רק בשנות השמונים, בזמן ה"פרסטרויקה" אחוז המנהלים בקרב היהודים שוב עלה והסתכם ב-10% (בקרב הגברים היהודים - 15%); בעיקר על חשבון מנהלי מפעלי התעשייה ומחלקות הייצור. בו בזמן, המספר והאחוז של היהודים - הרופאים הראשיים ושל מנהלי מוסדות החינוך המשיך לרדת גם בשנות ה-80 (ייתכן שזאת בשל בניית בתי-ספר ובתי-חולים חדשים, בעיקר באזורים כפריים). הצמצום הבולט ביותר (יותר מפי-4 במשך 30 שנה) התרחש במספר היהודים - המנהלים בענפי המסחר והאספקה (ראה לוחות ד'9 וד'10 בנספח). ההסבר לכך יכול להיות גם מעבר היהודים לתפקידים יוקרתיים יותר, אבל לא מן הנמנע שההסבר טמון בהשפעתם של מסעות תעמולה שונים "נגד הכלכלה השחורה" וגם של תחרות על התפקידים הקשורים לחלוקת הטובים החומריים ומוצרי צריכה.

יש לציין, שגם בשנים 1959-1989 אחוז היהודים בקרב מנהלי מפעלים תעשייתיים היה קטן בהשוואה למהנדסים, בקרב הרופאים הראשיים - בהשוואה לרופאים מן השורה, בקרב מנהלי מוסדות החינוך - בהשוואה למורים. רק אחוז היהודים בקרב מנהלי מחלקות כלכליות היה גבוה יותר בהשוואה לכלכלנים מן השורה, ובקרב מנהלים במסחר - בהשוואה לעובדים לא-מנהליים בענף זה (לוח ד'10).

השיעור הגבוה ביותר של המנהלים בדרגה הבינונית בקרב היהודים המועסקים היה בשנת 1970 בקזכסטן (כמו גם של הקבוצה הקודמת), ואחר כך ברספס"ר, ואילו הנמוך ביותר - היה בגרוזיה וגם בקרב היהודים ההרריים באזרבייג'ן ובדאגסטן (לוח ד'16 בנספח). לגבי שנת 1989 יש לנו נתונים רק לגבי יהודי רספס"ר, אוקראינה ובלרוסיה, שבקרבם הסתכם שיעור המנהלים בדרגה הבינונית ב-12.2%, 8.3% ו-7.5% בהתאמה.

4.3.3. עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה

א) מגמות כלליות

קבוצת עובדי המדע והמחקר והמרצים במוסדות להשכלה גבוהה לא הייתה הראשונה בסדר גודלה המוחלט בקרב היהודים, אבל היא תפסה את המקום הראשון באחוז היהודים בתוכה (לפחות משנות ה-30). כמו כן, היא הייתה המוכשרת ביותר וגם הדינמית ביותר במשך כל התקופה. לאור רמת השכלתם הגבוהה - מצד אחד, וההגבלות שהוטלו על הכללתם במנגנון השלטון - מצד אחר, הקריירה המדעית נעשתה לביטוי המרכזי של המוביליות החברתית של היהודים המוכשרים ביותר. כדאי אמנם לציין שגם בקרב כלל החברה הסובייטית יוקרתם של עובדי המדע והמחקר הייתה די גבוהה; מה שהביא לתחרות קשה בתחום זה.

שני מקורות המידע העיקריים על מספר עובדי המדע והמחקר (כולל המרצים) והרכבם האתני הם מפקדי האוכלוסין וגם סקרים שוטפים של עובדי המדע והמחקר [nauchnye rabotniki], המבוססים על דיווחי מוסדות המדע והמחקר ומוסדות להשכלה גבוהה, שנערכו בבריה"מ בתדירות שהשתנתה מתקופה לתקופה.

הנתונים הראשונים על מספר היהודים - עובדי המדע והמחקר (כולל את המרצים במוסדות להשכלה גבוהה) הוצגו במפקד האוכלוסין של 1926 ומתייחסים לשטח אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים. לפי נתונים אלה היו באזורים אלו 1,315 עובדי מדע ומחקר ומרצים יהודים, או 13% מכלל העובדים המדעיים בתחום זה. אבל אם נביא בחשבון את שטחה של ברית המועצות כולה (כולל אזורים עם מספר היהודים הזעיר), הרי ששיעור יהודים בקרב כלל עובדי המדע והמחקר והמרצים היה בשנת 1926 פחות מ-10% (ראה לוח 4.5). באוקראינה אחוז היהודים בקרב קבוצה זו היה 17%, בבלרוסיה - 16%, במוסקבה - 15% ובלנינגרד - 10%.

אבל חלקם של עובדי המדע והמחקר מכלל היהודים המועסקים היה מזערי: 0.2% (לוח 4.3), ואפילו במוסקבה מנתה קבוצה זו רק אחוז אחד מהיהודים המועסקים. זאת ועוד, אחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר בשנת 1926 היה נמוך יותר מאשר בקרב עובדים אקדמאים אחרים (רופאים, מהנדסים, עורכי דין, מנהלים למיניהם), ורק בהשוואה עם מורים בבתי הספר היסודיים היה גבוה במקצת. ייתכן שזה היה קשור לכך שרוב היהודים עדיין גרו בתחום המושב לשעבר, שהיו שם מעט אוניברסיטאות ומוסדות מחקר אחרים.

אבל תמונה זו השתנתה במהירות. שלוש שנים לאחר מכן, לפי הסקר המיוחד בסוף שנת 1929, היו כבר 3.1 אלף היהודים - עובדי המדע והמחקר (13.8% ממספרם הכללי). עם זאת, לא בכל הרפובליקות היו מגמות דומות. אם באוקראינה אחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר גדל בשלוש השנים הללו מ-17% ל-21%, הרי בבלרוסיה הוא ירד מ-16% ל-10% - מגמות דומות לאלו שנתגלו בתקופה זו גם בקרב הסטודנטים להשכלה גבוהה והאספירנטים בשתי הרפובליקות (ראה פרק 3). ההסבר האפשרי לכך הוא מגוון התחומים שבהם עסקו מוסדות המדע והמחקר בשתי הרפובליקות (ייתכן שבבלרוסיה התמקדו בחקלאות וגם בשפה ובספרות המקומית, שלא משכו את היהודים). ייתכן גם, שרבים מיהודי בלרוסיה שרצו לעסוק במדע היגרו למוסקבה וללנינגרד.

העלייה המואצת במספר היהודים - עובדי המדע והמחקר - נמשכה גם בשנות ה-30 - הפעם בכל הרפובליקות. בסוף שנת 1936 מספרם המוחלט הגיע ל-10 אלף איש ואחוזם מכלל עובדי המדע והמחקר ל-17.6% (ראה לוח 4.5).

בתחילת שנת 1939 (לפי מפקד האוכלוסין) עלה מספרם המוחלט של היהודים - עובדי המדע והמחקר והמרצים - ל-16.5 אלף, אבל אחוזם בכלל הקבוצה ירד ל-14.8%. כדאי לזכור שמגמה דומה הסתמנה בסוף שנות ה-30 גם בקרב הסטודנטים להשכלה גבוהה (ראה פרק 3). ייתכן, שזה קשור לשינוי מסוים במדיניות השלטון בנושא זה בסוף שנות ה-30, אך לאור העלייה במספרם המוחלט של עובדי המדע והמחקר היהודים (כמו גם הסטודנטים והאספירנטים היהודים) סביר יותר להניח, שזה קשור לעלייה ברמת השכלתם של הלאומים האחרים בברית המועצות, ועקב כך ירד במקצת חלקם היחסי של היהודים לעומת שנת 1936.

בקרב המועסקים היהודים עדיין הסתכם אחוז עובדי המדע בשנת 1939 רק ב-1.3%, אבל זה היה גבוה פי-9 יחסית לכלל המועסקים ופי-5 גבוה לעומת הלא-חקלאים (לוחות 4.3, 4.3A). זאת ועוד, בשנים 1926-1939 גדל באופן משמעותי גם שיעור היהודים בקרב כל עובדי המדע והמחקר והמרצים: באוקראינה - מ-17% ל-29%, בבלרוסיה - מ-16% ל-33%, ובעיר לנינגרד - מ-10% ל-18%. כלומר, השתלבות היהודים בתחום המדע והמחקר התרחשה **מהר יותר** מאשר בכלל האוכלוסייה ובשנות ה-30 פער זה הלך והתרחב לטובת היהודים.

קשה להניח שבתקופה זו זכו היהודים ליחס מועדף בקבלה למוסדות המדע והמחקר. ריכוזם בערים הגדולות, רמת השכלתם ההתחלתית הגבוהה יותר, והעיקר - שאיפה מסורתית של היהודים לפעילות רוחנית (שבתנאי החילון התבטאה בשאיפה לפעילות מדעית-מחקרית) - כל אלו (יחד עם חוסר אפליה לרעה בתקופה זו) מסבירים את השתלבותם המסיבית של היהודים בתחום זה.

לפי סקר מסוף שנת 1947, גדל מספרם המוחלט של היהודים – עובדי המדע והמחקר (למרות השואה) - ל-26.2 אלף איש (פי-1.6 לעומת שנת 1939), ואחוזם בכלל הקבוצה שוב עלה ל-18%. אפילו באוקראינה ובבלרוסיה, שבהן קטנה האוכלוסייה היהודית באופן דרסטי בעקבות השואה, פחת אחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר רק במקצת, לעומת אחוזם לפני המלחמה, ומספרם המוחלט באוקראינה אפילו גדל (ראה לוחות ד'20 וד'21 בנספח).

בחינת הרכבם האתני של עובדי המדע והמחקר בשנים 1939 ו-1947 (לוח ד'19 בנספח) מראה שבד בבד עם העלייה באחוז היהודים, התרחשה ירידה באחוז הרוסים, האוקראינים והבלרוסים, ובמיוחד – באחוז של "לאומים אחרים" (מ-7.9% ל-3.4%). כידוע, בתקופה זו הוגלו חלק מעמים אלה על ידי משטרו של סטאלין: הגרמנים, הטטרים של קרים, חלק מהלאומים הקווקזים ועוד. כמובן, נציגי לאומים אלה גם פוטרו ממוסדות המדע והמחקר (בעיקר מדובר בגרמנים ובטטרים). בו-זמנית עלה אחוז הגרוזינים והארמנים ובמקצת – גם של הלאומים "המוסלמים". כמו כן, אחרי המלחמה, במספרם הכללי של עובדי המדע והמחקר נכללו בני הלאומים הבלטיים, שבשנת 1939 כמעט שלא היו בקרבם (למעט מספר קטן של הלטבים).

באשר לעלייה במספרם ובאחוזם של היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר אחרי המלחמה, ייתכנו שני הסברים. ראשית, צורך בשיקומו המהיר של המשק הסובייטי אחרי המלחמה וגם תחרות צבאית עם ארה"ב - כל זה דרש מספר גדול של מומחים טובים (שבקרבם היו לא מעט יהודים). ושנית, אחרי השואה השלטונות הסובייטיים רצו להפגין את אהדתם כלפי היהודים, ולכן הגדילו באופן זמני את אפשרויות התקבלותם למוסדות המדע והמחקר.

אבל כבר מסוף שנות ה-40, אחרי תחילת מסע התעמולה "נגד הקוסמופוליטיזם" השתנה המצב. בשנים 1947-1955 ירד מספרם המוחלט של היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר מ-26.2 אלף ל-24.6 אלף או ב-6%. זאת אומרת שלא זו בלבד שלא התקבלו יהודים חדשים למוסדות המדע והמחקר, אלא חלק מאלה שכבר עבדו פוטרו. בו בזמן מספרם הכללי של עובדי המדע והמחקר בשנים אלו גדל פי-1.5, עקב כך אחוז היהודים מכלל עובדי המדע והמחקר ירד מ-18% ל-11%. ירידה זו, כנראה, הייתה משמעותית עוד יותר, אילו היינו מחשבים לא את סוף 1955, אלא סוף 1952 (הרי אחרי מותו של סטאלין התמתנה המדיניות האנטי-יהודית, וייתכן שעקב כך, חלק מהיהודים המפוטרים כבר חזרו לעבודתם). אמנם אין בידינו נתונים על היהודים עובדי המדע והמחקר בשנת 1952, אך הנתונים לגבי האספירנטים היהודים (ראה פרק 3) מאששים טיעון זה.

היו הבדלים גם בין רפובליקות מסוימות. לגבי תקופה זו אין לנו נתונים על אחוז היהודים מכלל עובדי המדע והמחקר לפי הרפובליקות, אך יש נתונים על מספר היהודים ואחוזם באקדמיות למדעים [Akademii Nauk] בריה"מ (במוסקבה) ושל הרפובליקות. לפי נתונים אלה, בשנים 1950-1955 באקדמיה למדעים של בריה"מ מספר היהודים גדל ב-14%, ואילו באקדמיה למדעים של אוקראינה הוא פחת ב-26%, של בלרוסיה - ב-20%. באקדמיה למדעים של אסטוניה בשנת 1955 לא נשאר אף יהודי לעומת 15 בשנת 1950. בו בזמן באקדמיות למדעים של לטביה וקזחסטן מספר היהודים הצטמצם רק במקצת, ובאקדמיות של ליטא, אזרבייג'ן ואוזבקיסטן הוא אפילו גדל. מספר יהודים גם מצאו את מקומם באקדמיות חדשות למדעים שנפתחו בטג'יקיסטן, בקירגיזיה ובטורקמניה.

מאמצע שנות ה-50 שוב עלה מספרם המוחלט של היהודים - עובדי המדע והמחקר, אבל מכיוון שמספרם הכולל של עובדים אלה גדל מהר יותר, אחוז היהודים בקרבם ירד בהתמדה (לוח 4.5). זאת ועוד, אחרי שנת 1967 (ניתוק היחסים עם ישראל) הסתמנה האטה בגידול מספר היהודים - עובדי המדע והמחקר: אם בשנים 1960-1967 גידולם השנתי הסתכם ב-3.5 אלף איש, הרי שבשמונה השנים שלאחר מכן (1968-1975) - רק ב-1.3 אלף. מגמות דומות היו גם ברפובליקות מסוימות (ראה לוח ד'20 בנספח).

מאמצע שנות ה-70 מספרם המוחלט של היהודים עובדי המדע והמחקר התחיל לרדת: מכמעט 70 אלף בשנת 1975 עד 58 אלף בשנת 1987 (לפי דיווחי המוסדות). אחוז היהודים מכלל עובדי המדע והמחקר באותן השנים ירד מ-5.7% ל-3.8% בלבד, ובמשך 40 השנים שלאחר המלחמה הוא ירד כמעט פי-5 (ראה לוח 4.5). כדאי לציין, שאם בשנות ה-70 הגורם העיקרי להאטה ואחר כך לירידה במספר היהודים במערכת המדע והמחקר היו הגבלות הקשורות למדיניות "האנטי-ציונית" של השלטונות הסובייטים, הרי שבשנות ה-80 הירידה מוסברת בעיקר בגורמים דמוגרפיים, כלומר, בצמצום הדור הצעיר, שלא קיזז יציאה לגמלאות. כדאי להדגיש, שבמשך כל התקופה מסוף שנות ה-40 ועד סוף שנות ה-80, יחד עם ירידה באחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר, עלה אחוז הרוסים, האוקראינים והבלרוסים, וגם הלאומים "המוסלמים" ו"אחרים", ואילו אחוז הלאומים הבלטיים, הגרוזינים והארמנים - ירד, אך לא כל-כך משמעותית, כמו היהודים (לוח ד'19 בנספח).

עם זאת, חשוב לציין, שאחוז עובדי המדע והמחקר בתוך כלל היהודים המועסקים הלך וגדל: במשך שלושים שנה (1959-1989) הוא עלה מ-2.7% ל-6.4% (לוח 4.3). זאת ועוד, הפער בין היהודים לבין כלל האוכלוסייה הלא-חקלאית באחוז קבוצה זו אף גדל (בניגוד לשאר קבוצות המנהלים והאקדמאים). בקרב יהודי רספס"ר היה אחוז עובדי המדע והמחקר גבוה יותר מאשר בקרב יהודי שאר הרפובליקות (בשנת 1989 - 10.7% לעומת 3.7% באוקראינה ו-2.6% בבלרוסיה). כמו כן, למרות הירידה בשיעור היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר, בשנות ה-80 הוא היה הגבוה ביותר לעומת קבוצות אחרות של עובדים אקדמאים: מהנדסים, רופאים, מורים, כלכלנים וכו' (ראה לוח ד'10 בנספח).

כדאי גם לציין, שמשנת 1959 אחוז עובדי מדע ומחקר ומרצים בקרב הגברים היהודים תמיד היה גבוה יותר מאשר בקרב היהודיות, ופער זה הלך ומתרחב (בשנת 1989 אחוזים אלה היו 8.0% ו-4.4% בהתאמה). זה כנראה קשור לכך, שהיהודים - עובדי מדע ומחקר עסקו בעיקר בתחומי מדעי הטבע

והטכנולוגיה (ראה להלן), שלא כל כך משכו את הנשים, וייתכן גם לאפליה כפולה כלפי היהודיות בתחום המדע והמחקר.

מעניין גם להשוות בין אחוז עובדי המדע והמחקר בקרב כלל המועסקים - בעלי השכלה גבוהה לפי קבוצות אתניות שונות (לוח 4.6). אנו רואים, שבשנת 1955 (כנראה, אחרי מסעות התעמולה האנטי-יהודיים של סטאלין) היהודים היו במדד זה אחרי הלאומים הבלטיים והרוסים. אבל כבר משנת 1958 הם שוב תפסו את המקום הראשון. גידול באחוז עובדי המדע והמחקר בקרב כלל האקדמאים היהודים נמשך עד שנות ה-70, ואז התחיל לרדת, אבל אותן מגמות נסתמנו גם בקרב שאר הלאומים בברית המועצות. בכל זאת, למרות הירידה, גם בשנות ה-80 אחוז עובדי המדע והמחקר בקרב היהודים בעלי השכלה גבוהה היה גבוה ביותר לעומת שאר הלאומים של בריה"מ.

ב) הרכב לפי התארים והתפקידים המדעיים

משנות ה-30 הונהגו בבריה"מ שני תארים מדעיים [uchenye stepeni] לעובדי המדע והמחקר: "קנדידט" [kandidat nauk] ו"דוקטור" [doktor nauk]. שני תארים אלה אינם תפקידים מבחינת התעסוקה, אלא מצביעים על כישורים מדעיים גרידא (באופן תאורטי גם "קנדידט", וגם "דוקטור" יכלו לעבוד גם בתחומים לא מדעיים או להיות פנסיונרים). כדי לקבל תואר "קנדידט" נדרש המועמד לעבור שלושה מבחנים: במקצוע, בשפה זרה, ובאחד המקצועות האידאולוגיים, והעיקר - לכתוב עבודת מחקר [kandidatskaia dissertatsiia], "להגן" עליה בפני "ועדת ההערכה העליונה" [VAK - Vysshiaia Attestatsionnaia Komissiiia] ולקבל אישורה. אפשר היה לעשות זאת במסגרת לימודים באספירנטורה (ראה פרק 3), אבל אפשר גם - אם נמצא מדריך - גם ללא לימודים פורמליים [soiskatel'stvo]. כדי לקבל תואר "דוקטור" נדרש המועמד (בעל תואר "קנדידט") לכתוב עבודת מחקר מתאימה [doktorskaia dissertatsiia] וגם להגן עליה ולקבל אישור מ-VAK. אמנם היו גם עובדי מדע ומחקר - בעלי השכלה גבוהה ללא תואר מדעי (בעיקר מדובר בעובדים צעירים - בעלי תפקידים זוטרים במדע). באופן תאורטי נדרשה התאמה בין התארים לבין התפקידים המדעיים, אך לא בהכרח. למשל, למינוי לתפקיד פרופסור נדרש, בדרך כלל, תואר "דוקטור", אבל בחוסר המועמד המתאים, יכול לקבל מינוי גם "קנדידט" (ואז הוא נקרא "ממלא מקום של פרופסור").

הנתונים הראשונים על חלוקת היהודים עובדי המדע והמחקר לפי התפקידים מתייחסים לסקר שנערך בסוף שנת 1936. אז צוינו רק חמשת התפקידים: חבר מלא של האקדמיה למדעים, עובד מחקר בכיר, עובד מחקר זוטור (במכוני המחקר), פרופסור ודוֹצֵנט (במוסדות להשכלה גבוהה). מנתונים אלו אפשר לראות שאחוז היהודים בקרב בעלי כל התפקידים המדעיים בשנת 1936 היה דומה - בין 15% ל-20%.

הסקר הבא של עובדי המדע והמחקר נערך רק אחרי המלחמה - בסוף שנת 1947. כפי שצוין לעיל, אחוז היהודים בקרב כלל עובדי המדע והמחקר בשנים 1936 ו-1947 היה דומה - כ-18%. עם זאת, כדאי לציין שמגוון התפקידים המדעיים בשנת 1947 היה רחב יותר והשתנו גם קריטריונים של הדירוג. לכן קשה

לערוך השוואה מדויקת בין שני התאריכים של אחוז היהודים לפי תפקידים מדעיים. בכל זאת, מצד אחד, אפשר לראות שאחוז היהודים בקרב הפרופסורים, הדוצנטים ועובדי המחקר הבכירים עלה לעומת שנת 1936, ואילו בקרב עובדי המחקר הזוטרים הוא ירד. אבל מצד אחר (ובניגוד לשנת 1936) בשנת 1947 היה אחוז היהודים בקרב בעלי התפקידים הגבוהים ביותר - חברים מלאים [deistvitel'nyi chlen] וחברים לא-מלאים [chlen-korrespondent] של האקדמיה למדעים נמוך בהרבה (5.3% ו-13.2% בהתאמה) לעומת הממוצע (18%). עובדה זו מצביעה על תחילת אפליה נגד היהודים במינויים לתפקידים המדעים הבכירים ביותר (יש לזכור שמדובר בשנת 1947, כלומר עוד לפני תחילת המסע "נגד הקוסמופוליטיזם").

בסקר שנת 1947 הוצגה בראשונה התפלגות עובדי המדע והמחקר גם לפי התארים המדעיים: "דוקטור" ו"קנדידט". לכן מעניין להשוות בין התפלגותם של היהודים ושל כלל עובדי המדע והמחקר, לפי התפקידים והתארים המדעיים בשנת 1947. אחוז היהודים בקרב בעלי תואר "דוקטור" היה אז 22.9%, ואילו בתפקידים שדרשו תואר כזה (חבר מלא וחבר לא-מלא של האקדמיה למדעים, פרופסור וראש צוות מחקר) היו 18.7% יהודים; אחוז היהודים בקרב בעלי תואר "קנדידט" היה גם 22.9%, ואילו בקרב בעלי התפקידים שדרשו תואר כזה (דוצנט ועובד מחקר בכיר) - 19.4%. כלומר סיכוייהם של יהודים בעלי תארים מדעיים לכהן בתפקידים בכירים במדע כבר אז היו קטנים מאלו של לא-יהודים - בעלי אותם תארים מדעיים.

בסקרים הבאים לגבי היהודים - עובדי המדע והמחקר - הוצגה התפלגותם רק לפי תארים מדעיים (ראה לוחות 4.5 ו-22' בנספח) ולא לפי תפקידים.

כדאי להדגיש, שתהליך הרחקת היהודים ממוסדות המדע והמחקר בסוף שנות ה-40 - תחילת ה-50 - חל בראש ובראשונה על עובדים מדעיים "מן השורה" (כלומר, הצעירים יותר, שטרם הספיקו לקבל תואר מדעי): מספרם פחת בשליש בשנים 1948-1955, ואילו מספר היהודים - "הדוקטורים" - כמעט שלא השתנה, ומספר ה"קנדידטים" למדעים - אפילו גדל. עקב כך, נשאר חלקם של "דוקטורים" בקרב היהודים - עובדי המדע והמחקר ללא שינוי (7%), חלקם של ה"קנדידטים" עלה מ-32% ל-47%, אך חלקם של העובדים המדעיים ללא תואר ירד מ-61% ל-46% (לוח 22' בנספח). אבל אחוזם היחסי של היהודים ירד משמעותית בכל שלוש הקבוצות (לוח 4.5).

מאמצע שנות ה-50 (בתקופת חרושצ'וב), עקב התפתחות מהירה של מוסדות המדע והמחקר, גדלה קבלת העובדים ללא תואר מדעי (בעיקר הצעירים) למוסדות אלה, ואחוזם שוב התחיל לגדול (הן בקרב כלל עובדי המדע והמחקר, והן בקרב היהודים), ואחוז בעלי התארים "דוקטור" ו"קנדידט" - ירד במקביל, אך בקרב היהודים אחוז בעלי התארים המדעיים נשאר תמיד גבוה יותר מאשר ללא-יהודים (לוח 22' בנספח).

מגמה זו נמשכה עד שנת 1965, כלומר עד החלפת הממשלה הסובייטית ותחילת הרפורמה הכלכלית. אחד ממאפייני המדיניות החדשה בתחום המדע והמחקר היה ויתור על ההרחבה הכמותית במספר המועסקים במדע ובמחקר לטובת איכותם (מדיניות דומה ננקטה גם בתחום ההשכלה הגבוהה והעל-תיכונית-מקצועית - גידול בלימודי יום וצמצום בלימודי ערב ובהתכתבות). בשל כך, אחוז בעלי תואר "דוקטור" ו"קנדידט" עלה שוב, ואילו אחוז העובדים ללא תואר מדעי - ירד. מגמה זו נמשכה עד סוף שנות ה-80. בשנים 1966-1987 אחוז בעלי התארים המדעיים בקרב היהודים עלה מ-33% ל-51%, ואילו בקרב כלל עובדי המדע והמחקר - מ-22% ל-35% (ראה לוח ד' 22 בנספח). ייתכן שהכישורים המדעיים בקרב היהודים היו גבוהים יותר. אבל ייתכן גם, שזה קשור לגילם הממוצע המבוגר יותר של היהודים - עובדי המדע והמחקר בהשוואה ללא-יהודים (כמובן, בגיל מבוגר יותר היו יותר בעלי תארים מדעיים). ייתכן, לבסוף, שהמדיניות "האנטי-ציונית" של השלטונות הסובייטיים בתחום המדע והמחקר פגעה בעיקר ביהודים - חסרי תואר מדעי (כמו גם בסוף שנות ה-40 - תחילת שנות ה-50).

כדי לבדוק באיזו מידה האחוז הגבוה יותר של בעלי תארים מדעיים בקרב היהודים בהשוואה לכלל עובדי המדע והמחקר קשור לרף הדרישות הגבוה יותר מהיהודים לעומת הלא-יהודים, בכניסתם לתפקידים המדעיים (כלומר, לאפליה כלפי היהודים), צריך להשוות בין אחוז היהודים לפי תארים מדעיים ולפי תפקידים במדע. אבל כפי שצוין לעיל, אחרי שנת 1947 אין לנו נתונים על התפלגות מלאה של היהודים - עובדי המדע והמחקר לפי תפקידים. אולם קיימים נתוני מפקדי האוכלוסין בשנים 1959 ו-1989, שבהם נפרדו בעלי תפקידים ניהוליים ולא-ניהוליים במדע ובמחקר.

בתחילת שנת 1959, 5.4% מהמנהלים במדע ובמחקר היו יהודים, ואילו בקרב שאר העובדים - 9.1% (זאת, למרות העובדה שבאותה השנה בקרב "דוקטורים" היו 18.4% היהודים, "קנדידטים" - 13.7%, ואילו עובדים ללא תואר מדעי - 8.0%). זאת אומרת, שלמרות **על-ייצוג היהודים בתארים גבוהים**, היה להם **תת-ייצוג בתפקידים גבוהים במדע**; נתון זה בהחלט מצביע על קיום האפליה.

אפלייתם של היהודים התחזקה, במיוחד אחרי ניתוק היחסים של ברית המועצות עם מדינת ישראל בשנת 1967. על כך מצביעים הנתונים שמביא **צ. הלוי** על קבלת תואר דוקטור ומינוי לתפקיד פרופסור בשנים 1961-1970 [הלוי, **יהודים בקרב סטודנטים ובעלי מקצועות חופשיים בברית-המועצות בשנים 1947-1970: שבות, מס' 2, 1974, לוחות 7, 6, עמ' 41**]. כידוע, מינוי לתפקיד פרופסור בברית המועצות, בדרך כלל, דרש את התואר "דוקטור". נשווה את אחוזי היהודים בקרב מקבלי תואר "דוקטור" - מצד אחד, ומינויים לתפקיד "פרופסור" - מצד אחר.

נקודת המפנה הייתה מארס 1968 (ייתכן, שדווקא מחודש זה חלה הוראה סודית בנושא, שאינה ידועה לנו). מתחילת שנת 1961 ועד פברואר 1968 בקרב מקבלי תואר דוקטור היו 13.0% יהודים, ובקרב המינויים לפרופסור - 11.9% - ההפרש אינו גדול. ממארס 1968 עד אוקטובר 1970 אחוז היהודים בקרב מקבלי תואר "דוקטור" ירד רק במקצת לעומת השנים הקודמות והסתכם ב-10.6%. לעומת זאת, באותה תקופה רק 9 יהודים או 3% בלבד קיבלו מינוי לתפקיד פרופסור - פחות פי-4 לעומת הממוצע בשנים הקודמות!

בסוף שנות ה-80 (דהיינו, בתקופת "הפרסטרואיקה") הייתה התמונה קצת שונה. גם אז שיעור היהודים בקרב בעלי תואר "דוקטור" היה גבוה יותר מאשר בקרב בעלי תואר "קנדיט", וקל וחומר בקרב עובדים ללא תואר מדעי (9.7%, 5.2% ו-2.9% בהתאמה). אבל, בניגוד לתקופה הקודמת, גם בקרב בעלי תפקידים ניהוליים במדע שיעור היהודים היה גבוה במקצת מאשר בקרב עובדי המדע "מן השורה" (4.4% ו-3.4% בהתאמה).

ג) התפלגות לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים

כדאי לציין שבקרב עובדים במכוני המחקר אחוז היהודים היה תמיד גבוה יותר מאשר בקרב מרצים במוסדות להשכלה גבוהה. כך, בשנת 1936 בקרב מרצים במוסדות להשכלה גבוהה היו 15.6% מהיהודים, ואילו במכוני המחקר - 18.7%, בשנת 1947 אחוזים אלה היו 16.9% ו-19.5% בהתאמה.

בשנים 1948-1955 ירד מספר היהודים עובדי המדע והמחקר, רק על חשבון המרצים היהודים, שמספרם ירד מ-13.7 אלף ל-11.1 אלף, או ב-19%, ואילו מספר העובדים במכוני המחקר (כולל גם מעבדות ולשכות קונסטרוקטורים במפעלים) גדל מ-12.5 אלף ל-13.5 אלף איש, או ב-8%. אחוז היהודים בקרב המרצים בשנים אלה ירד פי-1.8 (מ-16.9% ל-9.3%), ובקרב שאר עובדי המדע והמחקר - פי-1.5 (מ-19.5% ל-12.8%).

מאמצע שנות ה-50 ועד תחילת שנות ה-70 גדל מספרם המוחלט של עובדי מדע ומחקר יהודים בכל סוגי המוסדות, אולם הוא גדל מהר יותר במעבדות ובלשכות הקונסטרוקטורים במפעלים: מ-1.5 אלף ל-8.4 אלף (פי-5.6), ובמכוני המחקר העצמאיים - מ-12.0 אלף ל-37.2 אלף (פי-3.1), ובמוסדות להשכלה גבוהה - מ-11.1 אלף ל-18.8 אלף (פי-1.7). בתחילת שנות ה-70 התחיל מספר המרצים היהודים לרדת בהדרגה, אבל במכוני המחקר ובמעבדות ובלשכות הקונסטרוקטורים מספר היהודים המשיך לגדול עד שנת 1975, ואחר כך הוא גם התחיל לרדת עקב צמצום בקבלת העובדים החדשים. באשר לאחוז היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר, הרי שמשנת 1947 הוא ירד בהתמדה בכל סוגי המוסדות, אולם בעוד שבמכוני המחקר וגם במעבדות ולשכות הקונסטרוקטורים במפעלים במשך ארבעים שנה (1947-1987) הוא ירד כמעט פי-5, הרי שבמוסדות להשכלה גבוהה - כמעט פי-7 (ראה: Konstantinov, 2002, tab.1, p.p.75-76). בסוף שנת 1987 אחוז היהודים בקרב המרצים במוסדות להשכלה גבוהה היה 2.6%, ואילו בקרב עובדי מכוני מחקר (NII) - 4.3%, ואילו במעבדות ולשכות קונסטרוקטורים - 5.4% (RGAE, Fund 1562, list 70, file 4721).

אפשר להעלות כמה השערות על גורמיה של מגמה זו. ראשית, ייתכן שבמוסדות להשכלה גבוהה הוטלו הגבלות חמורות יותר על קבלת יהודים לעבודה, מכיוון שהשלטונות פחדו להפקיד בידי היהודים את חינוך הסטודנטים וגם את קבלת הסטודנטים החדשים (שהייתה תלויה בתוצאות מבחני קבלה - כלומר גם במרצים עצמם, ולא רק בהנהלת המוסד). שנית, מכוני המחקר התרכזו בעיקר במוסקבה, בלנינגרד ובערים גדולות שבהן גרו הרבה יהודים, ולעומת זאת המוסדות להשכלה גבוהה היו גם בפריפריה, כולל

אזורים שבהם היו מעט יהודים. שלישית, חלק ניכר מהמוסדות להשכלה גבוהה היו תחת פיקוחן של הרפובליקות, שניהלו את מדיניות העדפת "הלאום הראשי" הן בקבלת סטודנטים, והן בקבלת מרצים (יתרה מזאת, בחלקם ההוראה הייתה בשפה המקומית, שכמובן, הגביל אפשרויות למרצים מהמיעוטים). ורביעית, רבים ממכוני המחקר, וקל וחומר המעבדות ולשכות הקונסטרוקטורים במפעלים, היו בעלי אופי צבאי. מצד אחד, עובדה זו הגבירה את ההגבלות מבחינת הסודיות, אבל מצד אחר, השלטונות לא יכלו להרשות לעצמם אפליה אתנית, כשדובר במומחים הטובים ביותר, החיוניים לפיתוחה הצבאי של ברית המועצות.

מכוני המחקר היוקרתיים ביותר השתייכו לאקדמיה למדעים [Akademiya Nauk] של בריה"מ, ולאקדמיות של הרפובליקות. בשנת 1929 היה אחוז היהודים באקדמיה למדעים 11%. הנתונים הבאים על היהודים באקדמיה למדעים מתייחסים רק לסוף שנת 1950. בשנה זו עבדו במערכת האקדמיה למדעים 1,373 יהודים או 11% מכל העובדים – אחוז זה לזה שהיה ב-1929 (אפשר להניח, שהוא גדל בשנות ה-30, אבל מסוף שנות ה-40 התחיל לרדת). בשנים 1951-1955 גדל מספר היהודים במערכת האקדמיה ב-8% והגיע ל-1,479 איש, אולם אחוזם ירד מ-11% ל-7%. בחמש השנים שלאחר מכן (1960-1956) כמעט הוכפל מספר היהודים במערכת האקדמיה והגיע ל-2,821 איש, אבל אחוזם מכלל עובדי האקדמיה למעשה לא השתנה (לוח ד' 23 בנספח). כלומר, שבשנת 1960 אחוז היהודים באקדמיה למדעים היה נמוך יותר אפילו מאשר במוסדות להשכלה גבוהה (8%), וקל וחומר מאשר במכוני המחקר שלא השתייכו לאקדמיה למדעים (11%) ובמעבדות ובלשכות קונסטרוקטורים במפעלים (17%). עובדה זו מצביעה על אפליית היהודים בקבלת למוסדות המדע והמחקר היוקרתיים ביותר.

הנתונים הראשונים על חלקם של היהודים במוסדות המדע והמחקר לפי תחומים מתייחסים לסוף שנת 1929. לפי נתונים אלה, אחוז היהודים הגבוה ביותר היה במוסדות לפילוסופיה ולבריאות - כ-37% מכלל העובדים, ואחריהם - במוסדות לכלכלה ולמשפטים - 24%, ולכימיה - 22%, לחינוך - 17%, להיסטוריה - 12%. גם במוסדות התעשייתיים אחוז היהודים היה כ-12%, אבל בקרבם בלטו שני הענפים "היהודיים" המסורתיים: תעשיית טקסטיל ותעשיית מזון, שבתחומים אלה היהודים היו 21%-22% מעובדי המדע והמחקר. בו בזמן, במוסדות לגאוגרפיה אחוז היהודים היה 9%, לפיזיקה ולמתמטיקה - 8%, ולתרבות ואמנות - במפתיע רק 5% (ייתכן, שכאן השפיע תהליך ה"קורניזציה").

לאחר מכן, הנתונים על הרכבם הענפי של היהודים במדע ובמחקר מופיעים רק בסוף שנת 1947 (ראה לוח ד' 24 בנספח). לעומת שנת 1929 גדל אחוז היהודים במוסדות למשפטים (31%), לכלכלה (26%), לתרבות ולאמנות (21%), לטכנולוגיה (19%), להיסטוריה (17%), לפיזיקה ולמתמטיקה (15%). אחוז היהודים במוסדות לבריאות פחת, אבל עדיין הם היו 28% מכלל עובדי המדע והמחקר בתחום זה. שיעור גבוה של היהודים נשאר גם בתחום הכימיה (21%) ובחינוך (15%). בו בזמן, אחוז היהודים במוסדות לפילוסופיה הצטמצם יותר מפי-2: מ-37% ל-16%. אחוז היהודים הנמוך ביותר היה, כצפוי, במדעי החקלאות והווטרנריה (4%), בגאולוגיה וגם במדעים הצבאיים (7%).

ראוי לציין, שקשה לבחון את מספר היהודים ואת אחוזם במוסדות המדע והמחקר לפי תחומים מדעיים בשנים 1947-1950, מכיוון שמשנת 1950 הנתונים הני"ל הוצגו לא לפי תחומים מדעיים, אלא לפי קבוצות ענפיות של מיניסטריונים (תעשייה ובנייה, תחבורה ותקשורת, חקלאות, בריאות, כלכלה ומשפטים, חינוך ותרבות). זאת ועוד, בשנת 1950 הובאה חלוקה זו לגבי כל המוסדות המדעיים (כולל מוסדות להשכלה גבוהה), אך בשנים 1955-1960 – היא הובאה רק לגבי מכוני מחקר. בכל זאת, ננסה לערוך השוואות של המספרים היחסיים על חלקם של היהודים לפי תחומים המדעיים.

בשנים 1948-1950, אחרי תחילת "מסע התעמולה נגד הקוסמופוליטיזם" ירד אחוז היהודים במוסדות לבריאות (מ-28% ל-26%), למשפטים (מ-31% ל-22%), לכלכלה (מ-26% ל-20%), לתרבות ולאמנות (21% ל-20%), ולחינוך (מ-15% ל-11%). עם זאת, עלה במקצת חלקם של היהודים במוסדות לטכנולוגיה (מ-19% ל-21%) ובמיוחד למדעים צבאיים (מ-7% ל-13%). מעניינים במיוחד הנתונים על אחוז היהודים במוסדות המדעיים של מיניסטריונים מסוימים, הקשורים לצבא ולתעשייה הצבאית בשנת 1950. לדוגמה, במיניסטריונים לתחמושת אחוזם זה היה 20%, לבניית המטוסים - 19%, לייצור המכונות החקלאיות (שבמידה רבה עסק לא רק בייצור הטרקטורים, אלא גם טנקים - לא במקרה הוא נכלל בחלקו הסודי של הדיווח) - 15%, במיניסטריונים להגנה ולצי הצבאי - 12%. שיעור גבוה של היהודים בסוף שנת 1950 היה גם במוסדות המחקר לסחר החוץ - 19%, לענייני הפנים - 16%, לתעופה האזרחית - 15% [RGAE, Fund 1562, list 329, file 4451].

בשנים 1951-1955 ירד מאוד שיעור היהודים במכוני המחקר לכלכלה ולמשפטים - מ-18% ל-9%, במוסדות לבריאות - מ-26% ל-24%, לתחבורה ותקשורת - מ-15% ל-13%, ואפילו במוסדות לתעשייה (שבהם קודם עלה) הוא ירד מ-21% ל-16%. רק במוסדות לבנייה ולאדריכלות, לחינוך ולתרבות חלקם של היהודים עמד למעשה בעינו, ובמוסדות לחקלאות הוא אפילו גדל. מעניין לציין שבמוסדות המדעיים של הארגונים המפלגתיים מספרם המוחלט של היהודים עלה בשנים אלו מ-40 ל-98 איש וגם שיעורם עלה במקצת, אך נותר נמוך יחסית - כ-4%. זאת ועוד, אם בשנת 1950 לא היה במוסדות אלו אף יהודי אחד – בעל תואר "דוקטור", הרי שבשנת 1955 - היו כבר 7 יהודים (מ-34 בעלי תואר דוקטור). כמו כן, באינסטיטוט ליחסים הבין-לאומיים בסוף שנת 1955 בקרב הצוות המדעי-הפדגוגי היו 44 יהודים או 12.8%, מהם שלושה היהודים מתוך שמונת בעלי תואר דוקטור (לצערנו, אין לנו נתון מקביל לגבי השנים הקודמות). נראה ששינויים אלה התרחשו כבר אחרי מותו של סטאלין בשנת 1953 והיו בעלי אופי תעמולתי.

בשנים 1956-1958 ובייחוד בשנים 1959-1960 (תחילת תוכנית שבע השנים של חרושצ'וב) מספרם המוחלט של היהודים במוסדות המחקר לתעשייה ולבנייה גדל פי-1.8. פחות בלטה עלייה במוסדות לחינוך ותרבות, לתחבורה ותקשורת (פי-1.4), לחקלאות (פי-1.3). בו-בזמן מספרם המוחלט של היהודים במוסדות לבריאות עלה רק במקצת (ראה לוח ד' 25 בנספח). במכוני המחקר לכלכלה ולמשפטים מספרם

המוחלט של היהודים בשנים 1956-1958 גדל באופן משמעותי (פי-3.7); זאת בעקבות פריחתם הכללית של מוסדות אלה (במסגרת מדיניות "חזרה לחוקיות הסוציאליסטית" ו"פיתוח התאוריה המרקסיסטית-לנינית") וגם בעקבות ההתמתנות במדיניות האנטי-יהודית אחרי מותו של סטאלין; מה שהתבטא בהגדלת אפשרויות קבלתם של יהודים למוסדות אלה. אבל בשנתיים שלאחר מכן (1959-1960) שוב הצטמצם מספרם בשליש כמעט (מספרם של כלל העובדים במוסדות האלה הצטמצם רק ב-6%). ייתכן, שזה קשור למסע התעמולה נגד "הכלכלה השחורה" שניהלה אז ממשלת חרושצ'וב; מסע תעמולה שפגע בייחוד ביהודים (כולל הרחקתם ממוסדות המחקר לכלכלה ולמשפטים).

באשר לשיעור היהודים, הרי שבשנים 1956-1960 הוא המשיך לרדת בהדרגה בכל התחומים, עקב גידול מהיר יותר במספרם הכללי של עובדי המדע והמחקר. בסוף שנת 1960 חלקם הגבוה ביותר של היהודים עדיין היה במוסדות לרפואה (19.3%), לבנייה ולאדריכלות (15.7%), ואילו הנמוך ביותר - במוסדות לחקלאות (3.8%), ואחריהם - לכלכלה ולמשפטים (8.0%). אחרי שנת 1960 אין לנו מידע על מספר ואחוז היהודים - עובדי המדע והמחקר לפי התחומים המדעיים.

4.3.4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים

מכיוון שקבוצת בעלי המקצועות האקדמיים (פרט למנהלים ועובדי מדע ומחקר) בקרב היהודים הייתה גדולה במיוחד ומגוונת, נבחן קודם את הדינמיקה של קבוצה זו בסך הכול, ואחר כך לפי מקצועות מסוימים (מהנדסים, רופאים וכו').

אחוז בעלי המקצועות האקדמיים (קבוצה 4) בשנת 1926 הסתכם ב-8% מכלל היהודים המועסקים באזורים שנזכרו לעיל, לעומת פחות מ-1% בקרב כלל המועסקים. אם נוציא את האוכלוסייה החקלאית, יסתכמו האחוזים אלה ב-9% ו-6% בהתאמה (לוח 4.3A). בקרב יהודי מוסקבה ולנינגרד אחוז בעלי המקצועות האקדמיים הגיע לרבע מכלל המועסקים לעומת 10.5% בקרים, 6.6% - באוקראינה, כ-6% - בסמולנסק ובבריאנסק ו-4.3% בבלרוסיה. שיעור היהודים מתוך כלל בעלי המקצועות האקדמיים בשנת 1926 (כולל בעלי "מקצועות חופשיים") נע מ-19% בעיר לנינגרד ל-26% בבלרוסיה.

בשנים 1926-1939, עקב התפתחות כלכלית ותרבותית מהירה בברית המועצות, הוכפל אחוז בעלי המקצועות האקדמיים מכלל היהודים המועסקים (מ-8.0% ל-16.2%) ומספרם המוחלט הגיע ל-213 אלף איש. תהליך זה התרחש בכל הרפובליקות (ראה נספח לוחות ד' 15 וד' 16 בנספח). אולם מכיוון שבקרב כלל האוכלוסייה (שרמת השכלתה מלכתחילה הייתה די נמוכה) אחוז האקדמאים גדל מהר יותר, שיעור היהודים בתוך קבוצה זו הצטמצם באוקראינה מ-23% ל-18%, בבלרוסיה - מ-26% ל-22%. הפער באחוז העובדים בתפקידים האקדמיים בין היהודים לבין כלל המועסקים ירד בשנים אלו מפי-9 לפי-4.8, אבל אם נביא בחשבון רק את האוכלוסייה הלא-חקלאית, פער זה אפילו גדל: מפי-1.6 עד פי-2.7 לטובת היהודים (ראה לוחות 4.3 ו-4.3A).

בשנים 1939-1959 גדל מספרם המוחלט של היהודים – בעלי המקצועות האקדמיים (לא כולל מנהלים ועובדי מדע ומחקר), למרות האבדות בשואה, ב-21% (מ-213 אלף ל-257 אלף איש), בעוד שמספרם הכולל של היהודים המועסקים הצטמצם ב-21%. גם אחוז קבוצה זו בקרב היהודים עלה מ-16.2% ל-24.5%. זאת ועוד: בניגוד לתקופה הקודמת גדל גם הפער בין היהודים לבין כלל המועסקים (לוח 4.3). לתופעה זו היו שתי סיבות עיקריות: ראשית, אבדות גבוהות יותר בקרב היהודים הלא-אקדמאים בתקופת השואה; ושנית, תהליך רכישת השכלה גבוהה על ידי היהודים שנמשך גם אחרי המלחמה, כולל גם אלה שנאלצו להפסיק ללמוד בזמן המלחמה (לכן עלה לא רק אחוזם, אלא גם מספרם המוחלט של היהודים - בעלי מקצועות אלה).

ברפובליקות שהיו תחת כיבוש הנאצי - באוקראינה ובבלרוסיה (ולכן בלטה שם השפעת הגורם הראשון) מספרם המוחלט של היהודים בעלי מקצועות אקדמיים בשנים 1939-1959 ירד במקצת, אבל אחוז קבוצה זו בקרב היהודים גדל פי-1.6 ופי-1.9 בהתאמה. לעומת זאת, ברספס"ר (שבה רווחה בעיקר השפעתו של הגורם השני) גם מספרם המוחלט וגם אחוזם של העובדים האקדמאים בקרב היהודים גדלו בשליש (ראה לוחות ד'15 ו-ד'16 בנספח).

מספרם המוחלט של יהודים בעלי מקצועות אקדמיים (לא כולל מנהלים ועובדי מדע ומחקר) המשיך לעלות גם בשנות ה-60, אבל בשנות ה-70 הוא כמעט שלא השתנה, ואילו בשנות ה-80 הוא ירד ב-22% (מ-338 אלף ל-265 אלף איש) (ראה לוח ד'9 בנספח). הסיבה לכך היא בעיקר שינויים דמוגרפיים, כלומר צמצום בדור היהודים הצעירים שהצטרפו לשוק העבודה ובו-זמנית, פרישתם המסיבית של היהודים לגמלאות.

אחוז בעלי המקצועות האקדמיים, הן בקרב היהודים והן בקרב כלל המועסקים בשנות ה-60 וה-70, היה בעלייה, אבל הפער בין שתי האוכלוסיות הלך והצטמצם. זאת ועוד, בשנות ה-80 אחוז בעלי המקצועות האקדמיים (לא כולל מנהלים ועובדי מדע ומחקר) בקרב היהודים לא השתנה (34%), ואילו בקרב כלל המועסקים וגם בקרב הלא-חקלאיים הוא המשיך לגדול. לפיכך, אם ב-1959 אחוזם בקרב היהודים היה גבוה פי-3.4 לעומת כלל המועסקים הלא-חקלאיים, הרי שבשנת 1989 - רק פי-2.8 (לוחות 4.3 ו-4.3A).

אחוז בעלי המקצועות האקדמיים "מן השורה" הגבוה ביותר נמצא בקרב יהודי רספס"ר. הוא הגיע בשנת 1979 ל-39.2% מהיהודים המועסקים, אבל בשנת 1989 הוא ירד ל-37.1% (בעוד שבאוקראינה באותן שנים הוא עלה מ-31.9% ל-33.0%, בבלרוסיה – מ-29.3% ל-30.6%). ייתכן שכאן גם השפיעו התהליכים הדמוגרפיים (שבקרב היהודים המשכילים התרחשו בעוצמה רבה יותר), אבל ייתכן גם שבתקופת "הפרסטרואיקה" יהודים משכילים וצעירים רבים עברו מתפקידים אקדמיים לעבודה בקואופרטיבים ובעסקים פרטיים למיניהם. האחוזים הנמוכים ביותר של בעלי מקצועות אקדמיים נמצאו בקרב היהודים ההרריים ובקרב היהודים הגרוזיניים, אבל הנתונים האחרונים לגבי קבוצות אלו מתייחסים לשנת 1970 (לוחות ד'15 ו-ד'16 בנספח).

א) מהנדסים ואדריכלים

בשנת 1926 היו בברית המועצות רק 3.8 אלף יהודים – מהנדסים ואדריכלים (כולל בעלי "מקצועות חופשיים"), או 0.5% בלבד מהיהודים המועסקים (במוסקבה ובלנינגרד אחוז זה הגיע ל-2.5%). עקב התיעוש המואץ בשנים 1926-1939 גדל מספר המהנדסים היהודים יותר מפי-10 והגיע ל-42.8 אלף, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - ל-3.3% (ברספס"ר - ל-6%). שיעור היהודים בקרב כלל המהנדסים באוקראינה בשנים 1926-1939 נשאר ללא שינוי - כ-25%, ובבלרוסיה הוא גדל מ-24% ל-30%, וכך גם בלנינגרד - מ-16% ל-18%. זה מצביע על כך, שבשנות ה-30 מקצוע ההנדסה (יחד עם עובדי המדע והמחקר) נעשה לאחד מהיוקרתיים בקרב יהודי בריה"מ, ושדווקא בתקופה זו (ולא מאוחר יותר) התחיל תהליך ה"טכנולוגיזציה" בקרבם (ממצא דומה קיבלנו גם בפרק 3 כשניתחנו את הרכבם המקצועי של הסטודנטים היהודים).

בשנים 1939-1959 כמעט הוכפל מספר המהנדסים והאדריכלים היהודים: מ-42.8 אלף ל-79.4 אלף איש (למרות האבדות במלחמה), וכך גם אחוזם מכלל היהודים המועסקים: מ-3.3% ל-7.6%. מספר המהנדסים והאדריכלים היהודים המשיך לגדול באופן מואץ גם בשנות ה-60 (לוח ד'9 בנספח) והגיע בשנת 1970 ל-141.7 אלף איש או 12.2% מהיהודים המועסקים. מקצוע המהנדס נעשה מקצוע לנפוץ ביותר בקרב היהודים. הגידול נמשך גם בשנות ה-70, אבל בקצב אטי יותר, ובשנת 1979 בברית המועצות היו כ-163 אלף מהנדסים ואדריכלים יהודיים (לא כולל מנהלי מפעלים ואגפיהם) - כל אחד משישה היהודים המועסקים.

אמנם בשנות ה-80 ירד מספרם של המהנדסים היהודים ל-130 אלף איש (בעיקר בעקבות הסיבות הדמוגרפיות וחלקית - עקב מעברם לתפקידים הניהוליים), ואילו אחוזם בקרב היהודים המועסקים כמעט שלא נשתנה (לוח ד'11 בנספח). ראוי לציין שלעומת המצב ברפובליקה הרוסית בשנים 1979-1989 שבה אחוז המהנדסים בקרב היהודים המועסקים ירד מ-20% ל-18.8%, הרי שבשאר הרפובליקות הוא המשיך לעלות (מ-15.7% ל-17% באוקראינה ומ-13.1% ל-14.3% בבלרוסיה). כדאי גם לשים לב לגידול המהיר באחוז המהנדסות בקרב היהודיות המועסקות. לעומת המצב עד שנת 1979 שבו אחוז המהנדסים והקונסטרוקטורים בקרב הגברים היהודים היה גבוה מזה של הנשים (אף כי פער הלך והצטמצם), הרי שבשנת 1989 בקרב הנשים הוא היה גבוה יותר: 17.3% לעומת 16.2% בהתאמה (ראה לוחות ד'12-ד'13 בנספח) - אמנם יש לזכור שהנתון זה אינו כולל בעלי תפקידים ניהוליים.

ב) עובדי רפואה ורוקחות

לפי המפקד של שנת 1926 המקצועות האקדמיים הרווחים ביותר בקרב היהודים היו אז רפואה ורוקחות, ובהם עסקו כ-24 אלף יהודים או 3% מכלל היהודים שעבדו (לוח ד'11 בנספח). אחוז זה היה גבוה ביותר בקרב יהודי לנינגרד - 11.4%, ומוסקבה - 8.5%. שיעור היהודים בקרב כלל הרופאים (פרט לרופאי שיניים) בשנת 1926 נע מ-36% בלנינגרד ל-66% בבלרוסיה, בקרב הרוקחים - מ-54% במוסקבה ל-91% בבלרוסיה, בקרב רופאי השיניים - מ-63% ל-93% בהתאמה. רק בקרב הווטרינרים הוא היה נמוך יחסית (כ-5% באוקראינה וכ-7% בבלרוסיה).

אף כי בשנים 1926-1939 מספר עובדי הרפואה והרוקחות היהודים גדל כמעט פי-2 והגיע ל-45 אלף איש, מדובר בגידול מתון בהרבה מזה של עובדי המדע והמחקר או מזה של המהנדסים, שמספרם גדל פי-10 - פי-12 בשנים אלו. אחוז בעלי מקצועות רפואיים בקרב היהודים המועסקים גדל רק במקצת (לוח ד'11). זאת ועוד, בניגוד לעובדי המדע והמחקר ולמהנדסים, שיעור היהודים בקרב עובדי הרפואה והרוקחות בשנים 1926-1939 באוקראינה ירד מ-60% ל-45%, בבלרוסיה - מ-75% ל-52%. בעיר לנינגרד, אמנם, בשנים אלו שיעור היהודים בקרב הרופאים עלה במקצת: מ-36% ל-38%, ואילו בקרב רופאי השיניים - ירד במקצת: מ-71% ל-69%, ובקרב הרוקחים - מ-67% ל-59% (Beizer, 1995, p.124). בברית המועצות כולה בשנת 1939 היו היהודים כרבע מעובדי הרפואה והרוקחות (ראה לוח ד'10 בנספח). זאת אומרת, שערב מלחמת העולם השנייה עדיין תפסו היהודים את המקום המרכזי במקצועות אלה, אבל כבר הסתמנה תזוזה בקרבם לצד מקצועות אחרים, בעיקר המדעיים והטכנולוגיים.

בשנים 1939-1959 עלה גם מספרם המוחלט של עובדי רפואה ורוקחות יהודים מ-45 אלף ל-60 אלף, וגם אחוזם מכלל היהודים המועסקים: מ-3.4% ל-5.7% (לוח ד'11 בנספח), וזאת למרות מדיניות הרחקה היהודים מהתחומים הללו בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין. בעניין זה ראוי לציין, שגם בקרב האוכלוסייה הכללית מספר הרופאים והרוקחים גדל בשנים 1939-1959 כמעט פי-3. כדאי גם לזכור, כפי שצינו בפרק 3, שאחרי מלחמת העולם השנייה נפסקה זמנית מגמת ה"טכנולוגיזציה" בהשכלה הגבוהה ובמקביל גדל מספר הסטודנטים שהתקבלו למוסדות הפדגוגיים, ובייחוד למוסדות הרפואיים (האחרון כנראה, היה קשור לצורך הטיפול בפצועים ובנכים רבים). בקרב הסטודנטים היהודים בלטה מגמה זו עוד יותר; כלומר שוב גבר העניין במקצוע הרפואה. ובכן, עוד לפני תחילת המסע האנטישמי של סטאלין, יהודים רבים הספיקו לסיים את מוסדות הלימוד לרפואה, וזו הייתה הסיבה העיקרית, שאחוז קבוצה זו בקרב היהודים המועסקים עלה בשנים 1939-1959.

אולם אחרי שנת 1959 השתנתה התמונה. בשנות ה-60 נשאר מספרם המוחלט של היהודים ברפואה וברוקחות (לא כולל רופאים ראשיים) כמעט ללא שינוי, ואילו בשנות ה-70 הוא כבר התחיל לרדת ובשנת 1989 הוא הסתכם ב-45 אלף איש (בדיוק אותו מספר שהיה בשנת 1939). באשר לאחוז הרופאים והרוקחים בקרב היהודים המועסקים, הרי שבמשך 30 שנים (1959-1989) הוא עמד סביב 5.7% (ברספס"ר בשנת 1989 הוא זה היה כ-7%, ואילו באוקראינה ובבלרוסיה - פחות מ-5%). כדאי גם לציין, שאחוז עובדות הרפואה והרוקחות בקרב היהודיות המועסקות היה תמיד גבוה יותר מאשר בקרב הגברים היהודים: בשנת 1989 - 8.6% ו-3.5% בהתאמה (ראה לוחות ד'12-ד'13 בנספח). נתון זה מוסבר בעיקר בשכרם הנמוך של הרופאים והרוקחים בברית המועצות.

זאת ועוד, בעוד שבשנת 1959 היו היהודים 12.6% מכלל הרופאים והרוקחים בבריה"מ, הרי שבשנת 1989 הם היו רק 2.7% (ראה לוח ד'10 בנספח). אי-אפשר להסביר מגמה זו בקידום מקצועי, כיוון ששיעור היהודים בקרב הרופאים הראשיים (ראה לעיל) גם ירד בהתמדה ובשנת 1989 הוא היה רק 1.5%

(כלומר, נמוך יותר מזה של רופאים "מן השורה"). נראה שכאן השפיעו כמה גורמים: מדיניות השלטון להרחקת היהודים מהמוסדות להכשרת רופאים (במיוחד בשנות ה-70), ירידה ביוקרתם של מקצועות הרפואה והרוקחות בקרב היהודים עצמם (בעיקר עקב השכר הנמוך), וגם הביקוש למקצועות אלה בעיקר באזורים כפריים או מרוחקים.

ג) מורים בבתי ספר יסודיים ותיכונים⁶⁷

בשנת 1926 היו בברית המועצות (באזורים שצוינו לעיל) כ-13 אלף מורים יהודים (כולל "בעלי מקצועות חופשיים") או 1.7% מהיהודים המועסקים (במוסקבה - 3.5%, בלנינגרד - 2.7%). זו הייתה הקבוצה השנייה בגודלה בקרב היהודים - בעלי המקצועות האקדמיים, אבל לעומת הרופאים והרוקחים, שיעור היהודים בקרב כלל המורים היה עדיין קטן יחסית (מ-11% במוסקבה ובלנינגרד עד 15% בבלרוסיה). זה קשור לכך שגם בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית מקצוע ההוראה היה רווח למדי ומכובד. בנוסף לכך, באוקראינה ובבלרוסיה, הייתה עובדה זו קשורה גם להוראה בשפות הלאומיות ולמדיניות ה"קורניזציה" בתחום החינוך.

בשנים 1926-1939 גדל מספר המורים היהודים כמעט פי-3 והגיע ל-37.6 אלף, ואחוזם בקרב היהודים המועסקים - ל-2.9%. אולם שיעור היהודים בקרב כלל המורים באוקראינה בשנים אלו ירד מ-12% ל-8%, בבלרוסיה - מ-15% ל-12%, כלומר הגידול במספר המורים היהודים היה אטי מעט מזה של כלל המורים (דומה לרופאים ובניגוד לעובדי המדע ולמהנדסים).

בשנים 1939-1959 גדל מספר המורים היהודים מ-37.6 אלף ל-52.3 אלף איש ואחוזם בקרב כלל היהודים העובדים - מ-2.9% ל-5.0% (לוח ד'11 בנספח). זאת ועוד, שיעור היהודים מכלל המורים בבריה"מ ירד בתקופה זו רק במקצת - מ-3.1% ל-2.7%, וברפובליקה הרוסית הוא אפילו גדל מ-1.8% ל-2.3%. כפי שאמרנו בפרק 3, אחרי מלחמת העולם השנייה התקבלו יותר סטודנטים במוסדות הפדגוגיים (ואפילו נפתחו "מכוני המורים" עם משך הלימודים המקוצר) עקב ביקוש רב למורים לאותם תלמידים שלא השלימו את השכלתם בעקבות המלחמה. מובן שגם היהודים רבים למדו במוסדות החינוך.

בשנות ה-60 המשיך מספר המורים היהודים לעלות והגיע בשנת 1970 ל-63.3 אלף, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים ל-5.5%. אמנם תהליך זה היה קשור בעיקר לגידול במספר ובאחוז המורים באוכלוסייה הכללית, בין היתר עקב הרפורמה החינוכית (הארכת משך הלימודים בבית ספר תיכון לא-מלא - ל-8 שנים, ובתיכון מלא - ל-11 שנים). בו בזמן שיעור היהודים מכלל המורים ירד בשנים 1970-1959 מ-2.7% ל-2.2% (ראה לוח ד'10 בנספח).

אולם, משנת 1970 מספרם המוחלט של המורים היהודים (כמו גם של הרופאים) התחיל לרדת, ובתחילת שנת 1989 הוא הסתכם ב-45.6 אלף איש. אחוזם מכלל היהודים המועסקים התייצב בסביבות 5.8%,

⁶⁷ לצערנו, מפקדי האוכלוסין הסובייטיים אינם מפרידים בין המורים בחינוך היסודי ובתיכונים. כמו כן, הנתונים בסעיף זה אינם כוללים מורים לחינוך הגופני ולמקצועות הייצור.

ואילו שיעורם מכלל המורים בבריה"מ ירד ל-1.2% בלבד. הסיבות למגמות שהתרחשו לגבי המורים היהודים בשנות ה-70 וה-80 היו דומות לאלו שהתרחשו לגבי הרופאים: ירידה ביוקרתו של מורה, השכר הנמוך וביקוש למקצוע זה בעיקר באזורים כפריים. מעניין לציין, שבניגוד לעובדי המדע והמחקר, למהנדסים ולרופאים, אחוז המורים מכלל היהודים המועסקים ברספס"ר היה **קטן יותר** לעומת שאר הרפובליקות (ב-1989 - 5.2% לעומת 5.8% באוקראינה ו-7.2% בבלרוסיה).

כמו גם לגבי הרופאים והרוקחים, אחוז המורות בקרב היהודיות המועסקות במשך כל התקופה הסובייטית היה גבוה יותר מזה של הגברים (ב-1989 - 9.7% לעומת 2.7% בהתאמה).

ד) עובדי תרבות ואמנות

בשנת 1926 הסתכם מספר עובדי התרבות והאמנות היהודים ב-8.6 אלף איש, או ב-1.1% מהיהודים המועסקים (במוסקבה -3.9%, בלנינגרד - 3.2%). שיעור גבוה ביותר של היהודים היה אז בקרב המוזיקאים (מרבץ במוסקבה ובלנינגרד עד יותר ממחצית באוקראינה ובלרוסיה) וגם בקרב הסופרים והעיתונאים (משליש במוסקבה ובלנינגרד עד 42% באוקראינה ובלרוסיה). שיעור די משמעותי של היהודים היה גם בקרב הציירים והפסלים (מ-12% במוסקבה עד 47% בבלרוסיה), הבמאים והשחקנים (מ-10% עד 25% בהתאמה) ועובדי הספריות והמוזיאונים (מ-9% בלנינגרד ל-46% בבלרוסיה).

בתחילת שנת 1939 מספר היהודים עובדי התרבות והאמנות הגיע ל-29 אלף, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - ל-2.2% (לוח ד'11 בנספח). אולם שיעורם של היהודים בקרב קבוצה זו באוקראינה ירד מ-36% ל-19%, בבלרוסיה - מ-40% ל-32%. תמונה שונה במקצת הייתה בעיר לנינגרד, שבה שיעור היהודים בשנים 1926-1939 נשאר ללא שינוי בקרב המוזיקאים והמנצחים (25%) ובקרב הבמאים ושחקנים (12%), ירד במקצת בקרב הסופרים והעיתונאים (מ-34% ל-31%) ובקרב ציירים ופסלים (מ-4% ל-12%), ואילו בקרב הספרנים - הוכפל: מ-9% ל-18%.

בשנים 1939-1959, בניגוד ליהודים - בעלי מקצועות אקדמיים אחרים (מדענים, מהנדסים, רופאים ומורים), שמספרם גדל באופן משמעותי, מספר עובדי תרבות ואמנות יהודים גדל רק במקצת: מ-29 אלף ל-31 אלף איש. אמנם יש לציין, שלגבי קטגוריות שונות של העובדים המגמה הייתה שונה: מספר היהודים - סופרים ועיתונאים וגם ציירים ופסלים - עלה בשליש, ספרנים (כולל מנהלי ספריות) - ב-16%, ואילו מספרם של הבמאים, השחקנים, המוזיקאים והמנצחים - ירד ב-23%.

אחוז עובדי התרבות והאמנות בקרב כלל היהודים המועסקים בשנים 1939-1959 עלה מ-2.2% ל-3.0%. אולם שיעור היהודים מכלל עובדים אלה בברית המועצות פחת פי-2 (מ-10.5% ל-5.8%).

בשנות ה-60 מספר היהודים עובדי התרבות והאמנות שוב עלה במקצת, ואילו משנות ה-70 הוא התחיל לרדת, ובשנת 1989 הוא הסתכם ב-22.4 אלף איש (ראה לוח ד'9 בנספח). בו-בזמן, אחוזם מכלל היהודים המועסקים התייצב בסביבות 2.9% (לוח ד'11). באופן משמעותי ביותר בשנים 1970-1989 ירד מספר הסופרים והעיתונאים היהודים – כמעט פי-2, ספרנים - בשליש, ואילו פחות - עובדי אמנות (במאים, שחקנים, מוזיקאים, ציירים ופסלים) - ב-20%. ייתכן שמלבד הסיבה הדמוגרפית (שגרמה לצמצום מספרם המוחלט של היהודים כמעט בכל המקצועות), כאן השפיעו ההגבלות שהוטלו על הצטרפותם של היהודים למוסדות הלימוד המתאימים, ולגבי הספרנים – היוקרה והשכר הנמוכים במקצוע זה. כמו לגבי רוב המקצועות האקדמיים, שיעור עובדי תרבות ואמנות בקרב היהודים המועסקים היה גבוה יותר ברספס"ר לעומת אוקראינה ובלורוסיה (ב-1989 - 3.7% לעומת 2.5% ו-2% בהתאמה).

ה) עובדי משפטים⁶⁸

לפי מפקד 1926 עבדו במשרדים ממשלתיים כ-1.6 אלף משפטנים יהודים (מהם כ-0.7 אלף שופטים ותובעים). בנוסף לכך, כאלף עורכי דין יהודים עבדו כבעלי מקצועות חופשיים. כלומר, בשנת 1926 הסתכם מספרם הכולל של היהודים - עובדי המשפטים ב-2.6 אלף איש, או ב-0.3% בלבד מכלל היהודים המועסקים (במוסקבה אחוז זה היה 0.9%, בלנינגרד - 0.7%).

שיעור היהודים מכלל השופטים והתובעים בשנת 1926 היה 10% במוסקבה, 13% בלנינגרד, 20% באוקראינה ו-22% בבלורוסיה. בקרב שאר עובדי המשפטים הממשלתיים הוא היה הגבוה ביותר (כרבע בכל האזורים), ובייחוד בקרב עורכי דין - בעלי מקצועות חופשיים (כשליש באוקראינה, בבלורוסיה ובמוסקבה וכמעט מחצית - בלנינגרד).

בשנים 1926-1939 עלה מספרם המוחלט של המשפטנים היהודים פי-2.5 והגיע ל-6.5 אלף איש או ל-0.5% מהיהודים המועסקים. אולם מספר השופטים והתובעים היהודים גדל לאט יותר - פי-1.7 והסתכם בשנת 1939 ב-1.1 אלף איש. שיעור היהודים בקרב כלל המשפטנים בברית המועצות בשנת 1939 הסתכם ב-10.5%, אולם בקרב השופטים והתובעים - רק 5.7%, ואילו בקרב עורכי הדין - 21.6%, בקרב יועצים משפטיים - 17.7%, ובקרב "עובדי משפטים אחרים" (כנראה, חוקרים) - 4.0%.

בשנים 1939-1959 גדל מספר עובדי המשפטים היהודים מ-6.5 אלף ל-8.2 אלף ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - מ-0.5% ל-0.8% (ראה לוח ד'11 בנספח). זאת ועוד, שיעור היהודים בקרב כלל המשפטנים בבריה"מ כמעט שלא השתנה והסתכם בשנת 1959 ב-10.4%, בעוד ששיעור היהודים בשאר המקצועות האקדמיים ירד בתקופה זו באופן משמעותי (ראה לוח ד'10 בנספח).

⁶⁸ נתוני המפקדים על הרכבם המקצועי של היהודים וכלל המועסקים כוללים רק בעלי תפקידים "אזרחיים", ולא כוללים את הצבא ושירותי הביטחון שהושוו לצבא (ושאין לנו נתונים לגביהם). אולם קבוצה זו כוללת אנשי משטרה פלילית - בעלי השכלה משפטית (שוטרים ללא השכלה נכנסו לקבוצה 6 "פקידים זוטרים").

לכאורה קיימת סתירה בין ממצאים אלה לבין הצמצום המתמיד של הסטודנטים היהודים במוסדות למשפטים בשנות ה-50 (ראה פרק 3). לכך יש לנו שני הסברים. ראשית, הנתונים, שהוצגו בפרק 3 לפי תחומי הלימוד, מתייחסים רק ללימודי יום וערב. אבל היו גם מוסדות אקסטרניים (גם בתחום המשפטים), ודווקא בהם יכלו ללמוד היהודים שלא הצליחו להתקבל ללימודי יום וערב (לצערנו, יש לנו נתונים על הרכבם האתני של הסטודנטים בהתכתבות רק בסך הכול, ולא לפי תחומים, כדי לבדוק השערה זו). שנית, מכיוון שתהליך הלימודים אורך כמה שנים, מדיניות השלטון בתחום זה השפיעה על הרכב המועסקים לא באופן מידי, אלא באיחור מסוים. ייתכן, שמדיניות הצמצום בקבלת הסטודנטים היהודים למוסדות המשפטים בשנות ה-50, השפיעה על צמצום במספר המשפטנים היהודים דווקא בשנות ה-60 (ראה להלן).

בנוסף לכך כדאי לציין, שלא בכל תת-קבוצה של המשפטנים היהודים בשנים 1939-1959 הסתמנו אותן מגמות. לדוגמה, מספר השופטים והתובעים היהודים ירד ב-39%, "עובדי משפטים אחרים" – גדל ב-9%, היועצים המשפטיים – גדל ב-27%, ואילו עורכי הדין – עלה פי-1.7. שיעור היהודים בקרב כלל השופטים והתובעים וכן "עובדי משפטים אחרים" בברייה"מ בשנת 1959 הסתכם ב-3% בלבד, בקרב היועצים המשפטיים – 19.7%, ובקרב עורכי הדין – 21.5%. הבדלים היו גם בין הרפובליקות: ברספס"ר ובארבייגין שיעור היהודים בקרב המשפטנים בתקופה זו עלה, ואילו באוקראינה ובבלרוסיה – ירד.

משנת 1959 גם מספרם המוחלט של המשפטנים היהודים, גם אחוזם מכלל היהודים המועסקים, וגם שיעורם מכל עובדי המשפטים בברית המועצות נמצאו בירידה מתמדת (ראה לוחות ד'9-ד'11 בנספח).

בסך הכול, במשך שלושים שנים (1959-1989) הצטמצם מספר המשפטנים היהודים פי-2.5 (מ-8.2 ל-3.3 אלף איש) – מהר יותר מקצב הירידה בקרב כל קבוצה אחרת של היהודים – בעלי מקצועות אקדמיים (לוח ד'9 בנספח). שיעור היהודים מכלל המשפטנים בברייה"מ צנח בתקופה זו מ-10.4% ל-1.4% בלבד. מגמה זו התרחשה גם בכל הרפובליקות. אי-אפשר להסביר צמצום במספר היהודים המשפטנים בסיבות דמוגרפיות (כי הוא ירד יותר מהר לעומת מספר המועסקים היהודים), ובירידה ביוקרה של מקצוע זה בקרב היהודים עצמם. בוודאי, כאן מדובר בתהליך המכוון של סילוק היהודים מהתחום הזה. כדאי גם לזכור, שמשנות ה-60 באופן רשמי היה אסור להתקבל לפקולטות למשפטים מיד אחרי סיום בית הספר התיכון, אלא רק אחרי שתי שנות ניסיון העבודה או שירות צבאי וגם לפי המלצות מתאימות (ממקום העבודה, מהוועד האזורי של "קומסומול" וכו') – זה גם פעל לא לטובת היהודים.

לצערנו, משנת 1970 במפקדים הסובייטיים אין נתונים על תת-קבוצות נפרדות של משפטנים (שופטים ותובעים, חוקרים, יועצים משפטיים, עורכי דין), אבל לפי נתוני "הבחירות" של השופטים ב"בתי המשפט העממיים" (דהיינו, בתי משפט האזוריים והעירוניים) בשנת 1982 לתפקידים אלה "נבחרו" (בעצם, מונו) בשטח של ברית המועצות כולה 19 היהודים בלבד (!) או 0.18% מהמספר הכללי של השופטים.

ו) כלכלנים, סטטיסטיקאים, מפקחים ומבקרים

בשנת 1926 הסתכם מספר "אינסטרוקטורים-מארגנים" היהודים [instruktory-organizatory]⁶⁹ ב-3.2 אלף איש, סטטיסטיקאים - ב-1.9 אלף, מפקחים ומבקרים - ב-2.8 אלף איש, כלומר בסך הכול עסקו בתחום הכלכלה והכספים כ-7.9 אלף יהודים או כ-1% מהיהודים המועסקים (במוסקבה - 4%). שיעור היהודים מכלל העובדים בתחום זה נע מ-11% בלנינגרד עד 25% בבלורוסיה.

בשנים 1926-1939 גדל מספר היהודים בעלי המקצועות הנ"ל ביותר מפי-6 והגיע ל-51.5 אלף איש, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים ל-3.9%. שיעור היהודים מכלל העובדים בתחום זה באוקראינה גדל מ-20% ל-23%, בבלורוסיה - 25% ל-28%. כדאי לזכור שבשנות ה-20 וה-30 שיעור היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות לכלכלה היה מהגבוהים ביותר (ראה פרק 3). יש אמנם לציין, ששיעור היהודים בקרב כלכלנים וסטטיסטיקאים בשנת 1939 היה כ-12%, ואילו בקרב מפקחים ומבקרים - רק 6% (בעוד שבשנת 1926 לא היה פער כזה).

אולם בשנים 1939-1959 מספר היהודים המועסקים בתחום הכלכלה והכספים (הן כלכלנים וסטטיסטיקאים, והן מפקחים ומבקרים) הצטמצם פי-2 - מ-51.5 אלף ל-25.9 אלף איש (לוח ד'9 בנספח), ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - מ-3.9% ל-2.5%. זו קבוצה יחידה של אקדמאים יהודים, שהצטמצמה בתקופה זו (ואילו בקרב כלל המועסקים קבוצה זו דווקא גדלה בשנים אלו). עקב כך שיעור היהודים בקרב הכלכלנים, הסטטיסטיקאים, המפקחים והמבקרים ירד מ-8.8% ל-4.0% (לוח ד'10 בנספח).

אם באשר למפקחים ולמבקרים אפשר להניח, שהיהודים בשנות ה-40 וה-50 הורחקו מתפקידים אלה, הרי שלגבי הכלכלנים והסטטיסטיקאים קשה לקבל הנחה זו; במיוחד לאור העובדה שמספר הסטודנטים היהודים במוסדות לכלכלה לא פחת באופן משמעותי, ובשנות ה-50 בקרב היהודים אחוזם היה אף גבוה לעומת כלל הסטודנטים (ראה פרק 3).

מובן שאין כל סיבה להניח שאבדות הכלכלנים היהודים במלחמה היו גבוהות יותר מהאבדות בקרב שאר היהודים האקדמאים. מדוע אם כן פחת פי-2 מספר הכלכלנים היהודים בשנים 1939-1959 (בניגוד לשאר האקדמאים היהודים ובניגוד לכלל הכלכלנים)?

ייתכן, שהדבר קשור להגדרת המקצוע במפקד. כידוע, כלכלן בברית המועצות יכול להיות בעל השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית גם יחד. במקרה הראשון הוא נקרא ברוב המקרים לא סתם "כלכלן", אלא "מהנדס-כלכלן" [inzhener-ekonomist], או "מהנדס תכנון". בקרב היהודים אחוז אלה, כנראה, היה גבוה בהשוואה ללא-יהודים, ואחוז זה בוודאי גדל בשנת 1959 לעומת שנת 1939. ייתכן גם שהיהודים -

⁶⁹ כך נקראו במפקד 1926 כלכלנים (אנשי תכנון ותקצוב), כי אז המושג "כלכלן" נתפס כמושג הבורגני, הלא-סובייטי.

בעלי תואר כזה בזמן המפקד נטו יותר (לעומת הלא-יהודים) להגדיר את עצמם כ"מהנדסים" ולא כ"כלכלנים", כדי להדגיש השכלתם הגבוהה. לצערנו איננו יכולים לבדוק השערה זו.

בשנות ה-60 גדל מספר היהודים המועסקים בתחום הכלכלה והכספים מ-25.9 אלף ל-31.9 אלף איש ואחוזם בקרב המועסקים היהודים - מ-2.5% ל-2.8%, אולם גידול זה התרחש רק על חשבון כלכלנים וסטטיסטיקאים, ואילו מספר היהודים - מפקחים ומבקרים ירד (כמו גם מנהלי מחלקות כלכליות - ראה לעיל). משנות ה-70 התרחשה הירידה בשתי קבוצות אלה, אבל מספר היהודים - כלכלנים וסטטיסטיקאים בשנים 1970-1989 ירד ב-37%, ואילו מספרם של המפקחים והמבקרים - פי-3. בשנת 1989 מספר היהודים בתחום הכלכלה והכספים הסתכם ב-17.6 אלף או 2.2% מהמועסקים היהודים.

ז) רבנים וכלי קודש

בניתוח הרכבם המקצועי של היהודים אי-אפשר להתעלם מהקבוצה של הרבנים וכלי הקודש. כמו שמקובל בסיווג משלחי היד הבין-לאומי, הוספנו על תנאי את הקבוצה הזו לעובדים האקדמאים, אף כי לאור יחסם של השלטונות הסובייטיים לדת, במשך רוב התקופה הסובייטית כלי הקודש [sluzhiteli kul'ta], כולל גם את הרבנים, לא נכללו בסך האוכלוסייה המועסקת.

במפקד משנת 1926 כלי הקודש (כולל גם את הרבנים היהודים) כן נכללו באוכלוסייה המועסקת ב"בעלי מקצועות חופשיים" (יחד עם הרופאים, המורים, עורכי הדין וכו' העצמאיים). לפי נתוני המפקד באוקראינה, בבלרוסיה, במחוזי סמולנסק ובריאנסק וברפובליקה האוטונומית קרים היו כ-1.3 אלף רבנים וכלי קודש יהודים (במוסקבה ובלנינגרד, למרות קיומם של בתי הכנסת, בתוצאות המפקד לא פורסמו נתונים על כלי הקודש היהודים, אלא רק על הנוצרים האורתודוקסים). באוקראינה בשנת 1926 היו 1,062 רבנים וכלי קודש יהודים, בבלרוסיה - 196, במחוז בריאנסק - 53, במחוז סמולנסק - 13, ובאזור קרים - 9.

אחוז כלי הקודש מכלל המועסקים היהודים היה באוקראינה ובבלרוסיה 0.2% (בקרב הגברים היהודים - 0.3%), במחוז בריאנסק - 0.4% (בקרב הגברים - 0.6%), במחוז סמולנסק ובקרים - 0.1% בלבד. עם זאת, שיעור היהודים בקרב כלי הקודש של כל הדתות באוקראינה היה 9%, בבלרוסיה - 14%, כלומר גבוה בהרבה משיעור היהודים באוכלוסייה.

בתוצאות המפקד משנת 1939 נכללו כלי הקודש כתת-קבוצה בקטגוריה של "הבלתי-עמלנים" [netrudiaschiesia]. בשנת 1939, לפי הערכתו של Altshuler, בברית המועצות כולה היו 240-250 כלי קודש יהודים [Altshuler (1998), p.102] או 0.02% בלבד מהיהודים המועסקים (בקרב הגברים - 0.03%). באוקראינה היו 82 כלי קודש יהודים (ירידה של פי-13 (!) לעומת שנת 1926), בבלרוסיה - 58 (ירידה של יותר מפי-3), בגרוזיה - 18, ובאזרבייג'ן - רק אחד. הנתונים מצביעים על כך שבאוקראינה המסע נגד הדת היהודית בשנות ה-30 היה הרבה יותר תקיף לעומת שאר הרפובליקות. לפיכך לעשרת אלפי היהודים באוקראינה היה בשנת 1939 רב אחד בלבד לעומת 4 - בבלרוסיה ו-12 בגרוזיה.

לפי הנתונים של Altshuler⁷⁰, בשנים 1953-1959 מספר הרבנים בברית המועצות נע בין 115 ל-121 (בערך פחות פי-2 לעומת מספרם לפני המלחמה), בשנת 1963 הוא ירד ל-80, וב-1964 – ל-65. באוקראינה בשנת 1953 נשארו 36 רבנים (לעומת 82 בשנת 1939), ואילו בשנת 1964 - רק ארבעה. ברספס"ר ב-1953 מספר הרבנים היה 21, בשנת 1959 הוא גדל ל-27, אולם ב-1964 הוא ירד לשלושה בלבד. בבלרוסיה, שלפני המלחמה היו בה 58 רבנים, בשנת 1953 נשארו רק שניים, ובתחילת שנות ה-60 – אף לא אחד. מצב אחר היה בגרוזיה, שבה בשנת 1953 היו 27 רבנים (לעומת 18 ב-1939), ומספר זה לא השתנה לפחות עד שנת 1964.

יש לציין אמנם, שמנתוני המפקד משנת 1959 עולה מספר קטן יותר⁷¹. לפי נתונים אלה, בברית המועצות כולה נשארו רק 75 רבנים וכלי קודש יהודים (מהם באוקראינה –28, ברספס"ר ובמולדביה – 13, בלטביה – 10, בליטא – 6, ואילו בבלרוסיה – אף אחד). כלומר, מספרם הכללי ירד יותר מפי-3 לעומת שנת 1939. זאת ועוד, שיעור היהודים בתוך כלי הקודש של כל הדתות היה אז 0.3% - פחות משיעור היהודים מכלל המועסקים (1.0%). לצערנו אין לנו נתונים על כלי הקודש היהודים בשנים מאוחרות יותר.

4.3.5. בעלי מקצועות ברמה בינונית

לפי המפקד משנת 1926, עבדו במקצועות אלה (טכנאים, אחיות, מנהלי חשבונות וכו') כ-48 אלף יהודים. אחוזם בקרב היהודים המועסקים היה 6.4% או כמעט פי-8 גבוה בהשוואה לכלל המועסקים (0.8% בלבד). אפילו אם נוציא את החקלאות, אחוז בעלי המקצועות ברמה בינונית בקרב היהודים היה 7.2% לעומת 6.0% בקרב כלל המועסקים (לוחות 4.3, 4.3A). בקרב יהודי מוסקבה אחוז קבוצה זו בשנת 1926 הגיע ל-16.6%, יהודי לנינגרד - ל-12.3%, ואילו בקרב יהודי אוקראינה - 5.4%, ויהודי בלרוסיה - רק 4.3%.

בשנים 1926-1939 מספר בעלי המקצועות ברמה הבינונית היהודים גדל פי-4.5 - אפילו מהר יותר מאשר היהודים בעלי המקצועות האקדמיים (פי-3.5 באותה בתקופה), והגיע בשנת 1939 ל-221 אלף איש או ל-16.8% מהמועסקים היהודים. אבל גידול זה התרחש בקרב היהודים לאט יותר מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית, ועקב כך שיעור היהודים בקרב כלל בעלי המקצועות האלה באוקראינה פחת מ-23% ל-14%, בבלרוסיה - מ-34% ל-23%.

⁷⁰ M. Altshuler, *Synagogues and Rabbis in the Soviet Union in the Light of Statistics, 1953-1964: Jews in Eastern Europe, No 1 (35), 1998, p.p. 39-46.*

⁷¹ RGAE Fund, 1562, list 336, file 2871 (כלי קודש צוינו בשורה נפרדת). ייתכן שהפרש במספרים עם נתונים של Altshuler מוסברים ע"י כך שלא כל הרבנים ציינו מקצוע זה בזמן המפקד. כמו כן, נתוני מפקד 1959 בנושא זה לא כללו את יהודי גרוזיה ורפובליקות מרכז אסיה.

בשנים 1939-1959 (בניגוד ליהודים - בעלי המקצועות האקדמיים) מספר היהודים – בעלי המקצועות ברמה הבינונית ירד מ-221 אלף ל-197 אלף איש. הירידה התרחשה בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה, ואילו ברפובליקה הרוסית מספרם גדל במקצת (כדאי לזכור, שאבדות בשואה בקרב בעלי השכלה תיכונית ועל-תיכונית מקצועית - שהיו רוב מהקבוצה הזו - היו גבוהות יותר בהשוואה ליהודים - בעלי השכלה גבוהה). אולם אחוז קבוצה זו בכלל המועסקים היהודים עלה במקצת - מ-16.8% ל-18.8% (ראה לוח 4.3).

בשנות ה-60 מספר היהודים בעלי מקצועות אלה שוב גדל במקצת (מ-197 אלף ל-212 אלף איש), אך משנות ה-70 התחיל לרדת והסתכם בשנת 1989 ב-117 אלף איש או כ-15% מכלל המועסקים היהודים. להבדיל מבעלי המקצועות האקדמיים, אחוז בעלי המקצועות ברמה הבינונית היה בקרב יהודי רספס"ר נמוך יותר לעומת יהודי רפובליקות אחרות (בשנת 1989 - 12% לעומת 17% באוקראינה ו-18% בבלרוסיה). כמו כן, בקרב היהודיות המועסקות אחוז בעלות מקצועות אלו היה גבוה יותר לעומת הגברים היהודים (ב-1989 - 19.2% ו-11.5% בהתאמה).

בניגוד לבעלי המקצועות הניהוליים, המדעיים והאקדמיים, קשה להניח שהירידה במספר ובאחוז בעלי המקצועות ברמה הבינונית בקרב היהודים בשנות ה-70 וה-80 הייתה קשורה להגבלות כלשהן מצד השלטון (להפך, הגבלות בכניסת היהודים למוסדות האקדמיים - במידה שהיו – יכלו לגרום דווקא ליותר יהודים לרכוש את המקצועות, שדרשו השכלה על-תיכונית מקצועית). הסיבות העיקריות לירידה במספר ובאחוז היהודים העובדים במקצועות האלה הן אובדן עניין של היהודים בהשכלה על-תיכונית מקצועית ובמקצועות המתאימים (טכנאים, אחיות וכו') וגם הסיבות הדמוגרפיות (ביחס למספרים המוחלטים). ראוי לציין שבקרב כלל המועסקים וגם בקרב הלא-חקלאיים אחוז בעלי מקצועות אלה דווקא עלה; ועניין זה הביא להתקרבות בין היהודים לבין כלל המועסקים במדד זה (לוחות 4.3, 4.3A). עכשיו נבחן את המגמות לגבי מקצועות מסוימים של קבוצה זו (כפי שעשינו לגבי הקבוצה הקודמת)⁷².

א) טכנאים ודומיהם⁷³

בשנת 1926 הייתה קבוצה זו קטנה למדי ומנתה 8.3 אלף איש או 1.1% בלבד מהמועסקים היהודים (בקרב יהודי מוסקבה ולנינגרד אחוז זה היה גבוה יותר - 4.0% ו-2.8% בהתאמה).

בשנות ה-30, עקב תהליך התיעוש, גדל מספר הטכנאים (כמו גם המהנדסים) באופן משמעותי. אמנם צריך לציין, שלעומת מספר המהנדסים היהודים שגדל בתקופה זו פי-11, הרי שמספר הטכנאים גדל פי-7. בשנת 1939 היו בברית המועצות כ-59 אלף טכנאים יהודים או 4.5% מכלל היהודים המועסקים.

⁷² עקב מספרם הקטן לא התייחסנו במיוחד ליהודים – מקצוענים בחקלאות (אגרונומים, וטרינרים, טכנאי בעלי חיים, יערנים), כדאי רק לציין, ששיעור היהודים בקרבם היה בכל זאת גבוה יותר לעומת עובדי החקלאות הפשוטים (קבוצה 10) - ראה לוח ד'6' בנספח.

⁷³ קבוצה זו כוללת את כל צוות הביניים הטכני בתעשייה, בנייה ותחבורה (טכנאים, לבורנטים תעשייתיים, שרטטים, מנהלי עבודה ("מאסטרים" בתעשייה ו"פרוראבים" בבנייה) וכדו', אך בקיצור קראנו אותם "טכנאים ודומיהם".

הגידול האינטנסיבי במספר הטכנאים התרחש מן הסתם לא רק בקרב היהודים. אולם באוקראינה בשנים 1926-1939 שיעור היהודים מכלל הטכנאים עלה מ-9% ל-11%, ואילו בבלרוסיה - ירד מ-21% ל-16%. אפשר להסביר הבדל זה בין המגמות בשתי הרפובליקות, אם נבחן את השינויים בשיעור היהודים בקרב המהנדסים: באוקראינה הוא נשאר בשנים אלו ללא שינוי, ואילו בבלרוסיה הוא עלה מ-24% ל-30% (ראה לעיל). זאת אומרת, שבבלרוסיה (בהשוואה לאוקראינה) ליהודים היו יותר אפשרויות ללמוד את מקצוע ההנדסה, ולכן פחות מהם פנו ללמוד את מקצוע הטכנאות. כמו כן, בבלרוסיה, בהיותה רפובליקה חקלאית בעיקר, היהודים שרצו ללמוד את מקצוע ההנדסה נתקלו בפחות תחרות מצד הלא-יהודים, מאשר באוקראינה המתועשת.

בשנים 1939-1959 גדל מספר הטכנאים היהודים פי-1.5 כמעט והגיע ל-84 אלף איש או ל-8.1% מכלל היהודים המועסקים (אף-על-פי שמספרם הכולל של היהודים בעלי המקצועות ברמה הבינונית בתקופה זו פחת). עניין זה קשור לתהליך "הטכנולוגיזציה" בקרב היהודים - הן בקרב בעלי ההשכלה הגבוהה והן בקרב בעלי ההשכלה העל-תיכונית מקצועית (ראה פרק 3). כדאי אמנם לציין, שמספר הטכנאים היהודים עלה בתקופה זו לא כל-כך מהר כמו זה של המהנדסים היהודים (שגדל כמעט פי-2), וגם לאט יותר בהשוואה למספר כלל הטכנאים בברית המועצות; עקב כך ירד שיעור היהודים בקבוצה זו מ-4.5% ל-2.8% (ראה לוח ד'10 בנספח).

בשנות ה-60 גדל מספר הטכנאים היהודים מ-84 אלף ל-98 אלף או ב-16% (בעוד שמספר המהנדסים היהודים גדל באותן שנים פי-1.8), אבל משנות ה-70 הוא החל לרדת והסתכם בשנת 1989 ב-51 אלף איש או ב-6.5% מכלל היהודים המועסקים (מהם בקרב יהודי רספס"ר - 5.6% לעומת 8.3% בקרב יהודי אוקראינה ו-7% בבלרוסיה). ראוי לציין, שבקרב כלל המועסקים מספר הטכנאים בשנות ה-70 גדל ב-23%, ובשנות ה-80 הוא התייצב. מגמות אלו מצביעות על ירידת ביוקרתו של מקצוע זה אפילו בקרב האוכלוסייה הכללית, וקל וחומר - בקרב היהודים.

74 (ב) אחיות וחובשים

בשנת 1926 הסתכם מספר האחיות והחובשים היהודים ב-7 אלף או ב-0.9% מכלל היהודים המועסקים (אמנם בקרב היהודיות המועסקות שיעור זה היה גבוה יותר - 2.8%). האחוז הגבוה ביותר של אחיות וחובשים היה בקרב יהודי לנינגרד - 1.6% (בין הנשים - 4.5%).

בשנים 1926-1939 מספר היהודים - האחיות והחובשים - גדל פי-3 (ואילו הרופאים והרוקחים - פי-2). אחוז בעלי מקצועות אלה בקרב היהודים המועסקים בשנת 1939 הגיע ל-1.5% (3.5% בקרב הנשים). אבל מספר האחיות והחובשים היהודים גדל לאט יותר מאשר בקרב הלא-יהודים, עקב כך שיעור היהודים בעלי מקצועות אלה הצטמצם באוקראינה - מ-23% ל-13%, בבלרוסיה - מ-29% ל-14%.

⁷⁴ לקבוצה זו נכנסו גם לבורנטים וטכנאים רפואיים (רנטגן וכו').

בשנים 1939-1959 מספר האחיות והחובשים היהודים גדל מעט יחסית - מ-19 ל-22 אלף או ב-15% (מספר הרופאים והרוקחים היהודים גדל בשנים אלה בשליש). אחוז בעלי מקצועות אלה גדל בקרב היהודים המועסקים מ-1.5% ל-2.1% (בקרב היהודיות - מ-3.5% ל-4.1%). עם זאת, שיעור היהודים בקרב כלל האחיות והחובשים הצטמצם בשנים אלו מ-5.1% ל-2.0% (ראה לוח ד'10 בנספח).

בשנות ה-60 מספר האחיות והחובשים היהודים גדל מ-22 אלף ל-27 אלף, בעוד שמספר הרופאים והרוקחים היהודים כמעט שלא השתנה. ייתכן, שבגלל הקושי להתקבל למוסדות לרפואה - במיוחד של היהודיות (יש לזכור שעד אמצע שנות ה-60 משוחררי הצבא הועדפו בקבלה ללימודים; ועניין זה השפיע לרעה על ייצוג הנשים ובמיוחד של היהודיות) - ורבות מהן הלכו ללמוד לאחיות.

משנות ה-70 מספר היהודים האחיות והחובשים התחיל לרדת, ובשנת 1989 הוא הסתכם ב-20 אלף איש. כדאי להדגיש, שאם בשנות ה-70 מספר האחיות והחובשים היהודים פחת מהר יותר לעומת הרופאים והרוקחים היהודים, הרי שבשנות ה-80 - לאט יותר (ראה לוח ד'9 בנספח). זאת ועוד, אחוז בעלי מקצועות אלה מכלל היהודים המועסקים בשנות ה-70 ירד במקצת, ואילו בשנות ה-80 הוא שוב גדל מ-2.2% ל-2.6% (בקרב היהודיות המועסקות - מ-4.2% ל-5.1%). ייתכן שבסוף שנות ה-70 - תחילת שנות ה-80 (לפני "הפרסטרויקה") גדל הקושי של יהודים להתקבל למוסדות להכשרת הרופאים (כמו שהיה בתחילת שנות ה-60), ולכן יותר יהודים פנו למקצועות אלו (לאחיות וחובשים) וזה השפיע (באיחור מסוים) על גידול באחוזם בשנת 1989. אבל ייתכן גם שזה קשור להרכב הגילים הצעיר יותר של היהודים - האחיות והחובשים - לעומת הרופאים והרוקחים; לכן על הראשונים הגורם הדמוגרפי השפיע פחות (כלומר, מאזן שלילי בין הצטרפות עובדים חדשים לבין פרישתם לגמלאות). הסבר נוסף, שבשנות ה-80 חלו שינויים מבניים בקרב יהודי ברית המועצות: הצטמצם חלקם של יהודי רספס"ר לטובת יהודי שאר הרפובליקות (ראה פרק 1), שבקרבם אחוז הרופאים והרוקחים היה קטן יותר (בשנת 1989 - 7.0% ו-5.0% בהתאמה), ואילו אחוז האחיות והחובשים היה גדול יותר (1.8% ו-3% בהתאמה).

ג) עובדי חינוך ותרבות (לא אקדמאים)

בשנת 1926 מספר היהודים בקבוצה זו (עובדי מועדונים, מדריכים, גננות וכו') הסתכם ב-2.4 אלף בלבד או 0.3% מכלל היהודים המועסקים (ואפילו במוסקבה ובלנינגרד אחוז זה היה רק 1.2%). "המהפכה התרבותית" בברית המועצות וגם משיכת נשים רבות לעבודה (שהגדילה את הצורך בגננות) הגדילו את מספרם של עובדים אלה, ובהם היהודים. לפיכך, בשנת 1939 מספר היהודים (לא אקדמאים) עובדי החינוך ותרבות גדל פי-8 והגיע 19.5 אלף, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים ל-1.5% (בקרב היהודיות המועסקות - ל-2.6%).

אולם, כמו לגבי אחיות וחובשים, מספר עובדים אלה בקרב היהודים גדל לאט יותר בהשוואה לכלל המועסקים עקב כך שיעור היהודים בקרב עובדי החינוך והתרבות הלא-אקדמאים בשנים 1926-1939 הצטמצם באוקראינה מ-29% ל-10%, בבלרוסיה - מ-27% ל-18%.

בשנים 1939-1959 פחת מספר היהודים בעלי המקצועות הנייל מ-19.5 אלף ל-18.2 אלף; כנראה עקב אבדות במלחמה, אך אחוזם מכלל היהודים המועסקים גדל מ-1.5% ל-1.7% (לוח ד'11 בנספח). בין תת-קבוצות מסוימות בתקופה זו במיוחד גדל מספר היהודים - המאמנים והמורים לחינוך הגופני - פי-1.7, ואילו מספר הגננות היהודיות ירד ב-7%, והיהודים - עובדי המועדונים ומרכזי התרבות - ירד ב-38%.

בשנות ה-60 מספר היהודים - עובדי החינוך והתרבות הלא-אקדמאים גדל ברבע, ואילו בשנות ה-70 וה-80 התייצב ב-23.5 אלף (ראה לוח ד'9 בנספח). בו בזמן אחוזם מכלל היהודים המועסקים בשנים 1989-1959 עלה בהתמדה מ-1.7% ל-3.0% (בקרוב היהודיות המועסקות - מ-2.4% ל-4.5% בהתאמה).

כאן ראוי לזכור, שאחרי שמספר המורים ועובדי התרבות **האקדמאים** היהודים גדל בשנות ה-60, הוא ירד בשנות ה-70 ובמיוחד בשנות ה-80 - ב-30% כמעט. הסברים להבדל במגמות שבין האקדמאים היהודים לבין הלא-אקדמאים, בתחום החינוך והתרבות, לדעתנו, דומים לאלה שבתחום הבריאות (ראה לעיל): קושי בכניסת היהודים למוסדות האקדמיים בתחום החינוך והתרבות בסוף שנות ה-70 (שהשפיע באיחור מסוים גם על המגמות בשנות ה-80) והשינויים הדמוגרפיים והגאוגרפיים בקרב יהודי בריה"מ (ראה פרק 1) שגרם לשינויים לטובת אחוז הלא-אקדמאים (הגורם השני היה אופייני יותר לשנות ה-80).

ד) מנהלי חשבונות וצוות ביניים במסחר⁷⁵

בשנת 1926 זו הייתה הקבוצה הגדולה ביותר בקרב היהודים בעלי המקצועות ברמה הבינונית. היא מנתה כ-31 אלף איש או 4% מכלל היהודים המועסקים, ואילו בקרב יהודי מוסקבה הגיע אחוז זה ל-10%. בשנים 1926-1939 היא גדלה פי-4 והגיע ל-121 אלף איש או ל-9.2% מהיהודים המועסקים, שהיה קשור להלאמת המסחר אחרי ביטול הנא"פ ולהתפתחות מערכת התכנון והפיקוח. עם זאת, כדאי להדגיש, שמספר היהודים בעלי דרגה גבוהה יותר באותו תחום (דהיינו, הכלכלנים, הסטטיסטיקאים, המפקחים והמבקרים) גדל באותה תקופה מהר יותר - פי-6.5 (ראה לוח ד'9 בנספח).

ראוי גם לציין, ששיעור היהודים מכלל מנהלי החשבונות וצוות הביניים במסחר ירד בשנים 1926-1939 באוקראינה מ-41% ל-19%, בבלרוסיה - מ-53% ל-36%, אם כי היהודים עדיין נשארו חלק משמעותי למדי בקרב בעלי מקצועות אלה.

בשנים 1939-1959 פחת מספר היהודים בקבוצה זו באופן משמעותי: מ-121 אלף ל-70 אלף איש, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - מ-9.2% ל-6.7% (ראה לוח ד'11 בנספח). ההשערה שיותר יהודים בעלי מקצועות אלה נהרגו בשואה, לעומת בעלי מקצועות אחרים מאותה קבוצה אינה מתאמת, מכיוון שברספס"ר אחוזם ירד באופן משמעותי יותר לעומת אוקראינה ובלרוסיה. באשר לכלל המועסקים, הרי שבשנים 1939-1959 מספר מנהלי החשבונות בקרבם עלה פי-1.5, ואילו צוות הביניים במסחר פחת

⁷⁵ צוות הביניים במסחר כולל מנהלי מחלקות בחנויות, מנהלי מחסנים, סוכנים, יועצים טכניים [tovarovedy], אך לא כולל מוכרים מן השורה ופועלי עזר - מצד אחד, ומנהלים בכירים במסחר - מצד שני.

פי-1.5 (אמנם שתי תת-קבוצות אלו ביחד גדלו ברבע), בעוד שמספר היהודים ירד בשתי תת-קבוצות (לוח ד'9 בנספח). לתופעה זו אפשריים כמה הסברים: ראשית, בשנות ה-40 ו-50 חלק מהיהודים הורחקו מתפקידים שהיו קשורים לאחריות חומרית ולגישה למוצרי צריכה (שמשקף תחרות קשה בתחום זה בחברה הסובייטית). שנית, עם העלייה ברמת ההשכלה ירדה יוקרתם של מקצועות אלה בקרב היהודים עצמם. ושלישית, ייתכן (כפי שצוין לגבי הכלכלנים) שבמפקד 1959 חלק מהיהודים מקבוצה זו הגדירו את תפקידיהם כמהנדסים או כטכנאים (לאור דימוי שלילי של תפקידים מסחריים בחברה הסובייטית).

גם לאחר שנת 1959 נמשך הצמצום במספר מנהלי החשבונות ודומיהם היהודים ובאחוזם מכלל היהודים המועסקים (הצמצום המשמעותי ביותר התרחש בשנות ה-70). בסך הכול, במשך שלושים שנה (1959-1989) ירד מספרם מ-70.2 אלף ל-21.6 אלף איש או פי-3 (בעוד שבקרב כלל המועסקים הוא גדל פי-2). אחוזם מכלל היהודים המועסקים ירד מ-6.7% ל-2.8% (ראה לוח ד'11 בנספח). כמו כן, אחוז מנהלי החשבונות ודומיהם בקרב יהודי רספס"ר היה קטן יותר (1.9%) לעומת יהודי אוקראינה (2.7%) ובלרוסיה (4%).

4.3.6. פקידים זוטרים

בשנת 1926 מספר היהודים - הפקידים הזוטרים הסתכם ב-50.9 אלף איש, והקבוצות העיקריות בקרבם היו קופאים וחשבים (23.5 אלף) ועובדי מנהל ומזכירות (16.5 אלף). שיעור קבוצה זו בקרב כלל היהודים המועסקים היה 6.7% - פי-7.4 גדול יותר לעומת כלל המועסקים. אם נוציא את האוכלוסייה החקלאית הרי שגם אז בקרב היהודים היה אחוז זה גבוה במקצת לעומת האוכלוסייה הכללית (7.6% לעומת 6.6% בהתאמה) (לוחות 4.3, 4.3A). בקרב היהודיות המועסקות אחוז הפקידות בשנת 1926 הסתכם ב-9.4%. השיעור הגבוה ביותר של פקידים זוטרים בקרב יהודי מוסקבה היה 14.8% (בקרב הנשים - 25.4%) ולנינגרד - 11.6% (בקרב הנשים - 19.4%).

בשנים 1926-1939 מספר היהודים - הפקידים הזוטרים גדל פי-2.5 (מ-50.9 ל-129.5 אלף), אבל גידול זה היה אטי יותר בהשוואה ליהודים בעלי המקצועות האקדמיים וברמה הבינונית (שגדל בערך פי-4). במיוחד גדל מספר היהודים - מפעילי טלפון וטלגרף (שבשנת 1926 כמעט שלא היו כאלה, ואילו בשנת 1939 היו כבר 4.6 אלף) וגם "פקידים אחרים", שהגידול במספרם קשור לבניורוקרטיזציה של המשטר הסובייטי אחרי ביטול הנא"פ, שהשפיעה גם על היהודים. אחוז הפקידים הזוטרים בקרב היהודים המועסקים בשנים 1926-1939 גדל מ-6.7% ל-9.8% (בקרב היהודיות המועסקות - מ-9.4% ל-15.9%), אבל גידול זה בקרב היהודים היה אטי בהרבה לעומת כל המועסקים. עקב כך שיעור היהודים בקרב כלל הפקידים הזוטרים באוקראינה ירד בתקופה זו מ-18% ל-9%, בבלרוסיה - מ-26% ל-9%.

בשטח ברית המועצות כולה בשנת 1939 הסתכם שיעור היהודים בקרב הפקידים הזוטרים ב-3.2% בלבד (לעומת 8.1% בקרב בעלי המקצועות האקדמיים ו-5.8% בקרב בעלי מקצועות ברמה הבינונית). שיעור

גבוה יחסית של היהודים היה בקרב עובדי מינהל ומזכירות - 6.5%, ואילו הנמוך - בקרב השוטרים ועובדי הבטחון מן השורה - 0.6% (ראה לוח ד'10 בנספח).

בשנים 1939-1959 פחת מספר היהודים - הפקידים הזוטרים מ-129.5 ל-88.7 אלף או ב-32%, בעיקר על חשבון קופאים וחשבים ועובדי מינהל ומזכירות (שמספרם פחת פי-2), ואילו מספר היהודים - מפעילי טלפון וטלגרף ועובדי ביטחון גדל במקצת, ו"פקידים אחרים" - ירד במקצת (לוח ד'9 בנספח). אחוז הפקידים הזוטרים בקרב היהודים המועסקים בתקופה זו ירד מ-9.8% ל-8.5% (בין היהודיות המועסקות - מ-15.9% ל-11.0%). ראוי לציין, שבתקופה זו בקרב כלל המועסקים אחוז הקטגוריה זו גם ירד, והפער בין היהודים לבין כלל האוכלוסייה במדד זה נשאר כמעט ללא שינוי (ראה לוח 4.3). חשוב גם להדגיש, שאחוז הפקידים הזוטרים בקרב היהודים בשנים 1939-1959 ירד לא רק באוקראינה ובבלרוסיה, אלא גם ברספס"ר (לוח ד'16 בנספח). זאת אומרת, שהירידה בקבוצה זו בקרב היהודים נגרמה לא רק בגלל השואה, אלא גם בגלל ניידות מקצועית כלפי מעלה בקרבם.

משנת 1959 מספר הפקידים הזוטרים היהודים נמצא בירידה מתמדת. במשך 30 שנה (1959-1989) הוא פחת פי-2: מ-88.7 אלף ל-44.5 אלף איש. אחוז קבוצה זו בקרב היהודים המועסקים ירד מ-8.5% ל-5.7% (בקרב היהודיות המועסקות - מ-11.0% ל-7.3%), בעוד שבקרב כלל המועסקים הוא אפילו גדל, ובקרב הלא-חקלאים נשאר כמעט ללא שינוי (לוחות 4.3, 4.3A). יוצא מן הכלל היחיד - זו תת-קבוצה חדשה יחסית של מפעילי מחשבים וקלדנים, שמספר היהודים - בעלי מקצוע זה גדל בשנים 1959-1989 מ-0.6% ל-2.5% אלף איש. אולם שיעור היהודים גם בקבוצה זו ירד בשנים אלו (לוחות ד'9 וד'10 בנספח).

4.3.7. עובדי מכירות ושירותים⁷⁶

בשנת 1926 זו הייתה הקבוצה השנייה בגודלה והיא מנתה 146.3 אלף איש או 19.2% בקרב היהודים המועסקים או כמעט פי-18 (!) יותר מכלל המועסקים (לוח 4.3). אפילו אם נוציא מהחישוב את המועסקים בחקלאות, גם אז יתקבל כי בקרב היהודים אחוז זה היה גבוה פי-2.7 לעומת האוכלוסייה הכללית (לוח 4.3A). קודם כול זה חל על יהודים עובדי מכירות, שמספרם הסתכם ב-129.4 אלף איש, או ב-17.1% מהיהודים המועסקים.

רוב עובדי המכירות היהודים בשנת 1926 עבדו במסחר הפרטי, אבל כבר אז הייתה קבוצה די משמעותית של היהודים - המוכרים במסחר ממשלתי או קואופרטיבי - 22.7 אלף או 17.5% מכלל היהודים, שעסקו במכירות. שיעור היהודים מכלל העובדים במכירות בשנת 1926 באוקראינה הסתכם ב-63%, בבלרוסיה - 86% (!), ואילו במוסקבה - 12%, בלנינגרד - 11%.

⁷⁶ כאן הכוונה לעובדים המקצועיים בתחומים אלה (מוכרים, מחסנאים, ספרים, צלמים, טבחים וכו'), אבל לא למנהלים או לפקידים (כגון מנהלי חשבונות), וגם לא לפועלים הבלתי-מקצועיים בשירותים (כגון עובדי ניקיון, שומרים, שוטפי כלים וכו').

כדאי לשים לב לשני מקצועות שאחוז היהודים בהם מקרב עובדי השירותים היהודים היה גבוה במיוחד: ספרים וצלמים. מספר הספרים היהודים בשנת 1926 הסתכם ב-8.2 אלף איש ושיעורם מכלל בעלי מקצוע זה היה באוקראינה - 72%, בבלורוסיה - 93% (!), ואילו במוסקבה - 11%, ובלנינגרד - 14%. הצילום היה אז מקצוע חדש יחסית, ומספרם המוחלט של היהודים הצלמים היה רק 1.1 אלף איש, אבל שיעורם מכלל הצלמים באוקראינה היה 63%, בבלורוסיה - 90% (!), בלנינגרד - 35%, במוסקבה - 18%. בקרב מקצועות אחרים בשירותים (מחסנאים, טבחים, מלצרים, מכבי אש) שיעור היהודים היה נמוך יותר.

בשנים 1939-1926 ירד מספר היהודים המועסקים במכירות ובשירותים, מ-146.3 אלף ל-137.7 אלף איש ואחוזם מכלל היהודים המועסקים ירד - מ-19.2% ל-10.5%, או כמעט פי-2; בעוד שבקרב כלל המועסקים הוא גדל, ובקרב הלא-חקלאים - ירד רק במקצת (לוחות 4.3, 4.3A). אולם ירידה זו בקרב היהודים חלה רק על חשבון המועסקים במכירות גרידא (מ-129.4 ל-77.1 אלף איש), שמוסבר ע"י חיסולו כמעט לחלוטין של המסחר הפרטי, ואילו מספר היהודים שעסקו בשירותים גדל באופן משמעותי (ראה לוח ד'9 בנספח). עם זאת, שיעור היהודים ירד גם במכירות, וגם בשירותים, אף כי נשאר עדיין גבוה. לדוגמה, בשנים 1939-1926 שיעור היהודים בקרב כלל עובדי המכירות באוקראינה ירד 63% ל-32%, בבלורוסיה - מ-86% ל-47%; בקרב הספרים באוקראינה - מ-72% ל-55%, בבלורוסיה - מ-93% ל-75%; בקרב הצלמים באוקראינה מ-63% ל-41%, בבלורוסיה - מ-90% ל-66%. בו בזמן, בעיר לנינגרד שיעור היהודים בקרב עובדי המכירות דווקא עלה בשנים אלו מ-11% ל-15% (ייתכן שעובדה זו קשורה לכך, שבלנינגרד, כמו גם במוסקבה - ובניגוד לאוקראינה ולבלורוסיה - כבר בשנת 1926 רוב עובדי המכירות עבדו במסחר הממלכתי ולא בפרטי). בברית המועצות כולה בשנת 1939 היו היהודים 11% מכלל המוכרים, 17% מהספרים, 18% מהצלמים ואילו 1% בלבד - מהטבחים והמלצרים (לוח ד'10 בנספח).

בשנים 1959-1939 ירד מספר עובדי המכירות והשירותים היהודים פי-1.8: מ-137.7 אלף ל-77.4 אלף, ולעומת התקופה הקודמת, הירידה התרחשה בכל המקצועות בתחום זה (לוח ד'9 בנספח). גם אחוז העובדים במקצועות אלה מכלל היהודים המועסקים ירד מ-10.5% ל-7.4% (או ב-30%), בעוד שבקרב כלל המועסקים אחוזם נשאר ללא שינוי ובקרב הלא-חקלאים אחוזם הוא ירד ב-18% (לוחות 4.3, 4.3A).

חלק ניכר מירידה זו מוסבר בשואה, אבל מכיוון שהירידה התרחשה גם ברפובליקות שברובן או בכללן לא היו תחת הכיבוש הנאצי, כגון רספס"ר ואזרבייג'ן (לוחות ד'15 וד'16 בנספח), נראה, שכאן השפיעה העובדה שהיהודים עזבו תחומי עיסוק אלה, עקב העלייה בהשכלתם, וייתכן גם שעקב הרחקתם מתחומים הקשורים להפצת חפצים חומריים (כדאי לזכור, שמספר היהודים בצוות הביניים במסחר גם ירד בתקופה זו).

בשנות ה-60 מספרם המוחלט של עובדי מכירות ושירותים יהודים ירד במקצת, ואילו משנות ה-70 הירידה נעשתה למהירה יותר. במשך שלושים שנה (1959-1989) ירד מספרם מ-77.4 ל-40.4 אלף או פי-1.9. אחוז עובדי המכירות והשירותים מכלל היהודים המועסקים בשנים 1959-1989 ירד מ-7.4% ל-5.2%, בעוד שבקרב כלל המועסקים וגם בקרב הלא-חקלאים הוא עלה (לוחות 4.3, 4.3A).

כדאי גם לציין, שבקרב יהודי רספס"ר אחוז זה בשנת 1989 היה קטן יותר (3.4%) לעומת יהודי אוקראינה (5.1%) ובלורוסיה (5.8%). שיעור גבוה במיוחד של מועסקים במכירות ושירותים היה בקרב יהודי גרוזיה (אפילו אשכנזים) ואוזבקיסטן וגם בקרב היהודים ההרריים, אבל נתונים אחרונים על קבוצות אלו יש לנו רק לגבי שנת 1970 (לוח ד' 16 בנספח).

רק מספר הצלמים היהודים, למעשה, לא השתנה (לוח ד' 9 בנספח). ראוי לציין שבשנת 1989 שיעור היהודים בקרב הצלמים היה 4.0% לעומת 0.5% היהודים בקרב כל המועסקים, ו-3.6% בקרב עובדי המדע והמחקר והמרצים (!). גם בקרב הספרים שיעור היהודים בשנת 1989 עדיין היה מעל הממוצע - 3.1%, ואילו בקרב שאר עובדי המכירות והשירותים - פחות מ-0.5% (ראה לוח ד' 10 בנספח).

4.3.8. פועלים מקצועיים

בשנת 1926 קבוצה זו הייתה הגדולה ביותר בקרב היהודים הסובייטים ומנתה כ-260 אלף איש או כ-34.5% מכלל היהודים המועסקים (37.7% מהגברים ו-25.9% מהנשים). ראוי להזכיר שבקבוצה זו (בהגדרתנו) נכללו לא רק "פועלים" בהגדרה הסובייטית, דהיינו שכירים, אלא גם בעלי מלאכה עצמאים. אחוז קבוצה זו בקרב היהודים היה פי-6 גדול יותר לעומת כלל המועסקים, אבל אם נוציא מהחישוב את האוכלוסייה החקלאית, הרי שאחוז זה בקרב היהודים היה נמוך במקצת: 38.8% לעומת 41% (לוח 4.3A). אחוז הפועלים המקצועיים ובעלי המלאכה בקרב היהודים המועסקים נע מ-18.6% במוסקבה ל-41.1% בבלורוסיה.

מבחינת **המספר המוחלט**, הקבוצות הגדולות ביותר בקרב הפועלים המקצועיים ובעלי המלאכה היהודים בשנת 1926 היו חייטים ותופרים (71.6 אלף), מעבדי מתכת (34.8 אלף), עובדים בייצור מזון (34.7 אלף), וסנדלרים (26.9 אלף). לצורך השוואה כדאי לציין שבקרב כלל הפועלים הקבוצות הגדולות ביותר היו מעבדי מתכת, עובדי טקסטיל (גולמי) ובנאים.

אולם מבחינת **שיעור** היהודים מתוך כל קבוצה, במקום הראשון היו שענים וצורפים⁷⁷ (שיעור היהודים 84% באוקראינה ו-95% (!) בבלורוסיה), אחריהם - עובדים בעיבוד עור (56%-ו-74%), חייטים ותופרים (54%-ו-73%), ועובדי דפוס (49%-ו-76% בהתאמה). מצד אחר, שיעורם הנמוך ביותר של היהודים עבדו במכרות, בתחנות כוח, בייצור זכוכית וקרמיקה, ובשירות הרכבת.

⁷⁷ במפקדים הסובייטים השענים והצורפים נכנסו לקבוצת מעבדי המתכת ומייצרי המכונות, אבל מבחינת האופי המיוחד של המקצועות האלה ושיעורם הגבוה של היהודים בקרבם, החלטנו לציין אותם בנפרד.

שיעור היהודים בקרב הפועלים המקצועיים ובעלי המלאכה במוסקבה ובלנינגרד היה בשנת 1926 רק 3%-4% לעומת 19% באוקראינה וכמעט מחצית (49%) בבלרוסיה. בערים אלו שיעור היהודים היה גבוה יחסית רק בקרב שענים וצורפים (31% במוסקבה ו-58% בלנינגרד), ובמידה פחותה בהרבה - גם בקרב חייטים ותופרים (9%-11% בהתאמה).

בשנים 1926-1939 מספרם הכולל של היהודים – הפועלים המקצועיים (כולל בעלי המלאכה) גדל במקצת והגיע ל-283.3 אלף איש, אולם אחוזם מכלל היהודים המועסקים ירד ביותר משליש (מ-34.5% ל-21.5%), ואילו בקרב כלל המועסקים הוא גדל יותר מפי-3 (מ-5.7% ל-18.7%), בעיקר עקב הגירה מהכפרים (לוח 4.3). אבל אם נביא בחשבון את המועסקים הלא-חקלאיים (לוח 4.3A), הרי שאחוז הפועלים המקצועיים בקרב היהודים ירד באותן שנים פי-1.5 (38.8% ל-22.2%), ואילו בקרב כלל האוכלוסייה - רק במקצת (מ-41% ל-34.4%). עובדה זו מוסברת במעברם של יהודים רבים מעיסוקם כפועלים למקצועות אקדמיים ומדעיים (וחלקית גם לתפקידים ניהוליים).

אולם לא בכל קבוצות הפועלים היהודים מגמה זו הייתה זהה (ראה לוח ד'9 בנספח): לדוגמה, מספר היהודים - מעבדי מתכת ומייצרי מכונות עלה בתקופה זו יותר מפי-2, גדל גם מספר סנדלרים, בנאים, עובדים בייצור כימי, עובדי תחנות כוח ואפילו כורי פחם. גדל באופן מהיר גם מספר היהודים בשירות הרכבות ובמיוחד – בתחבורת אוטו וחשמלית (נהגים, קונדוקטורים וכו'), שזה היה ענף חדש יחסית. מצד אחר, במקצת המקצועות "היהודיים" המסורתיים, כגון בתפירה, בעיבוד עור (פרט לסנדלרים) ובייצור מזון מספר היהודים ירד. במקצועות אחרים, כמו שענים וצורפים ועובדי דפוס מספר היהודים נשאר כמעט ללא שינוי.

אמנם יש לציין, שבשנים 1926-1939 שיעור היהודים מכלל הפועלים המקצועיים באוקראינה ירד מ-19% ל-6% ובבלרוסיה - מ-49% ל-13%. אבל בקרב השענים והצורפים באוקראינה עדיין היו 63% יהודים ובבלרוסיה - 82%, בקרב עובדי דפוס - 28% ו-38% בהתאמה, בקרב חייטים ותופרים - 28% ו-34% בהתאמה, בקרב סנדלרים - 16% ו-43% בהתאמה. ברספס"ר בשנת 1939 שיעור היהודים בקרב כלל הפועלים המקצועיים היה 0.7% בלבד, אבל בקרב שענים וצורפים - 16%.

כדאי לציין, שבשנת 1939 הפועלים המקצועיים הסתכמו ברבע (25.5%) מהגברים היהודים המועסקים ו-14.7% מהיהודיות המועסקות (לוחות ד'12 וד'13 בנספח).

בשנים 1939-1959 ירד מספרם המוחלט של הפועלים היהודים מ-283.3 אלף ל-226.7 אלף איש או ב-20%, וירידה זו התרחשה ברוב קבוצות הפועלים, פרט לעובדי מתכת, עובדי תחנות כוח ועובדי התחבורה (ראה לוח ד'9 בנספח). אולם מכיוון שגם מספרם הכללי של היהודים המועסקים בתקופה זו פחת בגלל השואה, אחוז הפועלים המקצועיים בקרבם נשאר בתקופה זו כמעט ללא שינוי, בעוד שבקרב

כלל המועסקים הלא-חקלאיים הוא גדל בערך בשליש (לוח 4.3A). אחוז הפועלים המקצועיים בקרב כלל היהודים המועסקים לא השתנה הרבה ברפובליקות מסוימות (לוח ד'16 בנספח).

שיעור היהודים בקרב כלל הפועלים המקצועיים בברית המועצות ירד בשנים 1939-1959 מ-1.9% ל-0.8% בלבד. אפילו בקרב השעניים והצורפים - המקצוע "היהודי" המסורתי הוא ירד מ-22.8% ל-6.2% (ראה לוח ד'10 בנספח).

משנת 1959 גם מספר היהודים - הפועלים המקצועיים, וגם אחוזם מכלל היהודים המועסקים נמצאו בירידה מואצת. במשך שלושים שנה (1959-1989) מספרם המוחלט ירד מ-226.7 אלף ל-139.5 אלף איש או ב-38%. אמנם בחלק של מקצועות הפועלים מספר היהודים עלה עד שנת 1970 (מעבדי מתכת ומייצרי מכונות) ואפילו עד שנת 1979 (מבקרי איכות, נהגים), אבל בשנות ה-80 גם מספרם ירד (ראה לוח ד'9 בנספח).

אחוז הפועלים המקצועיים מכלל היהודים המועסקים ירד בשנים 1959-1989 מ-21.7% ל-17.8%. אמנם, בקרב כלל המועסקים הלא-חקלאיים באותן השנים הוא גם ירד מ-46.4% ל-41.3%, אבל נשאר פי-2.3 גבוה בהשוואה ליהודים (לוח 4.3A). כדאי גם להדגיש שבקרב הגברים היהודים המועסקים אחוז קבוצה זו ירד לאט יותר (מ-28.4% ל-25.7%), מאשר בקרב היהודיות המועסקות (מ-13.2% ל-8.1%); זאת כנראה, בשל מדיניות השכר, שנוהלה בברית המועצות כדי לעודד עבודה בייצור (כשפועל מקצועי קיבל לעתים קרובות משכורת גבוהה יותר מאשר מהנדס או בעל מקצוע אקדמי אחר "מן השורה"). כמו כן, ברספס"ר אחוז הפועלים המקצועיים בקרב היהודים ב-1989 הסתכם ב-12.8%, ואילו באוקראינה - ב-21% ובבלרוסיה - ב-25% (ראה לוח ד'16 בנספח).

4.3.9 פועלים בלתי-מקצועיים

בשנת 1926 מספר היהודים בקבוצה זו הסתכם ב-81 אלף איש או ב-10.7% מכלל היהודים המועסקים, לעומת 3.9% בקרב כלל המועסקים (לוח 4.3). אבל אם לא נכלול את המועסקים בחקלאות, הרי שאחוז הפועלים הבלתי-מקצועיים בקרב היהודים היה נמוך בהרבה: 12.1% לעומת 29.4% בהתאמה. אחוז הפועלים הבלתי-מקצועיים בקרב היהודים המועסקים נע מ-6% במוסקבה ל-12% בבלרוסיה.

יש לציין, שבאוקראינה ובבלרוסיה בין העובדים הבלתי-מקצועיים השיעור הגבוה ביותר של היהודים היה בתחום התעבורה (עגלונים, סבלים וכו'): באוקראינה 17% מעובדים אלה היו יהודים ובבלרוסיה - כמחציתם (49%), ואילו בקרב פועלים הבלתי-מקצועיים בייצור - 10% ו-20% בהתאמה, בשירותים (שומרים, מנקים, שוטפי כלים, עוזרות בית וכו') - רק 7% ו-10% בהתאמה. לעומת זאת, אף ששיעור היהודים בקרב העובדים הבלתי-מקצועיים במוסקבה ובלנינגרד, היה זעיר (כ-1.5%), הם עבדו בעיקר בתחום הייצור.

בשנים 1939-1926 מספר היהודים - הפועלים הבלתי-המקצועיים גדל (בעיקר בתחום הייצור והשירותים) והגיע ל-139 אלף איש, ואחוזם בקרב כלל היהודים המועסקים כמעט ולא השתנה (10.6%). אם לא נביא בחשבון את החקלאות, הרי שבקרב היהודים מספר הפועלים הבלתי-מקצועיים בשנת 1939 היה פי-2.7 קטן יותר בהשוואה לאוכלוסייה הכללית: 10.9% ו-29.5% בהתאמה (ראה לוח 4.3A).

עם זאת, כדאי לשים לב שמספר הפועלים הבלתי-מקצועיים בקרב היהודים בשנים 1939-1926 גדל מהר יותר מאשר מספר הפועלים המקצועיים; עקב כך אחוז הראשונים נשאר ללא שינוי, ואילו אחוז האחרונים - ירד (ראה לוח 4.3). עובדה זו כנראה קשורה לכך, שעקב ביטול הנא"פ יהודים רבים בעלי עסקים איבדו את פרנסתם, ובגלל חוסר מקצוע מתאים או בגלל הגבלות מעמדיות (כלומר, בגלל מוצאם ה"לא-פרולטריו") נאלצו להפוך לפועלים בלתי-מקצועיים. ייתכן עוד שבקבוצה זו בשנת 1939 נכללו גם אסירי ה"גולאג" והגולים שעבדו בעבודות כפייה שונות. האחוז הגבוה ביותר של פועלים בלתי-מקצועיים בשנת 1939 היה בקרב יהודי גרוזיה (כמעט 20%), ואילו נמוך ביותר בקרב יהודי רספס"ר (8.1%).

בשנים 1959-1939 מספר היהודים - הפועלים הבלתי-מקצועיים ירד פי-2.6: מ-138.8 אלף ל-53.1 אלף איש, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים - מ-10.6% ל-5.1% (לוח 4.3). בניגוד לפועלים המקצועיים, ירידה משמעותית באחוז היהודים - הפועלים הבלתי-מקצועיים התרחשה בכל הרפובליקות, כולל רספס"ר (ראה לוח ד'16 בנספח); ונתון זה מעיד לא רק על השפעת האבדות בשואה, אלא גם על המוביליות המקצועית גרידא כעל גורם לצמצום בקבוצה זו.

מהשוואה בין המפקדים בשנים 1959 ו-1970 עולה כי מספר הפועלים הבלתי-מקצועיים היהודים גדל במקצת, בעיקר מספרם של העובדים בייצור, ואילו בתעבורה ובשירותים הוא ירד (לוח ד'9 בנספח). ייתכן שזה קשור לכך, שנתוני מפקד 1959 (בנושא התעסוקה) כללו רק את היהודים האשכנזים, ואילו נתוני מפקד 1970 - את כל הקהילות היהודיות (על כך, למשל, מצביע הניתוח על יהודי אזרבייג'ן). אולם אחוז הפועלים הבלתי-מקצועיים מכלל היהודים המועסקים ירד בשנים אלו מ-5.1% ל-4.7%. בשנות ה-70 וה-80 מספרם המוחלט של היהודים הבלתי-מקצועיים ירד מ-54.4 אלף ל-41.8 אלף איש - בכל שלוש הקטגוריות: בייצור, בתעבורה ובשירותים, אבל אחוזם מכלל היהודים המועסקים בשנות ה-70 נשאר ללא שינוי, ובשנות ה-80 אפילו עלה מ-4.7% ל-5.3%. כדאי לציין, שמגמה זו בשנות ה-80 התרחשה גם בקרב כלל המועסקים (לוח 4.3), אבל במקרה האחרון אפשר להסביר אותה במעבר מחקלאות (שלא רלוונטי לגבי היהודים). ייתכן שגידול באחוז הפועלים הבלתי-מקצועיים בשנות ה-80 בקרב היהודים מוסבר ע"י הצמצום הכללי בקבלת הסטודנטים למוסדות להשכלה גבוהה, עקב כך חלק מבוגרי התיכון (כולל גם את היהודים) שלא הצליחו להיכנס מיד למוסדות להשכלה גבוהה, נאלצו לעבוד בעבודות הבלתי-מקצועיות עד שנת הלימודים הבאה. ייתכן גם שחלק מהגמלאים (כולל גם יהודים) פנו לעבודה בעבודות אלו (כגון: שומרים, מלתחנים וכו'), כדי לשמור על זכותם לקבלת פנסיה יחד עם משכורת.

4.3.10. עובדי חקלאות ויעור

בשנת 1926 באוקראינה, בלרוסיה, מחוזות סמולנסק ובריאנסק ואזור קרים עבדו בחקלאות ויעור כ- 86 אלף יהודים או 11.4% מכלל היהודים המועסקים (לעומת 86.3% מכלל האוכלוסייה). אחוזם נע בין 11.1% במחוז בריאנסק ל-16.8% באזור קרים.

למרות מאמצים רבים של השלטונות הסובייטים, "היבסקציה" וארגונים כמו אורט, אוז"ט וקומז"ט למשוך את היהודים לחקלאות, בשנת 1939 מספר המוחלט של היהודים ועובדי החקלאות והיעור ירד יותר מפי-2 והסתכם (בבריה"מ כולה) ב-39.7 אלף, ואחוזם מכלל היהודים המועסקים ירד ל-3.0% בלבד לעומת כמעט מחצית (45.6%) בקרב האוכלוסייה הכללית (לוח 4.3). רק בקרב יהודי הרפובליקות האסיאתיות הוא היה גבוה יותר: בגרוזיה - 7.0%, באזרבייג'ן - 6.0%, באוזבקיסטן - 4.4% (לוח ד'16 בנספח).

בשנים 1939-1959 מספר היהודים בחקלאות ויעור פחת כמעט פי-7: מ-39.7 ל-5.9 אלף איש ולשנת 1989 ירד ל-2.3 אלף איש או 0.3% בלבד מכלל היהודים המועסקים (אולם גם בקרב כלל המועסקים הוא ירד עד שנת 1989 ל-11.5%). אפילו בקרב יהודים גרוזיניים בשנת 1970 רק 1% היו מועסקים בחקלאות, בקרב היהודים ההרריים באזרבייג'ן ובדאגסטן קצת יותר - 5.8% (לצערנו, אין לנו הנתונים של מפקדים מאוחרים יותר לגבי קבוצות היהודים הללו).

4.4. הרכבם המקצועי של היהודים לפי גיל ומין

על הרכבם המקצועי של היהודים לפי קבוצות הגיל יש לנו נתונים רק במפקד 1926 לגבי יהודי בלרוסיה ורק לפי הסיווג הסובייטי דאז (פועלים, פקידים, מקצועות חופשיים, בעלי מלאכה, איכרים וסוחרים). מנתונים אלה (ראה לוח ד'26 בנספח) עולה, שבגילים הצעירים יותר (פרט לקבוצה עד גיל 20 שטרם השלימה את השכלתה) עלה אחוז "פקידים" [sluzhashchie]: מ-8.6% בגיל 60 ומעלה ל-30.8% בגיל 29-20 וגם "פועלים" [rabochie]: מ-6.8% ל-25.2% בהתאמה. בקרב היהודים הצעירים (עד 20) אחוז "פועלים" הסתכם בשליש (35.6%), ואילו "פקידים" - רק ב-12.7%. בו בזמן בגילאים הצעירים ירד אחוז הקבוצות "המסורתיות" בקרב היהודים המועסקים: "בעלי מלאכה" [kustari]: מ-38.6% בגיל 60 ומעלה ל-18.7% בגיל עד 20; "סוחרים" [torgovtsy]: מ-22.0% ל-4.1% בהתאמה; ו"בעלי מקצועות חופשיים" [litsa svobodnykh professii]: מ-2.0% ל-0.2%. מה שקשור ל"איכרים" [krest'iane], אז אחוזם בקרב יהודי בלרוסיה המועסקים ירד מ-22% בגיל 60 ומעלה ל-10.5% בגיל 30-39, אבל בגילאים הצעירים יותר שוב עלה: ל-12.2% בגיל 20-29 ול-28.7% בגיל עד 20, שהיה קשור למדיניות משיכת היהודים לעבודה בחקלאות שהונהגה בתקופה זו, וגם לעובדה שבחקלאות מתחילים לעבוד בגיל מוקדם יותר מאשר בענפים אחרים.

אחרי שנת 1926 חסרים לנו נתוני מפקדי האוכלוסין על הרכבם המקצועי של היהודים לפי הגילים. אבל הנתונים על רמת ההשכלה של היהודים לפי הגילים (ראה פרק 2) מלמדים, שבדרך כלל, כל דור הצעיר יותר היה גם המשכיל יותר ורק בסוף שנות ה-70 הסתמנה המגמה של התייצבות. כמובן, שיש לכך השפעה על השינויים הבין-דוריים גם בהרכב המקצועי של היהודים. טענה זאת מתאמת גם מהסקר שנערך במולדביה בתחילת שנות ה-70 (ראה לוח ד' 27' בנספח). לפי נתונים אלה, אפילו באותו מעמד חברתי-מקצועי של הורים, הישגי ילדיהם, בדרך כלל, היו גבוהים יותר בקרב היהודים, מאשר בקרב הלא-יהודים. לדוגמה, אם הורים היו בעלי מקצועות ניהוליים ואקדמיים, אז בקרב היהודים 80% מהילדים שמרו מעמד זה, בקרב המולדבים – 70%, ובקרב הרוסים – 63%. במקרה שהורים היו פועלים מקצועיים, בקרב היהודים כמחצית (47%) מילדיהם הגיעו למקצועות הניהוליים והאקדמיים, ואילו בקרב הרוסים והמולדבים – רק שליש (33%-35%) וכו' [Opyt (1980), p.7, pic.61].

נבחן כעת את הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ לפי מין. בשנת 1926 אחוז הנשים בקרב המועסקים היהודים היה נמוך בהרבה לעומת כלל המועסקים: 27.6% לעומת 47.5% בהתאמה (ראה לוח 4.7). הדבר נבע משתי הסיבות: ראשית, שרוב האוכלוסייה הלא-יהודית דאז הייתה מועסקת בחקלאות, ששיעור השתתפות הנשים בה היה די גבוה (בעיקר בתור "בנות המשפחה העוזרות"), ושנית, מהתפקיד המסורתי של האישה היהודיה כעקרת הבית והאם.

אבל לא בכל קבוצה מקצועית בשנת 1926 המצב היה כזה. לדוגמה, במנגנון השלטון שיעור הנשים בקרב היהודים היה 16% לעומת 7% בקרב אותה קבוצה באוכלוסייה הכללית (אמנם כדאי לציין, שהיהודיות עבדו בעיקר בתחתית המנגנון הזה, בעיקר כמנהלות ועדי המפלגה הראשוניים והאיגודים המקצועיים במפעלים ובמוסדות. שיעור נשים גבוה במקצת בקרב היהודים לעומת האוכלוסייה הכללית היה בין מנהלי המוסדות (בעיקר בענפים "הלא-יצרניים" - חינוך, בריאות וכו'), וגם בקרב בעלי המקצועות האקדמיים (בעיקר הרופאים והמורים), מקצועות ברמה הבינונית (בעיקר האחיות), פקידים זוטרים ואפילו בקרב הפועלים המקצועיים בייצור (בעיקר בטקסטיל ובתפירה). בקרב היהודים - הרופאים והמורים שיעור הנשים בשנת 1926 היה 54%, בקרב האחיות והחובשים - 85% (ראה לוח ד' 14' בנספח). בו בזמן במכירות ובשירותים שיעור הנשים בקרב היהודים היה דומה לזה שבקרב כלל האוכלוסייה (כ-26%), אילו ובקרב הפועלים הבלתי-מקצועיים - הרבה פחות: 27% ו-46% בהתאמה (לוח 4.7). הדבר, כנראה, קשור לכך שנשים לא-יהודיות רבות עבדו כעוזרות בית, שלא היה נהוג בקרב הנשים היהודיות (אפילו הלא-משכילות).

כפי שעולה מנתוני מפקד 1926 לגבי יהודי בלורוסיה (לוח ד' 26' בנספח), בכל הקבוצות החברתיות-מקצועיות ככל שהגיל היה הצעיר יותר, כך גם גדל שיעור הנשים בקרב היהודים המועסקים: לדוגמה, בקרב "הפקידים" הוא עלה מ-5.9% בלבד בגיל 60 ומעלה ל-55.5% בגיל עד 20, בקרב "בעלי המקצועות החופשיים" מ-1.5% ל-52.2% בהתאמה, בקרב "הפועלים" - מ-16.2% ל-29.4% וכו'.

בשנים 1939-1926 שיעור הנשים בקרב היהודים המועסקים גדל מ-27.6% ל-36.7%, והגידול התרחש בכל הקבוצות המקצועיות, למעט חקלאות. מעניין, ששיעור הנשים בקרב היהודים גדל מהר במיוחד במקצועות שנחשבו מסורתית כ"גבריים": מהנדסים (מ-3% ל-19%) וטכנאים (מ-10% ל-34%). כדאי לציין, שבקרב כלל המועסקים שיעור הנשים ירד מ-47.5% ל-43.5%, אבל ירידה זו התרחשה רק על חשבון עובדות בחקלאות ופועלות בלתי-מקצועיות (בעיקר בשירותים), ואילו בשאר המקצועות גם בקרב האוכלוסייה הכללית שיעור הנשים דווקא גדל. יחד עם זאת, כמו בשנת 1926, גם בשנת 1939 שיעור הנשים בין כל עובדי ה"צווארון הלבן" (מהמנגנון המפלגתי-ממשלתי ועד לפקידים הזוטרים) ובין הפועלים המקצועיים בקרב היהודים היה גבוה יותר לעומת האוכלוסייה הכללית (לוח 4.7). בשנת 1939 שיעורן הגבוה ביותר של הנשים היהודיות היה בקרב חובשים ואחיות (88%), עובדי רפואה ורוקחות (70%), מורים (68%) ועובדי החינוך והתרבות הלא-אקדמאים (65%) (ראה לוח ד'14 בנספח).

אחרי מלחמת העולם השנייה המצב השתנה. שיעור הנשים בשנים 1939-1959 גדל הן בקרב היהודים, והן בקרב כלל האוכלוסייה. אולם בשנת 1959 (בניגוד ל-1926 ו-1939) כמעט בכל הקבוצות המקצועיות (פרט לפקידים הזוטרים) הוא היה נמוך יותר בקרב היהודים בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (לוח 4.7). כך, לדוגמה, בשנת 1959 בין עובדי מדע ומחקר בקרב היהודים היו 34% נשים לעומת 38% באוכלוסייה הכללית, שאר העובדים האקדמאים - 59% ו-64% בהתאמה, בקרב מקצועות ברמה הבינונית - 51% לעומת 71%, עובדי מכירות ושירותים - 51% ו-70% בהתאמה (ראה לוח 4.7).

ייתכן, שההסבר לכך הוא מצבה הכלכלי הטוב יותר של האוכלוסייה היהודית לעומת מצבה של האוכלוסייה הלא-יהודית. מצד אחד, זה גרם לכך, שנשים רבות (לא-יהודיות) נאלצו לעבוד בעבודה כלשהי, ואילו חלק ניכר מהיהודיות (בעיקר בעלות השכלה נמוכה יחסית) נשארו עקרות בית. מצד אחר, גברים צעירים רבים (בעיקר לא-יהודים) ויתרו על השכלה גבוהה ואחרי שירות בצבא החלו לעבוד בייצור (כי משכורת של מסגר, למשל, הייתה גבוהה יותר מאשר משכורתו של מהנדס מתחיל), ואילו נשים צעירות המשיכו בלימודים, וזה גרם לעודף הנשים במקצועות הדורשים השכלה גבוהה ובייחוד על-תיכונית-מקצועית. בקרב היהודים (עקב יוקרתה המיוחדת של ההשכלה בקרבם, מעמדם הכלכלי טוב יותר, ומספר ילדים קטן יותר) תופעה זו הייתה פחות נפוצה - היהודים הצעירים בשני המינים שאפו להמשיך בלימודים מיד אחרי תיכון (ראה פרק 3), לכן הרכבם לפי מין של היהודים - בעלי מקצועות אקדמיים ומקצועות ברמה בינונית היה יותר מאוזן.

אחרי שנת 1959 הסתמנה עלייה בשיעור הנשים בקרב המנהלים היהודים (אמנם בשנות ה-80 שיעור זה ירד במקצת), המהנדסים, הכלכלנים, מנהלי החשבונות ועובדי המכירות והשירותים (לוח ד'14 בנספח). אמנם לגבי המנהלים (גם בדרגה העליונה וגם הבינונית) חשוב לציין, שבקרב היהודים ה"פמיניזציה" של התפקידים האלה התרחשה לאט בהרבה, מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית. כך לדוגמה, בשנת 1989 בקרב היהודים שעבדו במנגנון המפלגתי-ממשלתי היו 28% נשים (ואילו בקרב כלל עובדי הקבוצה הזו - 44%), בקרב המנהלים בדרגה הבינונית הפער היה גם גבוה מאוד (18% ו-35%

בהתאמה). זה מצביע על קיום אפליה כפולה לגבי היהודיות בקידומן לתפקידים הניהוליים. הסבר אפשרי נוסף לתופעה זו הוא שבחברה הסובייטית הנשים שקיבלו תפקידים ניהוליים במידה רבה היו נשות ובנות עסקני המפלגה ומנהלי הארגונים הממשלתיים, וכמובן, שליהודיות אפשרויות כאלו היו מוגבלות (כדאי גם לציין, שלגברים היהודים שתפסו תפקידים ניהוליים, לרוב היו בנות הזוג הלא-יהודיות).

בו בזמן בשנים 1959-1989 ירד שיעור הנשים בקרב הרופאים והרוקחים היהודים: מ-76% ל-66% (אמנם, מגמה דומה הייתה גם בקרב כלל הרופאים). גם בקרב היהודים - עובדי המדע והמחקר והמרצים הייתה ירידה בשיעור הנשים, שהתחילה כבר בשנות ה-40 וה-50: בשנת 1939 הוא היה 38%, בשנת 1959 - 34%, ובשנת 1989 - 31%. זאת ועוד, בניגוד לרופאים, שיעור הנשים בקרב כלל עובדי המדע והמחקר והמרצים עד סוף שנות ה-70 היה בעלייה ורק בשנות ה-80 התייצב והסתכם ב-42% (לוח 4.7). ייתכן, שהיהודיות כבר מסוף שנות ה-40 ועד שנות ה-80 סבלו מ"אפליה כפולה" בקבלה לעבודה, למוסדות המדע והמחקר ולמרצות במוסדות האקדמיים. אבל ייתכן גם, שכאן השפיעה העובדה, שהיהודים בתחום המדע והמחקר יותר התמחו במדעי הטבע והטכנולוגיה, ופחות - במדעי הרוח והחברה בהשוואה ללא-יהודים (ראה לעיל), לכן מגמות בהרכב לפי המינים במדע ובמחקר היו שונות בין היהודים לבין הלא-יהודים.

בקרב המורים, עובדי התרבות והאמנות, החובשים והאחיות היהודים שיעור הנשים בשנים 1959-1989 לא השתנה באופן משמעותי, ואילו בקרב הטכנאים והפועלים המקצועיים - ירד. עם זאת, בכל הקבוצות המקצועיות בקרב היהודים הוא נשאר קטן יותר בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (לוח 4.7). העובדה האחרונה קשורה, כנראה, לסיבות הדמוגרפיות, כלומר לשיעור גבוה יותר של הגילאים המבוגרים בקרב היהודים, שפעל לירידה באחוז הנשים (כי הן יוצאות לגמלאות יותר מוקדם מהגברים).

4.5. רמת השכלתם של היהודים המועסקים ויחס בינה לבין מעמדם המקצועי

בפרק 2 ניתחנו את השינויים ברמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית. אולם חשוב לבדוק את מימוש הפוטנציאל ההשכלתי של היהודים (במיוחד לגבי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית) בתחום התעסוקתי, בהשוואה עם האוכלוסייה הכללית ולאומים אחרים של ברית המועצות. אבל למטרה זו אנו זקוקים לנתונים על רמת השכלתם לא של כלל האוכלוסייה הבוגרת (היהודית והכללית), אלא רק המועסקת. בסטטיסטיקה הסובייטית קיימים שני מקורות הנתונים על השכלת המועסקים: מפקדי האוכלוסין (משנת 1970) וכן דיווחי המפעלים והמוסדות על בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית [spetsialisty], מועסקים במשק הלאומי.

במפקד 1939 לא היה לנו מידע על רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית המועסקת, לכן נשווה אחוז היהודים - עובדי "הצווארון הלבן", פרט לפקידים זוטרים (קבוצות 1-5) עם אחוז בעלי השכלה גבוהה

ותיכונית בגילאי 20-59 (ליותר דיוק היה צריך להשוות רק עם אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, אך נתוני מפקד 1939 לא נותנים אפשרות כזו).

ובכן, בשנת 1939, 44% מקרב יהודי ברית המועצות בגיל 20-59 היו בעלי השכלה גבוהה ותיכונית (מלאה ולא-מלאה) – נתונים **זהים בדיוק** לאחוז עובדי "הצווארון הלבן"⁷⁸ (קבוצות 1-5) בקרב היהודים המועסקים באותה שנה. יש לציין שהתאמה כזו הייתה גם בקרב האוכלוסייה הכללית, אף כי אחוז בעלי השכלה גבוהה ותיכונית וגם עובדי "הצווארון הלבן" בקרבה היה נמוך בהרבה - כ-11%. אולם צריך לציין שאם היינו משווים בין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" רק לאחוז בעלי השכלה הרלוונטית (דהיינו, גבוהה ועל-תיכונית מקצועית), היינו נוכחים לדעת שחלק גדול מהתפקידים שדרשו השכלה כזו (הן בקרב היהודים והן בקרב כלל האוכלוסייה) מולאו על ידי "**פראקטיקיס**" (אנשים ללא השכלה מתאימה, אלא "בעלי ניסיון").

בשנת 1959 כבר אפשר להשוות אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בגיל 20-59 (בהעדר נתונים על השכלת המועסקים) עם אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב המועסקים: אחוזים אלה בקרב היהודים הסתכמו ב-44.0% ו-56.7% בהתאמה, ואילו בקרב האוכלוסייה הכללית - 11.4% ו-14.8% בהתאמה. זאת אומרת, שבשנת 1959 (כמו גם ב-1939) גם בקרב היהודים, וגם בקרב האוכלוסייה הכללית כרבע מהתפקידים שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית (קבוצות 1-5) נתפסו ע"י "פראקטיקיס" (ייתכן שאחת מסיבות לא-שינוי במצב כזה הייתה מלחמת העולם השנייה, שהפריעה לרבים - הן ליהודים, והן ללא-יהודים להשלים את השכלתם).

משנת 1970 קיימים נתונים על רמת השכלה בקרב האוכלוסייה המועסקת (ראה לוח 4.8). אנו רואים שאחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב היהודים המועסקים גדל בשנים 1970-1989 מ-35.2% ל-51.3%. אולם אם בשנות ה-70 גדל גם מספרם המוחלט, אז בשנות ה-80 הוא ירד, כנראה עקב הסיבות הדמוגרפיות (ראה לוח ד'28 בנספח). כמו כן, אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים המועסקים גדל **לאט יותר** בהשוואה עם כלל המועסקים והעירוניים, עקב כך "המקדם היהודי" הלך והצטמצם, אף כי בשנת 1989 אחוז בעלי השכלה גבוהה היה בקרב היהודים פי-3.6 גבוה לעומת כלל המועסקים ופי-2.9 לעומת העירוניים (לוח 4.8).

באשר לבעלי השכלה גבוהה לא-מלאה, הרי שגם מספרם המוחלט, גם אחוזם בקרב היהודים המועסקים הלך וקטן (לוחות ד'28 וד'29 בנספח), שקשור לירידה במספר הסטודנטים היהודים, במיוחד בלימודי ערב ובהתכתבות (הרי כאן מדובר על הסטודנטים העובדים).

⁷⁸ בסעיף זה "עובדי הצווארון הלבן" הכוונה לקבוצות 1-5 לפי חלוקה חברתית-מקצועית שלנו (מנגנון מפלגתי-ממשלתי, מנהלים בדרגה בינונית, עובדי מדע ומחקר, בעלי מקצועות אקדמיים אחרים ובעלי מקצועות ברמה הבינונית), אך לא כולל קבוצה 6 (פקידים זוטרים). כלומר, מדובר במקצועות, שבאופן תאורטי דורשים השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית.

מספרם המוחלט של היהודים המועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית ירד גם בשנות ה-70 וגם ב-80 (לוח ד'28), אבל אחוזם עלה בשנים 1970-1989 מ-18.8% ל-24.0%. כמו לגבי השכלה גבוהה, גם כאן קצב העלייה בקרב היהודים היה אטי יותר בהשוואה עם כלל המועסקים וגם עם העירוניים, אבל הפער היה קטן בהרבה. זאת ועוד, בשנת 1989 אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב היהודים נעשה נמוך יותר לעומת כלל המועסקים העירוניים (לוח 4.8).

ראוי לציין, שבין היהודים המועסקים אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה ולא-מלאה) היה גבוה יותר בקרב הגברים, ואילו על-תיכונית מקצועית - בקרב הנשים (לוח ד'29 בנספח).

השוואה לפי רפובליקות מסוימות (לוחות 4.9 ו-4.10) מראה שאחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים המועסקים היה גבוה ביותר ברספס"ר (בשנת 1989 - 63.8%), ואילו נמוך ביותר באוזבקיסטן, במולדביה ובארבייג'ין, במיוחד בקרב היהודים ההרריים (11.4%). מה שקשור לבעלי השכלה על-תיכונית מקצועית, אז אחוזם היה גבוה ביותר דווקא בקרב יהודי מולדביה (31.8%) ונמוך ביותר - בקרב יהודי רספס"ר (18.3%).

נתוני מפקדי האוכלוסין 1970 ואילך נותנים אפשרות להשוואה מדויקת יותר בין רמת השכלתם של היהודים המועסקים לבין מעמדם המקצועי (ראה לוח 4.11). אנו רואים שבשנת 1970 בקרב היהודים המועסקים אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית היה 58%, ואילו אחוז עובדי "הצווארון הלבן (קבוצות 1-5) - 62.5%, כלומר עדיין היה קיים "מחסור" בהשכלה לעומת התפקיד, אבל הפרש הסתכם רק ב-4.5% (לעומת כ-13% בשנת 1959). בקרב הגברים היהודים "מחסור" זה כמעט ונעלם (1.5%), ואילו בקרב היהודיות הוא היה 7.6%. כדאי אמנם לציין, שבקרב היהודים בשנת 1970 "מחסור" זה היה קטן יותר בהשוואה עם כלל המועסקים וגם עם רוב הלאומים של ברית המועצות, פרט לגרוזינים, שבקרבם היה "עודף" השכלה קטן (ראה לוח ד'31 בנספח).

בשנת 1979 המצב השתנה: אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים המועסקים הגיע כבר ל-68.4% ואילו אחוז בעלי תפקידים, שדרשו השכלה כזו - ל-65.4%, כלומר נוצר "עודף" השכלה ב-3% (עם זאת, בקרב הגברים "העודף" היה 6.6%, ואילו בקרב הנשים עדיין היה "מחסור" קטן - 1.2%). בשנת 1989 "העודף" השכלה בקרב היהודים המועסקים הגיע כבר ל-11.7% (77.4% בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לעומת 65.7% בעלי תפקידים מתאימים), עם זאת, בקרב הגברים היהודיים העודף הזה הגיע ל-15.1%, ובקרב היהודיות - ל-8% (ראה לוח 4.11). ראוי לציין, שלמרות שוני גם ברמת ההשכלה וגם בהרכבם המקצועי של היהודים ברפובליקות שונות, המגמות בהפרש בין המדדים האלה היו דומות בין יהודי רפובליקות שונות באותן השנים (ראה לוח ד'32 בנספח), אך שבקרב יהודי אוקראינה בשנת 1989 "עודף" השכלה (דהיינו, אחוז עובדים לא במקצועם) היה גבוה במקצת לעומת יהודי רספס"ר ובלרוסיה (14% לעומת 12% בהתאמה).

עם זאת, בהשוואה לכלל המועסקים וגם ללאומים אחרים של ברית המועצות "עודף" ההשכלה בקרב היהודים בשנות ה-80 היה קטן יותר (לוח ד' 31 בנספח). זאת אומרת, שהיהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית פחות עבדו במקצועות, שלא דרשו השכלה כזו, לעומת הלא-יהודים.

נעבור כעת לסוג מקורות נוסף על השכלת האוכלוסייה המועסקת - לדיווחי מפעלים ומוסדות על כוח האדם המקצועי [spetsialisty]. הנתונים הראשוניים מסוג זה, שיש לנו בחתך האתני מתייחסים לאוקראינה בשנת 1930 [ORT, No 9-10, 1932, tab.11, p.30-33]. לפי נתונים אלה, ברפובליקה עבדו 8,346 יהודים בתפקידים שדרשו השכלה מקצועית (גבוהה או תיכונית) [spetsialisty] (13.5% ממספרם הכללי). מהם היו בעלי השכלה גבוהה - 67% היהודים לעומת 43% מכלל העובדים בתפקידים האלה, תיכונית - 6% לעומת 11%, מקצועית לא-תיכונית - 15% לעומת 28%, וחסרי השכלה מקצועית ("פראקטיקים") - 12% לעומת 18% בהתאמה (ראה לוח ד' 33 בנספח).

חלקית הבדלים אלה נובעים מהרכב המקצועות השונה של היהודים וכלל העובדים בתפקידים הנ"ל, אבל יש הבדלים גם בקרב בעלי אותם המקצועות. לדוגמה, אם במוסדות המדע והמחקר ובמוסדות הלימוד רובם המכריע של העובדים (הן היהודים, הן הלא-יהודים) היו בעלי השכלה גבוהה, הרי שבקרב המהנדסים והקונסטרוקטורים - 80% ו-59% בהתאמה, בקרב הכלכלנים - 79% ו-66% בהתאמה, בקרב הטכנאים - 46% ו-20% בהתאמה. הפרשים היו גם בתפקידים ניהוליים (במיוחד בתחבורה - כמעט פי-2) ובמקצועות אחרים (לוח ד' 33 בנספח). אפשר לפרש את ההבדלים האלה, שהיהודים בממוצע היו משכילים יותר, אבל מצד שני - שבשביל תפיסת אותם התפקידים כבר אז מהיהודים (לפחות באוקראינה) נדרשה רמת השכלה גבוהה יותר בהשוואה ללא-יהודים. לדוגמה, ראינו שמחצית מהיהודים שעבדו כטכנאים, היו בעלי השכלה גבוהה (שתפקיד זה לא דרש אותה), ואילו בקרב כלל הטכנאים - רק 20%. בו בזמן בקרב היהודים הטכנאים רק רבע היו חסרי השכלה מתאימה ("פראקטיקים"), ואילו בקרב כלל הטכנאים - יותר משליש.

הנתונים הבאים בנושא זה נאספו בסוף שנת 1940 בשטח בריה"מ כולה רק לגבי בעלי השכלה גבוהה, המועסקים במשק הלאומי. הנתונים האלה פורסמו בחתך האתני, אבל לצערנו היהודים נכללו בתוך הלאומים "אחרים" (שלא היו להם רפובליקות הברית). האומדן שעשינו על סמך אחוז היהודים בתוך ה"אחרים" - בעלי השכלה גבוהה במפקד 1939, מראה שאז היו כ-152 אלף היהודים המועסקים - בעלי השכלה גבוהה או 16.8% ממספרם הכללי (לוח 4.12).

הנתונים כאלה הופיעו שוב משנת 1954 וכללו מאז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית [spetsialisty s vysshim i srednim spetsial'nym obrazovaniem], המועסקים במשק הלאומי. הנתונים האלה נאספו דרך דיווחי מחלקות כוח האדם במפעלים ובארגונים לפי חתכים שונים, כולל האתני ונאספו כל שנתיים-שלוש (בתחילת שנות ה-60 - אפילו כל שנה), בדרך כלל באמצע נובמבר - תחילת דצמבר.

כפי שרואים מלוח 4.12, עד שנת 1977 מספרם המוחלט של היהודים המועסקים בעלי השכלה גבוהה עלה, אבל בקצב משתנה. הוא גדל מהר ביותר בשנים 1954-1957 לאחר מותו של סטאלין (תוספת כ-17 אלף איש לשנה), אבל לאחר מכן התחיל להתמתן בהדרגה, עד שבשנים 1965-1966 התוספת הייתה רק 2.5 אלף לשנה - כנראה, עקב מדיניות העדפות ה"מעמדיות" (לפועלים, חיילים משוחררים, תושבי כפרים) בכניסה למוסדות להשכלה גבוהה בתחילת שנות ה-60, שנזכרו לעיל.

בשנים 1967-1970 קצב הגידול במספר היהודים המועסקים עם השכלה גבוהה עלה ל-7 אלף לשנה, אבל לאחר שנת 1970 שוב התחילה האטה בעקבות המדיניות ה"אנטי-ציונית" של השלטון הסובייטי, שהתבטאה גם בתחום השכלה גבוהה. אחרי שנת 1977 מספרם המוחלט של היהודים המועסקים עם השכלה גבוהה כבר התחיל לרדת. ירידה זו נמשכה גם בשנות ה-80 - לא רק עקב הגבלות (שלמעשה בוטלו מאמצע שנות ה-80), אלא גם עקב הסיבות הדמוגרפיות, כלומר, כניסה לשוק העבודה מספר קטן יותר של היהודים הצעירים - בוגרי מוסדות אקדמיים בהשוואה עם אלה שיצאו לגמלאות.

באשר לשיעור היהודים מכלל המועסקים בעלי השכלה גבוהה (לפי דיווחי המפעלים) - הרי שכל הזמן הוא היה בירידה. לדוגמה, משנת 1954 ל-1987 הוא ירד פי-4: מ-10.5% ל-2.3% בלבד.

תמונה דומה נתגלתה גם לגבי היהודים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית, אבל כאן מספרם המוחלט התייצב כבר בתחילת שנות ה-70, ומשנת 1975 התחיל לרדת. אחוזם מכלל המועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית ירד בשנים 1954-1987 מ-2.8% ל-0.8% בלבד (לוח 4.12).

כדאי לשים לב, שאחוז הנשים בקרב היהודים המועסקים - הן בעלי השכלה גבוהה, והן על-תיכונית מקצועית - משנת ה-60 ועד 1987 היה קטן יותר מאשר בקרב כלל המועסקים - בעלי השכלה כזו. זאת ועוד, מה שקשור לבעלי השכלה גבוהה - פער זה אפילו גדל בשנות ה-80 (לוח 4.12). אחד מההסברים לתופעה זו הוא דמוגרפי: מכיוון שנשים יצאו לגמלאות מוקדם יותר מגברים, והאוכלוסייה היהודית בממוצע הייתה מבוגרת יותר - צירוף גורמים אלה מקטין את אחוז הנשים בקרב היהודים. אבל יכולים להיות גם שני הסברים נוספים: אפליה כלפי היהודיות בקבלת השכלה ונטיית הגברים הלא-יהודים ללכת מוקדם לעבודה כדי לפרנס משפחותיהם. ייתכן גם, שיותר הגברים הלא-יהודים שירתו בצבא (הן כטוראים, והן כקצינים) ולא נכללו במספר המועסקים (אבל אין לנו נתונים על הרכבו האתני של הצבא, כדי לבדוק השערה זו).

חשוב לציין, שהמספרים המוחלטים של המועסקים בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (הן בקרב היהודים, והן בקרב האוכלוסייה הכללית) לפי דיווחי המפעלים היו קטנים יותר לעומת אלה לפי מפקדי האוכלוסין (השווה לוחות 4.12 ו-ד'28 בנספח), מכיוון שמחלקות כוח האדם דיווחו רק על אלה מבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, שעבדו במשרות המתאימות. מכך אפשר לאמוד, כמה מבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (בקרב היהודים וכלל המועסקים) עבדו בתפקידים לא בהתאם להשכלתם.

השוואה בין מספר המועסקים בעלי השכלה גבוהה לפי מפקדי האוכלוסין ולפי דיווחי המפעלים והמוסדות (בהתחשבות בהפרש בין המועדים) מראה, שבשנת 1970 13% מהיהודים המועסקים – בעלי השכלה גבוהה **לא עבדו ברמתם המקצועית**, ושיעור זה נשמר עד שנת 1989 (בעוד שבקרב כלל המועסקים – בעלי השכלה גבוהה הוא עלה באותו זמן מ-14% ל-23%). תופעה זו בלטה עוד יותר בקרב המועסקים עם השכלה על-תיכונית מקצועית: בשנת 1970 עבדו **לא** לפי השכלתם (בעיקר כפועלים) 16% מהיהודים - בוגרי "טכניקומים" והמכללות המקצועיות, ובשנת 1989 - 25%, ואילו בקרב כלל המועסקים עם השכלה כזו שיעור העובדים **לא במקצועם** גדל בשנים אלו מ-22% ל-40%.

זה מאמת את הממצא שקיבלנו כבר על סמך השוואה בין הנתונים על רמת ההשכלה והמעמד המקצועי לפי מפקדי האוכלוסין (ראה לעיל): למרות שגם בקרב היהודים היה אי-ניצול של הפוטנציאל ההשכלתי שלהם בעבודה (בעיקר בשנות ה-70 וה-80), אבל תופעה זו בקרבם הייתה **פחות נפוצה** מאשר ללא-יהודים.

ניסינו גם לבדוק לטובת אילו מהלאומים של ברית המועצות התרחשה הירידה בשיעור היהודים בקרב המועסקים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית (לוח ד' 34 בנספח). אנו רואים, שאחוז הרוסים וגם האוקראינים והבלרוסים בקרב המועסקים עם השכלה גבוהה בשנות ה-50 וה-60 נמצא בעלייה, אך לא כל-כך משמעותית, ומאמצע שנות ה-70 אחוז הרוסים אפילו התחיל לרדת (אחוז האוקראינים והבלרוסים נשאר ללא שינוי). עם זאת, בקרב בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית ירידה בשיעור הרוסים התחילה כבר מאמצע שנות ה-60. יש לשים לב גם בירידת אחוז הגרוזינים והארמנים אחרי שנת 1954 (רק מאמצע שנות ה-70 הוא התייבב). העלייה הזריזה ביותר (במיוחד לגבי בעלי השכלה גבוהה) נתגלתה בקרב הלאומים ה"מוסלמים" (אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טג'יקים וטורקמנים), וקצת פחות מהירה - בקרב לאומים "אחרים".

מניתוח המתאמים בין שיעור היהודים לבין שיעור שאר הלאומים של ברית המועצות בקרב המועסקים בעלי השכלה הגבוהה בשנים 1954-1987 מסתמן מתאם **שלילי** בין שיעור היהודים לזה של האוקראינים, הבלרוסים, המולדבים, הליטאים, הלאומים ה"מוסלמים" ו"אחרים", ומתאם חיובי עם שיעור הלטבים, האסטונים, הגרוזינים והארמנים (כלומר הלאומים "העירוניים"). בו בזמן **לא נמצא שום קשר** בין שיעורם של היהודים והרוסים. לגבי המועסקים בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית נתגלתה תמונה דומה, פרט לקשר החיובי בין שיעור היהודים לבין זה של הרוסים, וחוסר הקשר עם שיעור הארמנים (ראה לוח 6.3 בפרק 6).

המגמות לגבי שיעור היהודים בקרב מועסקים בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית [spetsialisty] ברפובליקות מסוימות היו דומות לאלו שנמצאו לגבי ברית המועצות כולה. לדוגמה, בבלרוסיה מספר המועסקים בעלי השכלה גבוהה בשנים 1960-1975 גדל בקרב היהודים ב-76% (מ-12.6 ל-22.2 אלף איש), בעוד שבקרב כלל המועסקים ברפובליקה הוא גדל פי-3 בתקופה זו. אחוז היהודים בקרב האקדמאים ירד מ-12% ל-7%, בעוד שאחוז הבלרוסים עלה במקצת: מ-60% ל-61%, הרוסים - מ-22% ל-25%,

האוקראינים - נשאר ללא שינוי (5%), ושאר הלאומים (בעיקר הפולנים) - עלה מ-1% ל-2%. אותה התמונה נתגלתה גם לגבי המועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית (לוח ד' 35 נספח). מגמת הירידה בשיעור היהודים בקרב המועסקים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית נתגלתה גם ברפובליקות אחרות (Altshuler, 1987, tab.6c, p.p.173-174).

סיכום הפרק

א. שיעורי התעסוקה בקרב היהודים בגיל העבודה, ובמיוחד בקרב היהודיות בשנת 1926 היו די נמוכים; עניין זה היה קשור לאחוז די קטן של מועסקים בחקלאות (שבה עבדו גם נשים, נערים ומבוגרים רבים), לדפוס המסורתי של האישה היהודיה כאם ועקרת הבית, וגם לרמת האבטלה גבוהה בקרב היהודים. חיסול האבטלה בשנות ה-30 ומשיכת הנשים לעבודה הגדילו את שיעורי התעסוקה בקרב היהודים. תהליך זה נמשך עד סוף שנות ה-50. על עליית שיעורי התעסוקה הכללית בקרב היהודים השפיעה גם השמדת ילדים וזקנים רבים בזמן השואה (לפיכך עלה אחוז גילאי העבודה בתוך האוכלוסייה היהודית). בשנות ה-60 בקרב הנשים היהודיות שיעורי התעסוקה המשיכו לעלות, ואילו בקרב הגברים – ירדו; זאת בעקבות עליית אחוז התלמידים והסטודנטים (גורם זה פעל גם בקרב היהודיות, אך קוֹזו על ידי משיכתן של עקרות בית לעבודה). משנות ה-70 התחילה ירידה מתמדת בשיעורי התעסוקה בקרב היהודים בשני המינים, בעיקר על חשבון הגידול במספר הסטודנטים בגילים הצעירים, ואילו בגילים המבוגרים הם גדלו. עם זאת, שיעורי התעסוקה בקרב הגברים היהודים היו בערך דומים בכל הרפובליקות, ואילו בקרב היהודיות הם היו נמוכים בהרבה ברפובליקות אסיאתיות, ובעיקר בקרב הלא-אשכנזיות.

ב. בשנת 1926 עבדו כארבעים אחוזים מהיהודים המועסקים בתעשייה (בעיקר ב"מלאכה"), כרבע - במסחר, ורק חלק קטן - ב"תחום החברתי" (בריאות, חינוך, תרבות, מדע ומינהל ממשלתי). בשנות ה-30 גדל אחוז היהודים שעבדו בתעשייה כבדה וב"תחום החברתי", וירד - ב"מלאכה", במסחר ובחקלאות. אחרי מלחמת העולם השנייה, ירד אחוז היהודים המועסקים בתעשייה ובמסחר, ואחוז המועסקים בחקלאות נעשה כמעט לאפסי. בו בזמן, עלה אחוז המועסקים בבריאות, בחינוך ובמיוחד, במדע, במחקר ובתכנון. מגמות אלו נמשכו גם בשנות ה-80. יחד עם זאת, ירד אחוז היהודים המועסקים במינהל הממשלתי ובארגונים המפלגתיים והציבוריים, שמצביע על מדיניות האפליה כלפי היהודים בתחומים האלה.

ג. למרות מספרם הזעיר של היהודים במנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנת 1926, הם היו חלק ניכר מהמנגנון הזה, בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה. בשנות ה-30 מספר היהודים באליטה השולטת ואחוזם מכלל היהודים המועסקים גדל באופן משמעותי. עם זאת, שיעור היהודים בקרב המנגנון השלטון היה נמוך יותר לעומת שיעורם בקרב המנהלים בדרגה הבינונית והאקדמאים "מן השורה". אחרי מלחמת העולם השנייה הורחקו היהודים מהמנגנון המפלגתי-ממשלתי, עד לתקופת ה"פרסטרויקה". עם זאת, יש לציין ששיעור היהודים בארגונים המפלגתיים היה נמוך משיעורם

בארגונים הממשלתיים. וזו נקודה חשובה, לאור תפקידה המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בחברה הסובייטית.

ד. מגמות דומות הסתמנו גם לגבי המנהלים היהודים בדרגה הבינונית, אלא שבשנים 1939-1959 הירידה במספרם לא הייתה כל-כך משמעותית, כמו במנגנון המפלגתי-ממשלתי ולא התרחשה בכל הענפים. בשנות ה-60 אחוז קבוצה זו בקרב היהודים נשאר ללא שינוי, ואילו בשנות ה-70 ירד, כנראה, עקב מסע התעמולה האנטי-ציוני בברית המועצות. הוא עלה שוב רק בתקופת "הפרסטרואיקה", אבל רק בענפי הייצור. כמו כן, כדאי לציין, ששיעור היהודים בקרב המנהלים נשאר קטן יותר, בהשוואה לאקדמאים "מן השורה" באותם ענפים (בקרב מנהלי מפעלים - לעומת מהנדסים, בקרב רופאים ראשיים - לעומת רופאים "מן השורה", בקרב מנהלי מוסדות חינוך - לעומת מורים "רגילים" וכו').

ה. אחוז עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה בשנות ה-20 היה זעיר מאוד בקרב היהודים, אבל כבר משנות ה-30 השתלבו היהודים במוסדות המדעיים השתלבות מסיבית, שנמשכה גם לאחר מלחמת העולם השנייה. בשנות שלטונו האחרונות של סטאלין חלה ירידה מסוימת במספר עובדי המדע והמחקר היהודים (בעיקר הצעירים, שטרם קיבלו תואר מדעי). אולם מאמצע שנות ה-50 חל גידול במספר עובדי המדע והמחקר היהודים והגיע לשיאו באמצע שנות ה-70. אחרי כן הוא התחיל לרדת (חלקית - עקב סיבות דמוגרפיות, וחלקית - עקב מדיניות השלטון), אבל אחוז עובדי מדע ומחקר בקרב היהודים המועסקים המשיך לגדול עד סוף שנות ה-80 (ואילו בקבוצות אחרות של האקדמאים היהודים מסוף שנות ה-70 הסתמנה התייצבות). כמו כן, שיעור בעלי התארים המדעיים ("דוקטור" ו"קנדידט") תמיד היה בקרב היהודים גבוה יותר, בהשוואה לכלל עובדי המדע והמחקר. יחד עם זאת, שיעור היהודים בקרב המרצים במוסדות להשכלה גבוהה היה קטן יותר בהשוואה לעובדי מכוני המחקר ומעבדות ולשכות הקונסטרוקטורים במפעלים. כמו כן, לפחות אחרי המלחמה, בקרב המדענים היהודים - בהשוואה לכלל המדענים - היה גבוה יותר חלק המועסקים במדעי הטבע והטכנולוגיה, ונמוך יותר - במדעי הרוח והחברה שהשפיע לרעה על שיעור הנשים היהודיות במדע.

ו. העובדים בשאר המקצועות האקדמיים באמצע שנות ה-20 היו חלק קטן יחסית בקרב היהודים המועסקים, והמקצועות הבולטים בקרבם היו רפואה והוראה. עם זאת, היהודים הסתכמו בחלק ניכר של העובדים האקדמאים, בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה. בשנות ה-30 מספר העובדים האקדמאים היהודים גדל יותר מפי-3 ואחוזם בכלל המועסקים הוכפל. במיוחד גדל מספר היהודים במקצועות "החדשים" לתקופה זו - מהנדסים ואדריכלים. בשנים 1939-1959 המשיך לגדול לא רק אחוזם, אלא גם מספרם המוחלט (למרות השואה) של העובדים האקדמאים היהודים (למעט כלכלנים ודומיהם - חלקית בגלל הרחקה מתחום זה, וחלקית - עקב שינוי בהגדרת תפקידם). אחרי שנת 1959 נמשך גידול באחוז היהודים בעלי מקצועות אלה (בעיקר, מהנדסים ואדריכלים), אולם בשנות ה-80 הסתמנה האטה בתהליך זה. ייתכן שהסיבות לכך הן התהליכים הדמוגרפיים והן מעברם של חלק מהיהודים ל"קואופרטיבים" ולעסקים פרטיים בתקופת "הפרסטרואיקה". יש לציין, שבחלק מהמקצועות האקדמיים, בעיקר במשפטים ובפיקוח הפיננסי, כבר משנות ה-60 התרחש

תהליך הרחקה מתמדת של היהודים. בכל זאת, העובדים האקדמאים (לא כולל מנהלים ועובדי מדע ומחקר) בשנות ה-80 נשארו הקבוצה הגדולה ביותר בקרב היהודים (כשליש מהמועסקים).

ז. מספר היהודים - בעלי המקצועות ברמה הבינונית בשנת 1926 גם היה די קטן (רובם היו מנהלי חשבונות ופקידי המסחר). בשנות ה-30 עקב התיעוש המואץ עלה מספרם ואחוזם של היהודים - בעלי מקצועות אלה (בייחוד הטכנאים). בשנים 1939-1959 מספר ואחוז הטכנאים, האחיות והחובשים היהודים גדל, ואילו מספר מנהלי החשבונות ופקידי המסחר ירד. מגמה זו נמשכה גם בשנות ה-60. משנות ה-70 מספרם ואחוזם של היהודים בעלי המקצועות ברמה בינונית נמצא בירידה מתמדת. במידה רבה קשורה עובדה זו לירידה ביוקרתם של המקצועות האלה. עם זאת, בחלק מהמקצועות (אחיות, עובדי תרבות לא-אקדמאים) אחוזם מכלל היהודים המועסקים גדל (אולי עקב קשיי קבלה למוסדות האקדמיים המקבילים, בעיקר בשביל הנשים היהודיות).

ח. בשנים 1926-1939 גדל מספר הפקידים הזוטרים, עובדי השירותים, וחלקית אף מספרם של הפועלים המקצועיים היהודים (אך אחוז האחרונים בקרב היהודים המועסקים ירד). אולם אחרי מלחמת העולם השנייה החלה ירידה מתמדת במספר היהודים בתחומים אלה ובאחוזם מכלל היהודים המועסקים. ייצוג יתר של היהודים היה במקצועות "המסורתיים", כגון: ספרים, צלמים, שענים, צורפים, סנדלרים, עובדי דפוס, אבל גם במקצועות אלה הוא הלך והצטמצם. במשך כל התקופה הסובייטית פחת גם מספר ואחוז היהודים המועסקים במכירות. באשר לפועלים בלתי-מקצועיים, הרי שמספרם ואחוזם בקרב היהודים, בדרך כלל, גם היו בירידה, אבל בתקופות מסוימות (בעיקר ב"תקופות המעבר", כגון, בשנות ה-30 וה-80) תהליך הירידה נבלם, משום שחלק מהיהודים לא מיד הסתגלו לתנאים החברתיים החדשים ונאלצו לעבוד בעבודות מזדמנות.

ט. כבר מתחילת התקופה הסובייטית היו הבדלים משמעותיים בהרכבם המקצועי בין יהודי רפובליקות שונות, שנשמרו בעצם עד שנות ה-80. בקרב יהודי רספס"ר נוצר אחוז גבוה יותר של המנהלים והאקדמאים (במיוחד עובדי המדע והמחקר), מאשר ברפובליקות אחרות. גם לגבי בעלי מקצועות ברמה בינונית ופקידי זוטרים עד שנת 1939 הפרש היה לטובת יהודי רספס"ר, אבל אחרי מלחמת העולם השנייה המצב התהפך. הפער עוד גדול יותר בהרכבם המקצועי היה בין היהודים האשכנזים לבין הלא-אשכנזים.

י. עד סוף שנות ה-50 הן בקרב היהודים, הן בקרב האוכלוסייה הכללית היה אופייני "מחסור" ברמת ההשכלה לעומת המעמד המקצועי (כלומר, תפקידים רבים, שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית נתפסו ע"י "הפראקטיקאים"), אבל בשנות ה-60 המצב השתנה ונוצר כבר "עודף" השכלה, שהלך וגדל. אבל בקרב היהודים "העודף" הזה היה קטן יותר לעומת כלל המועסקים, כלומר היהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית פחות עבדו בעבודות, שלא דרשו את השכלתם, בהשוואה ללא-יהודים.

ובכן, במשך התקופה הסובייטית חלו שינויים מהותיים בהרכבם החברתי-מקצועי של היהודים הסובייטים: ירד באופן דרסטי אחוז הפועלים ובעלי המלאכה וכן עובדי המכירות והשירותים ועלה במקביל אחוז המנהלים בדרגה הבינונית, העובדים האקדמאים ובמיוחד עובדי המדע והמחקר. באשר לבעלי המקצועות ברמה הבינונית, הרי שבהתחלה אחוזם בקרב היהודים גדל, אבל משנות ה-60 התחיל לרדת.

האינטנסיביות החזקה ביותר של השינויים במבנה התעסוקתי-מקצועי של היהודים הייתה בשנות ה-30 וכן בשנים 1959-1939 (במידה חלקית זה הוסבר בשינוי במבנה המקצועי של היהודים בעקבות השואה, אבל במידה ניכרת - גם במוביליות החברתית-מקצועית, שנמשכה גם לאחר המלחמה). בשנות ה-60 וה-70 גם התרחש שינוי במבנה התעסוקתי-מקצועי של היהודים, אך לא כל-כך מהר כמו בעשורים הקודמים. בשנות ה-80 הסתמנה האטה במוביליות של היהודים למוסדות השכלה גבוהה בשנות ה-70 (עקב המדיניות האנטי-ציונית), לגורמים הדמוגרפיים (צמצום בדור הצעיר של היהודים) וכן למעבר חלק מהיהודים האקדמאים למגזר העסקי (בעיקר בתחום השירותים) בתקופת ה"פרסטרויקה".

אולם יחד עם המגמה הכללית של המוביליות התעסוקתית כלפי מעלה בקרב היהודים הסובייטיים, התרחש גם תהליך הרחקתם מתפקידים מסוימים (בדרך כלל, מהאחראיים ומהיוקרתיים יותר). חשוב גם לציין את המוביליות "האופקית" של היהודים - בעיקר אחרי המלחמה, דהיינו מעברם מתחומים "היהודים" המסורתיים כמו רפואה, משפטים, כלכלה, הוראה - לתחומים מדעיים וטכנולוגיים.

לוח 4.1.

אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית בגיל 15 ומעלה לפי מין בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין)

נשים	גברים	סך הכול	
			היהודים:
23.4	72.9	46.0	a 1926
41.0	76.3	58.0	1939
48.8	78.4	61.8	1959
53.8	74.0	62.9	1970
53.1	72.3	61.9	1979
51.0	72.4	61.0	1989
			האוכלוסייה הכללית:
70.3	89.9	84.0	1926
58.6	87.9	72.2	1939
56.3	82.3	67.3	1959
61.6	76.5	68.2	1970
62.4	76.4	68.7	1979
60.3	76.2	67.5	1989
			"המקדם היהודי":
33	81	55	1926
70	87	80	1939
87	95	92	1959
87	97	92	1970
85	95	90	1979
85	95	90	1989

(a) אוקראינה, בלורוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

מקורות לחישוב:

היהודים:

Evrei v SSSR (1929), appendix II, p.p.68-69 - 1926

RGAE, Fund 1562, list 336, files 721, 1149 - 1939

Ibid., list 336, files 2871, 3009 - 1959

Ibid., list 336, files 4802, 5201 - 1970

Ibid., list 336, files 7239, 7465 - 1979

Vsesoiuznaia (1989), tab. 33c, 35b - 1989

האוכלוסייה הכללית:

Vsesoiuznaia (1926), vol.XVII,tab.IV - 1926

Vsesoiuznaia (1939), tab.5, 6, 32 - 1939

Itogi (1959), SSSR, tab.13; Itogi (1970), vol.VI, tab.2,18 - 1959

Itogi (1970), vol.II, tab.3; vol.VI, tab.2,18 - 1970

Yearbook of Labor Statistics,1995,tab.1 (USSR), p.50 - 1989,1979

לוח 4.2.

הרכב היהודים וכלל המועסקים לפי ענפים כלכליים בשנים 1926-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; לא כולל לא-יודעים; באחוזים)

1989	1979	1959 c	1939 b	1926 a	הענף הכלכלי
(781.8)	(994.0)	(1044.7)	(1330.1)	(756.3)	(אלפים)
100	100	100	100	100	היהודים - ס"ה
30.8	31.2	37.8	38.2	40.2	תעשייה
8.8	9.8	8.0	3.9	1.7	בנייה d
4.3	4.1	3.3		3.1	תחבורה
1.0	1.1	1.0	3.6 h	. . .	תקשורת
6.6	7.8	12.6	17.7	23.5	מסחר ומסעדות
4.9	4.7	4.0	2.9	4.6	שירותים ביתיים e
11.3	10.6	4.9			מדע ומחקר
11.8	11.1	10.4	10.5 i	14.9 g	חינוך
3.4	2.9	1.5			תרבות ואמנות
10.3	9.5	9.8	7.4		בריאות וספורט
4.9	6.3	5.5	8.0		מינהל ממשלתי f
1.0	מידע ומחשוב
1.0	0.9	1.3	7.7	12.0	חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	סך הכול
30.4	31.1	24.6	19.8	7.9	תעשייה
8.5	9.0	6.7	4.3	0.7	בנייה d
7.0	6.5	6.6		2.9	תחבורה
1.2	1.3	0.8	4.6 h	. . .	תקשורת
7.5	7.2	5.4	5.0	2.3	מסחר ומסעדות
3.3	2.8	1.5	1.1	2.3	שירותים ביתיים e
3.2	3.1	1.6			מדע ומחקר
8.2	6.8	4.5	4.2 i	3.0 g	חינוך
1.3	1.1	0.7			תרבות ואמנות
5.3	4.4	3.5	2.2		בריאות וספורט
5.2	5.2	3.5	3.3		מינהל ממשלתי f
0.3	מידע ומחשוב
18.6	21.7	40.6	55.4	81.0	חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	"המקדם היהודי"
101	100	154	193	507	תעשייה
103	109	119	92	237	בנייה d
61	63	50	78 h	110	תחבורה
81	90	119		. . .	תקשורת
88	108	234	353	1038	מסחר ומסעדות
149	171	266	268	205	שירותים ביתיים e
358	347	307			מדע ומחקר
145	163	230	250 i	499 g	חינוך
265	268	217			תרבות ואמנות
195	216	279	338		בריאות וספורט
93	121	156	239		מינהל ממשלתי f
309	מידע ומחשוב
5	4	3	14	15	חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(b) רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה, גרוזיה ואזרבייג'ן

(c) רק יהודים אשכנזים (רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה, מולדביה, ליטא, לטביה, אסטוניה, גרוזיה ואזרבייג'ן)

(d) כולל מכונים לתכנון ואדריכלות

(e) אחזקת מבנים, תיקוני מוצרים ביתיים, בגדים, נעליים, שעונים, ספרות וכו'

(f) כולל ארגונים מפלגתיים וציבוריים וכן כספים וביטוח ממלכתי

(g) מינהל מפלגתי-ממשלתי ומקצועות חופשיים, כולל מדע ומחקר, בריאות, חינוך ותרבות

(h) בשנת 1939 הנתון של תחבורה ותקשורת הוצג ביחד

(i) בשנת 1939 הנתון של מדע ומחקר, חינוך תרבות ואמנות הוצג ביחד

מקורות לחישוב :

1926 - Evrei v SSSR (1929), appendix 2, p.18

1939 - Altshuler (1998), tab.G.1; RGAE, Fund 1562, list 336, file 901-

1979-1959 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 901, 1935-1950, 7456 -

1989 - Vsesoiuznaia (1989), table 35b -

לוח 4.3.

הרכבם המקצועי של היהודים וכלל המועסקים בשנים 1926-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	קבוצות מקצועיות
100	100	100	100 b	100	100 a	היהודים - סך הכול
0.5	0.5	0.5	0.6	1.5	0.4	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
10.0	9.1	10.1	10.1	8.8	2.5	2. מנהלים בדרגה בינונית
6.4	5.7	4.5	2.7	1.3	0.2	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
33.8	34.0	29.1	24.6	16.2	8.0	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
14.9	16.2	18.3	18.8	16.8	6.4	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
5.7	5.9	7.3	8.5	9.8	6.7	6. פקידים זוטרים
5.2	5.8	6.5	7.4	10.5	19.2	7. עובדי מכירות ושירותים
17.8	18.0	18.6	21.7	21.5	34.5	8. פועלים מקצועיים
5.3	4.7	4.7	5.1	10.6	10.7	9. פועלים בלתי-מקצועיים
0.3	0.3	0.4	0.6	3.0	11.4	10. עובדי חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	100	כלל המועסקים - ס"ה
0.5	0.5	0.4	0.4	0.5	0.1	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
3.6	2.9	2.7	2.1	1.9	0.3	2. מנהלים בדרגה בינונית
1.0	0.8	0.7	0.3	0.1	0.0	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
10.9	9.2	7.7	4.6	3.3	0.8	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
12.0	11.1	10.2	7.0	4.8	0.8	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
5.8	5.4	5.4	4.6	5.1	0.9	6. פקידים זוטרים
5.9	5.8	5.3	3.8	3.7	1.1	7. עובדי מכירות ושירותים
36.6	37.3	35.6	29.8	18.7	5.6	8. פועלים מקצועיים
12.2	11.1	11.8	12.4	16.1	4.0	9. פועלים בלתי-מקצועיים
11.5	15.8	20.3	35.0	45.6	86.4	10. עובדי חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	100	"המקדם היהודי" :
89	112	130	165	277	418	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
276	308	376	476	464	721	2. מנהלים בדרגה בינונית
658	697	685	838	886	1026	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
310	368	378	534	484	1024	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
124	146	180	269	349	785	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
98	108	136	184	192	740	6. פקידים זוטרים
88	100	124	195	280	1771	7. עובדי מכירות ושירותים
49	48	52	73	115	613	8. פועלים מקצועיים
44	42	40	41	66	266	9. פועלים בלתי-מקצועיים
2	2	2	2	7	13	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

1926:

(האוכלוסייה הכללית) Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, tab. IV

(היהודים) Ibid., vol. XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV

(האזורים שצוינו בסעיף a)

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149, 2871, 4802, 7465 - 1979-1939

Vsesoiuznaia (1989), tables 36b, 36ba - 1989

לוח 4.3A.

הרכבם המקצועי של היהודים וכלל המועסקים (ללא חקלאות) בשנים 1926-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	
100	100	100	100 b	100	100 a	היהודים - סך הכול
0.5	0.5	0.5	0.7	1.5	0.5	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
10.1	9.1	10.1	10.1	9.1	2.8	2. מנהלים בדרגה בינונית
6.4	5.7	4.5	2.7	1.3	0.2	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
33.9	34.0	29.2	24.7	16.7	9.1	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
14.9	16.2	18.4	19.0	17.4	7.2	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
5.7	5.9	7.3	8.5	10.2	7.6	6. פקידים זוטרים
5.2	5.8	6.6	7.4	10.8	21.7	7. עובדי מכירות ושירותים
17.9	18.1	18.7	21.8	22.2	38.8	8. פועלים מקצועיים
5.4	4.7	4.7	5.1	10.9	12.1	9. פועלים בלתי-מקצועיים
100	100	100	100	100	100	כלל המועסקים - ס"ה
0.6	0.6	0.5	0.6	1.0	0.7	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
4.1	3.5	3.4	3.5	3.5	2.5	2. מנהלים בדרגה בינונית
1.1	1.0	0.8	0.5	0.3	0.1	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
12.3	11.0	9.6	7.2	6.1	5.7	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
13.6	13.2	12.8	11.0	8.9	6.0	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
6.5	6.5	6.7	6.9	9.4	6.6	6. פקידים זוטרים
6.6	6.9	6.6	5.7	6.9	7.9	7. עובדי מכירות ושירותים
41.3	44.3	44.7	46.4	34.4	41.0	8. פועלים מקצועיים
13.7	13.2	14.8	18.3	29.5	29.4	9. פועלים בלתי-מקצועיים
100	100	100	100	100	100	"המקדם היהודי" :
79	94	104	107	156	65	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
245	260	299	292	260	112	2. מנהלים בדרגה בינונית
586	582	547	558	501	155	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
275	310	304	345	271	159	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
110	123	143	172	196	121	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
87	91	109	124	108	114	6. פקידים זוטרים
78	84	100	130	157	275	7. עובדי מכירות ושירותים
43	41	42	47	65	95	8. פועלים מקצועיים
39	35	32	28	37	41	9. פועלים בלתי-מקצועיים

אוקראינה, בלורוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(a)

(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב – ראה לוח 4.3.

לוח 4.4.

שיעור המנהלים (קבוצות 2,1) במספרם הכללי של עובדי "הצווארון הלבן" (קבוצות 5-1) – היהודים וכלל המועסקים בשנים 1926-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	
			b		a	
16.0	14.7	17.0	18.9	23.1	16.7	מנהלים - יהודים
0.7	0.8	0.9	1.1	3.4	2.5	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
15.3	13.8	16.1	17.7	19.8	14.3	2. מנהלים בדרגה בינונית
14.9	13.9	14.3	17.9	22.7	21.6	כלל מנהלים
2.0	1.9	1.9	2.7	5.0	4.9	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
13.0	12.0	12.4	15.2	17.7	16.7	2. מנהלים בדרגה בינונית
107	105	119	105	102	77	"המקדם היהודי":
38	42	45	43	67	50	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
118	116	130	116	112	86	2. מנהלים בדרגה בינונית

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב - ראה לוח 4.3.

מספרים מוחלטים - ראה לוח ד'9 בספח.

לוח 4.5.

מספרים המוחלט ואחוזם של היהודים בקרב עובדי המדע והמחקר ומרצים בשנים 1926-1987 לפי התארים המדעיים (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

אחוז היהודים מכלל העובדים				מספרים מוחלטים - אלפים				שנים
ללא תואר	קנדיט	דוקטור	סה"כ	ללא תואר	קנדיט	דוקטור	סה"כ	
.	9.4	1.3	a, b 1926
.	13.6	2.5	1927
.	13.8	3.1	1929
.	17.6	10.0	1936
.	14.8	16.5	a 1939
15.9	22.9	22.9	18.0	16.0	8.4	1.8	26.2	1947
12.9	20.3	21.8	15.5	14.1	9.3	1.8	25.1	1950
8.3	14.9	18.3	11.0	11.3	11.6	1.7	24.6	1955
8.0	13.7	18.4	10.2	14.8	12.3	1.9	29.0	1958
.	9.9	30.6	1959
7.8	12.7	18.0	9.5	19.1	12.5	2.0	33.5	1960
7.4	12.3	17.8	9.0	21.5	12.7	2.0	36.2	1961
.	8.5	48.0	1963
.	8.3	50.9	1964
6.9	11.1	17.5	8.0	35.7	14.9	2.6	53.2	1965
6.8	10.7	17.1	7.9	37.0	16.3	2.8	56.1	1966
.	7.7	59.0	1967
6.3	10.0	16.4	7.4	39.1	18.7	3.3	61.1	1968
6.1	9.7	15.9	7.2	40.2	20.0	3.5	63.7	1969
5.9	9.4	15.4	6.9	39.8	21.0	3.6	64.4	1970
5.6	9.4	14.9	6.7	41.9	21.0	3.9	66.8	1971
5.0	8.2	14.0	6.1	39.7	23.8	4.2	67.7	1973
4.6	7.7	13.0	5.7	40.1	25.1	4.2	69.4	1975
4.3	7.2	12.2	5.3	37.6	25.7	4.4	67.7	1977
3.8	6.6	11.3	4.8	35.4	25.2	4.2	64.8	1979
3.4	6.1	10.7	4.4	32.8	25.8	4.2	62.8	1982
2.9	5.2	9.7	3.8	28.6	25.2	4.6	58.4	1987

(a) לפי מפקדי האוכלוסין

(b) אוקראינה, בלורוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

מקורות לחישוב :

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926

(האזורים שצוינו בסעיף b)

Halevy (1976), tab. XII, p. 99 - 1927

Nauchnye uchrezhdeniya i nauchnye rabotniki v SSSR (1930) - 1929

RGAE, Fund 1562, list 17, f. 667, 753; list 336, f. 1149 - 1939-1936

Ibid., list 17, f. 1303, 1977, 2746, 3227; list 329, f. 4447, 4451 - 1958-1947

Narodnoe khoz. SSSR v 1962 godu, p. 584 - 1959

RGAE, Fund 1562, list 17, file 3476, list 337, file 2588 - 1961-1960

Narodnoe khoz. SSSR v 1964 godu, p. 701 - 1964-1963

RGAE, Fund 1562, list 44, file 2962, list 45, file 2615 - 1966-1965

Narodnoe khoz. SSSR v 1968 godu, p. 697 - 1967

RGAE, Fund 1562, list 45, file 9936, list 46, file 1778 - 1969-1968

Ibid., list 47, f. 1634, list 48, f. 1499, list 50, f. 1943; list 56, f. 2123 - 1975-1970

RGAE, Fund 1562, list 59, f. 2240; list 62, f. 1857 - 1979-1977

Nauchno-tekhnicheskii progress v SSSR (1990), p. p. 25-27 - 1987-1982

לוח 4.6.

אחוזם של עובדי מדע ומחקר ומרצים בקרב מועסקים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1955-1987 לפי הקבוצות האתניות (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

שנים	סה"כ	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים	גרזינים וארמנים	לאומים מוסלמים	לאומים אחרים
1955	9.8	10.8	11.0	6.8	11.7	8.9	7.6	6.8
1958	9.3	10.7	10.3	6.3	10.2	9.1	7.7	6.7
1959	9.4	10.9	10.4	6.3	10.0	9.4	7.9	6.7
1960	10.0	11.5	11.1	6.8	10.3	10.0	8.3	7.0
1961	10.6	11.9	11.8	7.2	10.7	10.6	8.6	7.5
1963	13.2	15.2	14.8	9.3	12.7	12.5	9.8	8.9
1964	13.5	15.8	15.1	9.7	13.1	12.6	9.7	9.0
1965	13.6	16.3	15.3	9.7	13.1	12.5	9.5	9.2
1966	13.6	17.1	15.2	9.6	13.0	13.0	10.0	9.5
1967	13.7	17.6	15.3	9.6	13.1	12.8	9.9	9.4
1968	13.6	17.8	15.2	9.7	13.0	13.0	10.2	9.2
1969	13.7	18.2	15.3	9.8	13.0	13.5	9.9	9.1
1970	13.5	18.0	15.2	9.6	12.9	13.9	9.6	9.0
1971	13.6	18.4	15.4	9.6	12.9	14.1	9.3	8.9
1973	13.2	18.1	15.0	9.4	12.6	13.8	8.6	8.4
1975	12.9	18.0	14.7	9.5	12.4	13.2	8.0	8.1
1977	12.1	17.5	13.9	9.0	11.1	12.1	7.4	7.7
1979	11.6	17.0	13.3	8.7	10.4	11.7	6.8	7.3
1982	11.0	16.8	12.8	8.3	9.5	11.3	6.0	6.5
1987	9.8	16.2	11.7	7.6	7.9	9.6	4.8	5.6

(a) ליטאים, לטבים ואסטונים

(b) אזורים, אוזבקים, קזכים, קירגיזים, טגיקים, טורקמנים

מקורות לחישוב:

לוח עובדי מדע ומחקר ומרצים - ראה 4.5.

מועסקים בעלי השכלה גבוהה - ראה לוח 4.12 (להלן)

לוח 4.7.

אחוז הנשים בקרב היהודים וכלל המועסקים לפי קבוצות מקצועיות בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959 b	1939	1926 a	
44.7	46.8	46.9	44.1	36.7	27.6	היהודים - סך הכול
28.4	27.3	22.1	20.1	18.4	16.0	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
18.1	19.0	17.3	15.1	11.6	9.7	2. מנהלים בדרגה בינונית
30.9	32.9	33.3	34.4	38.4	25.3	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
57.4	57.0	57.7	59.1	48.9	40.5	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
56.2	58.1	57.6	51.3	40.8	19.6	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
57.5	62.4	63.1	57.3	59.3	38.6	6. פקידים זוטרים
61.3	62.0	59.2	50.7	38.4	25.7	7. עובדי מכירות ושירותים
20.4	23.9	26.2	26.9	25.2	20.8	8. פועלים מקצועיים
49.0	53.1	55.7	49.5	33.1	27.0	9. פועלים בלתי-מקצועיים
29.8	41.6	37.2	37.2	42.3	45.3	10. עובדי חקלאות ויעור
47.9	49.7	49.8	48.8	43.3	47.5	כלל המועסקים - ס"ה
43.7	38.4	31.3	25.6	12.2	7.0	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
35.2	36.9	30.2	23.7	10.8	8.3	2. מנהלים בדרגה בינונית
42.0	42.0	41.2	38.0	31.3	20.5	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
65.5	62.5	61.2	62.6	43.7	39.3	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
73.5	68.9	64.5	71.2	34.5	18.3	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
58.4	60.8	61.0	50.9	35.1	33.6	6. פקידים זוטרים
84.6	85.1	81.4	69.6	41.6	26.3	7. עובדי מכירות ושירותים
25.1	28.1	29.0	27.6	22.7	17.6	8. פועלים מקצועיים
62.2	68.6	69.2	57.9	40.1	46.0	9. פועלים בלתי-מקצועיים
43.4	51.6	54.7	57.2	56.6	51.6	10. עובדי חקלאות ויעור
93	94	94	91	85	58	"המקדם היהודי" :
65	71	71	79	151	227	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
51	52	57	64	107	117	2. מנהלים בדרגה בינונית
74	78	81	91	123	123	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
88	91	94	94	112	103	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
76	84	89	72	118	107	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
98	103	103	113	169	115	6. פקידים זוטרים
72	73	73	73	92	98	7. עובדי מכירות ושירותים
81	85	90	97	111	118	8. פועלים מקצועיים
79	78	80	86	83	59	9. פועלים בלתי-מקצועיים
69	81	68	65	75	88	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב – ראה לוח 4.3.

לוח 4.8.

התפלגות האוכלוסייה המועסקת (היהודית, הכללית והעירונית) לפי רמת השכלה בשנים 1970-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	
							היהודים:
11.3	8.8	13.9	19.2	18.8	4.0	35.2	1970
12.2	4.6	9.1	18.0	21.0	2.5	44.9	1979
12.8	1.9	5.4	15.3	24.0	2.1	51.3	1989
							האוכלוסייה הכללית:
7.4	34.7	31.1	15.9	10.5	1.3	6.5	1970
8.8	19.5	26.2	27.6	15.6	1.1	10.0	1979
10.2	8.3	15.7	37.1	23.3	1.3	14.3	1989
							האוכלוסייה העירונית:
8.2	25.2	31.9	19.2	13.1	1.6	9.0	1970
9.5	13.7	24.5	29.1	18.3	1.4	13.0	1979
10.7	5.6	14.0	34.0	27.3	1.6	17.5	1989
							"המקדם היהודי":
							א) לעומת האוכלוסייה הכללית:
153	25	45	121	179	311	541	1970
138	23	35	65	135	225	449	1979
125	23	34	41	103	159	360	1989
							ב) לעומת האוכלוסייה העירונית:
138	35	44	100	144	253	391	1970
129	33	37	62	115	177	345	1979
120	34	39	45	88	131	293	1989

a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתיים - כ-0.

מקורות לחישוב:

- 1970 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 5493
 - 1979 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 7240
 - 1989 - Vsesoiuznaia (1989), tab.33c-1 (no published)
- מספרים מוחלטים של היהודים - ראה לוח ד'28 בנספח.

לוח 4.9.

אחוז היהודים המועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות (לפי מפקדי האוכלוסין)

רפובליקות	שיעור הגידול :			1989	1979	1970
	1970-1989	1979-1989	1970-1979			
בריה"מ-סה"כ	128	114	112	24.0	21.0	18.8
רספס"ר	106	105	101	18.3	17.5	17.3
אוקראינה	138	118	117	29.7	25.0	21.4
בלרוסיה	129	111	116	27.0	24.3	20.9
מולדביה	197	125	158	31.8	25.5	16.1
ליטא	171	22.8	. . .	13.3
לטביה	122	104	117	19.4	18.6	15.9
גרוזיה	202	145	139	19.8	13.7	9.8
אשכנזים	186	18.6	. . .	10.0
גרוזיניים	235	20.8	. . .	8.8
אזרבייג'ן	149	130	115	20.6	15.9	13.8
אשכנזים	142	20.8	. . .	14.7
הרריים	190	19.2	. . .	10.1
אוזבקיסטן	151	135	112	25.0	18.5	16.6
אשכנזים	23.5
בוכרים	29.0

מקורות לחישוב :

RGAE, Fund 1562, list 336, f.5493-5494, 5497-5501 - 1970
 Ibid., list 336, f.7240-7241, 7245-7247, 7250, 7251, 7253, 7254 - 1979
 :1989

Itogi (1989), vol.VII, part 5, tab. 94-96 : (רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה)
 Vsesoiuznaia (1989), tab.33c-1 (no published) : (בריה"מ ושאר הרפובליקות)

מספרם המוחלט של היהודים המועסקים לפי רפובליקות - ראה לוח ד'30 בנספח.

לוח 4.10.

אחוז היהודים המועסקים - בעלי השכלה גבוהה בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות
(לפי מפקדי האוכלוסין)

שיעור הגידול:			1989	1979	1970	רפובליקות
1970-1989	1979-1989	1970-1979				
146	114	128	51.3	44.9	35.2	בריה"מ-סה"כ
136	113	121	63.8	56.7	46.8	רספס"ר
160	118	136	45.2	38.4	28.3	אוקראינה
170	124	137	41.9	33.8	24.6	בלרוסיה
209	127	164	38.4	30.2	18.4	מולדביה
184	47.2	. . .	25.7	ליטא
177	119	148	50.4	42.3	28.5	לטביה
219	131	168	46.3	35.4	21.1	גרוזיה
236	51.4	. . .	21.8	אשכנזים
238	41.8	. . .	17.6	גרוזיניים
118	109	109	38.5	35.4	32.5	אזרבייג'ן
110	42.5	. . .	38.5	אשכנזים
200	11.4	. . .	5.7	הרריים
145	111	131	38.6	34.8	26.6	אוזבקיסטן
.	45.0	אשכנזים
.	22.0	בוכרים

מקורות לחישוב - ראה לוח 4.9.

מספרם המוחלט של היהודים המועסקים לפי רפובליקות - ראה לוח ד'30 בנספח.

לוח 4.11.

יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב היהודים המועסקים לפי מין בשנים 1959-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין)

בעלי השכלה גבוהה a ועל-תיכונית מקצועית	עובדי "הצווארון הלבן" b	אינדקס התאמה (אחוזים)	"מחסור" / "עודף" השכלה -/+	סך הכול
44.0 d	56.7	78	-12.7	c 1959
58.0	62.5	93	-4.5	1970
68.4	65.4	105	3.0	1979
77.4	65.7	118	11.7	1989
גברים:				
48.3 d	53.3	91	-5.0	c 1959
58.0	59.7	97	-1.7	1970
68.2	61.6	111	6.6	1979
76.1	61.0	125	15.1	1989
נשים:				
40.7 d	61.0	67	-20.3	c 1959
58.1	65.7	88	-7.6	1970
68.5	69.7	98	-1.2	1979
79.4	71.4	111	8.0	1989

(a) כולל השכלה גבוהה לא-מלאה

(b) קבוצות 1-5 בחלוקתנו המקצועית (בלי פקידים זוטרים)

(c) היהודים האשכנזים בלבד

(d) אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בגיל 20-59

מקורות לחישוב:

1959-1979 - RGAE, Fund1562, list 336, f.2871, 3075, 4802, 5493, 7240, 7465
 1989 - Vsesoiuznaia (1989), tables 33c, 36b, 36ba

לוח 4.12.

היהודים המועסקים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים") בשנים 1940-1987 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

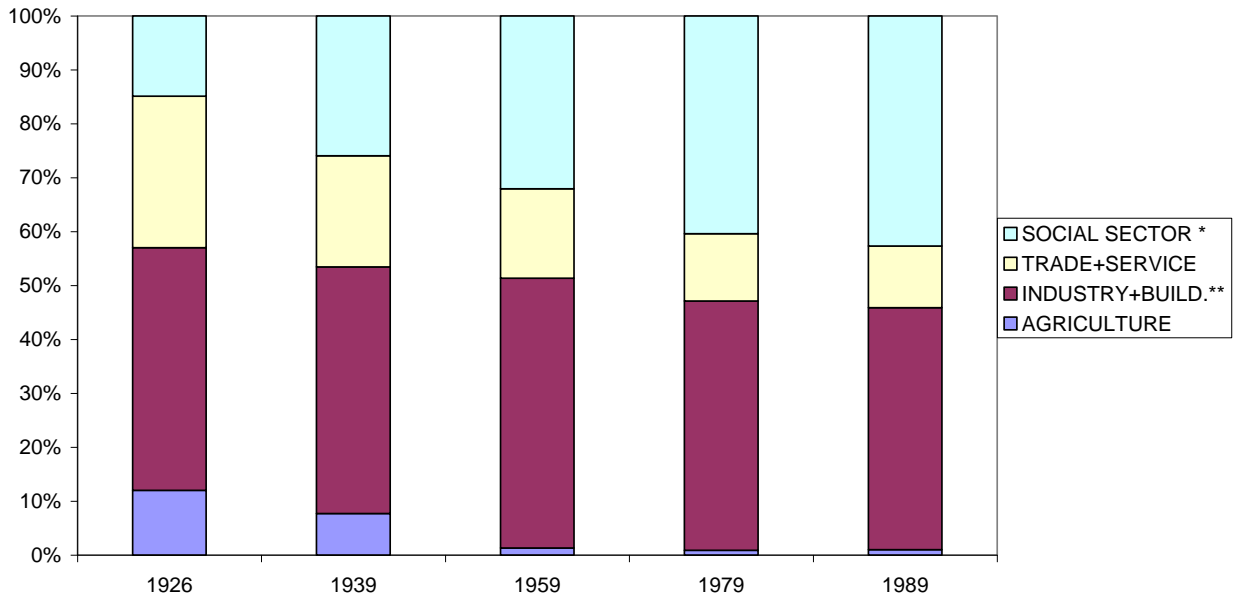
בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית		בעלי השכלה גבוהה				שנים
אחוז נשים בקרב:	מספר אחוז	אחוז נשים בקרב:	מספר אחוז	מספר אחוז	מספר אחוז	
היהודים כלל האוכל'	מוחלט - אלפים מסה"כ	היהודים כלל האוכל'	מוחלט - אלפים מסה"כ	היהודים כלל האוכל'	מוחלט - אלפים מסה"כ	
.	16.8	152.3	a 1940
.	2.8 74.8	10.5	210.3	a 1954
.	2.7 108.0	9.3	260.9	1957
.	8.6	277.0	1959
63.5 54.5	2.6 136.4	52.6 48.8	8.2 290.7	8.2	290.7	1960
63.0 54.6	2.6 143.1	52.7 48.8	8.0 304.4	8.0	304.4	1961
63.0 54.4	2.5 146.8	52.7 48.9	7.7 310.6	7.7	310.6	1962
62.9 54.5	2.4 159.7	52.6 48.4	7.1 322.7	7.1	322.7	1964
62.7 54.5	2.2 169.3	52.0 47.9	6.3 327.8	6.3	327.8	1966
62.8 54.6	2.0 177.8	51.7 47.4	5.7 342.8	5.7	342.8	1968
63.4 54.7	1.8 181.8	52.1 47.4	5.2 356.8	5.2	356.8	1970
63.5 55.2	1.5 180.1	52.4 46.9	4.5 374.8	4.5	374.8	1973
63.4 56.4	1.4 180.7	52.4 47.0	4.1 385.0	4.1	385.0	1975
63.6 56.4	1.2 177.6	52.4 46.5	3.7 388.7	3.7	388.7	1977
63.8 55.7	1.0 171.0	53.1 46.2	3.1 378.4	3.1	378.4	1980
65.2 55.4	0.8 154.8	54.5 45.4	2.3 360.4	2.3	360.4	1987

(a) אומדן על סמך סה"כ ולאומים אחרים (הנתונים לגבי היהודים לא פורסמו)

מקורות לחישוב :

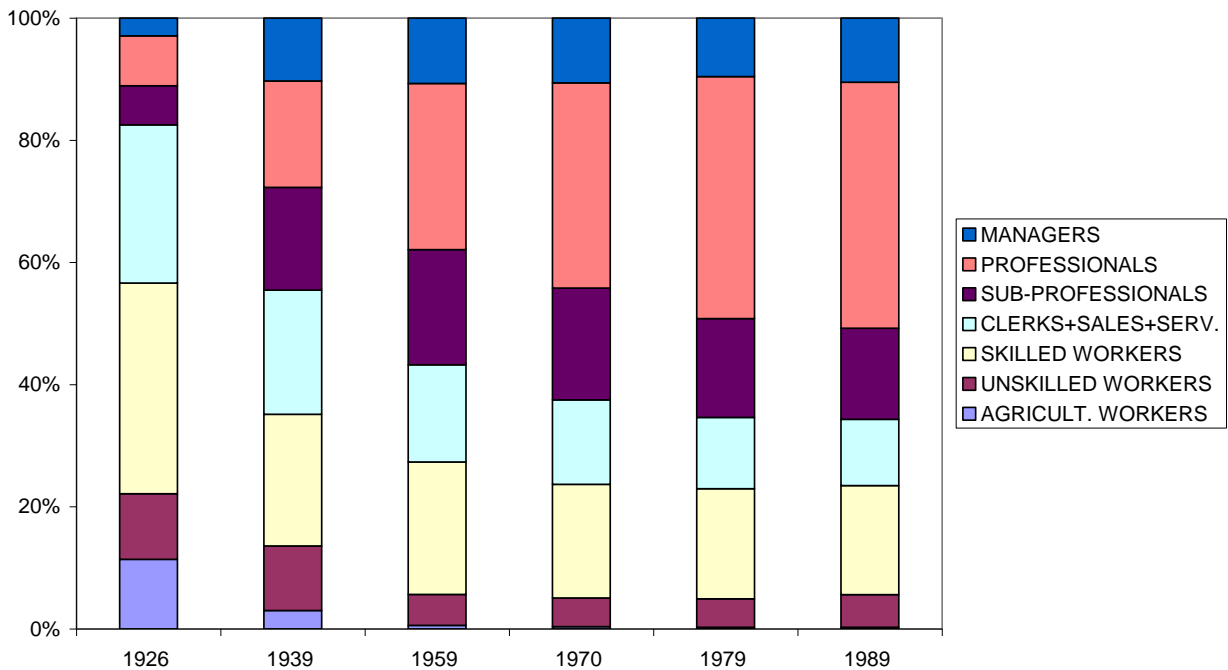
- Vysshee (1961), p.69 - 1940
- Dostizheniia (1957), p.261 - 1954
- Narodnoe khoz. (1964) , p.582 - 1957
- Altshuler (1987), t. 6.9, p.154 - 1959
- Vysshee (1960), p.p.49,67 - 1960
- RGAE, Fund 1562, list 337, file 2950 - 1961
- Ibid., list 337, file 6339 - 1962
- Narodnoe khoz. (1964), p.582 - 1964
- RGAE, Fund 1562, list 45, file 3225 - 1966
- Ibid., list 45, file 10421 - 1968
- Ibid., list 47, file 1885 - 1970
- Ibid., list 55, file 2217 - 1973
- Ibid., list 56, file 2420 - 1975
- Ibid., list 59, file 2536 - 1977
- Ibid., list 63, file 2576 - 1980
- Ibid., list 70, file 4876 - 1987

Pic.4.1. EMPLOYED JEWS BY ECONOMIC BRANCHES (%), 1926-1989

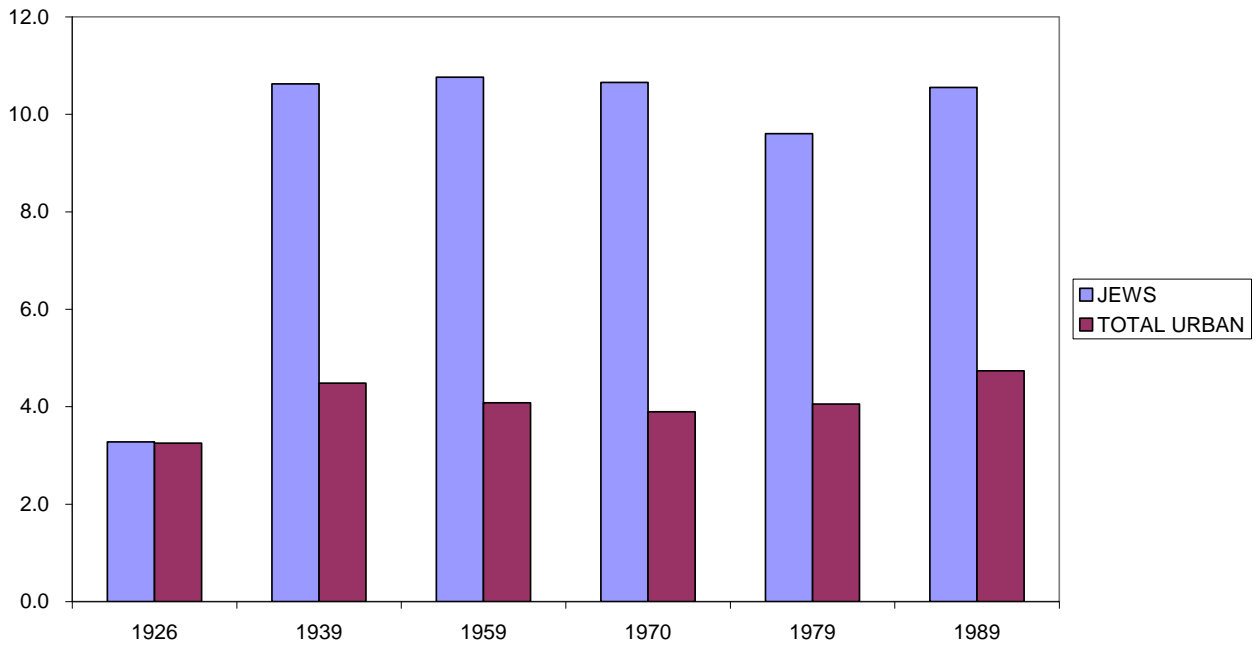

*) Social Sector include party-government apparatus, science, education, culture, health and social welfare
 **) including transportation and communications

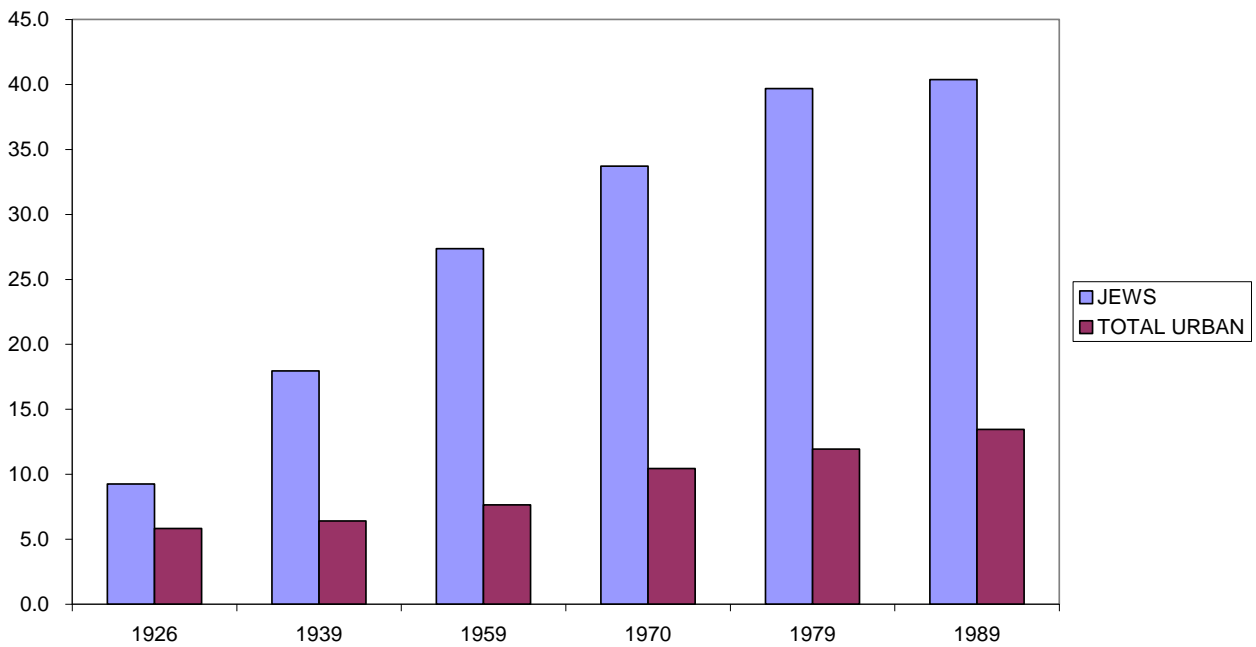
Pic.4.2. SOCIO-PROFESSIONAL STRUCTURE OF EMPLOYED JEWS (%), 1926-1989

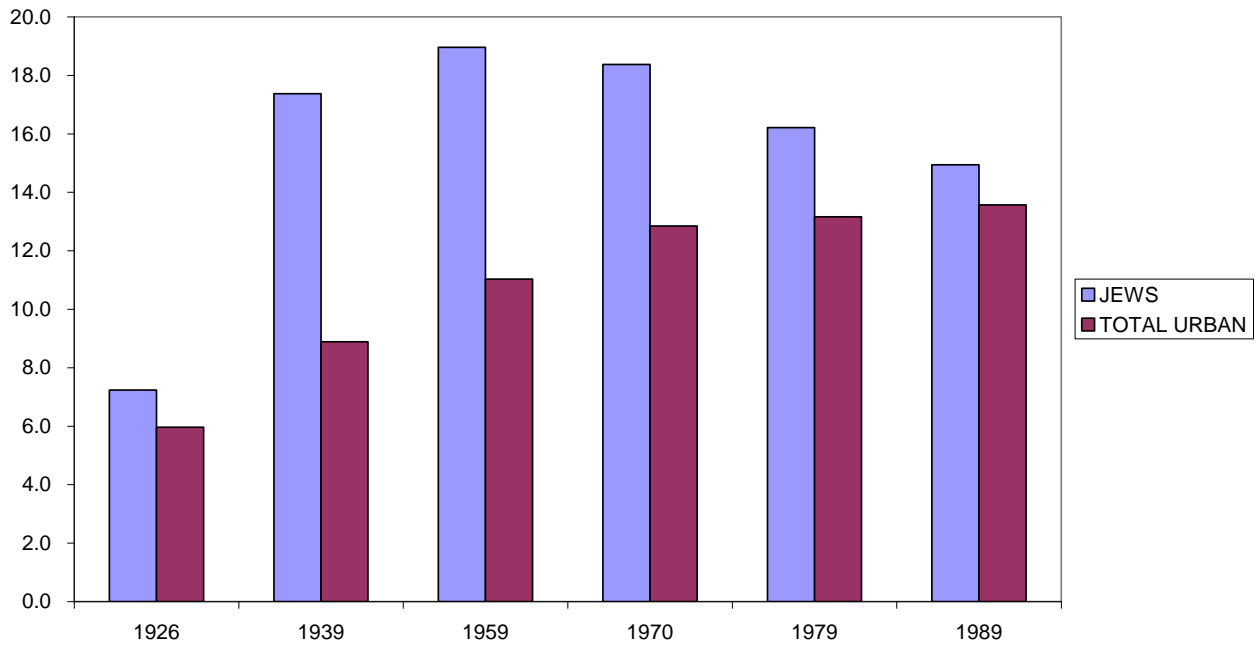
**Pic.4.2A. PERCENTAGE OF MANAGERS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED
(INCLUDING PARTY-GOVERNMENT APPARATUS), 1926-1989**

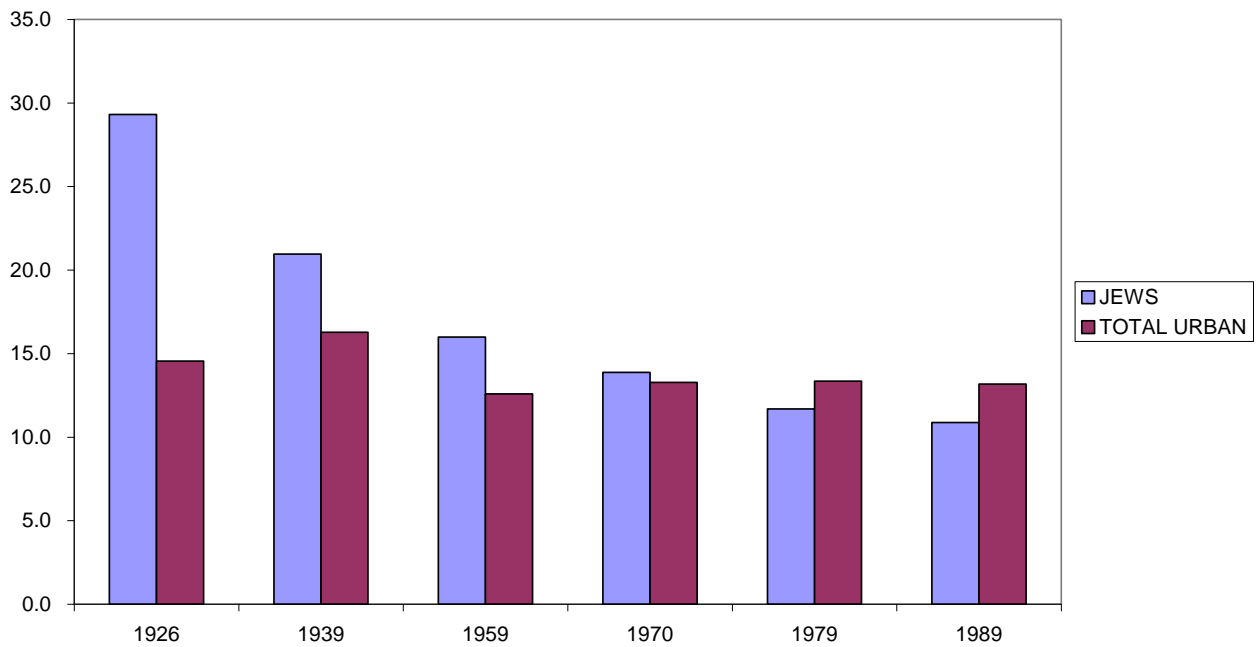
**Pic.4.2B. PERCENTAGE OF PROFESSIONALS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED
(INCLUDING SCIENTIFIC WORKERS), 1926-1989**

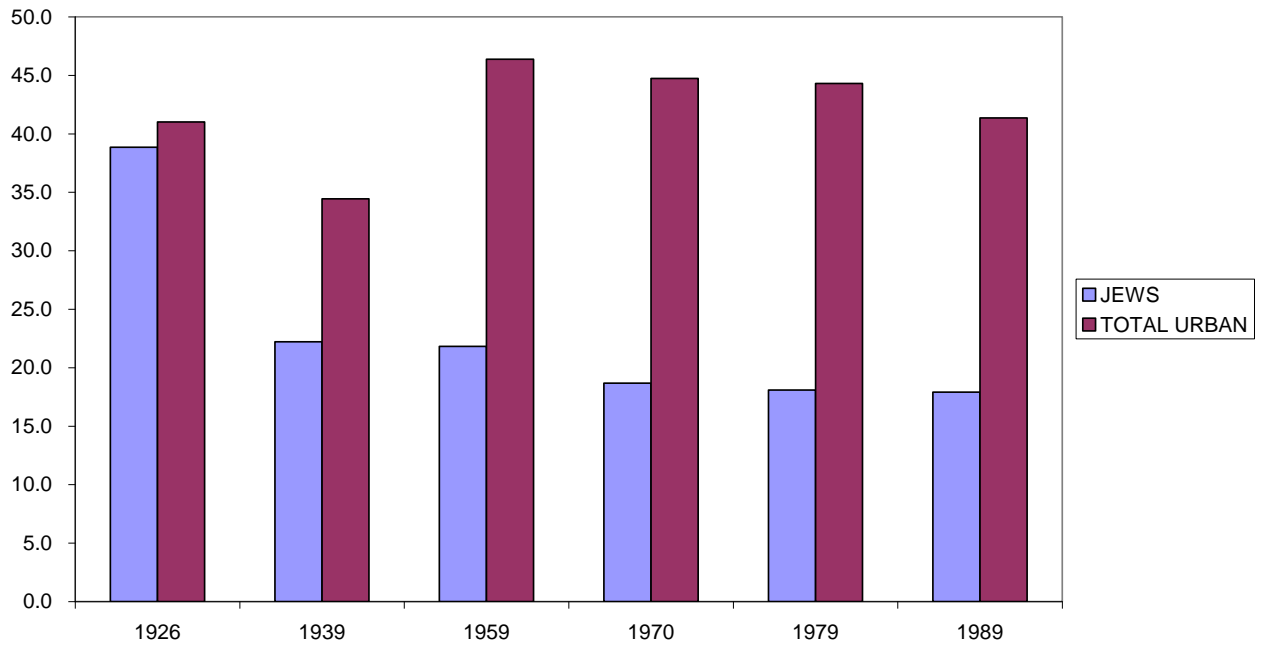
Pic.4.2C. PERCENTAGE OF SUB-PROFESSIONALS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED, 1926-1989

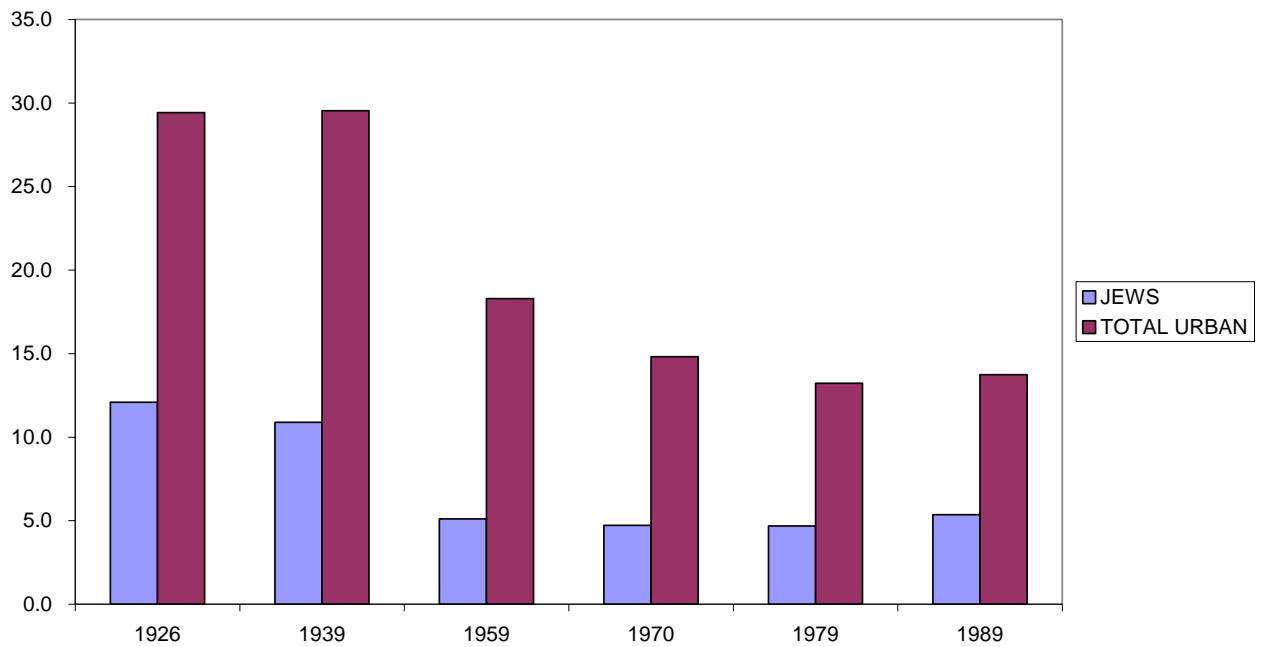
Pic.4.2D. PERCENTAGE OF CLERKS, SALES & SERVICE WORKERS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED, 1926-1989

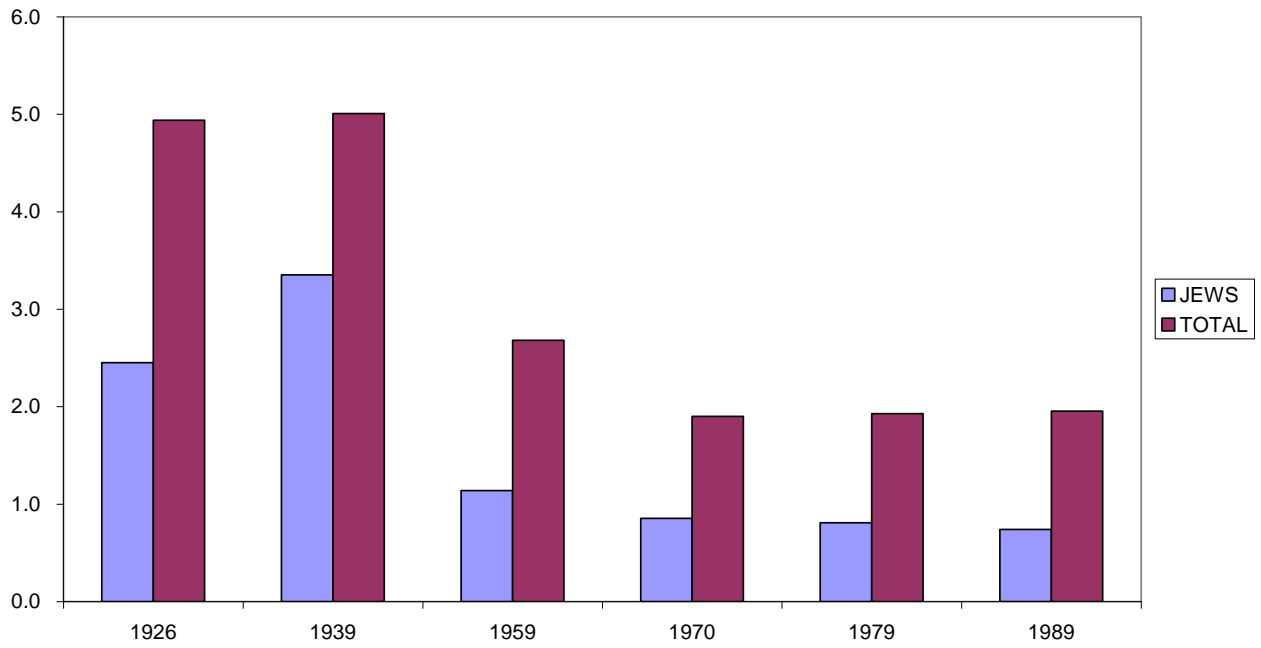
Pic.4.2E. PERCENTAGE OF SKILLED BLUE-COLLAR WORKERS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED, 1926-1989

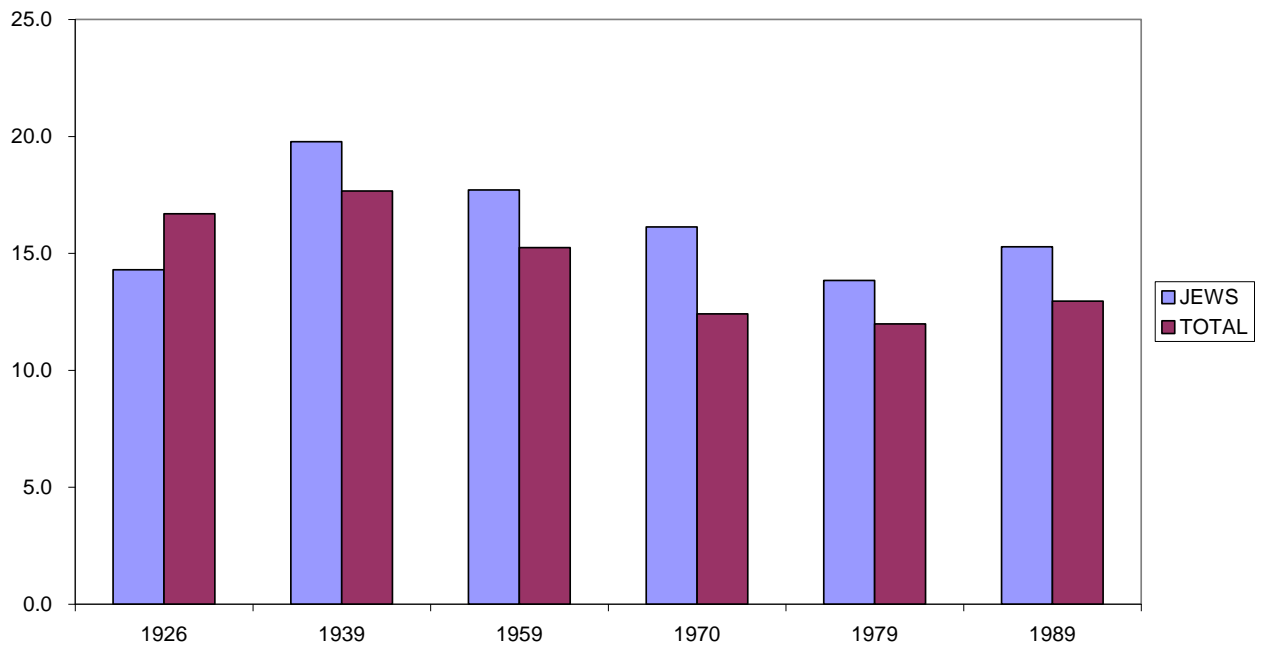
Pic.4.2F. PERCENTAGE OF UNSKILLED WORKERS AMONG JEWS & TOTAL URBAN EMPLOYED, 1926-1989

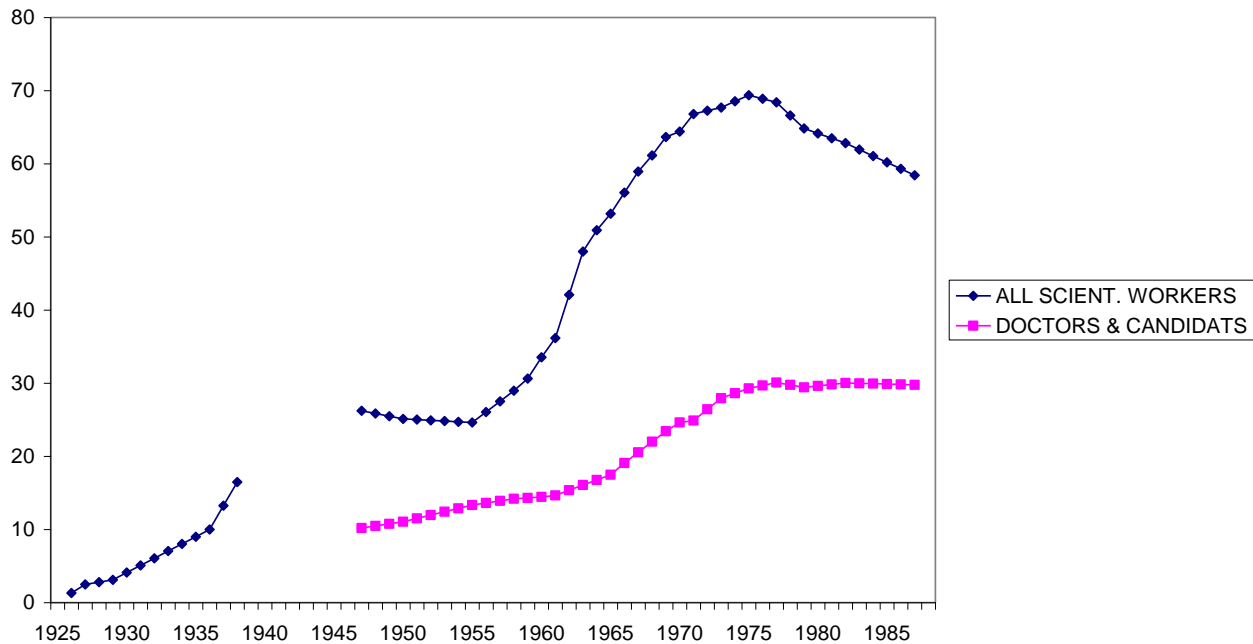
**Pic.4.3. PARTY-GOVERNMENT APPARATUS PER 100 WHITE-COLLAR WORKERS
(JEWISH & TOTAL), 1926-1989**

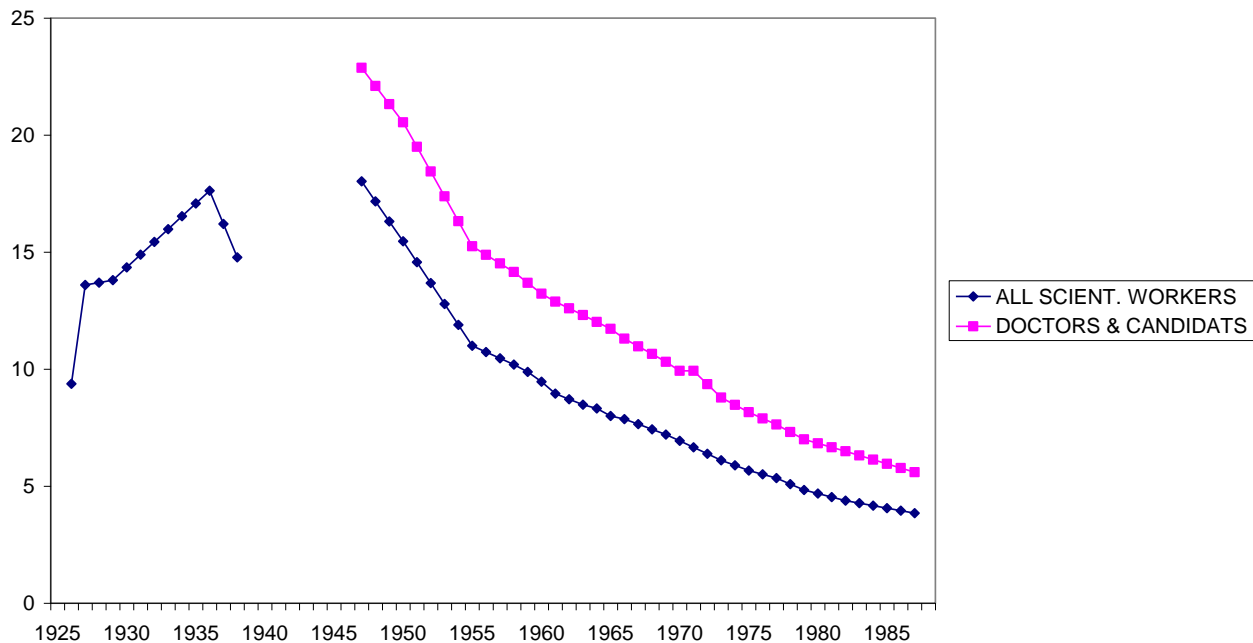
**Pic.4.4. MID-LEVEL MANAGERS PER 100 WHITE-COLLAR WORKERS (JEWISH & TOTAL),
1926-1989**

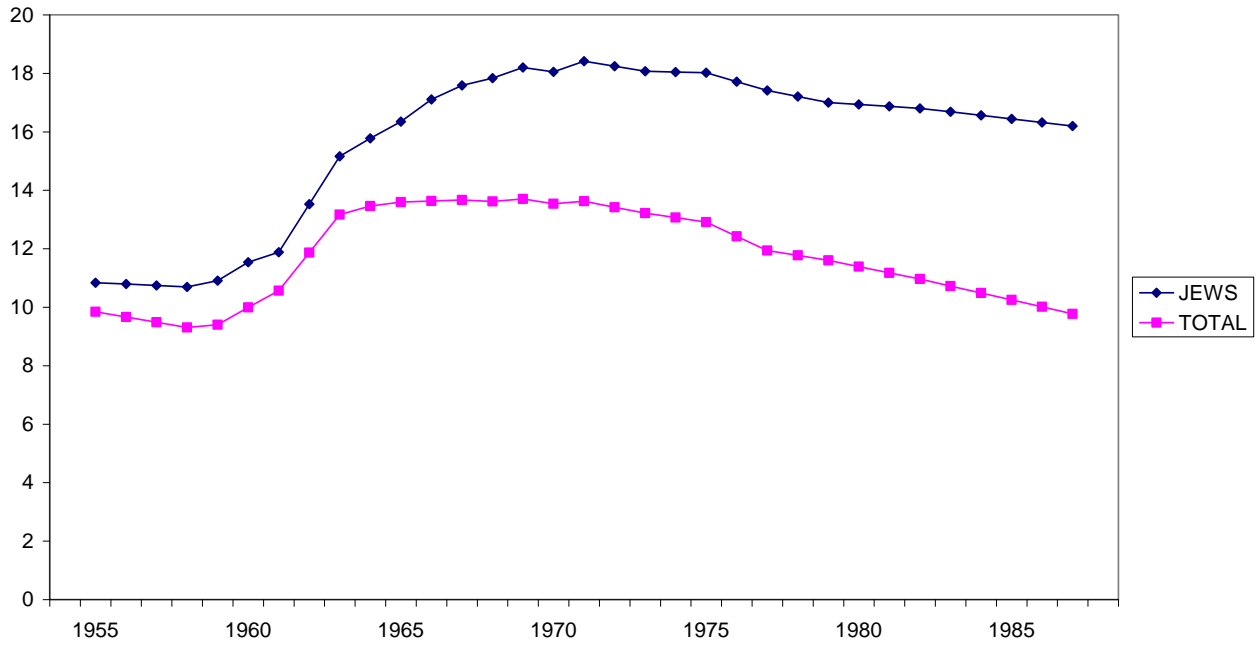
Pic.4.5. JEWS-SCIENTIFIC WORKERS (thousands), 1926-1987

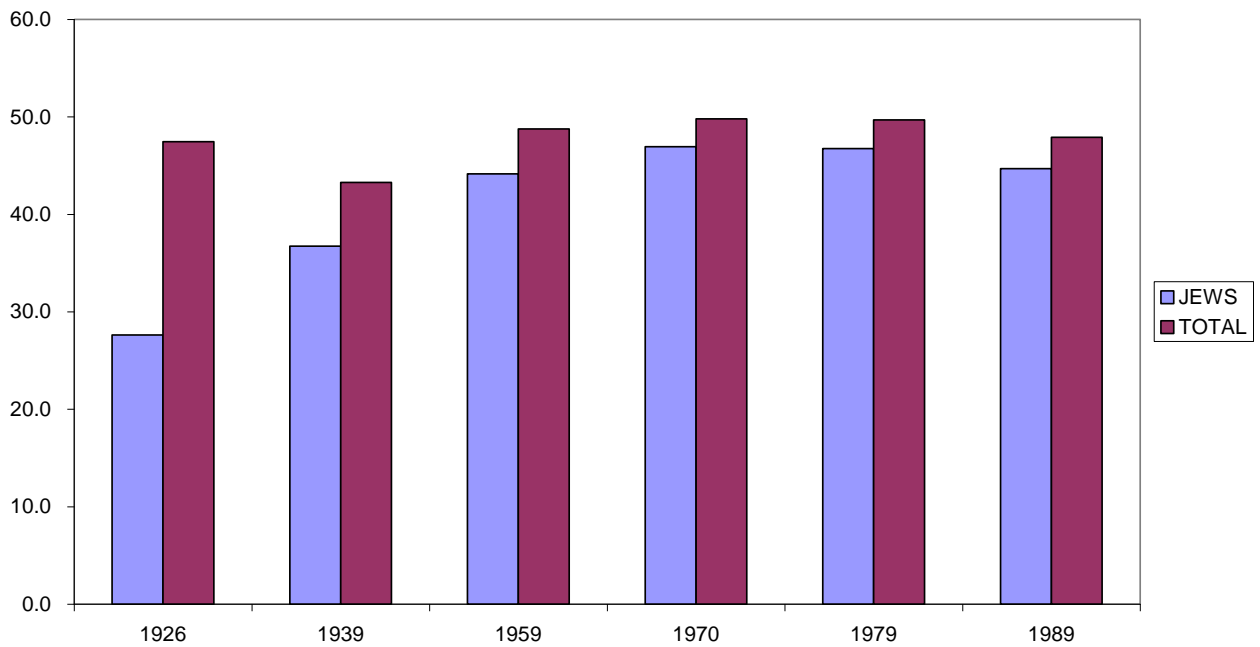
Pic.4.6. PERCENTAGE OF JEWS AMONG SCIENTIFIC WORKERS, 1926-1987

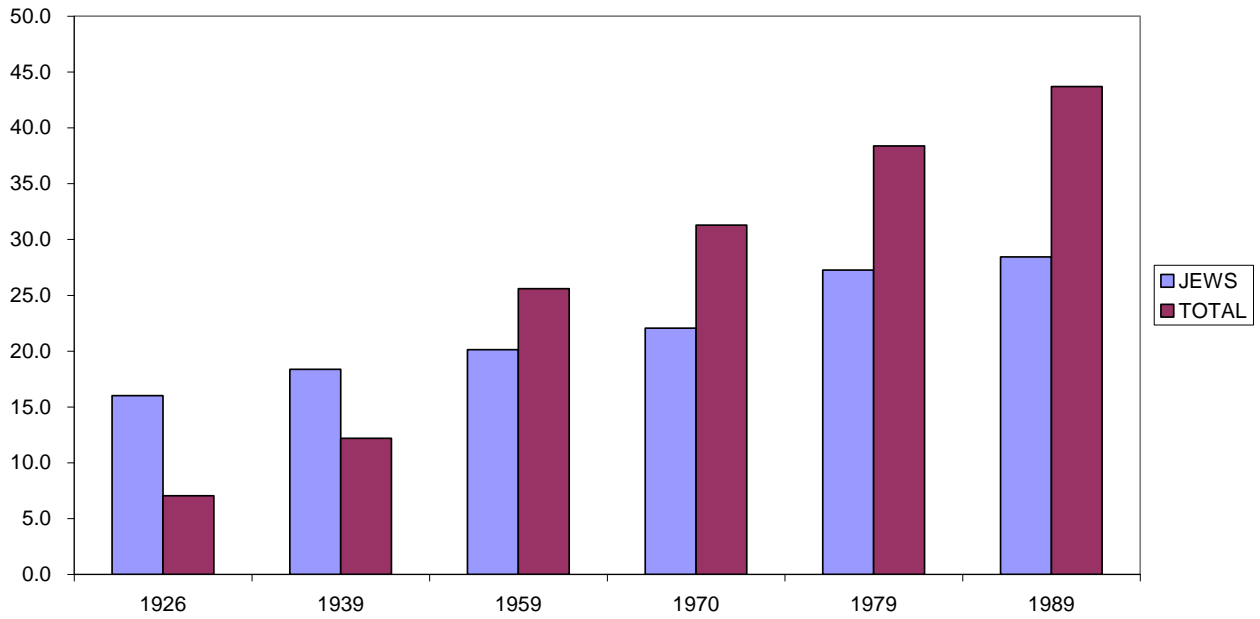
Pic.4.7. SCIENTIFIC WORKERS PER 100 EMPLOYED WITH HIGHER EDUCATION (JEWISH & TOTAL), 1955-1987

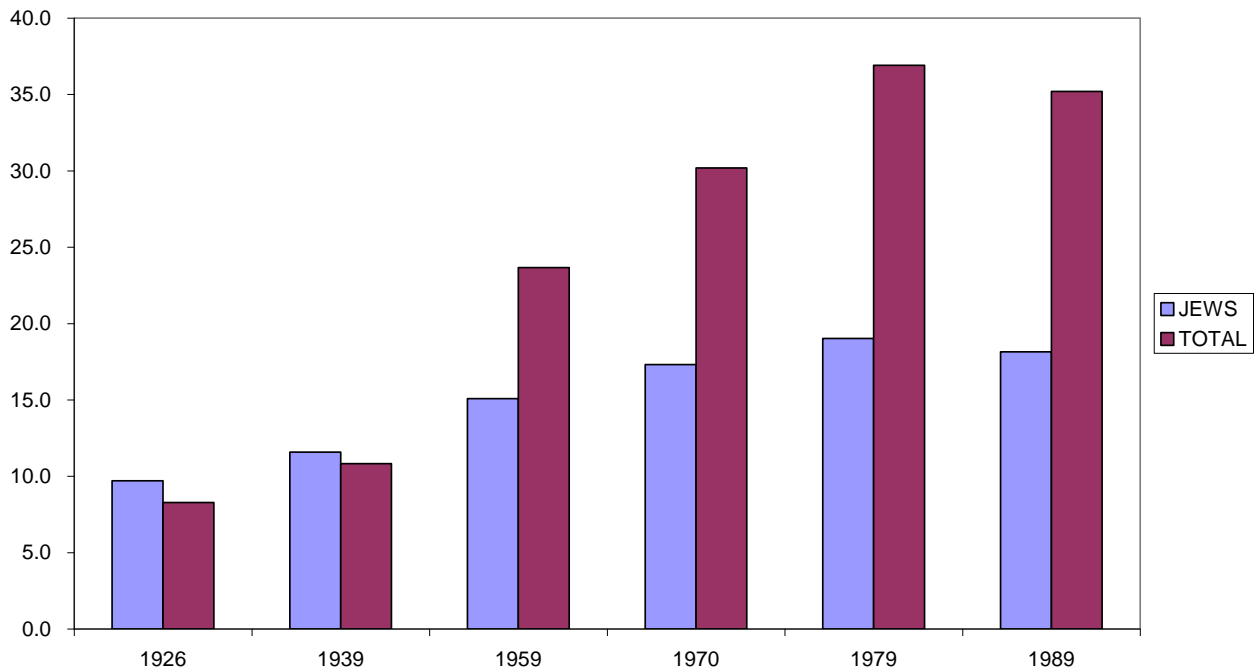
Pic.4.8. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG EMPLOYED POPULATION (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

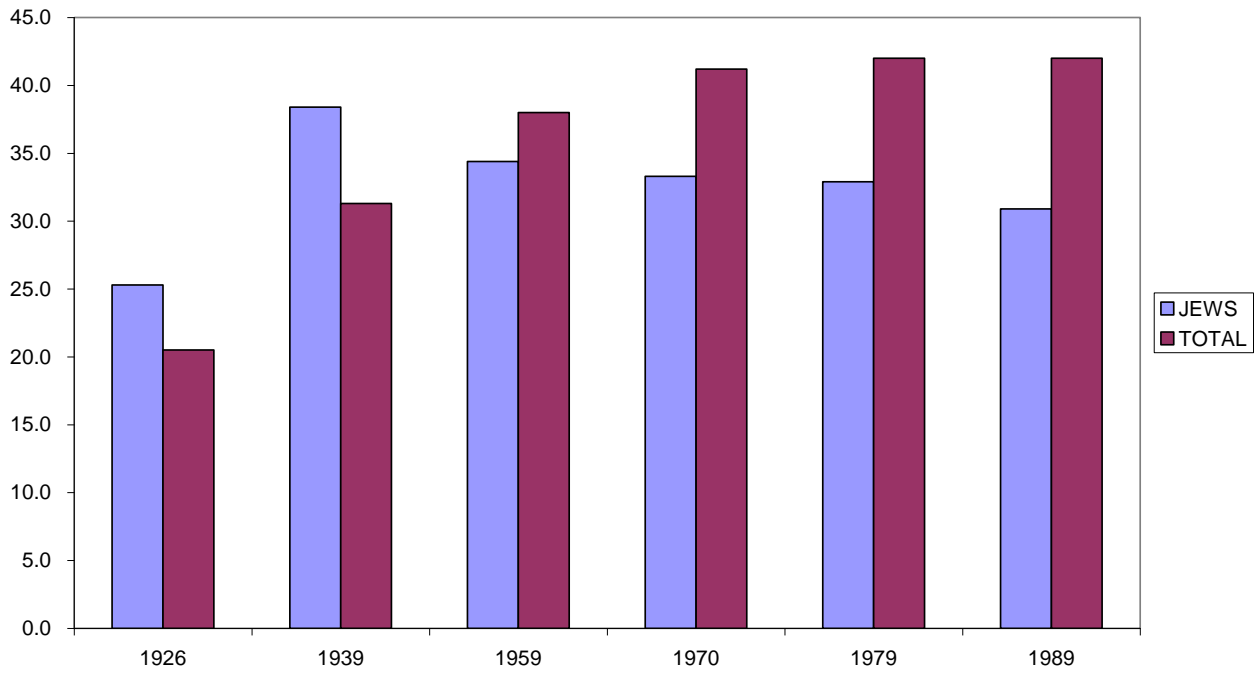
Pic.4.8A. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG PARTY-GOVERNMENT APPARATUS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

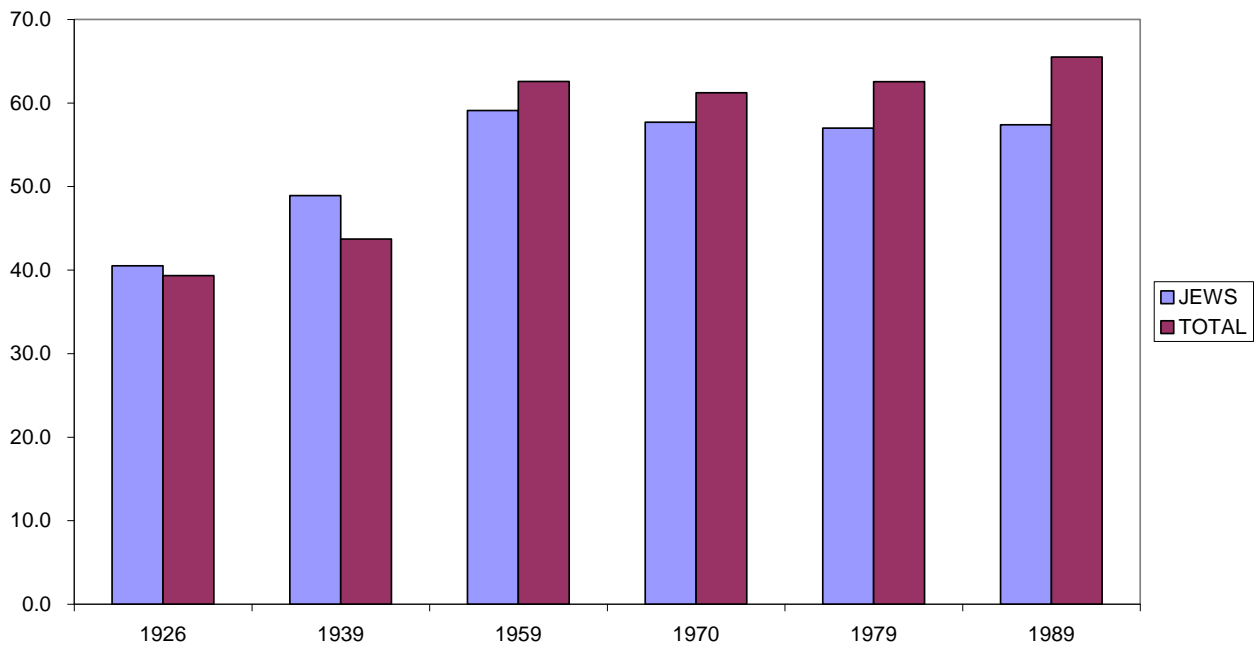
Pic.4.8B. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG MID-LEVEL MANAGERS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

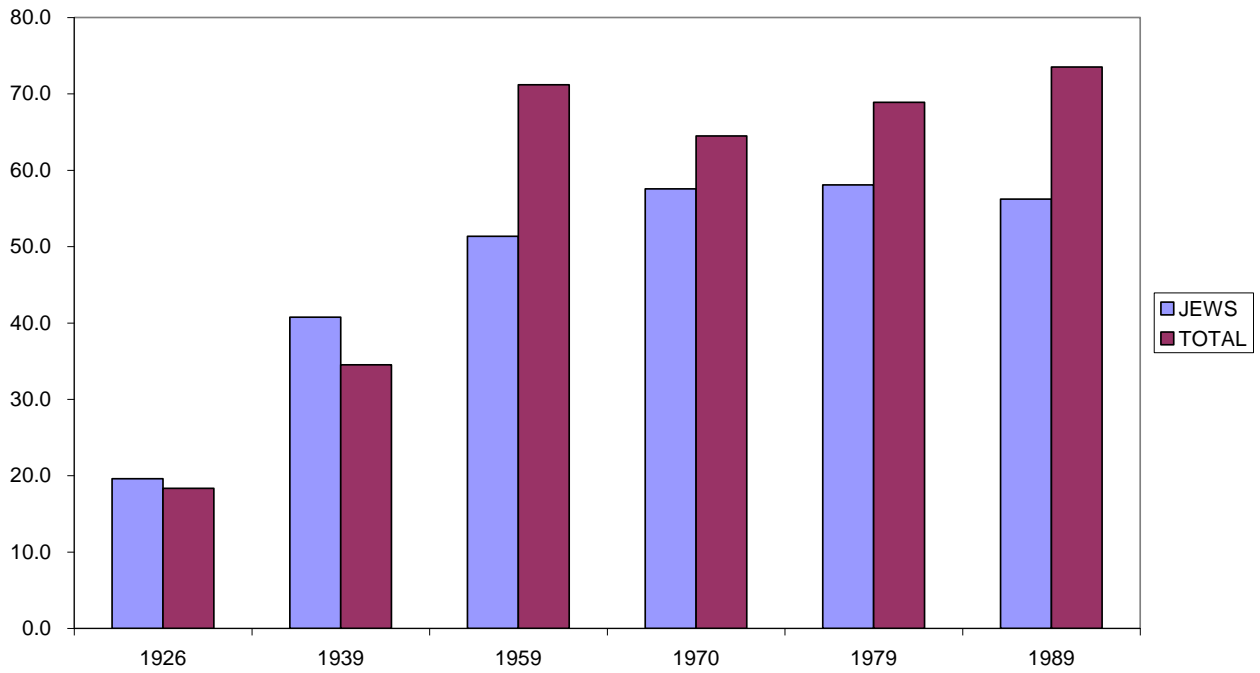
Pic.4.8C. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG SCIENTIFIC WORKERS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

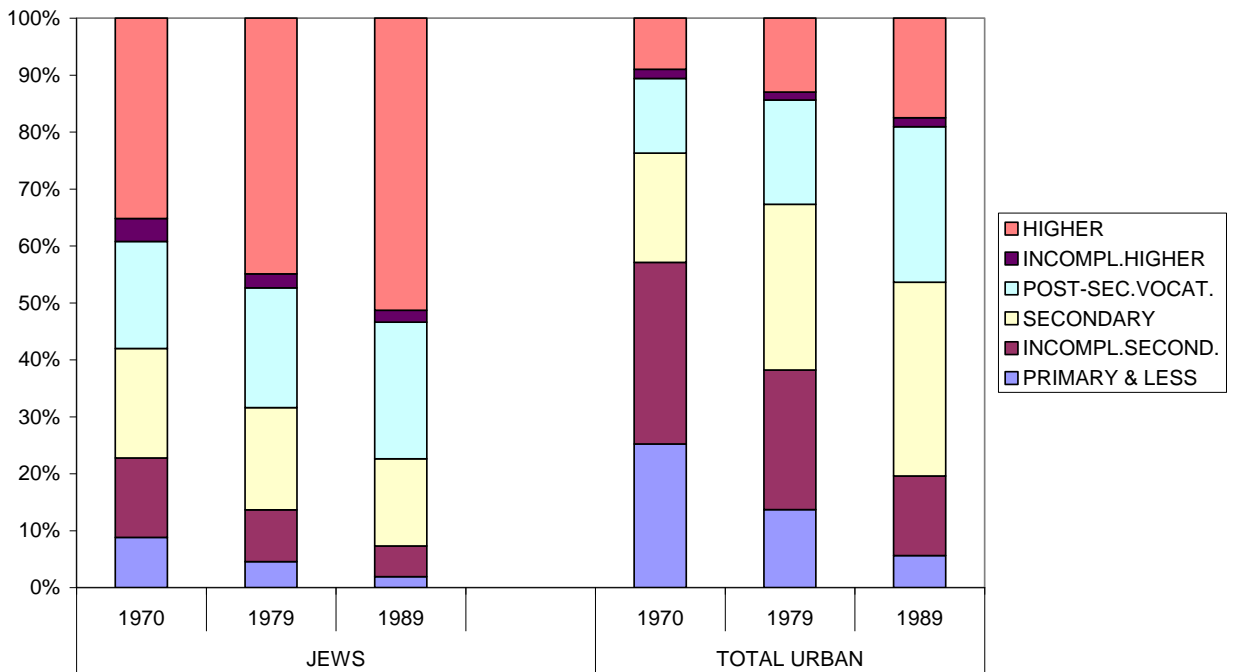
Pic.4.8D. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG OTHER PROFESSIONALS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

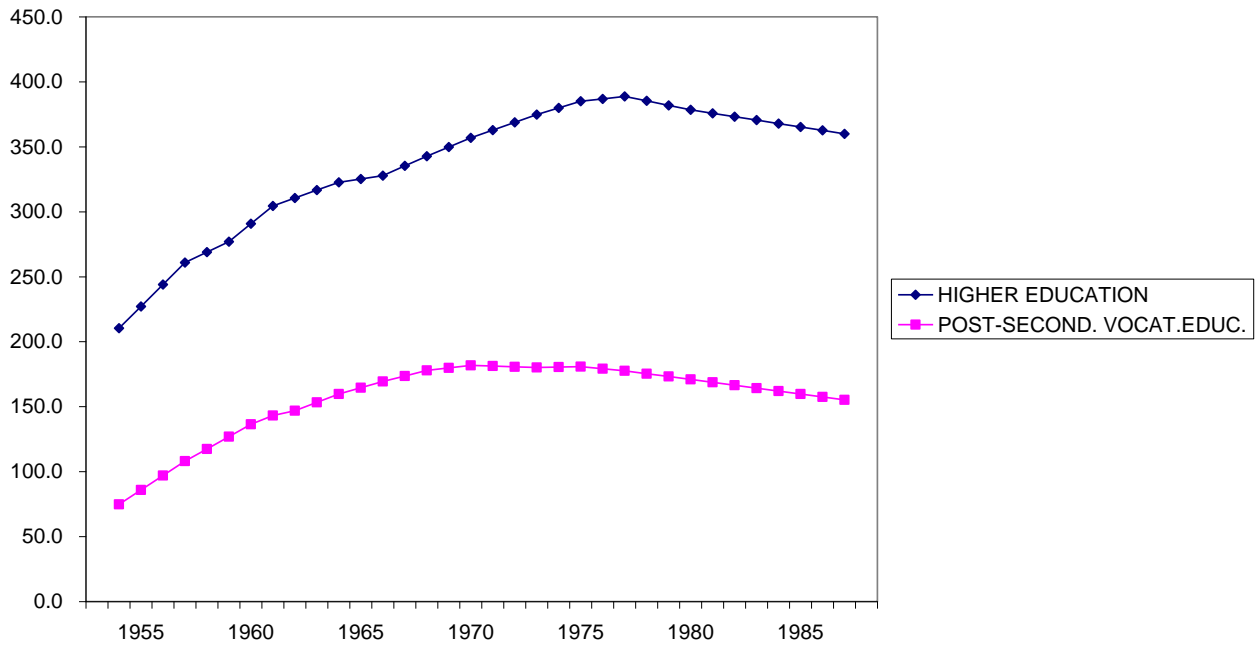
Pic.4.8E. PERCENTAGE OF WOMEN AMONG SUB-PROFESSIONALS (JEWISH & TOTAL), 1926-1989

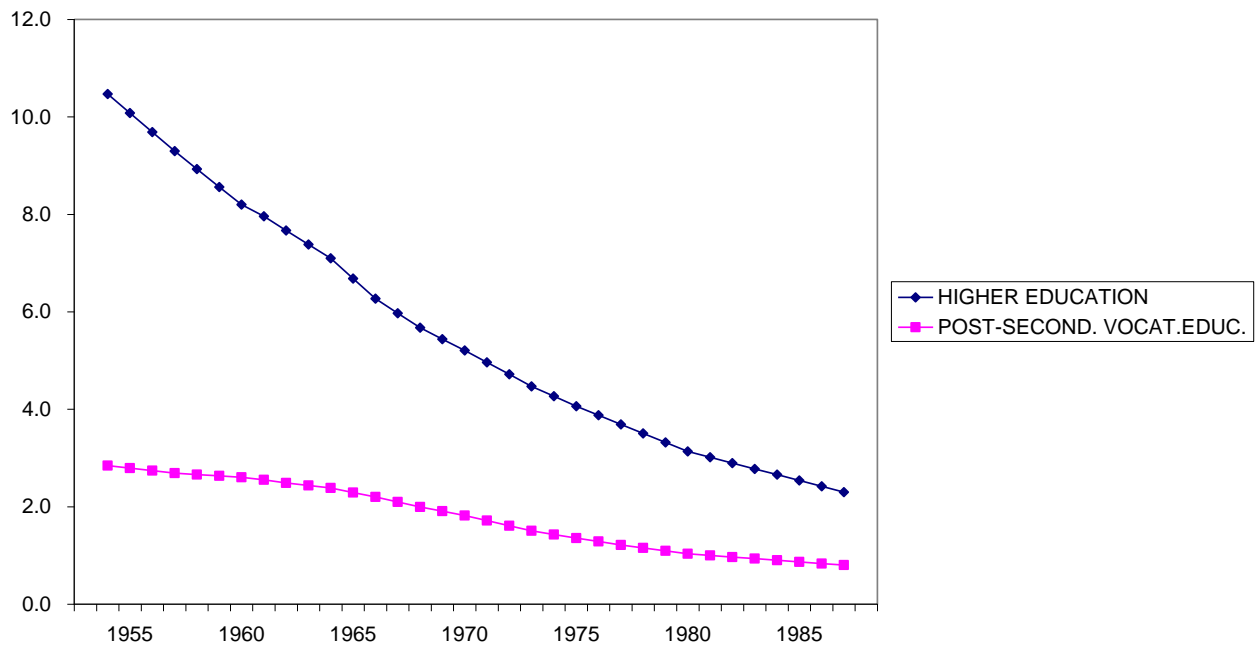
Pic.4.9. JEWISH AND TOTAL URBAN EMPLOYED BY LEVEL OF EDUCATION (%), 1970-1989

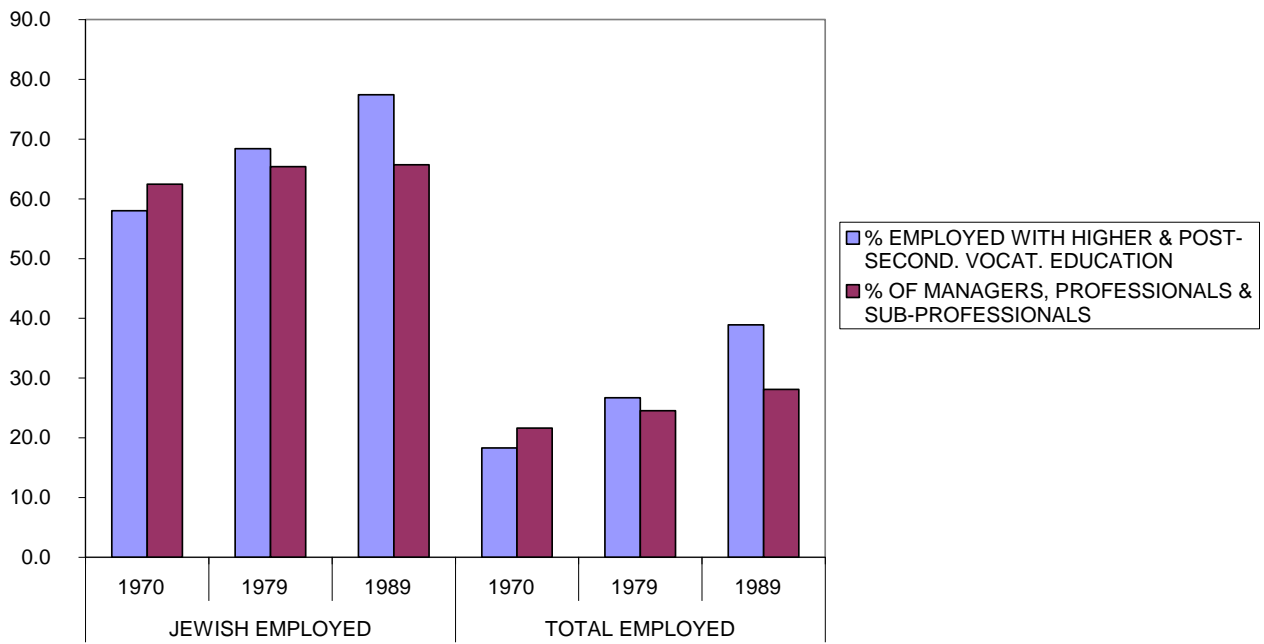
Pic.4.10. EMPLOYED JEWS WITH HIGHER & POST-SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION, (SPECIALISTS) 1954-1987 (thousands)

Pic.4.11. PERCENTAGE OF JEWS AMONG ALL EMPLOYED WITH HIGHER & POST-SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION (SPECIALISTS), 1954-1987

**Pic.4.12. COMPARISON BETWEEN LEVEL OF EDUCATION AND SOCIO-PROFESSIONAL STATUS
AMONG JEWISH & TOTAL EMPLOYED (%), 1970-1989**

פרק 5.

השוואת התמורות ההשכלתיות-מקצועיות בין יהודי בריה"מ לבין תפוצות אחרות

בפרקים הקודמים ניתחנו את התמורות החברתיות בקרב יהודי ברית המועצות בפני עצמן. אבל אחת השאלות המרכזיות של מחקרנו היא באיזו מידה היו תמורות אלו דומות או שונות (ובמה שונות) מהתמורות המקבילות בקרב הקהילות היהודיות האחרות. בפרק הנוכחי נשתדל אפוא לערוך השוואה כזו. אולם כאן כדאי להזכיר מספר בעיות מתודולוגיות.

ראשית, בניגוד לברית המועצות, באף מדינה מערבית (לא כולל מדינת ישראל) הלאום לא היה רשום בתעודות הזהות של אזרחיה, ורק במיעוט המדינות (לדוגמה, בקנדה, ובתקופות מסוימות – גם במדינות מזרח אירופה) במפקדי האוכלוסין הופיע מונח "יהודי" כלאום או כדת. ברוב המדינות (ארה"ב, אנגליה, צרפת ועוד) היהדות נתפסה **כדת ולא כלאום**, ושאלה על הדת, בדרך כלל, לא נכללה במפקדי האוכלוסין, מאחר שנחשבה לפוגעת בזכויות הפרט (יוצא מן הכלל הוא הסקר הרשמי שנערך בארה"ב בשנת 1957). לכן במידת האפשר נצטרך להשתמש בנתוני הסקרים מטעם הארגונים היהודיים עצמם.

שנית, מערכת ההשכלה במדינות אחרות נבדלה מזו שנהגה בבריה"מ. לדוגמה, בי"ס תיכון (High School) בארה"ב ובצרפת כולל 12 כיתות, ואילו בבריה"מ - 10-11 כיתות. כמו כן, במערב מקובלת מערכת תלת-שלבית של השכלה גבוהה (בוגר-מוסמך-דוקטור), שלא הייתה קיימת בבריה"מ. אמנם, תחת השפעת המערב מסוף שנות ה-50 בבריה"מ הופיע מושג "השכלה גבוהה לא-מלאה" (ראה פרק 2), אבל היא אינה מהווה תואר מסוים, כמו B.A. במערב. גם גיל האוכלוסייה היהודית שאלה מתייחסים נתוני ההשכלה שונה במדינות שונות (בארה"ב – 25 ומעלה, בקנדה ובצרפת - 15 ומעלה, ואילו בשביל בריה"מ התייחסנו במחקר לגיל 20 ומעלה). הבדלים אלה יש להביא בחשבון כשמשווים רמת השכלתם של היהודים בבריה"מ ובמדינות אחרות.

שלישית, גם בנושא ההרכב המקצועי החלוקה המקובלת בברית המועצות ובארצות אחרות הייתה שונה, ובנוסף לכך, היא השתנתה עם הזמן. לדוגמה, עד שנות ה-50 ברוב המדינות התבססה חלוקה זו על העיקרון הענפי: **מועסקים בחקלאות, בתעשייה, בבנייה, בתחבורה ובתקשורת, במסחר ובכספים, וכקבוצה נפרדת צוינו גם "המקצועות החופשיים"**. בתוך הקבוצה האחרונה במערב נכללו, למעשה, כל בעלי המקצועות האקדמיים והפרה-אקדמיים (המקצועות ברמה בינונית) - הן עצמאים והן שכירים (לעומת זאת, בברית המועצות נקראו "בעלי המקצועות החופשיים" רק האקדמאים העצמאים, שכמעט נעלמו בסוף שנות ה-30). משנות ה-50 התקבלה במערב חלוקה חדשה של המקצועות, הכוללת את הקבוצות הבאות: **מנהלים [Managers], בעלי מקצועות מדעיים, אקדמיים, חופשיים וטכניים [Professionals & Sub-Professionals], פקידים [Clerks], עובדי מכירות [Sales], עובדי שירותים [Services], פועלים מקצועיים ובלתי-מקצועיים [Skilled & Unskilled Workers] וחקלאים [Farmers].**

כפי שצוין בפרק 4, ניסינו במידת האפשר להתאים את חלוקת המקצועות של יהודי בריה"מ לחלוקה הבין-לאומית, אבל בכל זאת, נשארו מספר הבדלים. לדוגמה, קבוצת המנהלים במערב כוללת גם בעלי עסקים גדולים ובינוניים, שלא היו בברית המועצות. מצד אחר, בחלוקה הבין-לאומית אין קבוצה נפרדת של "המנגנון המפלגתי-ממשלתי" (אמנם, גם במערב קיימים שרים, ראשי ערים ומנהלים בכירים אחרים בשירות הממשלתי, אך אי-אפשר להשוות את השפעתם להשפעתה של "הנומנקלטורה" בבריה"מ. כמו כן, קבוצת "בעלי מקצועות מדעיים, אקדמיים, חופשיים וטכניים" [Professionals & Sub-Professionals] כוללת גם אקדמאים גרידא [Professionals] (מהנדסים, רופאים וכו') וגם פרה-אקדמאים או בעלי מקצועות ברמה בינונית [Sub-Professionals] (טכנאים, אחיות וכו'), ולא תמיד הנתונים מאפשרים להפריד ביניהם. יש גם הבדלים בהגדרת המקצועות המסוימים: לדוגמה, מנהל חשבונות לפי הסיווג הבין-לאומי נחשב "פקיד" (Clerk), ואילו בבריה"מ כ"בעל מקצוע ברמה בינונית" (מכיוון שבבריה"מ מקצוע זה דרש סיומו של "טכניקום" לפחות, ואילו במערב - רק קורס מקצועי). לעומת זאת, הצלם בסיווג הבין-לאומי נחשב כטכנאי (Sub-Professional), ואילו בברית המועצות - כ"עובד שירותים". זאת ועוד, סיווגי היהודים לפי הקבוצות המקצועיות נבדלים במדינות שונות (במיוחד כשמדובר בסקרים שנערכו ע"י הארגונים היהודיים).

למרות כל האמור לעיל, השתדלנו להשוות בין המגמות במוביליות החברתית של יהודי ברית המועצות ומדינות אחרות, תוך שמירה (במידת האפשר) על אחידות הנתונים.

5.1. הסטודנטים היהודים בברית המועצות ובמדינות אחרות

לפני מלחמת העולם השנייה אין לנו נתונים על רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית ה**בוגרת** במדינות אחרות, פרט לברית המועצות. אולם קיימים נתונים על אחוז היהודים בקרב ה**סטודנטים** במדינות שונות (ראה לוח 5.1).

אנו רואים שבשנת הלימודים 1926/27 בבריה"מ אחוז היהודים בקרב כלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה היה כ-15%. שיעור זה היה גבוה לעומת השיעור בארה"ב ובהונגריה, דומה לזה שבצ'כוסלובקיה ובלטביה, אך נמוך יותר לעומת ליטא, פולין ורומניה. אולם אם נביא בחשבון את אחוז היהודים באוכלוסייה ונבחן את ה"מקדם היהודי" (דהיינו ביחס בין אחוז היהודים בקרב הסטודנטים ובכלל אוכלוסיית המדינה), אז בבריה"מ הוא היה בשנות ה-20 גבוה ביותר לעומת כל שאר המדינות, שיש לנו נתונים לגביהן. ייתכן, שעובדה זו נבעה מהתפתחותה המהירה של מערכת ההשכלה בבריה"מ, יחד עם הסרת ההגבלות על קבלתם של היהודים למוסדות להשכלה גבוהה, ואילו במדינות מזרח אירופה באותה תקופה הלכו וגברו המגמות האנטישמיות. מגמות אלו היו חזקות גם בארצות הברית (כדאי לזכור שבשנת 1925 בארה"ב נתקבל חוק על הגבלת הגירה עם כוונות אנטי-יהודיות ברורות).

בתחילת שנות ה-30 אחוז היהודים מכלל הסטודנטים בבריה"מ עלה מ-9% ל-15% (בשנת הלימודים 1936/37), אך בשנת הלימודים 1938/39 שוב ירד ל-11%. בו בזמן בפולין הוא ירד מ-21.5% באמצע שנות ה-20 ל-8.2% בסוף שנות ה-30, כלומר נעשה קטן יותר לעומת זו שבבריה"מ (אף שאחוז היהודים באוכלוסיית פולין היה גבוה יותר). ברומניה באותה תקופה אחוז היהודים בקרב הסטודנטים ירד מ-17.1% ל-6.5%. תהליכים דומים התרחשו בלטביה ובצ'כוסלובקיה (ראה לוח 5.1). בהונגריה בשנים 1925-1935 אחוז היהודים בקרב הסטודנטים ירד רק במקצת, אולם אם נבחן רק את אוניברסיטת בודפשט, אז בה אחוז היהודים ירד משליש (34.6%) בשנת 1914 ל-7.8% בשנת 1927 ורק ל-4.1% בשנת 1939 (לשצ'ינסקי, התפוצה היהודית, 1960, עמ' 188). גם בארה"ב ובקנדה התרחשה ירידה באחוז הסטודנטים היהודים (אך לא כל-כך משמעותית).

"המקדם היהודי" (יחס בין אחוז היהודים בקרב הסטודנטים לזה באוכלוסייה) בבריה"מ בשנות ה-30 גם נשאר גבוה יותר לעומת כל המדינות האחרות, שלגביהן קיימים הנתונים, פרט ליוגוסלביה (ייתכן שלאור תחרות קשה בין הסרבים לקרואטים, שלטונות יוגוסלביה – לעומת מדינות מזרח אירופה אחרות - התעלמו מייצוג-היתר של היהודים במוסדות להשכלה גבוהה).

כפי שצוין בפרק 3, מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים בבריה"מ בשנים 1939-1947 ירד מ-98 אלף ל-68 אלף איש, ואחוזם מכלל הסטודנטים ירד מ-11.1% ל-7.1%, בעיקר עקב השפעת השואה ומלחמת העולם השנייה. לעומת זאת, בארה"ב בשנים 1935-1946 גדל מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים מ-105 אלף ל-189 אלף, ואילו אחוזם מכלל הסטודנטים נשאר כמעט ללא שינוי - 9.2%. גם בקנדה באותה תקופה גדל מספר הסטודנטים היהודים מ-1.5 אלף ל-3.6 אלף איש. אולם "המקדם היהודי" בבריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה נשאר גבוה פי-2 לעומת ארה"ב וגם לעומת קנדה (לוח 5.1).

בשנים 1948-1960 עלה מספר הסטודנטים היהודים בבריה"מ בסך הכול רק במקצת והגיע ל-77 אלף איש, ואילו אחוזם ירד יותר מפי-2: מ-7.1% ל-3.2%. כדאי לזכור, שבתקופה זו מגמות במספר הסטודנטים היהודים בבריה"מ היו הפכפכות: ירידה בשנות "המאבק בקוסמופוליטיזם", אחר כך - עלייה אחרי מותו של סטאלין, ואחר כך - שוב ירידה עקב מדיניות של העדפת תושבי הכפר ובעלי ניסיון בייצור, שניהלה ממשלת חרושצ'וב. בארה"ב, בתקופה מקבילה גדל מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים פי-1.5 והגיע בשנת 1960 ל-275 אלף איש, אמנם אחוזם של היהודים מכלל הסטודנטים ירד גם ארה"ב - מ-9.2% ל-6.5%. בכל זאת, גם בשנת 1960 "המקדם היהודי" (יחס בין אחוז היהודים בקרב הסטודנטים ובאוכלוסייה) בבריה"מ עדיין היה גבוה לעומת ארה"ב, אך הפער הצטמצם באופן משמעותי: 3.0 ו-2.1 בהתאמה (לוח 5.1).

בשנות ה-60 גדל מספר הסטודנטים היהודים בבריה"מ ב-37% והסתכם בשנת הלימודים 1970/71 ב-106 אלף איש (אולם בסוף שנות ה-60 הוא כבר התחיל לרדת אחרי תחילת המסע האנטי-ציוני). שיעור היהודים בקרב כלל הסטודנטים ירד בתקופה זו מ-3.2% ל-2.3%. לגבי תקופה זו אין לנו נתונים על

מספר ועל אחוז הסטודנטים היהודים בארה"ב, אבל יש לנו נתונים לגבי קנדה, שבה במפקד האוכלוסין נשאלו שאלות על הלאום ועל הדת. לפי נתונים אלה, למדו בשנת 1971 בקנדה במוסדות להשכלה גבוהה 17.4 אלף סטודנטים יהודים או 4.9% מכלל הסטודנטים. "המקדמים היהודיים" בבריה"מ ובקנדה בשנת 1970/71 בראשונה נעשו שווים - 2.5 (ראה לוח 5.1).

מעניינת גם השוואה בנושא זה בין בריה"מ לבין צרפת בשנות ה-70. לגבי צרפת אין לנו נתון על מספרם הכולל של הסטודנטים היהודים, אולם חישובנו נתון על מספר הסטודנטים ל-100 יהודים צעירים (בני 20-29) שהסתכם בשנת 1975 באזור פריס רבתי ב-41% (חושב על סמך: Ben Simon & Della-Pergola, t.t. 4.3, 7.9, p.p. 90, 175). אחוז דומה בקרב יהודי ברית המועצות בשנת 1974/75 הסתכם רק ב-34%. בעניין זה כדאי לציין שבצרפת, עקב מרד הסטודנטים בשנת 1968, בוטל שכר הלימוד והוקלה הכניסה למוסדות להשכלה גבוהה - מה שהגדיל את אפשרויותיהם של היהודים בנושא זה. לעומת זאת, בברית המועצות בשנות ה-70, המסע האנטי-ציוני היה בשיאו, עקב כך מספר הסטודנטים היהודים וכן אחוזם בקרב היהודים הצעירים ירד בהתמדה.

לצערנו אחרי שנות ה-70 אין בידנו נתונים על הסטודנטים היהודים בארצות אחרות (פרט לבריה"מ), אולם יש לנו נתונים על רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת (ראה להלן).

באשר לסטודנטים היהודים, הרי שמעניין גם להשוות את הרכבם לפי תחומי הלימוד בין בריה"מ לבין מדינות אחרות. יש לנו נתונים בנושא זה לגבי בריה"מ רק עד שנת 1956/57, בארה"ב - עד שנת 1946/47 (ראה לוח 5.2).

כפי שצוין בפרק 3, כבר בתחילת שנות ה-30 למדו יותר ממחצית הסטודנטים היהודים בברית המועצות הנדסה ומקצועות טכנולוגיים. כדאי לציין, שגם בקרב כלל הסטודנטים הסובייטים חלקם של הלומדים מקצועות אלה היה כמחצית (בעקבות מדיניות התיעוש המואץ), אמנם בקרב היהודים היה אחוז זה גבוה עוד יותר, ופער זה אף גדל באמצע שנות ה-30 (ראה לוח 5.2). לא כך היה בארה"ב, שבשנת הלימודים 1935/36 פחות מ-10% מהיהודים למדו הנדסה ואדריכלות (לעומת 14% בקרב כלל הסטודנטים האמריקנים). לעומת זאת, בשנת הלימודים 1934/35 רק 8% הסטודנטים היהודים בבריה"מ למדו כלכלה ומשפטים לעומת כמחצית (46%) בארה"ב. בעניין זה ראוי להדגיש, שגם בתחום הכלכלה (עקב העדר שוק חופשי בבריה"מ), וגם בתחום המשפטים (עקב חוסר מערכת המשפט ועריכת-דין עצמאית) אפשרויות הקריירה לסטודנטים, שסיימו לימודים בתחומים אלה בבריה"מ היו מוגבלות בהרבה בהשוואה למערב: כולם נאלצו להיות פקידי המוסדות והמפעלים הממשלתיים או שירותי הביטחון ולציית בעבודתם לפקודות שקיבלו.

אחוז הסטודנטים היהודים שלמדו בתחום החינוך והתרבות בשנות ה-30 בבריה"מ היה דומה לזה שהיה בארה"ב (לוח 5.2). עם זאת, אחוז מי שלמדו רפואה ורוקחות בקרב יהודי בריה"מ בשנות ה-30 היה נמוך

יותר לעומת המצב בארה"ב (לוח 5.2). ייתכן, שזה קשור לרמת השכר הנמוכה ברפואה בברייה"מ (בהשוואה להנדסה ולמקצועות טכנולוגיים), ואילו בארה"ב מקצוע זה אחד המכניסים ביותר.

אחרי המלחמה בברית המועצות הן בקרב היהודים והן בקרב כלל הסטודנטים ירד זמנית חלקם של תלמידי הנדסה (אך בקרב היהודים הוא נשאר גבוה יותר), ועלה במקביל חלקם של מי שלמדו חינוך ורפואה (סיבות לכך פורטו בפרק 3). בארה"ב בתקופה זו מגמות היו שונות ובמידה מסוימת אפילו הפוכות לאלו שבברייה"מ. לדוגמה, בשנים 1935-1946 בקרב הסטודנטים היהודים בארה"ב עלה פי-2 אחוז לומדים הנדסה (אך הוא עדיין נשאר נמוך בהרבה לעומת המצב בקרב יהודי ברייה"מ) וירד פי-2 - אחוז תלמידי רפואה ורוקחות. אחוז לומדים כלכלה ומשפטים בקרב הסטודנטים היהודים בארה"ב ירד במקצת לעומת המצב בשנות ה-30, אך גם בשנת 1946 הוא הסתכם ב-40% (לעומת 6.3% בלבד בקרב הסטודנטים היהודים בברייה"מ), שקשור לאפשרויות קריירה שונות לבוגרי מקצועות אלה בברייה"מ ובמערב (ראה לעיל). אחוז הסטודנטים היהודים שלמדו חינוך ותרבות בברייה"מ בשנים 1935-1947 ירד במקצת, ואילו בקרב הסטודנטים היהודים בארה"ב הוא גדל (לוח 5.2). ייתכן שזה גם קשור ליוקרה ושכר נמוכים של מורים בברייה"מ.

כדאי לציין, שירידה באחוז לומדים הנדסה ומקצועות טכנולוגיים בקרב יהודי ברייה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה הייתה **זמנית בלבד**, וכבר בשנים 1948-1956 אחוז לומדים הנדסה ומקצועות דומים בקרבם שוב עלה מ-45% ל-60% על חשבון של כלכלה ומשפטים ובמיוחד של רפואה ורוקחות, שבתקופה זו חלק האחרונים ירד מ-30% ל-13% (ראה לוח 5.2). לצערנו, אין לנו נתונים מקבילים לגבי הסטודנטים היהודים בארה"ב אחרי שנת 1946. אולם מהנתונים הקיימים אפשר להסיק מסקנה שבברייה"מ תחום הלימודים הדומיננטי של הסטודנטים היהודים היה הנדסה ומקצועות טכנולוגיים, ואילו בארה"ב (וכנראה, במדינות מערב אחרות) - מדעי החברה, חינוך ורפואה.

5.2. רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת

אפשר להשוות בין רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בברייה"מ לבין רמת השכלתה של אוכלוסייה זו במדינות אחרות רק מסוף שנות ה-50. באותה תקופה גם בברייה"מ נערך מפקד האוכלוסין (1959) תוך חלוקה מפורטת של רמות ההשכלה בחתך האתני, וגם בארה"ב בשנת 1957 נערך הסקר המייצג של האוכלוסייה, שבו כבר נשאלה השאלה בנושא הדת. מהשוואה בין מקורות אלה עולה שאחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים הסובייטים בסוף שנות ה-50 היה גבוה יותר מזה שהיה בקרב היהודים האמריקנים: 26.6% לעומת רק 17.7% בהתאמה (ראה לוח 5.3)⁷⁹.

בו בזמן אחוז בעלי השכלה על-תיכונית היה דומה בקרב היהודים בשתי המדינות (כ-13%), ואילו אחוז חסרי ההשכלה התיכונית בקרב יהודי ברייה"מ היה גבוה יותר (44.3% לעומת 29.4% בקרב יהודי

⁷⁹ הנתון לגבי יהודי ברייה"מ מתייחס לגיל 20 ומעלה ולגבי יהודי ארה"ב - לגיל 25 ומעלה, אבל גם לקיחת קבוצות גיל מקבילות לא משנה את התמונה.

ארה"ב). דהיינו, בקרב היהודים הסובייטים בסוף שנות ה-50 הקיטוב ההשכלתי היה גדול יותר לעומת המצב בקרב היהודים האמריקנים.

אולם כבר בתחילת שנות ה-70 שיעור בעלי השכלה גבוהה בקרב יהודי בריה"מ וארה"ב נעשה לשווה (כשליש) ובאחוז בעלי השכלה על-תיכונית היהודים האמריקנים הקדימו את הסובייטים (20% לעומת 15%). אמנם אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב יהודי בריה"מ בשנות ה-70 היה גבוה יותר מזה שהיה של יהודי צרפת וקנדה (לוח 5.3).

בשנת 1989 אחוז יהודי בריה"מ - בעלי השכלה הגבוהה הגיע ל-46.4%, אולם בארה"ב הוא גדל מהר יותר והגיע בשנת 1990 ל-53.1%. זאת ועוד, גם יהודי קנדה ברמת השכלתם בתחילת שנות ה-90 כבר הקדימו את יהודי בריה"מ (לוח 5.3). אחד מההסברים האפשריים הוא הגבלות לא-רשמיות שהוטלו על יהודים שרצו להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה, בעקבות המסע האנטי-ציוני בבריה"מ (ראה פרקים 2 ו-3). אבל ייתכן שזה קשור גם להגירת יהודי בריה"מ (בעיקר הצעירים, וזאת אומרת, המשכילים יותר) בשנות ה-70, ואילו דווקא ארה"ב וקנדה בעיקר קיבלו את ההגירה הזו.

כדאי גם לציין, שבסוף שנות ה-50 בקרב יהודי ארה"ב היה פער גדול באחוז בעלי השכלה גבוהה בין גברים לנשים (26.3% ו-9.9% בהתאמה), ואילו בקרב יהודי בריה"מ הפער זה היה קטן בהרבה (30.2% לעומת 23.7%) (ראה לוח 5.4). כנראה, בארה"ב בתקופה זו במידה ניכרת עדיין נשמר הדפוס המסורתי של האישה היהודיה כאם ועקרת הבית (שבקרב יהודי בריה"מ נשאר רק ברפובליקות מסוימות). ייתכן וזה קשור גם להכנסות גבוהות יותר של גברים יהודים בארה"ב. אבל רמת השכלתן של היהודיות האמריקניות גדלה באופן מהיר במיוחד, כך שבסוף שנות ה-80 - תחילת ה-90 הפער בין הגברים לבין הנשים היהודיות בבריה"מ, בארה"ב ובקנדה היה בערך שווה (לוח 5.4).

באשר להשכלה על-תיכונית, הרי שמשנות ה-70 בקרב יהודי כל המדינות שיש לנו נתונים לגביהן (בריה"מ, ארה"ב, צרפת וקנדה) שיעורה בקרב הנשים היה גבוה יותר לעומת הגברים (לוח 5.4).

מהשוואה בין רמת השכלתם של יהודי בריה"מ, ארה"ב וצרפת לפי הקוהורטות (קבוצות הגיל) מסתמנות אותן מגמות (לוח 5.5). בעוד שבקרב היהודים הסובייטים והאמריקנים - ילידי שנות ה-20 וה-30 אחוז בעלי השכלה הגבוהה היה שווה בערך (ובקרב היהודיות הסובייטיות - אף גבוהה יותר), הרי שבקרב ילידי שנות ה-40 וה-50 יהודי ארה"ב (הן הגברים והן הנשים) כבר הקדימו את יהודי בריה"מ. עם זאת, כדאי לשים לב, שגם בבריה"מ וגם בארה"ב אחוז בעלי השכלה הגבוהה בקרב היהודים - ילידי שנות ה-50 למעשה לא השתנה לעומת ילידי שנות ה-40, כלומר הסתמנה מגמת התייצבות. ייתכן שזה קשור למיצוי הפוטנציאל ההשכלתי של היהודים ולהגבלות בשוק העבודה לאקדמאים בשתי המדינות.

בהשוואה ליהודי צרפת אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב יהודי בריה"מ היה גדול יותר, אבל אם בקרב ילידי שנות ה-30 הסתכם הפער ב-18%, הרי שבקרב ילידי שנות ה-40 - רק ב-8% (לוח 5.5). באשר לדור הצעיר, אז כפי שראינו לעיל, בשיעור הסטודנטים ל-100 בני גיל 20-29 היהודים הצרפתים בשנות ה-70 כבר הקדימו את הסובייטים.

אחוז בעלי השכלה על-תיכונית בקרב יהודי בריה"מ וארה"ב היה בערך שווה, אבל אם בקרב יהודי בריה"מ בקוהורטות הצעירות יותר הסתמנה עלייה בשיעור זה, אז בקרב יהודי ארה"ב - ירידה (פרט לילידי שנות ה-50 שבקרבים הסתמנה התייצבות). בקרב היהודים הצרפתים (לעומת הסובייטים והאמריקנים) השכלה על-תיכונית זכתה לפחות פופולריות (לוח 5.5).

5.3. הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ וארצות אחרות

א) מקצועות ניהוליים

כפי שכבר צוין בפרק 4, אחוז המנהלים (כולל את המנגנון המפלגתי-ממשלתי) בקרב יהודי בריה"מ גדל בשנים 1926-1939 מ-2.9% ל-10.3%. נתונים מקבילים בתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה יש לנו רק לגבי יהודי ארה"ב ופולין (אמנם בפולין המנהלים נכללו באותה קבוצה עם עובדי המשפטים); (ראה לוחות 5.6 וה'1' בנספח). בארה"ב גדל אחוז המנהלים בקרב היהודים מ-5% בשנת 1910 ל-19% בשנת 1940, דהיינו, נעשה גבוה מזה שבבריה"מ. אולם קצב הגידול באחוז המנהלים בקרב היהודים הסובייטים היה גדול לעומת קצב הגידול בקרב האמריקנים: במשך 12 שנים בלבד גדל אחוז המנהלים היהודים בבריה"מ כמעט באותו יחס כמו בארה"ב במשך 30 שנים (לוח 5.6). בנוסף לכך חשוב לציין, שאופי המקצועות הניהוליים בקרב יהודי בריה"מ וארה"ב היה שונה: בבריה"מ היה מדובר במנהלים בשירות הממשלתי, ואילו בארה"ב - בעיקר במנהלי עסקים פרטיים.

בהשוואה ליהודי פולין אחוז המנהלים ועובדי המשפטים בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה יותר (לוח ה'1' בנספח). זאת ועוד, בבריה"מ בשנים 1926-1939 אחוז זה גדל מ-3.2% ל-10.3% (יותר מפי-3), ואילו בפולין בשנים 1921-1931 - רק מ-0.9% ל-1.1%; עניין זה מצביע במפורש על המגמות האנטישמיות בפולין הטרומ-מלחמתית (לפחות בתחום המנהל הממשלתי והמשפטים).

אחרי מלחמת העולם השנייה ועד סוף שנות ה-80 אחוז המנהלים בקרב יהודי בריה"מ כמעט שלא השתנה ונע סביב 10%. תמונה שונה הייתה בקרב יהודי מדינות אחרות. לדוגמה, בקרב יהודי ארה"ב בשנים 1940-1957 זינק אחוז המנהלים מ-19% ל-28.1%, בשנות ה-60 התייצב, ואילו בשנות ה-70 וה-80 הוא ירד באופן משמעותי: מ-29.3% ל-15%; ירידה זו קשורה לפשיטת רגל של עסקים (ומעבר היהודים רבים למעמד השכירים), וכן לכניסת המהגרים היהודים לארה"ב (בעיקר מבריה"מ).

מגמה דומה הייתה גם בקרב יהודי קנדה. אחוז המנהלים בקרבם עלה בשנות ה-70 מ-11.7% ל-19.3%, אולם בשנות ה-80 שוב ירד ל-15.5%, אך בכל זאת נשאר גבוה לעומת יהודי בריה"מ (ראה לוח 5.6).

מעניין גם שבשנת 1970 בקרב יהודי בריה"מ שיעור המנהלים במנגנון הממשלתי (כולל גם המפלגתי) היה גבוה יותר לעומת המצב בקרב יהודי קנדה (0.5%-ו-0.3% בהתאמה) ואילו מנהלים אחרים - פחות במקצת (10.1%-ו-11.4% בהתאמה) (ראה לוח ה'2' בנספח). גם בקרב יהודי צרפת וארגנטינה אחוז המנהלים בשנות ה-70 היה גבוה יותר מהאחוז בקרב יהודי בריה"מ (ראה לוח 5.6).

כדאי לציין, שאם בברייה"מ במשך כל התקופה הפוסט-מלחמתית אחוז המנהלים בקרב הגברים היהודים היה פי-4 גבוה לעומת היהודיות, הרי שבארה"ב ובקנדה הפער זה (בעיקר משנות ה-70) נעשה לקטן בהרבה (ראה לוח 5.7). זאת ועוד, הירידה באחוז המנהלים בקרב יהודי ארה"ב וקנדה בשנות ה-80 שנזכרה לעיל, התרחשה אך ורק על חשבון הגברים, ואילו אחוז המנהלות היהודיות למעשה לא השתנה (לוח 5.7).

ב) מקצועות מדעיים, אקדמיים, חופשיים וטכניים

בשנים 1926-1939 שיעור יהודי בריה"מ – בעלי המקצועות המדעיים האקדמיים (שבמערב נקראו "החופשיים") והטכניים (לא כולל מנהלי חשבונות וכדו') גדל מ-10.7% ל-25.5% שהיה גבוה יותר לעומת יהודי ארצות אחרות (לוח 5.6). זאת ועוד, גם קצב הגידול השנתי באחוז היהודים - בעלי מקצועות אלה בשנות ה-20 וה-30 היה בברייה"מ גבוה ביותר - 7.5% לעומת 3.8% בארה"ב, 3.2% בקנדה, ורק 1.4% בפולין, ואילו בהונגריה בשנים 1920-1930 הוא אף ירד (לוח 5.6).

כמו כן, השוואה בין יהודי בריה"מ ליהודי פולין בשנות ה-20 וה-30 מראה שאחוז המועסקים ברפואה וברוקחות וכן במדע, בספרות ובאמנות בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה יותר ופער זה הלך וגדל (לוח ה'1' בנספח). מה שקשור לעובדי החינוך, אז מלכתחילה בקרב יהודי בריה"מ אחוזם היה נמוך יותר, אבל בעקבות גידול מהיר גם בתחום זה הם הקדימו את יהודי פולין. היוצא היחיד מן הכלל היו עובדי הדת. בעוד שבפולין אחוזם בקרב היהודים מועסקים גדל במקצת, הרי שבברייה"מ בשנים 1926-1939 הוא ירד מ-0.18% ל-0.03% בלבד, בעקבות המדיניות הידועה של השלטונות הסובייטיים.

בשנים 1939-1959 גדל אחוז בעלי המקצועות המדעיים, האקדמיים והטכניים בקרב יהודי בריה"מ מ-25.5% ל-39.7%, ואילו בקרב יהודי ארה"ב בתקופה דומה (1940-1957) אחוז בעלי מקצועות אלה (Professionals & Sub-Professionals) גדל מ-11.5% ל-19%. אבל כפי שצוין לעיל, בתקופה זו בקרב היהודים האמריקנים גדל גם אחוז המנהלים, ובקרב היהודים הסובייטים הוא נשאר ללא שינוי. אם נתייחס למקצועות הניהוליים והאקדמיים (כולל מדעיים וטכניים) **כקבוצה אחת**, הרי שאחוזם, הן בקרב היהודים הסובייטים והן בקרב האמריקנים בסוף שנות ה-50, היה כמחצית (לוח 5.6).

צריך לזכור, שהגידול באחוז בעלי המקצועות האקדמיים בקרב היהודים הסובייטים בתקופה זו מוסבר במידה ניכרת בהשפעת השואה, שקורבנותיה היו בממוצע משכילים פחות ממי שניצלו (ראה פרקים 2 ו-4). לגבי יהודי ארה"ב גורם זה לא היה רלוונטי, ובכל זאת, אחוז בעלי המקצועות הניהוליים והאקדמיים בקרבם גדל **מהר יותר** בהשוואה ליהודי בריה"מ: בקרב יהודי ארה"ב הוא עלה ב-54%,

ואילו בקרב יהודי בריה"מ - רק ב-41%. ייתכן, שכאן השפיעה מדיניות השלטונות הסובייטים ובמיוחד המסע נגד קוסמופוליטיזם בשנים האחרונות של סטאלין.

אולם גם בשנות ה-60 אחוז בעלי המקצועות האקדמיים והטכניים בקרב יהודי בריה"מ גדל יותר לאט לעומת יהודי ארצות אחרות. כך, בשנים 1970-1959 בקרב יהודי בריה"מ הוא גדל מ-39.7% ל-46.8% (גידול ב-18%), ואילו בקרב יהודי ארה"ב כמעט באותן שנים (1970-1957) הוא גדל מ-19% ל-31.3% (בשני שלישים). גם בקנדה, בארגנטינה ובצרפת אחוז היהודים – בעלי המקצועות האקדמיים גדל מהר יותר לעומת בריה"מ (לוח 5.6).

בשנות ה-70 ובמיוחד בשנות ה-80 הן בברייה"מ והן בארה"ב, הסתמנה האטה משמעותית באחוז היהודים בעלי המקצועות המדעיים, האקדמיים, החופשיים והטכניים. כך, בברייה"מ בשני עשורים אלה הוא גדל מ-46.8% ל-53.0% ואילו בארה"ב - מ-31.3% ל-37.5% (קצב הגידול היה 13% ו-20% בהתאמה). אולם אם נקבץ את המקצועות הניהוליים והאקדמיים יחד, הרי שבאותה תקופה אחוזם בקרב יהודי בריה"מ גדל מ-57.4% ל-63.5%, אך בקרב יהודי ארה"ב הוא אפילו ירד מ-60.6% ל-52.5% (לוח 5.6); עניין זה כנראה קשור להגירתם המסיבית של יהודים לארה"ב, שרבים מהם התחילו קריירה במדינה חדשה לא במקצועות אקדמיים, וכמוכן, לא בניהוליים. בו בזמן בצרפת ובקנדה גם בשנות ה-80 נמשך גידול די מהיר באחוז היהודים בעלי המקצועות הניהוליים והאקדמיים. בעקבות כך, בסוף שנות ה-80 - תחילת ה-90, הקדימו היהודים הצרפתים והקנדים בנתון זה את האמריקנים והתקרבו לסובייטים (לוח 5.6).

ביחס למקצועות מסוימים ההשוואה בין יהודי בריה"מ וקנדה בתחילת שנות ה-70 (ראה לוח ה'2 בנספח) מראה שאחוז המהנדסים והאדריכלים, עובדי מדע ומחקר, מורים ועובדי תרבות ואמנות, טכנאים ואחיות בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה יותר ואילו אחוז עובדי רפואה ורוקחות ומשפטים היה נמוך יותר. אמנם, כבר בשנות ה-80 באחוז המורים וכן עובדי התרבות והאמנות היהודים הקנדים הקדימו את הסובייטים (Brym, Shaffir & Weinfeld, 1993, t.4, p.27).

גם בהשוואה בין יהודי צרפת באמצע שנות ה-70, אחוז המהנדסים והטכנאים בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה בהרבה: 22.6%⁸⁰ ו-6.4% בהתאמה (Ben-Simon & Della-Pergola, 1984, t.8.5, p.183).

ההשוואה בין יהודי בריה"מ לבין יהודי ארה"ב בסוף שנות ה-80 תחילת ה-90 מראה שגם אחוז עובדי מדע ומחקר (לא כולל מרצים) בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה יותר: 4.7% ו-1.8% בהתאמה, וכך גם עובדי תרבות ואמנות (בלי ספרנים) 2.1% ו-1.6% ומורים - 5.8% ו-4.7% בהתאמה.

⁸⁰ אחוז המהנדסים והטכנאים ביחד בקרב היהודים המועסקים בברייה"מ (הנתון הממוצע בין המפקדים 1970 ו-1979)

בקרב הגברים היהודים בבריה"מ בשנת 1989 היו 16.2% מהנדסים, ואילו בארה"ב בשנת 1990 - רק 3.7% (כולל מתכנתי מחשבים), טכנאים - 7.5% ו-1.2% בהתאמה. בו בזמן רק 0.5% מהגברים היהודים בבריה"מ היו משפטנים, לעומת 3.1% בארה"ב. כמו כן בקרב היהודיות הסובייטיות בשנת 1989 היו 4.0% אחיות לעומת 2.8% בקרב האמריקניות (Goldscheider, 1993, t.4, p.269).

כדאי גם לציין, שבאופן כללי, אחוז בעלי המקצועות האקדמיים בקרב היהודיות בבריה"מ היה גבוה יותר מזה שבקרב הגברים היהודים, בעוד שבארה"ב ובקנדה עד שנות ה-80 הוא היה בערך שווה בין שני המינים (ראה לוח 5.7). אולם זה מוסבר בכך, שהיהודיות בבריה"מ קודמו רק במידה מועטה לתפקידים הניהוליים (לעומת היהודיות במדינות המערב). אם נקבץ את המקצועות הניהוליים והאקדמיים יחד, הרי שיתקבל כי אחוזם בקרב הגברים והנשים היהודים היה דומה הן בבריה"מ והן במדינות המערב, פרט לצרפת (אולם הנתון של צרפת מתייחס לאמצע שנות ה-70, וייתכן שמאז גם שם הדברים השתנו).

ג) פקידים זוטרים

אחוז הפקידים הזוטרים (כולל מנהלי חשבונות) בקרב היהודים הסובייטים גדל בשנים 1926-1939 מ-10.7% ל-19.0%, כלומר כמעט פי-2. כדאי לציין, שלפני מלחמת העולם השנייה הנתונים על היהודים המועסקים בפקידות (חוץ מבריה"מ) היו רק לגבי ארה"ב וקנדה (בארצות אירופה הם בדרך כלל נכללו לתוך עוסקים במסחר ובבנקאות). בארה"ב אחוז היהודים העוסקים בפקידות במשך שלושים שנים (1910-1940) גדל מ-11.8% ל-15.7% או רק בשליש. בקנדה במשך עשרים שנים (1921-1941) גדל מ-8.8% ל-13.4% או פי-1.5 (לוח 5.6). כלומר קצב הגידול השנתי באחוז היהודים בפקידות לפני מלחמת העולם השנייה בבריה"מ היה כ-5%, בקנדה כ-2%, ואילו בארה"ב - 1% בלבד. לתופעה זו יש שני הסברים אפשריים: ראשית, בגידול הכללי של המנגנון הביורוקרטי בבריה"מ, עקב מעבר לכלכלה ממשלתית-מתוכננת, תפסו היהודים, בהיותם לאום עירוני ומשכיל, חלק ניכר בו; ושנית, רוב יהודי ברית המועצות היו תושבים ותיקים במדינה, ואחרי המהפכה הם קיבלו את כל הזכויות, לעומתם יהודי ארה"ב וקנדה היו אז בעיקר מהגרים, וכניסתם לתפקידים של "הצווארון הלבן" (כולל פקידות) הייתה די קשה (מגמה דומה המתמזה גם במקצועות הניהוליים והאקדמיים).

אחוז הפקידים הזוטרים (כולל מנהלי חשבונות) בקרב יהודי בריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה ירד בהתמדה, ובשנת 1989 הוא הצטמצם ל-8.5% בלבד. מגמה דומה התרחשה גם בצרפת (לפחות משנות ה-60 ובקנדה (משנות ה-70).

באשר ליהודים בארה"ב, הרי שבשנים 1940-1957 אחוז הפקידים בקרבם גדל במקצת ואחר כך התייצב סביב 17%. אולם בכל המדינות שלגביהן יש לנו נתונים, בשנות ה-70 וה-80 אחוז הפקידים בקרב היהודים המועסקים היה גדול יותר לעומת ברית המועצות (לוח 5.6).

ייתכן שהדבר קשור לעלותם הגבוהה יחסית של הלימודים האקדמיים והעל-תיכוניים במדינות המערב (לפחות בחלק מהן), ואילו בבריה"מ הם היו בחינם, ויתרה מזאת, רוב הסטודנטים (לפחות בלימודי יום) קיבלו מלגות מחיה. לכן חלק מהצעירים (ובהם היהודים) במערב העדיפו במקום ללמוד באוניברסיטה לסיים קורסים מקצועיים זולים יותר - בהנהלת חשבונות, במזכירות וכדו'. לא במקרה בצרפת, אחרי ביטול שכר הלימוד, עלה במהירות אחוז היהודים בעלי המקצועות האקדמיים וירד אחוז הפקידים, ואילו בקרב יהודי ארה"ב הייתה תמונה אחרת.

כצפוי, גם בבריה"מ וגם במערב שיעור הפקידות היה גבוה יותר בקרב היהודיות בהשוואה לגברים היהודים (לוח 5.7). במקצועות המסוימים של פקידות מעניין לציין את הנהלת החשבונות. בניתוח בפרק 4 שייכנו אותו למקצועות ברמה הבינונית, מכיוון שרוב מנהלי חשבונות בבריה"מ היו בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית, אולם לצורך השוואה עם יהודי ארצות אחרות בפרק הנוכחי צירפנו אותו לפקידות. השוואה בין יהודי בריה"מ וקנדה בשנת הלימודים 1970/71 (לוח ה'2 בנספח) מראה שאחוז מנהלי חשבונות היה דומה בקרב יהודים בשתי המדינות (כ-6%), ואילו אחוז שאר הפקידים בקרב יהודי בריה"מ היה פי-2 קטן לעומת היהודים הקנדים (7.3%-ו-14.5% בהתאמה).

ד) עובדי מסחר

בשנת 1926 עבדו במסחר (הן ממשלתי והן פרטי) כ-17.6% מהיהודים הסובייטים ועד שנת 1939 ירד אחוז זה ל-7.7% בלבד. הוא היה נמוך בהרבה מהאחוז בקרב יהודי ארה"ב וקנדה, וקל וחומר לעומת האחוז בקרב יהודי מדינות אירופה: גרמניה, פולין, הונגריה (אפילו אם נניח שעם עובדי המסחר במדינות האחרונות נמנו גם מנהלי חשבונות ופקידים אחרים). בוודאי עובדה זאת הייתה קשורה לחיסול המסחר הפרטי (לפחות כמקצוע) בבריה"מ אחרי ביטול הנא"פ.

אחוז יהודי בריה"מ המועסקים במכירות המשיך לרדת בהתמדה גם לאחר המלחמה, ובשנת 1989 הסתכם ב-2.9% בלבד. מגמות ירידה באחוז היהודים המועסקים במסחר התרחשו גם בקנדה (בעיקר אחרי שנת 1951) ובארה"ב, אך לא היו משמעותיות כל כך כמו בבריה"מ. זאת ועוד, אחרי שנת 1970 תהליך זה נבלם בקרב יהודי ארה"ב, ואילו בצרפת בשנים 1975-1988 אחוז הסוחרים בקרב היהודים אפילו עלה. הוא גדל גם בארגנטינה בשנים 1960-1973 (ראה לוח 5.6).

כפי שצוין בפרק 4, ההסברים לאחוז הנמוך של יהודי בריה"מ המועסקים במסחר היו (פרט לחוסר מסחר פרטי) מעברם למקצועות יוקרתיים יותר (בעיקר אקדמיים ומדעיים), אבל גם הרחקתם מהתפקידים הקשורים להפצת מוצרי הצריכה.

מעניין לציין, שבקרב יהודי בריה"מ בתחום מכירות עבדו יותר נשים, ואילו בקרב יהודי המערב - יותר גברים (ראה לוח 5.7).

ה) עובדי "הצווארון הכחול"

עובדי "הצווארון הכחול" (בפרק הנוכחי) הם בעלי מלאכה ופועלים שכירים בתעשייה, בנייה ותחבורה, עובדי חקלאות וכן עובדי שירותים אישיים (כגון, טבחים, מלצרים, ספרים, מטפלות וכו'). לפי המפקד משנת 1926 העובדים הנ"ל היו יותר ממחציתם (58.1%) של יהודי בריה"מ וגם מיהודי ארה"ב ופולין. קרוב למחצית אחוז עובדי "הצווארון הכחול" היו גם בקרב יהודי הונגריה וקנדה, ואילו בקרב יהודי גרמניה ערב עליית הנאצים הם היו רק כרבע (לוח 5.6).

עד שנת 1939 אחוז קבוצה זו בקרב יהודי בריה"מ הצטמצם עד 37.5%. בקרב יהודי ארה"ב בשנת 1940 הוא גם ירד ל-38.5%, אבל צריך לציין, שהצמצום באחוז היהודים - עובדי הכפיים שבבריה"מ התרחש במשך 12 שנים, בארה"ב הוא אך 30 שנים (לוח 5.6). בקנדה ובהונגריה הירידה באחוז היהודים עובדי "הצווארון הכחול" הייתה בשנות ה-20 וה-30 אטית עוד יותר, ואילו בפולין הוא אף עלה בשנים 1931-1921 (לוח 5.6), כנראה, עקב פשיטת הרגל של העסקים היהודים יחד עם ההגבלות שהוטלו על כניסת היהודים למשרדי הממשלה.

בשנים 1939-1959 בבריה"מ ירד אחוז היהודים עובדי "הצווארון הכחול" מ-37.5% ל-29.2%. אמנם זאת במידה רבה בשל השפעת השואה. בארה"ב, כמעט באותה תקופה (1940-1957) אחוז היהודים עובדי הכפיים ירד כמעט פי-2 (מ-38.5% ל-20.9%) - בד בבד עם העלייה באחוז היהודים במקצועות הניהוליים והאקדמיים.

בשנות ה-60 ירד אחוז הפועלים היהודים בבריה"מ (כולל עובדי שירותים) מ-29.2% ל-25.7%, אך ירידה זו הייתה אטית יותר מאשר ברוב מדינות המערב, למעט יהודי צרפת, שבקרובם ירידה מהירה באחוז הפועלים ובעלי המלאכה התחילה רק מאמצע שנות ה-70 (ייתכן שזה קשור לשיעורם הגבוה של היהודים - יוצאי צפון אפריקה בצרפת).

בשנות ה-70 ירד אחוז הפועלים היהודים (כולל עובדי שירותים) בבריה"מ רק במקצת, ואילו בשנות ה-80 הוא התייצב סביב כרבע מכלל היהודים המועסקים (כשליש מהגברים). מגמה דומה התרחשה גם בקנדה. באשר ליהודי ארה"ב, הרי שאחוז עובדי "הצווארון הכחול" בקרבם בשנים 1970-1990 גדל מ-10.2% ל-17.1%; עניין זה קשור להצטרפות המהגרים היהודים לשוק העבודה. בכל מקרה, שיעורם בקרב יהודי בריה"מ בסוף שנות ה-80 היה גדול יותר לעומת יהודי כל שאר המדינות (לוח 5.6).

כדאי לציין שגם הרכב היהודים עובדי "הצווארון הכחול" היה שונה בבריה"מ ובמערב. רובם המכריע בבריה"מ היו פועלים בתעשייה, ורק 1.7% מהיהודים המועסקים בבריה"מ בשנת 1989 היו עובדי שירותים (לא כולל צלמים), ואילו בארה"ב בשנת 1990 אחוז היהודים - עובדי השירותים היה 5.6%, בקנדה - 5.4%.

סיכום הפרק

א. בשנות ה-20 וה-30 גם שיעור היהודים בקרב הסטודנטים (בהשוואה לשיעורם באוכלוסייה) וגם אחוז היהודים – בעלי המקצועות המדעיים, האקדמיים, החופשיים והטכניים בברייה"מ היו גבוהים יותר מאשר כמעט בכל המדינות שבהן הייתה האוכלוסייה היהודית המשמעותית. זאת ועוד, גם קצב הגידול באחוז היהודים עובדי "הצווארון הלבן" בברייה"מ היה גבוה ביותר. עניין זה היה קשור להתפתחות המהירה בתחום הכלכלה, המדע והחינוך בברייה"מ, יחד עם הסרת כל ההגבלות שהוטלו על היהודים בתקופת הצאר. מצד אחר, רוב מדינות מזרח אירופה (פרט לצ'כוסלובקיה) היו מדינות נחשלות ולא מתועשות, ובנוסף לכך, הסתמנו בהן מגמות אנטישמיות, שהפריעו ליהודים להתפתח מבחינה השכלתית וכלכלית. באשר לארה"ב ולקנדה, הרי שרוב היהודים במדינות אלו היו מהגרים שנתקלו בתחרות קשה של האוכלוסייה הוותיקה בכניסתם למקצועות האקדמיים והחופשיים ולתחום הפקידות. מלבד זאת, יש לזכור גם את המשבר הכלכלי בתחילת שנות ה-30 שפגע קשה גם ביהודים. בכל זאת, יהודי ארה"ב וקנדה התקדמו מבחינת מעמדם החברתי-כלכלי, אף כי לאט יותר מיהודי בריה"מ.

ב. אחרי מלחמת העולם השנייה השתנה המצב. אמנם, רמת השכלתם ומעמדם המקצועי של יהודי ברית המועצות המשיכו לעלות, אך בקצב אטי יותר מאשר לפני המלחמה. זאת ועוד, משנות ה-50 עד סוף שנות ה-70 קצב הגידול שלו היה אטי יותר מאשר בקרב יהודי המערב. כמו כן, שיעור היהודים שעבדו בתפקידים הניהוליים בברייה"מ היה נמוך יותר מאשר במדינות המערב. הסבר חלקי לכך הוא הפיגור המדעי-טכנולוגי של בריה"מ (מובן שפרט לתחום הצבאי), אבל, כנראה, כאן השפיעו גם מסעות התעמולה האנטישמיים של שלטונות בריה"מ נגד הקוסמופוליטיזם (בסוף שנות ה-40 - תחילת ה-50) ונגד הציונות (מסוף שנות ה-60 עד אמצע שנות ה-80), שבלמו במידה ניכרת את התקדמותה החברתית של האוכלוסייה היהודית בברייה"מ. סיבה חשובה נוספת, שברייה"מ (בניגוד למדינות אחרות, שבהן ישבו יהודים – אולי פרט לארה"ב) הייתה מדינה רב-לאומית, ולכן היהודים נתקלו בתחרות כפולה (מצד הרוסים ומצד הלאומים הראשיים ברפובליקות).

ג. בשנות ה-80 הסתמנה מגמת התייצבות באחוז בעלי המקצועות האקדמיים בקרב יהודי ברית המועצות, וייתכן שהסיבה לכך היא המעבר של חלקם לתחום העסקי בתקופת "הפרסטרויקה". בו בזמן בארה"ב חלה ירידה במעמדם הכלכלי-מקצועי של היהודים, בעיקר עקב הגעת מהגרים יהודים רבים לארה"ב והצטרפותם לשוק העבודה. לעומת זאת, בצרפת ובקנדה נמשכה עלייה באחוז היהודים במקצועות האקדמיים (אף כי גם בקנדה ירד אחוז המנהלים בקרב היהודים). כדאי גם לציין, שאחוז המנהלות בקרב היהודיות בברייה"מ היה נמוך בהרבה לעומת אחוז המנהלים הגברים היהודים, ואילו בקרב יהודי המערב בשנות ה-80 הוא נעשה כמעט שווה בשני המינים.

ד. בתוך קבוצת העובדים האקדמאים בולט במיוחד השוני בין יהודי בריה"מ ליהודי ארצות המערב, לפי הענפים: בעוד שבקרב יהודי בריה"מ התחומים הדומיננטיים היו הנדסה ומדעי הטבע, בקרב יהודי המערב תחומים אלה היו קודם רפואה, ואחר כך - המשפטים ומדעי החברה. כדאי לציין, שמגמת "הטכנולוגיזציה" הייתה אופיינית לכל מערכת המדע וההשכלה הסובייטית (בשל האוריינטציה

בעיקר לפיתוח הצבאי), אבל בקרב היהודים בלטה מגמה זו במיוחד. מצד אחר, המחקרים בתחום מדעי החברה בבריה"מ היו רוב הזמן מוגבלים למדי (בתקופת סטאלין, למשל, הסוציולוגיה הוכרזה כ"מדע השקר הבורגני"), ואפילו בתקופות שהמחקרים כאלה התפתחו (כגון בשנות ה-60 וה-70), הם היו תחת פיקוח כבד מצד המפלגה והאידיאולוגיה השולטת, שהגבילו את אפשרויותיהם של היהודים בתחום זה. בנוסף לכך, ההכנסות ואפשרויות הקריירה במקצועות כמו רפואה ומשפטים היו בבריה"מ (לעומת המצב במערב) נמוכות יותר בהשוואה למקצועות הטכנולוגיים.

ה. ביחס למקצועות הלא-אקדמיים, ראוי לציין, שבקרב יהודי בריה"מ כבר משנות ה-20 ועד סוף שנות ה-80 אחוז עובדי המכירות והשירותים היה נמוך יותר לעומת יהודי מדינות אחרות. ההסבר לכך הוא חוסר עסקים פרטיים בתחום זה. מנגד, אחוז היהודים - פועלי התעשייה (בעיקר הכבדה) בבריה"מ היה גבוה יותר מאשר האחוז בקרב יהודי מדינות אחרות.

ובכן, באופן כללי, הן בברית המועצות והן במדינות אחרות, היו מגמות דומות במוביליות השכלתית-מקצועית של היהודים במאה ה-20: עלייה באחוז בעלי השכלה הגבוהה ומעבר מהמסחר ומהמלאכה למקצועות "הצווארון הלבן" (בעיקר לאקדמיים). אבל על קצב תהליכים אלה השפיעו במידה רבה גם הגורמים (הן הכלכליים והן הפוליטיים) שפעלו בתוך כל מדינה, שיכלו הן להאיץ והן לבלום אותם (עד לחזרה זמנית לאחור).

לוח 5.1

אחוז הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ו"המקדם היהודי" a
בברית המועצות ובארצות אחרות משנות ה-20 עד תחילת ה-20

1970/71	1960/61	1947/48	1938/39	1934/35	1930/31	1926/27	
							אחוז היהודים מהסטודנטים:
2.3	3.2	7.1	11.1	13.3	11.3	15.4	בריה"מ
. . .	6.5	9.2 k	. . .	9.3 i	. . .	9.7 b	ארה"ב
4.9	...	4.4 k	. . .	4.4 i	5.0	. . .	קנדה
.	2.0 j	. . .	2.3	. . .	אנגליה
.	8.2	14.8	19.3 f	21.5 d	פולין
.	9.9 i	11.9 e	15.0 c	צ'כוסלובקיה
.	9.7	10.5	10.8 d	הונגריה
.	3.0 f	. . .	גרמניה
.	11.5 i	אוסטריה
.	6.5	12.5	14.1 h	17.1	רומניה
.	4.5	4.8 g	. . .	יוגוסלביה
.	7.1 j	7.9	8.7	15.7 c	לטביה
.	20.8	31.4 d	ליטא
							"המקדם היהודי":
2.5	3.0	5.6	6.2	7.4	6.3	8.6	בריה"מ
. . .	2.1	2.5 k	. . .	2.6 i	. . .	3.0 b	ארה"ב
2.5	. . .	2.9 k	. . .	2.4 i	2.7	. . .	קנדה
.	3.0 j	. . .	3.2	. . .	אנגליה
.	0.8	1.6	2.0 f	2.2 d	פולין
.	4.2 i	5.6 e	5.8 c	צ'כוסלובקיה
.	1.9	2.0	1.8 d	הונגריה
.	3.3 f	. . .	גרמניה
.	4.1 i	אוסטריה
.	1.6	3.0	3.4 h	4.1	רומניה
.	9.0	9.6 g	. . .	יוגוסלביה
.	1.4 j	1.6	1.8	3.2 c	לטביה
.	2.7	4.1 d	ליטא

(a) יחס בין אחוז היהודים בקרב הסטודנטים לבין אחוז היהודים באוכלוסייה

1932/33 (g)	1918/19 (b)
1933/34 (h)	1921/22 (c)
1935/36 (i)	1925/26 (d)
1936/37 (j)	1927/28 (e)
1946/47 (k)	1929/30 (f)

מקורות לחישוב:

בריה"מ - ראה לוח 3.8 (פרק 3).

ארצות אחרות:

ו.ליפמן, תמורות חברתיות ביהדות בריטניה בשנים 1918-1939, יהדות זמננו, כרך 3 (1986), עמ' 63

Silcox & Fisher, Catholics, Jews and Protestants, 1930, p.229

A.Ruppin. The Jewish Fate and Future, 1940, t.XVIII, p.270

Jews in American Universities and Colleges, Bnai Brith Report,

AJYB, vol.50 (1948/49), p.p.769-772

A.Jospe. Jewish College Students in United States, AJYB, vol.65, p.133

I.Millman, Data on Diaspora Jewish Populations from Official Censuses:

Studies in Jewish Demography (Survey for 1972-1980), t.28, p.65.

לוח 5.2.

הרכבם של היהודים וכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בברייה"מ ובארה"ב
לפי תחומי הלימוד בשנים 1934-1956 (באחוזים)

ארה"ב		ברית המועצות			
1946	1935	1956	1947	1934	
					היהודים :
					סך הכול
100	100	100	100	100	הנדסה וכדו'
17.9	9.6	59.8	45.5	54.1	חינוך ותרבות
27.0	18.9	17.2	15.8	17.5	רפואה ורוקחות
13.7	23.9	13.3	30.5	15.3	כלכלה ומשפטים
40.0	46.4	4.6	6.3	8.0	חקלאות ויעור
1.4	1.2	5.1	1.9	5.1	
					כלל הסטודנטים :
					סך הכול
100	100	100	100	100	הנדסה וכדו'
24.3	14.0	47.2	34.7	43.5	חינוך ותרבות
34.4	49.1	21.4	28.9	23.0	רפואה ורוקחות
8.2	11.9	14.2	19.5	13.7	כלכלה ומשפטים
27.9	22.0	3.9	5.9	6.5	חקלאות ויעור
5.2	3.0	13.4	10.9	13.3	
					"המקדם היהודי":
					סך הכול
100	100	100	100	100	הנדסה וכדו'
74	69	127	131	124	חינוך ותרבות
78	38	80	55	76	רפואה ורוקחות
167	201	94	156	112	כלכלה ומשפטים
143	211	117	107	123	חקלאות ויעור
27	40	38	17	38	

מקורות לחישוב :

ברייה"מ - ראה לוח 3.11 (פרק 3) .

ארה"ב: Jewish Students in American Universities: Bnai Brith Report, AJYB, vol.65 (1964), t.3, p.773

לוח 5.3.

רמת השכלה של יהודי בריה"מ וארצות אחרות מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90 (באחוזים)

פחות מתיכונית	תיכונית	על-תיכונית	גבוהה a		
				בריה"מ	(20+) :
44.3	16.5	12.6	26.6	1959	
32.5	19.1	15.3	33.1	1970	
23.4	18.8	17.5	40.3	1979	
15.6	16.5	21.5	46.4	1989	
				צרפת b	(15+) :
36.0	20.3	18.3	25.4	1975	
				ארה"ב	(25+) :
29.4	39.9	13.0	17.7	1957	
16.2	30.2	19.9	33.7	1971	
6.1	21.5	19.3	53.1	1990	
				קנדה	(15+) :
...	...	8.0	25.0	1971	
23.8	11.9	16.5	47.8	1991	

(a) מלאה ולא-מלאה

(b) פריס הגדולה

מקורות לחישוב:

בריה"מ – ראה לוח 2.2 (פרק 2).

ארצות אחרות:

S.Goldstein, Socioeconomic Differentials among Religious Groups in US:

American Journal of Sociology, vol.74, No 6, 1969, t.3, p.618.

National Jewish Population Study, 1971, vol.6, t.D, 5c.

S.Goldstein, Profile of American Jewry: AJYB, vol.92,t.12a,p.159

C.Goldsheider, Stratification and the Transformation of American Jews,

1910-1990: Papers in Jewish Demography, 1993, t.3, p.265

I.Millman, Data of Diaspora Jewish Populations from Official Censuses:

Studies in Jewish Demography (Survey for 1972-1980), t.28, p.65

Canadian Jews: Profile from the Census, AJYB, 1995, t.9, p.254

D.Bensimon & S.Della-Pergola, La population juive de France, 1984, t.t.7.4,7.10, p.p.169,176.

לוח 5.4.

אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ ובארצות אחרות מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90 לפי מין

על-תיכונית			a גבוהה			
c אינדקס	נשים	גברים	c אינדקס	נשים	גברים	
						בריה"מ (20+) :
93	12.2	13.1	78	23.7	30.2	1959
98	15.2	15.5	76	29.0	38.3	1970
102	17.7	17.3	78	35.7	45.8	1979
110	22.4	20.4	83	42.3	51.1	1989
						צרפת b (15+) :
103	18.6	18.1	72	21.0	29.2	1975
						ארה"ב (25+) :
100	13.0	13.0	38	9.9	26.3	1957
121	21.7	18.0	59	25.2	43.0	1971
113	20.4	18.1	81	47.7	58.6	1990
						קנדה (15+) :
119	17.8	15.0	82	43.2	52.6	1991

(a) מלאה ולא-מלאה

(b) פריס הגדולה

(c) הנשים לעומת הגברים

מקורות לחישוב - ראה לוח 5.3.

לוח 5.5.

אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית בבריה"מ, בארה"ב ובצרפת לפי קוהורטות (שנות לידה) ומין

שנות לידה:	1950-59	1940-49	1930-39	1920-29
<u>גבוהה: a</u>				
בריה"מ - סה"כ	55	56	52	43
גברים	56	59	55	47
נשים	53	52	48	40
ארה"ב - סה"כ	66	66	53	40
גברים	71	72	66	52
נשים	61	59	43	29
צרפת b - סה"כ	. . .	48	34	. . .
<u>על-תיכונית:</u>				
בריה"מ - סה"כ	25	25	23	19
גברים	21	21	21	21
נשים	28	29	26	17
ארה"ב - סה"כ	22	21	26	24
גברים	18	21	19	20
נשים	26	21	32	28
צרפת b - סה"כ	. . .	15	16	. . .

(a) מלאה ולא-מלאה

(b) פריס הגדולה

מקורות לחישוב:

בריה"מ - Vsesoiuznaia (1989), t.33c

ארה"ב:

C.Goldsheider, Stratification and the Transformation of American Jews, 1910-1990: Papers in Jewish Demography, 1993, t.1, p.261

צרפת:

D.Bensimon & S.Della-Pergola, La population juive de France, 1984, t.7.5, p.170.

לוח 5.6.

הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בברייה"מ ובארצות אחרות במאה ה-20
(לא כולל מובטלים ולא-ידועים; באחוזים)

הצווארון c	עובדי מסחר	פקידים זוטרים b	ס"ה ניהול ואקדמיים	אקדמיים וטכניים	מנהלים		
58.1	17.6	10.7	13.6	10.7	2.9	1926	ברייה"מ:
37.5	7.7	19.0	35.8	25.5	10.3	1939	
29.2	5.2	15.2	50.4	39.7	10.7	1959	
25.7	4.2	12.7	57.4	46.8	10.6	1970	
24.8	3.4	9.5	62.3	52.7	9.6	1979	
25.1	2.9	8.5	63.5	53.0	10.5	1989	
52.5	41.0	. . .	6.5	5.6	0.9	1921	פולין:
53.1	39.4	. . .	7.5	6.4	1.1	1931	
46.2	44.5	. . .	9.3	1920	הונגריה:
41.4	49.7	. . .	8.9	1930	
26.1	62.2	. . .	11.7	11.7	. . .	1933	גרמניה:
18.2	17.6	30.3	33.9	a 1960	צרפת:
16.0	15.4	25.1	43.5	28.8	14.7	a 1975	
9.7	19.4	11.1	59.8	1988	
58.7	20.9	11.8	8.6	3.8	4.8	1910	ארה"ב:
38.5	15.3	15.7	30.5	11.5	19.0	1940	
20.9	14.2	17.8	47.1	19.0	28.1	1957	
10.2	13.1	16.1	60.6	31.3	29.3	1970	
17.1	13.2	17.2	52.5	37.5	15.0	1990	
48.5	39.1	8.8	3.6	1921	קנדה:
46.2	37.6	11.2	5.0	1931	
43.8	36.1	13.4	6.7	1941	
42.3	36.2	13.0	8.5	1951	
21.4	26.4	20.6	31.6	19.9	11.7	1971	
16.4	19.7	18.6	45.3	26.0	19.3	1981	
17.4	13.9	13.6	55.1	39.6	15.5	1991	
29.0	37.2	13.2	20.6	11.1	9.5	1960	ארגנטינה:
9.7	39.2	12.3	38.8	21.3	17.5	a 1973	

(a) אזור הבירה (b) כולל מנהלי חשבונות (c) כולל שירותים (d) כולל משפטים

מקורות לחישוב: ברייה"מ – ראה לוח 4.3 (פרק 4)

ארצות אחרות:

ר. מאהלר, יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם, ת"א, 1968, טבלה 13, עמ' 63.
י. לשציינסקי, התפלגות כלכלית של היהודים בארה"ב: כלל ישראל, 1954, עמ' 309-311.

A.Ruppin. The Jewish Fate and Future, 1940, t.XV, p.145.
H.Linfield, Statistics of Jews, N.Y. 1931, t.XLIV, p.56
S.Kuznets, Economic Structure and Life of the Jews, 1956, t.2, p.23
S.Goldstein, Socioeconomic Differentials among Religious Groups in US: American Journal of Sociology, vol.74, No 6, 1969, t.6, p.622.
C.Goldsheider, Stratification and the Transformation of American Jews, 1910-1990: Papers in Jewish Demography, 1993, t.t.2,3, p.p.263-265
L.Rosenberg, The Demography of Jewish Community of Canada: Papers in Jewish Demography, 1957, part 1, t.6, p.29
R.Brym, W.Shaffir, M.Weinfeld, Jews in Canada, 1993, t.4, p.27
Canadian Jews: Profile from the Census, AJYB, vol.95 (1995), t.9, p.254
D.Bensimon & S.Della-Pergola, La population juive de France, 1984, t.t.8.4, 8.5, p.p.183-184
S.Della-Pergola, Jews in European Community: AJYB, 1993, t.7, p.74
U.Schmelz & S.Della-Pergola, The Demography of Latin American Jewry: AJYB, vol. 85 (1985), t.14, p.90

לוח 5.7.

הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בברייה"מ ובארצות אחרות לפי מין מסוף שנות ה-50 עד תחילת ה-90 (לא כולל מובטלים ולא-ידועים; באחוזים)

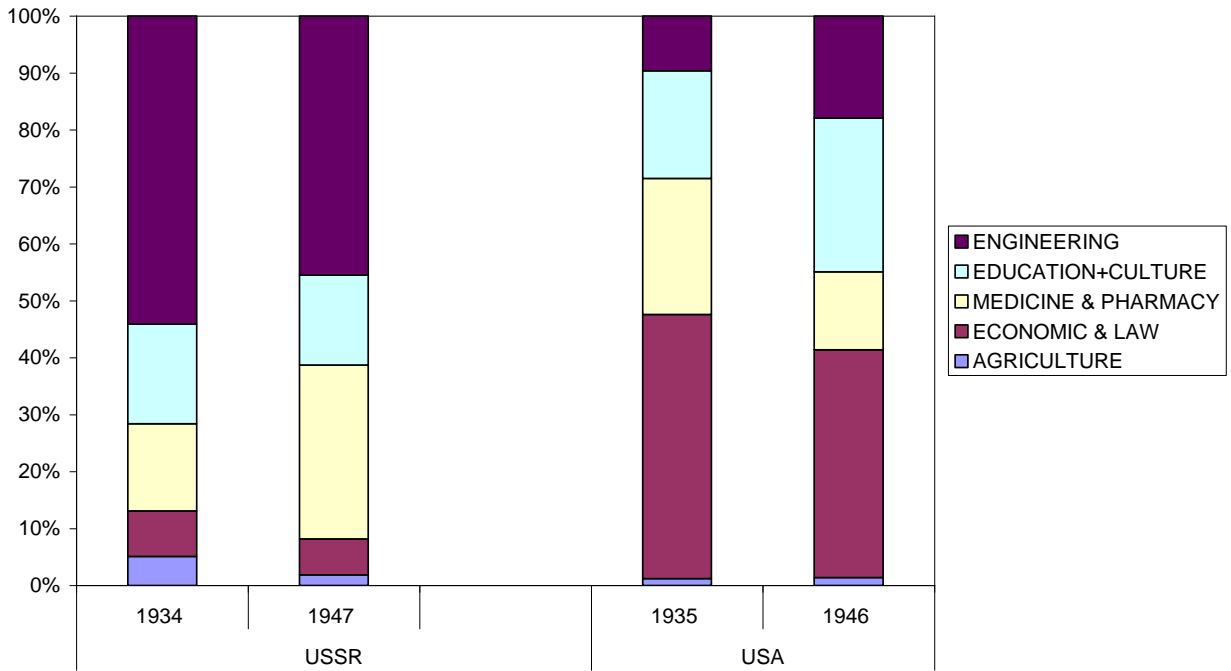
הצווארון הכחול c	עובדי מסחר	פקידים זוטרים b	ס"ה ניהול ואקדמיים	אקדמיים וטכניים	מנהלים		
							גברים:
35.5	4.1	12.0	48.4	32.2	16.2	1959	בריה"מ:
31.9	2.9	8.4	56.8	40.3	16.5	1970	
31.5	2.1	5.8	60.6	46.1	14.5	1979	
32.0	1.6	5.8	60.6	45.1	15.5	1989	
11.6	24.1	17.2	47.1	a 1975	צרפת:
22.5	14.1	8.0	55.4	20.3	35.1	1957	ארה"ב:
11.6	14.6	5.3	68.5	31.3	37.2	1970	
22.4	16.1	7.0	54.5	38.5	16.0	1990	
22.8	29.6	9.5	38.1	22.8	15.3	1971	קנדה:
19.0	21.0	8.2	51.8	26.1	25.7	1981	
22.0	16.3	6.5	55.2	36.0	19.2	1991	
							נשים:
21.4	6.5	19.2	52.9	49.2	3.7	1959	בריה"מ:
18.6	5.7	17.5	58.2	54.2	4.0	1970	
17.1	5.0	13.8	64.1	60.1	4.0	1979	
16.7	4.4	11.7	67.2	62.8	4.4	1989	
7.6	15.6	39.4	37.4	a 1975	צרפת:
17.3	14.4	43.9	24.4	15.5	8.9	1957	ארה"ב:
7.4	10.3	36.7	45.6	31.4	14.2	1970	
12.0	10.3	27.0	50.7	36.6	14.1	1990	
10.8	20.0	42.7	26.5	21.9	4.6	1971	קנדה:
8.6	18.7	35.0	37.7	27.1	10.6	1981	
11.8	11.0	22.2	55.0	44.0	11.0	1991	

(a) פריס הגדולה (b) כולל מנהלי חשבונות (c) כולל שירותים

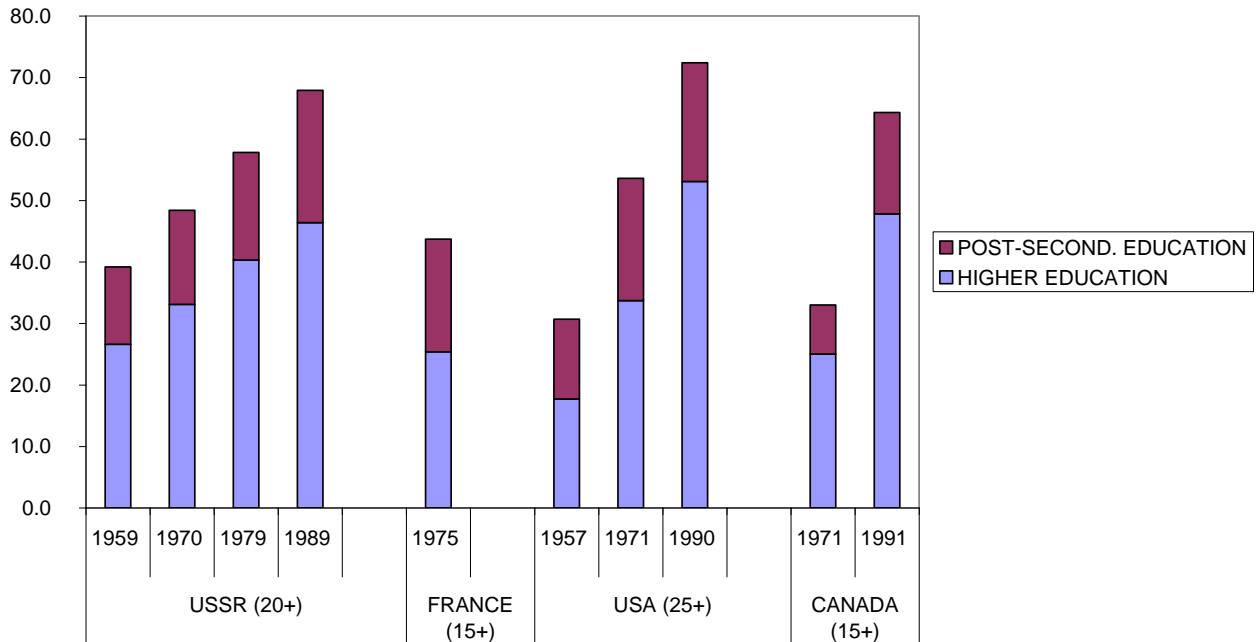
מקורות לחישוב: בריה"מ – ראה לוח 4.3 (פרק 4)
ארצות אחרות:

- S.Goldstein, Socioeconomic Differentials among Religious Groups in US: American Journal of Sociology, vol.74, No 6, 1969, t.6, p.622.
C.Goldsheider, Stratification and the Transformation of American Jews, 1910-1990: Papers in Jewish Demography, 1993, t.3, p.265
I.Millman, Data on Diaspora Jewish Populations from Official Censuses: Studies in Jewish Demography (Survey for 1972-1980), 1983, t.29, p.66
R.Brym, W.Shaffir, M.Weinfeld, Jews in Canada, 1993, t.4, p.27
Canadian Jews: Profile from the Census, AJYB, vol.95, t.9, p.254
D.Bensimon & S.Della-Pergola, La population juive de France, 1984, t.t.8.4,8.5,8.12, p.p.183,184,193.

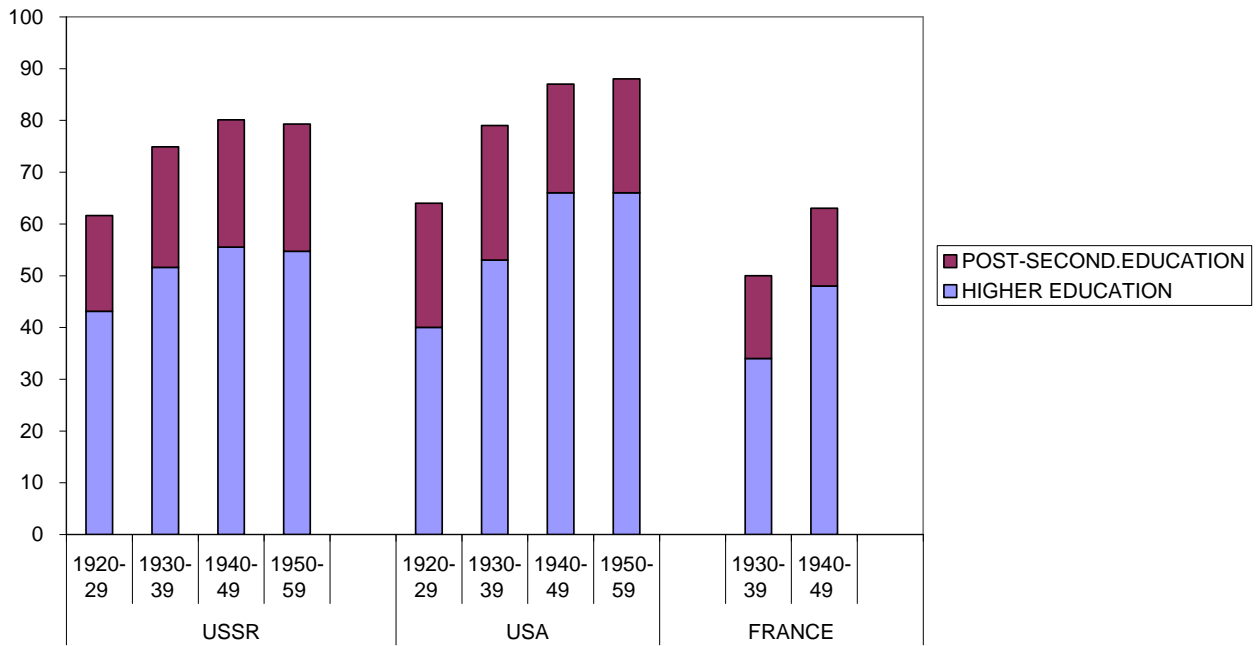
Pic.5.1. JEWISH STUDENTS OF USSR AND USA BY FIELDS (%), 1934-1947

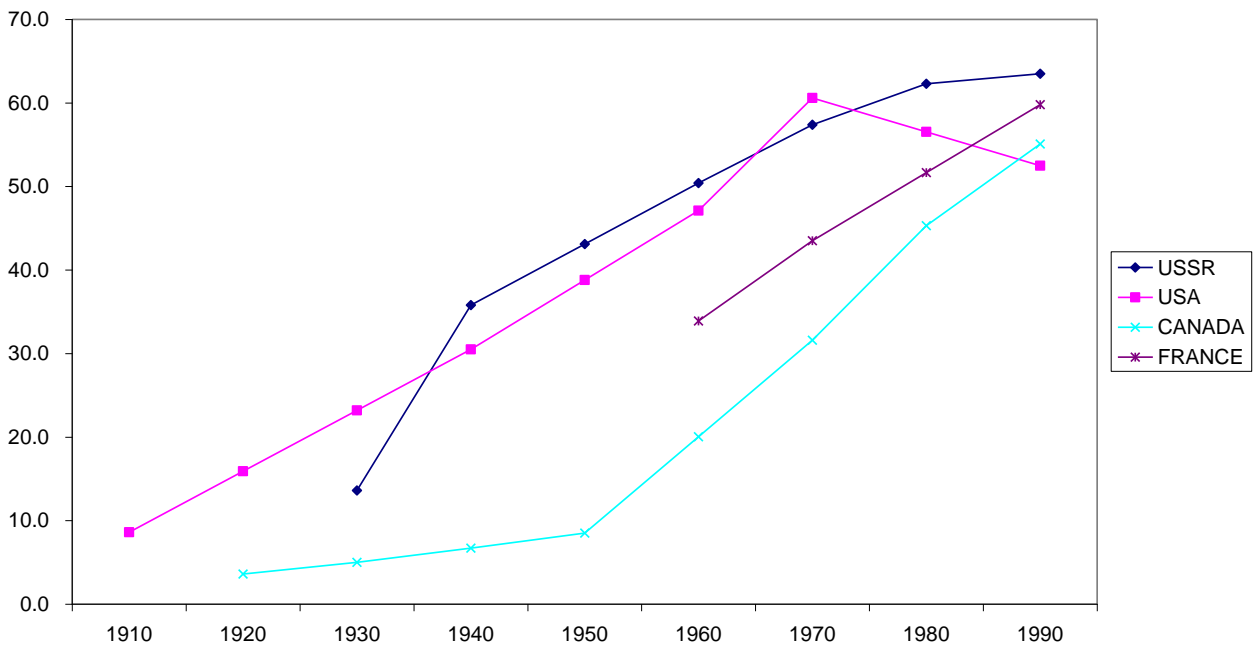
Pic.5.2. PERCENTAGE OF JEWS WITH HIGHER & POST-SECONDARY EDUCATION IN USSR, FRANCE, USA AND CANADA, 1957-1991

Pic.5.3. PERCENTAGE OF JEWS WITH HIGHER & POST-SECONDARY EDUCATION IN USSR, USA AND FRANCE BY COHORT (YEAR OF BIRTH), 1970-1990

Pic.5.4. PERCENTAGE OF MANAGERS, PROFESSIONALS AND SUB-PROFESSIONALS AMONG EMPLOYED JEWS IN USSR, USA, CANADA AND FRANCE, 1910-1990

פרק 6.

הסוגיות העיקריות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ

מטרת פרק זה היא להבהיר מספר סוגיות מרכזיות בקשר למוביליות חברתית של יהודי בריה"מ במגמה ליצור שילוב הדוק יותר בין הנושאים וההסברים שנדונו בפרקים הקודמים. כאן נתמקד ב-6 היבטים מרכזיים:

- 1) המוביליות ההשכלתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט;
- 2) המוביליות התעסוקתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט;
- 3) השפעת השואה על השינויים בהשכלה ובתעסוקה של יהודי בריה"מ;
- 4) המוביליות החברתית בקרב היהודים ולאומים אחרים במדינה הרב-לאומית;
- 5) השפעתו של המשטר על המוביליות החברתית בקרב היהודים;
- 6) הסוגיות הדמוגרפיות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ.

6.1. המוביליות ההשכלתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט

א) מקומה של רמת ההשכלה כמאפיין למעמד החברתי

בכל חברה מפותחת השכלה (כמאפיין לכישורים נרכשים) היא אחד ההיבטים החשובים של הריבוד החברתי, לא כל שכן בבריה"מ, בגלל מספר סיבות ייחודיות:

- א) **העדר הון פרטי** (שבחברות קפיטליסטיות, אמנם במידה בלתי אחידה, מאפשר לאדם לתפוס תפקיד חברתי מסוים, מעבר להכשרה מקצועית שהוא קיבל);
- ב) במשך רוב התקופה הסובייטית זמינות של **השכלה בחינם** (כולל גבוהה ועל-תיכונית מקצועית), ואפילו עם קבלת מלגות קיום במחלקות יומיות. יחד עם פיתוח מחלקות ערב ואקסטרניות לעובדים, זה העניק אפשרויות רחבות לרכישת השכלה;
- ג) **הכלכלה המתוכננת**, כשגם מספר מקומות במוסדות הלימוד, וגם מספר מקומות העבודה במקצועות המתאימים היו מתוכננים מראש ע"י הגורמים הממשלתיים; זאת ועוד, בוגרי מחלקות יומיות אחרי סיום הלימודים קיבלו הפנייה ישירה לעבודה במקצוע ללא זכות להתפטר במשך 3 שנים וגם המעביד לא היה רשאי לפטר אותם במשך תקופה זו. זה הבטיח לרוב בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית גם **תעסוקה** בתפקידים מתאימים (יותר מאשר במערב).

עם זאת, גם בבריה"מ רמת ההשכלה לא הייתה **ההיבט היחיד** למעמדו החברתי של האדם.

ראשית, היא קבעה בעיקר הפרדה **בין עובדי "הצווארון הכחול" לבין עובדי "הצווארון הלבן"**, ובתוך הקבוצה האחרונה – לפי הרמה המקצועית (אקדמאים לעומת עובדים טכניים ודומים) ולפי מקצועות

מסוימים שלמדו (הנדסה, רפואה, חינוך וכו'). אבל השכלה **לא קבעה** (לפחות לא רק היא) את שני ההיבטים הנוספים של המעמד החברתי (לפי Treiman) – פיקוח על משאבים ועל אנשים אחרים, שכאן לא מעט קבעו קשרים אישיים, פרוטקציה וכמובן, חברות במפלגה הקומוניסטית ונאמנות פוליטית.

שנית, אפילו בכלכלה המתוכננת של בריה"מ לעתים היה **פער** בין השכלה שקיבלו אנשים **בפועל** לבין השכלה **הנדרשת** לפי תפקידם. היו אפוא מצבים של "מחסור" ו/או של "עודף" השכלה. המצב הראשון אופייני במיוחד לתקופות מוקדמות בהיסטוריה של בריה"מ, שאז תפקידים רבים שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית היו מאוישים ע"י "פראקטיקיס" (דהיינו, בעלי השכלה תיכונית בלבד או אפילו פחות, שהסתמכו בניסיון פראקטי שלהם). בהמשך חלק מהם רכשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית במחלקות ערב ואקסטרניות. המצב השני נוצר בעיקר בעשורים האחרונים של בריה"מ, כשמספר בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית נעשה גבוה יותר מצורכי המשק. זה גרם לכך, שאנשים רבים שהיו רשומים כמהנדסים, בפועל עשו עבודה של פקידים, עובדי אספקה, ואפילו פועלי ייצור (שתמיד היו חסרים). ראוי גם לציין, שמדיניות השמה לעבודה במקצוע אחרי סיום הלימודים **לא חלה על בוגרי מחלקות ערב ואקסטרניות**. אמנם היו הנחיות לקדם גם בוגרים כאלה בעבודה, אבל לא תמיד הייתה אפשרות כזו, והם נאלצו במשך זמן מסוים לעבוד בעבודה קודמת. היו גם מקרים (למרות שהחוק הסובייטי אסר להעסיק אקדמאים כפועלים פשוטים), שאנשים הסתירו דיפלומות שלהם והלכו לעבוד כפועלים, כדי לקבל משכורת יותר גבוהה (המשכורת של מסגר במפעל, למשל, הייתה גבוהה מזו של המהנדס המתחיל) או כדי לגור בערים הגדולות (לדוגמא, מורה שמעדיף לעבוד כפועל בעיר, מאשר במקצועו בכפר)⁸¹.

שלישית, למרות שבאופן הצהרתי אפשרויות של השכלה היו פתוחות ושוות לכול, בפועל תמיד היו הגבלות בתחום זה – מצד אחד, ומכסות ופריבילגיות – מצד שני (כגון לבני הפרולטריון, יוצאי כפר, משוחררי צבא, בני לאומים ראשיים ברפובליקות, מומלצי המפלגה וה"קומסומול" ועוד). בתקופות מסוימות (כגון, בשנות ה-20 ובתקופת חרושצ'וב) הן גברו, ואילו בתקופות אחרות התרפו (כגון, בשנות ה-30 וגם בתקופת ברז'ניב מסוף שנות ה-60 עד סוף ה-70), אבל לא נעלמו כליל בכל התקופה.

ההשכלה היא אפוא ציר חשוב של הריבוד החברתי בבריה"מ, אך לא היחיד. הציר החשוב השני היא התעסוקה, או ליתר דיוק, התפקיד בעבודה. במחקר הנוכחי נבדקו אפוא שני הצירים בנפרד ותוך השוואה ביניהם בקרב יהודי בריה"מ.

⁸¹ ממחקרים שנעשו בבריה"מ בשנות ה-70 וה-80 וגם מהמחקר הנוכחי נובע שתעסוקת בעלי השכלה גבוהה ובמיוחד על-תיכונית מקצועית בתפקידים שלא דרשו השכלה כזו הייתה שכיחה יחסית בבריה"מ (אף כי בקרב היהודים תופעה זו הייתה פחות נפוצה).

ב) שלושה השלבים של מוביליות השכלתית בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית

בהתאם לתאוריה של החברה הפוסט-תעשייתית [Bell, 1973], תהליך מודרניזציה בנושא ההשכלה נחלק לשלושה שלבים⁸²:

1) **השלב הראשון – "היסודיזציה"** (האופייני לתקופת המעבר בין החברה החקלאית לתעשייתית) מתבטא **בהרחבת השכלה יסודית וחיסול אנאלפביתיות**. מה שקשור לבעלי השכלה תיכונית וגבוהה, אז מספרם גם עולה, אך עדיין נשאר חלק קטן מהאוכלוסייה.

2) **השלב השני – "התיכוניזציה"** (האופייני לחברות התעשייתיות מפותחות) מתבטא **בהרחבת השכלה תיכונית** (כולל בתי ספר תעשייתיים, המשלבים לימודים תיכוניים עם לימודי מקצוע מעשי - כגון מכונאות, חשמלאות וכו'), יחד עם ירידה מתמדת באחוז בעלי השכלה יסודית. בזמן עולה אחוז בעלי השכלה על-תיכונית וגבוהה, אך לא כל-כך מהר, כמו התיכונית.

3) **השלב השלישי – "האקדמיזציה"** (האופייני למעבר בין החברה התעשייתית לפוסט-תעשייתית) מתבטא בעלייה מתמדת **באחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית**, ואילו חלקם של בעלי השכלה תיכונית (שקודם גדל) מתחיל לרדת. אחוז בעלי השכלה יסודית הופך כמעט לאפסי.

ניתוח של תהליכים אלה בקרב כלל האוכלוסייה של בריה"מ והיהודים⁸³ מוכיח, כי האוכלוסייה היהודית עברה **מוקדם יותר** את כל השלבים של המוביליות ההשכלתית בהשוואה לאוכלוסייה הכללית ואפילו לעירונית.

על אף שה**שלב הראשון ("היסודיזציה")** בקרב הן האוכלוסייה הכללית והן היהודית התחיל כבר בתקופה הצארית (בקשר לזה כדאי לציין שעל השכלה יסודית לא חל **Numerus clausus**), הרי כבר בשנת 1926 ידיעת קרוא וכתוב בקרב היהודים בגילאים הצעירים והבינוניים (9-49) הייתה כמעט מלאה (90%), לעומת למעלה ממחצית בקרב האוכלוסייה הכללית ו-80% בקרב העירונית (הפער היה גבוה במיוחד בקרב הנשים). רק בשנות ה-30 - אחרי שבשנת 1929 הונהג בבריה"מ חוק החינוך היסודי חובה - האוכלוסייה הכללית הגיעה לתוצאה דומה [Vsesoiuznaia, 1939, tab.8, p.39].

גם בתהליך **"התיכוניזציה"** הקדימו היהודים את האוכלוסייה הכללית. בשלהי שנות ה-30 היו שליש מהיהודים בעלי השכלה **"תיכונית"** (בהגדרה דאז) – פי-3 לעומת האוכלוסייה הכללית וכפול לעומת העירונית. בדור הצעיר (20-29) למעלה ממחצית מהיהודים היו בעלי השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה)

⁸² אין לערבב את שלושת השלבים האלה עם הפריודיזציה ההיסטורית של המוביליות יהודי בריה"מ שצוינה במבוא. כאן מדובר בתהליכי רכישת ההשכלה בתקופת המודרניזציה, האופייניים לכל הארצות וקבוצות אתניות, אך בכל אחת מהן המתרחשים בתקופות שונות.

⁸³ כאן אנו מדברים על כלל האוכלוסייה של בריה"מ. מה שקשור למוביליות השכלתית בקרב לאומים מסוימים של בריה"מ (פרט ליהודים) – ראה סעיף 6.4.

לעומת רבע מכל העירוניים⁸⁴. זאת ועוד, השוואה של מספר הלומדים בכיתות הביניים (5-7) ובכיתות העליונות (8-10) בשנה"ל 1938/39 מראה שבקרב היהודים כמחצית בוגרי כיתות 5-7 המשיכו ללמוד בכיתות 8-10, ואילו בקרב כלל האוכלוסייה המשיכו רק אחד משישה [Vsesoiuznaia, 1939, t.13]. משמע, שלגבי היהודים "התיכונים" האמיתית התחילה בשנות ה-30, ואילו לגבי האוכלוסייה הכללית התהליך טרם התחיל, אם נגדיר השכלה תיכונית כעשר שנות לימוד.

מלחמת העולם השנייה האיצה את תהליך ה"תיכונים" בקרב היהודים. בין השנים 1939 ל-1959 עלה אחוז בעלי השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה – בהגדרה של 1939) משליש עד למעלה ממחצית⁸⁵. תהליך זה נמשך גם בשנות ה-60. כתוצאה, בקרב היהודים – ילידי שנות ה-40 וצעירים יותר רובם המכריע כבר היו בעלי השכלה תיכונית (מלאה) ומעלה. אפשר להגיד, אפוא, שבסוף שנות ה-60 (עוד לפני קבלת חוק חינוך תיכון חובה בבריה"מ) עיקר ה"תיכונים" בקרב היהודים הסתיימה. בעוד שלגבי האוכלוסייה הכללית של בריה"מ, אפשר להניח (על סמך הנתונים הקיימים) ש"התיכונים" האמיתית התחילה אחרי מלחמת העולם השנייה (סוף שנות ה-40)⁸⁶. תהליך זה קיבל תאוצה נוספת אחרי שבשנת 1972 התקבל חוק חינוך תיכון חובה, שלפיו גם בבתי ספר מקצועיים-טכניים (PTU), בעבר (FZU) הונהגו לימודים תיכוניים. עקב כך, אם בשנת 1970 בקרב בני גיל 20-29 רק כמחצית היו בעלי השכלה תיכונית ומעלה, בשנת 1989 שיעורם היה מעל ל-90% (נזכיר, שהיהודים הגיעו לתוצאה זו 20 שנה לפני כן).

בתחום האקדמיזציה גם כן הקדימו היהודים הן את האוכלוסייה הכללית, והן את העירונית. הסרת ההגבלות של המשטר הצארי גרמה לעלייה באחוז היהודים בקרב הסטודנטים. למרות ירידה זמנית בשנות ה-20 (עקב הטלת הגבלות "מעמדיות" בכניסה למוסדות להשכלה גבוהה ומדיניות העדפה האתנית ברפובליקות), אחוז היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית נשאר גבוה בהרבה מאשר בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים (ראה פרק 3). משנות ה-30 התחילה עלייה מהירה במספר הסטודנטים היהודים. עד אמצע שנות ה-30 גדל גם אחוז היהודים בקרב כלל הסטודנטים, כלומר עלייה במספר הסטודנטים היהודים הייתה מהירה יותר בהשוואה לכלל הסטודנטים⁸⁷. הסיבות לכך היו: התקדמות היהודים לא רק בידעית קרוא או כתוב, אלא גם בהשכלה

⁸⁴ זה כאילו מצביע על תחילת השלב השני ("התיכונים"), אבל כדאי לזכור, שלפי הגדרה של מפקד 1939, השכלה "תיכונית" משמעותה הייתה סיום רק 7 כיתות לימוד, ולא דווקא סיום תיכון מלא (10 כיתות). ראוי גם לציין שבתקופה זו (יחד עם ביטול הגבלות "מעמדיות") נוהלה מדיניות סלקציה כבדה לפי הישגים בלימודים ורק תלמידים מצטיינים יכלו ללכת לבית ספר תיכון מלא, ואילו שאר התלמידים נאלצו ללכת לבתי ספר תעשייתיים (FZU) או חקלאיים. זאת ועוד, בתקופה זו הונהג שכר לימוד בכיתות עליונות של בית ספר תיכון וכן במוסדות להשכלה גבוהה [deWitt, 1961, p.143].

⁸⁵ האומדן שלנו (ראה פרק 2) מראה ששליש מעלייה זו מוסברת ע"י הצלה סלקטיבית של היהודים המשכילים יותר בזמן השואה.

⁸⁶ הצעדים שסיעו לכך היו הורדת גיל תחילת הלימודים בבית ספר מ-8 ל-7 בשנת 1944, החלטה על חינוך חובה של 7 שנות לימוד בשנת 1947, ביטול שכר לימוד בכיתות גבוהות, פיתוח בתי ספר ערב ואקסטרנייים ולבסוף הרפורמה החינוכית בשנת 1958 שהעריכה משך הלימודים בבית ספר תיכון לא-מלא עד 8 כיתות ומלא – עד 11 כיתות (אמנם כיתה ה-11 בוטלה ב-1965).

⁸⁷ צריך אמנם לציין שמספר ואחוז התלמידים היהודים במוסדות על-תיכוניים מקצועיים המשיך לרדת, כיוון שהיהודים הצעירים שרצו ללמוד, העדיפו דווקא השכלה גבוהה.

תיכונת (ראה לעיל), הסרה הדרגתית של הגבלות מעמדיות⁸⁸, הפסקת מדיניות "הקורניזציה" (העדפה האתנית) ברפובליקות. כפי שציין **Altshuler (1998)** בתקופה זו גם השלטונות הסובייטיים לא הפריעו ליהודים לרכוש השכלה גבוהה, כי מצד אחד הם הצטרפו במומחים רבים לתיעוש ומצד שני - ראו ביהודים מיעוט משכיל ונאמן לשלטון. כתוצאה, בשנת 1939 בקרב הדור הצעיר (20-29) של היהודים אחוז בעלי השכלה גבוהה (יחד עם הסטודנטים שטרם סיימו ללמוד) התקרב ל-20% - כפול לעומת כלל הצעירים העירוניים. אמנם בגילאים המבוגרים יותר אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה עדיין נשאר נמוך יחסית. היה גם פער גבוה בין יהודי רספס"ר (בעיקר במוסקבה ובלינגרד) לבין יהודי שאר הרפובליקות בנושא זה. בנוגע לאוכלוסייה הכללית, אז למרות גידול בין השנים 1926 ל-1939 במספר הסטודנטים בערך פי-5, רק בודדים היו בעלי השכלה גבוהה (אפילו בקרב האוכלוסייה העירונית).

אחרי מלחמת העולם השנייה אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים עלה באופן משמעותי. בנוסף לגורמים "כלליים" לכך (צורך לשיקום המשק אחרי המלחמה, שדרש הרבה בעלי מקצועות שונים והתפתחותו המהירה אחר כך - מחד, ושאיפה של הדור הצעיר לרכישת השכלה - מאידך), פעל בקרב היהודים גורם נוסף - הצלה סלקטיבית של היהודים המשכילים יותר בזמן השואה (ראה סעיף 6.3) וגם פינויים של יהודים רבים מאוקראינה ומבלרוסיה לרספס"ר ולאזורים אחרים של בריה"מ. לכן, למרות הפחתה במספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים בעקבות המלחמה וצמצום מסוים בשנים האחרונות של סטאלין (בעיקר במחלקות יום ובמוסדות היוקרתיים ביותר), בשנת 1959 כרבע מהיהודים היו בעלי השכלה גבוהה והפער בין היהודים לבין כל העירוניים אז אפילו התרחב. אחרי מותו של סטאלין מספר הסטודנטים היהודים התחיל לגדול ובשנת 1968 הגיע לשיא. אמנם, אחרי כן הוא שוב התחיל לרדת. הסיבות העיקריות לכך היו: ראשית, "המסע נגד הציונות" אחרי מלחמת ששת הימים; שנית, הגברת תחרות על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה עקב הנהגת חוק חינוך תיכון חובה בתחילת שנות ה-70; ושלישית, הצמצום בדור הצעיר של היהודים עקב הגורמים הדמוגרפיים⁸⁹. בכל זאת, תהליך האקדמיזציה של היהודים נמשך, אך בקצב איטי יותר. כתוצאה בשנת 1989 כמחצית מהיהודים בגילאי העבודה היו בעלי השכלה גבוהה (פי-3 לעומת כלל האוכלוסייה העירונית).

בנוגע לאוכלוסייה הכללית, אחרי מלחמת העולם השנייה ועד סוף שנות ה-60 מספר הסטודנטים והתלמידים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונת מקצועית גדל במהירות. אמנם, בתקופת חרושצ'וב גדלו במיוחד מחלקות הערב והאקסטרניות וכן הונהגו מכסות לבעלי ניסיון בייצור, שמנעו מצעירים רבים להיכנס ללימודים גבוהים מיד אחרי ביה"ס תיכון [deWitt, 1961, p.p.250-252]. מאמצע שנות ה-60 מדיניות זו בוטלה במידה רבה, אבל יחד עם זאת, בשנות ה-70 חלה האטה בגידול ובשנות ה-80 - אפילו צמצום במספרם הכללי של הסטודנטים. מצד שני, חוק חינוך תיכון חובה גרם לגידול במספר

⁸⁸ לדוגמא, משנת 1928 עובדי מדע ומחקר, סופרים ופסלים וילדיהם יכלו להיכנס למוסדות להשכלה גבוהה באותם התנאים עם הפועלים, משנת 1931 - לרשימה זו נוספו מהנדסים וטכנאים, משנת 1932 - מנהלי חשבונות ועובדי מכירות וכו' [deWitt, 1955, p.100].

⁸⁹ האומדן מראה, שרק שליש מהצמצום הכללי במספר הסטודנטים היהודים בשנות ה-70 ותחילת ה-80 מוסבר ע"י גורמים דמוגרפיים (כולל הגירה).

המועמדים לכניסה למוסדות השכלה גבוהה. שתי המגמות האלו הגבירו באופן משמעותי את התחרות בתחום זה. בכל זאת, בסוף שנות ה-80 בגילאי העבודה כמעט 20% מבין העירוניים היו בעלי השכלה גבוהה (מלאה ולא-מלאה) – פי 2.5 פחות לעומת היהודים.

ובכן אפשר להסיק מכאן, שגם **בתהליך האקדמיזציה היהודים הקדימו בדור שלם את האוכלוסייה העירונית של בריה"מ**. עם זאת, משנות ה-60 עקב תחילת האקדמיזציה גם בקרב שאר הלאומים של בריה"מ הפער הלך ומצטמצם. אמנם, בתקופת "הפרסטרואיקה" הפער שוב קצת גדל עקב הפסקת מדיניות אפליה כלפי היהודים שנוהלה לפני כן.

ג) ניתוח הגורמים המשפיעים על אחוז בעלי השכלה גבוהה

כדי לבדוק את הגורמים המשפיעים על אקדמיזציה בקרב היהודים ובני לאומים אחרים בדקנו שני מודלים של רגרסיה. **מודלים אלה מתייחסים לנתונים ברמה האגרגטיבית של קבוצות אוכלוסין לפי נתוני המפקד. התוצאות לא מתיימרות לייצג את האוכלוסייה ברמת הפרט**. המודל הראשון מבוסס על נתוני מפקדי אוכלוסין 1970-1989 על רמת השכלה לפי גיל בקרב היהודים ועוד 5 לאומים של בריה"מ (רוסים, אוקראינים, לטבים, ארמנים וטטרים) בשטח בריה"מ כולה (לוח 6.1). המשתנה התלוי הוא **אחוז בעלי השכלה גבוהה** (בקרב לאום מסוים בגיל מסוים ובזמן מסוים). משתנים הבלתי-תלויים הם: קוהורטה (של 10 שנות לידה), רמת העיוור של הלאום (אחוז האוכלוסייה העירונית בזמן המפקד), רמת "התיכונזציה" (אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בלאום ובגיל מסוים בזמן המפקד). בשלב הבא למשתנים אלו נוסף משתנה דיכוטומי **"יהודי/לא יהודי"**. כצפוי ברגרסיה **ללא המשתנה האחרון** השפעה הבולטת ביותר על אחוז בעלי השכלה גבוהה הייתה למשתנה "תיכונזציה" ואחרי כן למשתנה "עיוור", כלומר אחוז בעלי השכלה גבוהה היה גבוה יותר בקרב הקבוצות שכבר הגיעו לרמת בסיסית מסוימת. אולם עם הוספת **המשתנה "יהודי/לא יהודי"** למודל, ההשפעה העיקרית עוברת למשתנה זה, שמאמת את השערותנו על **השאיפה המסורתית האימננטית של היהודים לרכישת השכלה**. השפעה מסוימת (אך פחות חזקה) נשארת גם למשתנה "התיכונזציה" (ואילו השפעת משתנה "העיוור" נעלמת). בקרב לאומים אחרים (פרט ליהודים) ההשפעה העיקרית על השכלה גבוהה קשורה לא כל-כך לרמת העיוור, כי מעבר מכפר לעיר יכול להיות קשור לעבודה בתור פועלים פשוטים בבתי חרושת או בבנייה, אלא דווקא לרכישת השכלה תיכונית.

המודל השני (לוח 6.2) מבוסס על נתונים **(שוב ברמה האגרגטיבית)** על רמת השכלה בקרב האוכלוסייה היהודית בלבד לפי גיל ורפובליקות (רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה, מולדביה, ליטא, לטביה, גרוזיה, אזרבייג'ן ואוזבקיסטן). המודל נבדק בשתי אופציות: על סמך מפקדים 1939-1989 ועל סמך מפקדים 1989-1959 (כמובן, לגבי מפקד 1939 במודל לא נכנסו רפובליקות שאז לא היו בבריה"מ). המשתנה התלוי (כמו גם במודל הראשון) הוא **אחוז היהודים – בעלי השכלה גבוהה** (בגיל מסוים, ברפובליקה מסוימת ובזמן מפקד מסוים). המשתנים הבלתי תלויים היו: קוהורטה של 10 שנות לידה, זמן המפקד, ורמת העיוור של הרפובליקה (דהיינו, אחוז האוכלוסייה העירונית בה בזמן המפקד)⁹⁰. מתוצאות הרגרסיה עולה, שדווקא **למשתנה האחרון** (שמאפיין את התפתחותה הכלכלית של הרפובליקה) יש השפעה גבוהה ביותר על רמת

⁹⁰ כאן מדובר דווקא על אחוז העירוניים בקרב כלל אוכלוסיית הרפובליקה, ולא בקרב היהודים.

ההשכלה של היהודים שגרים בה. השפעה מסוימת אך בולטת פחות נמצאה גם לגורמי "הקוהורטה" (כלומר ליהודים צעירים יותר יש רמת השכלה גבוהה יותר) ו"שנת המפקד" (שמצביעה על עלייה באחוז בעלי השכלה גבוהה במשך זמן). כמו כן, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין המודל הכולל את מפקד 1939 וזה שלא כולל אותו.

ד) היבטים איכותניים של מוביליות השכלתית

למוביליות השכלתית (ובמיוחד לתהליך האקדמיזציה) יש גם כמה **היבטים איכותניים**, שבקרב האוכלוסייה היהודית והכללית התבטאו באופן שונה.

אחד מהם הוא **יחס בין המוביליות הבין-דורית ותוך-דורית**. באופן כללי, המוביליות **הבין-דורית** בתחום ההשכלה היא דומיננטית. ראשית, בדרך כלל, כל דור צעיר יותר משכיל מהקודם וההורים שואפים שילדיהם יגיעו לרמה גבוהה יותר מהם עצמם (Nove and Newth, 1972). שנית, במידת האפשר אנשים שואפים להמשיך את רצף השכלתם בגיל כמה שיותר צעיר. כפי שמראים מחקרים רבים (ראה לדוגמא: Vasil'eva, 1975; Opyt, 1980), השכלה שנרכשה בגיל צעיר, למשל, השכלה גבוהה שנרכשה מיד אחרי בית ספר תיכון, מבטיחה קריירה מקצועית יותר מוצלחת, מאשר אותה השכלה שנרכשה בגיל מבוגר יותר. אבל בפועל, בעקבות תחרות קשה, מדיניות השלטון או נסיבות אישיות, לא כולם מצליחים לרכוש השכלה בגיל צעיר, ונאלצים לעשות זאת בגיל יותר מבוגר, דהיינו עולה השפעה של המוביליות **התוך-דורית**.

אם נשווה את חלקה של המוביליות הבין-דורית והתוך-דורית בנושא רכישת השכלה גבוהה בקרב האוכלוסיות היהודית והכללית (לוח 2.6 בפרק 2), אז נראה, שבקרב היהודים חלק של המוביליות התוך-דורית היה קטן יחסית, כלומר רוב היהודים שקיבלו השכלה גבוהה עשו זאת מיד אחרי בית ספר תיכון. יוצא מן הכלל היא קוהורטה של ילידי שנות ה-40, שנתקלו למדיניות העדפת "בעלי ניסיון בייצור" בתקופת חרושצ'וב ולכן רבים מהם נאלצו להשלים השכלה מאוחר יותר. בו בזמן בקרב האוכלוסייה הכללית מוביליות השכלתית תוך-דורית הייתה חזקה יותר, דהיינו, רובם מבעלי השכלה גבוהה רכשו אותה בגיל המבוגר (מעל 30 ואפילו מעל 40), דבר אשר האט את התקדמותם המקצועית.

ההיבט האיכותני השני הוא יחס בין **צורת הלימוד (ביום, בערב ובהתכתבות)**. חשיבות היבט זה נובעת מאיכות ההשכלה. בלימודי יום היא גבוהה ביותר, כי סטודנט מתרכז בלימודים כבעיסוקו העיקרי, בדרך כלל מקבל מלגת קיום ולא נאלץ לעבוד במקביל – לפחות באופן רשמי. גם שיעורי נשירה מלימודי יום נמוכים יותר. בברית המועצות ללימודי יום היה יתרון חשוב נוסף: כפי שצוין לעיל, רק בוגרי לימודי יום קיבלו השמה ממשלתית לעבודה במקצוע אחרי סיום הלימודים, ואילו בוגרי לימודי ערב ואקסטרניסי נאלצו לחפש עבודה במקצוע בעצמם (אלא אם כן כבר תפסו משרות מתאימות). כמו כן, צורת הלימוד הייתה קשורה גם לגיל רכישת השכלה, כי קבלה ללימודי יום (לעומת לימודי ערב ואקסטרניסי) הייתה רק עד גיל 35. למספר מקצועות (כגון רפואה) לימודי יום היו צורת הלימוד היחידה.

אם נסתכל במגמות בהתפלגות היהודים וכלל הסטודנטים להשכלה גבוהה לפי צורות הלימוד (ראה לוח 3.9 בפרק 3), נראה שהם דומות בקרב שתי האוכלוסיות: ירידה מתמדת באחוז לומדים ביום עד אמצע שנות ה-60 ועלייה לאחר מכן, אבל בקרב היהודים רוב הזמן (שוב למעט סוף תקופת חרושצ'וב) אחוז הסטודנטים לומדים ביום היה גבוה יותר, דבר המצביע על איכות גבוהה יותר של השכלתם.

ההיבט השלישי הוא **יחס בין ההשכלה הגבוהה לבין ההשכלה העל-תיכונית מקצועית**. בקרב כלל האוכלוסייה (במצב של כלכלה מתוכננת) יחס בין מספר הסטודנטים שנתקבלו לשני סוגי מוסדות הלימוד נקבע בעיקר ע"י דרישות בענפים מסוימים של המשק. כדאי אמנם לציין שדרישות השכלתיות למקצועות רבים עלו עם הזמן (לדוגמא, אם קודם הכנת מורים לחינוך יסודי הייתה במוסדות על-תיכוניים מקצועיים, משנות ה-60 – בעיקר במוסדות להשכלה גבוהה). לכן גם בקרב האוכלוסייה הכללית פרופורציה זו השתנתה לטובת מוסדות אקדמיים. לגבי היהודים, אז בעקבות רמתם הבסיסית ("תיכוניזציה") הגבוהה יותר וכן עקב שאיפות יוקרתיות יותר בממוצע בתחום המקצועי, השכלה על-תיכונית מקצועית לא זכתה לפופולריות מיוחדת בקרבם. למרות שהיו תקופות מסוימות בהן - בגלל התחרות גוברת והגבלות שונות לכניסה למוסדות להשכלה גבוהה - מספר תלמידי "הטכניקומים" ל-100 הסטודנטים עלה בקרב היהודים, הוא תמיד נשאר קטן בהרבה בהשוואה עם האוכלוסייה הכללית.

שאיפה לרמות השכלה גבוהות יותר בקרב היהודים אנו רואים גם בניתוח **היחס בין מספר האספירנטים** (דהיינו הסטודנטים לתואר שלישי במושגי המערב) **וכלל הסטודנטים**. אנו רואים, שלמרות עליות וירידות, שיעור האספירנטים ל-100 סטודנטים בקרב היהודים רוב הזמן (למעט תקופה קצרה בשנים האחרונות של סטאלין) היה בערך פי-2 לעומת כלל האוכלוסייה.

כלומר, לא רק ברמת ההשכלה הכללית, אלא גם בהיבטים איכותניים של השכלה הקדימו היהודים את האוכלוסייה הכללית, שעזר להם במימוש הפוטנציאל ההשכלתי שלהם.

6.2. המוביליות התעסוקתית בבריה"מ בכלל ובקרב היהודים בפרט

המוביליות התעסוקתית היא תופעה די מורכבת וכוללת מספר היבטים, כגון: השתתפות בתעסוקה, יחס בין מועסקים בתחום החקלאי והלא-חקלאי; חלוקה בין עובדי "הצווארון הכחול" לבין עובדי ה"צווארון הלבן"; שינויים בקבוצות חברתיות-מקצועיות בתוך שתי החטיבות הראשיות; תמורות בין תחומי תעסוקה ספציפיים ("אופקיים"); התקדמות בתפקידים ניהוליים; ולבסוף יחס בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי.

א) השתלבות בתעסוקה

במשך רוב התקופה הסובייטית היבט זה היה שולי יחסית עקב מדיניות "התעסוקה המלאה" וחסול האבטלה בשנות ה-30 (לפחות באופן רשמי)⁹¹. מחד גיסא, לכל אחד הייתה חובה (שכונתה זכות) לעבודה,

⁹¹ כאן כדאי לציין שלבריה"מ הייתה אופיינית התופעה הנקראת "אבטלה סמויה", כשהעובד בפועל עושה דברים שלא קשורים לתפקידו הרשמי. ציינו זאת כשדיברנו על אי-התאמות בין השכלה לתעסוקה.

ומאיך גיסא, גיל פרישה מוקדם יחסית (60 – לגברים ו-55 – לנשים) והייתה גם רשימה של "המקצועות המזיקים לבריאות" (כגון כורי פחם, יוצקי מתכת ועוד), שבעליהם נהנו מזכות פרישה 10 שנים מוקדם מהגיל הרשמי. כל זה ראוי לקחת בחשבון כשמשווים שיעורי התעסוקה בקרב היהודים והאוכלוסייה הכללית.

בשנות ה-20 שיעורי התעסוקה בקרב היהודים היו נמוכים בהשוואה לאוכלוסייה הכללית ואפילו העירונית בעיקר עקב השתתפות נמוכה יחסית של נשים יהודיות דאז בכח העבודה וגם עקב שיעורי אבטלה גבוהים (שקשור למשבר של המבנה החברתי הישן של האוכלוסייה היהודית). משנות ה-30 ואילך שיעורי התעסוקה של היהודים וכלל האוכלוסייה התקרבו. אבל אם בגילאים הצעירים שיעורי התעסוקה של היהודים היו נמוכים יותר (עקב אחוז גדול של סטודנטים), בגילאים מבוגרים – להיפך, הם היו גבוהים יותר (עקב שיעור גבוה של בעלי מקצועות מדעים ואקדמיים, שרבים מהם המשיכו לעבוד גם אחרי גיל הפרישה הרשמי).

(ב) יחס בין המועסקים בתחום החקלאי לבין הלא-חקלאי⁹²

לגבי האוכלוסייה הכללית חלוקה זו משמעותית ביותר, במיוחד בתקופה של התיעוש המזורז (שנות ה-30), כשאחוז מועסקים בחקלאות ירד פי-2, אבל גם לאחר מכן הוא ירד בהתמדה. אבל בנוגע ליהודים, בהיותם רובם עירוניים, חלוקה זו שולית. רק בשנות ה-20 – תחילת ה-30 היה נסיון למשוך את היהודים לעבודה בחקלאות, אך למעשה נכשל, ואחרי המלחמה אחוז היהודים בחקלאות נעשה כמעט אפסי (שמרוק, 1961).

(ג) חלוקה בין עובדי "הצווארון הכחול" לבין עובדי "הצווארון הלבן"

לדעתנו, ההיבט הזה הוא החשוב ביותר מבחינת הבדל בין היהודים ללא-יהודים. החלוקה בין עובדי "הצווארון הכחול" [fizicheski trud] ו"הצווארון הלבן" [umstvennyi trud] מוכרת ע"י רוב החוקרים הן המערביים, הן הסובייטיים. קיימים רק ויכוחים על השתייכות מקצועות מסוימים לקבוצה ראשית זו או אחרת. במחקרנו לעובדי "הצווארון הלבן" מתייחסים כל המקצועות הניהוליים, המדעיים, האקדמיים, הפרא-אקדמיים וגם פקידים זוטרים (קבוצות 1-5 בחלוקתנו החברתית-מקצועית – ראה מבוא ופרק 4), ואילו לעובדי "הצווארון הכחול" – עובדי מכירות ושירותים, פועלים מקצועיים ובלתי-מקצועיים וגם פועלים חקלאיים (קבוצות 7-10)⁹³.

בשנת 1926 עובדי "הצווארון הלבן" היו כרבע מכלל היהודים המועסקים, שהיה גבוה בהרבה לעומת כלל האוכלוסייה, אבל רק במקצת – לעומת האוכלוסייה הלא-חקלאית. אולם כבר בסוף שנות ה-30 עובדי "הצווארון הלבן" היו מעבר למחצית של יהודי בריה"מ, ואילו בקרב כלל האוכלוסייה הלא-

⁹² חלוקה זו לא בדיוק זהה לחלוקה בין האוכלוסייה העירונית והכפרית, כי לא כל תושבי הכפר עוסקים בחקלאות, ומנגד בערים הקטנות חלק מתושבים כן עוסקים בחקלאות. מלבד זה, כאן מדובר רק באוכלוסייה המועסקת.

⁹³ כמובן, כשמדברים על האוכלוסייה הלא-חקלאית, את הקבוצה 10 לא לוקחים בחשבון.

חקלאית – פחות משליש. גידול הפער מוסבר ע"י כך, שהיהודים היו תושבים עירוניים כבר כמה דורות, ואילו כלל האוכלוסייה העירונית התמלאה ע"י תושבי כפרים רבים שבאו לערים בתקופת התיעוש. אחרי מלחמת העולם השנייה הפער בין היהודים לבין כלל הלא-חקלאיים גדל עוד יותר: בקרב היהודים אחוז עובדי "הצווארון הלבן" הגיע לשני שלישים, ואילו בקרב כלל העירוניים הוא לא השתנה לעומת מה שהיה לפני המלחמה. לגבי היהודים, בנוסף להתקדמותם המקצועית, עלייה באחוז עובדי "הצווארון הלבן" מוסברת גם ע"י כך, שרוב היהודים שנספו בשואה היו עובדי כפיים (ראה סעיף 6.3). משנות ה-60 אחוז עובדי "הצווארון הלבן" גדל לאט הן בקרב היהודים והן בקרב כלל האוכלוסייה הלא-חקלאית. הפער בין שתי האוכלוסיות הצטמצם במקצת, אבל גם בסוף שנות ה-80 אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב היהודים היה כמעט כפול לעומת כלל העירוניים (ראה לוח 4.3A בפרק 4). מעניין גם, שאם ברמת ההשכלה בשנות ה-80 הסתמן "פיגור" מסוים בקרב יהודי בריה"מ לעומת יהודי ארה"ב, אז באחוז עובדי "הצווארון הלבן" יהודי בריה"מ עדיין הקדימו את יהודי ארה"ב (השווה לוחות 5.3 ו-5.6 בפרק 5). הבדל יהיה בולט יותר אם להוציא את הפקידים הזוטרים. ייתכן והדבר מוסבר בכך, שבקרב יהודי ארה"ב – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית אחוז גבוה יותר לא עבדו במקצועם, מאשר בקרב יהודי בריה"מ.

ד) שינויים בקבוצות חברתיות-מקצועיות

חלוקה לעובדי "הצווארון הלבן" ו"הצווארון הכחול" משקפת רק את האופי הכללי של העבודה, ולא את הידע והכישורים (Skill) הנדרשים לאותו מקצוע (לפי Treiman). לכן לא פחות חשוב לבדוק את השינויים בקבוצות חברתיות-מקצועיות בתוך שתי הקבוצות הראשיות. בקרב עובדי "הצווארון הלבן" הבדלים לפי רמות מקצועיות ברורים במיוחד: עובדי מדע ומחקר ומרצים (קבוצה 3 בחלוקתנו) בממוצע קיבלו הכשרה ממושכת יותר לעומת בעלי מקצועות אקדמיים אחרים (קבוצה 4), שמצידם למדו יותר שנים לעומת בעלי מקצועות ברמה בינונית (קבוצה 5) ואלה האחרונים – לעומת פקידים זוטרים (קבוצה 6)⁹⁴. בקרב עובדי "הצווארון הכחול" הבדלים אלה לא כל-כך בולטים, אבל באופן כללי אפשר להגיד שעובדים מקצועיים במכירות ושירותים (קבוצה 7) בממוצע יותר מוכשרים מפועלים מקצועיים בתעשייה ובנייה (קבוצה 8) וקל וחומר לעומת הפועלים הבלתי-מקצועיים – הן בייצור והן בשירותים (קבוצה 9).

מנתוני המחקר עולה, שקבוצה המשכילה ביותר – עובדי המדע והמחקר והמרצים – גדלה באופן מהיר ביותר – הן בקרב היהודים והן בקרב כלל המועסקים כתוצאה מהתפתחות טכנולוגית ומדעית של המדינה. יחד עם זאת, הפער בין היהודים לבין כלל המועסקים (וגם הלא-חקלאים) דווקא בתחום זה היה גבוהה במיוחד (ראה לוחות 4.3 ו-4.3A בפרק 4). זאת ועוד, אם נסתכל ברמת הכישורים בתוך עובדי מדע ומחקר עצמם, נראה שאחוז בעלי תארים "דוקטור" ו"קנדידט" בקרב היהודים היה גבוה בהרבה, מאשר בקרב כלל עובדי המדע והמחקר והמרצים. בקרב שאר בעלי מקצועות אקדמיים (פרט לעובדי

⁹⁴ אנו לא מתייחסים כאן למקצועות ניהוליים (קבוצות 1-2) ונעיין בהם בנפרד, כיוון שגם באופן כללי, ובמיוחד בתנאי של בריה"מ לתפיסת תפקידים ניהוליים היו דרושים כישורים שונים מאלה, שנדרשו לבעלי מקצועות "מן השורה".

מדע ומחקר) גם קצב הגידול בשתי האוכלוסיות וגם פער בין היהודים לבין כלל המועסקים לא כל-כך משמעותי, כמו אצל עובדי מדע ומחקר. זאת ועוד, בשנות ה-80 בקרב היהודים אחוז קבוצה זו הפסיק לעלות (סיבות לכך דומות לאלו שצוינו לעיל לגבי התיצבות באחוז בעלי השכלה גבוהה). לגבי קבוצות פחות משכילות של עובדי "הצווארון הלבן": בעלי מקצועות ברמה בינונית (טכנאים, אחיות, מנהלי חשבונות וכו') וכן פקידים זוטרים קצב הגידול עוד יותר איטי ופער בין יהודים לכלל המועסקים עוד יותר קטן. יתרה מזאת, אם בקרב כלל המועסקים (וגם עירוניים) אחוז בעלי מקצועות ברמה בינונית ופקידים זוטרים כל הזמן הלך וגדל, אז בקרב היהודים אחוז בעלי מקצועות ברמה בינונית התחיל לרדת משנות ה-60, ואילו פקידים זוטרים – כבר משנות ה-50 (בהתאם מלא עם התאוריה של "המיעוט המקדים").

כל אימת שמדובר בבעלי "הצווארון הכחול", אז בשנות ה-20 הקבוצה בעלת הכשרה מקצועית הגבוה ביותר בקרבם – עובדי מכירות ושירותים מנתה כ-20% מהיהודים המועסקים – פי-3 מכלל המועסקים הלא-חקלאים. בעקבות חיסול מסחר פרטי, בשנת 1939 אחוז זה ירד לחצי, אבל לא לטובת פועלי התעשייה והחקלאות (כפי שרצו שלטונות ופעילי "היבסקציה") – אחוזם גם ירד באופן משמעותי, אלא לטובת עובדי "הצווארון הלבן". אחרי מלחמת העולם השנייה אחוזי כל הקבוצות של עובדי "הצווארון הכחול" בקרב היהודים ירדו, אבל אם אחוז עובדי מכירות ושירותים בקרב היהודים היה רק במקצת נמוך מכלל המועסקים הלא-חקלאיים, אז אחוז הפועלים (הן מקצועיים, הן בלתי-מקצועיים) היה רק כמחצית ביחס לכללי.

כלומר, **ככל שהקבוצה החברתית-מקצועית בעלת הכשרה גבוהה יותר ודורשת מיומנות רבה יותר, כך גם גידולה מהיר יותר** (הן בקרב היהודים והן בקרב כל המועסקים) **וכך גם קיים (לפחות זמנית) פער גדול יותר בין אחוז קבוצה זו בקרב היהודים ובקרב כלל המועסקים.**

ה) תמורות בין תחומי תעסוקה ספציפיים

חלוקה לפי קבוצות חברתיות-מקצועיות "אנכיות" (היררכיות) משקפת רמת ההשכלה או הכשרה מקצועית הנדרשת באופן כללי. אבל מעבר לכך, בקרב היהודים במשך התקופה הסובייטית חלו שינויים משמעותיים גם בתחומי תעסוקה ספציפיים ("אופקיים"). לכן חשוב לנתח אותם בהשוואה עם האוכלוסייה הכללית המועסקת.

בשנות ה-20 הריכוז הגבוה ביותר של היהודים היה בתחום המסחר ובמלאכה ובעיקר בתחומים "היהודיים" מסורתיים: שענות וצורפות, סנדלרות ועיבוד עור, חייטות ותפירה, וכן בשירותים מסוימים (ספרות וצילום). בין מקצועות "הצווארון הלבן" שיעור גבוה ביותר של היהודים היה ברפואה ורוקחות (במיוחד ברפואת שיניים) ובהנהלת חשבונות. זאת הייתה תמונה "קלאסית" של תעסוקת היהודים כמיעוט, שתוארה ע"י Kuznets (1956).

אולם כבר בשנות ה-30 תמונה זו התחילה להשתנות, דבר המוסבר ע"י שלושה גורמים: ראשית, חיסול ע"י השלטון של המסחר הפרטי ובמידה רבה גם מלאכה פרטית; שנית, ביטול הגבלות כלפי היהודים שהיו בזמן המשטר הצארי; ושלישית, התפתחות מהירה של המשק בשנות ה-30 שפתחה אפשרויות

חדשות רבות מפני היהודים, כלאום משכיל ביותר. בתקופה זו ירדה תעסוקת היהודים במסחר ובמלאכות מסורתיות (תפירה, עיבוד עור ותעשיית מזון). אבל בחלק מהמקצועות המסורתיים: שענות וצורפות, ספרות, צילום אחוז היהודים עדיין נשאר די גבוה. בקרב מקצועות "הצווארון הלבן" התחום הדומיננטי עדיין נשאר רפואה ורוקחות, אבל התחילה כניסה המונית של היהודים גם לתחומים חדשים כמו הנדסה, מדע ומחקר, הוראה, תרבות ואמנות, כלכלה ומשפטים. בתחום המסורתי האחר – הנהלת חשבונות מספרם המוחלט של היהודים גדל (עקב הקמת "הכלכלה המתוכננת"), אבל אחוזם ירד. הדבר בא לידי ביטוי גם בחלוקה התחומית של הסטודנטים היהודים. משנות ה-30 אחוז הסטודנטים היהודים שלמדו הנדסה היה גבוה יותר בהשוואה לכלל הסטודנטים. זאת לא הייתה תוצאה של הגבלות כלפי היהודים בתחומים אחרים משיקולים אידאולוגיים, כפי שלפעמים טוענים (תופעות אלו התחילו מאוחר יותר), אלא תוצאה של יוקרה ותגמולים גבוהים למקצוע המהנדס בתקופת התינוש המואץ.

מלחמת העולם השנייה והשוואה גרמו לירידה נוספת במספר ואחוז היהודים שעסקו בתחומים המסורתיים. בו בזמן עלה מספר ואחוז מהנדסים וטכנאים, עובדי מדע ומחקר, רופאים, מורים, ועובדי תרבות ואמנות.

משנות ה-60 מתחילה "טכנולוגיזציה" מתמדת בקרב היהודים: עלייה במספר ואחוז המהנדסים ועובדי מדע ומחקר (בעיקר בתחום מדעי הטבע והמדעים המדויקים). הנדסה ואדריכלות הפכו למקצועות נפוצים ביותר בקרב יהודי בריה"מ⁹⁵. בו בזמן מספר ואחוז היהודים העוסקים ברפואה, בהוראה, בתרבות ובאומנות, בכלכלה ובמשפטים התייצבו, ואחר כך ירדו. חלקית זה מוסבר ע"י הרחקה מכוונת של היהודים מתחומים אלה, שבלטה במיוחד בתחום המשפטים⁹⁶, וחלקית – עקב השכר הנמוך וגם אפשרויות קריירה מוגבלות. חשוב אמנם לציין, שמגמת "הטכנולוגיזציה" התרחשה לא רק בקרב היהודים, אלא בקרב כלל האוכלוסייה של בריה"מ (שהיה קשור למיליטריזציה של המשק), אבל בקרב היהודים מגמה זו בלטה במיוחד. גם בהשוואה ליהודי המערב אחוז המהנדסים בקרב יהודי בריה"מ היה גבוהה בהרבה, ואילו אחוז בעלי מקצועות בתחום מדעי הרוח, החברה והמשפטים – נמוך בהרבה. בתחום "היהודי" המסורתי – הרפואה – אחוזים היו דומים. כדאי גם לציין שבקרב יהודי בריה"מ – עובדי "הצווארון הכחול" אחוז יותר גבוה עבדו בייצור, והרבה פחות – בשירותים בהשוואה ליהודי המערב. עובדה זו קשורה כנראה לשוני כללי בין שתי הכלכלות ולאוריינטציה הכלכלה בבריה"מ בעיקר לפיתוח הצבאי.

ו) התקדמות לתפקידים ניהוליים

כאן חשוב לציין, שלעומת מקצועות אחרים של "הצווארון הלבן" לתפיסת התפקידים הניהוליים דרושים לא רק (ולעתים לא כל-כך) ידע וכישורים מקצועיים, אלא מאפיינים אחרים. מעבר ליכולת

⁹⁵ מעניין, שמגמה זו נשמרה בקרב הדור הצעיר של יהודי בריה"מ אפילו אחרי עלייה לישראל: בקרב הסטודנטים העולים מבריה"מ בשנות ה-90 כשני שלישים למדו מדעי הטבע והנדסה, ורק שליש מדעי הרוח והחברה (ואילו בקרב הסטודנטים הישראלים הוותיקים מגמה הייתה הפוכה [ראה: אלנבוגן-פרינקוביץ וקונסטנטינוב, 2000]).

⁹⁶ כזכור, מסוף שנות ה-50 לפקולטות למשפטים התקבלו רק בעלי ניסיון ורק לפי המלצות של המפלגה / הקומסומוול.

ארגונית וקשרים אישיים (שדרושים למנהלים בכל החברות), בבריה"מ נדרשו גם חברות במפלגה הקומוניסטית, נאמנות לא רק לשלטון באופן הכללי, אלא גם למנהיגים מסוימים, היכרותם במהלך עבודה קודמת, יכולת להתחנף לפנייהם וכו'. חשוב לזכור, שמינויים לכל תפקיד ניהולי בכיר ואפילו בינוני בבריה"מ נעשו ע"י גופים שונים במפלגה הקומוניסטית – מהוועד המרכזי עד לוועד האזורי – תלוי בחשיבות התפקיד. הנאמר מתייחס לא רק לפעילי המשטר גרידא, אלא גם לדרגים המקצועיים (כגון, מנהל מפעל תעשייתי, מנהל מכון מחקר, רופא ראשי בבית חולים וכו'). לכן דווקא במינוי לתפקידים ניהוליים מתבטאת באופן ישיר ובולט מדיניות השלטון ביחס לקבוצות האוכלוסייה השונות, כולל גם את היהודים.

בשנות ה-20 היהודים תפסו חלק ניכר של התפקידים הניהוליים, במיוחד באוקראינה ובבלרוסיה, אף על-פי שמנהלים עצמם היו אחוזי זעיר מהיהודים המועסקים. חלקם של היהודים היה גבוה במיוחד בקרב מנהלי משרדים ממשלתיים ברמה מחוזית ואזורית, וכן בקרב מנהלי ארגונים מסחריים (באוקראינה ובבלרוסיה הוא הגיע עד שלישי), ופחות בקרב מנהלי מפעלים תעשייתיים. עובדה זאת הייתה קשורה לרמת השכלתם הגבוהה יותר של היהודים, לאחוז גבוה יותר של חברי המפלגה הקומוניסטית בקרבם וגם נאמנותם לשלטון הבולשביקי (בעוד שחלק ניכר של בעלי ההשכלה הלא-יהודים אז היו בעלי עמדות אנטי-בולשביקיות או לאומניות, או אפילו היגרו). בשנות ה-30 מספר המנהלים היהודים (גם בדרגה העליונה, גם הבינונית) גדל פי-6 והגיע למעלה מ-10% של היהודים המועסקים, במיוחד בלט שיעור היהודים בקרב רופאים ראשיים (מנהלי בתי חולים) – כחמישית.

אחרי מלחמת העולם השנייה חלה ירידה דרמטית (פי-3) במספר היהודים במנגנון המפלגתי-הממשלתי (קבוצה 1 בחלוקתנו – ראה פרק 4). אי-אפשר להסביר אותה ע"י השפעת השואה, כי דווקא לקבוצה זו היו סיכויים גבוהים יותר לשרוד במלחמה. הסיבה לירידה זו היא "טיהור" היהודים מהמנגנון בשנים האחרונות של סטאלין (ראה את הנתונים: **Kostyrchenko, 2001, p.514**). אם זאת, מספר היהודים בקרב המנהלים בדרגה הבינונית (קבוצה 2) בתקופה זו ירד רק במקצת ואחוזם בקרב כלל היהודים המועסקים אפילו גדל במעט. זאת ועוד, אחוז זה (כ-10%) נשמר, עם תנודות מסוימות, עד סוף שנות ה-80.

אבל האם אפשר לטעון שהיהודים לא הופלו לרעה בקידומם לתפקידים ניהוליים? כדי לענות על שאלה זו, השונו אחוז היהודים בקרב המנהלים ובקרב בעלי מקצועות "מן השורה" באותו התחום. נראה שכבר מסוף שנות ה-30 ועד סוף שנות ה-80 אחוז היהודים בקרב מנהלי מפעלים תעשייתיים היה נמוך יותר מאשר בקרב מהנדסים, בקרב רופאים ראשיים – לעומת רופאים "מן השורה", בקרב מנהלי מוסדות החינוך – לעומת מורים וכו' (ראה לוח ד'10 בנספח). גם בתחום מדע ומחקר שיעור היהודים בתפקידים בכירים היה נמוך יותר מאשר בתפקידים זוטרים יחסית (וזאת למרות העובדה, שאחוז בעלי תארים "דוקטור" ו"קנדידט" בקרב היהודים היה גבוה יותר). במערכת המשפטית (יחד עם הרחקה כללית של היהודים מתחום זה), אחוז היהודים בקרב התובעים והשופטים היה נמוך במיוחד בהשוואה לעורכי דין ויועצים משפטיים. בנוגע למנגנון המפלגתי-ממשלתי, חלקו בתוך עובדי "הצווארון הלבן"

בשנת 1989 אצל היהודים היה פי-3 יותר קטן לעומת האוכלוסייה הכללית. במיוחד היה נמוך ייצוג היהודים בארגונים מפלגתיים, וזאת למרות העובדה ששיעור חברי המפלגה אצל היהודים היה גבוה ביותר [פינקוס, 1998].

כל הנאמר מצביע חד-משמעית, שבאותה רמה של השכלה וכישורים, ליהודי בריה"מ היו הרבה פחות סיכויים להימנות לתפקידים בכירים לעומת הלא-יהודים. אפליה בתחום התקדמות לתפקידים ניהוליים יכולה להסביר חלקית את העובדה, שאחוז המנהלים בקרב יהודי בריה"מ היה נמוך בהרבה לעומת יהודי המערב. הסבר שני לעובדה הוא שבבריה"מ הייתה כלכלה ממשלתית-ריכוזית וחסר בה המגזר הפרטי, לכן מספרם הכללי של תפקידים ניהוליים היה קטן יותר.

ז) היחס בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי

כדי לבדוק יחס בין רמת ההשכלה לבין המעמד החברתי-מקצועי, השונו את אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית עם אחוז העובדים במקצועות (תפקידים) שבאופן תאורטי דורשים השכלה כזו בקרב היהודים וכלל המועסקים. כאן הכוונה הייתה לכל המקצועות של "הצווארון הלבן", פרט לפקידים זוטרים (קבוצה 6), כלומר כל המקצועות הניהוליים, המדעיים, האקדמיים והפרא-אקדמיים ("המקצועות ברמה הבינונית"). מהשוואה זו עולה, שאם עד סוף שנות ה-60 הן בקרב היהודים, והן בקרב כלל המועסקים היה "מחסור" השכלה, דהיינו משרות רבות, שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית היו מאוישים ע"י "פראקטיקיס", בשנות ה-70 המצב התהפך ובקרב שתי האוכלוסיות נוצר כבר "עודף" השכלה, כלומר חלק מבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית עבדו לא בהתאם להכשרתם (דהיינו נוצר מצב של "אבטלה סמויה"). בשנות ה-80 תופעה זו גדלה עוד יותר. אבל חשוב לציין, שבקרב היהודים "עודף" השכלה היה קטן בהרבה: 18% לעומת 39% בהשוואה לכלל המועסקים (ראה לוח ד'31 בנספח). עובדה זו קשורה לאיכות גבוהה יותר של השכלה שקיבלו היהודים: כפי שצוין לעיל, רובם המשיכו ללמוד מיד אחרי סיום בית ספר תיכון, ואחוז יותר גבוה מהם למדו ביום, דבר שהבטיח תעסוקה במקצוע. כמו כן, תופעת עבודה לא במקצוע (בעיקר כפועלים) הייתה יותר נפוצה בקרב בוגרי "טכניקומים", ופחות - בקרב בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה, וגם השפיע לטובת היהודים.

6.3. השפעת השואה על השינויים בהשכלה ובתעסוקה של יהודי בריה"מ

אחת הבעיות הקשות ביותר בניתוח שינויים ברמת השכלתם והרכבם החברתי-מקצועי של יהודי ברית המועצות היא השפעת השואה והמלחמת העולם השנייה בכלל. כידוע, למעלה מ-2.7 מיליון יהודי ברית המועצות (כולל שטחים שסופחו בשנים 1939-1940) הושמדו על ידי הנאצים, ובהם למעלה ממיליון היהודים שגרו בברייה"מ בגבולות 1939. מספר זה כולל גם למעלה מ-200 אלף יהודים שנפלו בחזיתות המלחמה, מתו מרעב וממחלות שנגרמו ע"י המלחמה. לפעמים טוענים, שלא ניתן להשוות בכלל בין הרכבם ההשכלתי-מקצועי של יהודי בריה"מ לפני ואחרי מלחמת העולם השנייה. אולם על-אף כל רגישות הנושא והקושי שבחקירת הבעיה, מן הראוי לבחון את השפעת השואה על ההיבטים הסוציו-כלכליים בחיי יהודי בריה"מ. מלבד זה, אם לא ננסה לברר כיצד השפיעו השואה והמלחמה בכלל על

יהודי בריה"מ, לא נוכל ללמוד מספיק גם על התפתחויות חברתיות בקרב היהודים גם לאחר המלחמה, כי מפקד האוכלוסין הראשון לאחר המלחמה נערך רק בשנת 1959 ולכן יש קושי להפריד, אלה מהשינויים שעברו בין 1939 ל-1959 נגרמו ע"י המלחמה והשואה, ואלה – ע"י התפתחויות הפוסט-מלחמתיות.

ידוע שהרכבה ההשכלתי והמקצועי של האוכלוסייה היהודית באזורים שנכבשו על ידי הנאצים היה שונה מזה שבאזורים שלא נכבשו, ובתוך אזורים שנכבשו היה שונה בשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940: מזרח פולין (אוקראינה ובלרוסיה המערביות), הארצות הבלטיות, בסאראביה ובוקובינה הצפונית – לעומת שטחים שהיו חלק מבריה"מ בגבולות 1939. גם האפשרות להימלט מהאזורים הכבושים, בדרך כלל, הייתה גדולה יותר ראשית, ליהודים מאזורים שנכבשו ע"י הנאצים מאוחר יותר, ושנית – ליהודים המשכילים ובעלי המעמד החברתי הגבוה יותר. חלקם הניכר מאלה האחרונים היו פעילי הממסד הסובייטי ועובדי מפעלים חשובים (כולל צבאיים), שפוננו (evacuated) בעדיפות הראשונה (Altshuler, 1998). כמו כן, שני המרכזים התעשייתיים-מדעיים הגדולים – מוסקבה ולנינגרד – לא נכבשו ע"י הנאצים, למרות שתושבים רבים (כולל גם יהודים) מתו בזמן המצור על לנינגרד וגם נפלו במאמץ ההגנה על מוסקבה. כל זה גרם לכך, שהאוכלוסייה היהודית שניצלה במלחמה הייתה במוצע משכילה יותר מזו שהושמדה. בנוסף לכך יש להניח, ששכבות יותר מסורתיות ופחות מחוברות למציאות העכשווית, היססו יותר מלעזוב מקומות מגוריהן וחלקן מתוך הקורבנות של השואה היה גדול יחסית.

השוואת הקוהורטות בין מפקדים 1939 ו-1959 (לגבי הגילאים שבעיקר השלימו השכלתם) מראה שאם בקרב בעלי השכלה גבוהה ותיכונית גודל האבידות היה כ-25% (בהתעלמות מתמותה טבעית בתקופה), אז בקרב בעלי השכלה יסודית ופחות היקף כל האבידות היה מעל 50% מאוכלוסייה היהודית בגבולות 1939 (ראה לוח ג'4 בנספח). זה גרם לעלייה באחוז הקבוצות המשכילות יותר בקרב היהודים, שנשארו בחיים. על השפעת השואה על רמת ההשכלה של היהודים מצביעה גם העובדה, שאם ברספס"ר (שרק חלק ממנה היה תחת הכיבוש הנאצי) אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים בין שנים 1939 ל-1959 עלה פי-2, אז באוקראינה – פי-3, ובבלרוסיה – פי-4.

עשינו ניסיון לאמוד את רמת השכלתה של האוכלוסייה היהודית בשנת 1959, אלמלא הושפעה מהשואה ומלחמת העולם השנייה. הניתוח נערך לפי ההנחות הבאות:

- א. העדר סיפוח השטחים המערביים, כלומר, האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות בגבולות 1939;
- ב. ריבוי טבעי וקצב רכישת ההשכלה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנות ה-40 וה-50 היה ממוצע בין זה שהיה בפועל בשנות ה-30 – מצד אחד, ובשנות ה-60 – מצד אחר.

האומדן מראה, שבשנת 1959 האוכלוסייה היהודית של ברית המועצות (בגבולות 1939) הייתה מגיעה ל-3.2 מיליון נפש (בפועל – פחות מ-2.3 מיליון נפש), מהם כ-2.5 מיליון היו בגיל 20 ומעלה. אחוז בעלי

השכלה גבוהה בקרב היהודים בגיל 20 ומעלה היה 17% (במקום 22% במציאות), ותיכונות (מלאה ולא-מלאה) - 45% (במקום 51% במציאות).

קשה יותר לנתח השפעת השואה על הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ, כיוון שכאן אין לנו נתונים לפי גילאים. אבל אפילו השוואה פשוטה לפי המספר המוחלט של היהודים המועסקים מראה, שבסך הכול הוא ירד ב-20% בין שנים 1939 ל-1959, אולם מספר בעלי מקצועות אקדמיים (ובמיוחד מדעיים) גדל למרות השואה, מספר בעלי מקצועות ברמה בינונית ("פרא-אקדמיים") ופועלים מקצועיים⁹⁷ ירד במקצת, מספר פקידים זוטרים ירד בשליש, ואילו עובדי מכירות ושירותים – ירד במחצית, פועלים בלתי-מקצועיים – ירד בשני שלישים (ראה לוח ד'9 בנספח). הושמדו גם רובם המכריע של החקלאיים היהודים שנשארו בבריה"מ עד תחילת המלחמה.

חשוב לציין, שמספר היהודים המועסקים במנגנון המפלגתי-הממשלתי גם ירד בשני שלישים בשנים אלו וגם ירד במקצת מספר היהודים – מנהלים בדרגה הבינונית. אבל כפי שצוין לעיל, הסיבה העיקרית כאן לא השמדתם ע"י הנאצים או נפילתם בחזית (אף שכמובן היו מקרים כאלה), אלא טיהורים אתניים בשנים האחרונות של סטאלין (1948-1953) (ראה: Kostyrchenko, 2001).

יש אמנם להתאים, שמלחמת העולם השנייה השפיעה במידה רבה גם על היהודים, שנשארו בחיים. רבים מהם עזבו את מקומות מגוריהם הישנים, ורק חלקם חזרו לשם אחרי המלחמה. אפילו אלה, שחזרו לאוקראינה ולבלרוסיה, התרכזו לא בעיירות שהושמדו, אלא בערים הגדולות – קייב, חרקוב, דנפרופטרובסק, מינסק. חלקם נשארו באזורים מזרחיים של רספס"ר (אוראל וסיביר) וברפובליקות מרכז אסיה, שלשם פונו, וחלקם עברו לשטחים החדשים שסופחו לבריה"מ, בעיקר לרפובליקות הבלטיות (שאוכלוסייה היהודית המקומית הושמדה שלהן כמעט כליל). מעבר לזה, רבים מהיהודים בגילים צעירים ובינוניים רכשו ניסיון צבאי וטכני בזמן המלחמה. כל זה גם האיץ את המוביליות החברתית והמקצועית בקרב היהודים אחרי המלחמה.

עד כאן דיברנו על האוכלוסייה היהודית בגבולות 1939. לגבי השטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1940-1939 אין לנו נתונים מדויקים על המבנה החברתי-כלכלי שלהם. מידע מסוים אפשר לקבל ממפקדי האוכלוסין שנערכו בפולין, ברומניה ובארצות הבלטיות בשנות ה-30. בכלל פולין, למשל, פחות מ-7% עבדו במקצועות אקדמיים, חופשיים וניהוליים, כ-40% - במסחר ולמעלה ממחצית – כפועלי "צווארון הכחול". יש להניח, שבאזורים שסופחו לבריה"מ מעמדם המקצועי של היהודים היה עוד יותר נמוך, כי באזורים אלו לא נכנסה וורשה – בירת המדינה. מבנה חברתי דומה היה גם בקרב יהודי רומניה, ואילו יותר מפותח – בקרב יהודי הארצות הבלטיות, אבל גם שם אחוז עובדי "הצווארון הלבן" היה נמוך בהרבה לעומת בריה"מ בגבולות 1939. מבערך שני מיליון היהודים שגרו בשטחים אלה ("המערביים") כ-

⁹⁷ חשוב לציין, שפועלים מקצועיים (בעיקר בתעשייה כבדה), כמו גם מהנדסים וטכנאים, פונו בתור הראשון בזמן המלחמה. בהקשר זה יש לציין שוני לפי קבוצות מקצועיות שונות בתוך פועלים יהודים עצמם: מספר היהודים - מעבדי מתכת ומייצרי מכונות גדל בין שנים 1939-1959, ואילו מספר החייטים והסנדלרים ירד ברבע ובשליש בהתאמה.

1.7 מיליון נפש (86%) הושמדו ע"י הנאצים (ראה: Kupovetsky, 1994; Altshuler, 1998), וחלק מאלה שניצלו, היגרו בשנות ה-50. במה שקשור לאוכלוסייה היהודית הפוסט-מלחמתית באזורים אלה (אולי פרט למולדביה), רובה המכריע היו מהגרים מאזורים אחרים של בריה"מ. לכן, השפעת סיפוח השטחים המערביים לבריה"מ על המבנה החברתי של יהודי בריה"מ לטווח הארוך הייתה שולית.

מכל אלה עולה שבאופן פרדוכסלי לפגיעה הקטלנית של השואה התלוותה עליה במעמד השכלתי-מקצועי של הציבור היהודי ששרד את המלחמה בבריה"מ⁹⁸.

6.4. המוביליות החברתית בקרב היהודים ולאומים אחרים במדינה הרב-לאומית

א) ההיררכיה האתנית בברית המועצות ומקום היהודים בה

בריה"מ הייתה מדינה רב-לאומית ולרוב הקבוצות האתניות היה שטח אוטונומי שלהן. מצב דומה מבחינה זו היה גם באימפריה ההבסבורגית (בזמן קיומה) וביוגוסלביה עד שנות ה-90 של המאה הקודמת (אף שמספר הלאומים היה קטן יותר). למרות שהמשטר הבולשביקי הכריז על שוויון כל הקבוצות האתניות, בפועל נוצרה היררכיה של הלאומים לפי רמת האוטונומיה הטריטוריאלית שהם קיבלו. ללאום הרוסי היה מעמד בלתי-רשמי של "האח הבכור". זה התבטא בכך שהשפה הרוסית הייתה בפועל שפת המדינה כולה וגם שהמנגנון המפלגתי-הממשלתי במרכז ותפקידים רבים ברפובליקות לאומיות היו מאוישים ע"י הרוסים⁹⁹ (אמנם בד"כ בתפקיד הבכיר ביותר כיהן בן הלאום המקומי). במקום השני של היררכיה זו היו לאומים ראשיים של רפובליקות הברית (אוקראינים, בלורוסים, גרוזינים, אוזבקים וכו'), שמהם הורכבו רוב האליטות המקומיות ברפובליקות המתאימות. במקום השלישי היו הלאומים, שלהם היו רפובליקות אוטונומיות בתוך רפובליקות הברית: טטרים, בשקירים, אודמורטים ואחרים. ואחריהם באו הלאומים, שלהם היה המחוז האוטונומי [avtonomnaia oblast] או נפה אוטונומית [avtonomnyi okrug] (כאן מדובר בעיקר בלאומים של הצפון הרחוק) ולבסוף, הלאומים שלהם בכלל לא הייתה אוטונומיה בשטח של בריה"מ (פולנים, יוונים, בולגרים וכו'). ההיררכיה מצאה ביטוי אף בטרמינולוגיה: רק הלאומים – בעלי רפובליקות הברית זכו לשם "אומה" [natsiia], השאר נקראו "לאום" [narodnost]¹⁰⁰.

⁹⁸ מתעוררת השאלה, מה הייתה השפעת השואה על האוכלוסייה היהודית של בריה"מ מבחינה חברתית-כלכלית לטווח הארוך? כלומר, מה היה הרכב השכלתי-מקצועי של יהודי בריה"מ בשנות ה-80 אילו השואה לא קרתה? התשובה לשאלה זו לא פשוטה וחד-משמעית. באמת, בזמן השואה בבריה"מ הושמדו ברובם היהודים – תושבי עיירות, דוברי יידיש, פחות משכילים ובעלי המקצועות "היהודיים" המסורתיים. אבל נשאלת השאלה, האם יהודים אלה או לפחות ילדיהם (שהיו שליש מהיהודים שנרצחו), אילו נשארו בחיים, היו בוחרים להישאר בעיירות, או לעבור לערים גדולות, שם היו לרכוש השכלה גבוהה ומקצועות מתאימים. אפשר אמנם להניח, מכיוון שרוב היהודים לפני המלחמה גרו באוקראינה, ולא ברספס"ר, שהדפוס ההשכלתי-מקצועי של יהודי בריה"מ (במקרה שלא הייתה השואה) בממוצע היה קרוב יותר לדפוס יהודי אוקראינה ובלורוסיה. ייתכן גם, שעקב הגבלות למגורים במוסקבה ובלנינגרד, היו יכולות להיווצר קהילות יהודיות גדולות יותר במרכזים מדעיים ואוניברסיטאיים אחרים (קייב, חרקוב, מינסק, וגם ערים כמו גורקי, קויבישב, סברדלובסק ועוד). כמובן, היה גבוה יותר מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים, אבל הייתה תחרות קשה יותר בין היהודים לבין שאר הלאומים של בריה"מ על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה.

⁹⁹ בקשר לזה כדאי לציין, שלאור התפקיד המוביל של הלאום הרוסי במדינה כולה, השלטונות של בריה"מ לא מצאו לנכון להקים הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ברספס"ר (הוועדים המחוזיים של המפלגה בשטח רספס"ר היו תחת פיקוח ישיר של הוועד המרכזי הכל-ארצי של המפלגה. מעניין, שבזמן "הפרסטרויקה" הלאומנים הרוסיים הצביעו על עובדה זו כהוכחה של "אפליה" נגד הלאום הרוסי בבריה"מ.

¹⁰⁰ המושג האחד הרשמי לקבוצות האתניות בבריה"מ היה "לאומיות" [natsional'nost].

כאן מדובר במערכת כפי שהתגבשה בעיקרה באמצע שנות ה-30. בשנות ה-20 – תחילת ה-30 היו גם אזורים לאומיים [natsional'nyi raion] למיעוטים שלא הייתה להם רפובליקה (כולל גם היהודים), שאחר כך בוטלו. כמו כן, "המעמד" של לאומים מסוימים השתנה במשך התקופה הסובייטית. לדוגמא, אחרי גירוש הגרמנים מאזור הוולגה הם הפכו מלאום עם רפובליקה אוטונומית ללא אוטונומיה, כך גם לגבי הלאומים האחרים שהוגלו. בשנת 1940 ללאומים עם רפובליקות הברית נוספו ליטאים, לטבים, אסטונים ומולדבים. כמובן, "מעמד" הלאום בהיררכיה השפיע בצורה זו או אחרת גם על מעמד של חבריו, אפילו אם הם התגוררו מחוץ לשטח של האוטונומיה הלאומית. קודם כל זה התייחס למינויים לתפקידים הבכירים, שבבריה"מ נעשה באופן ישיר ע"י הוועדים המתאימים של המפלגה. אבל לשלטונות המרכזיים בבריה"מ ובכל רפובליקה הייתה אפשרות להשפיע גם על הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ובעלי מקצועות מדעיים ואקדמיים "מן השורה".

מתעוררת השאלה, מה היה מקום היהודים בהיררכיה הזו. עד אמצע שנות ה-30 הם נחשבו כמיעוט לאומי ללא רפובליקה, אך כפי שצוין, באוקראינה ובבלרוסיה וחלקית ברספס"ר היו אזורים לאומיים יהודיים, ובבלרוסיה היידיש הייתה מוכרת כאחת משפות הרשמיות. משנת 1934, כשנוסד המחוז היהודי האוטונומי (בירוביגין) היהודים כלאום, למרות שרק מיעוטם הקטן הגרו לבירוביגין, קיבלו מעמד של אחד הלאומים של בריה"מ (אמנם, "מסוג ד"). עובדה זו חשובה מכיוון שהשלטונות נאלצו מדי פעם לפרסם מידע מסוים על מצבם של היהודים (כולל גם התחום החברתי) ולא יכלו להפלות אותם בהסתר מלא, כפי שנעשה לגבי הלאומים שלא הייתה להם אוטונומיה כלשהי בבריה"מ¹⁰¹.

ב) המדיניות האתנית הכללית וכלפי היהודים בבריה"מ

כדאי לציין שבאופן רשמי המדיניות הסובייטית בנושא האתני התבססה על שני העקרונות: "האינטרנציונליזם הפרולטרי" ו"הפטריאטיזם הסובייטי". בפועל היא התבטאה בשתי מגמות סותרות: חיזור אחרי הלאומים הלא-רוסיים (בעיקר בעלי רפובליקות הברית ופחות – האוטונומיות) – מחד, ומדיניות הרוסיפיקציה בתחומים שונים – מאידך. בתקופות היסטוריות שונות של בריה"מ הייתה דומיננטית אחת משתי המגמות האלה לסירוגין. אותנו מעניינת השאלה: איזו משתי המגמות הללו הטיבה יותר (או להיפך, הזיקה יותר) ליהודים מבחינת התקדמותם החברתית-כלכלית?

כדי לענות על שאלה זו, כדאי להתבונן במדיניות האתנית ובמצבם של היהודים בתקופות השונות. לגבי שנות ה-20 ע"י כמעט כל החוקרים מקובל, שאז הייתה דומיננטית המגמה "האינטרנציונליסטית" (Boltenkova, 1988; Simon, 1991). הוכרז שוויון של כל הלאומים, בוטלו כל הגבלות של המשטר

¹⁰¹ בפועל השלטונות של בריה"מ נתנו לנושא היהודי הרבה יותר חשיבות, מאשר באופן רשמי. על כך מצביעה העובדה המעניינת הבאה: בעוד שבפרסומים הסטטיסטיים רשמיים היהודים הופיעו יחד עם הלאומים הקטנים – בעלי מחוזות אוטונומיים (או בכלל נכנסו בתוך "אחרים"), בחומרים הארכיוניים, שלא נועדו לפרסום, הם הופיעו יחד עם 15 לאומים – בעלי רפובליקות הברית. לדעתנו, עובדה זו מצביעה לא כל-כך על אנטישמיות (או פילושמיות) של השלטונות, אלא על חשיבות הנושא היהודי בזווית הבין-לאומית. ייתכן גם, שעובדה זו קשורה לגודל האוכלוסייה היהודית בבריה"מ.

הצארי בנושא זה, צמחו אוטונומיות לאומיות. בהתחלה זה הביא לעלייה בשיעור היהודים בקרב הסטודנטים, פקידי הממשלה וכו'. אולם דווקא בתקופה זו, תחת סיסמאות הפיתוח של התרבויות הלאומיות ושוויון בין העמים נוהלה מדיניות העדפת הלאום הראשי [korenizatsiya] באוקראינה, בבלרוסיה וברפובליקות אחרות, שבין היתר גרמה לצמצום באחוז היהודים (יחד עם הרוסים) במוסדות להשכלה גבוהה ובמשרדים הממשלתיים ברפובליקות הללו. לעומת זאת, בשנות ה-30, כשמדיניות "הקורניזציה" הופסקה וגדל תפקידה של השפה הרוסית, מצבם של היהודים מבחינה סוציו-כלכלית השתפר (כפי שציין **Simon (1991)**, פרט ליהודים רק לרוסים, גרוזינים וארמנים היה ייצוג יתר של בעלי הצווארון הלבן).

מעניינת בנושא זה התקופה הפוסט-המלחמתית (עד 1953). רובם המכריע של החוקרים (Simon, Kaiser, Kappeler, Halevy, Gilboa ואחרים) חושבים שכל תקופת שלטונו של סטאלין, ובמיוחד חלקו האחרון הייתה תקופה של רוסיפיקציה טוטלית ודיכוי הלאומים הלא-רוסיים. אבל הנתונים **מפריכים** (לפחות חלקית) טענה זו. כמעט בכל הרפובליקות – פרט לליטא ואסטוניה – בשנים 1948-1952 גדל אחוז הלאומים הראשיים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ובמקביל ירד אחוז הרוסים. בו זמנית ירד גם מספר ואחוז היהודים, הארמנים ומיעוטים אחרים. במיוחד גרוע היה מצב היהודים באוקראינה ובבלרוסיה שבהן היהודים הפכו לקורבן העיקרי של "הקורניזציה" החדשה. באופן עקיף על מדיניות זו מצביעים מכתבי היהודים לאיליה ארנבורג, שהתלוננו על אפליה בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה באוקראינה בתקופה זו: הם דיברו על העדפות ל"אוכלוסייה שורשית" (דהיינו לאוקראינים), ולא לרוסים¹⁰². מעניין גם, שבשתי הרפובליקות, בהן נוהלה אז דווקא מדיניות הרוסיפיקציה (ליטא ואסטוניה), מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים גדל (באסטוניה גדל גם באחוזים). בו בזמן ברפובליקה הבלטית השלישית – לטביה – כמו גם ברוב הרפובליקות גדל אחוז הלטבים בקרב הסטודנטים על חשבון הן יהודים והן רוסים. אמנם בתחום המדע והמחקר (בשטח של בריה"מ כולה) אחוז הרוסים גדל בעיקר על חשבון היהודים, אבל זה מוסבר ע"י כך, שעדיין לא היו מספיק מדענים מקצועיים בני לאומים אחרים. אבל אם נסתכל לפי רפובליקות, גם כאן נראה שהירידה הדרמטית ביותר של היהודים - עובדי מדע ומחקר ואספירנטים הייתה באוקראינה, ולא ברספס"ר. ובכן, נראה כיחד עם שבחים פומביים לטובת "העם הרוסי הגדול", משטרו של סטאלין בתקופתו האחרונה ניהל מדיניות התחנפות לאליטות המקומיות ברפובליקות על חשבון המיעוטים אחרים (כולל לא רק יהודים או ארמנים, אלא במקרים רבים גם מיעוטים רוסים ברפובליקות). ייתכן, שמדיניות זו הייתה מיועדת למנוע התפרצויות של הלאומנות המקומית לאחר המלחמה.

מדיניות העדפת הלאומים "הראשיים" ברפובליקות נמשכה גם בתקופת חרושצ'וב, בכך סייעה גם דצנטרליזציה של ניהול הכלכלה ורפורמה חינוכית, שנתנה עדיפויות לבעלי ניסיון בייצור ולתושבי הכפר. רק ברפובליקות הבלטיות נמשכה מדיניות הרוסיפיקציה (הפעם ללא יוצאים מן הכלל). בנוגע למצבם של היהודים בתחום החברתי-כלכלי, הוא השתפר מאז מותו של סטאלין, אך לא בהרבה עקב ההגבלות

¹⁰² ראה: **Sovetskie evrei pishut II'e Erenburgu (ed. M.Altshuler), 1994**

שהוזכרו לעיל. דווקא בתקופת חרושצ'וב יהודים הורחקו למעשה מתחומי כלכלה ומשפטים (בקשר לכך יש לזכור את "המאבק בכלכלה שחורה", שקורבנותיו כללו לא מעט יהודים).

אחרי הדחת חרושצ'וב וביצוע רפורמה כלכלית ע"י ראש הממשלה קוסיגין, שוב גברה מדיניות הרוסיפיקציה בתחום ההשכלתי-מקצועי. לדעתנו זה היה מוסבר לא כל-כך ע"י האידאולוגיה הרוסית-שוביניסטית של הממשלה החדשה, אלא ע"י שיקולים פרגמטיים של איכות בעלי המקצועות המדעים והאקדמיים, שירדה עקב העדפות מלאכותיות לבני הלאומים הראשיים של רפובליקות. בין היתר דווקא בתקופה זו (עד סוף שנות ה-60) מספר הסטודנטים והאספירנטים היהודיים הגיע לשיא, ומאז התחיל להצטמצם עקב מסע נגד הציונות וסיבות דמוגרפיות (צמצום בקוהורטות הצעירות בקרב היהודים). כדאי גם לציין, שמדיניות הרוסיפיקציה החדשה הולידה התנגדות מצד האליטות המקומיות ברפובליקות, שרצו להבטיח את עתיד ילדיהם. ברפובליקות "המוסלמיות" לגורמים אלה נוסף גם לחץ דמוגרפי. עקב כך כבר משנות ה-70 בהדרגה התחילה לחזור מדיניות של מכסות והנחות לבני הלאומים הראשיים ברפובליקות, עקב כך אחוזם בקרב הסטודנטים, עובדי המדע והמחקר, וכמובן, בעלי מקצועות הניהוליים הלך וגדל לפחות עד זמן "הפרסטרויקה". התהליך הזה התרחש על חשבון המיעוטים, כולל היהודים.

ג) קשר בין שיעור היהודים והלאומים האחרים בקרב קבוצות השכלתיות-מקצועיות

על מנת לבדוק לאורך הזמן קשר בין אחוז היהודים ובני הלאומים האחרים של ברית המועצות בקרב קבוצות השכלתיות-מקצועיות מסוימות (סטודנטים ותלמידים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, אספירנטים, מועסקים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית [spetsialisty], עובדי מדע ומחקר) בנינו מקדמי מתאם גם לגבי שטח בריה"מ כולה וגם ברפובליקות מסוימות בתקופה הפוסט-מלחמתית.

בשטח בריה"מ כולה (לוח 6.3) לגבי כל הקבוצות הללו נמצא קשר שלילי מובהק בין אחוז היהודים – מצד אחד לבין אחוז האוקראינים והבלרוסים, לאומים "מוסלמים" ו"אחרים" – מצד שני. בו בזמן כמעט לגבי כל המדדים נמצא קשר חיובי בין אחוז היהודים לבין הגרוזינים והארמנים. ביחס לאחוז היהודים והרוסים נמצא קשר חיובי ביניהם לגבי תלמידים וסטודנטים וגם מועסקים – בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית, ואילו לגבי קבוצות בכירות יותר – עובדי מדע ומחקר ואספירנטים – נמצא קשר שלילי. תמונה דומה הייתה בין היהודים לבין הלאומים הבלטיים.

הניתוח לפי רפובליקות לגבי הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (לוח 6.4) מראה שבכל הרפובליקות (פרט ללטביה ואסטוניה) קיים קשר שלילי בין אחוז היהודים לבין אחוז הלאום הראשי. ברוב הרפובליקות נמצא קשר חיובי בין אחוז היהודים והרוסים. מעניין שגם ברספס"ר קיים קשר חיובי (אך לא חזק במיוחד) בין אחוז היהודים והרוסים, ואילו שלילי - בין היהודים ולאומים אחרים של הרפובליקה (טטרים, בשקירים ועוד). באוקראינה נמצא קשר שלילי בין אחוז היהודים לבין כל שאר הקבוצות האתניות (האוקראינים, הרוסים ומיעוטים אחרים). בלטביה ואסטוניה (בניגוד לרפובליקות

אחרות) נמצא קשר חיובי בין אחוז היהודים לבין אחוז הלטבים והאסטטים, ואילו שלילי – עם הרוסים והלאומים האחרים.

מכל הנאמר אפשר להגיע לשתי מסקנות: ראשית, התחרות העיקרית כלפי היהודים על התקדמות השכלתית-מקצועית באה לא מצד הרוסים, אלא מצד הלאומים הראשיים ברפובליקות. רק בתחום מדע ומחקר היהודים התחרו עם הרוסים. ושנית, המגמות שפגעו ביהודים, פגעו גם בלאומים אחרים עם רמה השכלתית-מקצועית גבוהה יחסית (גרוזינים, ארמנים, לאומים בלטיים) ולהיפך, הטיבו במידה רבה ללאומים "כפריים" (מולדבים, אזרים, לאומים של מרכז אסיה). כאן מדובר בעיקר על המכסות והנחות לקבוצות מסוימות בקבלה למוסדות להשכלה ולמשרות מתאימות.

ידוע אמנם, שמדיניות "האפליה המתקנת" (מכסות והנחות) לגבי קבוצות אתניות מסוימות קיימת גם במערב. חלק מהחוקרים (למשל, T.Sawyer, 1979) טוענים, שאי-אפשר להשוות את "האפליה המתקנת" במערב עם המדיניות האתנית, שנוהלה בבריה"מ, כיוון שהראשונה היא "אפליה חיובית" ואילו השנייה היא "אפליה שלילית" כלפי קבוצות אתניות מסוימות. אולם ראשית, כיוון שמספר המשרות המתאימות מוגבל, גם "אפליה חיובית" [Affirmative action] תמיד מתבצעת על חשבון מישהו אחר (כפי שציין Bell). שנית, גם בבריה"מ (לפחות באופן רשמי) אף פעם לא הוכרזה מדיניות של "אפליה שלילית" נגד קבוצה אתנית כלשהי (כולל גם היהודים). אבל בבריה"מ כן הוכרזה (באופן רשמי!) מדיניות "ההתקרבות" [sblizhenie] ו"השוויניזציה" [vyravnivanie] בין הלאומים, שלדעת השלטונות הסובייטיים הצדיקה הנחות ללאומים "מקופחים" בעבר (כגון, לאומים של מרכז אסיה, אזרים, מולדבים ועוד) על חשבון הלאומים "המפותחים" (יהודים, גרוזינים, ארמנים, לאומים בלטיים). גם במערב היהודים, למשל, אף פעם לא נחשבו ללאום "המקופח" שזקוק לתמיכה. אולם ההבדל הוא שבמערב היו יותר דרכים אלטרנטיביות, שאפשרו ליהודים להתקדם. לדוגמא, היהודים, שלא הצליחו להיכנס למשרדי הממשלה יכלו להתקדם במגזר עסקי – נתיב אשר שלפני "הפרסטרויקה" היה סגור ליהודי בריה"מ.

6.5. השפעתו של המשטר על המוביליות החברתית בקרב היהודים

כל אימת שמדברים על השפעת המשטר על המוביליות החברתית של יהודי בריה"מ בהשוואה לתפוצות יהודיות אחרות יש להפריד בין המאפיינים הבסיסיים של המשטר (שהתקיימו לאורך כל התקופה הסובייטית) לבין מדיניות בתקופה זו או אחרת שנבעה מנסיבות קונקרטיות. המאפיינים הבסיסיים של המשטר הסובייטי הם הבאים:

1) העדר הון פרטי (למעט תקופת הנ.א.פ. – וגם בצורה מצומצמת) והפצת חלק ניכר של הטובים הכלכליים (דיור, חינוך, בריאות ועוד) על בסיס לא-כספי או במחירים סמליים, שמוריד את משמעות ההכנסות כגורם למעמד כלכלי.

- (2) **שלטון טוטלי של המפלגה הקומוניסטית** בכל תחומי החיים החברתיים, שהופך חברות במפלגה וקידום בתוכה לאחד הגורמים החשובים של המוביליות החברתית (במיוחד כשמדובר על מינוי לתפקידים ניהוליים).
- (3) **הכלכלה הממשלתית המתוכננת** שמחד, מונעת אבטלה (לפחות גלויה) וברוב המקרים מבטיחה את התעסוקה במקצוע הנלמד, אבל מאידך, מגבילה את המוביליות החברתית בדרכים שונות (הגבלת שינוי מקום מגורים, הגבלות לשינוי מקצוע ובתקופה מסוימת – אפילו איסור לשינוי עצמאי של מקום העבודה).
- (4) **מיליטריזציה**, שהתבטאה בחלקה במגזר הצבאי-משטרה באוכלוסייה, וגם במתן עדיפות לתחומים הקשורים לפיתוח צבאי בתעשייה, במדע ומחקר וכו' על חשבון התחומים "האזרחיים" שלא קשורים לצבא.
- (5) **האידיאולוגיה הקומוניסטית השלטת**. למרות הצהרותיו של הסיסמאות האידיאולוגיות (במיוחד בתקופה האחרונה של בריה"מ) לא צריך לזלזל בהיבט זה, כי רבות מהן (כגון ה"שוויון בין הלאומים", "עליונות מעמד הפועלים" ועוד) נתנו לגיטימציה למדיניות השלטון בעיני אזרחי בריה"מ עצמם ולעתים אפילו בעיני הציבור הבין-לאומי. פן נוסף (וחשוב לנושא שלנו) של האידיאולוגיה ששלטה בבריה"מ זה האפשרות למנוע התפתחות תחומים חדשים של חברה וכלכלה, מכיוון שהם "בורגניים" או "ריאקציוניים".
- (6) **הקיום יחד עם האליטה המפלגתית המרכזית ששלטה במוסקבה, גם האליטות המקומיות ברפובליקות**, שלמרות העליונות של זו הראשונה, גרם לתחרות ביניהן ולפעמים לשוני במדיניות, במיוחד בתחומים האתניים (ראה את הסעיף הקודם).

כיצד השפיעו המאפיינים הללו של המשטר על המוביליות החברתית של היהודים?

העדר ההון הפרטי מנע מהם פתיחת עסקים פרטיים (שדווקא כן היה אופייני ליהודי המערב) והפך את הקריירה בשירות הממשלתי לדרך היחידה להתקדמותם החברתית. לצורך כך רבים מהם נכנסו למפלגה הקומוניסטית. שיעור חברי המפלגה בקרב היהודים היה גבוה מכל שאר הלאומים של בריה"מ. אולם זה לא הגן עליהם מפני אפליה במינויים לתפקידים ניהוליים (ראה לעיל).

"**הכלכלה המתוכננת**" באופן כללי פעלה לטובת התקדמותם החברתית של יהודי בריה"מ (פרט לתפקידים בכירים), קודם כל דרך יצירת מקומות עבודה מתאימים (בעוד שבמערב בזמן משבר שנות ה-30 ובמידה מסוימת גם בשנות ה-70 יהודים רבים איבדו את מעמדם). זאת ועוד, בשלב מסוים היא הגנה על היהודים מפני תחרות של לאומים אחרים (במיוחד מצד יוצאי הכפר – דרך הגבלות מעברם לערים). אבל בו-בזמן היא הפכה את היהודים לפגיעים במקרים של שינוי מדיניות, כגון שינוי בכללי קבלה למוסדות להשכלה גבוהה ולמשרות הממשלתיות, במכסות האתניות וכו'.

המיליטריזציה השפיעה על כל החברה של בריה"מ ובתוכם על היהודים. התיעוש בשנות ה-30 (הקשור לפיתוח צבאי) גרם לכך שמקצוע המהנדס הפך ליוקרתי ביותר ובמיוחד בקרב היהודים שהגיבו

הראשונים למגמות החדשות. גם בסוף שנות ה-80 אחוז המהנדסים והטכנאים בקרב יהודי בריה"מ היה גבוה בהרבה לעומת קהילות יהודיות אחרות בעולם, ואילו אחוז עובדים במדעי החברה והרוח היה נמוך יותר. כמו כן, אחוז היהודים – עובדים מדעיים במעבדות ובלשכות הקונסטרוקטורים במפעלים (בד"כ קשורות לפיתוח צבאי – חלק ניכר מהן היו סודיות וידועות בשם "תיבות דואר") היה גבוה יותר לעומת מכוני המחקר "האזרחיים", קל וחומר - לעומת סגל אקדמי במוסדות להשכלה גבוהה. בנוגע לתחום הצבאי גרידא, עד סוף מלחמת העולם השנייה אחוז היהודים היה די גבוה (ראה: Altshuler, 1998), אבל מסוף שנות ה-40 קצינים יהודים רבים פוטרו מהצבא [ראה: Kostyrchenko, 2001]. לגבי העשורים האחרונים של בריה"מ אין לנו נתונים בנושא, אבל אפשר להניח שאחוז היהודים בקצונה היה די נמוך.

מבחינה **אידיאולוגית**, הייתה הצדקה להגבלות "מעמדיות" בשנות ה-20 וה-50, כגון העדפות לפועלים וליוצאי כפר בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה, וגם מכסות אתניות ברפובליקות ואפילו במוסדות מרכזיים, תחת סיסמה של "קידום הלאומים שקודם היו מקופחים" ו"השוויוניזציה" (**vyravnivanie**). כאן חשוב לציין שאידיאולוגיה הקומוניסטית מבינה את המושג "שוויון" לא כ"שוויון **הזדמנויות**" (כפי שמקובל בחברות המערביות הדמוקרטיות), אלא כ"שוויון **תוצאות**". פירוש זה אפשר לשלטונות להצדיק מדיניות אפליה נגד הקבוצות המתקדמות, ובראש וראשונה נגד היהודים. כמו כן, כפי שצוין לעיל, תחת סיסמאות אידיאולוגיות השלטונות הסובייטיים במשך שנים רבות הפריעו להתפתחות תחומי מדע חדשים, כגון קיברנטיקה, גנטיקה, סוציולוגיה ואחרים (שבהתאם לתאוריה של **Kuznets** דווקא יכלו למשוך יהודים רבים).

מעבר להיבטים הבסיסיים, שצוינו לעיל, מדיניות השלטונות הסובייטיים כלפי היהודים בתקופות שונות הייתה קשורה לשיקולים פרגמטיים רבים, הקשורים גם למצב הפנימי, גם החיצוני של בריה"מ. אבל הדומיננטיים ביניהם היו **צורך המשק בבעלי מקצועות מוכשרים (כולל גם יהודים) - מצד אחד, ותחרות בין היהודים לבין שאר הלאומים של בריה"מ - מצד שני**. לכן בתקופות של התפתחות מהירה של המשק (כגון בשנות ה-30 ומ-1953 עד סוף שנות ה-60) השלטונות לא הפריעו במיוחד להתקדמות היהודים, ואילו בתקופות של מיתון והנובעת ממנו הגברת תחרות על כל מקום במוסד להשכלה ועל כל משרה ממשלתית, גבר הכיוון האנטי-יהודי במדיניות השלטון שנענה לדרישות "מלמטה", על אף שעל מדיניות מעין זו לא הוצהר. אפליה זו הורגשה במיוחד בשלהי שנות ה-40 – תחילת ה-50, ומשלהי שנות ה-60 עד אמצע ה-80.

ניתן אפוא לומר, כי למרות שמדיניות המשטר (בעיקר אחרי מלחמת העולם השנייה) גרמה להאטה מסוימת בהתפתחות ההשכלתית-מקצועית של יהודי בריה"מ (בהשוואה ליהודי המערב), באופן כללי היא **לא יכולה לשנות** את המגמות העיקריות בתחום זה, דהיינו מעבר רוב היהודים למקצועות מדעיים ואקדמיים.

6.6. הסוגיות הדמוגרפיות של המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ

שלוש הסוגיות הדמוגרפיות העיקריות שהשפיעו על המוביליות החברתית של יהודי בריה"מ הן: (א) הזדקנות של האוכלוסייה היהודית; (ב) הגירה; (ג) הבדלים במוביליות החברתית לפי מין.

א) הזדקנות ומוביליות חברתית של היהודים

הבעיה של הזדקנות לא הייתה אקטואלית ליהודי בריה"מ לפני מלחמת העולם השנייה. אולם השואה שבה נרצחו ילדים יהודים רבים (למעלה מ-200 אלף רק בגבולות של 1939) יחד עם ירידה מתמדת בילודה והתבוללות גרמו להזדקנות מואצת של האוכלוסייה היהודית: בסוף שנות ה-80 כשליש מיהודי בריה"מ היו בני 60 ומעלה, והגיל החציון הסתכם ב-50 שנים לעומת 31 בקרב כלל האוכלוסייה. להזדקנות היהודים היו השלכות משמעותיות לגבי התמורות החברתיות בקרבם. קודם כל זה התבטא בירידה במספר ואחוז התלמידים והסטודנטים היהודים.

אמנם יש להפריד בירידה שחלה **בעקבות השינויים הדמוגרפיים** לעומת הירידה שחלה **בעקבות מדיניות השלטון** בתחום ההשכלה (ראה סעיף קודם). לדוגמא, בשנים האחרונות של סטאלין מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה (במיוחד במחלקות יום ובמוסדות יוקרתיים ביותר) ירד בעיקר עקב מדיניות השלטון. לעומת זאת, בשנים 1953-1968 מספר הסטודנטים היהודים גדל כמעט פי-2 למרות ירידה במספר היהודים הצעירים. אולם מסוף שנות ה-60 (כפי שצוין בפרק 3), חלה ירידה במספר הסטודנטים היהודים, שרק כשליש ממנה מוסברת ע"י גורמים דמוגרפיים (כולל הגירה), ואילו שני שלישים – ע"י גורמים אחרים (כנראה, פוליטיים). אמנם, בזמן הפרסטרואיקה מספר הסטודנטים היהודים גם ממשיך לפול, אבל הפעם **רק** בגלל הסיבות הדמוגרפיות (בעוד ששיעור הסטודנטים ל-100 יהודים צעירים התחיל לעלות – לעומת התקופה הקודמת).

צמצום במספר הסטודנטים היהודים גרם לצמצום מקביל בכניסת אקדמאים יהודים לשוק העבודה, ואילו פרישתם לגמלאות הלכה וגדלה, וזאת למרות העובדה שבעלי מקצועות מדעיים ואקדמיים רבים המשיכו לעבוד גם אחרי גיל הפרישה הרשמי. עקב כך מאמצע שנות ה-70 התחיל לרדת מספרם המוחלט של היהודים – בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית וכן עובדי המדע והמחקר היהודים המועסקים במשק הסובייטי.

אולם ההזדקנות השפיעה לא רק על מספרם המוחלט של היהודים בקבוצות השכלתיות והמקצועיות שונות (כולל אלו שבהן היה ייצוג יתר של היהודים). היא גם האטה במידה מסוימת את קצב המוביליות השכלתית-מקצועית של היהודים, מכיוון שבעלי מעמד השכלתי-מקצועי גבוה במיוחד מאפיינים גם בילודה נמוכה. זאת אחת מסיבות לכך, שדווקא בקרב יהודי רספס"ר (שהיו משכילים ביותר) בשנות ה-80 המעמד ההשכלתי-מקצועי עלה לאט בהרבה (למעשה התייצב) לעומת יהודי אוקראינה, בלורוסיה, מולדביה ורפובליקות הבלטיות. באזרבייג'ן ובאוזבקיסטן אנו רואים תמונה עוד יותר מעניינת: ירידה ברמת ההשכלה בקרב הדור הצעיר של היהודים (ראה לוח ב'14 בנספח). הסבר לכך הוא בדואליות הקהילות היהודיות ברפובליקות הללו: בקרב היהודים האשכנזים רמת השכלה הייתה גבוהה יותר, אבל

ילודה נמוכה יותר, לעומת הלא-אשכנזיים. עקב כך חלקם של הראשונים בדור הצעיר של היהודים הלך וקטן, וזה גרם בסופו של דבר לירידה ברמת השכלה של היהודים בממוצע.

ב) הגירה ומוביליות חברתית של היהודים

מן הראוי להפריד בין **הגירות פנימיות** (כולל הגירות בין הרפובליקות של בריה"מ) לבין **הגירות חיצוניות** (מעבר לגבולות של בריה"מ). ההגירות הפנימיות היו אופייניות בעיקר לשנות ה-20 וה-30, לתקופת המלחמה, ובמידה מסוימת - לתקופה הפוסט-מלחמתית. הכיוון הדומיננטי של הגירות אלו היה מאוקראינה ומבלרוסיה לרספס"ר (במיוחד למוסקבה וללנינגרד), בתקופת המלחמה ואחריה לכיוונים אלו נוספה הגירה לרפובליקות האסיאתיות והבלטיות. באופן כללי הגירות אלו גרמו לעלייה במעמד חברתי-מקצועי של יהודי בריה"מ, כיוון שבמידה רבה היו קשורות ללימודים או לקידום המקצועי, אבל ברפובליקות העזיבה הן יכלו לבלום התקדמות של האוכלוסייה היהודית הנשארת. לצערנו, הנתונים אינם מאפשרים בדיקה מדויקת של השפעת ההגירות פנימיות על המוביליות החברתית של יהודי בריה"מ. בשביל זה היה צריך, למשל, להשוות רמה השכלתית-מקצועית של היהודים שהיגרו למוסקבה וללנינגרד לעומת היהודים ש**נולדו** בערים אלו. אבל הנתונים הקוהורטיים של רפובליקות הבלטיות (ליטא ולטביה) מראים, למשל, שבשנות ה-60 – ה-80 מספר היהודים – בעלי השכלה גבוהה ברפובליקות הללו גדל אפילו בגילאים, שבהם תהליך רכישת השכלה גבוהה הסתיים, דבר שמצביע על הגירה נכנסת. יש להניח אמנם, שלפחות עד זמן "הפרסטרויקה" השפעה ההגירות הפנימיות הלכה וקטנה בגלל הגבלות הכניסה לערים הגדולות [propiska].

הגירות חיצוניות בקרב יהודי בריה"מ התרחשו בשנות ה-20 וה-50 (אזרחי פולין לשעבר), אבל ההגירה המשמעותית ביותר (בתקופה הנחקרת), שיש הנתונים על הרכבה החברתי-מקצועי הייתה בשנות ה-70, לישראל, לארה"ב ובמידה קטנה יותר – לקנדה ולארצות אחרות. לגבי הגירה זו קיימת דעה שבממוצע היא הייתה פחות משכילה לעומת האוכלוסייה היהודית שנשארה בבריה"מ ובכך האיצה תהליך אקדמיזציה בקרב יהודי בריה"מ (ראה: Altshuler, 1987). אולם הנתונים הסטטיסטיים (לוח 6.5) מראים שזה נכון **רק לגבי עלייה לישראל**, שאחוז בעלי מקצועות אקדמיים ומדעיים בקרבה נמוך בהרבה לעומת האוכלוסייה היהודית של בריה"מ¹⁰³. חלקית זה מוסבר ע"י עלייה של יהודים מרפובליקות מסוימות (כגון גרוזיה), שרמתם השכלתית-מקצועית יותר נמוכה. **לגבי הגירה לארה"ב**, בקרבה אחוז בעלי מקצועות מדעיים ואקדמיים היה גבוה יותר לעומת כלל יהודי בריה"מ. אמנם, בקרב מהגרים לארה"ב היה אחוז קטן יותר של בעלי מקצועות ברמה בינונית (טכנאים וכדו') ואחוז גבוה יותר של עובדי שירותים, אבל ייתכן שזה קשור להגדרה שונה של מקצועות מסוימים בבריה"מ ובארה"ב (לצערנו אין בידנו הרכבם המקצועי המפורט של המהגרים). אם לקחת **ביחד** את המהגרים לישראל ולארה"ב בשנות ה-70, אחוז בעלי המקצועות האקדמיים והטכניים בקרב המהגרים נמוך (אך לא בהרבה) לעומת האוכלוסייה היהודית של בריה"מ. כמו כן, אחוז שאר עובדי "הצווארון הלבן" (כולל גם עובדי המכירות) בקרב המהגרים היה נמוך באופן משמעותי לעומת האוכלוסייה היהודית. בו בזמן, בקרב המהגרים בהשוואת האוכלוסייה היהודית, היה ייצוג יתר של פועלים מקצועיים ובמיוחד עובדי השירותים. מעניין שאחוז הפועלים הבלתי-מקצועיים בקרב המהגרים היה נמוך יותר, לעומת

¹⁰³ תוצאות דומות צוינו גם ע"י S. Della-Pergola (1986). גם לגבי העלייה ההמונית שהתחילה בשנת 1989, התגלתה סלקטיביות לטובת בעלי מקצועות הלא-אקדמיים (ראה: Della-Pergola, 1998 ; Konstantinov, 1995).

האוכלוסייה היהודית, אבל ייתכן שחלק מפועלים אלה בארצות הכניסה הכריזו על עצמם כעל פועלים מקצועיים או עובדי שירותים. בכל מקרה, הגירת שנות ה-70 במידה מסוימת כן השפיעה על עלייה במעמדה ההשכלתי-מקצועי של האוכלוסייה היהודית שנשארה בבריה"מ.

ג) המוביליות החברתית לפי מין

בשנות ה-20 עדיין היה פער משמעותי בין יהודים - גברים ונשים גם בנושא ידיעת קרוא וכתוב וגם בשיעורי התעסוקה (כי במרבית האוכלוסייה היהודית עדיין נשמר דפוס האישה המסורתית כאם ועקרת הבית). אולם כבר אז בגילאים הצעירים אחוז היהודים - יודעי קרוא וכתוב היה דומה בשני המינים, ובקרב היהודים - בעלי מקצועות ניהוליים ואקדמיים אחוז הנשים היה גבוה יותר לעומת כלל בעלי אותם המקצועות.

התפתחות תעשייתית-מדעית מהירה האיצה תהליך אמנציפציה בקרב הנשים הסובייטיות בכלל והיהודיות בפרט. בסוף שנות ה-30, למרות שאחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב הגברים היהודים היה גבוה לעומת היהודיות, אחוז בעלי השכלה תיכונית בקרב האחרונות היה גבוה יותר. כמו כן, שיעור הנשים בקרב היהודים בעלי מקצועות ניהוליים, מדעיים ואקדמיים לא רק גדל באופן משמעותי, אלא התרחב גם פער בין היהודיות לכלל הנשים.

אולם אחרי מלחמת העולם השנייה המגמה השתנתה. כמובן, המעמד השכלתי-מקצועי של היהודיות (כמו כלל היהודים) המשיך לעלות, אבל שיעור הנשים בקרב היהודים - בעלי מקצועות ניהוליים, מדעיים ואקדמיים נעשה **נמוך יותר** מאשר בקרב כלל בעלי המקצועות המתאימים. לדעתנו, זה מוסבר ע"י שתי סיבות עיקריות (הקשורות זו לזו): אפליה כפולה נגד היהודיות ומיליטריזציה של החברה הסובייטית. לדוגמא, הרחקה של היהודים מתחומים כמו רפואה, כלכלה, משפטים, תרבות ואמנות (שבקרבם היה יחסית הרבה נשים) גרמה לירידה באחוז הנשים בקרב יהודים - בעלי מקצועות אקדמיים ובמיוחד מדעיים, ואילו היהודים בתחומים הטכנולוגיים, במיוחד קשורים לפיתוח צבאי (שרובם היו גברים) שמרו על מעמדם. כמו כן, צעירים לא-יהודים רבים הלכו ללמוד למכללות צבאיות ומשטריות, ובכך פינו מקום לנשים במוסדות אזוריים. לא כך היה לגבי צעירים יהודים, כיוון שמכללות צבאיות בעשורים האחרונים היו למעשה סגורות מפני היהודים.

הפער הכפול נוצר בין אחוז הנשים בקרב היהודים - **בעלי תפקידים ניהוליים** (קבוצות 1-2) ובקרב כלל בעלי תפקידים האלה. יש להדגיש, שמשנות ה-60 בבריה"מ חלה "הפמיניזציה" המתמדת של האליטות. אמנם תהליך זה אופייני לכל המדינות המפותחות. אבל בקרב היהודים תהליך זה התרחש פחות בהרבה. הסיבה לכך היא שבתנאי בריה"מ, כפי שציין **Voslenskii (1980)**, הנשים שתופסות תפקידים ניהוליים, היו בדרך כלל בנות הזוג או בנות המשפחה של הגברים, שכבר נמצאו בתפקידים כאלה. לגבי היהודים בתפקידים ניהוליים, אפשר להניח (למרות חוסר סטטיסטיקה בנושא) שזאת הייתה הקבוצה המתבוללת ביותר ולכן רוב בנות זוגם לא היו יהודיות. כתוצאה, אחוז היהודיות המנהלות בבריה"מ נמוך בהרבה לעומת זו בקרב יהודי המערב.

לוח 6.1.

תוצאות רגרסיה לינארית של אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב 6 לאומים a של בריה"מ (על בסיס נתוני מפקדי אוכלוסין 1970-1989 לפי גיל ולאום)

עם משתנה "יהודי"		בלי משתנה "יהודי"		משתנים בלתי-תלויים:
beta	B	beta	B	
-0.11	-0.09	-0.34	-0.27*	שנת לידה
0.13	0.21**	0.01	0.01	שנת המפקד
0.06	0.05	0.49	0.42*	אחוז האוכלוסייה העירונית
0.39	0.18*	0.69	0.31*	אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה
0.61	21.17*	-	-	יהודי (0=לא; 1=כן)
0.837		0.773		adjusted R²

* P<0.01

** P<0.05

(a) יהודים, רוסים, אוקראינים, לטבים, ארמנים, טורים

לוח 6.2.

תוצאות רגרסיה לינארית של אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב היהודים ב-9 רפובליקות a (על בסיס נתוני מפקדי אוכלוסין 1939-1989 לפי גיל)

ללא מפקד 1939		כולל מפקד 1939		משתנים בלתי-תלויים:
beta	B	beta	B	
0.31	0.25*	0.32	0.23*	שנת לידה
0.18	0.24**	0.16	0.15**	שנת המפקד
0.44	0.50*	0.45	0.49*	רמת העיור הכללית של הרפובליקה b
0.568		0.681		adjusted R²

* P<0.01

** P<0.05

(a) רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה, מולדביה, ליטא, לטביה, גרוזיה, אזרבייג'ן, ואוזבקיסטן (ליטא, לטביה ומולדביה לא נכנסו לפי מפקד 1939)

(b) אחוז האוכלוסייה העירונית ברפובליקה בזמן המפקד

לוח 6.3.

מקדמי מתאם (Pearson) בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים בקרב קבוצות השכלתיות-
מקצועיות נבחרות בבריה"מ אחרי מלחמת העולם השנייה (לפי דיווחי המוסדות)

המתאם אחוז היהודים עם:	רוסים	אוקראינים ובלורוסים	לאומים בלטיים a	גרזינים וארמנים	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
הלומדים:						
אספירנטים (תלמידי מחקר) (1987-1945)	-0.30 **	-0.79 *	-0.83 *	0.58 *	-0.57 *	-0.58 *
סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (1989-1947)	0.67 *	-0.80 *	0.92 *	0.82 *	-0.89 *	-0.94 *
תלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית (1984-1949)	0.87 *	-0.41 **	0.88 *	0.05	-0.86 *	-0.96 *
העובדים:						
עובדי מדע ומחקר (1987-1947)	-0.98 *	-0.98 *	0.99 *	0.94 *	-0.98 *	-0.89 *
מועסקים - בעלי השכלה גבוהה (1987-1954)	0.23	-0.91 *	-0.75 *	0.97 *	-0.96 *	-0.95 *
מועסקים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית (1987-1954)	0.94 *	-0.96 *	-0.52 *	0.84 *	-0.96 *	-0.96 *

* P<0.01

** P<0.05

(a) ליטאים, לטבים ואסטונים

(b) אזורים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טגייקים וטורקמנים

לוח 6.4.

מקדמי מתאם (Pearson) בין אחוז היהודים לבין אחוז שאר הלאומים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1948-1985 לפי רפובליקות

רפובליקות	הלאום הראשי	רוסים כמיעוט	לאומים אחרים
רספס"ר	0.36 **	X	-0.94 *
אוקראינה	-0.90 *	-0.65 *	-0.71 *
בלרוסיה	-0.78 *	-0.05	-0.85 *
מולדביה	-0.95 *	0.92 *	-0.52 *
ליטא	-0.51 *	0.04	-0.33 **
לטביה	0.48 *	-0.55 *	-0.58 *
אסטוניה	0.27 **	-0.31 **	-0.50 *
גרוזיה	-0.74 *	0.75 *	0.49 *
אזרבייג'ן	-0.95 *	0.75 *	0.94 *
קזחסטן	-0.69 *	0.79 *	-0.72 *
קירגיזיה	-0.44 *	0.44 *	-0.11
אוזבקיסטן	-0.95 *	0.93 *	0.65 *
טג'יקיסטן	-0.89 *	0.95 *	-0.54 *

P<0.01 *
P<0.05 **

לוח 6.5.

הרכבם המקצועי של האוכלוסייה היהודית בבריה"מ והמהגרים היהודים לישראל ולאר"ב בשנות ה-70 (באחוזים)

אינדקס מהגרים/ אוכלוסייה	מהגרים יהודים			אוכלוסייה יהודית (לפי מפקדים)			מס' קבוצות חברתיות-מקצועיות
	סה"כ ממוצע	לאר"ב 1971-79	לישראל 1974-81	ממוצע	1979	1970	
100	100	100	100	100	100	100	סה"כ מועסקים
93	33.9	41.0	27.3	36.4	39.6	33.6	4-3 מקצועות מדעיים ואקדמיים
89	15.5	9.4	21.1	17.3	16.2	18.3	5 מקצועות ברמה בינונית
77	14.8	14.9	14.7	19.3	17.6	20.8	7,6,2 א שאר עובדי הצווארון הלבן (a)
258	9.4	14.3	4.8	3.6	3.7	3.6	7 ב עובדי שירותים
127	23.3	19.5	26.8	18.3	18.0	18.6	8 פועלים מקצועיים
64	3.2	1.0	5.3	5.0	4.9	5.1	9 פועלים בלתי-מקצועיים

(a) מנהלים, פקידים ועובדי מכירות

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 4802, 7465

J.Edelman, Soviet Jews in United States, AJYB, 1977, tab.7; 1982, tab.6.

עלייה לישראל, 1977-1974, לוח 24; 1979-1978, לוח 23; 1981-1980, לוח 24.

סיכום

הניתוח המפורט של מרבית הנתונים מצביע על תריסר מסקנות עיקריות לגבי המוביליות ההשכלתית-תעסוקתית של יהודי ברית המועצות בשלושת הדורות האחרונות.

1. הכיוונים הדומיננטיים של המוביליות החברתית בקרב יהודי ברית המועצות היו:

- א. המעבר מהעיריות לערים הגדולות (בעיקר למוסקבה, ללנינגרד ולבירות הרפובליקות);
- ב. עלייה מתמדת ברמת השכלתם (בעיקר עלייה באחוז בעלי השכלה הגבוהה ועלייה קטנה יותר באחוז בעלי השכלה העל-תיכונית מקצועית);
- ג. מעבר מתחומי המסחר והמלאכה למקצועות האקדמיים והטכניים, ובמיוחד לתחום המדע והמחקר.

ההסבר העיקרי למגמות אלו הוא שאיפתם המסורתית של היהודים לרכוש השכלה ולעסוק בפעילות רוחנית. אבל עם זאת, על קצב התהליכים האלה השפיעו גם הגורמים הכלליים שפעלו בבריה"מ וברפובליקות המסוימות בתקופות השונות. בראש ובראשונה, מדובר בפיתוח הכלכלה, החינוך והמדע בבריה"מ, אולם גם במדיניות השלטונות הסובייטים - הן בתחום החברתי-כלכלי והן בתחום האתני (כולל ההיבט היהודי). נוסף לכך, על המוביליות החברתית של היהודים השפיעו גם גורמים דמוגרפיים, בעיקר הזדקנות והתבוללות הגירתם למדינות אחרות. כל הגורמים האלה יכלו בתקופות שונות להאיץ או לבלום את המוביליות החברתית של יהודי בריה"מ.

2. המגמות של רמת השכלה של יהודי בריה"מ מצביעות על המשכיות תהליכים של מוביליות

השכלתית. אמנם גם לאוכלוסייה כללית הייתה אופיינית המוביליות הזו, אבל בעוד שהאוכלוסייה הכללית עברה מאנאלפביתיות להשכלה יסודית ואחר כך לתיכונית מלאה, היהודים באותו זמן עברו מהשכלה יסודית לתיכונית ואחר כך לגבוהה, כלומר היהודים הקדימו בדור שלם את האוכלוסייה הכללית ברמת השכלה. הניתוח מראה שאי אפשר להסביר הקדמה זו רק ע"י האופי העירוני של האוכלוסייה היהודית, ושהיא קשורה, כנראה, לשאיפה המסורתית של יהודים לרכישת השכלה. זאת ועוד, לא רק שיהודי ברית המועצות הקדימו את האוכלוסייה הכללית (וגם את העירונית) בתהליך "אקדמיזציה", אלא גם שאיכות השכלה שקיבלו הייתה בממוצע גבוהה יותר: אחוז גבוה יותר של בוגרי לימודי יום, רכישת השכלה גבוהה מיד אחרי בית ספר תיכון, שיעור גבוה יותר של אספירנטים ביחס לכלל הסטודנטים, אחוז בעלי תואר "דוקטור" ו"קנדידט" בקרב עובדי המדע והמחקר, שהשפיע גם על מימוש טוב יותר של הפוטנציאל ההשכלתי של היהודים.

3. בתחום התעסוקה עברו יהודי בריה"מ מהדפוס "התעשייתי" לדפוס "הפוסט-תעשייתי"

(המתאפיין בעיקר באקדמיזציה), בעוד שהאוכלוסייה הכללית עברה מהדפוס החקלאי (הלא אופייני ליהודים) לדפוס התעשייתי (אם סימני תחילת אקדמיזציה). זה מתבטא בכך, שבקרב היהודים היה אחוז גבוה בהרבה של עובדי "הצווארון הלבן" ובמיוחד עובדי המדע והמחקר ובעלי שאר המקצועות האקדמיים לעומת כלל המועסקים. בו בזמן אחוז בעלי מקצועות ברמה בינונית (טכנאים, אחיות,

מנהלי חשבונות וכו') ופקידים זוטרים, שקודם עלה בקרב היהודים, משנות ה-60 התחיל לרדת לטובת המקצועות האקדמיים. ירד בהתמדה גם אחוז עובדי מכירות ושירותים ופועלים מקצועיים בקרב היהודים, ואילו בקרב האוכלוסייה הכללית הוא המשיך לעלות.

4. בקצב ובמגמות של המוביליות החברתית של היהודים בתקופות שונות היו הבדלים משמעותיים. אפשר לחלק את התהליך הזה ל-7 תקופות עיקריות.

א. עד סוף שנות ה-20. בתקופה זו התרחש משבר במבנה הישן של האוכלוסייה היהודית. מצד אחד, חל גידול בשכבת פקידי הממשלה ובעלי המקצועות האקדמיים בקרב היהודים, אך התהליך האחרון הואט על ידי מספר גורמים: העדפות "מעמדיות" לבני הפרולטריון, מדיניות ההעדפה האתנית ברפובליקות וכן הקיצוצים במנגנון הממשלתי בתקופת הנא"פ. לעומת זאת, בקרב הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים התרחש תהליך הפיכתם לפועלים (כולל בלתי-מקצועיים). כמו כן, בקרב היהודים, בעיקר בערים הגדולות, היו שיעורי אבטלה גבוהים יחסית לעומת האוכלוסייה הכללית.

ב. שנות ה-30 (עד מלחמת העולם השנייה). בתקופה זו חל גידול מואץ במספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה ובמספר היהודים שעברו למקצועות "הצווארון הלבן" (כולל הנהלה ומדע ומחקר). גידול זה מוסבר בפיתוח תעשייתי-מדעי מהיר של בריה"מ וכן בצמצום ההגבלות "המעמדיות" בקבלה למוסדות הלימוד ולמשרות ממשלתיות. זאת ועוד, קצב המוביליות החברתית בקרב היהודים בתקופה זו היה מהיר יותר מאשר בקרב האוכלוסייה העירונית של ברית המועצות וכן מאשר בקרב יהודי מדינות אחרות (כולל ארה"ב וקנדה). במקביל, גדל גם אחוז היהודים המועסקים כפקידים וכפועלים מקצועיים בתעשייה (בעיקר בתעשיית ייצור מכונות). אמנם בסוף שנות ה-30 הסתמנה ירידה באחוז היהודים בקרב הסטודנטים וכן בקרב עובדי המדע והמחקר, יחד עם המשך גידול במספרם המוחלט; ירידה הקשורה להתפתחות השכלתית-חברתית בקרב שאר הלאומים של בריה"מ והגברת התחרות מצדם.

בשנים 1939-1940 סופחו השטחים המזרחיים של פולין, של רומניה וגם של המדינות הבלטיות, שבהן גרו יותר משני מיליון יהודים. אפשר להניח שרמת השכלתם ומעמד החברתי-מקצועי היו נמוכים בממוצע מזה של יהודי בריה"מ בגבולות 1939. אולם מכיוון שרובם המכריע של יהודים אלה הושמדו על ידי הנאצים, ורוב מי שניצלו אחר כך היגרו, השפעתם על המוביליות השכלתית-מקצועית של כלל יהודי בריה"מ הייתה שולית (אולי פרט ליהודי מולדביה).

ג. תקופת המלחמה (1941-1945). אחרי הפלישה הגרמנית לבריה"מ, באזורים שנכבשו ע"י הנאצים (בעיקר ב"תחום המושב" לשעבר) הושמדו יותר משניים וחצי מיליון יהודים (מהם כמיליון בגבולות 1939 ויותר ממיליון וחצי בשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940). השואה גרמה לשינויים משמעותיים במבנה החברתי של יהודי ברית המועצות: באופן פרדוכסלי - עקב כיבוש אזורים שבהם התגוררה אוכלוסייה יהודית פחות משכילה, יחד עם פינוי סלקטיבי של עובדי הענפים המסוימים (ובהם היהודים) - עלה האחוז היחסי של היהודים המשכילים יותר בגיל העבודה, אף כי מספרם המוחלט הצטמצם. בנוסף לכך, המלחמה האיצה את המוביליות

החברתית בקרב היהודים שנשארו בברית המועצות (דרך הניסיון הצבאי, שינוי במקום המגורים של רבים מהם, לימוד השפה הרוסית וכו').

ד. 1953-1945 (עד מותו של סטאלין). בתחילת התקופה (עד שנת 1948) חל שיפור זמני במעמדם החברתי של יהודי בריה"מ עקב הצורך בשיתופם של בעלי המקצוע היהודים בשיקום המשק הסובייטי אחרי המלחמה. אולם משנת 1948 הורחקו היהודים מהמנגנון המפלגתי-ממשלתי וממוסדות המדע והמחקר ובמיוחד מאספירנטורה, וגם הצטמצם מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה (במיוחד ביוקרתיים יותר), שנבעו ממסע "מאבק בקוסמופוליטיזם" וגם מתחרות מצד "הלאומים הראשיים" של הרפובליקות. עם זאת, רוב האקדמאים היהודים "מן השורה" שמרו על מעמדם.

ה. משנת 1953 עד סוף שנות ה-60. זאת תקופת עלייה במעמדם החברתי של יהודי בריה"מ. היא נבעה מהתפתחות הכלכלית והמדעית המהירה של בריה"מ (כמו גם בשנות ה-30). עם זאת, שיעורם היחסי של היהודים בקרב כלל בעלי מקצועות המדעיים והאקדמיים ירד עקב הגידול המהיר ברמת השכלתם של שאר הלאומים של ברית המועצות. בנוסף לכך, מדיניות המכסות בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה ליוצאי כפר ולבעלי ניסיון בייצור, שנקטה ממשלת חרושצ'וב, הקשתה במידה מסוימת על היהודים הצעירים לרכוש השכלה גבוהה, והם נאלצו לחפש דרכים חלופיות לכך, כגון, לימודי ערב ולימודים בהתכתבות, כניסה למוסדות פחות יוקרתיים, או למוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית במקום המוסדות להשכלה גבוהה. אחרי הדחת חרושצ'וב בשנת 1964 והחלת הרפורמה הכלכלית, השתפר מצב היהודים ומספר הסטודנטים והאספירנטים היהודים הגיע לשיא בשנת 1968. בשנות ה-50 וה-60 התחזקה גם המוביליות "האופקית" (Horizontal) בקרב היהודים, דהיינו מעברם מתחומי הכלכלה, הרפואה והמשפטים לתחומי מדעי הטבע והטכנולוגיה, שהתחיל כבר בשנות ה-30.

ו. מסוף שנות ה-60 עד אמצע שנות ה-80. אחרי ניתוק יחסים עם ישראל ותחילת "המסע נגד הציונות" שוב גברו ההגבלות הלא-רשמיות נגד היהודים, בעיקר אלו שהוטלו על כניסתם למוסדות להשכלה גבוהה. בנוסף לכך, עקב קבלת חוק חינוך תיכון חובה שתחילת שנות ה-70, התגברה גם תחרות על כניסה למוסדות להשכלה גבוהה. כתוצאה מכך, בתקופה זו ירד לא רק מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים, אלא גם שיעורם לאלף יהודים צעירים. כן נבלמה התקדמותם המקצועית של היהודים לתפקידים ניהוליים. אמנם מעמדם ההשכלתי-מקצועי של יהודי בריה"מ המשיך לגדול, אבל לאט יותר בהשוואה ליהודי המערב. עם זאת, מאמצע שנות ה-70 חלה ירידה במספרם המוחלט של היהודים – עובדי המדע והמחקר וכן במספרם של בעלי ההשכלה הגבוהה, המועסקים במשק עקב צמצום במספר הסטודנטים והאספירנטים היהודים מתחילת העשור.

ז. 1990-1985 (תקופת ה"פרסטרויקה"). בתקופת גורבצ'וב שוב עלה שיעור הסטודנטים לאלף יהודים צעירים (שירד בתקופה הקודמת). אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב כלל היהודים הבוגרים המשיך לעלות, אבל בגילאים הצעירים למעשה נבלם (בעיקר עקב צמצום באחוז הסטודנטים היהודים בתקופה הקודמת). בשנות ה-80 גדל אחוז המנהלים בדרגה הבינונית וכן

אחוז עובדי המדע והמחקר בקרב היהודים המועסקים, אבל אחוז האקדמאים "מן השורה" חדל לעלות; כנראה עקב המעבר של יהודים רבים למגזר העסקי (בעיקר לתחום השירותים). גם מספרם המוחלט של הסטודנטים, עובדי המדע והמחקר והאקדמאים היהודים המשיך לרדת, עקב סיבות דמוגרפיות והגירתם שהתחדשה בסוף שנות ה-80.

ובכן, בתקופות התפתחות כלכלית-מדעית מהירה של המשק הסובייטי (כמו בשנות ה-30 ומאמצע שנות ה-50 ועד סוף ה-60) **המוביליות החברתית של היהודים קיבלה תאוצה**. בניגוד לכך, **בתקופות משבר חברתי או מיתון כלכלי** (כמו בשנות ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, וגם משנות ה-70) התגברה תחרות עבור כל מקום במוסדות להשכלה ועל כל משרה, וזה גרם **להאטה במוביליות החברתית של היהודים**. לפעמים התחרות זו גרמה להתערבות השלטון (המרכזי או המקומי) בצורה של מכסות בלתי-רשמיות לטובת "הלאומים השורשיים", שגם פגע ביהודים.

5. בין היהודים ברפובליקות השונות גם היו הבדלים במוביליות החברתית. המצב הטוב ביותר (במשך למעשה כל התקופה הסובייטית) היה של יהודי רספס"ר. זאת מכמה סיבות: ראשית, רמת פיתוח הכלכלי-מדעי הגבוה של רפובליקה זו וקיומם של מרכזים מנהליים, מדעיים ואוניברסיטאיים גדולים, כמו מוסקבה ולנינגרד בה. שנית, בשאר הרפובליקות (פרט לרספס"ר) היהודים מצאו עצמם בתחרות כפולה - מצד הרוסים ומצד הלאום הראשי ברפובליקה - שקיבלה את ביטוייה גם במדיניות השלטונות המקומיים. זאת ועוד, בתקופות מסוימות השלטונות המרכזיים במוסקבה בקשו לרכוש את אהדתן של האליטות המקומיות ברפובליקות על חשבון המיעוטים (לא רק יהודים, אלא גם ארמנים, פולנים ולעיתים אפילו רוסים). הניתוח מראה שבתחום השכלה גבוהה ומקצועות "הצווארון הלבן" היהודים נתקלו בתחרות בעיקר מצד הלאומים הראשיים ברפובליקות, ורק בתחום מדע ומחקר - מצד הרוסים.

כדאי לציין, שבקרב יהודי רספס"ר היה האחוז הגבוה ביותר של בעלי השכלה גבוהה ומועסקים במקצועות האקדמיים והמדעיים לעומת יהודי שאר הרפובליקות. במקום השני בנושא זה היו יהודי הרפובליקות הבלטיות. ייתכן, שזאת בעקבות פיתוח הכלכלי של רפובליקות אלו וגם בעקבות עידוד הגירת דוברי רוסית (כולל גם יהודים) אליהן, בידי השלטון המרכזי. נמוך יותר היה מעמדם ההשכלתי-מקצועי של יהודי אוקראינה, בלרוסיה, מולדביה, והרפובליקות האסיאתיות (במיוחד הקהילות הלא-אשכנזיות), למרות התקדמות ניכרת בעשורים האחרונים.

6. בניגוד לעלייה מתמדת בשיעור בעלי המקצועות האקדמיים בקרב יהודי בריה"מ, אחוז המנהלים בקרבם למעשה לא השתנה אחרי מלחמת העולם השנייה. מדובר לא רק במנגנון מפלגתי-ממשלתי, ששיעור היהודים בו נעשה זעיר אחרי המלחמה, אלא גם למנהלים בדרגה הבינונית והתחתונה. זאת ועוד, ברוב התחומים שיעור היהודים בקרב המנהלים היה נמוך יותר מאשר בקרב המקצוענים "מן השורה" באותו תחום - לדוגמה, בקרב מנהלי בתי החרושת - לעומת המהנדסים, בקרב הרופאים הראשיים - לעומת הרופאים מן השורה, בקרב מנהלי בתי הספר - לעומת מורים וכו'. כמו כן, משנות ה-50 אחוז המנהלים בקרב יהודי בריה"מ היה נמוך מאשר אחוז המנהלים בקרב יהודי מדינות

אחרות, ואילו אחוז בעלי המקצועות האקדמיים - גבוה יותר. עובדות אלו מצביעות על אפליה כלפי היהודים במינויים לתפקידים הבכירים, יחד עם פתיחות יחסית בתחומי האקדמיה. כמובן בהשוואה ליהודי מדינות אחרות חייבים להתחשב בשוני הבסיסי במבנה הכלכלי בין בריה"מ לבין המערב.

7. בקרב יהודי בריה"מ התרחשה מגמת "הטכנולוגיזציה", דהיינו, מעברם מהתחומים "היהודיים" המסורתיים, כמו רפואה, כלכלה ומשפטים למדעי הטבע וההנדסה. מדובר גם בכלל היהודים המועסקים, גם בסטודנטים, וגם בעובדי המדע והמחקר. אמנם, בתנאי המיליטריזציה של כלכלת בריה"מ, מגמה זו הייתה אופיינית לא רק ליהודים. אבל אחוז התלמידים במקצועות הקשורים להנדסה ולטכנולוגיה וכן אחוז העובדים בהם בקרב יהודי בריה"מ, היה גבוה גם בהשוואה לכלל אוכלוסיית בריה"מ וגם בהשוואה ליהודי מדינות אחרות. מצב זה נוצר כבר בשנות ה-30 - בתקופת התיעוש המזורז, והיה קשור לא כל-כך למדיניות הרחקת היהודים מתחומים אחרים (שהתחילה מאוחר יותר), אלא בעיקר ליוקרה ולתגמולים החומריים הגבוהים יחסית של מקצוע המהנדס או המדען בתחומי הטבע והטכנולוגיה, לעומת שאר המקצועות האקדמיים. עם זאת, בתקופות מסוימות (בעיקר בשנות ה-50 וה-60) הורחקו היהודים מתחומים מסוימים, כגון משפטים, פיקוח פיננסי וחלקית גם ממקצוע הרפואה.

8. על תהליך המוביליות החברתית בקרב יהודי בריה"מ השפיעו במידה רבה (ובמיוחד בתקופה המאוחרת יותר - בשנות ה-60 - ה-80) גם תהליכים דמוגרפיים, בעיקר הזדקנות והתבוללות של האוכלוסייה היהודית. צמצום בדור הצעיר של היהודים גרם לכך שלמרות והסרת המגבלות הלא-רשמיות על הצטרפות הסטודנטים היהודים למוסדות להשכלה גבוהה, בשנות ה-80 מספרם המוחלט המשיך לרדת. כמו כן, ממשיך לרדת גם מספרם המוחלט של האקדמאים היהודים ובהם עובדי המדע והמחקר וכן שיעורם בתוך הקבוצות המתאימות. התהליכים הדמוגרפיים האטו גם את העלייה ברמת השכלתם ובמעמדם המקצועי של היהודים, מכיוון שהזדקנות והתבוללות התרחשו בראש ובראשונה בקרב הקבוצות היהודיות המשכילות ביותר (במיוחד האשכנזים ברספס"ר).

9. על המוביליות החברתית של היהודים השפיעו גם תהליכי הגירה - הן פנימית (בתוך גבולות של בריה"מ) והן חיצונית (מעבר לגבולות של בריה"מ). **הגירות פנימיות** (בעיקר מאוקראינה ובלורוסיה לרספס"ר, ואחרי המלחמה - גם לרפובליקות הבלטיות) **בסה"כ התלוו במוביליות חברתית,** כי היו קשורות במידה רבה לרכישת השכלה ולקידום מקצועי. אולם, מצד שני, **ברפובליקות העזיבה הן יכלו להאט את תהליך המוביליות,** כי היגרו בעיקר היהודים המשכילים ביותר. הרכבן ההשכלתי-מקצועי של **הגירות חיצוניות** (במיוחד בשנות ה-70 ובסוף ה-80) היה שונה לפי ארץ היעד. עלייה לישראל בממוצע הייתה פחות משכילה מהאוכלוסייה היהודית הנשארת, ואילו הגירה לארה"ב - קצת יותר משכילה. אולם **בסך הכול** בקרב המהגרים (לעומת האוכלוסייה הנשארת) היה תת-ייצוג של בעלי מקצועות מדעיים ואקדמיים וייצוג יתר של פועלים ועובדי שירותים. ובכן, הגירות חיצוניות האיצו עלייה ברמה השכלתית-מקצועית של האוכלוסייה היהודית שנשארה בבריה"מ.

10. אחוז הנשים - בעלות השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית וגם בעלות מקצועות ניהוליים, מדעיים ואקדמיים בקרב יהודי בריה"מ אמנם גדל, אבל אחרי מלחמת העולם השנייה הוא תמיד נשאר קטן יותר בהשוואה לאוכלוסייה הכללית. כמו כן אחוז המנהלות היהודיות בבריה"מ בעשורים האחרונים היה נמוך בהרבה לעומת יהודיות המערב. מצב זה נוצר עקב אפליה כפולה כלפי היהודיות וגם עקב מגמת "הטכנולוגיזציה" בקרב יהודי בריה"מ.

11. מגמות המוביליות החברתית בקרב יהודי ברית המועצות היו בעיקרן דומות לאלו בקרב יהודי תפוצות אחרות בעידן המודרני. אולם קצב המוביליות היה שונה: עד מלחמת העולם השנייה בקרב יהודי בריה"מ הוא היה מהיר יותר לעומת יהודי ארה"ב וקל וחומר לעומת יהודי ארצות אחרות. אולם אחרי מלחמת האולם השנייה, ובמיוחד משנות ה-70 – בעקבות מיתון כלכלי בבריה"מ, תחרות מצד לאומים אחרים ומדיניות השלטון, קצב המוביליות החברתית של יהודי ברית המועצות הואט ונעשה למתון יותר לעומת יהודי ארה"ב.

12. אם נסתכל בעיסוקים הספציפיים, קיים שוני בין יהודי בריה"מ וארה"ב, שנבע בעיקר מאופי בין שתי הכלכלות: ממשלתית-מתוכננת בבריה"מ לעומת כלכלה חופשית/קפיטליסטית בארה"ב. אם לקחת בחשבון שהתקופה הנחקרת כוללת שלושה דורות, בדור הראשון (בשנות ה-20) הרכבם המקצועי של שתי הקהילות היהודיות היה דומה (בעיקר בעלי מלאכה וסוחרים פרטיים), למעט אחוז גבוה יותר של פועלים בלתי-מקצועיים בקרב יהודי ארה"ב (עקב שיעור גבוה של מהגרים בקרבם). בדור השני (שנות ה-40 וה-50) המקצועות האופייניים ביותר ליהודי בריה"מ היו טכנאי במפעל, מנהל חשבונות ורופא, ואילו ליהודי ארה"ב – מנהלי עסקים קטנים (בעיקר בתחום מכירות, שירותים ותעשייה קלה) או סוכנים ומתווכים בתחום מכירות וכספים, בו-בזמן חלק בעלי מקצועות אקדמיים וחופשיים בקרבם היה עדיין קטן יחסית (ראה: Kuznets, 1956). בדור השלישי (כלומר, בשנות ה-70 וה-80) רוב היהודים בשתי המדינות היו בעלי מקצועות מדעיים, אקדמיים וחופשיים, אבל היו גם כמה הבדלים. למשל, בקרב יהודי בריה"מ היו פחות מנהלים (שחלקית מוסבר ע"י העדר הון פרטי, וחלקית – ע"י אפליה כלפי היהודים בקידום לתפקידים ניהוליים); כמו כן, בקרב יהודי בריה"מ (לעומת יהודי ארה"ב) היה גבוה יותר חלקם של מהנדסים וטכנאים ועובדי מדעי הטבע והמדעים המדויקים, ואילו נמוך יותר חלקו של רופאים, עובדי מדעי הרוח והחברה, והמשפטים. זה מוסבר ע"י מחסור באפשרויות לבעלי מקצועות אלה בבריה"מ (כגון רפואה פרטית ועריכת דין פרטית), וגם ע"י אוריינטציה של כלכלת בריה"מ בעיקר לפיתוח הצבאי.

ובכן, דרך שלבים שונים של תהליך המוביליות החברתית של יהודי בריה"מ לאורך כל תקופה שנבחנה במחקר זה, ניתן להבחין בתוקפה של השערת המיעוט המקדים. בסופו של דבר, למרות כל העיכובים הזמניים, הקשורים להתפתחויות הפנימיות בבריה"מ ולמדיניות השלטון, הקהילה היהודית בברית המועצות (כמו גם קהילות יהודיות בארצות אחרות בעידן המודרני) הצליחה להתקדם באופן משמעותי מבחינה חברתית-כלכלית, אף כי קידום זה התלווה בצמצומה המוחלט בעקבות הגורמים הדמוגרפיים.

1. פרסומים סוציולוגיים כלליים

- Barber B. Social Stratification; N.Y., 1957.
- Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, N.Y., 1973.
- Blau P., Duncan B. The American Occupational Structure; N.Y., 1967.
- Boyd M. Ascription and Achievement: Studies in Mobility and Status Attainment in Canada, Ottawa, 1985.
- Coxon A., Davies P. Images of Social Stratification; London, 1986.
- Durkheim E. The Division of Labour in Society; London, 1964.
- Durkheim E. Education and Sociology; Glencoe, 1956.
- Esping-Andersen G. Post Industrial Class Structures: An Analytic Framework, in: Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies, London, 1993.
- Featherman D., Hauser R. Opportunity and Change; N.Y., 1978
- Giddens A. Class Structure of the Advanced Societies; London, 1981.
- Hope K. (ed.), The Analysis of Social Mobility; Oxford, 1972.
- International Standard Classification of Occupations (UN), 1988.
- Lipset S. Social Mobility in Industrial Society; N.Y., 1959.
- Lipset S. Equality and Inequality; N.Y., 1976.
- Marx K. The German Ideology; London, 1965.
- Matras J. Social Inequality, Stratification and Mobility; New Jersey, 1984.
- Parkin P. Class Inequality and Political Order; N.Y. 1977.
- Treiman D. Occupational Prestige in Comparative Perspective; N.Y., 1977.
- Tumin M. Social Stratification: the form and functions of inequality; New Jersey, 1985.
- Weber M. Economy and Society; N.Y., 1968.
- Wright E: Class Counts: Comparative Class Analysis, Cambridge, 1997.
- Yearbook of Labour Statistics (UN), 1995.

2. פרסומים סוציולוגיים על בריה"מ (כולל פרסומים בנושאים האתניים)

- Burg S.L. Russians, Natives and Jews in the Soviet Scientific Elite; Cahiers du monde russe et sovetique, No 1, 1979, p.p.43-59.
- Inkeles A. Social Stratification and Mobility in the Soviet Union: 1940-1950: Social Stratification: A Reader (ed. Lopreato J. and Lewis L.), 1974.
- Kaiser R. Nationalizing of the Work Force: Ethnic Restratisation in the Newly Independent States; Post-Soviet Geography, No 2, vol. XXXVI, 1995, p.p. 87-111.

- Kaiser R. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR; N.Y., 1994.
- Katz Z. Pattern of Social Stratification in the USSR, Cambridge, Massachusetts, 1972.
- Lane D. The End of Social Inequality? (Class, Status and Power under State Socialism), London, 1982.
- Lewis R., Rowland R., Clem R., Nationality and Population Change in Russia and the USSR; N.Y., 1976.
- Rocket R. Ethnic Nationalities in the Soviet Union: Sociological Perspective on a Historical Problem, N.Y., 1981
- Sacks M. Ethnic and Gender Divisions in the Work Force of Russia: Post-Soviet Geography, No 1, vol XXXVI, 1995, p.p. 1-12.
- Sacks M. Work and Equality in Soviet Society. The Division of Labor by Age, Gender and Nationality; N.Y., 1982.
- Simon G. Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union., 1991.
- The Social Structure of the USSR: Recent Soviet Studies (ed. Yanowitch M.); N.Y., 1986.
- Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluations. Paper Presented in the Conference on Soviet Population in the 1920s and 1930s, Toronto, January 27-29, 1975.
- Witt de N. Soviet Professional Manpower, Washington, 1955.
- Witt de N. Education and Professional Employment in the USSR; Washington, 1961.
- Yanowitch M. Social Stratification and Mobility in the USSR; N.Y., 1973.
- In Russian:**
- Arutiunian Iu. etc. Sotsial'no-kul'turnyi oblik sovetskikh natsii, Moscow, 1986.
- Boltenkova L. Internatsionalizm v deistvii, 1988.
- Etnicheskie protsessy i obraz zhizni, Minsk, 1980.
- Gordon L., Nazimova A. Sotsial'no-professional'naia struktura sovetskogo obshchestva: tipologii i statistika: Rabochii klass i sovremennyi mir, 1983, No 2, p.p.61-73; No 3, p.p.59-72.
- Kappeler A. Rossiia – mnogonatsional'naia imperiia (translate from German), Moscow, 2000.
- Konstantinov V. Vzaimosviaz' obrazovatel'noi i sotsial'no-professional'noi struktury zaniatogo naseleniia Leningrada (Master Thesis), Leningrad, 1980.
- Konstantinovskii D., Shubkin V. Molodezh' i obrazovanie, Moscow, 1977.
- Kozlov V. Natsional'nosti SSSR, Moscow, 1982.
- Opyt etno-sotsiologicheskogo issledovaniia obraza zhizni (ed. Arutiunian I.), Moscow, 1980.
- Rubina L. Sovetskoe studenchestvo: sotsiologicheskii ocherk, Moscow, 1981.
- Shkaratan O. Peremeny v sotsial'nom oblike gorozhan: Sovetskaia sotsiologii, Moscow, 1982, vol.2, p.p.39-52.

Shkaratan O., Rukavishnikov V. Sotsial'nye sloi v klassovoi strukture sotsialisticheskogo obshchestva: Sotsiologicheskie issledovaniia, No 2, 1977, p.p.62-73.

Starovoitova G. Etnicheskaia gruppа v sovremennom sovetskom gorode, Moscow, 1987.

Vasil'eva E. Sotsial'no-professional'nyi uroven' gorodskoi molodezhi, Leningrad, 1973.

Vasil'eva E. Sotsial'no-ekonomicheskaiа struktura naseleniia SSSR, Moscow, 1978.

Voslenskii M. Nomenklatura, Moscow, 1991.

Zemskov V. Gulag, istoriko-sotsiologicheskii aspekt: Sotsiologicheskie issledovaniia, No 6, 1991.

3. פרסומים סוציולוגיים על יהודי בריה"מ

אלטשולר מ., היהודים במפקד האוכלוסין בברית המועצות, 1959; ירושלים, 1963.

אלטשולר מ., הקיבוץ היהודי בברית המועצות בימינו, ניתוח סוציו-דמוגרפי, ירושלים, 1979.

אלטשולר מ., תלמידים יהודיים בחינוך המקצועי העל-תיכוני והגבוה בברית המועצות בשנות השישים, בחינות, מס' 7, 1976, עמ' 20-57.

אלנבוגן-פרנקוביץ, ש., קונסטנטינוב ו. השתלבות עולי ברית המועצות לשעבר במוסדות על-תיכוניים ואקדמיים: דוח 2 – עולים הלומדים בשנה א'. ג'וינט-מכון ברוקדייל, 2000.

אלנבוגן-פרנקוביץ, ש., קונסטנטינוב ו., כ"ץ א. השתלבות עולי ברית המועצות לשעבר במוסדות על-תיכוניים ואקדמיים: דוח 3 – מעקב אחרי עולים שלמדו במכינות בשנת תשנ"ח. ג'וינט-מכון ברוקדייל, 2003.

הלוי צ., יהודים בקרב סטודנטים ובעלי מקצועות חופשיים בברית המועצות בשנים 1947-1970: שבות, מס' 1974, 2, עמ' 36-47.

זינגער ל., דאס באנייטע פאלק, מאסקווע. 1941.

זינגער ל., דאס אפגעריכטע פאלק, מאסקווע, 1948.

טולץ מ., שינויים בהרכב האוכלוסייה היהודית בברית-המועצות: הזדקנות ושוק הנישואין: יהדות זמננו, כרך 9, 1994, עמ' 243-258.

יידן אין ווססר, סטאטיסטישע מאטעריאלן, מינסק, 1929.

ליטבק י., היהודים במערכי המדע והמחקר בברית המועצות: שבות, 1978, מס' 6, עמ' 7-16.

לשצ'ינסקי י., היהודים ברוסיה הסובייטית; ת"א, 1943.

פינקוס ב., היהודים בשלטון הסובייטי בשנים 1939-1971: שבות, מס' 2, 1974, עמ' 15-35.

פינקוס ב., יהודי רוסיה וברית המועצות, ב"ש, 1986.

פינקוס ב., הסופה של תקופה: יהודי ברית המועצות בעידן גורבצ'וב (1985-1991), ב"ש, 1999.

קאנטאר י., די יידישע באפעלקערונג אין אוקראינע; לויט דער פאלקסציילונג פון 1926 יאר; קייב, 1929.

שמרוק ח., הקיבוץ היהודי וההתיישבות החקלאית היהודית בבילורוסיה הסובייטית (1918-1932), ירושלים, 1961.

Altshuler M., A Note on Jews in the Red Army on the Eve of the Second World War: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 2(18), 1992, p.p. 37-39.

Altshuler M. Distribution of Jewish Population of the USSR, The Hebrew University of Jerusalem, 1993.

- Altshuler M., Socio-Demographic Profile of Moscow Jews: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 3(16), 1991, p.p. 24-40.
- Altshuler M., Some Statistical Data on the Jews among the Scientific Elite of the Soviet Union: Jewish Journal of Sociology, 1973, vol.1, p.p. 45-55.
- Altshuler M., Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile, Jerusalem. 1998.
- Altshuler M., Soviet Jewry Since the Second World War: Population and Social Structure; N.Y., 1987.
- Altshuler M., Synagogues and Rabbis in the Soviet Union in the Light of Statistics, 1953-1964: Jews in the Eastern Europe, No 1(35), 1998, p.p. 39-46.
- Burg S. The Calculus of Soviet Anti-Semitism: Soviet Nationality Politics and Practices (ed. J. Azrael), N.Y., 1978
- Checinski M., Soviet Jews and Higher Education: Soviet Jewish Affairs, No 2, 1973, p.p.3-16.
- Edelman J. Soviet Jews in United States: American Jewish Year Book, volumes 77 (1977), 82 (1982).
- Friedgut T., Erosion of the Jewish Presence in the USSR: Some Recent Statistics: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 1(14), 1991, p.p.5-13.
- Friedgut T., Soviet Jewry. The Silent Majority; Soviet Jewish Affairs, No 2, 1980, p.p.3-19.
- Gilboa Y. The Black Years of Soviet Jewry : 1939-1953, Boston, 1971.
- Halevy Z., Jewish Students in Soviet Universities in the 1920-s; Soviet Jewish Affairs, No 1(6), 1976, p.p. 56-70.
- Halevy Z., Jewish University Students and Professionals in Tsarist and Soviet Russia: Tel-Aviv, 1976.
- Haruv D. The Jewish Population of the Soviet Union according to Census of 1937: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 1 (14), 1991, p.p.14-22.
- Hirszowicz L. Anti-Jewish Discrimination in Education and Employment: Soviet Jewish Affairs, No 1 (15), 1985, p.p. 25-30.
- Jacobs E., Jewish Representation in Local Soviets, 1959-1973: Soviet Jewish Affairs, No 1, 1976, p.p. 18-26.
- Jacobs E., Further Considerations of Jewish Representations in Local Soviets and in the CPSU; Soviet Jewish Affairs, No 1(8), 1978, p.p.26-34.
- Kogan M., The Jews of Leningrad According to the Census of 1989: Jews in Eastern Europe, No 3(25), 1994, p.p. 41-51.
- Konstantinov V., Aliya of the 1990s from the Former Soviet Union: A Socio-Demographic Analysis: Jews in Eastern Europe, No 2 (27), 1995, p.p. 5-26.
- Konstantinov V., Higher Education and the Jews in Stalin's Last Years: Jews in Eastern Europe, No 2 (36), 1998, p.p. 33-53.

- Konstantinov V., Jewish Population of the USSR on the Eve of the Great Exodus: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, No 3(16), 1991, p.p. 5-23.
- Konstantinov V., The Socio-economic Structure of the Jewish Population of the USSR from the 1960s to the 1980s: Jews in Eastern Europe, No 3 (43), 2000, p.p. 47-77.
- Konstantinov V., Soviet Jewish Scientific Personnel, 1920s-1980s: A Statistical Analysis: Jews in Eastern Europe, No 1-2 (47-48), 2002, p.p. 54-84.
- Kupovetsky M., Estimation of Jewish Losses in the USSR during World War II: Jews in Eastern Europe, No 2(24), 1994, p.p.25-37.
- Nove A., Jews in Soviet Union. Jewish Journal of Sociology, vol. III, 1961, p.p. 108-119.
- Nove A. and Newth Y., The Jewish Population: Demographic Trends and Occupational Patterns: The Jews in Soviet Russia since 1917 (ed. Kochan L.); London, 1972, p.p.125-158.
- Pinkus B., The Jews of the Soviet Union; Cambridge, 1988.
- Pinkus B., The Soviet Government and the Jews; 1948-1967, Cambridge, 1984.
- Sawyer T., The Jewish Minority in the Soviet Union; Boulder, Colorado, 1979.
- Schwarz S., Jews in the Soviet Union; N.Y. 1951.
- Tolts M. Trends of Soviet Jewish Demography since the Second World War: Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union (ed.Y.Ro'i), London, 1995.
- Tolts M. Demographic Trends Among the Jews in the three Slavic Republics of the Former USSR: A Comparative Analysis: Papers in Jewish Demography, 1993, Jerusalem, 1997.
- Tolts M. Jewish Demography of the Former Soviet Union: Papers in Jewish Demography, 1997, Jerusalem, 2001.
- Tolts M. Mass Aliyah and Jewish Emigration from Russia: Dynamics and Factors: East European Jewish Affairs, vol. 33, No 2, 2003, p.p.71-96.
- In Russian:**
- Beizer M. Evrei Leningrada (Petrograda) v mezhoennoi period (Ph.D. Thesis in Hebrew University in Jerusalem), 1995.
- Goldshtein R. Materialy k istorii evreev Ukrainy, Dnepropetrovsk, 1993.
- Domal'skii I. Russkie evrei vchera i segodnia, Jerusalem, 1986.
- Domal'skii I. Novoe v antisemitizme: Antisemitizm v Sovetskom Soiuze: ego korni i posledstviia, Jerusalem, 1979, p.p.191-318.
- Evrei v SSSR (ed. Zinger L. and Mindlin Z.), Moscow, 1929.
- Evreiskoe naselenie SSSR v tablitsakh i diagrammakh, Moscow, 1930.
- Kostyrchenko G. V plenu u krasnogo faraona, Moscow, 1994.
- Kostyrchenko G. Tainaia politika Stalina, Moscow, 2001.
- Kratkaia Evreiskaia Entsiklopediia, Jerusalem, 1976-2003, vol.8 (art."Sovetskii Soiuz").
- ORT, Statisticheskie materialy po evreiskoi demografii i ekonomike, issue 4-10, 1929-1932.

- R-n G. Nemnogo statistiki: Evreiskii samizdat, No 26, 1988, p.p. 225-228.
- Schwarz S. Antisemitizm v Sovetskom Soiuze, N.Y., 1952.
- Schwarz S. Evrei v Sovetskom Soiuze s nachala Vtoroi Mirovoi Voyny, (1939-1966), N.Y., 1966.
- Voronel' A. Sotsial'nye predposylki natsional'nogo probuzhdeniia evreev SSSR: Evreiskii Samizdat, No 4, 1974, p.p.3-17.
- Zinger I. Evreiskoe naselenie SSSR, Moscow-Leningrad, 1932.

4. פרסומים סוציולוגיים על יהודי העולם ויהודי ארצות אחרות

- הלוי ח.ש., השפעת מלחמת העולם השנייה על תכונות דמוגרפיות של עם ישראל; ירושלים, 1963.
- כלל ישראל. פרקים בסוציולוגיה של העם היהודי (בעריכת דינור ב., טרטקובר א., לשצ'ינסקי י.), 1954.
- ליפמן ו., תמורות חברתיות ביהדות בריטניה בשנים 1939-1918: יהדות זמננו, כרך 3 (1986), עמ' 49-67.
- מאהלר ר., יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם, ת"א, 1968.
- עלייה לישראל, למ"ס, 1981-1974.
- רופין א., הסוציולוגיה של היהודים, ברלין-ת"א, 1930.
- Bensimon D. & Della-Pergola S. La population juive de France, 1984.
- Brym R., Shaffir W., Weinfeld M. Jews in Canada, Toronto, 1993.
- Canadian Jews: Profile from the Census: American Jewish Year Book, vol.95 (1995).
- Della-Pergola S., Jews in European Community: American Jewish Year Book, vol.93 (1993).
- Della Pergola S. Aliya and Other Jewish Migrations: Scripta Hierosolymitana, vol. XXX, Studies in Population of Israel, Jerusalem, 1986.
- Della Pergola S. The Global Context of Migration to Israel: Immigration to Israel: Sociological Perspectives, Studies in Israeli Society, 8, 1998 (ed. E. Leshem, J.T. Shuval).
- Della Pergola S. World Jewry Beyond 2000: The Demographic Prospects, Oxford, 1999.
- Della Pergola S. Jewish Women in Transition: A Comparative Sociodemographic Perspective: Jews and Gender: The Challenge to Hierarchy, Studies in Contemporary Jewry, an Annual XVI (ed. J.Frankel), Oxford, 2000.
- Goldsheider C. Stratification and the Transformation of American Jews, 1910-1990: Papers in Jewish Demography, 1993, p.p.259-275.
- Goldsheider C. and Uhlenberg P. Minority Status and Fertility: American Journal of Sociology 76 (1969), p.p.361-372.
- Goldstein S. Profile of American Jewry: American Jewish Year Book, vol.92 (1992)
- Goldstein S. Socioeconomic Differentials among Religious Groups in US: American Journal of Sociology, vol.74, No 6, 1969.
- Jews in American Universities and Colleges, Bnai Brith Report; American Jewish Year Book, vol.50 (1948/49), p.p.769-772.

- Jewish Students in American Universities: Bnai Brith Report; American Jewish Year Book, vol.65 (1964).
- Jospe A. Jewish College Students in United States; American Jewish Year Book, vol.65 (1964).
- Kuznets S. Economic Structure and Life of the Jews; N.Y., 1956.
- Kuznets S. Economic Structure of U.S. Jewry: Recent Trends, N.Y., 1972.
- Lipset S. & Ladd E. Jewish Academics in the United States: their achievements, culture and politics: American Jewish Year Book, vol.72 (1971).
- Millman I. Data of Diaspora Jewish Population from Official Censuses: Studies on Jewish Demography (Survey for 1972-1980).
- National Jewish Population Study (USA), 1971.
- Rosenberg L. The Demography of Jewish Community of Canada: Papers in Jewish Demography, 1957, part 1, p.p. 13-29.
- Ruppin A. The Jews in Modern World; London, 1934.
- Ruppin A. The Jewish Fate and Future, 1940.
- Silcox & Fisher, Catholics, Jews and Protestants, 1930.
- Schmelz U. & Della-Pergola S. The Demography of Latin American Jewry: American Jewish Year Book, vol.85 (1985).

5. נתונים סטטיסטיים רשמיים של בריה"מ

א) מפקדי האוכלוסין של בריה"מ

In Russian:

- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda, (General volume of USSR and volumes by Republics), Moscow, 1962-1963.
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda, Moscow, 1973-1974.
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1979 goda, Moscow, 1990.
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 goda, Minneapolis, 1993.
- Natsional'nyi sostav naseleniia SSSR, Moscow, 1991.
- Nekotorye pokazateli, kharakterizuiushchie natsional'nyi sostav naseleniia RSFSR (2 volumes), Moscow, 1991-1992.
- Professional'nyi sostav naseleniia korennykh i naibolee mnogochislennykh natsional'nostei Rossiiskoi Federatsii, Moscow, 1992.
- RGAE (Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Ekonomiki), Fund 1562, lists 69, 336.
- Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda, okonchatel'nye itogi, Moscow, 1929.
- Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda, Moscow, 1992.
- Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1989 goda : Statisticheskii Komitet SNG (The Statistical Committee of CIS), tables 33C, 33C-1, 35B, 36B, 36BA (not published).

In Russian:

- Dostizheniia Sovetskoi vlasti za 40 let v tsifrakh (Statistical Abstract), Moscow, 1957.
- Itogi vyborov v narodnye sudy SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1982.
- Kul'turnoe stroitel'stvo v RSFSR (Statistical Abstract), Moscow, 1958.
- Kul'turnoe stroitel'stvo v SSSR (Statistical Abstracts), Moscow, 1934, 1935, 1940, 1956.
- Massovoe prosveshchenie v SSSR (k 15-letiiu Oktiabria) (Statistical Abstract), Moscow, 1932.
- Moskva v tsifrakh (Statistical Abstracts), Moscow, 1972, 1976, 1977, 1980.
- Narodnoe khoziaistvo SSSR v ... godu (Statistical Abstracts), Moscow, 1962-1972, 1977, 1982.
- Narodnoe khoziaistvo ... (Statistical Abstracts of Union Republics for 1960s-1980s).
- Narodnoe obrazovanie i kul'tura v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1989.
- Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura v SSSR (Statistical Abstracts), Moscow, 1971, 1977.
- Narodnoe prosveshchenie SSSR v 1926/27 godu, ... v 1927/28 godu (Statistical Abstracts), Moscow, 1928, 1929.
- Natsional'naia politika VKP(b) v tsifrakh, Moscow, 1930.
- Nauchno-tekhnicheskii progress v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1990.
- Nauchnye uchrezhdeniia i nauchnye rabotniki SSSR, Moscow, 1930.
- Podgotovka kadrov v SSSR: Itogi kul'turnogo stroitel'stva v tsifrakh k XVII parts"ezdy, issue 2, Moscow, 1934.
- Podgotovka kadrov v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1933.
- RGAE (Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Ekonomiki), Fund 1562, lists 17, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 55, 56, 57, 59, 62, 63, 64, 70, 329, 337.
- Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1935.
- Sotsial'noe razvitie v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1990.
- Srednee spetsial'noe obrazovanie v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1962.
- Statisticheskie materialy ob ekonomicheskom i sotsial'nom razvitii soiuznykh i avtonomnykh respublik, avtonomnykh oblastei i okrugov, Moscow, 1988.
- Strana Sovetov za 50 let (Statistical Abstract), Moscow, 1967.
- Trud v SSSR (Statistical Abstracts), Moscow, 1968, 1988.
- Vysshee obrazovanie v SSSR (Statistical Abstract), Moscow, 1961.

**התמורות בהרכב ההשכלתי והמקצועי כמאפיין למעמד החברתי-כלכלי
של יהודי ברית המועצות בפרספקטיבה היסטורית**

**חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת וצ'סלב קונסטנטינוב**

הנספח

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים

תמוז תשס"ה

מילון המונחים העיקריים

אוכלוסייה מועסקת [zaniatoe naselenie] - ראה: מועסקים במשק הלאומי.

אוכלוסייה עצמאית [samodeiatel'noe naselenie] - בעיקר במפקד של 1926: אוכלוסייה, שכללה בעלי מקור הכנסה עצמאי: מועסקים, גמלאים, ומלגאים - פרט לתלויים (ראה).

"אוניברסיטאות" [universitety] - בבריה"מ: מוסדות להשכלה גבוהה שבהם היו לימודים רב-כיווניים (בדרך כלל, אך לא תמיד, הם היו גם יוקרתיים יותר). בשנות ה-30 הוצאו מהאוניברסיטאות רוב הפקולטות למדעים טכנולוגיים, לרפואה, וחלקית - לכלכלה ולמשפטים (על בסיס פקולטות אלו נוסדו אינסטיטוטים ענפיים - ראה). באוניברסיטאות נשארו בעיקר פקולטות למדעי הטבע (פיזיקה, מתמטיקה, כימיה, ביולוגיה), מדעי הרוח והחברה (חינוך, היסטוריה, פסיכולוגיה, פילוסופיה, חלקית כלכלה ומשפטים). בשנות ה-20 למדו כשליש מהסטודנטים בבריה"מ באוניברסיטאות, אחרי מלחמת עולם השנייה חלקן ירד ל-10%-15% (אמנם בשנות ה-70 שוב נוצרה מגמה לגידול האוניברסיטאות).

"אוקרוג" [okrug] - יחידה טריטוריאלית בשנות ה-20, האמצעית בין מחוז [oblast'] לבין אזור [raion] (בוטלה בסוף ה-20, פרט לאוקרוגים לאומיים לעמי הצפון הרחוק).

אזור [raion] - יחידה טריטוריאלית בינונית בבריה"מ. אזורים נכנסו למחוז או ישר לרפובליקה (ברפובליקות קטנות). מרכזי האזורים היו בד"כ ערים בינוניות וקטנות. לפני המהפכה ועד שנות ה-20 האזורים נקראו [uezd]. יש לציין שמושג [raion] מסמן גם שכונה בערים הגדולות.

"איכרים יחידים" [krest'iane-edinolichniki] - בחלוקה "המעמדית" הסובייטית: האיכרים שלא נכנסו ל"קולחוזים". בסוף שנות ה-30 כמעט נעלמו, פרט לשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940 (אך אחרי המלחמה גם שם נעשתה קולקטיביזציה).

"אינסטיטוטים" [instituty] - בבריה"מ: מוסדות ענפיים להשכלה גבוהה (להנדסה, לרפואה, לחינוך, לכלכלה, למשפטים, לחקלאות וכו'), שבהם למדו רוב הסטודנטים.

אינסטיטוטים פוליטכניים [politekhicheskie instituty] - "אינסטיטוטים" (ראה) שהכינו מהנדסים בתחומים שונים; הם היו בדרך כלל, תחת פיקוח של המיניסטרויון להשכלה הגבוהה (כמו גם אוניברסיטאות);

אינסטרוקטור [instruktor] - במפלגה הקומוניסטית של בריה"מ: תפקיד זוטר יחסית (אחראי על תחום מסוים בוועד המרכזי, הרפובליקני, המחוזי או האזורי, אך לא מקבל החלטות).

"אינסטרוקטורים-מארגנים" [instruktory-organizatory] - במפקד משנת 1926 כך נקראו אנשי תכנון ותקצוב במפעלים ובמוסדות, כי המושג "כלכלן" אז נחשב כ"בורגני".

אסיסטנט [assistant] - מרצה זוטר במוסדות להשכלה גבוהה.

אספירנטורה [aspirantura] – בבריה"מ הדרך הרווחת להכשרת מדענים צעירים - בעלי תואר "קנדידט" (ראה), המקביל לתואר האקדמי השלישי במערב. הכשרת אספירנטים נעשתה גם במוסדות להשכלה גבוהה וגם במכוני המחקר.

אספירנטים [aspiranty] - תלמידי מחקר (Post-Graduate Students) הלומדים באספירנטורה לתואר "קנדידט" (ראה).

אקדמיה למדעים [Akademiia Nauk] – הגוף המוביל והיוקרתי ביותר בתחום המדע והמחקר בבריה"מ, שבתוכה היו מכוני מחקר רבים בכל מיני תחומים: מתמטיקה, פיזיקה, כימיה, ביולוגיה, רפואה, פילוסופיה, היסטוריה ועוד. היו גם אקדמיות למדעים ברפובליקות וכן אקדמיות ענפיות (כגון, אקדמיות למדעים רפואיים, למדעים חקלאיים, למדעים פדגוגיים ועוד).

"אקדמיק" [akademik] - ראה: חבר מלא באקדמיה למדעים.

"בלתי-עמלנים" [netrudishchiesia] – במפקד שנת 1939 כך נקראו אנשים המתקיימים ממקורות אחרים, פרט לעבודה ולתמיכה ממשלתית (ממזונות, מהשכרת דירות וכו') וגם כלי קודש (ראה).

"בעלי מלאכה" [kustari] – בעלי מלאכה (כגון סנדלרים, חייטים ועוד) שעבדו באופן עצמאי. אחרי ביטול הנא"פ (ראה) הפכו למיעוט זעיר. לפי מפקד 1926 הם חולקו לכמה תת-קבוצות: בעלים עם פועלים שכירים [khoziaeva s naemnymi rabochimi] ("הבורגנים"), עובדים רק עם בני משפחה [rabotaiushchie tol'ko s chlenami sem'i], יחידים [odinochki] ו"בני משפחה עוזרים" [pomogaiushchie chleny sem'i] (בעיקר נשים).

בעלי מקצועות ברמה בינונית (Sub-Professionals) – קבוצה חברתית-מקצועית 5 בחלוקתנו. היא כוללת טכנאים, לבורנטים, אנשי מקצוע בחקלאות (אגרונומים, טכנאי בעלי חיים וטרינריה, יערנים, אחיות וחובשים, עובדי תרבות הלא-אקדמאים (מנהלי בתי קולנוע, עובדי מרכזי תרבות, מדריכי נוער וכו'), מורים לחינוך גופני ומדריכי מקצועות ייצור בבתי הספר, גננות, מנהלי חשבונות, סוכנים ויועצים במסחר.

"בעלי מקצועות חופשיים" [litsa svobodnykh professii] - בבריה"מ: העצמאיים – בעלי מקצועות אקדמיים ופרא-אקדמיים: רופאים, מורים, סופרים, עורכי דין וכו' פרטיים¹ (בעיקר במפקד משנת 1926).

¹ במערב לפעמים מקובל לקרוא "בעלי מקצועות חופשיים" את כל האקדמאים (כולל גם שכירים), אבל אנו נשתמש במושג זה רק במובן הסובייטי, דהיינו, רק לגבי עצמאיים - בעלי מקצועות אקדמיים ורוחניים (אבל לא כולל רופאים, מורים, משפטנים וכו' שעבדו בשירות ממשלתי).

בתי ספר 7-שנתיים [semiletki] – בשנות ה-20: הסוג העיקרי של בתי הספר העל-יסודיים באוקראינה ובבלרוסיה; משנות ה-30: **בתי ספר תיכוניים לא-מלאים** (ראה) בבריה"מ. מסוף שנות ה-50 הפכו לבתי ספר 8-שנתיים [vos'miletki].

בתי ספר 9-שנתיים [deviatiletki] – בשנות ה-20: ברספס"ר וברפובליקות אחרות (פרט לאוקראינה ולבלרוסיה) - בתי ספר על-יסודיים (כולל 4 כיתות יסודיות).

בתי ספר יסודיים [nachal'nye shkoly] - בבריה"מ: בתי ספר של 4 כיתות. גיל תחילת הלימודים עד שנת 1944 היה 8 שנים, אחרי 1944 – 7 שנים.

בתי הספר המפלגתיים-הסובייטיים [sovpartshkoly] - בשנות ה-20 וה-30: מוסדות להכשרת פעילי הממסד.

"בתי ספר מקצועיים-טכניים" [professional'no-technicheskie uchilishcha- PTU] בתי ספר להכשרת פועלי "הצווארון הכחול" (מסגרים, בנאים, חשמלאים, תופרות וכו'), שנקראו בתקופות שונות גם "בתי ספר למלאכה" [remeslennye uchilishcha], **בתי ספר תעשייתיים [fabrichno-zavodskie uchilishcha - FZU]**. למוסדות אלה נכנסו תלמידים אחרי בית ספר תיכון לא-מלא (בתקופה יותר מוקדמת - לאחר בית ספר יסודי), שלא רצו או לא יכלו מסיבות כלשהן ללמוד בבית ספר תיכון. סיום מוסדות כאלה (כמו גם קורסים מקצועיים שונים) לא נחשב במפקדי האוכלוסין כרמת השכלה נפרדת (רמת השכלה של אנשים אלה הוגדרה על-פי מספר שנות לימוד, שהם סיימו בבית ספר יסודי ותיכון לא-מלא). אולם, בשנות ה-70 הופיעו PTU, ששיחד עם ההכשרה למקצוע הקנו גם השכלה תיכונית, ובוגריהם נחשבו לבעלי השכלה תיכונית.

בתי ספר של הדרגה הראשונה [shkoly pervoi stupeni] – כך נקראו בתי ספר יסודיים (של 4 שנים) בבריה"מ בשנות ה-20.

בתי ספר של הדרגה השנייה [shkoly vtoroi stupeni] - בשנות ה-20 ברספס"ר וברפובליקות אחרות (פרט לאוקראינה ולבלרוסיה): בתי ספר על-יסודיים של 5 שנים (לא כולל כיתות יסודיות).

בתי ספר תיכוניים [srednie shkoly] – בבריה"מ (משנות ה-30 ואילך): בתי ספר של 10 כיתות (כולל 4 כיתות יסודיות). בשנים 1959-1965 משך הלימודים בבית ספר תיכון היה 11 שנים, משנת 1966 חזר ל-10 שנים.

בתי ספר תיכוניים לא-מלאים [nepolnye srednie shkoly] – בבריה"מ (משנות ה-30 ואילך): בתי ספר של 7 כיתות (כולל 4 כיתות יסודיות). משנת 1959 משך הלימודים בבתי ספר תיכוניים לא-מלאים נקבע 8 שנים.

"בתי ספר תעשייתיים" [fabrichno-zavodskie uchilishcha - FZU] – ראה: **"בתי ספר מקצועיים-טכניים"**.

גמלאים [pensionery] – זקנים, נכים וכדו' שקיבלו פנסיה מממשלה. גיל יציאה לגמלאות בבריה"מ היה 60 שנים לגברים ו-55 לנשים. עם זאת הייתה רשימת המקצועות עם תנאי עבודה מזיקים לבריאות [vrednye usloviia truda], כגון כורי פחם, יוצקי מתכת וכו', שהיו זכאים ליציאה מוקדמת לגמלאות לפעמים 5 שנים או אפילו 10 שנים לפני גיל הפרישה הרשמי.

דוצנט [dotsent] – מרצה בכיר במוסדות להשכלה גבוהה. למינוי לתפקיד הדוצנט נדרש כתנאי תואר "קנדיט" (ראה).

"דוקטור" [doktor nauk]. תואר מדעי גבוה יותר מהתואר "קנדיט", הנדרש כתנאי הכרחי לקבלת תפקיד "פרופסור" (ראה). כדי לקבל תואר "דוקטור" נדרש המועמד (בעל תואר "קנדיט") לכתוב עבודת מחקר מתאימה [doktorskaia dissertatsiia] וגם להגן עליה ולקבל אישור מוועדת ההערכה העליונה - VAK (ראה).

הגירה חיצונית – במחקרנו: הגירת היהודים לחוץ מגבולותיה של בריה"מ (לישראל, לארה"ב ולמדינות אחרות).

הגירה פנימית – במחקרנו: הגירת היהודים בתוך גבולות בריה"מ, כולל הגירה בין הרפובליקות שונות.

השכלה גבוהה [vyshee obrazovanie] - סיום מוסד להשכלה גבוהה - אוניברסיטה או "אינסטיטוט" (ראה) עם קבלת דיפלומה; משך הלימודים במוסדות הסובייטיים להשכלה גבוהה היה בדרך כלל כ-5 שנים, אבל היו מקצועות שבהם למדו 4 שנים (מורים, חלק של מהנדסים) או 6 שנים (רופאים). ראה גם: מוסדות להשכלה גבוהה.

השכלה גבוהה לא-מלאה [nezakonchenoe vyshee obrazovanie] - סיום של 3 שנות לימוד לפחות במוסד להשכלה גבוהה - אוניברסיטה או "אינסטיטוט" (ראה) ללא קבלת דיפלומה; הקבוצה הורכבה בעיקר מסטודנטים, שטרם סיימו לימודיהם בזמן המפקד; עם זאת היו כאלה שנשרו מסיבות כלשהן מהמוסדות להשכלה גבוהה אחרי 3 שנות לימוד ויותר ולא המשיכו את לימודיהם.

השכלה יסודית [nachal'noe obrazovanie] – סיום של 4 שנות לימוד (בעלי 5-6 שנות לימוד גם נחשבו כבעלי השכלה יסודית).

השכלה על-תיכונית מקצועית² [srednee spetsial'noe obrazovanie] - סיום של "טכניקום" או "מכללה" (ראה) להכנת בעלי מקצועות ברמה בינונית: טכנאים, מורים לחינוך יסודי, אחיות, מנהלי חשבונות וכו' (ראה גם: מוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית).

² התרגום המדויק מרוסית הוא "תיכונית מקצועית", אבל למעשה זה רמת השכלה מקבילה לעל-תיכונית במושגי המערב

השכלה תיכונית [srednee obrazovanie] - סיום של 10 שנות לימוד בבית ספר תיכון (בשנים 1959-1965 – 11 שנות לימוד); יש אמנם לציין, שבמפקד משנת 1939 מושג "השכלה תיכונית" כלל גם את השכלה תיכונית לא-מלאה (7 שנות לימוד), על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה (ראה).

השכלה תיכונית לא-מלאה [nepolnoe srednee obrazovanie] – סיום של 7 שנות לימוד (משנת 1959 - 8 שנות לימוד) בבית ספר תיכון;

"וולוסט" [volost'] – יחידה טריטוריאלית קטנה יותר מאזור (raion), שאיחדה מספר כפרים (בוטלה בסוף שנות ה-20).

וועדת ההערכה העליונה [VAK–Vysshaia Attestatsionnaia Komissiiia] - הגוף העליון להערכת עובדי המדע והמחקר בבריה"מ, האמור להעניק תארים מדעיים ולאשר מינויים לתפקידים בכירים במדע ובמחקר.

חבר לא-מלא של האקדמיה למדעים [chlen-korrespondent Akademii Nauk] – תפקיד מדעי שני אחרי אקדמיק/חבר מלא (ראה) במערכת האקדמיה למדעים של בריה"מ.

חבר מלא של האקדמיה למדעים [deistvitel'nyi chlen Akademii Nauk] – תפקיד מדעי גבוה ביותר במערכת אקדמיה למדעים של בריה"מ.

חסרי השכלה יסודית [ne imeiuschie nachal'nogo obrazovaniia] - במפקדים הסובייטיים משנת 1959 ואילך: בעלי השכלה של פחות מ-4 שנות לימוד.

"חרושת" [fabrichno-zavodskaiia promyshlennost'] - במפקד של שנת 1926: מפעלים ובתי חרושת גדולים (בעיקר בתחום תעשייה כבדה), שרובם היו בבעלות ממשלתית.

"טכניקומים" [technikumy] - מוסדות על-תיכוניים מקצועיים. למדו בהם בעיקר מקצועות טכנולוגיים (טכנאים, לבורנטים וכו'). במובן הרחב מושג "טכניקומים" שימש כסינונים של מוסדות על-תיכוניים מקצועיים בכלל.

ידיעת קרוא וכתוב [gramotnost'] - המדד היחיד לבחינת רמת השכלה שנבדק במפקד בשנת 1926; עם זאת נבדקו שפות שבהן אדם ידע לקרוא). שאלה זו נשאלה גם במפקדים שנערכו בשנים 1939 ו-1959 (אבל בלי הבחנה לפי השפות). במפקדים משנת 1970 ואילך אין בידנו מידע על ידיעת קרוא וכתוב לפי חתך האתני.

יהודים "מזרחיים" [vostochniki] - במחקרנו: יהודים - תושבי בריה"מ בגבולות 1939 (הגדרה של מ' קופובצקי). קבוצה זו מנתה כ-3 מיליון איש לפני מלחמת העולם השנייה. כמיליון מהם הושמדו על ידי הנאצים ונפלו בחזיתות המלחמה. ראוי לציין שאין שום קשר בין מושג זה במחקרנו הנוכחי לבין "עדות המזרח" (קבוצה של [vostochniki] כללה אשכנזים ולא-אשכנזים כאחד).

יהודים "מערביים" [zapadniki] – במחקרנו: יהודים - תושבים קבועים של שטחים שסופחו על ידי בריה"מ בשנים 1939-1940 (המדינות הבלטיות, מזרח פולין – מערב אוקראינה ובלרוסיה, בסראביה ובוקובינה הצפונית (הגדרה של מ' קופובצקי); קבוצה זו ערב מלחמת העולם השנייה מנתה כ-2 מיליון איש, ורובם המכריע הושמדו על ידי הנאצים.

יחס התאמה בין השכלה לתעסוקה - במחקרנו: היחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית-מקצועית בתוך האוכלוסייה המועסקת לבין אחוז המועסקים במקצועות, הדורשים השכלה כזו (ראה גם: "מחסור"/"עודף" השכלה).

כלי קודש [sluzhiteli kul'ta] – במפקדים הסובייטיים: קבוצה שכללה כלי קודש של כל הדתות, ובתוכם רבנים יהודים, שהכריזו רשמית על עיסוקם. במפקד משנת 1926 נחשבו כאחת מקבוצות בתוך "בעלי מקצועות חופשיים" (ראה), במפקד שנת 1939 – כתת-קבוצה בתוך "בלתי-עמלנים" [netrudiahschiesia], במפקד 1959 ואילך – כקבוצה נפרדת. לאור יחס של שלטונות בריה"מ לדת בכלל וליהדות בפרט, קבוצת "כלי קודש" ובתוכם הרבנים הלכה והצטמצמה.

לאומים "אחרים" – במחקרנו: לאומים (פרט ליהודים), שלא הייתה להם רפובליקת ברית – גם בעלי הרפובליקות האוטונומיות (טטרים, בשקירים וכו'), וגם לאומים שלא היו להם יחידות טריטוריאליות אוטונומיות-בבריה"מ (כמו גרמנים, פולנים וכו')³.

לאומים בלטיים – ליטאים, לטבים ואסטונים.

לאומים "מוסלמים" – במחקרנו: אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טגיקים וטורקמנים⁴.

לימודים אקסטרניים (בהתכתבות) [zaochnoe obuchenie] – צורת הלימודים, המיועדת לתלמידים/לסטודנטים העובדים והמתגוררים מחוץ למקום הלימודים. הסטודנט הגיע למוסד רק לבחינות סמסטריאליות, ולצורך כך קיבל חופשה מיוחדת ממקום עבודתו. לימודים אקסטרניים (כמו גם לימודי ערב) נחשבו פחות יוקרתיים, נמשכו בדרך כלל יותר זמן ואופיינו בשיעורי נשירה גבוהים.

לימודי יום [dnevnoe obuchenie] – לימודים, שנערכו בשעות היום ונחשבו כעיסוקו העיקרי של התלמיד/סטודנט. הלומדים ביום במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית-מקצועית, בדרך כלל, קיבלו מלגות קיום (פרט לנכשלים בלימודים).

לימודי ערב [vechernee obuchenie] – צורת הלימודים, המיועדת לתלמידים/לסטודנטים העובדים והמתגוררים במקום הלימודים.

³ לקבוצת "אחרים" על תנאי נכנסו גם מולדבים, עקב מספרם המועט וקושי לשייך אותם לאחת מקבוצות הנ"ל לפי מאפיינים חברתיים.

⁴ כאן הכוונה רק ללאומים המוסלמים - בעלי רפובליקות הברית, ואילו יש גם הלאומים המוסלמים - בעלי רפובליקות האוטונומיות (טטרים, בשקירים, צ'צ'ניס ועוד), אך הם לא נכנסו לקבוצה זו.

"לישנצים" [lishentsy], "משוללי זכויות" – לפי חוקה של בריה"מ של 1924 - אזרחים משוללי זכות הבחירה כבני "המעמד הבורגני" (סוחרים, בעלי מלאכה עם פועלים שכירים, "קולאקים" (איכרים מבוססים), כלי קודש). בפועל "לישנצים" ובני משפחותיהם היו לא רק משוללי זכות בחירה, אלה גם לא התקבלו למשרות ממשלתיות, למוסדות הלימודים ועוד. עם קבלת חוקה של 1936 מעמד "לישנצים" בוטל רשמית, אבל האפליה על בסיס "המוצא המעמדי" נמשכה עוד זמן רב.

– **מבנה חברתי-מעמדי** [sotsial'no-klassovaia struktura] (Socio-Class Structure) – בסוציולוגיה ובסטטיסטיקה הסובייטית: חלוקה של האוכלוסייה (כללית או מועסקת) לקבוצות המעמדיות: "פועלים", "קולחוזניקים" ו"אינטליגנציה" (האחרונה, אמנם, הוגדרה לא כ"מעמד", אלא כ"שכבה"). במקורות סטטיסטיים רשמיים במקום "אינטליגנציה" נוצל מונח "פקידים" [sluzhashchie] (ראה). בתקופות קודמות (בעיקר עד 1939) צוינו גם "איכרים יחידים" [krest'iane-edinolichniki], בעלי מלאכה [kustari], "סוחרים" [torgovtsy], "בעלי מקצועות חופשיים" [litsa svobodnykh professii] ו"כלי קודש" [sluzhiteli kul'ta].

מבנה חברתי-מקצועי (Socio-Professional Structure) – חלוקתה של האוכלוסייה המועסקת לפי קבוצות מקצועיות "אנכיות", השונות ברמת הסמכות וברמת ההשכלה נדרשת. מושג זה שימושי בסוציולוגיה המערבית והסובייטית (הפוסט-סטאליניסטית) כאחד (אולם בסוציולוגיה סובייטית הוא נחשב כשניוני אחרי החלוקה המעמדית).

מוביליות חברתית (Social Mobility) תהליך המעבר של פרטים או של בני משפחותיהם מקבוצה חברתית אחת לאחרת, או באופן כללי, תהליך השינויים במעמדם החברתי של בני החברה המסוימת במשך הזמן.

מוביליות חברתית אנכית (Vertical Social Mobility) – הקשורה לשינויים ברמת הסמכות החברתית (Social Power), שכוללת את שלושת הרכיבים הבאים: (1) ידע והכשרה מקצועית (Skill); (2) פיקוח על המקורות הכלכליים בצורת של רכוש או ניהול; (3) שליטה באנשים (או בקבוצות אנשים) אחרים.

מוביליות חברתית אופקית (Horizontal Social Mobility) – הקשורה בשינויים בתפקיד החברתי (Social Function), אך לא ברמת הסמכות החברתית (למשל - המוביליות הבין-ענפית).

מוסדות בפיקוח הכלל-ארצי [soiuznoe podchinenie] – מוסדות בפיקוח ישיר של מיניסטריון מרכזי מסוים במוסקבה, ולא באמצעות גורמים השייכים לרפובליקה (גם אם מוסדות אלה היו בשטח רפובליקה זו או אחרת). זה מתייחס למוסדות חשובים ביותר (של מערכת הביטחון, תעשייה כבדה, תחום אידאולוגי ועוד).

מוסדות בפיקוח הרפובליקות [respublikanskoe podchinenie] – מוסדות בפיקוח של מיניסטרוניס מסוימים של רפובליקות הברית. זה מתייחס בעיקר למוסדות בתחום התעשייה הקלה, חקלאות, בריאות, חינוך, תרבות ועוד.

מוסדות להשכלה גבוהה [vysshie uchebnye zavedeniia - VUZy] – מושג כולל את כל המוסדות שבהם לומדים למקצועות אקדמיים (מהנדסים, רופאים, כלכלנים וכו') – כולל גם אוניברסיטאות וגם "אינסטיטוטים" (ראה). משך הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה הסובייטיים בדרך כלל היה כ-5 שנים, אבל היו מקצועות שבהם למדו 4 שנים (מורים, חלק של מהנדסים) או 6 שנים (רופאים).

מוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית [srednie spetsial'nye uchebnye zavedeniia] - "טכניקומים" או "מכללות" (ראה) להכנת בעלי מקצועות ברמה בינונית: טכנאים, מורים לחינוך יסודי, אחיות, מנהלי חשבונות וכו'; כניסה למוסדות אלה הייתה של בעלי השכלה תיכונית לא-מלאה - במקרה זה מוסדות הקנו מוסדות אלה לתלמידיהם גם השכלה תיכונית ואז משך הלימודים בהם היה 4-5 שנים, וגם בעלי השכלה תיכונית - במקרה זה משך הלימודים היה 2-3 שנים;

מועסקים במשק הלאומי [zaniatye v narodnom khoziaistve] - קבוצה זו כללה את כל המועסקים - הן שכירים והן עצמאיים (בזמן שהיו) לא תלוי בעבודתם, פרט למועסקים במשק עזר חקלאי אישי (ראה).

מועסקים במשק עזר חקלאי אישי [zaniatye v lichnom podsobnom sel'skom khoziaistve] - בני המשפחה של קולחוזניקים וגם תושבים אחרים שקיבלו מקולחוז או מסובחוז (מפעל חקלאי) בחכירה את חלקת האדמה (משק העזר האישי) ועבדו רק במשק זה ולא במשק הציבורי (רוב הקבוצה הזו היו נשות הקולחוזניקים ועובדי הסובחוזים).

מועצה כפרית [sel'sovet] – היחידה הטריטוריאלית הקטנה ביותר בבריה"מ (כללה כפר גדול או כמה כפרים קטנים) וגם מנהל של יחידה זו.

מחוז [oblast'] – היחידה הטריטוריאלית הגדולה ביותר בבריה"מ אחרי רפובליקה. מרכזי מחוזות היו ערים גדולות, כגון לנינגרד, גורקי, חרקוב, אודסה, גומל ואחרים. ברפובליקות קטנות יחסית (הבלטיות, מולדביה, רפובליקות קווקז) לא היו מחוזות, והן נחלקו לאזורים [raiony] (ראה). לפני המהפכה ועד סוף שנות ה-20 המחוזות נקראו גוברניות [gubernia] .

"מחסור"/"עודף" השכלה - במחקרנו: הפרש (שלילי או חיובי) בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בתוך האוכלוסייה המועסקת לבין אחוז המועסקים במקצועות, הדורשים השכלה כזו. במקרה של "מחסור" השכלה חלק מתפקידים, הדורשים השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית מיואשים על ידי "הפראקטיקים" (ראה), ואילו במקרה של "עודף" השכלה חלק מבעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית עובדים לא במקצועם.

מיניסטריון להשכלה הגבוהה [Ministerstvo vysshego obrazovaniia] (עד 1946 – נרקומאט להשכלה גבוהה) – משרד ממשלתי בבריה"מ, שבפיקוחו היו מוסדות להשכלה גבוהה החשובים ביותר (כולל את כל האוניברסיטאות, אינסטיטוטים פוליטכניים, כלכליים ועוד). עם זאת, היו "אינסטיטוטים" ענפיים, שהיו תחת פיקוח מיניסטריונים אחרים (לתחומי תעשייה שונים, לחקלאות, לחינוך, לבריאות, למשפטים ועוד).

מיניסטריון לחינוך [Ministerstvo prosveshcheniia] (עד 1946 – נרקומאט לחינוך) – המשרד הממשלתי שבפיקוחו היו בתי ספר יסודיים ותיכוניים, וכן מוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בעיקר להכנת מורים וגננות. עד הקמת הנרקומאט להשכלה גבוהה תחת פיקוח הנרקומאט לחינוך היו גם האוניברסיטאות.

מכוני המחקר [nauchno-issledovatel'skie instituty - NII] – מוסדות המדע והמחקר בתחומים שונים בבריה"מ. חלקם היו משתייכים לאקדמיה למדעים (ראה), וחלקם – למיניסטריונים שונים.

"מכוני מורים" [uchitel'skie instituty] – מוסדות דו-שנתיים להכנת המורים (בעיקר לבתי ספר יסודיים), שקיימו בשנות ה-40 וה-50. אמנם, באופן רשמי הם נחשבו כמוסדות להשכלה גבוהה.

מכונים לתכנון ולאדריכלות [proektnye instituty] – מוסדות לתכנון פרויקטים בתחום הבנייה התעשייתית והאזרחית. אופיים ומבנם הפנימי של מוסדות אלה דמה לאופיים של מכוני המחקר (NII), אולם לעומתם הם השתייכו רשמית לענף "הבנייה". כמו מכוני המחקר גם הם אופיינו באחוז די גבוה של יהודים מקרב המועסקים.

"מכללות" [srednie spetsial'nye uchilishcha] – מוסדות על-תיכוניים מקצועיים, שבהם (להבדיל ל"טכניקומים") למדו מקצועות לא-טכנולוגיים (חינוך, סיעוד וכו').

"מלאכה" [kustarno-remeslennaia promyshlennost'] – במפקד משנת 1926: מפעלים ובתי מלאכה קטנים (בעיקר בתחום התעשייה הקלה: תפירה, סנדלרות, תעשיית מזון), שחלקם הניכר היו אז בבעלות פרטית או בבעלות הקואופרטיבים.

מלגאים [stipendiaty] - תלמידים וסטודנטים בלימודי יום במוסדות להשכלה גבוהה, על-תיכונית-מקצועית ובבתי ספר תעשייתיים/מקצועיים-טכניים (PTU/FZU), שקיבלו מלגות קיום. אמנם, בדרך כלל המלגה הייתה בלתי-מספקת, לכן הסטודנטים רבים נאלצו לעבוד או לקבל תמיכה ממשפחה.

מנגנון מפלגתי-ממשלתי (Party-Government Apparatus) - קבוצה חברתית- מקצועית 1 בחלוקתנו. היא כוללת מנהלי ארגוני ממשלתיים ומחלקותיהם ומנהלים ואינסטרוקטורים של ארגונים מפלגתיים וציבוריים (קומסומול, איגודים מקצועיים וכו') ומחלקותיהם בכל הרמות.

מנהלים בדרגה הבינונית (Middle-Level Managers) - קבוצה חברתית-מקצועית 2 בחלוקתנו. היא כוללת מנהלי מפעלי ייצור ומחלקותיהם, יושבי ראש קולחוזים, רופאים ראשיים, מנהלי מוסדות לימוד, מנהלי מוסדות מסחר ואספקה, מנהלי מחלקות כספים ותכנון וכדו'.

מעבדות ולשכות הקונסטרוקטורים [laboratorii i konstruktorskie biuro] – מחלקות לפיתוח טכנולוגיות ומוצרים חדשים במפעלים תעשייתיים וכו'. רוב עובדיהן נחשבו כעובדי מדע ומחקר יחד עם עובדי מכוני המחקר (ראה) ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה. חלקן הניכר היו בעלות אופי צבאי.

"מקדם יהודי" (Jewish Coefficient) - היחס בין מדד חברתי מסוים (אחוז הסטודנטים, בעלי השכלה גבוהה וכו') בקרב היהודים לעומת האוכלוסייה הכללית (ר' מבוא, סעיף 6ה').

"מקורות הכנסה" [istochniki sredstv sushchestvovaniia] - במפקדים הסובייטיים קבוצות האוכלוסייה לפי "מקור ההכנסה העיקרי": מועסקים במשק הלאומי, מועסקים במשק עזר חקלאי אישי, גמלאים, מלגאים, תלויים ואחרים.

"מקצוע" [Profession] – ראה: קבוצה מקצועית.

"נא"פ" [novaia ekonomicheskaiia politika] ("המדיניות הכלכלית החדשה") - המדיניות שהונהגה בבריה"מ בתחילת שנות ה-20 ואופיינה, בין היתר, באישור עסקים פרטיים קטנים בתחום חקלאות, מלאכה, מסחר ושירותים יחד עם הכלכלה הממשלתית. היא בוטלה בשנת 1929 על ידי משטרו של סטאלין, ומאז כלכלת ברית המועצות הפכה לממשלתית, ריכוזית ומתוכננת לגמרי.

נרקומאט להשכלה גבוהה – ראה: מיניסטריון להשכלה גבוהה.

נקרומאט לחינוך – ראה: מיניסטריון לחינוך.

"סוחרים" [torgovtsy] - לפי חלוקה "המעמדית" הסובייטית: העצמאיים המועסקים במסחר ובמסעדות, שנחשבו כ"בורגנים" (אפילו אם הם עבדו ללא פועלים שכירים), ועקב כך נכנסו לקטגוריה של "לישנצים" (ראה). בקרב היהודים חלקה קבוצה זו בשנות ה-20 היה די משמעותי. אחרי ביטול הנא"פ שלטונות בריה"מ למעשה חיסלו מסחר פרטי כמקצוע, ועקב כך יהודים רבים זמנית איבדו את פרנסתם.

סיווג בין-לאומי של משלחי היד [International Standard Classification of Occupations] – הסיווג של הארגון הבין-לאומי לעבודה (של או"ם), שבמחקרנו יושם בעיקרון לחלוקה לקבוצות חברתיות-מקצועיות (ראה) בהתחשבות לספציפיקה של בריה"מ.

ספציאליסטים [spetsialisty] – מושג זה בסטטיסטיקה ובסוציולוגיה הסובייטית הוא דו-משמעי: (א) בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית, המועסקים במשק הלאומי; (ב) עובדים במקצועות, שדורשים השכלה כזו, גם אם היא חסרה בפועל (ראה "פראקטיקיס"). לכן במחקרנו תמיד צוין, באיזה סוג [spetsialisty] מדובר: מבחינת השכלה או מבחינת התפקיד.

עובד מחקר בכיר [starshii nauchnyi sotrudnik] – תפקיד בכיר במכוני המחקר. למינוי לתפקיד זה נדרש, בד"כ, תואר "קנדידט" (ראה).

עובד מחקר זוטר [mladshii nauchnyi sotrudnik] – תפקיד זוטר במכוני המחקר.

עובדי המדע והמחקר [nauchnye rabotniki] - עובדים מקצועיים (בעלי השכלה גבוהה) במכוני מחקר (כולל אקדמיה למדעים), במעבדות ובלשכות קונסטרוקטורים במפעלים, וכן מרצים במוסדות להשכלה גבוהה. במחקרנו עובדי מדע ומחקר (כולל מרצים) צוינה כקבוצה חברתית-מקצועית נפרדת (קבוצה 3) עקב כישורים ויוקרה גבוהים אופייניים להם, וחלקם הניכר של היהודים בקרבם. בקרב עובדי המדע והמחקר יש בעלי תארים מדעיים – דוקטור וקנדידט (ראה), ויש בעלי השכלה גבוהה ללא תואר מדעי.

עובדי "הצווארון הכחול" [rabotniki fizicheskogo truda] (Blue-Collar Workers) – לפי הגדרה סובייטית, קבוצה זו כללה את כל ה"פועלים" (ראה), רוב ה"קולחוזניקים" (עובדי כפיים), וכן בעלי מלאכה עצמאיים ואיכרים יחידים (בזמן שהיו). יש לציין, שעם העברת חלק מהמקצועות (בעיקר בתחום שירותים) מה"פקידים" ל"פועלים" (ראה), במקביל הם נוספו ל"עובדי הצווארון הכחול" (מוכרים, ספרים, מפעילי טלפון וטלגרף ועוד).

עובדי "הצווארון הלבן" [rabotniki umstvennogo truda] (White-Collar Workers) – לפי ההגדרה הסובייטית, קבוצה זו כללה את כל ה"פקידים" [sluzhashchie] (ראה), מיעוט הקולחוזניקים (עובדי הנהלה ומקצוענים בחקלאות), וגם "בעלי מקצועות החופשיים" (ראה) – בזמן שהיו. הגדרתה של קבוצה זו השתנתה ממפקד למפקד, בעיקר עקב הוצאתם שלחלק מהמקצועות בתחום השירותים ממנה.

עובדי חקלאות ויעור (Agricultural & Forestry Workers) – קבוצה חברתית-מקצועית 10 בחלוקתנו. היא זו כוללת כל העובדים בחקלאות ויעור, פרט למנהלים ולמקצוענים בתחומים האלה.

עובדי מדע ומחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה (Scientific-Research Workers & Lecturers in Higher Education) - קבוצה חברתית-מקצועית 3 בחלוקתנו. היא כוללת עובדי מדע ומחקר ומרצים בכל הדרגות ולא תלוי בתוארים המדעיים.

עובדי מכירות ושירותים (Sales & Service Workers) – קבוצה חברתית-מקצועית 7 בחלוקתנו. היא כוללת מוכרים, טבחים, מלצרים, ספריים, צלמים, מפעילי קולנוע, מחסנאים ועובדי הובלה, דוורים, מכבי אש. אולם לא נכנסו לקבוצה זו עובדים בלתי-מקצועיים בשירותים, כגון: שומרים, מנקים, שוטפי כלים וכו'.

עיירה [poselok, mestechko] – יישוב לא-חקלאי קטן (בד"כ עד 10 אלף איש), חלק מהעיירות היו מרכזי האזורים (ראה). בתולדות היהדות מושג "עיירה" [mestechko] משמעותו עיר קטנה, שבה רוב התושבים הם יהודים או אחוז ניכר מהם יהודים. אבל בחלוקה טריטוריאלית של בריה"מ גם היה מונח רשמי "עיירה" [poselok gorodskogo tipa], דהיינו יישוב עירוני שטרם קיבל מעמד של עיר, והיו גם מועצות עיריות [possovety].

עיר [gorod] – יישוב גדול או בינוני (10 אלף תושבי ומעלה). ערים יכולות להיות בירות רפובליקות, מרכזי מחוזות או אזורים. הערים הגדולות חולקו לשכונות [gorodskie raiony] עם ארגונים מנהליים מתאימים.

ענפים כלכליים [otrasli narodnogo khoziaistva] (Economic Branches) - תחומי התעסוקה לפי סוג המפעל שבו האדם מועסק (לא תלוי במשלח ידו במפעל). בברי"מ מהמפקד משנת 1959 ואילך צוינו הענפים הכלכליים הבאים: תעשייה, בנייה, חקלאות ויעור, תחבורה, תקשורת, מסחר ומסעדות, שירותים ביתיים, בריאות, מדע ומחקר, חינוך, תרבות ואמנות, כספים וביטוח ממלכתי, מוסדות מנהל ממשלתי וארגונים מפלגתיים וציבוריים (במפקד של שנת 1989 נוסף ענף "שירותי מידע ומחשוב"). במפקד של שנת 1939 מדע ומחקר, חינוך, תרבות ואמנות צוינו כענף אחד. במפקד משנת 1926 כל הענפים "הבלתי-יצרניים" (דהיינו, פרט לתעשייה, בנייה, חקלאות, מסחר ותחבורה) אוחדו תחת כותרת "המוסדות" [uchrezhdeniia].

"פועלים" [rabochie] – לפי החלוקה "המעמדית" הסובייטית: עובדי "הצווארון הכחול" (עובדי כפיים) שכירים. בסטטיסטיקה הסובייטית מושג "הפועלים" מתרחב ממפקד למפקד: במפקד של שנת 1939 בסיווג פועלים נכללו חלק מעובדי שירותים (שומרים, מנקים, כוח עזר בבתי חולים), במפקד משנת 1959 – מוכרים וספריים, במפקד משנת 1970 – מפעילי טלפון וטלגרף וכו', כדי למנוע ירידה בגודל "מעמד הפועלים", שלפי האידאולוגיה הקומוניסטית, הוא המוביל בחברה.

פועלים בלתי-מקצועיים (Unskilled Workers) – קבוצה חברתית-מקצועית 9 בחלוקתנו. היא כוללת עובדים בלתי-מקצועיים בייצור, בתחבורה (כגון עגלונים וסבלים) וגם בשירותים (שומרים, מנקים, שוטפי כלים, עוזרות בית, כוח עזר בבתי חולים וכו').

פועלים מקצועיים (Skilled Workers) – קבוצה חברתית-מקצועית 8 בחלוקתנו. היא כוללת פועלים מקצועיים בתעשייה, בבנייה ובתחבורה (מסגרים, חשמלאים, מכונאים, נגרים, חייטים, סנדלרים, בנאים, נהגים וכו').

"פקולטות הפועלים" [rabfaki] – בשנות ה-20 וה-30: קורסים של הכנה ללימודים גבוהים, המיועדים לפועלים וילדיהם. מספר ניכר של המקומות במוסדות להשכלה גבוהה דאז היו משוריינים לבוגרי "פקולטות הפועלים". במסגרת הפקולטות האלו (בעיקר באוקראינה ובבלרוסיה) היו גם קבוצות לדוברי יידיש, שאפשרו ליהודים צעירים רבים, אחרי כמה שנים של עבודה בייצור, להיכנס ל"רבפקים" ואחר כך - למוסדות להשכלה גבוהה.

"פקידים" [sluzhashchie] – לפי החלוקה "המעמדית" הסובייטית – עובדי "הצווארון הלבן" השכירים. קבוצת ה"פקידים" הייתה הטרוגנית מאוד וכללה גם מנהלים בכל הדרגות, גם בעלי מקצועות אקדמיים וטכניים, גם פקידים זוטרים (כמו מזכירות), ובמפקדים קודמים – גם עובדי שירותים, כגון שומרים, ספרים, מוכרים וכו', אמנם במפקדים מאוחרים יותר הועברו עובדי שירותים בהדרגה לקבוצת "הפועלים" (ראה).

פקידים זוטרים (Junior Clerks) – קבוצה חברתית-מקצועית 6 בחלוקתנו. היא כוללת קופאים וחשבים, מפעילי מחשבים וקלדנים, מפעילי טלפון וטלגרף, מזכירות וכתבניות, שוטרים מן השורה, מנהלי משק ופקידים אחרים שלא נכנסו לקבוצות גבוהות יותר.

"פראקטיקים" [praktiki] – עובדים (בעיקר בעלי ותק וניסיון), שכיהנו במשרות שדרשו השכלה גבוהה או על-תיכונית מקצועית, אבל בפועל היו חסרי השכלה כזו.

"פרופיסקה" [propiska] - חובה להירשם ולקבל אישור למגורים במקום מסוים. שיטה שנוהלה בבריה"מ יחד עם פספורטים פנימיים ב-1932. "פרופיסקה" שימשה את השלטונות ככלי להגבלת המעבר הספונטני של האוכלוסייה מכפרים לערים ומערים הקטנות לגדולות (שבהן כללי "הפרופיסקה" היו חמורים במיוחד) ולפיקוח על קבוצות אוכלוסייה מסוימות (כגון, אסירים לשעבר).

פרופסור [professor] – תפקיד מדעי בכיר במוסדות להשכלה גבוהה ובמכוני המחקר; למינוי לתפקיד הפרופסור נדרש כתנאי תואר "דוקטור" (ראה).

קבוצות חברתיות-מקצועיות (Socio-Professional Groups) - קבוצות מקצועיות "אנכיות", השונות ברמת הסמכות וברמת ההשכלה הנדרשת. במחקר הנוכחי מקובל מבנה חברתי-מקצועי של עשר קבוצות: (1) מנגנון מפלגתי-ממשלתי; (2) מנהלים בדרגה בינונית; (3) עובדי מדע ומחקר ומרצים; (4) שאר בעלי מקצועות אקדמיים; (5) בעלי מקצועות ברמה בינונית; (6) פקידים זוטרים; (7) עובדי מכירות ושירותים; (8) פועלים מקצועיים; (9) פועלים בלתי-מקצועיים; (10) עובדי חקלאות וייעור.

"קבוצה מקצועית" (Professional Group) – במחקרנו: קבוצות מקצועיות נפרדות, שנכנסות בתוך **"הקבוצה החברתית-מקצועית" (Socio-Professional Group)** (ראה), כגון, מהנדסים, רופאים, כלכלנים וכו' בתוך קבוצה "בעלי מקצועות אקדמיים".

"קולחוזניקים" [kolkhozniki] - לפי החלוקה "המעמדית" הסובייטית – כל חברי "הקולחוזים" (המשקים החקלאיים הקולקטיביים). רובם היו עובדי כפיים (בעיקר בחקלאות), אבל קבוצת ה"קולחוזניקים" כללה גם עובדי הנהלה (יו"ר קולחוז וסגניו), אגרונומים, וטרינרים, מנהלי חשבונות וכו'.

"קורניזציה" [korenizatsiia] - מדיניות שנוהלה ברפובליקות מסוימות, המתבטאת, יחד עם תמיכה בשפות ותרבויות מקומיות, בהעדפת בני הלאומים "הראשיים" (אוקראינים, בלורוסים וכו') בקבלה למשרות ממשלתיות, למוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית וכו'. באופן רשמי מדיניות ה"קורניזציה" הונהגה בשנות ה-20, אבל בפועל מגמות ה"קורניזציה" התרחשו גם בתקופות אחרות (כגון בסוף שנות ה-40 – תחילת ה-50).

"קנדידט" [kandidat nauk] – תואר מדעי המקביל לתואר דוקטור במערב. כדי לקבל תואר "קנדידט" המועמד נדרש לעבור שלושה מבחנים: במקצוע, בשפה זרה, ובאחד המקצועות האידאולוגיים, לכתוב עבודת המחקר [kandidatskaia dissertatsiia], להגן עלייה בפני "וועדת ההערכה העליונה" [VAK – Vysshiaia Attestatsionnaia Komissiiia] ולקבל אישורה. אפשר היה לעשות זאת במסגרת לימודים באספירנטורה (ראה), אבל אפשר - אם נמצא המדריך - גם ללא לימודים פורמליים [soiskatel'stvo].

ריבוי חברתי (Social Stratification) - התפלגות של כל החברה לקבוצות מסוימות שביסודה חלוקת התפקידים בתוך החברה וכיוצא מכך - גם פיקוח על תחומים מסוימים ופריבילגיות חברתיות מסוימות.

רמת ההשכלה הממוצעת – מספר שנות הלימוד הממוצע, המחושב לפי התפלגות האוכלוסייה לפי רמות ההשכלה. עם זאת, מכיוון שבמפקדים הסובייטיים לא נאסף מידע על משך הלימודים הלכה למעשה, לכל רמת ההשכלה קיבלנו על תנאי את מספר שנות הלימוד האופייני ביותר בשבילה⁵.

⁵ גבוהה - 15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - 13, על-תיכונית מקצועית - 12, תיכונית - 10, תיכונית לא-מלאה - 7, יסודית - 4, פחות מיסודית - 2 שנות לימוד, אנאלפביתים - 0.

שאר בעלי מקצועות אקדמיים (Other Professionals) – קבוצה חברתית-מקצועית 4 בחלוקתנו. היא כוללת בעלי המקצועות, שבד"כ דורשים השכלה אקדמית (פרט למנהלים, לעובדי המדע והמחקר ולמרצים): מהנדסים, אדריכלים, רופאים (פרט לרופאים ראשיים), רופאי שיניים, רוקחים ווטרינרים, מורים בבתי הספר (לא כולל מורים לחינוך גופני ומדריכים למקצועות ייצור), עובדי תרבות ואמנות (סופרים, עיתונאים, ספרנים, ציירים ופסלים, במאים וכו'), עובדי משפטים (תובעים, שופטים, עורכי דין ויועצים משפטיים), כלכלנים, סטטיסטיקאים, מפקחים ומבקרים פיננסיים וכדו'.

תארים מדעיים [uchenye stepeni] – התארים המצביעים על כישוריהם המדעיים של עובדי המדע והמחקר, שניתנו על ידי ועדת ההערכה העליונה (VAK) (ראה). בבריה"מ היו שני תארים מדעיים – דוקטור וקנדידט (ראה). בדרך כלל (אך לא בהכרח) היה קשר בין התארים והתפקידים המדעיים.

"תחום חברתי" [sotsial'naia sfera] – מוסדות בענפים "לא-יצרניים": חינוך, תרבות ואומנות, בריאות, מדע ומחקר, מנהל מפלגתי-ממשלתי, כולל גם "בעלי מקצועות חופשיים" (ראה).

תלויים [izhdiventsy] – חסרי מקור הכנסה עצמאי (ילדים, עקרות בית, תלמידים וסטודנטים שלא קיבלו מלגה, זקנים שלא קיבלו פנסיה).

לוח א'1.

התפלגות האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות (לפי מפקדי האוכלוסין)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	רפובליקות
1450.5	1810.9	2150.7	2267.8			מספר מוחלט - אלפים - ס"ה
			(2007.4)	(3028.5)	(2672.5)	a
551.0	700.7	807.9	875.3	956.6	585.3	רספס"ר a
487.3	634.2	777.1	840.3	1532.8	1574.4	אוקראינה A
112.0	135.5	148.0	150.1	375.1	407.1	בלרוסיה A
65.8	80.1	98.1	95.1	מולדביה
12.4	14.7	23.6	24.7	ליטא
22.9	28.3	36.7	36.6	לטביה
4.6	5.0	5.3	5.5	אסטוניה
24.8	28.3	55.4	51.6	42.3	30.5	גרוזיה
0.7	1.0	1.0	1.0	0.5	0.3	ארמניה
30.8	35.5	41.3	40.2	41.2	31.3	אזרבייג'ן
20.0	23.5	27.7	28.0	19.2	3.6	קזחסטן
94.9	99.9	102.9	94.3	50.7	37.4	אוזבקיסטן
6.0	6.9	7.7	8.6	1.9	. . .	קירגיזיה
14.8	14.7	14.6	12.4	5.2	. . .	טג'יקיסטן
2.5	2.8	3.5	4.1	3.0	2.0	טורקמניה
100	100	100	100	100	100	אחוזים - ס"ה
38.0	38.7	37.6	38.6	31.6	21.9	רספס"ר
33.6	35.0	36.1	37.1	50.6	58.9	אוקראינה
7.7	7.5	6.9	6.6	12.4	15.2	בלרוסיה
4.5	4.4	4.6	4.2	מולדביה
0.9	0.8	1.1	1.1	ליטא
1.6	1.6	1.7	1.6	לטביה
0.3	0.3	0.2	0.2	אסטוניה
1.7	1.6	2.6	2.3	1.4	1.1	גרוזיה
0.05	0.05	0.05	0.05	0.02	0.01	ארמניה
2.1	2.0	1.9	1.8	1.4	1.2	אזרבייג'ן
1.4	1.3	1.3	1.2	0.6	0.1	קזחסטן
6.5	5.5	4.8	4.2	1.7	1.4	אוזבקיסטן
0.4	0.4	0.4	0.4	0.06	. . .	קירגיזיה
1.0	0.8	0.7	0.5	0.2	. . .	טג'יקיסטן
0.2	0.2	0.2	0.2	0.1	0.07	טורקמניה

(a) בשורה התחתונה בסוגריים צוין מספר היהודים בגבולות 1939 (ללא השטחים המסופחים בשנים 1939-1940); מחוז קרים צוין כחלק מהרפובליקה הרוסית.

מקורות לחישוב:

Altshuler (1998), table A.5, p.p. 21-22: - 1926
 Kratkaia (1976-2003), vol.VIII, tab.8, p.298
 Altshuler (1993), tab. 1, p.p.8-12 - 1939
 Itogi (1959), volumes by republics, tab. 53, 54 - 1959
 Itogi (1970), vol.IV, tab. 1-29 - 1970
 Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab. 1-26 - 1979
 Vestnik statistiki, 1990, No10, p.p.69-76; No11, p.p.73-77, No12, p.70; - 1989
 1991, No1, p.p.63-78; No4, p.p.76-78; No5, p.p.74-80; No6, p.p.72-78

לוח א'2.

אינדקס גידול/פחיתה של האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות
(באחוזים לעומת מפקד האוכלוסין הקודם)

רפובליקות	1939/ 1926	1959/ 1939 a	1970/ 1959	1979/ 1970	1989/ 1979	1989/ 1959	1989/ 1926 b
בריה"מ - ס"ה	113	66	95	84	80	64	54
רספס"ר	163	94	92	87	79	63	94
אוקראינה	97	48	92	82	77	58	31
בלרוסיה	92	37	99	92	83	75	28
מולדביה	103	82	82	69	. . .
ליטא	96	62	84	50	. . .
לטביה	100	77	81	63	. . .
אסטוניה	96	94	93	84	. . .
גרוזיה	139	122	107	51	88	48	81
ארמניה	171	200	102	92	74	70	238
אזרבייג'ן	132	97	103	86	87	77	98
קזכסטן	534	146	99	85	85	71	555
אוזבקיסטן	135	186	109	97	95	101	253
קירגיזיה	. . .	454	89	89	87	70	. . .
טג'יקיסטן	. . .	240	118	100	101	119	. . .
טורקמניה	152	134	86	81	87	60	123

(a) אינדקס 1959/1939 חושב בגבולות 1939 (ללא השטחים המסופחים בשנים 1939-1940; מחוז קרים מחושב כחלק מהרפובליקה הרוסית

(b) אינדקס 1989/1926 חושב בהתעלמות משינויים בגבולות ולא כולל את יהודי השטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939-1940 שרובם המכריע הושמדו ע"י הנאצים (ראה לוח 1.1)

מקורות לחישוב - ראה לוח א'1.

לוח א'3.

שינויים באוכלוסייה היהודית של בשנים 1959-1989 לפי גורמי השינוי ורפובליקות

באחוזים			מספר מוחלט - אלפים			השנים / הרפובליקות
הגירה חיצונית b	גורמים פנימיים a	שינוי - סך הכול	הגירה חיצונית b	גורמים פנימיים a	שינוי - סך הכול	
						בריה"מ:
-0.4	-4.8	-5.2	-9.0	-108.9	-117.1	1959-69
-8.1	-7.7	-15.8	-174.4	-165.4	-339.8	1970-78
-6.4	-13.5	-19.9	-116.6	-243.8	-360.4	1979-88
-13.2	-22.8	-36.0	-300.0	-517.3	-817.3	1988-1989-ס"ה
-5.9	-31.1	-37.0	-51.7	-272.6	-324.3	רספס"ר
-13.1	-28.9	-42.0	-110.1	-242.9	-353.0	אוקראינה
-9.5	-15.9	-25.4	-14.3	-23.9	-38.1	בלרוסיה
-31.9	1.1	-30.8	-30.3	1.0	-29.3	מולדביה
-51.4	1.6	-49.8	-12.7	0.4	-12.3	ליטא
-39.6	2.2	-37.4	-14.5	0.8	-13.7	לטביה
-18.1	3.0	-15.1	-1.0	0.2	-0.9	אסטוניה
-65.9	13.9	-52.0	-33.9	7.2	-26.8	גרוזיה
-9.8	-20.2	-30.0	-0.1	-0.2	-0.3	ארמניה
-20.9	-2.5	-23.4	-8.4	-1.0	-9.4	אזרבייג'ן
-2.5	-26.1	-28.6	-0.7	-7.4	-8.1	קזכסטן
-19.3	19.8	0.5	-20.0	20.5	0.5	אוזבקיסטן
-2.3	-28.0	-30.3	-0.2	-2.4	-2.6	קירגיזיה
-26.6	45.8	19.2	-3.3	5.7	2.4	טג'יקיסטן
-2.5	-37.1	-39.6	-0.1	-1.5	-1.6	טורקמניה

(a) כולל ריבוי טבעי ומאזן הגירה בין הרפובליקות

(b) כוונה להגירה לחוץ מגבולות בריה"מ (לישראל, לארה"ב וכו')

מקורות לחישוב:

Itogi (1959), SSSR and volumes by republics, tab. 53 - 1959

Itogi (1970), vol.IV, tab.1 - 1970

Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab.1 - 1979

Vestnik statistiki, 1990, No10, p.69-76; No11, p.73-77, No12, p.70; - 1989

1991, No1, p.63-78; No4, p.76-78; No5, p.74-80; No6, p.72-78

Altshuler (1987), tables 2E, 3.4 : נתוני הגירה

פלורסהיים (1990), יהדות זמננו, כרך 6, עמ' 320.

האוכלוסייה העירונית בקרב היהודים לפי הערים המרכזיות בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; בגבולות בזמן המפקד)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	
						מס' היהודים:
1450.5	1810.9	2150.7	2267.8	3028.5	2672.5	סה"כ - אלפים
1432.3	1784.0	2104.7	2161.7	2631.7	2207.5	מהם עירוניים
						אחוז העירוניים:
98.8	98.5	97.9	95.3	86.9	82.6	בקרב היהודים
65.8	62.3	56.3	47.9	33.7	17.9	בקרב כל האוכלוסייה
						אחוז היהודים:
0.51	0.69	0.89	1.09	1.78	1.82	בקרב כל האוכלוסייה
0.76	1.09	1.55	2.16	4.69	8.39	בקרב העירוניים
						מספר היהודים ב-12 הערים a - אלפים:
175.8	223.1	251.5	239.2	250.1	131.2	מוסקבה
106.8	142.9	162.6	168.6	200.8	84.5	לנינגרד
100.5	132.2	152.0	153.5	224.2	140.3	קייב
64.9	86.0	108.1	108.9	201.0	153.2	אודסה
51.5	56.9	55.8	50.4	21.5	10.6	טשקנט
47.9	62.8	74.6	81.5	130.3	81.1	חרקוב
39.0	46.3	47.1	38.8	71.0	53.7	מינסק
37.9	45.6	50.4	53.4	89.1	62.1	דנפרופטרובסק
35.6	42.4	49.9	42.9	קייב
23.6	26.5	29.7	29.2	31.1	22.3	באקו b
(32.1)	(35.1)	(37.2)	(34.7)			
22.6	26.4	27.0	25.0	37.1	37.7	גומל
18.8	23.6	30.6	30.3	ריגה
724.9	914.7	1039.3	1021.7	1256.2	776.7	סך הכול - אלפים
50.0	50.5	48.3	45.1	41.5	29.1	% מכלל יהודי בריה"מ

(a) שתיים עשרה הערים עם האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בשנת 1989
(b) בעיר באקו בשנת 1959 והלאה בסוגריים הובא מספר היהודים כולל "טאטים"

מקורות לחישוב:

- Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, tab.6 - 1926
 Vsesoiuznaia (1939), tab. 15, p.p.57-58 - 1939
 Itogi (1959), SSSR, tab. 53 - 1959
 Itogi (1970), vol.IV, tab. 1 - 1970
 Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab. 1 - 1979
 Vestnik statistiki, 1990, No 10, p.p.69 - 1989
 Kratkaia (1976-2003), vol.VIII, tab.10, p.300 - נתונים לפי ערים

לוח א'5.

רכב הגילאים של היהודים לפי רפובליקות בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

גיל החציון	60 ומעלה	59-40	39-20	19-0	רפובליקות
					רספס"ר:
26.4	5.8	17.1	44.6	32.6	a 1926
30.5	7.7	21.9	41.7	28.7	b 1939
41.0	15.6	36.1	30.1	18.2	c 1959
45.5	26.5	32.4	26.0	15.1	1970
49.1	31.8	33.0	22.8	12.4	1979
52.3	37.0	31.9	20.0	11.1	1989
					אוקראינה:
23.9	7.6	16.5	34.1	41.8	b 1926
29.7	9.3	21.5	35.0	34.1	b 1939
39.4	15.6	33.3	29.2	21.9	1959
44.7	25.4	32.3	24.5	17.8	1970
48.7	30.8	32.7	22.1	14.5	1979
51.6	35.5	30.4	20.9	13.3	1989
					בלרוסיה:
22.7	9.1	16.4	29.6	44.9	b 1926
26.3	9.8	18.8	30.7	40.7	b 1939
34.1	12.4	27.6	32.0	27.9	1959
40.1	20.0	30.1	26.4	23.5	1970
44.0	23.6	32.8	25.4	18.2	1979
47.0	30.0	29.1	24.5	16.4	1989
					מולדביה:
34.4	11.5	28.8	30.4	29.3	1959
40.8	19.2	32.0	25.8	22.9	1970
43.0	24.0	30.1	26.8	19.1	1979
43.7	28.2	26.2	24.4	21.1	1989
					ליטא:
33.8	8.5	29.2	31.2	31.0	1959
39.5	17.1	30.7	29.3	23.0	1970
42.2	22.4	30.4	28.5	18.7	1979
43.4	29.4	26.6	24.8	19.2	1989
					לטביה:
36.2	10.6	32.5	30.0	26.8	1959
42.2	19.3	34.2	26.7	19.8	1970
45.4	26.3	31.1	26.6	16.0	1979
47.1	32.4	28.2	23.1	16.2	1989
					אסטוניה:
36.9	12.7	32.2	32.8	22.3	1959
43.6	21.6	34.2	28.3	15.9	1970
48.7	30.5	31.2	23.1	15.2	1989

לוח א'5 (המשך)

גיל החציון	60 ומעלה	59-40	39-20	19-0	רפובליקות
					גרוזיה:
21.6	7.0	16.7	28.5	47.8	1939
30.1	12.1	22.8	28.3	36.9	1970
35.8	16.7	28.3	26.7	28.2	1979
36.5	19.5	25.6	28.7	26.3	1989
					אשכנזיים:
42.1	26.6	25.8	25.4	22.2	1989
					גרוזיניים:
23.6	7.8	16.5	32.5	43.2	1959
33.4	14.2	25.4	31.1	29.2	1989
					אזרבייג'ן:
27.8	8.1	21.1	33.2	37.6	1939
31.8	13.7	24.9	28.8	32.5	1959
32.2	16.8	22.9	24.2	36.1	1970
33.5	17.8	25.1	25.6	31.5	1979
34.5	19.7	23.2	28.4	28.6	1989
					אשכנזיים:
36.7	16.2	29.1	28.9	25.9	1959
37.3	21.5	24.7	27.5	26.4	1989
					הרריים:
19.1	6.7	13.1	28.6	51.5	1959
25.6	11.5	16.8	32.7	39.1	1989
					אוזבקיסטן:
24.0	5.9	17.0	34.3	42.9	1939
23.1	8.2	17.9	29.0	44.8	d 1959
31.9	15.0	23.9	26.4	34.7	1970
32.3	15.4	24.7	27.7	32.3	1979
32.5	17.4	22.0	28.5	32.1	1989
					מהם:
35.3	20.1	23.2	27.7	28.9	אשכנזים
26.8	10.9	19.2	30.4	39.6	בוכרים
					טג'יקיסטן:
23.8	2.9	13.0	43.9	40.3	1939
30.0	13.8	22.7	27.5	35.9	1989

(a) מוסקבה, לנינגרד, הרפובליקה האוטונומית קרים, מחוזות סמולנסק ובריאנסק

(b) בגבולות בזמן המפקד

(c) רק יהודים אשכנזיים

(d) רק יהודים בוכריים

מקורות לחישוב:

Evrei v SSSR (1930), appendix II, p.p.68-69 - 1926

RGAE, Fund 1562, list 336, file 721 - 1939

Ibid., list 336, files 2989-2990 - 1959

Ibid., list 336, files 5205-5216 - 1970

Ibid., list 336, files 7241-7254 - 1979

Itogi (1989), vol.VII, tab.3-27,30,47-48,63-64 - 1989

Vsesoiuznaia (1989), t.33c;

לוח א'6.

האוכלוסייה היהודית בשנים 1926-1989 לפי מין ורפובליקות a

(לפי מפקדי האוכלוסין; בגבולות בזמן המפקד)

1989	1979	1970	1959	1939	1926	
1450.5	1810.9	2150.7	2267.8	3028.0	2672.5	אלפים: סה"כ
685.2	838.3	988.0	1030.6	1442.0	1265.5	גברים
765.3	972.6	1162.7	1237.2	1586.0	1407.0	נשים
						שיעור הנשים
						ל-100 גברים:
112	116	118	120	110	111	בריה"מ - ס"ה
108	112	113	117	102	105	רספס"ר
118	124	125	126	116	115	אוקראינה
113	117	119	121	114	112	בלרוסיה
110	114	117	119	x	x	מולדביה
100	103	107	115	x	x	ליטא
105	110	107	114	x	x	לטביה
96	100	99	113	x	x	אסטוניה
118	119	112	113	100	98	גרוזיה
117	119	120	126	111	105	אזרבייג'ן
102	102	102	104	58	. . .	קזחסטן
107	110	112	116	102	98	אוזבקיסטן
107	111	113	109	77	. . .	קירגיזיה
102	106	107	107	88	. . .	טג'יקיסטן

(a) ארמניה וטורקמניה לא נכנסו ללוח עקב מספר זעיר של היהודים

מקורות לחישוב:

- Evrei v SSSR (1929), append.I, p.67 - 1926
 Altshuler (1993), tab.2, p.p.13-16 - 1939
 Itogi (1959), volumes by republics, tab.53,54 - 1959
 Itogi (1970), vol.IV, tab.1-29 - 1970
 Itogi (1979), vol.IV, part 1, tab. 1-26 - 1979
 Vestnik statistiki,1990,No10,p.69-76; No11,p.73-77,No12,p.70;- 1989
 1991,No1,p.63-78; No4,p.76-78; No 5, p.74-80; No 6, p.72-78

שינויים במספר היהודים בין שנים 1939 ו-1959 לפי קהורטות (שנות לידה) ומין

אינדקס 1939-59	מספר מוחלט-אלפים:		גיל בשנת:		שנות לידה:
	1959 b, c	1939 a	1959	1939	
61	285.5	467.9	29-20	9-0	1930-39
60	144.0	239.5			גברים
62	141.5	228.4			נשים
58	314.6	544.5	39-30	19-10	1920-29
51	140.1	274.7			גברים
65	174.4	269.7			נשים
62	328.6	532.2	49-40	29-20	1910-19
54	138.1	257.9			גברים
69	190.6	274.3			נשים
59	342.9	579.9	59-50	39-30	1900-09
50	135.5	268.7			גברים
67	207.5	311.2			נשים
52	203.9	392.2	69-60	49-40	1890-99
47	91.7	196.5			גברים
57	112.1	195.7			נשים
59	1475.6	2516.6	69-20	49-0	ס"ה 5 קהורטות
52	649.4	1237.3			גברים
65	826.2	1279.3			נשים

(a) בגבולות בזמן המפקד (ינואר 1939).

(b) בנתוני מפקד 1959 אין מידע על הרכב הגילאים של היהודים האשכנזים גרוזיה וברפובליקות מרכז אסיה (נאמד על בסיס כלל היהודים האשכנזים), של היהודים הרריים ברספס"ר (נאמד על בסיס קבוצה מקבילה באזרבייג'ן) ושל היהודים הבוכרים בטגייקיסטן (נאמד על בסיס קבוצה מקבילה באוזבקיסטן).
 (c) לצורך ההשוואה מנתוני שנת 1959 הוצאו היהודים שגרו בשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1940-1939 (מולדביה, הרפובליקות הבלטיות, המערב של אוקראינה: מחוזות אוז'גורוד, איוואנו-פרנקובסק (סטניסלב), טרנופול, לבוב, רובנו, צ'רנוביץ) ושל בלרוסיה: מחוזות ברסט וגרודנו).

מקורות לחישוב: RGAE, Fund 1562, list 336, f.721,2989-2990

לוח א'8.

שינויים במספר היהודים בין שנים 1939 ו-1959 לפי קוהורטות (שנות לידה), מין ורפובליקות

אינדקס 1939-59	מספר מוחלט-אלפים:		גיל בשנת:		שנות לידה:
	1959	1939	1959	1939	
	b	a, b			<u>רספס"ר:</u>
106	125.7	118.6	29-20	9-0	1930-39
107	65.0	60.7			גברים
105	60.7	57.9			נשים
102	136.1	133.1	39-30	19-10	1920-29
93	62.9	67.5			גברים
112	73.2	65.6			נשים
82	149.1	181.7	49-40	29-20	1910-19
70	66.2	94.0			גברים
95	83.0	87.7			נשים
83	160.8	193.9	59-50	39-30	1900-09
71	65.8	92.5			גברים
94	95.1	101.4			נשים
74	91.7	123.6	69-60	49-40	1890-99
65	40.5	62.8			גברים
84	51.2	60.8			נשים
88	663.5	750.8	69-20	49-0	ס"ה 5 קוהורטות
80	300.4	377.5			גברים
97	363.1	373.4			נשים
	d	c, d			<u>אוקראינה:</u>
41	102.1	247.1	29-20	9-0	1930-39
40	50.3	126.6			גברים
43	51.8	120.5			נשים
41	118.1	286.6	39-30	19-10	1920-29
35	50.6	144.3			גברים
47	67.5	142.3			נשים
48	124.3	257.0	49-40	29-20	1910-19
44	49.0	111.5			גברים
52	75.3	145.5			נשים
44	126.9	290.9	59-50	39-30	1900-09
39	47.9	124.2			גברים
47	78.9	166.8			נשים
39	78.3	203.4	69-60	49-40	1890-99
37	35.4	94.7			גברים
39	42.9	108.7			נשים
43	549.7	1285.0	69-20	49-0	ס"ה 5 קוהורטות
39	233.2	601.2			גברים
46	316.5	683.8			נשים

לוח א'8 (המשך)

אינדקס 1939-59	מספר מוחלט-אלפים:		גיל בשנת:		שנות לידה
	1959	1939	1959	1939	
	d	d			<u>בלורוסיה:</u>
30	21.8	73.1	29-20	9-0	1930-39
29	10.7	37.5			גברים
31	11.1	35.6			נשים
30	23.5	79.5	39-30	19-10	1920-29
25	10.0	39.8			גברים
34	13.5	39.7			נשים
35	19.4	55.3	49-40	29-20	1910-19
33	7.7	23.3			גברים
37	11.7	32.0			נשים
32	19.4	59.9	59-50	39-30	1900-09
29	7.1	24.8			גברים
35	12.2	35.1			נשים
29	12.1	41.9	69-60	49-40	1890-99
29	5.8	19.9			גברים
29	6.3	22.0			נשים
31	96.2	309.6	69-20	49-0	ס"ה 5 קוהורטות
28	41.3	145.2			גברים
33	54.8	164.5			נשים
	b	b			<u>אזרבייג'ן:</u>
76	6.0	7.9	29-20	9-0	1930-39
70	2.8	3.9			גברים
81	3.2	3.9			נשים
71	5.4	7.6	39-30	19-10	1920-29
59	2.3	3.9			גברים
84	3.2	3.7			נשים
71	4.7	6.6	49-40	29-20	1910-19
58	1.8	3.2			גברים
84	2.9	3.4			נשים
73	5.2	7.1	59-50	39-30	1900-09
64	1.9	2.9			גברים
79	3.3	4.2			נשים
68	3.6	5.2	69-60	49-40	1890-99
63	1.5	2.5			גברים
74	2.0	2.8			נשים
72	24.9	34.4	69-20	49-0	ס"ה 5 קוהורטות
63	10.3	16.4			גברים
81	14.6	18.1			נשים

(a) לא כולל את הרפובליקה האוטונומית קרים

(b) כולל יהודים הרריים

(c) כולל קרים, אך לא כולל הרפובליקה האוטונומית המולדבית (טיראספול).

(d) לא כולל את השטחים שסופחו לבריה"מ בשנות 1939-1940 (מחוזי לבוב, רובנו, צ'רנוביץ, רובנו,

איוואנו-פרנקובסק (סטניסלב), טרנופול, אוז'גורוד באוקראינה, ברסט וגרודנו בבלורוסיה)

מקורות לחישוב: Altshuler (1998), tab.C4, C6, p.p.246-251, 254-256;

RGAE, Fund 1562, list 336, files 721, 2989-2990

לוח א'9.

שינויים במספר היהודים בשנים 1959-1989 לפי קהורטות (שנות לידה), מין ורפובליקות

אחוזים - אינדקס :			מספר מוחלט - אלפים :				שנות לידה / רפובליקות
1979-89	1970-79	1959-70	1989	1979	1970	1959	
			(69-60)	(59-50)	(50-41)	(39-30)	1920-29
80	88	95	241.7	300.7	340.4	358.9	בריה"מ-ס"ה
78	87	96	103.0	131.8	152.1	159.0	גברים
82	90	94	138.7	168.8	188.3	199.8	נשים
							<u>מסה"כ:</u>
81	93	93	96.0	118.6	127.1	136.9	רספס"ר
80	89	94	87.4	109.9	123.9	131.3	אוקראינה
82	95	97	18.9	22.9	24.3	25.1	בלרוסיה
77	81	100	10.3	13.3	16.4	16.3	מולדביה
80	78	97	4.0	5.0	6.4	6.6	לטביה
74	56	. . .	2.8	3.9	6.9	a . . .	גרוזיה
78	87	91	3.3	4.3	5.0	5.4	אזרבייג'ן
80	90	. . .	9.6	12.1	13.4	a . . .	אוזבקיסטן
			(59-50)	(49-40)	(40-31)	(29-20)	1930-39
88	89	98	244.0	277.6	313.1	319.3	בריה"מ-ס"ה
87	89	99	121.9	140.4	157.9	160.1	גברים
89	88	97	122.1	137.3	155.2	159.2	נשים
							<u>מסה"כ:</u>
87	93	96	98.3	112.7	121.0	126.3	רספס"ר
88	89	97	86.1	97.4	109.9	113.5	אוקראינה
88	95	99	18.9	21.5	22.7	23.0	בלרוסיה
85	82	105	9.2	10.8	13.1	12.5	מולדביה
87	79	109	3.3	3.8	4.8	4.4	לטביה
83	50	. . .	3.4	4.1	8.4	a . . .	גרוזיה
84	84	92	3.9	4.6	5.5	6.0	אזרבייג'ן
89	86	. . .	11.1	12.5	14.5	a . . .	אוזבקיסטן
			(49-40)	(39-30)	(30-21)	(19-10)	1940-49
87	88	96	185.5	212.3	241.8	251.9	בריה"מ-ס"ה
87	89	96	94.4	108.8	122.7	128.1	גברים
88	87	96	91.1	103.5	119.1	123.8	נשים
							<u>מסה"כ:</u>
88	93	104	74.5	84.5	90.7	86.8	רספס"ר
87	86	88	61.6	71.0	82.1	93.4	אוקראינה
87	94	88	13.7	15.7	16.8	19.0	בלרוסיה
81	83	93	8.0	9.9	11.9	12.8	מולדביה
82	79	96	3.1	3.8	4.8	5.0	לטביה
85	47	. . .	2.9	3.4	7.3	a . . .	גרוזיה
86	86	84	3.3	3.8	4.4	5.3	אזרבייג'ן
85	91	. . .	9.8	11.5	12.6	a . . .	אוזבקיסטן

לוח א'9 (המשך)

אינדקס – אחוזים:			מספר מוחלט - אלפים:				שנות לידה / רפובליקות
1979-89	1970-79	1959-70	1989	1979	1970	1959	
			(39-30)	(29-20)	(20-11)	(9-0)	1950-59
88	88	97	188.7	213.6	242.7	250.3	בריה"מ-ס"ה
89	89	96	98.1	109.7	123.9	128.8	גברים
87	87	98	90.6	103.9	118.8	121.5	נשים
							מסח"כ:
88	98	97	66.3	75.1	76.6	78.9	רספס"ר
88	82	93	60.8	69.0	84.1	90.8	אוקראינה
87	89	92	16.3	18.8	21.1	22.9	בלרוסיה
89	82	94	10.3	11.6	14.1	15.1	מולדביה
88	79	100	3.3	3.7	4.8	4.8	לטביה
88	43	. . .	3.7	4.2	9.7	a . . .	גרוזיה
82	76	91	4.3	5.2	6.9	7.6	אזרבייג'ן
86	93	. . .	13.9	16.2	17.5	a . . .	אוזבקיסטן
			(29-20)	(19-10)	(10-1)		1960-69
88	85		131.9	150.3	175.7		בריה"מ-ס"ה
88	85		67.8	77.0	91.0		גברים
88	86		64.1	73.2	84.8		נשים
							מסח"כ:
95	92		44.9	47.4	51.5		רספס"ר
84	81		40.6	48.1	59.7		אוקראינה
85	88		11.0	13.0	14.8		בלרוסיה
88	71		5.8	6.6	9.3		מולדביה
93	73		2.0	2.2	2.9		לטביה
85	39		3.5	4.1	10.4		גרוזיה
74	78		4.4	6.0	7.7		אזרבייג'ן
85	87		13.2	15.6	18.0		אוזבקיסטן

(a) לגבי שנת 1959 אין מידע על הרכב הגילאים של היהודים האשכנזים בגרוזיה ובאוזבקיסטן.

מקורות לחישוב:

- RGAE, Fund 1562, list 336, files 2989-2990 - 1959
 Ibid., list 336, files 5205-5216 - 1970
 Ibid., list 336, files 7241-7254 - 1979
 Itogi (1989), vol.VII, tab.3-27,30,47-48,63-64 - 1989
 Vsesoiuznaia (1989), tab. 33c;

לוח ב'1.

ידיעת קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 10 ומעלה בשנים 1926-1959 לפי רפובליקות
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

אינדקס:		1959 d	1939	1926 a	
1959/39	1939/26				
104	111	98.2	94.2	84.9	סך הכול
102	102	98.9	96.9	95.0	רספס"ר b, c
105	113	97.9	93.4	83.0	אוקראינה
105	111	97.6	92.7	83.7	בלרוסיה
x	x	95.6	x	x	מולדביה
x	x	97.5	x	x	ליטא
x	x	98.9	x	x	לטביה
.	86.8	. . .	גרוזיה
109	. . .	97.0	88.7	. . .	אזרבייג'ן
.	87.0	. . .	אוזבקיסטן
.	90.1	. . .	טג'יקיסטן

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, קרים, מחוזות סמולנסק ובריאנסק

(b) בשנים 1926 ו-1939 – כולל אזור קרים

(c) בשנת 1926, מלבד זו, היהודים הרריים (בשטח רספס"ר) – 26.2%.

(d) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב:

1926 - Evrei v SSSR (1930), append. III, p.p. 67-68

1939 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 721

1959 - Ibid., list 336, files 3009-3014

לוח ב'2.

התפלגות האוכלוסייה היהודית בגיל 20 ומעלה לפי רמת ההשכלה ומין בשנים 1939-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין ; מספרים מוחלטים - אלפים)

יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	20 ומעלה - סך הכול	
							סך הכול:
1216.6	. . .	627.9	b	171.2	2015.7	1939
432.5	276.8	263.6	202.0	76.8	348.6	1600.2	a 1959
329.3	223.3	326.2	261.3	83.8	481.3	1705.2	1970
193.5	162.5	285.7	266.5	55.9	556.9	1521.1	1979
84.5	106.7	202.5	263.5	37.1	531.5	1225.8	1989
							גברים:
570.3	. . .	293.7	b	98.9	962.9	1939
175.3	118.9	101.9	91.7	37.7	173.6	699.2	a 1959
127.1	96.2	128.5	117.6	43.2	248.4	761.1	1970
71.0	69.4	114.5	119.1	27.6	288.0	689.6	1979
31.2	43.9	87.8	115.8	17.5	272.4	568.6	1989
							נשים:
646.3	. . .	334.2	b	72.3	1052.8	1939
257.2	157.9	161.7	110.3	39.0	174.9	901.0	a 1959
202.2	127.1	197.7	143.7	40.6	232.8	944.2	1970
122.5	93.1	171.1	147.4	28.4	269.0	831.5	1979
53.3	62.7	114.7	147.7	19.6	259.1	657.2	1989
							אחוז הגידול:
							סך הכול:
36	. . .	130	b	204	79	1939-59
76	81	124	129	109	138	107	1959-70
59	73	88	102	67	116	89	1970-79
44	66	71	99	66	95	81	1979-89
							גברים:
31	. . .	119	b	175	71	1939-59
72	81	126	128	115	143	109	1959-70
56	72	89	101	64	116	91	1970-79
44	63	77	97	63	95	82	1979-89
							נשים:
40	. . .	140	b	242	88	1939-59
79	81	122	130	104	133	105	1959-70
61	73	87	103	70	116	88	1970-79
44	67	67	100	69	96	79	1979-89

(a) יהודים אשכנזיים

(b) כולל השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה), על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה

מקורות לחישוב:

1939 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 721, 748-749

1959 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 3075

1970 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 5201

1979 - RGAE, Fund 1562, list 336, file 7239

1989 - Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published)

לוח ב'3.

רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית מעל גיל 20 לפי מין בשנים 1939-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	
							סך הכול
6.5	60.3	. . .	31.2	b	8.5	1939
9.1	27.0	17.3	16.5	12.6	4.8	21.8	c 1959
10.1	19.3	13.1	19.1	15.3	4.9	28.2	1970
11.1	12.7	10.7	18.8	17.5	3.7	36.6	1979
12.0	7.0	8.7	16.5	21.5	3.1	43.3	1989
							גברים
6.8	59.2	. . .	30.5	b	10.3	1939
9.5	25.1	17.0	14.6	13.1	5.4	24.8	c 1959
10.6	16.7	12.6	16.9	15.5	5.7	32.6	1970
11.6	10.3	10.1	16.6	17.3	4.0	41.8	1979
12.3	5.5	7.6	15.3	20.4	3.1	48.0	1989
							נשים
6.2	61.4	. . .	31.7	b	6.9	1939
8.8	28.5	17.5	17.9	12.2	4.3	19.4	c 1959
9.8	21.4	13.5	20.9	15.2	4.3	24.7	1970
10.8	14.7	11.2	20.6	17.7	3.4	32.3	1979
11.7	8.2	9.6	17.5	22.4	3.0	39.3	1989
							אינדקס:
140	45	. . .	164	b	256	1939-59
112	71	76	116	121	102	130	1959-70
110	66	82	98	114	75	130	1970-79
108	55	81	88	123	84	118	1979-89
							גברים
139	42	. . .	164	b	241	1939-59
112	67	74	116	118	105	131	1959-70
109	62	80	98	112	70	128	1970-79
106	54	75	92	118	79	115	1979-89
							נשים
142	46	. . .	164	b	281	1939-59
111	75	77	117	124	99	127	1959-70
110	69	83	98	117	79	131	1970-79
109	56	86	85	126	89	121	1979-89

(a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתים - כ-0.
(b) כולל השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה), על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה
(c) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

לוח ב'4.

שינויים ברמת ההשכלה של היהודים בשנים 1939-1959 לפי קוהורטות (שנות לידה) ומין

באחוזים מכל הקוהורטה:		אינדקס 1939-59	מספר מוחלט-אלפים:		שנות לידה
1959 a	1939 a		1959 a	1939 a	
(49-40)	(29-20)		(49-40)	(29-20)	<u>1910-19</u>
100	100	64	338.1	532.2	סך הכול
23.2	7.6	194	78.3	40.4	גבוהה
56.5	56.6	63	191.1	301.3	תיכונית b
20.3	35.8	36	68.6	190.5	יסודית ופחות
100	100	55	142.2	257.9	גברים - ס"ה
29.8	8.0	206	42.3	20.5	גבוהה
50.5	54.4	51	71.8	140.4	תיכונית b
19.7	37.6	29	28.0	97.0	יסודית ופחות
100	100	71	195.9	274.3	נשים - ס"ה
18.4	7.3	181	36.0	19.9	גבוהה
60.9	58.7	74	119.3	160.9	תיכונית b
20.7	34.0	43	40.6	93.5	יסודית ופחות
(59-50)	(39-30)		(59-50)	(39-30)	<u>1900-09</u>
100	100	60	348.2	579.9	סך הכול
19.6	12.6	93	68.2	73.2	גבוהה
45.1	32.4	84	156.9	187.6	תיכונית b
35.4	55.0	39	123.1	319.1	יסודית ופחות
100	100	51	137.7	268.7	גברים - ס"ה
28.0	16.1	89	38.6	43.3	גבוהה
42.6	30.4	72	58.6	81.7	תיכונית b
29.4	53.5	28	40.5	143.7	יסודית ופחות
100	100	68	210.5	311.2	נשים - ס"ה
14.0	9.6	99	29.6	29.9	גבוהה
46.7	34.0	93	98.3	105.9	תיכונית b
39.3	56.4	47	82.6	185.4	יסודית ופחות
(69-60)	(49-40)		(69-60)	(49-40)	<u>1890-99</u>
100	100	53	206.4	392.2	סך הכול
14.3	9.9	76	29.6	38.9	גבוהה
32.5	21.7	79	67.2	85.2	תיכונית b
53.1	68.3	41	109.6	268.1	יסודית ופחות
100	100	47	92.6	196.5	גברים - ס"ה
16.8	11.1	71	15.6	21.8	גבוהה
34.4	21.9	74	31.8	43.1	תיכונית b
48.8	67.0	34	45.2	131.6	יסודית ופחות
100	100	58	113.9	195.7	נשים - ס"ה
12.3	8.8	82	14.0	17.1	גבוהה
31.0	21.5	84	35.3	42.1	תיכונית b
56.6	69.7	47	64.5	136.5	יסודית ופחות

(a) בגבולות בזמן המפקדים המתאימים

(b) מלאה ולא-מלאה

מקורות לחישוב: RGAE, Fund 1562, list 336, files 721,3009

לוח ב'5.

רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית מעל גיל 20 בשנים 1939-1989 לפי רפובליקות
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת ^a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	סה"כ - אלפים	רפובליקות
							רספס"ר:
7.9	45.4	. . .	40.1 b	14.5	682.1	1939
10.2	20.0	13.9	16.8	13.2	6.2	29.9	700.1 c 1959
11.1	14.0	10.7	16.6	14.8	5.8	38.1	684.2 1970
11.9	9.2	9.1	14.8	15.7	4.4	46.8	613.9 1979
12.6	5.0	7.2	12.2	17.8	3.3	54.5	476.7 1989
							אוקראינה:
6.0	66.8	. . .	27.5 b	5.7	1010.2	1939
8.4	31.3	19.5	16.6	12.8	3.7	16.2	655.0 1959
9.6	21.9	13.8	21.6	16.7	4.0	22.0	637.3 1970
10.7	14.4	11.0	21.8	19.6	3.0	30.3	542.3 1979
11.7	7.5	8.7	18.5	25.2	2.7	37.3	421.6 1989
							בלרוסיה:
5.3	75.3	. . .	21.4 b	3.3	222.5	1939
7.9	35.3	22.4	13.3	12.6	3.7	12.8	108.2 1959
9.2	24.5	17.6	17.7	16.6	4.2	19.4	113.2 1970
10.4	15.9	13.9	19.5	19.9	3.4	27.4	110.8 1979
11.4	8.4	11.2	19.4	23.5	2.6	34.9	93.6 1989
							מולדביה:
7.0	43.5	21.9	13.8	8.2	2.7	9.9	67.2 1959
8.5	30.8	17.7	20.0	12.9	3.8	14.8	75.5 1970
9.9	20.9	13.3	20.3	19.5	2.4	23.7	64.8 1979
11.0	12.5	10.8	18.0	25.7	2.6	30.4	51.9 1989
							ליטא:
7.8	38.3	19.9	17.2	7.5	3.6	13.5	17.0 1959
11.6	8.3	9.4	19.7	19.7	3.6	39.2	10.0 1989
							לטביה:
8.9	24.3	22.0	21.7	9.8	5.4	16.9	26.8 1959
10.1	18.5	14.4	21.7	13.5	7.8	24.1	29.4 1970
11.2	11.2	10.9	22.0	15.7	5.3	34.9	23.8 1979
12.0	5.9	8.9	20.3	17.8	4.4	42.6	19.2 1989

לוח ב'5 (המשך)

רמת השכלה	יסודית	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	סה"כ - אלפים	רפובליקות
ממוצעת ^a								
								גרוזיה:
5.2	71.8	. . .	23.6	b	4.6	22.1	1939
8.3	32.1	14.3	28.2	7.6	3.1	14.7	34.8	1970
10.5	13.7	10.2	32.8	11.8	3.6	27.8	20.3	1979
11.7	5.8	7.3	29.2	18.5	3.7	35.4	18.3	1989
								מהם:
12.0	5.6	7.2	25.2	17.2	3.7	41.5	8.2	אשכנזים
11.4	6.1	7.5	32.3	19.6	3.8	30.5	10.1	גרוזיניים
								אזרבייג'ן:
6.7	59.1	. . .	31.9	b	9.0	25.7	1939
9.1	27.7	14.5	17.7	11.5	5.1	23.5	21.8	c 1959
9.4	26.1	13.7	18.3	11.7	5.1	25.1	26.2	1970
10.4	16.4	12.9	21.9	14.4	3.6	30.8	24.3	1979
11.0	9.2	12.8	25.0	18.5	2.7	31.8	22.0	1989
								מהם:
11.5	6.6	10.9	23.9	19.3	3.1	36.2	18.7	אשכנזים
8.3	23.5	23.7	31.3	13.7	0.8	7.1	3.3	הרריים
								אוזבקיסטן:
5.4	69.6	. . .	25.0	b	5.4	29.0	1939
9.1	26.3	16.6	17.1	13.9	5.0	21.1	67.0	1970
10.5	15.2	13.3	22.2	15.9	4.0	29.5	67.6	1979
11.4	8.1	11.5	20.6	22.6	3.3	34.0	64.4	1989
								מהם:
11.7	7.4	10.4	18.2	21.4	3.6	39.1	47.3	אשכנזים
10.5	10.0	14.6	27.5	25.8	2.4	19.8	17.1	בוכרים

(a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתים - כ-0.

(b) כולל השכלה תיכונית (מלאה ולא-מלאה), על-תיכונית מקצועית וגבוהה לא-מלאה

(c) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב:

1959 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 3076-3078
 1970 - Ibid., list 336, files 5205-5208, 5211, 5212, 5215, 5216
 1979 - Ibid., list 336, files 7241, 7245-7247, 7250, 7251, 7253, 7254
 1989 :
 (רספס"ר, אוקראינה, בלורוסיה) : Itogi (1989), vol.IV, part 5, tab.78-80
 (שאר הרפובליקות) : Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published)

לוח ב'6.

אחוז בעלי השכלה תיכונית ומעלה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989
לפי מין וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין)

20 ומעלה סך הכול	29-20	39-30	49-40	59-50	60 ומעלה	
						סך הכול:
55.7	73.2	66.0	57.0	50.1	33.3	a 1959
67.6	88.8	82.9	72.7	63.1	47.9	1970
76.6	93.5	92.9	84.8	77.0	58.3	1979
84.4	96.0	95.9	94.6	86.9	71.4	1989
						גברים
57.9	69.0	64.8	61.0	56.5	36.9	a 1959
70.7	86.2	82.4	73.2	67.3	52.8	1970
79.6	92.3	92.0	84.6	77.4	63.9	1979
86.8	95.6	95.6	94.2	87.3	75.1	1989
						נשים
53.9	77.4	66.9	54.1	46.0	30.5	a 1959
65.1	91.5	83.5	72.4	60.2	44.7	1970
74.1	94.7	93.8	85.0	76.7	54.8	1979
82.3	96.4	96.3	94.9	86.5	69.1	1989

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב היהודים והעירוניים בני לאומים אחרים בגיל 20 ומעלה בשנים 1959-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; בשטח של בריה"מ כולה)

שיעור הגידול:								הלאומים
1959-89	1979-89	1970-79	1959-70	1989	1979	1970	1959	
							a	
171	123	114	121	21.5	17.5	15.3	12.6	יהודים
268	136	138	142	23.6	17.3	12.5	8.8	רוסים
291	141	144	143	23.6	16.7	11.6	8.1	אוקראינים
269	133	140	145	22.3	16.8	12.0	8.3	בלרוסים
523	162	188	172	20.4	12.6	6.7	3.9	מולדבים
398	149	158	169	23.5	15.8	10.0	5.9	ליטאים
214	120	130	138	18.8	15.7	12.1	8.8	לטבים
238	139	134	127	20.2	14.5	10.8	8.5	אסטונים
606	147	173	237	21.2	14.4	8.3	3.5	פולנים b
. . .	165	21.0	12.7	גרמנים c
223	146	131	117	23.9	16.4	12.5	10.7	גרוזינים
360	145	178	140	20.9	14.4	8.1	5.8	ארמנים
295	134	145	152	18.6	13.9	9.6	6.3	אזרים
652	163	189	212	21.5	13.2	7.0	3.3	קזכים
541	165	191	172	17.3	10.5	5.5	3.2	אוזבקים
359	158	168	135	18.3	11.6	6.9	5.1	קירגיזים
485	163	178	167	16.0	9.8	5.5	3.3	טורקמנים
424	152	192	145	14.0	9.2	4.8	3.3	טג'יקים
459	155	176	168	20.2	13.0	7.4	4.4	טטרים d

- (a) יהודים אשכנזים בלבד
- (b) בשטח בלרוסיה
- (c) בשטח קזכסטן
- (d) בשטח רספס"ר

מקורות לחישוב :

(א) היהודים :

RGAE, Fund 1562, list 336, file 3075 - 1959
 RGAE, Fund 1562, list 336, file 5201 - 1970
 RGAE, Fund 1562, list 336, file 7239 - 1979
 Vsesoiuznaia (1989), tab.33c - 1989

(ב) לאומים אחרים :

Itogi (1959), SSSR, tab.53-1959
 Itogi (1970), vol.IV, t.t. 32,36,39,41,43 - 1970
 Itogi (1979), vol.IV, part 2, t.t.18,20,22,24 - 1979
 Itogi (1989), vol.VII, part 5, t.t.77,78,80,82 - 1989

לוח ב'8.

אחוז בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין)

60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20	20 ומעלה - סך הכול	
						סך הכול:
4.5	8.4	15.9	14.5	20.5	12.6	a 1959
7.5	16.4	16.7	21.7	20.5	15.3	1970
11.4	17.1	21.7	22.8	22.2	17.5	1979
16.9	23.3	24.6	24.6	26.2	21.5	1989
						גברים:
4.7	9.4	15.4	16.1	19.3	13.1	a 1959
8.4	16.8	18.8	18.9	17.0	15.5	1970
12.5	19.2	19.8	19.2	18.6	17.3	1979
18.5	21.0	20.6	21.3	23.0	20.4	1989
						נשים:
4.4	7.8	16.2	13.2	21.7	12.2	a 1959
6.9	16.1	14.9	24.6	24.0	15.2	1970
10.8	15.5	23.7	26.6	25.9	17.7	1979
15.8	25.5	28.8	28.1	29.6	22.4	1989

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

לוח ב'9.

אחוז היהודים - בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1959-1989 לפי רפובליקות, מין וגיל
(לפי מפקדי האוכלוסין)

מסה"כ:					נשים	גברים	20 ומעלה - סך הכול	רפובליקות
60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20				
								רספס"ר:
6.1	9.9	17.4	15.1	18.1	13.0	13.5	13.2	a 1959
9.1	17.7	16.1	18.0	17.8	14.9	14.7	14.8	1970
13.1	16.4	17.9	18.1	16.3	16.1	15.2	15.7	1979
16.6	18.8	19.2	17.5	18.9	19.3	16.1	17.8	1989
								אוקראינה:
3.4	7.6	15.8	15.2	23.7	12.1	13.7	12.8	1959
6.6	16.7	18.5	26.7	24.9	16.2	17.3	16.7	1970
10.6	18.9	26.4	28.0	27.9	19.2	20.1	19.6	1979
18.0	28.7	30.2	30.2	33.1	25.7	24.5	25.2	1989
								בלרוסיה:
2.9	6.1	15.8	14.0	21.9	12.4	12.8	12.6	1959
5.4	16.5	17.7	25.5	23.2	16.9	16.3	16.6	1970
10.3	18.1	25.7	27.2	25.6	20.4	19.3	19.9	1979
17.0	26.5	28.6	26.7	27.4	24.9	21.9	23.5	1989
								מולדביה:
2.4	4.4	7.0	8.5	18.2	8.7	7.7	8.2	1959
4.3	9.3	13.5	22.9	19.2	13.2	12.6	12.9	1970
6.9	15.1	25.0	30.1	31.1	19.3	19.6	19.5	1979
14.0	27.3	32.9	34.1	36.0	26.3	25.1	25.7	1989
								ליטא:
3.1	4.3	7.7	8.1	13.1	7.4	7.6	7.5	1959
14.0	22.3	21.9	24.4	23.3	20.4	19.0	19.7	1989
								לטביה:
2.7	6.0	11.1	10.9	16.8	9.6	9.9	9.8	1959
6.0	13.2	13.4	20.3	18.2	13.6	13.4	13.5	1970
9.7	14.5	20.9	19.7	19.9	15.6	15.9	15.7	1979
14.2	21.0	19.2	20.0	19.5	18.7	16.7	17.8	1989

לוח ב' 9 (המשך)

מסה"כ:					נשים	גברים	20 ומעלה - סך הכול	רפובליקות
60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20				
								גרזיה:
4.0	7.0	9.0	8.6	8.5	7.3	7.9	7.6	1970
7.1	11.0	11.5	13.4	17.1	12.5	11.0	11.8	1979
12.8	16.0	16.4	21.5	27.6	20.4	16.2	18.5	1989
								מהם:
13.0	16.2	17.1	19.2	25.6	18.4	15.6	17.2	אשכנזים
12.5	15.8	16.0	23.0	28.7	22.0	16.6	19.6	גרזיניים
								אזרבייג'ן:
7.0	8.8	14.0	14.4	14.3	10.7	12.6	11.5	a 1959
7.7	12.8	13.0	14.0	12.5	10.9	12.8	11.7	1970
10.5	13.5	15.2	16.8	17.2	13.5	15.5	14.4	1979
14.8	16.3	18.6	22.5	21.2	18.1	18.9	18.5	1989
								מהם:
15.5	17.2	18.8	23.2	23.8	19.3	19.3	19.3	אשכנזים
9.4	11.6	16.4	19.1	13.1	11.2	16.7	13.7	הרריים
								אוזבקיסטן:
6.1	14.1	14.5	17.8	18.0	14.2	13.4	13.9	1970
8.8	14.4	17.7	20.7	19.1	16.3	15.5	15.9	1979
15.3	20.6	25.4	26.4	27.2	23.9	21.1	22.6	1989
								מהם:
15.6	20.8	23.9	24.6	25.5	21.9	20.9	21.4	אשכנזים
14.2	19.9	29.6	30.9	30.4	29.8	21.5	25.8	בוכרים

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב' 5.

לוח ב'10.

אחוז בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בקרב היהודים והעירוניים - בני לאומים אחרים בגיל 20 ומעלה בשנים 1959-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; בשטח של בריה"מ כולה)

שיעור הגידול:								הלאומים
1959-89	1979-89	1970-79	1959-70	1989	1979	1970	1959	
199	118	130	129	43.3	36.6	28.2	21.8	a יהודים
349	137	146	175	15.6	11.4	7.8	4.5	רוסים
363	134	148	183	14.3	10.7	7.2	3.9	אוקראינים
373	137	145	188	13.4	9.8	6.8	3.6	בלרוסים
557	140	166	238	11.9	8.5	5.1	2.1	מולדבים
349	134	148	175	14.8	11.1	7.4	4.3	ליטאים
347	132	152	173	13.6	10.3	6.8	3.9	לטבים
366	133	151	183	15.5	11.7	7.7	4.2	אסטונים
729	149	164	298	9.0	6.1	3.7	1.2	b פולנים
. . .	164	7.2	4.4	c גרמנים
186	112	125	133	27.8	24.8	19.9	15.0	גרוזינים
275	119	158	146	19.7	16.5	10.5	7.2	ארמנים
262	114	138	166	16.8	14.7	10.6	6.4	אזרים
530	122	171	254	16.9	13.8	8.1	3.2	קזכים
439	117	164	228	13.8	11.8	7.2	3.2	אוזבקים
435	119	154	236	18.9	15.9	10.3	4.4	קירגיזים
437	118	163	227	12.7	10.8	6.6	2.9	טורקמנים
467	120	170	230	12.9	10.8	6.4	2.8	טגיקים
486	143	161	212	10.4	7.3	4.5	2.1	d טטרים

(a) יהודים אשכנזים בלבד

(b) בשטח בלרוסיה

(c) בשטח קזכסטן

(d) בשטח רספס"ר

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'7.

לוח ב'11.

אחוז המגיעים להשכלה גבוהה בקרב היהודים ובני לאומים אחרים - בעלי השכלה תיכונית לפחות בשנים 1959-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין; בשטח של בריה"מ כולה)

שיעור הגידול:				1989	1979	1970	1959	הלאומים
1959-89	1979-89	1970-79	1959-70					
							a	
138	112	115	108	51.3	46.0	40.0	37.2	היהודים
123	107	105	110	19.8	18.5	17.6	16.0	רוסים
115	106	101	107	15.9	14.9	14.8	13.8	אוקראינים
138	110	100	125	15.8	14.4	14.4	11.5	בלרוסים
123	102	86	139	11.4	11.2	13.0	9.3	מולדבים
107	95	97	116	18.0	19.0	19.5	16.9	ליטאים
141	101	109	129	17.4	17.3	15.9	12.3	לטבים
153	100	111	139	20.0	20.1	18.2	13.1	אסטונים
180	112	99	161	11.2	10.0	10.1	6.3	b פולנים
. . .	113	9.0	7.9	c גרמנים
109	104	102	103	21.9	21.1	20.7	20.1	גרוזינים
108	102	108	98	19.5	19.1	17.7	18.1	ארמנים
84	98	87	98	14.0	14.3	16.4	16.7	אזרים
119	102	93	126	14.4	14.1	15.2	12.1	קזכים
109	99	92	119	11.0	11.1	12.1	10.1	אוזבקים
128	103	88	140	12.5	12.1	13.7	9.8	קירגיזים
81	91	80	111	10.6	11.7	14.5	13.1	טורקמנים
98	91	92	117	10.4	11.4	12.4	10.5	טגייקים
114	109	92	113	13.6	12.5	13.5	11.9	d טטרים

- (a) יהודים אשכנזים בלבד
- (b) בשטח בלרוסיה
- (c) בשטח קזכסטן
- (d) בשטח רספס"ר

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'7.

לוח ב'12.

אחוז בעלי השכלה גבוהה בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1939-1989 לפי מין וגיל
(לפי מפקדי האוכלוסין)

סך הכול	20 ומעלה -	29-20	39-30	49-40	59-50	60 ומעלה
סך הכול:						
1939	8.5	7.6	12.6	9.9	5.7	1.8
a 1959	21.8	21.7	32.0	23.2	19.6	12.0
1970	28.2	18.6	45.2	36.8	25.7	18.2
1979	36.6	33.9	51.4	49.3	39.0	23.4
1989	43.3	34.9	52.9	54.0	50.5	33.9
גברים:						
1939	10.0	7.6	15.7	10.9	7.8	3.2
a 1959	24.8	19.3	31.8	29.8	28.0	14.8
1970	32.6	17.6	46.8	40.0	33.1	24.6
1979	41.8	33.6	53.4	52.2	43.1	31.6
1989	47.9	33.6	53.9	57.2	54.1	41.3
נשים:						
1939	7.0	7.6	9.9	8.9	3.6	0.6
a 1959	19.4	24.1	32.3	18.4	14.0	9.8
1970	24.7	19.7	43.5	34.2	20.5	13.9
1979	32.3	34.2	49.3	46.4	35.8	18.3
1989	39.3	36.3	51.9	50.7	47.0	29.2

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

לוח ב'13.

אחוז בעלי השכלה גבוהה (כולל לא-מלאה) בקרב האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין)

60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20	20 ומעלה - סך הכול	
						סך הכול:
14.1	22.7	26.3	36.3	33.9	26.6	a 1959
20.8	28.4	39.1	48.3	38.0	33.1	1970
26.2	41.2	50.5	53.6	46.6	40.3	1979
36.9	51.6	55.5	54.7	46.3	46.4	1989
						גברים :
17.5	32.1	33.7	36.4	30.6	30.2	a 1959
27.7	36.0	42.0	50.9	37.7	38.3	1970
34.7	44.7	53.4	56.2	46.9	45.8	1979
43.6	55.2	59.0	56.0	45.2	51.0	1989
						נשים:
11.5	16.6	21.0	36.2	37.2	23.7	a 1959
16.2	23.0	36.7	45.6	38.3	29.0	1970
20.9	38.5	47.5	50.8	46.3	35.8	1979
32.5	48.1	51.8	53.3	47.4	42.4	1989

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

אחוז היהודים - בעלי השכלה גבוהה (מלאה) בשנים 1939-1989 לפי רפובליקות, מין וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין)

מסה"כ :					נשים	גברים	20 ומעלה - סך הכול	רפובליקות
60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20				
רספס"ר:								
4.0	11.1	17.5	21.2	10.8	12.9	20.7	14.5	1939
18.3	28.0	31.3	43.2	28.5	26.5	34.0	29.9	a 1959
27.1	34.8	49.4	57.6	25.9	33.2	43.7	38.1	1970
32.3	50.8	61.8	62.7	42.7	41.5	52.8	46.8	1979
44.0	63.4	65.5	66.4	46.3	49.8	59.6	54.5	1989
אוקראינה:								
1.0	3.3	6.5	8.2	5.9	4.5	7.1	5.7	1939
7.6	13.0	17.6	26.1	16.8	14.7	18.2	16.2	1959
12.2	20.1	30.7	38.0	13.4	19.5	25.4	22.0	1970
17.3	33.2	42.7	44.9	29.7	26.8	34.8	30.3	1979
28.0	43.9	47.6	48.2	31.4	34.2	41.1	37.3	1989
בלרוסיה:								
0.3	1.3	2.8	4.9	5.0	2.8	4.1	3.3	1939
3.6	8.3	15.1	20.2	14.0	12.1	13.6	12.8	1959
7.7	18.1	25.2	33.6	13.4	17.2	22.1	19.4	1970
13.3	26.4	36.4	42.2	30.0	24.6	30.9	27.4	1979
23.1	37.8	44.7	48.2	34.3	32.1	38.3	34.9	1989
מולדביה:								
3.7	7.4	9.7	12.8	14.2	8.8	11.3	9.9	1959
6.7	10.7	17.5	30.9	11.9	13.1	16.9	14.8	1970
10.4	19.3	35.0	40.1	26.1	21.5	26.2	23.7	1979
16.9	37.0	42.7	40.1	28.6	28.5	32.4	30.4	1989
ליטא:								
7.4	12.3	12.9	15.5	17.0	12.2	15.2	13.5	1959
17.5	25.8	38.8	48.6	36.3	27.8	35.0	31.3	1979
25.2	41.8	51.9	52.8	38.9	36.0	42.5	39.2	1989
לטביה:								
8.7	15.5	17.0	21.3	18.9	15.7	18.3	16.9	1959
14.6	21.6	28.7	42.3	17.3	21.0	27.6	24.1	1970
21.0	32.5	47.1	51.2	36.4	31.6	38.6	34.9	1979
29.7	48.6	54.5	54.8	42.0	40.0	45.4	42.6	1989

לוח ב'14 (המשך)

מסה"כ:					נשים	גברים	20 ומעלה - סך הכול	רפובליקות
60 ומעלה	59-50	49-40	39-30	29-20				
								גרוזיה:
1.3	3.7	5.6	6.1	4.4	3.3	5.4	4.6	1939
8.5	14.4	19.9	18.5	10.8	13.0	16.7	14.7	1970
17.7	29.8	30.1	38.2	26.7	23.9	32.8	27.8	1979
28.9	34.3	42.7	45.6	28.7	31.5	40.2	35.4	1989
								מהם:
35.7	44.6	48.5	53.5	30.8	39.0	44.8	41.5	אשכנזים
19.7	26.3	38.6	40.6	27.6	25.2	36.8	30.5	גרוזיניים
								אזרבייג'ן:
2.8	7.6	10.5	13.1	7.4	6.8	11.6	9.0	1939
11.8	19.2	26.3	39.3	22.5	21.9	25.8	23.5	a 1959
17.1	26.9	35.1	32.1	15.1	22.8	28.1	25.1	1970
22.0	38.8	37.0	41.1	21.7	28.4	33.8	30.8	1979
31.8	37.9	41.8	33.5	17.4	30.0	34.1	31.8	1989
								מהם:
34.9	43.3	45.1	38.0	21.7	34.5	38.4	36.2	אשכנזים
5.2	7.5	11.5	11.0	3.8	4.1	10.5	7.1	הרריים
								אוזבקיסטן:
0.7	2.5	6.2	7.4	5.6	4.3	8.2	5.4	1939
9.5	18.9	27.8	33.4	15.6	18.8	24.0	21.1	1970
15.9	31.2	37.9	41.0	26.2	26.8	32.5	29.5	1979
26.8	39.6	42.7	40.7	24.6	32.1	36.0	34.0	1989
								מהם:
29.2	45.5	48.9	47.7	30.4	37.6	40.9	39.1	אשכנזים
16.4	21.7	25.9	24.1	13.4	16.5	23.2	19.8	בוכריים

(a) יהודים אשכנזים בלבד

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'5.

לוח ב'15.

רמת ההשכלה הממוצעת של האוכלוסייה היהודית בשנים 1959-1989 לפי מין וגיל

(לפי מפקדי האוכלוסין; שנות לימוד a)

סך הכול	20 ומעלה -	29-20	39-30	49-40	59-50	60 ומעלה
סך הכול:						
b 1959	9.1	10.8	10.7	9.6	8.4	6.1
1970	10.1	11.5	12.1	11.1	9.9	7.9
1979	11.1	12.3	12.8	12.3	11.4	9.2
1989	12.0	12.5	13.0	13.0	12.5	10.8
גברים:						
b 1959	9.5	10.4	10.6	10.1	9.3	6.8
1970	10.6	11.3	12.1	11.3	10.5	8.6
1979	11.6	12.2	12.8	12.4	11.6	10.0
1989	12.3	12.3	13.0	13.1	12.6	11.3
נשים:						
b 1959	8.8	11.1	10.7	9.2	7.8	5.6
1970	9.8	11.7	12.0	10.9	9.5	7.4
1979	10.8	12.4	12.8	12.2	11.2	8.7
1989	11.7	12.6	13.1	13.0	12.3	10.4

a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתים - כ-0.

b) יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב - ראה לוח ב'2.

מספר היהודים - תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים לפי רפובליקות וכיתות הלימוד בשנים 1959-1926 (בתחילת שנת הלימודים; באלפים)

כיתות 11/10-8	כיתות 7-5	כיתות 4-1	כל הכיתות	שנות הלימודים	הרפובליקות
. . .	46.1	25.4	71.6	1925/26	רספס"ר:
. . .	46.0b	17.3a	63.3	1926/27	
28.2	46.6	56.8	131.6	c 1938/39	
18.0h	30.3g	29.2f	77.5	c, d 1958/59	
. . .	126.8b	33.1a	159.9	1925/26	אוקראינה:
. . .	135.0b	33.9a	168.9	1926/27	
46.7	100.9	115.7	328.8	c 1938/39	
17.4h	38.4g	39.6f	95.4	c 1958/59	
. . .	33.5b	16.6a	50.1	1925/26	בלרוסיה:
. . .	38.0b	21.1a	59.1	1926/27	
12.1	27.7	38.7	78.5	c 1938/39	
3.3h	8.1g	9.5f	20.9	c 1958/59	
2.7h	6.1g	7.2f	15.9	c 1958/59	מולדביה:
0.6h	2.0g	1.9f	4.5	c 1958/59	ליטא:
0.9h	2.5g	2.2f	5.6	c 1958/59	לטביה:
. . .	1.7b	0.5a	2.2	1925/26	הפדרציה הטרנס-
. . .	2.5b	2.8a	5.3	1926/27	קוקזית: e
0.9	2.3	4.5	7.7	c 1938/39	גרוזיה:
1.0	2.1	3.8	7.0	c 1938/39	אזרבייג'ן:
1.3h	0.9g	1.3f	3.5	c, d 1958/59	
. . .	0.7b	2.0a	2.7	1925/26	אוזבקיסטן:
. . .	1.0b	2.4a	3.4	1926/27	
0.9	3.3	6.1	10.3	c 1938/39	
0.0	0.2	0.6	0.8	c 1938/39	טג'יקיסטן:

(a) בתי ספר יסודיים (e) כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן
 (b) בתי ספר על-יסודיים (f) תלמידים בגיל 10-7
 (c) לפי מפקדי האוכלוסין (g) תלמידים בגיל 13-11
 (d) רק יהודים אשכנזיים (h) תלמידים בגיל 14 ומעלה

מקורות לחישוב:

ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12 - 1925/26
 ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.p.56-57 - 1926/27
 RGAE, fund 1562, list 336, file 721: לגבי היהודים: 1938/39
 Kul'turnoe (1940), p.p.51-53: לגבי האוכלוסייה הכללית:
 RGAE, fund 1562, list 336, files 1609,3075-3078 - 1958/59

אחוז היהודים - תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים לפי רפובליקות וכיתות הלימוד בשנים 1926-1989 (בתחילת שנת הלימודים)

כיתות 11/10-8	כיתות 7-5	כיתות 4-1	כל הכיתות	שנות הלימודים	הרפובליקות
. . .	3.6b	0.5a	1.1	1925/26	רספס"ר:
. . .	3.2b	0.3a	0.9	1926/27	
3.3	0.8	0.4	0.6	c 1938/39	
0.5h	0.6g	0.4f	0.5	c, d 1958/59	
. . .	19.4b	2.4a	7.9	1925/26	אוקראינה:
. . .	18.2b	2.4a	7.8	1926/27	
13.8	5.7	3.5	4.8	c 1938/39	
1.4h	2.3g	1.5f	1.7	c 1958/59	
. . .	37.0b	6.0a	13.6	1925/26	בלרוסיה:
. . .	33.7b	6.1a	12.9	1926/27	
21.8	9.2	5.4	7.4	c 1938/39	
1.3h	2.2g	1.7f	1.7	c 1958/59	
3.5h	5.5g	2.9f	3.7	c 1958/59	מולדביה:
0.5h	1.6g	1.1f	1.1	c 1958/59	ליטא:
1.0h	3.1g	2.0f	2.0	c 1958/59	לטביה:
. . .	1.0b	0.1a	0.4	1925/26	הפדרציה הטרנס-
. . .	1.5b	0.8a	1.0	1926/27	קוקזית: e
1.8	0.4	1.0	1.1	c 1938/39	גרוזיה:
3.5	1.3	0.9	1.1	c 1938/39	אזרבייג'ן:
0.6h	0.7g	0.6f	0.6	c, d 1958/59	
. . .	2.9b	2.8a	2.8	1925/26	אוזבקיסטן:
. . .	3.0b	2.8a	2.9	1926/27	
5.7	1.7	0.7	0.9	c 1938/39	
2.6	1.2	0.2	0.3	c 1938/39	טג'יקיסטן:

(a) בתי ספר יסודיים (e) כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן
 (b) בתי ספר על-יסודיים (f) תלמידים בגיל 10-7
 (c) לפי מפקדי האוכלוסין (g) תלמידים בגיל 13-11
 (d) רק יהודים אשכנזיים (h) תלמידים בגיל 14 ומעלה

מקורות לחישוב:

1925/26 - ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12
 1926/27 - ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.p.56-57
 1938/39 - לגבי היהודים: RGAE, fund 1562, list 336, file 721
 לגבי האוכלוסייה הכללית: Kul'turnoe (1940), p.p.51-53
 1958/59 - RGAE, fund 1562, list 336, files 1609,3075-3078

התלמידים בבתי הספר ברספס"ר, באוקראינה ובבלורוסיה שלמדו בשפת היידיש בשנות ה-20 וה-30 (כולל בתי ספר דו-לשוניים; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	רספס"ר		אוקראינה		בלורוסיה		סה"כ 3 רפובליקות
	אלפים	מכלל %	אלפים	מכלל %	אלפים	מכלל %	אלפים מכלל %
	התלמידים היהודים		התלמידים היהודים		התלמידים היהודים		התלמידים היהודים
	a	b	a	b	a	b	a
1922/23	37.7	10.5
1923/24	14.0	10.0	29.3	42.0	40.1	12.2	26.2 64.2
1924/25	(15.5)	(11.1)	(32.9)	(50.2)	44.9	19.1	30.1 80.4
1925/26	17.0	12.2	36.5	58.4	45.0	22.5	33.0 93.1
1926/27	(16.2)	(12.0)	41.4	69.9	45.6	24.1	35.8 105.9
1927/28	(15.3)	(11.7)	44.7	79.0	46.4	26.0	37.7 116.7
1928/29	(14.5)	(11.5)	46.2	81.6	47.5	28.8	38.5 121.9
1929/30	(13.6)	(11.2)	43.4	83.4	46.6	28.3	36.7 123.0
1930/31	12.8	11.0	47.4	94.9	47.8	31.3	39.0 137.2
1931/32	(11.5)	(10.5)	(48.8)	(101.7)	49.7	33.4	39.7 145.6
1932/33	(10.2)	(10.0)	50.3	108.5	53.1	36.5	40.5 155.0
1933/34	(8.6)	(8.8)	38.2	85.5	(45.1)	(31.6)	31.8 125.9
1934/35	7.0	7.6	31.7	73.4	37.0	26.7	26.1 107.7
1935/36	(5.7)	(6.9)	28.9	69.2	(35.9)	(26.4)	23.6 102.5
1936/37	4.3	6.2	22.8	56.4	34.8	26.2	19.1 88.8
1938/39	0.7	0.9	15.0	39.4	-	-	8.5 40.3
1942/43	0.5	0.7	-	-	-	-	- -

(a) המספר הכללי של התלמידים היהודיים פורסם רק לגבי שנים 1925/26, 1926/27, 1935/36 (בשטח של בריה"מ כולה) וגם 1938/39 (נתוני מפקד האוכלוסין), לכן לגבי שנים אחרות הוא נאמד דרך אינטרפולציה
(b) מספרים בסוגריים - אומדן

מקורות לחישוב:

(א) הלומדים ביידיש :
ליפסט, צ. בתי הספר היהודיים בברית המועצות ושקיעתם : בחינות (ת"א), 1970, מס' 1, עמ' 59-67.
Kratkaia, vol.VIII, p.p. 178-179
Narodnoe (1928), tab.4, p.p.98-116
Massovoe (1933), part II, tab.III, p.51-53
RGAE, Fund 1562, list 17, file 949
(ב) המספר הכללי של התלמידים היהודיים :
ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12
ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.56-57
Kul'turnoe (1935), tab.8, p.26
RGAE, fund 1562, list 336, file 721

לוח ג'4.

התפלגות היהודים בני גיל 14-17 לפי סוג המוסד וכיתות הלימודים בשנים 1939 ו-1959
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

שנתון הגיל				סוג המוסד/ כיתות הלימוד
17	16	15	14	
100	100	100	100	1938/39 - סך הכול
44.6	68.1	85.5	95.1	בתי הספר התיכוניים:
4.3	16.2	42.5	85.0	כיתות 7 ומטה
40.3	51.9	43.0	10.1	כיתות 8-10
2.7	2.2	1.1	0.2	בתי ספר תעשייתיים (FZU)
8.7	5.9	2.6	0.3	מוסדות על-תיכוניים מקצועיים
6.6	0.1	-	-	מוסדות להשכלה גבוהה
9.2	5.5	2.2	0.5	שאר מוסדות הלימוד a
28.2	18.1	8.6	3.8	לא למדו כלל
100	100	100	100	1958/59 - סך הכול b
36.0	78.0	85.2	91.8	בתי הספר התיכוניים:
2.5	6.2	12.2	38.2	כיתות 7 ומטה
33.5	71.8	73.0	53.6	כיתות (11) 8-10
2.7	1.6	1.4	0.5	בתי ספר תעשייתיים (FZU)
16.6	9.6	9.4	5.8	מוסדות על-תיכוניים מקצועיים
11.6	0.5	-	-	מוסדות להשכלה גבוהה
4.3	0.6	0.4	0.2	שאר מוסדות הלימוד a
28.9	9.6	3.6	1.8	לא למדו כלל

(a) קורסים מקצועיים למיניהם, בתי ספר למבוגרים וכו'
(b) יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

RGAE, fund 1562, list 336, file 721 - 1938/39
RGAE, fund 1562, list 336, files 3009, 3075 - 1958/59

התפלגות היהודים והאוכלוסייה הכללית הגיל 14-17 לפי מין וסוג מוסד הלימודים בשנת 1959-1939 (לפי מפקד האוכלוסין; באחוזים)

כלל האוכלוסייה				a היהודים				מין / סוג מוסד הלימוד שנתון הגיל
17	16	15	14	17	16	15	14	
100	100	100	100	100	100	100	100	סך הכול
28.4	47.4	63.8	80.9	36.0	78.0	85.2	91.8	בתי ספר תיכוניים b
5.8	4.2	2.0	0.5	2.7	1.6	1.4	0.5	בתי ספר תעשייתיים (FZU)
4.7	2.6	2.3	1.3	16.6	9.6	9.4	5.8	מוסדות על-תיכוניים מקצועיים
1.4	0.1	-	-	11.6	0.5	-	-	מוסדות להשכלה גבוהה
2.3	1.0	0.4	0.1	4.3	0.6	0.4	0.2	שאר מוסדות הלימוד c
57.3	44.7	31.5	17.2	28.9	9.6	3.6	1.8	לא למדו כלל
100	100	100	100	100	100	100	100	בנים
27.3	45.3	64.1	83.7	35.2	71.6	81.5	89.3	בתי ספר תיכוניים b
9.5	6.7	3.2	0.9	4.0	2.8	2.5	0.8	בתי ספר תעשייתיים (FZU)
4.3	2.4	2.2	1.3	17.6	12.4	11.4	7.6	מוסדות על-תיכוניים מקצועיים
1.3	0.1	-	-	12.1	0.5	-	-	מוסדות להשכלה גבוהה
2.1	0.9	0.3	0.1	3.1	0.6	0.4	0.2	שאר מוסדות הלימוד c
55.6	44.7	30.3	14.1	27.9	12.1	4.1	2.1	לא למדו כלל
100	100	100	100	100	100	100	100	בנות
29.5	49.7	63.5	78.2	36.8	84.4	88.9	94.3	בתי ספר תיכוניים b
2.1	1.7	0.9	0.1	1.4	0.4	0.3	0.1	בתי ספר תעשייתיים (FZU)
5.2	2.8	2.5	1.3	15.5	6.9	7.4	4.0	מוסדות על-תיכוניים מקצועיים
1.6	0.1	-	-	11.0	0.5	-	-	מוסדות להשכלה גבוהה
2.5	1.1	0.5	0.2	5.4	0.7	0.3	0.1	שאר מוסדות הלימוד c
59.1	44.6	32.7	20.2	29.9	7.2	3.0	1.5	לא למדו כלל

(a) רק יהודים אשכנזיים

(b) בכל הכיתות

(c) קורסים מקצועיים למיניהם, בתי ספר למבוגרים וכו'

מקורות לחישוב:

RGAE, fund 1562, list 336, files 1609, 3009

מספר ואחוז היהודים בקרב תלמידי בתי הספר התעשייתיים (FZU) a ודומיהם לפי רפובליקות בשנים 1926-1959 (לפי דיווח המוסדות; בתחילת שנת הלימודים)

1958/59b	1938/39b	1930/31	1926/27	1925/26	הרפובליקות
					המספר המוחלט:
2,173 c	13,165	29,372	23,123	21,188	בריה"מ - סה"כ
969 c	3,953	9,692	3,575	3,603	רספס"ר
875	7,786	14,878	17,904	16,279	אוקראינה
219	1,097	4,651	1,595	1,070	בלורוסיה
48	מולדביה
15	ליטא
27	לטביה
20 c	89	אזרבייג'ן
. . .	511	121	32	. . .	אוזבקיסטן
					% מכלל התלמידים:
0.3 c	1.1	6.5	10.1	9.8	בריה"מ - סה"כ
0.2 c	0.5	3.0	2.6	2.8	רספס"ר
0.6	3.6	17.3	23.0	23.6	אוקראינה
0.9	3.2	34.1	34.1	32.5	בלורוסיה
1.1	מולדביה
0.4	ליטא
0.4	לטביה
0.6 c	0.7	אזרבייג'ן
. . .	4.6	2.8	1.8	. . .	אוזבקיסטן

(a) כולל בתי הספר התעשייתיים, החקלאים ואחרים להכשרת פועלי "הצווארון הכחול"

(b) לפי מפקדי האוכלוסין

(c) רק יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

ORT, Statisticheskije (1928), No.3, tab.6, p.12 - 1925/26

ORT, Statisticheskije (1930), No.6, tab.23, p.p.56-57 - 1926/27

Podgotovka (1933), tab. 5,6, p.p.76,87 - 1930/31

RGAE, fund 1562, list 336, files 640,721 - 1938/39

RGAE, fund 1562, list 336, files 1609,3075-3078 - 1958/59

הרכבם האתני של תלמידי בתי הספר התעשייתיים (FZU) והתיכוניים בשנים 1927-1959
(לפי דיווח המוסדות; בתחילת שנת הלימודים; באחוזים)

שנת הלימודים	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים	גרזינים וארמנים a	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
בתי ספר תעשייתיים:							
1927/28	6.5	74.4	11.8	. . .	1.9	1.4	4.0
1930/31	6.4	70.8	14.6	. . .	1.7	2.2	4.3
1932/33	4.2	66.4	20.2	. . .	2.1	2.3	4.8
c 1958/59	0.3	64.8	21.8	1.3	0.6	3.1	8.1
בתי ספר תיכוניים:							
1935/36	1.7	59.3	20.8	. . .	3.1	5.9	9.2
כיתות 4-1	1.3	59.6	19.3	. . .	2.9	7.2	9.7
כיתות 10-5	2.9	58.2	25.4	. . .	3.7	2.0	7.9
c, d 1958/59	0.8	56.3	19.8	2.0	2.7	8.1	10.3

(a) ליטאים, לטבים, אסטונים

(b) אזורים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טורקמנים, טגיקים

(c) לפי מפקד האוכלוסין

(d) בכל הכיתות

מקורות לחישוב:

Podgotovka (1933), tab. 5, p.71 - 1930/31, 1927/28

Podgotovka (1934), No.2, tab.XII, p.26 - 1932/33

Kul'turnoe (1935), tab.8, p.p.26-27 - 1935/36

RGAE, fund 1562, list 336, file 3076 - 1958/59

הרכבם האתני של התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1927-1985
(לפי דיווחי המוסדות; בתחילת שנת הלימודים; באחוזים)

שנת הלימודים	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים a	גרזינים וארמנים	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
1927/28	8.2	55.6	13.6	. . .	4.9	6.8	11.0
1930/31	7.0	56.1	19.2	. . .	4.8	4.0	8.9
1932/33	5.8	58.0	18.3	. . .	5.3	4.4	8.2
1933/34	5.3	52.7	22.9	. . .	6.3	4.1	8.7
1934/35	4.9	55.8	21.3	. . .	5.5	4.0	8.6
1938/39	2.5	58.8	20.9	. . .	4.3	5.1	8.4
1938/39	2.3	59.1	20.8	. . .	3.8	5.2	8.7
1940/41	2.5	59.2	21.1	0.1	3.9	5.2	8.0
1949/50	2.3	65.3	17.7	2.6	3.1	4.3	4.7
1950/51	2.2	65.3	17.3	2.7	3.0	4.4	5.0
1952/53	1.9	65.1	17.8	2.4	2.7	4.3	5.8
1956/57	2.2	65.1	18.1	2.4	2.5	4.5	5.2
1958/59	2.4	64.4	18.0	2.5	2.4	4.9	5.3
1958/59	2.0	64.3	19.1	2.3	1.9	3.9	6.5
1959/60	2.1	62.6	18.8	2.7	2.2	4.7	6.8
1960/61	2.0	63.2	19.3	2.8	2.2	4.7	5.8
1961/62	1.9	63.3	19.3	2.8	2.1	4.7	5.9
1962/63	1.8	63.6	19.1	2.7	2.1	4.7	6.0
1963/64	1.7	64.0	18.8	2.7	2.1	4.6	6.1
1965/66	1.4	64.4	18.5	2.4	2.1	4.9	6.3
1966/67	1.3	63.5	18.8	2.3	2.2	5.3	6.6
1967/68	1.1	62.9	19.0	2.2	2.3	5.6	7.0
1968/69	1.0	62.4	19.1	2.2	2.3	5.8	7.3
1969/70	1.0	61.9	19.0	2.1	2.4	6.0	7.6
1970/71	0.9	61.6	18.8	2.1	2.5	6.2	7.9
1972/73	0.8	61.0	18.6	2.1	2.5	6.5	8.4
1974/75	0.8	60.7	18.2	2.1	2.5	6.9	8.8
1976/77	0.7	59.6	18.2	2.1	2.5	7.6	9.3
1978/79	0.6	58.1	18.3	2.1	2.6	8.6	9.7
1980/81	0.5	56.6	18.5	2.1	2.6	9.7	10.1
1984/85	0.4	53.4	19.1	2.0	2.6	12.0	10.6

(a) ליטאים, לטבים, אסטונים

(b) אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טורקמנים, טג'יקים

(c) לפי מפקד האוכלוסין

(d) בלי לימודים אקסטרניים

(e) כולל לימודים אקסטרניים

(f) יהודים אשכנזיים בלבד

(g) משנת 1959 והלאה - כולל לימודים אקסטרניים

מקורות לחישוב - ראה לוח 3.4, פרק 3 (שנים מתאימות)

מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים

1985-1925 לפי רפובליקות a (כולל לימודים אקסטרניים; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה	ליטא	לטביה
1925/26	8,567	5,111	1,199	.	.	.
1926/27	8,183	6,387	2,194	.	.	.
1929/30	.	.	1,863	.	.	.
1930/31	11,950	20,631	2,822	.	.	.
1932/33	13,100	18,700	3,700	.	.	.
1936/37	.	12,800
b 1938/39	9,133	12,904	2,935	.	.	.
c 1948/49	12,492	11,682	2,552	796	128	268
1949/50	12,925	11,342	2,382	791	134	286
c 1951/52	12,210	10,928	2,055	761	134	302
1952/53	12,601	10,796	1,965	743	139	322
1956/57	21,490	17,389	3,400	1,437	367	670
1958/59	21,138	17,204	3,703	1,542	236	589
1959/60	19,341	13,642	2,730	1,363	277	541
1960/61	18,465	14,231	2,768	1,405	294	499
1961/62	19,237	15,737	3,220	1,710	389	676
1962/63	19,624	17,528	3,207	1,915	436	841
1963/64	20,100	.	.	.	557	.
1965/66	19,543	20,101	3,738	2,297	712	1,030
1966/67	19,091	20,189	3,620	2,342	658	901
1967/68	17,449	17,571	3,321	2,518	560	827
1968/69	15,490	16,200	3,094	2,625	518	716
1969/70	14,780	14,664	3,262	2,731	450	661
1970/71	13,826	14,488	3,236	2,717	461	695
1972/73	13,400	13,000	3,036	2,579	328	552
1976/77	13,371	10,914	2,526	1,967	266	470
1980/81	11,200	.	.	.	137	.
1984/85	5,692	7,109	1,595	1,111	86	226

לוח ג'9 (המשך)

שנת הלימודים	גרזיה	אזרבייג'ן	קזחסטן	אוזבקיסטן	טג'יקיסטן
1926/27	d	76	.	370	.
1929/30	58	264	.	.	.
1930/31	d	642	.	740	.
b 1938/39	259	324	.	799	154
c 1948/49	186	288	223	885	104
1949/50	198	300	217	900	138
1950/51	.	.	.	1,000	.
c 1951/52	184	240	218	1,049	120
1952/53	207	236	223	1,034	125
1956/57	287	415	465	1,459	199
1958/59	237	448	546	1,109	290
1959/60	282	361	502	1,136	238
1960/61	247	343	495	1,131	174
1961/62	271	402	553	1,379	230
1962/63	314	490	574	1,636	280
1963/64	.	.	.	1,916	.
1965/66	426	584	555	2,337	349
1966/67	507	606	692	2,179	391
1967/68	498	649	622	2,027	330
1968/69	584	546	606	1,852	419
1969/70	545	614	579	1,844	417
1970/71	565	514	625	2,013	460
1972/73	350	670	628	1,866	450
1976/77	289	524	481	1,986	321
1984/85	152	262	187	1,524	221

- (a) ארמניה, קירגיזיה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר זעיר של היהודים
 (b) לפי מפקד האוכלוסין
 (c) מחושב על סמך הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה
 (d) הנתון של הפדרציה הטרנס-קווקזית (כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן)

מקורות לחישוב ללוח ג'9:

- ORT, Statisticheskie (1928), No 3, tab.6, p. 12 - 1925/26
- ORT, Statisticheskie (1930), No 6, tab.23, p.p. 56-57 - 1926/27
- Altshuler (1998) , tab.6.8, p.113 - (אוקראינה) 1927/28
- Natsional'naia (1930). t.21, p.297-298 - 1929/30
- Podgotovka (1933), p.p. 122, - 1930/31
- Podgotovka (1934) , vol.2, tab. XII, p.26 - 1932/33
- Altshuler (1998) ,tab.6.8, p.113 - (אוקראינה) 1936/37
- RGAE, Fund 1562,list 336, files 640,720,721 - 1938/39
- Ibid., list 17, files 1838-1840 – 1949/50
- 1950/51 (אוזבקיסטן) - אלטשולר : בחינות, 1976, מס' 7, לוח ח, עמ' 47
- RGAE, Fund 1562, list 17, files 2411-2420 - 1952/53
- Ibid., list 17, files 2996-3007 - 1956/57
- RGAE, Fund 1562, list 17, file 3307 - 1958/59
- Ibid., list 17, file 3441 - 1959/60
- RGAE, Fund 1562, list 337, file 2553 - 1960/61
- Srednee (1962), p.p.72-88 - 1961/62
- RGAE, Fund 1562, list 337, file 9154 - 1962/63
- Altshuler (1987), tab. 5J, p.134 - (רספס"ר) 1963/64
- 49 עמ' (ליטא) - אלטשולר : בחינות, 1976, מס' 7, לוח יב, עמ' 49
- (אוזבקיסטן) - כני"ל, לוח ח' עמ' 47
- RGAE, list 45, file 2529 - 1965/66
- Ibid., list 45, file 6028 - 1966/67
- Ibid., list 45, file 9911 - 1967/68
- Ibid., list 46, file 1737 - 1968/69
- Ibid., list 47, file 1606 - 1969/70
- Ibid., list 50, file 1456 - 1970/71
- Ibid., list 50, file 1899 - 1972/73
- Ibid., list 56, file 2067 - 1974/75
- Ibid., list 59, files 2214-2215 - 1976/77
- 1980/81 (רספס"ר) Nar.Khoz. RSFSR (1982), p.296 - (היהודים-אומדן)
- (ליטא) - Nar.khoz.Lit.SSR (1982), p.214-215

לוח ג'10.

אחוז היהודים בקרב התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים
 1925-1985 לפי רפובליקות a (כולל לימודים אקסטרניים; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה	ליטא	לטביה
1925/26	6.6	19.9	28.7	.	.	.
1926/27	5.2	18.2	28.6	.	.	.
1927/28	.	21.2
1929/30	.	.	27.6	.	.	.
1930/31	3.5	16.9	25.1	.	.	.
1932/33	3.3	14.3	23.2	.	.	.
1936/37	.	9.6
b 1938/39	1.2	6.2	7.1	.	.	.
c 1948/49	1.6	5.0	6.0	7.3	2.0	2.1
1949/50	1.5	5.0	5.8	6.6	1.9	2.2
c 1951/52	1.4	4.6	5.1	6.0	1.2	1.8
1952/53	1.4	4.2	4.6	4.8	1.0	1.8
1956/57	1.7	4.8	6.0	8.3	1.7	2.3
1958/59	1.8	4.6	6.5	10.3	1.1	2.4
1959/60	1.7	3.7	4.8	8.4	1.0	2.3
1960/61	1.5	3.6	4.4	8.2	0.9	2.0
1961/62	1.3	3.5	4.4	8.5	1.0	2.4
1962/63	1.2	3.5	3.9	8.7	1.0	2.8
1963/64	1.1	.	.	.	1.1	.
1965/66	0.9	3.1	3.1	6.9	1.2	2.7
1966/67	0.8	2.8	2.7	5.9	1.1	2.2
1967/68	0.7	2.3	2.4	5.8	0.9	2.0
1968/69	0.6	2.1	2.2	5.5	0.8	1.8
1969/70	0.6	1.9	2.3	5.5	0.7	1.7
1970/71	0.5	1.8	2.2	5.3	0.7	1.8
1972/73	0.5	1.6	2.0	4.9	0.5	1.4
1976/77	0.5	1.4	1.6	3.5	0.4	1.1
1980/81	0.4	.	.	.	0.2	.
1984/85	0.2	0.9	1.0	1.8	0.1	0.5

לוח ג'10 (המשך)

שנת הלימודים	גרזיה	אזרבייג'ן	קזחסטן	אוזבקיסטן	טג'יקיסטן
1926/27	0.4 d	.	.	4.3	.
1929/30	0.7	2.6	.	.	.
1930/31	1.6 d	.	.	5.1	2.3
b 1938/39	0.7	1.2	.	2.9	1.7
c 1948/49	0.8	1.6	0.6	2.6	1.1
1949/50	0.8	1.5	0.5	2.3	1.2
1950/51	.	.	.	2.5	.
c 1951/52	0.8	1.3	0.5	2.6	1.1
1952/53	0.8	1.1	0.5	2.3	1.1
1956/57	1.0	1.5	0.7	2.6	1.5
1958/59	0.9	1.8	0.8	2.1	2.4
1959/60	1.0	1.4	0.6	2.1	2.1
1960/61	0.9	1.3	0.6	2.2	1.5
1961/62	1.0	1.3	0.6	2.2	1.7
1962/63	1.0	1.3	0.5	2.3	1.9
1963/64	.	.	.	2.4	.
1965/66	1.1	1.0	0.3	2.2	1.5
1966/67	1.2	0.9	0.4	1.8	1.4
1967/68	1.0	0.9	0.3	1.5	1.1
1968/69	1.2	0.8	0.3	1.2	1.3
1969/70	1.1	0.9	0.3	1.2	1.2
1970/71	1.1	0.7	0.3	1.2	1.3
1972/73	0.7	1.0	0.3	1.1	1.2
1976/77	0.6	0.7	0.2	1.0	0.8
1984/85	0.3	0.3	0.1	0.6	0.5

(a) ארמניה, קירגיזיה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר זעיר של היהודים

(b) לפי מפקד האוכלוסין

(c) מחושב על סמך הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

(d) הנתון של הפדרציה הטרנס-קווקזית (כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן)

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'9.

הרכבם האתני של התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי רפובליקות
(בתחילת שנת הלימודים; באחוזים)

רספס"ר			שנות הלימודים	רספס"ר			שנות הלימודים	
אחרים	רוסים	יהודים		אחרים	רוסים	יהודים		
11.9	86.9	1.2	1962/63	8.1	90.3	1.6	יום וערב: a 1948/49	
11.9	87.0	1.1	1963/64	8.8	89.7	1.5	1949/50	
11.7	87.4	0.9	1965/66	8.4	90.4	1.3	a 1951/52	
12.1	87.1	0.8	1966/67	8.8	90.0	1.2	1952/53	
12.4	86.9	0.7	1967/68	9.3	89.2	1.5	1956/57	
12.7	86.7	0.6	1968/69	10.4	88.0	1.5	1958/59	
13.0	86.4	0.6	1969/70				כולל אקסט':	
13.4	86.1	0.5	1970/71	11.5	86.6	1.8	1958/59	
14.1	85.4	0.5	1972/73	12.1	86.2	1.7	1959/60	
15.3	84.2	0.5	1976/77	11.8	86.8	1.5	1960/61	
17.3	82.3	0.4	1980/81	11.8	86.9	1.3	1961/62	
בלורוסיה			אוקראינה				שנות הלימודים	
אחרים	רוסים	בלורוסים	יהודים	אחרים	רוסים	אוקראינים		
4.3	4.6	66.0	25.1	4.7	11.5	66.9	16.9	1930/31
								יום וערב:
2.9	12.2	78.3	6.7	1.7	19.4	73.4	5.5	a 1948/49
2.8	11.8	78.8	6.6	1.9	19.6	73.2	5.3	1949/50
3.6	10.4	80.6	5.4	2.4	21.2	71.6	4.8	a 1951/52
4.1	10.4	80.7	4.9	2.5	21.6	71.6	4.4	1952/53
5.3	11.6	77.7	5.4	2.2	24.7	68.1	4.9	1956/57
5.0	13.6	75.2	6.3	2.5	28.2	64.9	4.4	1958/59
								כולל אקסט':
5.0	13.2	75.3	6.5	2.6	28.2	64.6	4.6	1958/59
6.6	13.4	75.2	4.8	5.1	24.6	66.6	3.7	1959/60
5.4	13.1	77.1	4.4	2.7	25.4	68.3	3.6	1960/61
5.8	13.7	76.1	4.4	2.6	24.8	69.1	3.5	1961/62
5.7	13.1	77.4	3.9	2.6	25.1	68.8	3.5	1962/63
5.3	12.9	78.8	3.1	2.7	25.7	68.5	3.1	1965/66
5.4	12.6	79.3	2.7	2.7	25.6	68.9	2.8	1966/67
5.6	12.3	79.6	2.4	2.7	25.3	69.7	2.3	1967/68
5.8	12.4	79.6	2.2	2.8	25.5	69.6	2.1	1968/69
5.6	12.3	79.8	2.3	2.8	25.3	70.0	1.9	1969/70
6.3	12.5	79.0	2.2	2.8	25.4	70.0	1.8	1970/71
5.9	12.5	79.6	2.0	2.9	25.5	70.0	1.6	1972/73

לוח ג'11 (המשך)

ליטא				מולדביה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	ליטאים	יהודים	אחרים	רוסים	מולדבים	יהודים	
								יום וערב:
4.4	11.5	82.0	2.0	28.0	19.2	43.9	9.0	a 1948/49
5.1	13.7	79.3	1.9	26.1	18.2	47.3	8.4	1949/50
5.9	11.3	81.5	1.3	23.9	16.8	52.6	6.8	a 1951/52
6.5	11.6	80.8	1.0	21.6	14.9	58.1	5.5	1952/53
8.3	11.0	79.3	1.3	24.1	18.9	48.7	8.3	1956/57
6.1	9.2	83.9	0.8	22.0	20.3	48.7	9.0	1958/59
								כולל אקסט':
7.0	11.0	80.9	1.1	21.6	21.7	46.5	10.3	1958/59
7.9	8.2	82.9	1.0	25.4	18.8	47.4	8.4	1959/60
5.2	8.2	85.7	0.9	23.9	19.4	48.5	8.2	1960/61
5.6	7.7	85.6	1.0	23.7	19.7	48.1	8.5	1961/62
5.5	8.5	85.0	1.0	24.0	20.6	46.7	8.7	1962/63
4.7	9.3	84.8	1.1	1963/64
5.5	9.1	84.2	1.2	23.9	18.7	50.5	6.9	1965/66
6.3	8.8	83.8	1.1	24.3	17.4	52.4	5.9	1966/67
6.5	9.0	83.6	0.9	24.4	16.5	53.3	5.8	1967/68
6.4	8.9	84.0	0.8	24.4	16.6	53.5	5.5	1968/69
6.6	8.7	84.1	0.7	24.5	17.3	52.7	5.5	1969/70
6.8	8.9	83.6	0.7	24.5	17.2	53.0	5.3	1970/71
6.9	8.2	84.5	0.5	24.1	16.5	54.6	4.9	1972/73
8.1	7.2	84.5	0.2	1980/81
אסטוניה				לטביה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	אסטונים	יהודים	אחרים	רוסים	לטבים	יהודים	
								יום וערב:
1.1	9.4	89.1	0.4	5.6	24.5	67.9	2.0	a 1948/49
1.3	10.9	87.3	0.5	5.8	27.4	64.7	2.1	1949/50
2.0	12.8	84.9	0.3	5.2	23.0	70.0	1.8	a 1951/52
2.6	14.8	82.4	0.2	5.9	25.1	67.2	1.8	1952/53
3.9	21.9	73.9	0.4	7.6	30.5	59.8	2.1	1956/57
3.6	22.4	73.7	0.3	7.0	29.2	61.6	2.2	1958/59
								כולל אקסט':
4.4	18.8	76.4	0.4	7.3	30.8	59.5	2.4	1958/59
5.4	15.2	79.1	0.3	11.5	25.0	61.3	2.3	1959/60
3.1	19.4	77.2	0.3	8.1	26.3	63.6	2.0	1960/61
3.5	23.3	72.9	0.3	7.3	28.3	61.9	2.4	1961/62
4.3	25.7	69.7	0.3	8.9	30.9	57.4	2.8	1962/63
5.3	31.9	62.4	0.4	10.9	34.8	51.6	2.7	1965/66
5.6	32.1	62.0	0.3	11.9	36.4	49.5	2.2	1966/67
5.8	32.2	61.8	0.3	12.3	38.0	47.6	2.0	1967/68
5.7	32.5	61.5	0.3	12.2	38.3	47.8	1.8	1968/69
6.2	32.2	61.2	0.3	12.1	38.9	47.3	1.7	1969/70
6.3	33.2	60.2	0.3	12.1	38.1	47.9	1.8	1970/71
6.9	33.6	59.2	0.2	13.7	38.6	46.4	1.4	1972/73

לוח ג'11 (המשך)

ארמניה				גרוזיה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	ארמנים	יהודים	אחרים	רוסים	גרוזינים	יהודים	
3.2	5.3	91.5	0.06	11.6	10.4	77.2	0.8	יום וערב: a 1948/49
2.9	5.1	92.0	0.03	11.6	10.0	77.5	0.8	
2.2	7.0	90.8	0.05	10.2	7.6	81.4	0.8	a 1951/52
2.4	7.3	90.2	0.06	9.8	7.7	81.6	0.9	1952/53
4.1	7.2	88.5	0.17	13.0	10.6	75.5	0.9	1956/57
4.6	4.5	90.9	0.07	12.7	9.9	76.5	0.8	1958/59
4.1	4.0	91.8	0.06	13.3	9.5	76.3	0.9	כולל אקסט': 1958/59
6.7	3.5	89.7	0.09	13.5	7.0	78.4	1.0	1959/60
4.7	1.5	93.8	0.05	11.7	6.7	80.7	0.9	1960/61
3.9	1.7	94.3	0.07	11.2	6.2	81.6	1.0	1961/62
3.2	2.0	94.7	0.08	12.1	6.2	80.7	1.0	1962/63
2.5	2.9	94.6	0.02	11.6	8.0	79.2	1.1	1965/66
3.4	3.0	93.6	0.02	10.5	7.5	80.8	1.2	1966/67
2.7	3.2	94.1	0.04	10.6	7.4	80.9	1.0	1967/68
2.6	2.5	94.8	0.06	10.7	7.0	81.1	1.2	1968/69
2.1	2.4	95.4	0.07	10.8	7.5	80.6	1.1	1969/70
2.2	2.0	95.8	0.03	11.2	6.8	81.0	1.1	1970/71
1.7	2.0	96.2	0.06	10.7	6.4	82.2	0.7	1972/73
קזחסטן				אזרבייג'ן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	קזכים	יהודים	אחרים	רוסים	אזרים	יהודים	
14.3	62.5	22.6	0.6	14.5	21.9	62.0	1.7	יום וערב: a 1948/49
14.7	61.2	23.5	0.6	14.2	19.8	64.4	1.5	
17.2	62.9	19.4	0.5	12.5	18.9	67.3	1.3	a 1951/52
18.0	60.4	21.1	0.5	11.6	19.0	68.3	1.1	1952/53
17.3	59.3	22.7	0.7	12.6	22.0	64.0	1.5	1956/57
14.9	57.7	26.6	0.7	8.2	14.9	75.2	1.8	1958/59
15.2	58.3	25.8	0.8	8.7	17.2	72.3	1.8	כולל אקסט': 1958/59
18.2	54.9	26.3	0.6	12.1	18.1	68.4	1.4	1959/60
17.7	54.5	27.2	0.6	10.7	17.4	70.6	1.3	1960/61
17.6	55.2	26.6	0.6	10.3	16.7	71.6	1.3	1961/62
19.3	55.3	24.9	0.5	11.0	16.5	71.2	1.3	1962/63
20.7	56.6	22.4	0.3	12.4	17.1	69.5	1.0	1965/66
21.7	55.3	22.7	0.4	12.4	15.9	70.8	0.9	1966/67
21.8	55.0	23.0	0.3	12.7	15.0	71.3	0.9	1967/68
22.1	54.1	23.5	0.3	11.8	14.6	72.9	0.8	1968/69
22.4	53.0	24.3	0.3	11.6	13.9	73.6	0.9	1969/70
22.3	52.2	25.2	0.3	11.1	14.0	74.2	0.7	1970/71
22.2	50.5	26.9	0.3	11.4	12.6	75.0	1.0	1972/73

לוח ג'11 (המשך)

קירגיזיה				אוזבקיסטן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	קירגיזים	יהודים	אחרים	רוסים	אוזבקים	יהודים	
19.2	48.0	32.0	0.9	24.8	39.6	32.4	3.2	יום וערב: a 1948/49
21.2	39.6	38.5	0.7	24.5	34.4	38.3	2.7	1949/50
17.1	44.9	37.2	0.8	24.7	34.6	38.0	2.7	a 1951/52
16.0	40.4	42.9	0.6	24.7	34.2	38.7	2.5	1952/53
21.6	46.3	31.2	1.0	23.0	34.7	39.7	2.6	1956/57
17.6	41.5	40.0	0.8	24.3	31.3	42.3	2.1	1958/59
17.6	41.5	40.0	0.8	24.0	32.0	41.9	2.1	כולל אקסט': 1958/59
22.6	43.7	32.9	0.8	25.4	29.1	43.3	2.1	1959/60
20.1	45.4	33.7	0.8	24.2	28.2	45.5	2.2	1960/61
21.6	46.1	31.4	0.9	23.7	27.3	46.7	2.2	1961/62
22.1	46.3	30.7	0.9	23.1	26.8	47.8	2.3	1962/63
22.0	48.8	28.5	0.7	23.4	27.9	46.5	2.2	1965/66
23.2	47.5	28.6	0.6	23.4	26.1	48.7	1.8	1966/67
23.8	46.1	29.6	0.5	24.8	24.6	49.2	1.5	1967/68
24.8	44.5	30.3	0.4	24.3	23.8	50.6	1.2	1968/69
23.9	44.0	31.9	0.3	24.7	22.8	51.3	1.2	1969/70
23.9	42.9	32.9	0.3	25.7	21.7	51.4	1.2	1970/71
23.8	41.3	34.6	0.3	26.8	21.0	51.1	1.1	1972/73
טורקמניה				טג'יקיסטן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	טורקמנים	יהודים	אחרים	רוסים	טג'יקים	יהודים	
18.7	35.1	45.8	0.5	23.4	34.7	40.1	1.8	יום וערב: a 1948/49
16.5	30.8	52.4	0.3	25.0	27.4	45.7	1.9	1949/50
15.0	28.9	55.8	0.3	26.0	23.7	48.9	1.4	a 1951/52
14.9	30.4	54.5	0.3	26.0	22.2	50.5	1.4	1952/53
18.7	42.1	38.8	0.4	26.3	30.3	42.0	1.4	1956/57
21.5	35.6	42.3	0.6	27.2	30.5	40.2	2.1	1958/59
21.4	37.6	40.4	0.6	26.9	32.4	38.3	2.4	כולל אקסט': 1958/59
21.2	32.5	46.0	0.3	29.4	28.6	39.9	2.1	1959/60
20.3	32.4	46.8	0.5	26.1	29.8	42.6	1.5	1960/61
20.4	32.0	47.1	0.5	28.0	29.4	40.9	1.7	1961/62
20.7	32.8	46.0	0.5	27.6	31.3	39.2	1.9	1962/63
20.9	33.8	44.8	0.5	27.0	31.0	40.4	1.5	1965/66
21.4	33.6	44.5	0.5	28.9	30.3	39.4	1.4	1966/67
21.4	34.4	43.7	0.5	29.2	28.4	41.2	1.1	1967/68
22.0	32.9	44.8	0.4	30.2	28.7	39.8	1.3	1968/69
20.6	32.7	46.3	0.4	30.5	28.8	39.4	1.2	1969/70
22.0	31.7	46.0	0.3	31.0	28.6	39.1	1.3	1970/71
21.8	30.4	47.6	0.2	31.7	26.4	40.6	1.2	1972/73

(a) מחושב על סמך הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'9.

התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד
(בתחילת שנת הלימודים)

אחוז היהודים מכל התלמידים:			מספר מוחלט – אלפים:			שנת הלימודים
לימודים אקסטרניים	לימודי יום	לימודי ערב	לימודים אקסטרניים	לימודי ערב	לימודי יום	
1.3	. . .	2.5 b	1.9	. . .	24.7 b	a 1938/39
1.8	. . .	2.5 b	3.2	. . .	27.1 b	c 1948/49
2.0	. . .	2.3 b	3.5	. . .	26.5 b	1949/50
2.2	. . .	2.2 b	4.0	. . .	25.0 b	1950/51
2.6	3.1	2.0	4.4	1.9	22.5	c 1951/52
2.3	2.8	1.8	4.0	2.3	22.4	1952/53
3.5	3.7	2.0	12.5	9.3	27.4	1956/57
3.2	2.7	2.3	14.4	8.2	26.0	1958/59
3.0	2.4	1.7	13.1	7.7	18.4	1959/60
2.5	2.2	1.6	14.9	8.3	17.2	1960/61
2.1	2.1	1.6	15.5	9.1	19.4	1961/62
1.8	1.9	1.7	15.8	9.5	21.9	1962/63
1.4	1.7	1.4	16.5	10.6	25.0	1965/66
1.3	1.6	1.2	16.2	11.0	24.4	1966/67
1.3	1.5	0.9	15.3	10.6	20.8	1967/68
1.2	1.4	0.8	14.2	10.3	18.6	1968/69
1.2	1.3	0.8	13.8	8.9	18.3	1969/70
1.1	1.2	0.7	13.4	7.9	18.7	1970/71
1.1	1.1	0.7	12.5	6.4	18.2	1972/73
1.0	1.0	0.6	12.4	5.4	17.7	1974/75
0.9	0.9	0.6	10.8	5.1	17.5	1976/77
0.8	0.7	0.5	9.2	4.0	15.9	1978/79
0.6	0.7	0.5	7.3	3.5	14.0	1980/81
0.4	0.5	0.4	4.9	2.6	10.8	1984/85

(a) לפי מפקד האוכלוסין בשנת 1939

(b) לימודי יום וערב

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 640, 720, 721 - 1938/39

Ibid., list 17, f.1838-1840, 2411-2420, 3307, 3441 - 1959/60-1949/50

Ibid., list 337, file 2553 - 1960/61

Srednee (1962), p.p.72-88 - 1961/62

RGAE, Fund 1562, list 337, file 9154 - 1962/63

Ibid., list 45, files 2529, 6028, 9911 - 1967/68-1965/66

Ibid., list 46, file 1737; list 47, file 1606 - 1969/70-1968/69

Ibid., list 50, f.1456, 1899; list 56, f.2067; list 62, f.1837 - 1978/79-1970/71

Ibid., list 64, f.1840; list 56, f.2067; list 68, f.1097 - 1984/85-1980/81

מספרם המוחלט של התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד
בשנים 1956-1930 (לפי דיווחי המוסדות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת הלימודים)

1956/7	1954/5	1949/50	1948/9a	1940/1	1934/5	1930/1	ענף המוסד
36,636	30,638	26,476	24,564	24,258	28,906	36,969	כל המוסדות
26,433	20,909	16,609	15,235	8,305	15,756	21,282	טכנולוגיה – סה"כ b
22,586	18,205	13,871	12,595	6,682	. . .	19,408	א. תעשייה ובנייה
18,464	14,464	11,506	10,393	16,001	תעשייה
4,392	3,741	2,365	2,202	3,407	בנייה
2,757	1,948	1,989	1,842	1,121	. . .	1,874	ב. תחבורה – סה"כ
1,295	929	643	594	תחבורת אוטו
1,063	842	961	901	תחבורת רכבות
330	177	344	321	תחבורת ים ונהר
69	. . .	41	26	תחבורה אווירית
820	756	749	798	502	ג. תקשורת
3,688	3,798	3,983	3,410	6,631	5,369	6,301	חינוך ותרבות- סה"כ
1,199	1,638	1,582	1,247	3,755	. . .	4,104	א. חינוך (פדגוגיים)
2,489	2,160	2,401	2,163	2,876	. . .	2,197	ב. תרבות ואומנות
4,311	3,369	3,386	3,749	6,560	3,271	3,115	רפואה וסיעוד
1,118	1,469	1,807	1,565	1,643	2,476	3,301	כלכלה ומשפטים - סה"כ
379	585	791	586	880	א. כלכלה וכספים
32	106	128	116	ב. סטטיסטיקה
707	755	734	649	660	ג. מסחר
. . .	23	154	214	103	ד. משפטים
1,955	875	522	464	1,389	2,034	2,970	חקלאות ויעור
131	218	169	141	ספורט וחינוך גופני

(a) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים בשנת הלימודים הבאה
(b) תעשייה, בנייה, תחבורה ותקשורת

מקורות לחישוב :

- Podgotovka (1933), p.p. 123, 154-155 - 1930/31
- Kul'turnoe (1935), tab.31, p.p.120-121 - 1934/35
- RGAE, Fund 1562, list 17, file 850 - 1940/41
- Ibid., list 17, files 1838-1840 - 1949/50
- Ibid., list 17, files 2710-2713 - 1954/55
- Ibid., list 17, files 2996-3007 - 1956/57

אחוז היהודים בקרב התלמידים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית לפי ענף המוסד בשנים 1956-1930 (לפי דיווחי המוסדות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת הלימודים)

1956/7	1954/5	1949/50	1948/9a	1940/1	1934/5	1930/1	ענף המוסד
2.3	2.0	2.4	2.5	2.5	4.9	7.0	כל המוסדות
3.0	2.9	3.4	3.5	3.3	7.0	9.3	טכנולוגיה – סה"כ b
3.0	2.9	3.4	3.5	3.5	.	10.7	א. תעשייה ובנייה
2.9	2.7	3.1	3.2	.	.	11.5	תעשייה
3.4	4.4	5.4	5.9	.	.	8.1	בנייה
2.7	2.3	2.9	2.9	2.0	.	4.0	ב. תחבורה – סה"כ
5.3	4.8	6.3	6.2	.	.	.	תחבורת אוטו
2.0	2.0	2.5	2.5	.	.	.	תחבורת רכבות
1.5	0.8	2.0	2.1	.	.	.	תחבורת ים ונהר
1.4	.	1.4	1.3	.	.	.	תחבורה אווירית
2.9	3.9	5.6	6.1	5.7	.	.	ג. תקשורת
2.1	1.5	1.5	1.7	2.4	3.3	4.7	חינוך ותרבות-סה"כ
1.1	0.9	0.8	0.8	1.5	.	3.5	א. חינוך (פדגוגיים)
3.6	3.4	4.8	5.3	10.0	.	13.7	ב. תרבות ואומנות
2.3	1.8	2.6	2.7	2.8	5.1	8.1	רפואה וסיעוד
1.5	1.7	2.8	2.5	3.7	7.7	8.8	כלכלה ומשפטים – סה"כ
2.0	2.4	3.9	3.2	5.2	.	.	א. כלכלה וכספים
0.9	2.2	2.7	2.5	.	.	.	ב. סטטיסטיקה
1.4	1.4	2.1	2.0	2.9	.	.	ג. מסחר
.	1.0	2.7	3.9	2.0	.	.	ד. משפטים
0.4	0.3	0.3	0.3	0.8	1.9	3.2	חקלאות ויעור
2.0	1.8	1.9	1.9	.	.	.	ספורט וחינוך גופני

(a) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים בשנת הלימודים הבאה

(b) תעשייה, בנייה, תחבורה ותקשורת

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'13.

התלמידים היהודים במוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית בשנים 1939 ו-1959 לפי מין וגיל (לפי מפקדי האוכלוסין; כולל לימודים אקסטרניים; באחוזים)

אחוז הנשים בקרב:			הרכב לפי הגילים:			קבוצות הגיל
כלל התלמידים	תלמידים יהודיים		כלל התלמידים	תלמידים יהודיים		
	1959	1959a 1939		1959	1959a 1939	
45.1	40.8	53.1	100	100	100	סך הכול
52.4	36.2	58.3	7.1	6.5	19.5	עד 16
55.3	51.7	54.5	36.4	35.2	42.5	17-19
50.0	50.6	45.4	32.3	29.0	21.8	20-24
21.8	19.6	48.1	10.5	10.4	8.9	25-29
21.9	20.9	58.0	8.3	9.1	4.1	30-34
18.2	17.1	61.9	5.4	9.8	3.2	35 ומעלה

(a) רק יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 640,720,721 - 1939
 Ibid., list 336, files 1609,3076-3078 - 1959

לוח ג'16.

אחוז הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית בקרב היהודים
 בני 15-29 בשנים 1939 ו-1959 לפי מין, גיל ורפובליקות
 (לפי מפקדי האוכלוסין; כולל לימודים אקסטרניים)

מוסדות להשכלה על-תיכונית מקצועית			מוסדות להשכלה גבוהה			הרפובליקות / קבוצות הגיל
29-25	24-20	19-15	29-25	24-20	19-15	
0.8	2.6	6.4	6.7	17.4	10.0	בריה"מ - סה"כ:
2.9	7.1	16.5	7.7	28.6	16.4	1939
						a 1959
						גברים:
0.8	2.7	5.2	8.7	18.3	8.5	1939
2.3	7.0	16.5	6.7	28.2	16.6	a 1959
						נשים:
0.7	2.5	7.9	4.6	16.5	11.7	1939
1.1	7.2	16.5	4.6	29.0	16.2	a 1959
						רספס"ר:
1.0	3.1	6.1	9.5	22.6	15.4	1939
2.7	6.3	16.0	9.4	38.9	25.1	a 1959
						אוקראינה:
0.6	2.3	6.7	5.3	16.1	8.6	1939
3.0	8.0	17.6	6.5	21.3	10.2	1959
						בלרוסיה:
0.6	2.7	5.6	4.5	10.1	4.9	1939
3.6	8.2	17.1	6.8	17.1	8.7	1959
						מולדביה:
3.6	6.1	12.9	5.2	14.9	6.3	1959
						ליטא:
2.1	5.8	12.1	4.6	22.1	13.4	1959
						לטביה:
1.7	7.3	16.9	6.0	27.2	13.0	1959
						גרוזיה: b
0.5	1.4	4.2	2.4	7.5	4.3	1939
						אזרבייג'ן:
0.7	2.8	5.2	6.9	17.3	8.0	1939
1.0	5.5	10.5	6.4	28.4	13.3	a 1959
						אוזבקיסטן: b
0.9	3.6	11.8	4.3	13.2	7.8	1939

(a) רק יהודים אשכנזיים

(b) אין נתונים לגבי גרוזיה ואוזבקיסטן בשנת 1959

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 640, 720, 721 - 1939

Ibid., files 1609, 3076-3078 - 1959

**הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1927-1989
(בתחילת שנת הלימודים ; באחוזים)**

שנת הלימודים	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים a	גרוזינים וארמנים	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
1927/28	14.4	58.3	13.1	. . .	7.7	1.2	5.3
1928/29	13.5	56.1	17.5	. . .	4.4	1.7	6.8
1930/31	11.3	53.2	20.4	. . .	6.7	2.3	6.1
1932/33	12.2	56.0	18.2	. . .	4.7	2.9	6.0
1933/34	12.8	53.5	19.4	. . .	5.2	2.8	6.3
1934/35	13.3	54.4	17.3	. . .	5.8	2.4	6.8
c, d 1938/39	13.0	55.0	17.2	. . .	6.3	3.0	5.7
c, e 1938/39	11.1	55.1	19.4	. . .	5.7	2.7	6.1
d, f 1947/48	9.2	61.5	13.7	2.8	5.6	3.4	3.8
d 1948/49	8.3	61.2	13.9	3.0	5.5	4.1	4.0
d 1950/51	6.9	60.8	14.7	2.8	4.8	5.1	4.8
d 1953/54	5.2	60.5	16.2	2.5	4.5	6.0	5.1
d 1956/57	4.8	62.0	16.5	2.4	3.5	5.8	5.0
d 1958/59	4.2	61.9	16.4	2.4	3.3	6.4	5.4
c, e 1958/59	3.7	61.0	17.3	2.1	2.9	5.4	7.6
h 1959/60	3.5	61.1	16.8	2.3	3.5	6.1	6.7
1960/61	3.2	61.8	17.0	2.3	3.6	6.4	5.7
1961/62	2.9	61.6	17.2	2.3	3.5	6.6	6.0
1962/63	2.7	61.3	17.4	2.3	3.5	6.6	6.2
1963/64	2.5	61.0	17.6	2.3	3.4	6.8	6.4
1965/66	2.5	61.2	17.4	2.1	3.4	7.0	6.4
1966/67	2.6	60.5	17.3	2.1	3.5	7.5	6.5
1967/68	2.6	60.3	16.8	2.1	3.6	8.0	6.6
1968/69	2.5	59.9	16.7	2.0	3.7	8.6	6.7
1969/70	2.4	59.7	16.5	2.0	3.7	8.9	6.8
1970/71	2.3	59.6	16.4	2.0	3.7	9.0	7.0
1972/73	1.9	59.9	16.3	2.0	3.6	9.1	7.3
1974/75	1.6	59.7	16.4	2.0	3.4	9.3	7.5
1976/77	1.4	59.1	16.6	2.1	3.3	9.8	7.8
1978/79	1.2	58.5	16.5	2.1	3.3	10.3	8.1
1980/81	1.0	57.6	16.6	2.1	3.4	10.9	8.4
1984/85	0.8	55.9	16.8	2.0	3.6	12.0	8.9
1989/90	0.7	53.4	17.3	2.2	4.0	13.7	8.8

- (a) ליטאים, לטבים, אסטונים
 - (b) אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טורקמנים, טגיקים
 - (c) לפי מפקד האוכלוסין
 - (d) בלי לימודים אקסטרניים
 - (e) כולל לימודים אקסטרניים
 - (f) מחושב על סמך מספר הלומדים, מתקבלים ומסיימים בשנת הלימודים הבאה
 - (g) יהודים אשכנזים בלבד
 - (h) משנת 1959 והלאה - כולל לימודים אקסטרניים
- מקורות לחישוב - ראה לוח 3.8, פרק 3 (שנים מתאימות)

מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1923-1989 לפי

רפובליקות a (כולל לימודים אקסטרניים; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה	ליטא	לטביה	אסטוניה
1923/24	. . .	18,488
1925/26	. . .	10,386	1,341
1926/27	13,204	8,168	1,336
1927/28	. . .	8,332	1,260
1928/29	14,061	6,878	1,216
1929/30	10,877	9,527	1,202
1930/31	12,642	13,946	1,047
1932/33	22,900	21,600	2,700
1936/37	. . .	37,300
b 1938/39	47,102	40,982	6,773
c 1947/48	2,594	962	261	505	. . .
1948/49	36,964	22,565	3,053	1,043	277	544	45
1949/50	37,991	21,776	3,208	1,189	307	561	47
1950/51	1,449	393	490	. . .
c 1951/52	36,527	20,029	2,587	1,752	311	470	154
1952/53	37,520	18,087	2,531	1,938	366	482	191
1953/54	40,517	17,066	2,514	2,063	522	519	243
1956/57	51,799	19,931	3,517	1,941	645	797	273
1958/59	51,077	20,191	3,774	1,437	470	822	205
1959/60	47,864	20,121	3,051	1,422	441	736	179
1960/61	46,555	18,673	3,020	1,225	413	800	126
1961/62	46,022	18,566	3,069	1,177	429	1,001	139
1962/63	47,539	19,557	3,247	1,212	458	1,077	148
1963/64	48,930	503
1965/66	52,976	25,024	4,299	2,353	1,090	1,525	210
1966/67	58,406	28,217	5,191	2,645	1,562	1,801	235
1967/68	58,748	29,207	5,974	2,815	1,673	2,048	249
1968/69	58,811	29,900	6,350	2,861	1,954	2,338	247
1969/70	58,023	28,906	6,629	2,779	1,645	2,104	253
1970/71	54,903	27,742	6,685	2,723	1,517	2,060	258
1972/73	46,300	22,700	5,800	2,267	1,010	1,500	226
1976/77	35,301	15,815	4,847	1,527	635	1,301	203
1980/81	28,300	1,124	639
1984/85	20,835	10,151	3,360	1,166	256	654	179
1989/90	16,800

לוח ג'18 (המשך)

שנת הלימודים	גרוזיה	אזרבייג'ן	קזחסטן	קירגיזיה	אוזבקיסטן	טג'יקיסטן
1926/27	989 d	.	.	.	0	.
1928/29	918 d	.	.	.	330	.
1929/30	612 221
1930/31	766 d	.	.	.	96	.
b 1938/39	560	1,198	.	.	1,303	88
c 1947/48	363	912	418	136	.	198
1948/49	368	960	426	226	2,054	264
1949/50	346	1,009	460	241	2,181	312
1950/51	311	888	.	192	2,400	.
c 1951/52	293	836	462	212	2,422	282
1952/53	306	860	503	193	2,340	341
1953/54	414	900	567	245	2,213	331
1956/57	588	915	805	323	2,773	575
1958/59	921	1,192	901	272	3,234	500
1959/60	733	1,007	881	273	3,046	408
1960/61	910	906	837	263	2,902	391
1961/62	791	928	843	206	2,709	383
1962/63	705	879	850	301	2,944	325
1963/64	2,895	.
1965/66	814	1,256	1,040	295	3,305	394
1966/67	793	1,346	1,329	280	3,990	425
1967/68	902	1,559	1,526	404	4,180	556
1968/69	1,000	1,422	1,444	428	4,391	624
1969/70	1,045	1,338	1,480	388	4,684	656
1970/71	1,190	1,488	1,311	388	4,707	636
1972/73	950	1,320	1,140	343	4,200	554
1976/77	801	1,286	911	276	3,433	387
1984/85	504	692	608	166	2,505	339

(a) ארמניה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר זעיר של היהודים

(b) לפי מפקד האוכלוסין

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

(d) הנתון של הפדרציה הטרנס-קווקזית (כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן)

מקורות לחישוב ללוח ג'18:

- Altshuler (1998) , tab.6.12, p.120 - 1923/4
Ibid. – (אוקראינה, בלורוסיה) 1925/26
ORT, Statisticheskie (1930), No 6, tab.23, p.p. 56-57 - 1926/27
Altshuler (1998), tab. 6.12, p.120 - 1927/28
Natsional'naia (1930), tab.15, p.290-291 - 1928/29
Altshuler (1998) , tab.6.12, p.120 - 1929/30
Podgotovka (1933), p.p. 123 - 1930/31
Podgotovka (1934) , vol.2, tab. XII, p.26 - 1932/34
Altshuler (1998), tab. 6.12, p.120 – (אוקראינה) 1936/37
RGAE, Fund 1562,list 336, files 640,720,721 – 1938/39
Ibid., list 17, files 1645-1649; list 329, file 3784 - 1948/49
Ibid., list 17, files 1817,1835-1837 - 1949/50
Ibid., list 17, files 2071-2076; list 329, file 4451 - 1950/51
Ibid., list 17, files 2237-2240; list 329, file 4450 - 1951/52
Ibid., list 17, files 2391-2396 - 1952/53
Ibid, list 17, files 2551-2556 - 1953/54
Ibid., list 17, files 2966-2973 - 1956/57
RGAE, Fund 1562, list 17, file 3291 - 1958/59
Ibid., list 17, file 3428 - 1959/60
Vysshee (1961), p.85, 128-157 -1960/61
RGAE, Fund 1562, list 337, file 5687 - 1961/62
RGAE, Fund 1562, list 337, files 9128 - 1962/63
Altshuler (1987), tab. 5M, p.137 - (רספס"ר) 1963/64
(ליטא) - אלטשולר: בחינות, 1976, מסי 7, לוח כו', עמ' 57
(אזובקיסטן) - כני"ל, לוח כא' עמ' 55
RGAE, Fund 1562, list 45, file 2512 – 1965/66
Ibid., list 45, file 6003 - 1966/67
Ibid., list 45, file 9900 - 1967/68
Ibid., list 46, file 1721 - 1968/69
Ibid., list 47, file 1592 - 1969/70
Ibid., list 57, file 540 - 1970/71
Ibid., list 50, file 1883 - 1972/73
Ibid., list 59, file 2203 - 1976/77
(היהודים-אומדן) Nar.Khoz. RSFSR (1982), p.296 - 1980/81
Altshuler (1987), tab. 5.14, p.126 - (מולדביה)
Nar.khoz.Lit.SSR (1982), p.214-215 - (ליטא)
RGAE, Fund 1562, list 70, file 1562 - 1984/85
Nar.obr. RSFSR (1991), p.214 – (רספס"ר) 1989/90

לוח ג'19.

אחוז היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1923-1989

לפי רפובליקות a (כולל לימודים אקסטרניים; בתחילת שנת הלימודים)

שנת הלימודים	רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה	ליטא	לטביה	אסטוניה
1923/24	. . .	47.3
1925/26	. . .	39.0	31.0
1926/27	13.0	29.0	29.6
1927/28	. . .	28.8	29.5
1928/29	12.5	26.3	27.5
1929/30	10.6	23.3	27.6
1930/31	7.4	20.1	23.7
1932/33	9.1	23.1	34.7
1936/37	. . .	26.1
b 1938/39	8.4	21.0	24.7
c 1947/48	16.8	19.7	2.7	5.3	. . .
1948/49	5.8	14.7	14.1	18.8	3.4	5.1	0.7
1949/50	5.2	12.6	11.7	16.3	3.2	3.9	0.6
1950/51	17.0	3.3	3.4	. . .
c 1951/52	4.4	10.1	8.2	18.2	2.6	3.8	1.8
1952/53	3.9	8.2	6.9	16.7	2.4	3.5	2.0
1953/54	3.9	7.0	6.3	15.2	3.0	4.2	2.4
1956/57	3.9	6.1	6.0	11.9	2.8	4.9	2.4
1958/59	3.8	5.4	6.2	8.1	1.9	4.3	1.6
1959/60	3.4	4.9	5.4	7.9	1.7	3.9	1.4
1960/61	3.1	4.5	5.1	6.4	1.5	3.7	0.9
1961/62	2.8	4.0	4.6	5.4	1.4	4.1	0.9
1962/63	2.6	3.8	4.3	4.9	1.4	3.9	0.9
1963/64	2.4	1.3
1965/66	2.3	3.6	4.1	6.5	2.4	4.6	1.0
1966/67	2.4	3.8	4.5	6.5	3.1	5.0	1.1
1967/68	2.3	3.8	4.8	6.5	3.1	5.3	1.1
1968/69	2.2	3.8	4.8	6.3	3.6	5.8	1.1
1969/70	2.2	3.6	4.8	6.1	3.0	5.2	1.1
1970/71	2.1	3.4	4.8	6.1	2.7	5.0	1.2
1972/73	1.7	2.8	4.0	5.3	1.7	3.5	1.0
1976/77	1.2	1.9	2.9	3.4	1.0	2.8	0.8
1980/81	0.9	2.2	0.9
1984/85	0.7	1.2	1.8	2.2	0.4	1.4	0.7
1989/90	0.6

לוח ג'19 (המשך)

שנת הלימודים	גרוזיה	אזרבייג'ן	קזחסטן	קירגיזיה	אוזבקיסטן	טג'יקיסטן
1926/27	6.2 d				0.0	
1928/29	5.6 d				10.0	
1929/30	2.1	11.1				
1930/31	3.3 d				3.3	
b 1938/39	1.7	7.1			5.9	4.4
c 1947/48	1.0	4.5	2.3	3.0		5.3
1948/49	1.1	4.2	2.1	3.7	7.1	4.8
1949/50	1.0	3.5	1.7	3.0	6.0	3.7
1950/51	0.9	3.6		2.1	5.7	
c 1951/52	1.0	3.3	1.6	2.4	6.0	3.5
1952/53	1.0	3.2	1.4	1.8	5.3	3.3
1953/54	1.4	3.4	1.5	1.7	4.6	2.7
1956/57	1.8	3.3	1.6	2.2	4.5	3.5
1958/59	1.5	2.9	1.4	1.6	3.7	2.6
1959/60	1.4	2.9	1.3	1.6	3.3	2.2
1960/61	1.6	2.5	1.1	1.5	2.9	2.0
1961/62	1.3	2.4	1.0	1.0	2.4	1.8
1962/63	1.1	1.9	0.9	1.3	2.3	1.5
1963/64					2.1	
1965/66	1.1	1.9	0.7	0.9	2.0	1.3
1966/67	1.0	1.7	0.8	0.8	2.1	1.2
1967/68	1.0	1.8	0.9	1.0	2.0	1.5
1968/69	1.1	1.5	0.8	1.0	2.0	1.5
1969/70	1.2	1.3	0.8	0.8	2.0	1.5
1970/71	1.3	1.5	0.7	0.8	2.0	1.4
1972/73	1.1	1.3	0.6	0.7	1.8	1.2
1976/77	1.0	1.3	0.4	0.5	1.3	0.7
1984/85	0.6	0.6	0.2	0.3	0.9	0.6

(a) ארמניה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר זעיר של היהודים

(b) לפי מפקד האוכלוסין

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

(d) הנתון של הפדרציה הטרנס-קווקזית (כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן)

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'18.

הרכבם האתני של הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי רפובליקות

(בתחילת שנת הלימודים ; באחוזים)

רספס"ר				שנות	רספס"ר			שנות
אחרים	רוסים	יהודים	הלימודים	אחרים	רוסים	יהודים	הלימודים	
14.8	82.6	2.6	1962/63				יום וערב:	
15.2	82.4	2.4	1963/64	10.6	82.2	7.1	a 1948/49	
15.0	82.8	2.3	1965/66	11.1	82.5	6.4	1949/50	
15.1	82.5	2.4	1966/67	11.5	82.9	5.6	a 1951/52	
14.9	82.8	2.3	1967/68	12.0	83.0	5.0	1952/53	
14.8	82.9	2.2	1968/69	11.5	83.7	4.8	1953/54	
14.8	83.0	2.2	1969/70	11.0	84.4	4.5	1956/57	
15.0	82.9	2.1	1970/71	11.2	84.8	4.0	1958/59	
14.9	83.4	1.7	1972/73				כולל אקסט':	
15.6	83.2	1.2	1976/77	13.6	82.7	3.7	1958/59	
16.7	82.4	0.9	1980/81	14.7	81.9	3.4	1959/60	
18.3	81.0	0.7	1984/85	13.9	83.0	3.1	1960/61	
19.4	80.0	0.6	1989/90	14.3	82.9	2.8	1961/62	
בלרוסיה				אוקראינה				שנות
אחרים	רוסים	בלורוסים	יהודים	אחרים	רוסים	אוקראינים	יהודים	הלימודים
.	5.0	23.0	24.7	47.3	1923/24
2.8	5.7	67.8	23.7	5.4	16.4	58.1	20.1	1930/31
								יום וערב:
3.7	22.6	56.2	17.5	2.2	27.7	53.5	16.6	a 1948/49
4.3	22.6	58.0	15.1	2.4	27.4	55.7	14.6	1949/50
5.3	21.3	63.6	9.8	3.4	27.0	58.1	11.4	a 1951/52
5.4	20.2	66.5	7.9	3.7	27.6	59.4	9.2	1952/53
5.1	19.2	68.7	6.9	3.3	28.2	60.7	7.8	1953/54
4.9	20.6	68.0	6.5	3.1	30.2	60.5	6.2	1956/57
5.1	22.3	66.1	6.5	1957/58
5.3	22.0	65.8	6.9	3.0	30.6	60.9	5.4	1958/59
								כולל אקסט':
5.1	20.4	68.3	6.2	4.8	27.8	62.1	5.4	1958/59
8.3	20.5	65.8	5.4	3.7	29.0	62.4	4.9	1959/60
6.0	21.4	67.5	5.1	3.0	30.0	62.5	4.5	1960/61
6.3	20.7	68.4	4.6	3.2	30.2	62.6	4.0	1961/62
6.6	19.7	69.4	4.3	3.4	30.2	62.7	3.8	1962/63
6.8	20.6	68.5	4.1	3.2	31.8	61.3	3.6	1965/66
6.6	21.8	67.1	4.5	3.2	32.2	60.8	3.8	1966/67
6.6	22.5	66.1	4.8	3.3	32.7	60.1	3.8	1967/68
6.7	23.7	64.7	4.8	3.4	32.7	60.1	3.8	1968/69
6.8	24.3	64.0	4.8	3.5	32.9	60.0	3.6	1969/70
6.7	24.5	64.0	4.8	3.5	32.8	60.2	3.4	1970/71
6.7	25.1	64.3	4.0	3.4	32.5	61.3	2.8	1972/73
7.7	20.1	70.4	1.8	4.4	28.9	65.6	1.2	1984/85

לוח ג'20 (המשך)

ליטא				מולדביה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	ליטאים	יהודים	אחרים	רוסים	מולדבים	יהודים	
2.6	8.2	85.6	3.7	15.9	39.2	24.0	20.9	יום וערב: a 1948/49
2.8	8.5	85.5	3.3	17.6	36.4	25.9	20.1	1949/50
3.8	8.6	84.7	2.9	17.5	30.8	31.4	20.3	a 1951/52
4.3	9.0	83.7	2.9	15.9	26.8	38.6	18.8	1952/53
5.3	6.2	84.7	3.8	14.6	24.0	44.9	16.4	1953/54
5.1	7.2	84.5	3.3	16.6	23.8	47.6	11.9	1956/57
3.7	5.4	88.6	2.3	16.6	23.5	52.1	7.8	1958/59
								כולל אקסט':
3.7	6.6	87.7	1.9	21.2	24.1	46.6	8.1	1958/59
4.8	6.8	86.6	1.7	20.7	22.4	49.1	7.9	1959/60
3.6	5.9	88.9	1.5	20.3	22.9	50.5	6.4	1960/61
3.7	6.0	88.9	1.4	22.0	21.0	51.5	5.4	1961/62
3.7	6.9	88.0	1.4	21.9	20.9	52.3	4.9	1962/63
4.1	6.3	88.3	1.3	1963/64
4.5	7.6	85.5	2.4	21.0	19.6	52.9	6.5	1965/66
4.5	8.4	84.0	3.1	19.9	18.5	55.1	6.5	1966/67
4.3	9.4	83.1	3.1	18.3	17.7	57.5	6.5	1967/68
4.4	10.1	81.9	3.6	17.7	17.8	58.2	6.3	1968/69
4.0	9.9	83.1	3.0	16.5	18.7	58.7	6.1	1969/70
4.0	10.3	82.9	2.7	17.3	17.6	59.0	6.1	1970/71
4.3	9.9	84.1	1.7	17.2	17.3	60.2	5.3	1972/73
4.8	7.8	86.5	0.9	1980/81
5.4	7.8	86.4	0.4	18.7	15.5	63.6	2.2	1984/85
אסטוניה				לטביה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	אסטונים	יהודים	אחרים	רוסים	לטבים	יהודים	
0.6	4.0	94.8	0.7	5.5	20.0	68.7	5.7	יום וערב: a 1948/49
0.6	4.8	93.9	0.6	4.3	18.8	71.9	5.0	1949/50
1.1	15.6	81.5	1.8	3.7	15.8	76.1	4.5	a 1951/52
1.3	17.7	78.9	2.1	4.0	14.9	76.8	4.3	1952/53
1.5	13.8	82.1	2.6	4.5	15.3	75.5	4.7	1953/54
2.5	14.1	80.6	2.8	5.5	22.1	66.9	5.5	1956/57
2.8	12.1	83.2	1.9	5.4	19.8	70.1	4.8	1958/59
								כולל אקסט':
4.1	12.6	81.7	1.6	5.2	20.3	70.3	4.3	1958/59
4.4	12.6	81.6	1.4	7.1	19.0	70.0	3.9	1959/60
2.7	14.3	82.1	0.9	7.3	24.3	64.6	3.7	1960/61
2.9	14.4	81.8	0.9	7.8	26.1	62.1	4.1	1961/62
2.8	15.1	81.2	0.9	7.9	26.4	61.8	3.9	1962/63
3.5	18.5	77.1	1.0	9.3	31.8	54.3	4.6	1965/66
3.8	19.7	75.4	1.1	9.4	32.6	53.0	5.0	1966/67
3.8	19.6	75.6	1.1	9.8	35.9	49.0	5.3	1967/68
3.7	20.0	75.2	1.1	10.1	36.1	48.0	5.8	1968/69
4.2	21.3	73.3	1.1	9.6	37.6	47.5	5.2	1969/70
4.3	21.7	72.9	1.2	9.7	38.7	46.6	5.0	1970/71
4.5	21.1	73.4	1.0	9.6	40.7	46.1	3.5	1972/73
5.5	20.5	73.3	0.7	10.5	36.6	51.5	1.4	1984/85

לוח ג'20 (המשך)

ארמניה				גרזיה				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	ארמנים	יהודים	אחרים	רוסים	גרזינים	יהודים	
1.4	3.9	94.5	0.20	20.9	5.4	72.5	1.3	יום וערב: a 1948/49
1.6	3.8	94.4	0.15	20.6	5.4	72.9	1.1	1949/50
1.1	3.3	95.5	0.07	10.0	4.7	84.1	1.1	a 1951/52
1.2	3.4	95.3	0.07	9.8	4.5	84.5	1.2	1952/53
1.1	3.2	95.5	0.11	9.9	4.7	84.1	1.4	1953/54
2.3	4.2	93.3	0.22	12.8	8.7	76.5	2.0	1956/57
2.9	4.8	92.1	0.26	14.2	10.0	73.7	2.1	1958/59
2.3	4.3	93.2	0.22	12.3	8.5	77.7	1.5	כולל אקסט': 1958/59
4.2	3.9	91.8	0.16	12.1	10.6	75.9	1.4	1959/60
1.9	3.2	94.6	0.26	12.0	9.6	76.8	1.6	1960/61
1.7	3.1	95.0	0.16	11.7	8.1	78.9	1.3	1961/62
1.7	3.0	95.1	0.16	11.5	7.6	79.8	1.1	1962/63
1.5	3.4	95.0	0.15	11.0	7.6	80.3	1.1	1965/66
1.3	2.9	95.6	0.18	9.9	6.9	82.2	1.0	1966/67
1.4	2.7	95.7	0.19	9.7	7.0	82.2	1.0	1967/68
1.4	2.8	95.6	0.19	9.2	7.2	82.4	1.1	1968/69
1.3	2.5	96.1	0.17	9.4	6.8	82.7	1.2	1969/70
1.1	2.6	96.1	0.13	9.2	6.5	83.0	1.3	1970/71
0.8	2.2	96.8	0.13	8.5	5.8	84.5	1.1	1972/73
0.8	0.8	98.4	0.03	7.8	4.0	87.6	0.6	1984/85
קזכסטן				אזרבייג'ן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	קזכים	יהודים	אחרים	רוסים	אזרים	יהודים	
12.9	53.2	31.4	2.5	18.4	17.6	59.1	4.9	יום וערב: a 1948/49
12.4	49.4	36.0	2.2	16.7	15.8	63.5	4.1	1949/50
12.8	44.8	40.4	2.0	16.5	13.1	66.6	3.8	a 1951/52
12.4	42.7	43.0	1.9	15.6	12.8	68.1	3.5	1952/53
12.5	41.8	43.8	1.8	14.9	12.8	68.7	3.6	1953/54
15.3	47.9	34.7	2.0	13.2	15.7	67.5	3.6	1956/57
14.5	46.7	37.2	1.7	10.8	15.1	70.8	3.3	1958/59
14.2	47.0	37.5	1.4	11.5	15.3	70.3	2.9	כולל אקסט': 1958/59
15.7	45.1	37.9	1.3	12.3	14.7	70.0	2.9	1959/60
14.1	44.1	40.6	1.1	11.9	14.7	70.8	2.5	1960/61
14.8	43.2	41.0	1.0	11.1	15.7	70.8	2.4	1961/62
15.6	43.6	40.0	0.9	10.6	16.0	71.5	1.9	1962/63
16.3	45.4	37.6	0.7	11.1	15.4	71.6	1.9	1965/66
16.7	45.8	36.7	0.8	10.6	14.9	72.8	1.7	1966/67
16.5	45.0	37.6	0.9	9.1	14.2	74.9	1.8	1967/68
16.6	43.3	39.1	0.8	8.8	12.3	77.4	1.5	1968/69
16.5	43.1	39.7	0.8	8.6	12.0	78.0	1.3	1969/70
16.5	42.8	40.0	0.7	8.7	12.1	77.7	1.5	1970/71
16.5	41.6	41.3	0.6	8.9	11.2	78.6	1.3	1972/73
14.6	31.3	53.9	0.2	8.7	6.4	84.3	0.6	1984/85

לוח ג'20 (המשך)

קירגיזיה				אוזבקיסטן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	קירגיזים	יהודים	אחרים	רוסים	אוזבקים	יהודים	
17.3	44.7	34.5	3.5	22.7	41.9	27.2	8.2	יום וערב: a 1948/49
14.8	37.7	44.6	2.9	22.6	37.9	32.4	7.1	1949/50
12.8	33.8	50.8	2.7	23.3	33.0	37.1	6.7	a 1951/52
12.3	28.6	56.9	2.1	24.2	29.5	40.4	5.9	1952/53
12.8	28.5	56.6	2.1	24.2	27.2	43.4	5.1	1953/54
15.9	34.5	47.1	2.5	22.7	28.5	44.1	4.7	1956/57
14.2	35.5	48.4	1.8	22.7	26.4	46.7	4.3	1958/59
16.3	38.9	43.1	1.6	23.4	26.4	46.5	3.7	כולל אקסט': 1958/59
16.7	36.8	45.0	1.6	25.5	25.2	46.0	3.3	1959/60
14.9	36.5	47.1	1.5	24.0	26.0	47.2	2.9	1960/61
14.8	36.9	47.3	1.0	23.4	26.0	48.2	2.4	1961/62
16.2	38.9	43.6	1.3	22.2	26.0	49.5	2.3	1962/63
.	22.5	25.0	50.4	2.1	1963/64
17.9	39.1	42.1	0.9	21.9	24.5	51.6	2.0	1965/66
17.3	38.6	43.3	0.8	21.0	23.9	53.0	2.1	1966/67
18.3	38.4	42.3	1.0	21.2	21.9	54.8	2.0	1967/68
17.7	38.0	43.3	1.0	20.7	20.7	56.7	2.0	1968/69
17.6	36.1	45.5	0.8	21.1	19.8	57.1	2.0	1969/70
17.0	34.9	47.3	0.8	21.6	18.7	57.7	2.0	1970/71
16.4	34.6	48.4	0.7	22.2	18.0	58.0	1.8	1972/73
12.8	23.4	63.5	0.3	19.8	12.0	67.4	0.9	1984/85
טורקמניה				טג'יקיסטן				שנות הלימודים
אחרים	רוסים	טורקמנים	יהודים	אחרים	רוסים	טג'יקים	יהודים	
23.2	41.0	34.0	1.8	22.7	44.0	27.6	5.7	יום וערב: a 1948/49
18.6	31.3	49.0	1.0	23.6	40.9	30.3	5.2	1949/50
15.9	28.4	54.9	0.8	24.1	34.4	36.7	4.8	a 1951/52
14.1	25.2	60.0	0.7	24.7	31.2	39.6	4.5	1952/53
14.4	23.6	61.2	0.8	24.8	30.1	42.4	2.8	1953/54
16.4	24.2	58.0	1.3	24.0	26.0	46.2	3.8	1956/57
14.2	30.0	54.7	1.1	30.5	23.9	42.5	3.1	1958/59
14.5	29.0	55.4	1.1	30.1	24.3	43.0	2.6	כולל אקסט': 1958/59
15.1	28.6	55.4	0.9	28.0	24.7	45.2	2.2	1959/60
14.0	29.8	55.4	0.8	27.1	23.4	47.5	2.0	1960/61
13.4	25.8	60.3	0.6	28.8	23.4	46.0	1.8	1961/62
13.8	23.2	62.8	0.2	29.5	23.8	45.3	1.5	1962/63
12.5	21.9	65.3	0.3	31.3	22.8	44.6	1.3	1965/66
16.4	17.7	65.6	0.4	32.8	22.3	43.7	1.2	1966/67
13.1	21.4	65.1	0.4	30.0	22.1	46.4	1.5	1967/68
13.0	20.7	65.9	0.4	29.6	21.6	47.2	1.5	1968/69
13.3	19.9	66.4	0.4	28.0	20.9	49.5	1.5	1969/70
13.7	21.3	64.6	0.4	28.5	20.7	49.4	1.4	1970/71
13.1	22.9	63.6	0.3	28.9	19.0	50.9	1.2	1972/73
11.1	10.9	77.8	0.1	24.9	13.5	61.0	0.6	1984/85

(a) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'18.

הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939-1985 לפי צורות הלימוד
(בתחילת שנת הלימודים)

אחוז היהודים מכל הסטודנטים :			מספר מוחלט – אלפים :			שנת הלימודים
לימודים אקסטרניים	לימודי יום	לימודי ערב	לימודים אקסטרניים	לימודי ערב	לימודי יום	
5.3	. . .	13.0b	11.3	. . .	87.0b	a 1938/39
2.9	11.1	8.6	7.4	1.7	59.1	c 1947/48
3.0	10.4	8.3	8.8	1.9	59.3	1948/49
2.9	10.3	7.5	10.4	2.3	57.0	1949/50
2.7	9.3	6.9	11.0	2.5	56.1	1950/51
2.6	8.8	6.2	11.3	2.8	55.0	1951/52
2.6	6.3	5.5	12.1	2.4	51.7	1952/53
2.8	6.7	5.1	14.4	3.1	50.7	1953/54
2.9	6.3	4.8	16.7	3.9	52.1	1954/55
3.0	5.6	4.7	19.2	4.5	53.4	1955/56
3.5	5.9	4.6	25.0	5.9	54.1	1956/57
3.5	6.1	3.9	29.2	9.5	46.0	1958/59
3.3	5.1	3.4	30.4	10.1	39.4	1959/60
3.1	4.7	3.0	31.3	11.5	34.3	1960/61
2.9	4.2	2.5	32.8	12.9	30.7	1961/62
2.8	3.9	2.3	35.3	14.6	29.4	1962/63
2.3	3.3	2.3	39.0	18.9	36.7	1965/66
2.3	3.5	2.5	41.0	21.8	43.5	1966/67
2.2	3.5	2.6	38.8	22.6	48.6	1967/68
2.2	3.4	2.5	38.3	22.5	51.1	1968/69
2.1	3.2	2.4	36.6	21.5	52.0	1969/70
2.0	3.1	2.3	34.2	20.6	51.0	1970/71
1.6	2.5	1.9	26.4	16.2	45.9	1972/73
1.4	2.1	1.6	21.4	13.1	41.7	1974/75
1.1	1.7	1.4	17.0	11.4	38.5	1976/77
0.9	1.5	1.2	14.5	9.6	35.6	1978/79
0.8	1.2	1.1	12.3	8.1	32.0	1980/81
0.6	1.0	0.8	10.8	6.1	24.7	1984/85

(a) לפי מפקד האוכלוסין בשנת 1939

(b) לימודי יום וערב

(c) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

מקורות לחישוב :

- RGAE, Fund 1562, list 336, f.640, 720, 721 - 1938/39
 Ibid., list 17, f.1645-1649, 1817, 1835-1837; list 329, f.3784 - 1949/50-1948/49
 Ibid., list 17, f.2071-2076, 2237-2240; list 329, f.4450-4451 - 1951/52-1950/51
 Ibid., list 17, f.2391-2396, 2551-2556, 2687-2692, 2827-2831 - 1955/56-1952/53
 Ibid., list 17, f.2966-2973, 3291, 3428; list 337, f.2543; - 1960/61-1956/57
 Vyssee (1961), p.85, 128-157
 RGAE, Fund 1562, l.337, f.5687, 9128; l.45, f.2512, 6003, 9900 - 1967/68-1961/62
 Ibid., list 46, f.1721; list 47, f.1592; list 57, f.540 - 1970/71-1968/69
 Ibid., list 50, f.1883; list 56, f.2055; list 59, f.2203 - 1976/77-1972/73
 Ibid., list 62, f.1827; list 64, f.1830, list 68, f.1097 - 1984/85-1978/79

מספרם המוחלט של הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה
(לפי דיווחי המוסדות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת לימודים)

1949/50	1948/9	1947/8b	1934/5a	1930/1a	1928/9	1926/7	ענף המוסד
59,172	60,876	60,259	61,384	28,508	23,407	23,699	כל המוסדות
8,525	9,169	8,708	6,519	6,685	אוניברסיטאות
50,647	51,707	51,551	16,888	17,014	אינסטיטוטים ענפיים
							מהם:
23,734	24,203	23,466	33,219	12,567	8,332	5,935	הנדסה – סה"כ c
20,344	20,778	20,230	. . .	11,316	א. תעשייה ובנייה
							ב. תחבורה:
696	638	597	תחבורת אוטו
79	83	69	תחבורה אווירית
1,382	1,429	1,412	. . .	1,095	תחבורת רכבות
530	553	482	תחבורת ים ונהר
703	722	676	. . .	246	ג. תקשורת
10,349	9,041	8,122	10,713	7,015	3,036	3,697	חינוך ותרבות-ס"ה
6,939	6,377	5,550	1,771	2,369	א. מוסדות פדגוגיים
1,199	682	594	ב. מכוני מורים דו-שני
2,211	1,982	1,978	1,265	1,328	ג. תרבות ואומנות
11,676	13,845	15,590	9,395	3,553	2,831	3,485	רפואה ורוקחות
3,361	3,380	3,259	4,932	3,219	1,356	2,662	כלכלה ומשפטים - ס"ה
1,917	1,709	1,617	א. כלכלה ומסחר
1,401	1,614	1,561	ב. משפטים
26	40	62	ג. סחר חוץ
17	17	19	ד. יחסים בין-לאומיים
1,337	1,065	961	3,125	2,064	1,331	1,235	חקלאות ויעור
190	173	153	ספורט וחינוך גופני

לוח ג'22 (המשך)

1956/7	1955/6	1954/5	1953/4	1952/3	1951/2	1950/1	ענף המוסד
59,459	57,893	56,003	54,029	54,094	57,652	59,722	כל המוסדות
4,924	4,681	4,826	4,806	5,547	6,841	7,816	אוניברסיטאות
54,535	53,212	51,177	49,223	48,547	50,811	51,906	אינסטיטוטים ענפיים
							מהם:
32,597	30,280	28,801	26,384	24,860	25,354	24,908	הנדסה - סה"כ c
27,757	25,695	24,775	22,859	21,527	21,659	21,470	א. תעשייה ובנייה
							ב. תחבורה:
1,011	1,022	942	853	913	750	714	תחבורת אוטו
13	53	116	תחבורה אווירית
2,459	2,328	2,066	1,651	1,401	1,674	1,410	תחבורת רכבות
443	441	386	398	413	492	481	תחבורת ים ונהר
914	794	632	623	606	726	717	ג. תקשורת
9,406	10,087	9,896	9,426	9,990	10,478	10,848	חינוך ותרבות-ס"ה
7,987	8,762	8,391	7,688	7,811	7,452	7,430	א. מוסדות פדגוגיים
8	37	122	354	690	1,213	1,390	ב. מכוני מורים דו-שני
1,411	1,288	1,383	1,384	1,489	1,813	2,028	ג. תרבות ואומנות
7,009	7,192	6,938	7,755	8,080	9,557	11,069	רפואה ורוקחות
2,495	2,511	2,555	2,943	3,108	3,301	3,315	כלכלה ומשפטים - ס"ה
2,445	2,475	2,456	2,632	2,628	2,485	2,175	א. כלכלה ומסחר
42	25	80	296	468	794	1,103	ב. משפטים
5	7	12	13	9	12	16	ג. סחר חוץ
3	4	7	2	3	10	21	ד. יחסים בין-לאומיים
2,793	2,909	2,746	2,506	2,228	1,926	1,575	חקלאות ויעור
235	233	241	209	281	195	191	ספורט וחינוך גופני

- (a) בשנות ה-30 אין אפשרות לבדוד את האוניברסיטאות מכלל המוסדות של הנרקומאט לחינוך
 (b) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה
 (c) תעשייה, בנייה, תחבורה ותקשורת

מקורות לחישוב:

ORT, Statisticheskie (1930), No 6, tab.23, p.p.56-57 - 1926/27
 Natsional'naia (1930), tab.15, p.290-291 - 1927/28
 Podgotovka (1933), p.p.123,154-155 - 1930/31
 Kul'turnoe (1935), tab.16 p.94-95 - 1934/35
 RGAE, Fund 1562, list 17, files 1645-1649; list 329, files 3784 - 1948/49
 Ibid., list 17, files 1817,1835-1837 - 1949/50
 Ibid., list 17, f.2071-2076,2237-2240; list 329, f.4450,4451 - 1951/52-1950/51
 Ibid., list 17, files 2391-2396,2551-2556,2687-2692 - 1954/55-1952/53
 Ibid., list 17, files 2827-2831,2966-2973 - 1956/57-1955/56

אחוז היהודים בקרב הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי סוג וענף המוסד בשנים 1956-1926 (לפי דיווחי המוסדות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת לימודים)

1949/50	1948/9	1947/8b	1934/5a	1930/1a	1928/9	1926/7	ענף המוסד
7.6	8.3	9.1	13.3	10.5	14.4	15.4	כל המוסדות
9.0	10.2	11.1	12.2	12.8	אוניברסיטאות
7.4	8.0	8.8	15.5	16.7	אינסטיטוטים ענפיים מהם:
9.8	10.6	11.6	16.5	10.9	16.7	16.3	הנדסה - סה"כ c
10.3	11.1	12.2	. . .	11.6	א. תעשייה ובנייה ב. תחבורה:
11.1	10.9	11.7	תחבורת אוטו
2.2	2.7	3.2	תחבורה אווירית
6.5	6.9	7.3	. . .	6.6	תחבורת רכבות
6.6	7.6	8.3	תחבורת ים ונהר
15.5	16.2	17.4	. . .	14.0	ג. תקשורת
4.7	4.7	4.8	10.1	11.4	15.4	17.1	חינוך ותרבות-ס"ה
5.4	5.6	5.4	13.0	16.1	א. מוסדות פדגוגיים
1.6	1.1	1.2	ב. מכוני מורים דו-שנ'י
12.2	11.3	12.5	20.5	19.4	ג. תרבות ואומנות
11.7	12.5	14.2	14.8	12.9	27.5	30.4	רפואה ורוקחות
8.6	9.2	9.6	16.3	14.6	31.2	26.8	כלכלה ומשפטים - ס"ה
7.7	7.4	7.3	א. כלכלה ומסחר
11.7	14.5	16.4	ב. משפטים
4.2	4.6	6.1	ג. סחר חוץ
1.0	1.0	1.3	ד. יחסים בין-לאומיים
1.7	1.5	1.5	5.1	4.6	5.4	5.5	חקלאות ויעור
3.5	3.1	3.1	ספורט וחינוך גופני

לוח ג'23 (המשך)

1956/7	1955/6	1954/5	1953/4	1952/3	1951/2	1950/1	ענף המוסד
4.7	4.7	4.9	5.2	5.6	6.3	7.1	כל המוסדות
3.8	3.9	4.1	4.4	5.3	6.9	8.0	אוניברסיטאות
4.8	4.8	5.0	5.3	5.6	6.2	6.8	אינסטיטוטים ענפיים מהם:
6.1	6.1	6.4	6.8	7.2	8.2	9.4	הנדסה - סה"כ c
6.1	6.1	6.4	6.8	7.2	8.3	9.5	א. תעשייה ובנייה ב. תחבורה:
6.9	7.4	8.1	9.0	10.2	10.7	10.9	תחבורת אוטו
1.4	1.5	2.8	תחבורה אווירית
6.0	6.2	6.3	5.9	6.1	6.7	6.5	תחבורת רכבות
3.5	3.7	3.6	4.0	4.5	5.3	5.7	תחבורת ים ונהר
8.4	8.1	8.3	9.0	10.3	13.3	14.6	ג. תקשורת
3.9	3.9	3.9	4.0	4.2	4.2	4.6	חינוך ותרבות-ס"ה
3.6	3.7	3.8	4.0	4.5	4.9	5.3	א. מוסדות פדגוגיים
0.9	0.8	0.9	1.2	1.3	1.6	1.7	ב. מכוני מורים דו-שני
7.8	7.0	7.8	8.1	8.8	10.8	11.4	ג. תרבות ואומנות
4.6	5.0	5.3	6.4	7.4	9.1	10.8	רפואה ורוקחות
5.7	5.3	5.4	5.9	6.5	7.2	7.7	כלכלה ומשפטים - ס"ה
6.3	5.9	6.3	7.1	7.5	7.9	7.7	א. כלכלה ומסחר
1.3	1.0	1.5	3.0	4.5	6.7	9.1	ב. משפטים
0.5	0.7	1.0	1.1	0.8	1.4	1.9	ג. סחר חוץ
0.3	0.3	0.5	0.1	0.2	0.6	1.2	ד. יחסים בין-לאומיים
1.8	1.9	2.0	2.1	1.9	1.9	1.8	חקלאות ויעור
2.8	2.9	3.2	3.1	4.1	3.2	3.2	ספורט וחינוך גופני

(a) בשנות ה-30 אין אפשרות לבודד את האוניברסיטאות מכלל המוסדות של הנרקומאט לחינוך

(b) מחושב על סמך מספר הלומדים, המתקבלים והמסיימים בשנת הלימודים הבאה

(c) תעשייה, בנייה, תחבורה ותקשורת

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'22.

לוח ג'24.

מספר מוחלט ואחוז של הסטודנטים היהודים בקרב המתקבלים לשנה א' למוסדות להשכלה גבוהה לפי סוג וענף המוסד בשנים 1952-1933 (לפי דיווחי המוסדות; לימודי יום וערב; בתחילת שנת לימודים)

1952/3	1951/2	1950/1	1949/50	1948/9	1935/6	1934/5	1933/4	
								המספר המוחלט:
9,813	10,916	11,941	11,124	11,806	15,829	15,923	9,878	כל המוסדות
722	736	953	1,056	1,653	.	.	.	א. אוניברסיטאות
9,091	10,180	10,988	10,068	10,153	.	.	.	אינסטיטוטים ענפיים
								מהם:
4,730	4,601	5,351	4,590	4,692	7,054	8,396	5,347	הנדסה - ס"ה b
4,007	3,943	4,534	3,899	3,968	.	.	4,003	א. תעשייה ובנייה
723	658	817	691	724	.	.	1,344	ב. תחבורה ותקשורת
2,340	2,441	2,890	2,883	2,698	3,590	3,549	2,254	חינוך ותרבות-ס"ה
1,900	1,716	1,880	1,786	1,895	.	.	.	א. מוסדות פדגוגיים
243	479	709	743	455	.	.	.	ב. מכוני מורים דו-שני
197	246	301	354	348	.	.	.	ג. תרבות ואומנות
880	1,234	1,400	1,345	1,785	3,425	2,185	1,579	רפואה ורוקחות
509	676	837	861	675	1,009	926	352	כלכלה ומשפטים - ס"ה
478	613	688	629	391	.	.	.	א. כלכלה ומסחר
31	63	141	231	281	.	.	.	ב. משפטים
1	2	5	1	0	.	.	.	ג. סחר חוץ
0	0	8	1	3	.	.	.	ד. יחסים בין-לאומיים
580	512	441	319	243	751	868	346	חקלאות ויעור
52	58	69	70	60	.	.	.	ספורט וחינוך גופני
								אחוז היהודים:
3.7	4.1	4.8	5.3	6.0	11.0	13.2	12.0	מכל הסטודנטים
3.1	3.5	4.5	5.2	8.1	.	.	.	א. אוניברסיטאות
3.8	4.1	4.8	5.3	5.7	.	.	.	אינסטיטוטים ענפיים
								מהם:
4.9	5.6	6.6	7.7	8.3	15.9	18.1	14.0	הנדסה - ס"ה b
4.8	5.6	6.6	7.8	8.6	.	.	13.6	א. תעשייה ובנייה
5.9	5.9	6.8	7.2	6.9	.	.	15.1	ב. תחבורה ותקשורת
3.1	2.8	3.3	3.5	3.6	7.6	10.3	10.2	חינוך ותרבות-ס"ה
3.7	3.6	4.4	4.8	5.3	.	.	.	א. מוסדות פדגוגיים
1.3	1.3	1.7	1.8	1.3	.	.	.	ב. מכוני מורים דו-שני
5.4	7.5	8.5	9.2	9.2	.	.	.	ג. תרבות ואומנות
3.6	5.4	6.9	8.2	10.2	13.7	14.4	13.7	רפואה ורוקחות
4.0	5.3	6.6	7.3	7.2	11.7	13.9	10.1	כלכלה ומשפטים - ס"ה
4.9	6.5	7.6	7.7	6.7	.	.	.	א. כלכלה ומסחר
1.2	2.2	4.5	7.2	9.1	.	.	.	ב. משפטים
0.4	0.8	2.2	1.0	0.0	.	.	.	ג. סחר חוץ
0.0	0.0	1.8	0.3	0.8	.	.	.	ד. יחסים בין-לאומיים
1.9	1.9	1.9	1.6	1.4	4.0	4.8	5.0	חקלאות ויעור
2.5	3.0	4.0	4.3	3.7	.	.	.	ספורט וחינוך גופני

(a) בשנות ה-30 אין אפשרות לבדוד את האוניברסיטאות מכלל המוסדות של הנרקומאט לחינוך

(b) תעשייה, בנייה, תחבורה ותקשורת

מקורות לחישוב - ראה לוח ג'22.

לוח ג'25.

הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1939 ו-1959 לפי גיל ומין
(לפי מפקדי האוכלוסין; כולל לימודים אקסטרניים; באחוזים)

שיעור הנשים בקרב:			הרכב לפי הגילים:			קבוצות גיל
כלל הסטוד' 1959	הסטודנטים היהודים		כלל הסטוד' 1959	הסטודנטים היהודים		
	1959a	1939		1959a	1939	
46.3	42.8	44.9	100	100	100	סך הכול
55.3	49.4	53.4	16.1	18.1	25.6	עד 19
54.3	50.5	45.4	48.4	53.0	39.6	20-24
37.3	29.5	34.8	15.3	12.5	21.0	25-29
27.9	19.1	38.8	12.0	8.9	7.7	30-34
25.9	23.2	48.0	8.2	7.6	6.2	35 ומעלה

(a) רק יהודים אשכנזיים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 640,720,721 - 1939

Ibid., list 336, files 1609,3076-3078 - 1959

אחוז בעלי השכלה גבוהה לא-מלאה בקרב היהודים בני 20-29 בשנים 1959-1989
לפי מין ורפובליקות (לפי מפקדי האוכלוסין)

שיעור הגידול:								רפובליקות
1959-1989	1979-1989	1970-1979	1959-1970	1989	1979	1970	1959a	
93	89	65	159	11.3	12.7	19.4	12.2	בריה"מ - ס"ה
102	87	66	176	11.6	13.3	20.1	11.4	גברים
85	92	65	142	11.1	12.1	18.6	13.1	נשים
83	82	72	141	13.7	16.7	23.3	16.5	רספס"ר
124	105	65	184	11.3	10.8	16.7	9.1	אוקראינה
115	84	67	204	9.2	10.9	16.3	8.0	בלרוסיה
143	143	47	215	9.7	6.8	14.6	6.8	מולדביה
142	.	.	.	11.8	.	.	8.3	ליטא
126	90	60	232	14.0	15.5	25.8	11.1	לטביה
.	117	105	.	11.5	9.8	9.3	.	גרוזיה
.	.	.	.	11.2	.	.	.	אשכנזים
.	.	.	.	11.6	.	.	.	גרוזיניים
.	79	55	.	7.5	9.5	17.3	.	אזרבייג'ן
69	.	.	.	9.6	.	.	13.9	אשכנזים
.	.	.	.	0.8	.	.	.	הרריים
.	81	66	.	9.2	11.4	17.2	.	אוזבקיסטן
.	.	.	.	11.2	.	.	.	אשכנזים
.	.	.	.	5.5	.	.	.	בוכרים

(a) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 3075-3078 - 1959
Ibid., files 5201, 5205-5208, 5211, 5212, 5215, 5216 - 1970
Ibid., files 7239, 7241, 7245-7247, 7250, 7251, 7253, 7254 - 1979
:1989

Itogi (1989), vol. VII, part 5, tab.78-80 : (רספס"ר, אוקראינה, בלרוסיה)
Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published) : (בריה"מ ושאר הרפובליקות)

הרכבם האתני של תלמידי המחקר (האספירנטים) בשנים 1933-1987
(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה; באחוזים)

שנת הלימודים	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלרוסים	לאומים בלטיים	גרזינים וארמנים	לאומים מוסלמים	לאומים אחרים ^c
a 1933	17.8	47.4	17.6	. . .	7.1	3.2	6.9
a 1934	17.5	44.0	17.7	. . .	5.2	3.1	12.6
a 1938	20.6	51.0	13.4	. . .	6.8	3.6	4.6
1940	23.3	49.3	10.8	0.3	6.2	2.9	7.1
1945	17.8	59.8	6.6	0.2	5.7	5.3	4.6
1947	15.8	59.9	8.7	0.3	5.4	5.2	4.6
1948	13.3	61.7	9.1	1.0	5.4	5.3	4.2
1949	9.2	63.5	9.1	1.5	5.7	6.0	5.0
1950	5.7	64.8	10.0	1.8	6.0	6.5	5.3
1952	2.0	68.2	11.2	2.3	5.4	5.8	4.9
1955	3.8	67.8	11.5	3.0	4.5	5.3	4.2
1958	6.8	64.3	12.0	2.6	4.4	5.8	4.2
1960	5.9	58.5	13.6	3.0	4.3	9.4	5.3
1961	6.1	57.7	13.8	3.1	4.3	9.6	5.3
1968	6.1	59.7	14.6	2.6	4.3	7.2	5.5
1969	5.5	59.5	14.8	2.6	4.4	7.6	5.6
1970	5.0	59.9	14.9	2.6	4.2	7.8	5.8
1971	4.4	60.2	15.0	2.5	4.1	7.9	5.9
1973	3.5	61.3	15.1	2.3	3.9	8.1	5.7
1975	3.0	61.8	15.2	2.2	3.8	8.2	5.8
1979	2.6	62.4	14.6	2.2	4.2	8.1	5.9
1987	2.6	61.3	14.4	2.1	4.7	8.7	6.2

(a) רק מכוני המחקר (ללא מוסדות להשכלה גבוהה)

(b) ליטאים, לטבים ואסטונים

(c) אזרים, אוזבקים, קזכים, קירגיזים, טגיקים, טורקמנים

מקורות לחישוב - ראה לוח 3.13 (פרק 3).

לוח ג'28.

תלמידי המחקר (האספירנטים) היהודים בשנים 1945-1952 לפי סוגי הפיקוח והרפובליקות
(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

1952	1950	1948	1947	1945	סוגי פיקוח / רפובליקות
547	1,241	2,314	2,495	1,746	המספר המוחלט - סה"כ
413	959	1,806	2,020	1,160	בפיקוח הארצי a
134	282	508	475	586	בפיקוח הרפובליקני
					מהם:
62	149	271	282	380	רספס"ר
3	50	135	118	76	אוקראינה
8	17	20	20	14	בלרוסיה
0	1	0	0	0	מולדביה
10	2	0	0	0	ליטא
2	2	0	0	1	לטביה
0	1	0	0	0	אסטוניה
2	0	1	1	5	גרוזיה
0	1	1	0	0	ארמניה
3	3	0	0	0	אזרבייג'ן
28	35	39	23	2	קזכסטן
15	16	27	20	99	אוזבקיסטן
0	2	9	7	2	קירגיזיה
1	3	5	4	7	טג'יקיסטן
0	0	0	0	0	טורקמניסטן
					שיעור היהודים:
2.0	5.7	13.3	15.8	17.8	מכלל תלמידי המחקר
2.1	5.9	13.6	16.6	19.3	בפיקוח הארצי a
2.0	5.1	12.5	13.2	15.5	בפיקוח הרפובליקני
					מהם:
2.1	5.8	15.0	17.0	17.9	רספס"ר
0.3	6.5	18.9	18.2	15.4	אוקראינה
2.5	7.7	15.6	18.2	25.9	בלרוסיה
0.0	3.8	0.0	0.0	0.0	מולדביה
8.8	3.3	0.0	0.0	0.0	ליטא
1.9	3.7	0.0	0.0	33.3	לטביה
0.0	2.2	0.0	0.0	0.0	אסטוניה
0.7	0.0	0.4	0.7	2.4	גרוזיה
0.0	0.5	0.7	0.0	0.0	ארמניה
1.1	1.4	0.0	0.0	0.0	אזרבייג'ן
5.1	6.7	8.6	7.5	4.4	קזכסטן
3.6	5.5	10.5	7.7	26.8	אוזבקיסטן
0.0	1.9	22.5	23.3	5.1	קירגיזיה
0.8	2.5	17.2	30.8	25.9	טג'יקיסטן
0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	טורקמניסטן

(a) אין נתונים על התפלגות לפי הרפובליקות של תלמידי המחקר בפיקוח הארצי

מקורות לחישוב:

1948-1945 - RGAE, Fund 1562, list 17, files 1056, 1344, 1611
1952-1950 - Ibid., list 17, files 1972, 2309

מספר ואחוז היהודים בקרב תלמידי המחקר (האספירנטים) לפי סוגי המוסדות והתחומים המדעיים בשנים 1933-1940 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

המוסדות להשכלה גבוהה 1940	מכוני המחקר:				סוג המוסדות / התחום המדעי
	1940	1938	1934	1933	
3,118	819	612	692	700	המספר המוחלט - סה"כ
x	293	70	104	47	האקדמיה למדעים
x	526	542	588	653	מוסדות ענפיים
					מהם לפי תחומים:
1,161	225	117	76	143	טכנולוגיה / הנדסה
1,077	76	153	208	206	חינוך ותרבות
546	167	211	205	225	רפואה
268	17	20	54	40	כלכלה ומשפטים
66	41	41	45	39	חקלאות ויעור
23.7	22.2	20.6	17.5	17.8	אחוז היהודים בקרב כלל האספירנטים - סה"כ
x	24.1	16.7	17.8	9.3	האקדמיה למדעים
x	21.3	21.2	17.4	19.1	מוסדות ענפיים
					מהם לפי תחומים:
26.9	24.4	21.2	16.9	21.0	טכנולוגיה / הנדסה
22.5	24.5	18.7	14.9	15.6	חינוך ותרבות
26.9	28.1	31.3	34.4	38.7	רפואה
29.0	20.7	35.1	25.7	22.0	כלכלה ומשפטים
6.4	7.7	9.2	6.2	5.8	חקלאות ויעור

מקורות לחישוב:

Kul'turnoe (1934), t.15, p.67 - 1933

Kul'turnoe (1935), t.7, p.232 - 1934

RGAE, Fund 1562, list 17, files 696,752 - 1940-1938

לוח ד'1.

אחוזי התעסוקה והאבטלה בקרב האוכלוסייה היהודית של בלרוסיה בשנת 1926
לפי גיל ומין

b מובטלים			a מועסקים			
נשים	גברים	סה"כ	נשים	גברים	סה"כ	
9.9	6.6	7.5	24.1	72.7	46.3	סך הכול
14.2	9.0	11.1	27.1	51.4	38.2	15-19
15.3	10.8	12.7	34.2	68.6	48.7	20-24
11.6	7.1	8.5	26.6	85.6	51.4	25-29
7.6	5.2	5.7	23.4	90.2	56.7	30-34
5.4	5.0	5.1	23.3	90.7	55.6	35-39
3.3	4.9	4.6	24.0	90.4	55.5	40-44
2.3	5.5	4.7	23.8	87.9	53.1	45-49
1.4	5.4	4.5	20.5	84.4	48.8	50-54
1.4	5.5	4.6	17.3	77.6	43.8	55-59
0.9	3.3	2.9	10.9	49.8	29.7	60 ומעלה

(a) שיעור המועסקים מחושב ביחס לאוכלוסייה היהודית באותו מין וגיל
(b) שיעור המובטלים מחושב ביחס לכח העבודה (מועסקים+מובטלים) באותו מין וגיל

מקורות לחישוב:

Evrei v SSSR (1929), appendix II, p.p. 68-69;
ORT (1930), issue 6, tab.1, p.19

לוח ד'2.

אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 15 ומעלה לפי מין ורפובליקות בשנים 1959-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין)

1989	1979	1970	1959 a	
				גברים:
72.4	72.3	74.0	78.4	בריה"מ - סה"כ
71.6	71.9	73.8	79.2	רספס"ר
69.8	70.5	73.3	79.4	אוקראינה
71.3	73.6	70.9	78.5	בלורוסיה
70.5	74.8	78.7	85.5	מולדביה
74.1	84.6	ליטא
75.7	75.6	78.0	82.5	לטביה
73.0	73.4	73.4	. . .	גרוזיה
72.3	אשכנזים
73.5	גרוזיניים
72.8	73.5	74.9	. . .	אזרבייג'ן
73.1	76.7	אשכנזים
71.5	הרריים
77.3	74.5	74.4	. . .	אוזבקיסטן
77.3	אשכנזים
77.5	בוכרים
				נשים:
51.0	53.1	53.8	48.8	בריה"מ - סה"כ
51.5	52.4	53.4	50.4	רספס"ר
49.7	51.4	52.8	45.8	אוקראינה
57.0	57.8	56.8	49.5	בלורוסיה
52.7	56.0	57.2	40.4	מולדביה
54.2	45.1	ליטא
56.8	58.6	61.4	49.6	לטביה
42.5	48.3	34.2	. . .	גרוזיה
48.5	אשכנזים
37.5	גרוזיניים
48.0	56.3	47.6	. . .	אזרבייג'ן
51.5	42.9	אשכנזים
28.5	הרריים
57.3	59.5	56.4	. . .	אוזבקיסטן
56.8	אשכנזים
58.8	בוכרים

(a) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

1959 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 2871, 2876-2885, 3009-3014

1970 - Ibid., list 336, files 5201, 5205-5216, 5493-5500

1979 - Ibid., list 336, files 7239-7254

1989 - Vsesoiuznaia (1989), tab. 33c

לוח ד'3.

אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית והכללית בשנים 1970-1989 לפי גיל ומין
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

נשים			גברים			
1989	1979	1970	1989	1979	1970	
						היהודים:
51.0	53.1	53.8	72.4	72.3	74.0	15 ומעלה-ס"ה
17.6	26.5	27.1	19.0	24.6	29.0	15-19
66.1	74.2	71.2	68.6	73.4	74.2	20-24
89.0	93.1	91.8	93.7	96.8	95.6	25-29
93.5	95.3	93.6	96.3	98.5	98.4	30-39
92.7	94.3	89.7	98.0	97.8	97.7	40-49
87.3	86.1	79.2	96.7	94.8	95.6	50-54
49.6	45.0	35.9	87.8	88.1	90.8	55-59
13.7	8.1	7.9	37.8	30.1	33.2	60 ומעלה
						כל האוכלוסייה:
60.3	62.4	61.6	76.2	76.4	76.7	15 ומעלה-ס"ה
27.2	34.6	37.4	30.7	37.7	41.9	15-19
77.2	84.8	82.0	80.6	86.6	87.0	20-24
88.2	93.8	90.7	96.1	96.9	93.8	25-29
93.0	95.6	92.7	97.6	98.2	97.6	30-39
93.4	94.1	90.6	96.4	97.0	96.0	40-49
81.8	82.0	77.3	91.4	90.0	90.0	50-54
33.6	29.4	26.4	80.3	78.4	80.0	55-59
10.2	5.3	7.3	23.2	15.5	20.0	60 ומעלה
						"המקדם היהודי":
85	85	87	95	95	96	15 ומעלה-ס"ה
65	77	72	62	65	69	15-19
86	88	87	85	85	85	20-24
101	99	101	98	100	102	25-29
101	100	101	99	100	101	30-39
99	100	99	102	101	102	40-49
107	105	102	106	105	106	50-54
148	153	136	109	112	114	55-59
134	153	108	163	194	166	60 ומעלה

(a) היחס בין שיעורי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית לבין הכללית

מקורות לחישוב:

היהודים: RGAE, Fund 1562, list 336, f.5201,5493,7239,7240

Vsesoiuznaia (1989), table 33c

האוכלוסייה הכללית: Yearbook of Labor Statistics, 1975, 1985, t.1 (USSR)

אחוזי התעסוקה בקרב האוכלוסייה היהודית בגיל 15 ומעלה בשנים 1970-1989 לפי רמת השכלה ומין (לפי מפקדי האוכלוסין)

סך הכול	גבוהה	גבוהה לא-מלאה	על-תיכונית מקצועית	תיכונית	תיכונית לא-מלאה	יסודית	
סך הכול:							
1970	62.9	83.7	53.0	81.5	59.3	57.6	29.1
1979	61.9	80.1	41.5	77.2	55.3	44.9	23.0
1989	61.0	75.5	42.0	70.4	53.2	31.5	17.2
גברים:							
1970	74.0	88.5	58.8	88.7	70.6	68.8	47.0
1979	72.3	85.7	46.3	84.0	67.3	56.2	39.0
1989	72.4	83.7	54.9	78.0	68.5	43.8	29.7
נשים:							
1970	53.8	78.6	46.8	75.6	51.6	48.4	17.5
1979	53.1	74.2	36.9	71.7	46.9	35.8	13.7
1989	51.0	67.3	31.7	64.4	41.0	21.7	9.7

מקורות לחישוב:

- RGAE, Fund 1562, list 336, files 5201, 5493 - 1970
- Ibid., list 336, files 7239, 7240 - 1979
- Vsesoiuznaia (1989), table 33c - 1989

לוח ד'5.

הרכבם של המועסקים היהודים לפי רפובליקות וענפים כלכליים בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; בלי "לא-ידועים"; באחוזים)

1989	1979	1959 b	1939	1926	הענף הכלכלי
100	100	100	100	100 ^a	רספס"ר - סה"כ
27.4	27.2	33.8	35.8	34.8	תעשייה
8.1	10.0	9.1	5.2	1.6	בנייה ^c
3.8	3.6	2.9		1.9	תחבורה
1.0	1.0	0.8	3.2 ^g	...	תקשורת
5.3	6.1	10.0	15.2	25.7	מסחר ומסעדות
3.2	3.0	3.6	2.9	2.2	שירותים ביתיים ^d
10.3	9.9	10.3	9.6		בריאות וספורט
16.8	16.1	8.7			מדע ומחקר
12.2	11.6	11.7	14.2 ^h	28.9 ^f	חינוך
4.0	3.6	1.9			תרבות ואמנות
6.0	7.1	6.0	9.8		מינהל ממשלתי ^e
0.8	מידע ומיחשוב
1.0	0.8	1.0	4.2	4.9	חקלאות ויעור
100	100	100	100	100	אוקראינה - סה"כ
34.5	35.9	41.1	40.0	40.6	תעשייה
8.6	9.6	7.4	2.9	1.5	בנייה ^c
4.3	4.3	3.4		3.3	תחבורה
1.3	1.3	1.0	4.0 ^g	...	תקשורת
7.0	8.6	14.7	19.5	24.1	מסחר ומסעדות
5.0	5.3	4.4	3.1	5.2	שירותים ביתיים ^d
9.9	9.3	9.5	6.5		בריאות וספורט
9.3	7.8	2.0			מדע ומחקר
11.0	9.8	9.0	8.6 ^h	12.8 ^f	חינוך
2.8	2.5	1.2			תרבות ואמנות
4.2	4.9	4.7	7.2		מינהל ממשלתי ^e
1.2	מידע ומיחשוב
0.9	0.8	1.5	8.2	12.5	חקלאות ויעור
	100	100	100	100	בלורוסיה - ס"ה
	38.0	41.5	38.0	43.4	תעשייה
	10.5	6.9	4.6	2.6	בנייה ^c
	4.3	3.9		3.7	תחבורה
	1.1	1.2	3.4 ^g	...	תקשורת
	8.0	14.2	17.0	18.8	מסחר ומסעדות
	4.2	3.8	2.6	4.7	שירותים ביתיים ^d
	8.1	7.7	4.6		בריאות וספורט
	5.4	1.1			מדע ומחקר
	11.7	11.6	8.0 ^h	10.2 ^f	חינוך
	2.4	0.9			תרבות ואמנות
	5.4	5.7	6.7		מינהל ממשלתי ^e
	0.9	1.5	15.0	16.6	חקלאות ויעור

לוח ד' 5 (המשך)

אסטוניה 1959	לטביה 1959	ליטא 1959	מולדביה:		הענף הכלכלי
			1979	1959	
100	100	100	100	100	סה"כ
37.0	50.7	43.3	34.2	39.3	תעשייה
7.8	4.5	5.2	10.0	5.3	בנייה c
4.2	3.2	4.0	5.3	4.3	תחבורה
0.7	0.5	0.8	1.0	1.0	תקשורת
11.6	13.6	15.9	10.8	18.9	מסחר ומסעדות
2.8	3.7	4.6	5.2	3.7	שירותים ביתיים d
14.3	9.2	7.7	8.0	10.3	בריאות וספורט
1.4	0.9	1.1	5.5	0.6	מדע ומחקר
9.6	7.1	7.6	10.3	8.6	חינוך
1.7	1.2	1.5	2.3	1.0	תרבות ואמנות
8.3	4.9	7.4	5.7	4.2	מינהל ממשלתי e
0.6	0.5	0.7	1.6	2.7	חקלאות ויעור
אזרבייג'ן:			גרוזיה:		
	1959 b	1939	1959 b	1939	
	100	100	100	100	סה"כ
	30.7	33.0	37.6	41.7	תעשייה
	8.8	4.6	6.3	3.6	בנייה c
	4.5	3.9 g	3.8	7.3 g	תחבורה
	1.5		1.3		תקשורת
	9.8	17.0	10.2	16.6	מסחר ומסעדות
	4.2	3.8	4.4	3.4	שירותים ביתיים d
	10.0	9.8	8.1	5.1	בריאות וספורט
	5.6		4.5		מדע ומחקר
	13.3	11.3 h	9.6	6.6 h	חינוך
	2.0		3.1		תרבות ואמנות
	8.1	8.7	9.6	5.0	מינהל ממשלתי e
	1.5	7.9	1.5	10.5	חקלאות ויעור

(a) מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק ואזור קרים

(b) רק יהודים אשכנזים

(c) כולל מכוני לתכנון ואדריכלות

(d) אחזקת מבנים, תיקוני מוצרים ביתיים, בגדים, נעליים, שעונים, ספרות, צילום וכו'

(e) כולל ארגונים מפלגתיים וציבוריים וגם כספים וביטוח ממלכתי

(f) כולל מדע ומחקר, בריאות, חינוך, תרבות, מינהל מפלגתי-ממשלתי ומקצועות חופשיים

(g) בשנת 1939 הנתון של תחבורה ותקשורת הוצג ביחד

(h) בשנת 1939 הנתון של מדע ומחקר, חינוך, תרבות ואמנות הוצג ביחד

מקורות לחישוב:

Evrei v SSSR (1929), appendix 2, p.18 - 1926

Altshuler (1998), tab.G.1; RGAE, Fund 1562, list 336, file 901 - 1939

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1935-1950, 7456 - 1979-1959

Vsesoiuznaia (1989), table 35b - 1989

לוח ד'6.

הרכב המועסקים היהודים ובני לאומים אחרים בשנים 1979-1989 לפי ענפים כלכליים
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

הלאומים:	תעשייה ובנייה a	מדע, חינוך ובראות b	& מסחר שירותים c	תחבורה ותקשורת c	מינהל ממשלתי d	חקלאות ויעור
יהודים:						
1979	41.0	34.1	12.5	5.3	6.3	0.9
1989	39.6	37.8	11.5	5.3	4.9	1.0
רוסים:						
1979	45.5	16.2	10.6	8.7	5.9	13.0
1989	43.6	18.8	11.3	9.2	6.0	11.2
אוקראינים ובלרוסים:						
1979	38.0	13.3	9.4	7.3	5.0	27.0
1989	39.0	16.2	10.5	7.9	5.1	21.2
מולדבים:						
1979	22.2	11.2	7.1	4.9	2.7	51.8
1989	26.7	15.6	9.5	5.6	3.3	39.3
לאומים בלטיים e:						
1979	38.4	15.2	11.0	6.5	4.2	24.6
1989	37.6	18.4	12.2	6.6	3.8	21.5
גרוזינים:						
1979	26.5	19.6	8.6	6.5	5.1	33.8
1989	30.4	21.7	10.1	7.0	5.3	25.4
ארמנים:						
1979	41.1	18.3	9.9	6.5	4.9	19.4
1989	39.9	21.0	11.2	6.8	5.3	15.8
לאומים מוסלמים f:						
1979	25.7	14.3	7.7	5.5	3.2	49.0
1989	22.5	18.3	8.7	6.3	3.6	40.7
לאומים אחרים:						
1979	35.1	13.6	9.8	6.7	3.7	31.2
1989	35.3	16.5	10.9	7.3	4.0	26.0

(a) כולל מכוניים לתכנון ואדריכלות

(b) כולל שירותי מידע ומחשוב וגם תרבות, אמנות וספורט

(c) כולל מסעדות, אחזקת מבנים, תיקוני מוצרים ביתיים, בגדים ונעליים, שעונים, ספרות, צילום וכו'

(d) כולל ארגונים מפלגתיים וציבוריים וגם כספים וביטוח ממלכתי

(e) ליטאים, לטבים, אסטים

(f) אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טג'יקים, טורקמנים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, f. 7456; Vsesoiuznaia (1989), table 35b

לוח ד'7.

הרכב היהודים המועסקים בשנים 1979-1989 לפי מין וענפים כלכליים
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

אחוז הנשים בענף:		נשים:		גברים:		הענף הכלכלי
1989	1979	1989	1979	1989	1979	
		(349.4)	(464.7)	(432.4)	(529.3)	(אלפים)
44.7	46.8	100	100	100	100	סך הכול
69.1	72.6	15.9	14.8	5.7	4.9	בריאות וספורט
66.4	67.5	17.6	16.0	7.2	6.8	חינוך
58.5	. . .	1.3	. . .	0.8	. . .	מידע ומיחשוב
56.8	60.1	8.3	10.0	5.1	5.8	מסחר ומסעדות
54.8	58.7	4.1	3.7	2.8	2.3	תרבות ואמנות
53.6	54.9	1.2	1.3	0.8	1.0	תקשורת
48.1	50.7	5.3	5.1	4.6	4.4	שיר' ביתיים a
41.9	44.4	4.6	6.0	5.1	6.6	מינהל ממשלתי b
39.9	41.8	10.1	9.4	12.2	11.6	מדע ומחקר
34.1	37.1	23.5	24.7	36.8	36.8	תעשייה
27.8	29.9	5.5	6.3	11.4	12.9	בנייה c
26.3	31.4	0.6	0.6	1.4	1.1	חקלאות ויער
21.8	23.9	2.1	2.1	6.1	5.9	תחבורה

(a) אחזקת מבנים, תיקוני מוצרים ביתיים, בגדים, נעליים, שעונים, ספרות, צילום וכו'

(b) כולל ארגונים מפלגתיים וציבוריים וגם כספים וביטוח ממלכתי

(c) כולל מכונים לתכנון ואדריכלות

מקורות לחישוב - ראה לוח 4.2 (פרק 4).

לוח ד'8.

אחוז הנשים בקרב היהודים המועסקים בשנת 1979 לפי רפובליקות וענפים כלכליים
(לפי מפקד האוכלוסין)

הענף הכלכלי	בריה"מ - סך הכול	רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה
סך הכול	46.8	45.1	48.2	48.8	47.0
כספים וביטוח	80.0	78.6	80.2	86.4	79.2
בריאות וספורט	72.6	70.4	74.2	76.9	74.1
חינוך	67.5	62.8	70.6	72.8	73.5
מסחר ומסעדות	60.1	62.4	61.4	70.1	55.8
תרבות ואמנות	58.7	57.9	62.6	60.1	57.2
תקשורת	54.9	49.8	58.2	63.1	62.1
שירותים ביתיים a	50.7	53.0	52.6	55.9	45.3
מדע ומחקר	41.8	39.1	46.6	44.0	46.8
מינהל ממשלתי b	40.6	35.5	46.8	46.3	52.2
תעשייה	37.1	35.2	37.6	39.5	40.1
חקלאות ויער	31.4	30.9	30.5	27.9	21.5
בנייה c	29.9	31.3	31.4	24.5	22.7
תחבורה	23.9	24.4	25.4	21.1	20.1

(a) אחזקת מבנים, תיקוני מוצרים ביתיים, בגדים, נעליים, שעונים, ספרות, צילום וכו'

(b) כולל ארגונים מפלגתיים וציבוריים וגם כספים וביטוח ממלכתי

(c) כולל מכוניים לתכנון ואדריכלות

מקורות לחישוב: RGAE, Fund 1562, list 336, file 7456

הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; מספרים מוחלטים – באלפים)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	
781.8	994.0	1158.0	1044.7	1315.0	756.3	מועסקים - סך הכול
3.8	5.2	6.2	6.8	19.6	3.2	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
2.1	3.3	3.4	4.1	8.8	1.0	א) ברמה של המחוז ומעלה
1.6	2.8	3.0	3.5	מנהלי ארגונים ממשלתיים
0.4	0.5	0.4	0.6	מנהלי ארגונים מפלגתיים
0.8	1.1	1.6	2.0	7.1	1.0	ב) ברמה העירונית והאזורית
0.4	0.7	1.1	1.6	מנהלי ארגונים ממשלתיים
0.4	0.4	0.5	0.4	מנהלי ארגונים מפלגתיים
0.6	0.5	0.6	ג) אינסטרקטורים של המפלגה
0.3	0.4	0.6	0.6	3.7	1.2	ד) מזכירי תאים ראשוניים
78.4	90.0	116.8	105.0	115.8	18.7	2. מנהלים בדרגה בינונית
13.0	12.7	12.9	13.6	17.2	4.8	א) מנהלי מפעלי הייצור
49.8	56.5	70.5	48.8	62.1	. . .	ב) מנהלי מחלקות הייצור
1.0	0.6	0.7	0.9	0.8	0.5	ג) מנהלים בחקלאות
6.9	11.1	19.8	30.0	29.4	5.6	ד) מנהלים במסחר
4.4	4.0	5.2	5.6	ה) מנהלי מחלקות כלכליות
1.5	2.4	4.1	3.7	4.3	. . .	ו) רופאים ראשיים
1.9	2.7	3.5	2.5	2.0	. . .	ז) מנהלי מוסדות החינוך
.	7.8	ח) מנהלי שאר המוסדות
50.1	56.3	52.3	27.7	16.5	1.3	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
36.5	40.4	35.0	17.0	א) עובדי מדע ומחקר
13.6	15.9	17.3	10.7	ב) מרצים בהשכלה גבוהה
264.6	337.7	336.7	256.6	212.8	60.7	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
130.5	162.9	141.7	79.4	42.8	3.8	א) מהנדסים ואדריכלים
45.2	57.1	60.3	59.6	45.0	23.6	ב) עובדי רפואה ורוקחות
45.6	58.1	63.3	52.3	37.6	12.9	ג) מורים (יסודיים ותיכון)
22.4	28.5	32.2	31.1	29.0	8.6	ד) עובדי תרבות ואמנות
3.3	5.7	7.3	8.2	6.5	2.6	ה) עובדי משפטים
17.6	25.4	31.9	25.9	51.5	7.9	ו) כלכלנים וכדו'
.	0.1	0.3	1.3	ז) כלי קודש
116.5	160.7	211.9	196.9	221.4	48.4	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
50.6	78.2	98.2	84.3	58.5	8.3	א) טכנאים וכדו'
20.3	22.2	27.4	22.4	19.5	6.8	ב) אחיות, חובשים וכדו'
23.5	23.5	22.8	18.2	19.5	2.4	ג) גננות, מדריכי נוער וכדו'
21.6	35.9	62.3	70.2	120.9	30.6	ד) מנהלי חשבונות וכדו'
0.5	0.9	1.2	1.7	3.0	0.4	ה) מקצוענים בחקלאות
44.5	58.5	84.5	88.7	129.5	50.9	6. פקידים זוטרים
5.9	12.5	20.7	23.8	47.6	23.5	א) קופאים וחשבים
2.5	2.4	1.7	0.6	ב) מפעילי מחשבים וקלדנים
8.8	13.4	17.8	17.1	32.6	16.5	ג) עובדי מינהל ומזכירות
2.1	3.2	4.8	4.8	4.6	0.3	ד) מפעילי טלפון וטלגרף
1.3	1.0	1.7	2.3	2.1	1.6	ה) שוטרים וכדו'
23.9	26.0	37.8	40.1	42.6	9.0	ו) פקידים אחרים

לוח ד'9 (המשך)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	
40.4	57.4	75.6	77.4	137.7	146.3	7. עובדי מכירות ושירותים
12.9	21.0	33.8	38.8	77.1	129.4	(א) מוכרים וכד'
9.3	12.9	17.1	13.9	19.6	8.2	(ב) ספרים וקוסמטיקאים
4.4	4.8	3.9	4.1	5.8	1.1	(ג) צלמים
2.8	3.7	3.9	3.4	5.5	2.2	(ד) טבחים, מלצרים וכד'
9.6	13.2	15.1	15.2	24.7	3.5	(ה) מחסנאים וכד'
1.4	1.8	1.8	2.1	5.1	1.9	(ו) אחרים
139.5	179.2	215.5	226.7	283.3	259.6	8. פועלים מקצועיים
2.8	3.0	2.5	2.7	2.5	1.4	(א) עובדי תחנות הכוח
0.9	0.8	1.0	1.3	1.5	0.1	(ב) עובדי מכרות
1.5	1.8	1.7	2.5	1.8	0.8	(ג) מעבדי מתכת גולמית
66.7	84.9	96.3	87.9	76.8	34.8	(ד) מעבדי מתכת ויצור מכונות
1.9	2.0	2.2	2.5	4.1	3.8	(ה) שענים וצורפים
1.8	2.0	3.0	3.7	3.9	1.5	(ו) עובדים בייצור כימי
1.2	1.4	1.2	1.8	2.3	2.1	(ז) מעבדי זכוכית ומינרלים
2.6	3.8	6.7	9.6	20.5	19.2	(ח) עובדי עיבוד העץ
0.2	0.7	1.3	1.9	1.7	1.9	(ט) עובדים בייצור נייר
2.1	3.0	4.5	6.2	9.9	10.1	(י) עובדי דפוס
2.3	3.6	6.9	8.6	16.4	15.2	(כ) עובדי טקסטיל
9.5	14.1	25.1	32.9	63.4	71.6	(ל) תופרים וחייטים
1.1	1.6	2.4	4.2	7.1	22.8	(מ) עובדים בעיבוד עור
5.6	6.4	11.1	15.3	32.7	26.9	(נ) סנדלרים ומייצרי נעליים
1.4	1.9	3.1	5.6	14.1	34.7	(ס) עובדי ייצור מזון
9.0	12.8	10.9	9.4	(ע) מבקרי איכות וכד'
3.1	3.3	3.1	2.8	(פ) עובדי תעשייה אחרים
9.3	11.9	11.8	11.7	15.5	11.8	(צ) עובדים מקצועיים בבנייה
1.6	2.0	2.1	2.3	1.4	0.2	(ק) עובדי רכבות
0.7	0.4	0.6	0.5	0.5	0.1	(ר) עובדי תחבורת הים והנהר
14.1	18.0	17.9	13.3	7.4	0.6	(ש) עובדי אוטו וחשמלית
41.8	46.4	54.4	53.1	138.8	80.9	9. פועלים בלתי-מקצועיים
21.9	24.2	29.5	24.8	75.4	37.6	(א) בתעשייה ובבנייה
3.4	4.6	5.2	8.1	23.8	20.1	(ב) בתעבורה (סבלים וכד')
16.5	17.6	19.7	20.2	39.6	23.3	(ג) בשירותים (נקיון וכד')
2.3	2.6	4.2	5.9	39.7	86.1	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926
(האזורים שצוינו בסעיף a)
RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149, 2871, 4802, 7465 - 1979-1939
Vsesoiuznaia (1989), table 36ba - 1989

אחוז היהודים בקרב בעלי מקצועות שונים בשנים 1939-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין)

1989	1979	1970	1959 ^a	1939	
0.6	0.7	1.0	1.0	1.7	מועסקים - סך הכול
0.5	0.8	1.3	1.7	4.6	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
1.7	3.2	4.4	5.3	12.1	(א) ברמה של המחוז ומעלה
2.1	4.0	5.7	6.9	. . .	מנהלי ארגונים ממשלתיים
1.0	1.5	1.7	2.2	. . .	מנהלי ארגונים מפלגתיים
0.3	0.5	1.0	1.2	3.7	(ב) ברמה העירונית והאזורית
0.4	0.7	1.4	1.6	. . .	מנהלי ארגונים ממשלתיים
0.3	0.4	0.7	0.7	. . .	מנהלי ארגונים מפלגתיים
0.5	0.6	0.9	(ג) אינסטרוקטורים של המפלגה
0.2	0.3	0.6	1.1	3.7	(ד) מזכירי תאים ראשוניים
1.5	2.3	3.8	4.7	7.7	2. מנהלים בדרגה בינונית
1.8	2.5	4.3	4.8	6.4	(א) מנהלי מפעלי הייצור
2.2	3.3	5.3	7.5	9.9	(ב) מנהלי מחלקות הייצור
0.2	0.2	0.3	0.3	0.3	(ג) מנהלים בחקלאות
0.6	1.1	2.2	3.8	12.0	(ד) מנהלים במסחר
2.1	3.2	6.0	11.7	. . .	(ה) מנהלי מחלקות כלכליות
1.9	3.5	6.9	9.3	19.1	(ו) רופאים ראשיים
0.9	1.4	1.9	2.2	3.8	(ז) מנהלי מוסדות החינוך
3.6	5.1	6.9	8.8	14.8	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
4.2	5.9	7.7	9.0	. . .	(א) עובדי מדע ומחקר
2.6	3.9	5.7	8.4	. . .	(ב) מרצים בהשכלה גבוהה
1.7	2.7	3.8	5.6	8.1	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
2.0	3.1	4.8	8.6	13.9	(א) מהנדסים ואדריכלים
2.7	4.6	7.4	12.6	23.5	(ב) עובדי רפואה ורוקחות
1.2	1.8	2.2	2.7	3.1	(ג) מורים (יסודיים ותיכון)
1.8	2.8	4.3	5.8	10.5	(ד) עובדי תרבות ואמנות
1.4	3.6	6.7	10.4	10.5	(ה) עובדי משפטים
0.9	1.6	2.4	4.0	8.8	(ו) כלכלנים וכדו'
.	0.3	1.0	(ז) כלי קודש
0.7	1.1	1.8	2.8	5.8	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
0.8	1.2	1.9	2.8	4.5	(א) טכנאים וכדו'
0.7	1.0	1.5	2.0	5.1	(ב) אחיות, חובשים וכדו'
0.7	1.0	1.5	2.2	4.1	(ג) גננות, מדריכי נוער וכו'
0.6	1.1	2.4	4.0	8.9	(ד) מנהלי חשבונות וכדו'
0.1	0.1	0.2	0.4	1.1	(ה) מקצוענים בחקלאות
0.5	0.8	1.4	2.0	3.2	6. פקידים זוטרים
0.5	0.9	1.4	1.7	3.0	(א) קופאים וחשבים
0.6	1.0	2.3	3.0	. . .	(ב) מפעילי מחשבים וקלדנים
0.6	1.0	1.9	3.2	6.5	(ג) עובדי מינהל ומזכירות
0.4	0.5	0.9	1.0	1.9	(ד) מפעילי טלפון וטלגרף
0.2	0.3	0.4	0.5	0.6	(ה) שוטרים וכו'
0.6	0.8	1.4	2.6	3.1	(ו) פקידים אחרים

לוח ד'10 (המשך)

1989	1979	1970	1959a	1939	
0.5	0.7	1.3	2.1	4.7	7. עובדי מכירות ושירותים
0.5	0.8	1.6	3.5	10.9	(א) מוכרים וכד'
3.1	5.1	7.8	9.9	17.0	(ב) ספרים וקוסמטיקאים
4.0	5.4	7.6	11.0	18.0	(ג) צלמים
0.1	0.2	0.3	0.4	1.0	(ד) טבחים, מלצרים וכד'
0.4	0.6	1.0	1.4	2.7	(ה) מחסנאים וכדוי
0.2	0.3	0.3	0.4	0.8	(ו) אחרים
0.3	0.4	0.5	0.8	1.9	8. פועלים מקצועיים
0.1	0.2	0.2	0.2	0.4	(א) עובדי תחנות הכוח
0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	(ב) עובדי מכרות
0.2	0.3	0.3	0.5	1.2	(ג) מעבדי מתכת גולמית
0.3	0.5	0.6	1.0	1.8	(ד) מעבדי מתכת ויצור מכונות
2.3	2.6	3.2	6.2	22.8	(ה) שענים וצורפים
0.2	0.3	0.4	1.0	2.0	(ו) עובדים בייצור כימי
0.2	0.2	0.2	0.3	1.0	(ז) מעבדי זכוכית ומינרלים
0.2	0.3	0.5	0.7	2.0	(ח) עובדי עיבוד העץ
0.3	0.8	1.5	2.8	4.4	(ט) עובדים בייצור נייר
0.8	1.3	2.2	3.4	6.7	(י) עובדי דפוס
0.2	0.3	0.6	0.8	1.5	(כ) עובדי טקסטיל
0.5	0.7	1.4	2.5	8.7	(ל) תופרים וחייטים
0.8	1.2	2.0	2.9	3.8	(מ) עובדים בעיבוד עור
1.9	2.4	3.2	4.1	6.4	(נ) סנדלרים ומייצרי נעליים
0.1	0.2	0.3	0.7	2.0	(ס) עובדי ייצור מזון
0.4	0.6	0.9	1.6	. . .	(ע) מבקרי איכות וכד'
0.2	0.2	0.2	0.3	. . .	(פ) עובדי תעשייה אחרים
0.2	0.2	0.2	0.2	0.6	(צ) עובדים מקצועיים בבנייה
0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	(ק) עובדי רכבות
0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	(ר) עובדי תחבורת הים והנהר
0.1	0.2	0.3	0.4	0.9	(ש) עובדי אוטו וחשמלית
0.2	0.3	0.4	0.5	1.1	9. פועלים בלתי-מקצועיים
0.3	0.4	0.5	0.8	1.5	(א) בתעשייה ובבנייה
0.2	0.3	0.3	0.3	0.9	(ב) בתעבורה (סבלים וכדוי)
0.2	0.2	0.3	0.3	0.8	(ג) בשירותים (נקיון וכד')
0.01	0.01	0.02	0.02	0.1	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149,2871,4802,7465 - 1979-1939
 Vsesoiuznaia (1989), tables 36b, 36ba - 1989

לוח ד'11.

הרכבם המקצועי של היהודים המועסקים בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	קבוצות מקצועיות
(781.8)	(994.0)	(1158.0)	(1044.7)	(1315.0)	(756.3)	(אלפים)
100	100	100	100	100	100	מועסקים - סך הכול
0.5	0.5	0.5	0.6	1.5	0.4	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
10.0	9.1	10.1	10.1	8.8	2.5	2. מנהלים בדרגה בינונית
6.4	5.7	4.5	2.7	1.3	0.2	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
33.8	34.0	29.1	24.5	16.2	8.0	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
16.7	16.4	12.2	7.6	3.3	0.5	א) מהנדסים ואדריכלים
5.8	5.7	5.2	5.7	3.4	3.1	ב) עובדי רפואה ורוקחות
5.8	5.8	5.5	5.0	2.9	1.7	ג) מורים (יסודיים ותיכון)
2.9	2.9	2.8	3.0	2.2	1.1	ד) עובדי תרבות ואמנות
0.4	0.6	0.6	0.8	0.5	0.3	ה) עובדי משפטים
2.2	2.6	2.8	2.5	3.9	1.0	ו) כלכלנים וכדו'
.	0.0	0.1	0.2	ז) כלי קודש
14.9	16.2	18.3	18.8	16.8	6.4	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
6.5	7.9	8.5	8.1	4.5	1.1	א) טכנאים וכדו'
2.6	2.2	2.4	2.1	1.5	0.9	ב) אחיות, חובשים וכדו'
3.0	2.4	2.0	1.7	1.5	0.3	ג) גננות, מדריכי נוער וכו'
2.8	3.6	5.4	6.7	9.2	4.1	ד) מנהלי חשבונות וכדו'
0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.0	ה) מקצוענים בחקלאות
5.7	5.9	7.3	8.5	9.8	6.7	6. פקידים זוטרים
5.2	5.8	6.5	7.4	10.5	19.2	7. עובדי מכירות ושירותים
17.8	18.0	18.6	21.7	21.5	34.5	8. פועלים מקצועיים
5.3	4.7	4.7	5.1	10.6	10.7	9. פועלים בלתי-מקצועיים
0.3	0.3	0.4	0.6	3.0	11.4	10. עובדי חקלאות ויעור

a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926

(האזורים שצוינו בסעיף a)

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149, 2871, 4802, 7465 - 1979-1939

Vsesoiuznaia (1989), table 36ba - 1989

לוח ד'12.

הרכבם המקצועי של הגברים היהודים בשנים 1926-1989

(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	
432.4	529.3	614.5	583.5	832.0	547.5	מועסקים - אלפים
100	100	100	100	100	100	אחוזים - סך הכול
0.6	0.7	0.8	0.9	1.9	0.5	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
14.9	13.8	15.7	15.3	12.3	3.1	2. מנהלים בדרגה בינונית
8.0	7.1	5.7	3.1	1.1	0.2	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
26.1	27.4	23.2	18.0	13.2	6.6	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
16.2	17.4	13.8	8.7	4.1	0.7	(א) מהנדסים ואדריכלים
3.5	3.3	2.6	2.4	1.6	2.0	(ב) עובדי רפואה ורוקחות
2.7	2.8	2.5	2.2	1.5	1.1	(ג) מורים (יסודיים ותיכון)
2.4	2.4	2.3	2.4	1.9	1.1	(ד) עובדי תרבות ואמנות
0.5	0.6	0.7	0.9	0.6	0.4	(ה) עובדי משפטים
0.8	1.0	1.2	1.4	3.4	1.0	(ו) כלכלנים וכדו'
.	0.0	0.1	0.3	(ז) כלי קודש
11.5	12.5	14.3	16.0	15.6	7.1	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
7.5	8.9	9.1	8.5	4.6	1.4	(א) טכנאים וכדו'
0.6	0.5	0.6	0.6	0.3	0.2	(ב) אחים, חובשים וכדו'
1.8	1.4	1.2	1.2	0.8	0.2	(ג) חונכים, מדריכי נוער וכו'
1.4	1.6	3.3	5.5	9.6	5.3	(ד) מנהלי חשבונות וכדו'
0.1	0.1	0.1	0.2	0.3	0.1	(ה) מקצוענים בחקלאות
4.4	4.2	5.1	6.5	6.3	5.7	6. פקידים זוטרים
3.6	4.1	5.0	6.5	10.2	19.7	7. עובדי מכירות ושירותים
25.7	25.8	25.9	28.4	25.5	37.7	8. פועלים מקצועיים
4.9	4.1	3.9	4.6	11.2	10.8	9. פועלים בלתי-מקצועיים
0.4	0.3	0.4	0.6	2.8	8.6	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב - ראה לוח ד'11.

לוח ד'13.

הרכבן המקצועי של הנשים היהודיות בשנים 1926-1989

(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	
349.4	464.7	543.5	461.2	483.0	208.8	מועסקות - אלפים
100	100	100	100	100	100	אחוזים - סך הכול
0.3	0.3	0.3	0.3	0.7	0.2	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
4.1	3.7	3.7	3.4	2.8	0.9	2. מנהלות בדרגה בינונית
4.4	4.0	3.2	2.1	1.3	0.2	3. עובדות מדע ומחקר ומרצות
43.5	41.4	35.8	32.9	21.5	11.7	4. שאר בעלות מקצועות אקדמיים
17.3	15.3	10.5	6.2	1.8	0.1	(א) מהנדסות ואדריכלות
8.6	8.5	8.1	9.8	6.5	6.1	(ב) עובדות רפואה ורוקחות
9.7	9.4	8.8	8.6	5.3	3.3	(ג) מורות (בי"ס יסודיים ותיכון)
3.5	3.4	3.3	3.7	2.8	1.1	(ד) עובדות תרבות ואמנות
0.4	0.5	0.6	0.7	0.3	0.2	(ה) עובדות משפטים
4.0	4.3	4.5	3.9	4.9	1.1	(ו) כלכלניות וכדו'
19.2	20.3	22.8	22.4	19.1	4.5	5. בעלות מקצועות ברמה בינונית
5.2	6.7	7.8	7.5	4.1	0.4	(א) טכנאיות וכדו'
5.1	4.2	4.4	4.1	3.5	2.8	(ב) אחיות, חובשות וכדו'
4.4	3.5	2.9	2.4	2.6	0.7	(ג) גננות, מדריכות נוער וכו'
4.4	5.9	7.7	8.2	8.6	0.7	(ד) מנהלות חשבונות וכדו'
0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.0	(ה) מקצועניות בחקלאות
7.3	7.9	9.8	11.0	15.9	9.4	6. פקידות זוטרות
7.1	7.7	8.2	8.5	10.9	17.9	7. עובדות מכירות ושירותים
8.1	9.2	10.4	13.2	14.7	25.9	8. פועלות מקצועיות
5.9	5.3	5.6	5.7	9.5	10.5	9. פועלות בלתי-מקצועיות
0.2	0.2	0.3	0.5	3.5	18.7	10. עובדות חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודיות אשכנזיות

מקורות לחישוב - ראה לוח ד'11.

אחוז הנשים בקרב היהודים המועסקים לפי קבוצות מקצועיות בשנים 1926-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים מכל קבוצה)

1989	1979	1970	1959 ^b	1939	1926 ^a	קבוצות מקצועיות
44.7	46.8	46.9	44.1	36.7	27.6	מועסקים - סך הכול
28.4	27.3	22.1	20.1	18.4	16.0	1. מנגנון מפלגתי-ממשלתי
18.1	19.0	17.3	15.1	11.6	9.7	2. מנהלים בדרגה בינונית
30.9	32.9	33.3	34.4	38.4	25.3	3. עובדי מדע ומחקר ומרצים
57.4	57.0	57.7	59.1	48.9	40.5	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
46.4	43.5	40.1	36.0	19.9	3.1	(א) מהנדסים ואדריכלים
66.3	69.4	73.4	76.1	69.9	53.7	(ב) עובדי רפואה ורוקחות
74.4	74.8	75.3	75.6	67.8	54.1	(ג) מורים (יסודיים ותיכון)
53.8	55.8	55.5	54.6	46.6	27.4	(ד) עובדי תרבות ואמנות
40.2	44.3	43.6	38.2	24.0	12.6	(ה) עובדי משפטים
79.9	79.5	76.9	69.2	45.5	27.7	(ו) כלכלנים וכדו'
56.2	58.1	57.6	51.3	40.8	19.6	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
36.0	40.0	43.0	41.1	34.2	9.6	(א) טכנאים וכדו'
86.8	88.6	86.8	84.7	87.9	85.4	(ב) אחיות, חובשים וכדו'
65.9	68.5	68.1	61.6	65.0	60.5	(ג) גננות, מדריכי נוער וכו'
71.5	75.7	67.4	54.0	34.2	4.6	(ד) מנהלי חשבונות וכדו'
35.8	26.4	32.2	35.1	28.1	15.3	(ה) מקצוענים בחקלאות
57.5	62.4	63.1	57.3	59.3	38.6	6. פקידים זוטרים
61.3	62.0	59.2	50.7	38.4	25.7	7. עובדי מכירות ושירותים
20.4	23.9	26.2	26.9	25.2	20.8	8. פועלים מקצועיים
49.0	53.1	55.7	49.5	33.1	27.0	9. פועלים בלתי-מקצועיים
29.8	41.6	37.2	37.2	42.3	45.3	10. עובדי חקלאות ויעור

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(b) רק יהודים אשכנזים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926
(האזורים שצוינו בסעיף a)
RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149, 2871, 4802, 7465 - 1979-1939
Vsesoiuznaia (1989), table 36ba - 1989

הרכבם המקצועי של היהודים בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות (מספרים מוחלטים)
(לפי מפקדי האוכלוסין; אלפים)

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
עובדי חקלאות ועור	פועלים בלתי- מקצועיים	פועלים מקצועיים	פקידים עובדי זוטרים מכירות ושירותים	מקצועות ברמה בינונית	שאר בעלי מקצועות אקדמיים	מנהלים עובדי מזע ומרצים	בדרגה בינונית	מנגנון מפלגתי- ממשלתי		
5.3	8.4	30.3	18.1	13.2	15.6	22.0	0.8	6.6	0.8	רספס"ר
11.2	37.1	69.2	42.3	47.1	83.3	106.1	10.2	47.0	7.7	a 1926
2.4	18.9	73.0	28.4	38.3	84.5	142.8	21.2	54.8	4.0	1939
1.8	15.3	56.9	18.8	32.7	70.9	159.7	35.8	56.7	3.4	b 1959
1.2	14.6	49.3	15.3	22.2	52.4	155.0	38.2	44.0	3.1	1970
1.1	14.1	39.6	10.6	19.1	37.2	114.5	33.0	37.7	1.9	1979
										1989
										אוקראינה:
59.6	57.9	179.2	107.0	30.2	28.9	33.3	0.4	11.2	0.7	1926
21.0	73.3	158.5	74.6	66.8	109.1	84.2	5.1	54.4	8.8	1939
2.5	24.1	106.8	35.0	38.5	83.1	83.8	4.9	36.1	1.7	1959
1.3	21.0	91.2	30.1	30.9	89.0	111.5	9.0	35.9	1.2	1970
0.7	16.1	72.5	21.1	20.4	64.3	108.8	10.1	25.9	0.9	1979
0.5	13.7	55.2	13.1	14.3	44.5	85.6	9.5	21.3	0.8	1989
										בלורוסיה:
19.9	14.6	52.4	20.2	5.9	5.6	5.4	0.1	2.5	0.2	1926
4.7	20.7	44.1	14.6	11.9	22.5	14.2	0.7	10.8	2.6	1939
0.2	3.8	21.4	5.5	6.2	13.3	13.4	0.7	6.2	0.6	1959
0.1	3.6	21.2	5.5	5.9	15.8	19.6	1.3	6.2	0.4	1970
0.1	3.8	20.4	4.8	4.1	14.1	22.6	1.7	5.0	0.3	1979
0.1	3.4	15.3	3.6	2.7	10.7	20.2	1.6	4.6	0.2	1989
										מולדביה:
0.4	3.6	12.8	4.6	2.8	8.3	6.3	0.2	3.3	0.2	1959
0.1	4.2	15.2	5.0	3.9	11.9	10.3	0.8	3.7	0.2	1970
0.1	2.4	11.1	3.1	2.7	9.2	11.5	0.7	3.3	0.1	1979
0.1	1.7	7.3	2.2	1.6	6.6	9.9	0.8	3.4	0.1	1989
										ליטא:
0.02	0.5	3.8	1.1	0.7	1.8	2.0	0.1	1.1	0.1	1959
0.02	0.5	3.7	1.1	0.9	2.1	3.3	0.3	1.3	0.1	1970
										לטביה:
0.04	1.2	5.8	1.5	1.1	3.0	3.5	0.2	1.8	0.1	1959
0.03	0.8	5.5	1.6	1.7	3.4	5.2	0.5	2.2	0.1	1970

לוח ד'15 (המשך)

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
עובדי חקלאות ועור	פועלים בלתי- מקצועיים	פועלים מקצועיים	עובדי מכירות ושירותים	פקידים זוטרים ושירותים	מקצועות ברמה בינונית	שאר בעלי מקצועות אקדמיים	עובדי מדע ומרצים	מנהלים בדרגה בינונית	מנגנון מפלגתי- ממשלתי	
1.0	2.9	4.4	1.8	0.8	1.5	1.2	0.1	0.7	0.1	גרוזיה:
0.2	2.8	5.0	3.5	1.4	2.2	3.7	0.4	1.1	0.1	1939
										1970
										מהם:
0.2	2.2	4.3	2.7	1.2	1.8	3.1	0.3	0.9	0.1	אשכנזים
0.04	0.6	0.8	0.9	0.2	0.4	0.5	0.05	0.2	0.01	גרוזיניים
										אזרבייג'ן:
1.0	2.1	3.2	1.5	1.5	3.0	3.2	0.2	1.1	0.2	1939
0.2	2.0	3.1	1.1	1.5	2.5	4.7	0.6	1.5	0.1	1970
										אשכנזים:
0.2	0.8	2.4	0.8	1.3	2.3	3.9	0.3	1.4	0.1	1959
0.1	0.8	2.3	0.7	1.2	2.3	4.4	0.6	1.4	0.1	1970
										הרריים:
0.1	1.1	0.8	0.3	0.2	0.2	0.3	0.02	0.1	0.01	c 1970
(0.5)	(2.2)	(2.7)	(0.9)	(0.4)	(0.8)	(0.6)	(0.04)	(0.4)	(0.02)	
										קזחסטן:
0.2	0.8	2.3	1.1	1.4	2.4	4.0	0.9	2.2	0.2	1970
										אוזבקיסטן:
0.9	2.6	3.8	2.8	1.6	2.7	3.1	0.3	1.8	0.2	d 1939
0.2	2.7	9.1	5.2	3.0	8.6	10.1	1.9	4.1	0.3	d 1970

(a) מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(b) רק יהודים אשכנזים

(c) בסוגריים הוצגו נתונים לגבי יהודים הרריים באזרבייג'ן ובדאגסטן

(d) כולל יהודים אשכנזים ובוכרים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149-1151 - 1939

Ibid., list 336, files 2871, 2876-2878, 2882-2885 - 1959

Ibid., list 336, files 4804, 4807-4809, 4811, 4812 - 1970

Ibid., list 336, files 7465-767, 7470 - 1979

Vsesoiuznaia (1989), tables 36b, 36ba - 1989

הרכבם המקצועי של היהודים בשנים 1926-1989 לפי רפובליקות
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים מכלל היהודים המועסקים)

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
עובדי חקלאות ועור	פועלים בלתי- מקצועיים	פועלים מקצועיים	עובדי מכירות ושירותים	פקידים זוטרים	מקצועות ברמה בינונית	שאר בעלי מקצועות אקדמיים	עובדי מדע ומרצים	מנהלים בדרגה בינונית	מנגנון מפלגתי- ממשלתי	
										רספס"ר:
4.4	6.9	25.0	14.9	11.1	12.7	18.1	0.7	5.2	0.9	a 1926
2.4	8.1	15.0	9.2	10.2	18.1	23.0	2.2	10.2	1.7	1939
0.5	4.0	15.6	6.1	8.2	18.0	30.5	4.5	11.7	0.9	b 1959
0.4	3.4	12.6	4.2	7.2	15.7	35.4	7.9	12.6	0.8	1970
0.3	3.7	12.5	3.9	5.6	13.3	39.2	9.7	11.1	0.8	1979
0.4	4.6	12.8	3.4	6.2	12.1	37.1	10.7	12.2	0.6	1989
										אוקראינה:
11.9	11.4	35.0	21.0	6.2	5.4	6.5	0.1	2.0	0.3	1926
3.2	11.2	24.2	11.4	10.2	16.6	12.8	0.8	8.3	1.3	1939
0.6	5.8	25.7	8.4	9.2	20.0	20.1	1.2	8.7	0.4	1959
0.3	5.0	21.7	7.2	7.3	21.2	26.5	2.1	7.8	0.3	1970
0.2	4.7	21.3	6.2	6.0	18.9	31.9	3.0	7.6	0.3	1979
0.2	5.3	21.4	5.1	5.5	17.2	33.0	3.7	8.3	0.3	1989
										בלרוסיה:
15.8	11.5	41.2	16.0	4.8	4.3	4.3	0.0	1.7	0.4	1926
3.2	14.1	30.0	10.0	8.1	15.3	9.7	0.5	7.3	1.8	1939
0.4	5.4	30.0	7.7	8.7	18.7	18.8	1.0	8.7	0.8	1959
0.1	4.5	26.6	6.9	7.4	19.8	24.7	1.6	7.8	0.5	1970
0.1	4.9	26.6	6.2	5.4	18.4	29.3	2.3	6.5	0.4	1979
0.1	5.4	24.6	5.8	4.3	17.1	32.4	2.6	7.3	0.3	1989
										מולדביה:
0.9	8.4	30.2	10.9	6.5	19.6	14.7	0.6	7.8	0.4	1959
0.3	7.6	27.5	9.1	7.0	21.5	18.6	1.5	6.7	0.3	1970
0.2	5.5	25.0	6.9	6.0	20.9	25.9	1.5	7.5	0.3	1979
0.2	5.0	21.7	6.6	4.7	19.6	29.6	2.3	10.0	0.4	1989
										ליטא:
0.2	4.8	33.4	9.8	6.4	15.6	17.9	1.3	9.5	0.9	1959
0.2	4.0	28.0	8.4	6.8	15.8	24.4	2.1	9.7	0.6	1970
										לטביה:
0.2	6.4	31.6	8.4	6.1	16.7	18.9	1.0	10.0	0.6	1959
0.1	4.0	26.1	7.5	8.0	16.2	24.6	2.3	10.5	0.4	1970

לוח ד'16 (המשך)

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	
עובדי חקלאות וייעור	פועלים בלתי- מקצועיים	פועלים מקצועיים	עובדי מכירות ושירותים	פקידים זוטרים	מקצועות ברמה בינונית	שאר בעלי מקצועות אקדמיים	עובדי מדע ומרצים	מנהלים בדרגה	מנגנון מפלגתי- בינונית	
7.0	19.9	30.2	12.7	5.5	10.5	8.4	0.4	4.9	0.5	גרוזיה:
1.2	13.7	24.8	17.3	6.8	10.9	17.9	1.9	5.2	0.4	1939
										1970
										מהם:
1.3	13.2	25.5	15.9	7.0	10.7	18.8	2.0	5.3	0.4	אשכנזים
1.0	16.2	21.6	23.5	5.7	11.8	13.9	1.3	4.7	0.4	גרוזיניים
										אזרבייג'ן:
6.0	12.5	18.7	8.6	9.0	17.5	18.8	0.9	6.6	1.4	1939
1.3	11.3	18.1	6.2	8.4	14.5	27.1	3.6	8.8	0.7	1970
										אשכנזים:
1.2	5.9	18.3	5.8	9.6	17.1	29.2	2.3	10.2	0.6	1959
0.7	6.0	16.4	5.2	8.9	16.4	31.4	4.3	9.9	0.8	1970
										הרריים:
5.8	25.9	32.2	10.1	5.1	9.0	7.1	0.5	4.1	0.2	c 1970
										קזחסטן:
1.0	5.1	15.0	7.4	9.0	15.6	25.8	5.8	14.1	1.3	1970
										אוזבקיסטן:
4.4	13.1	19.2	14.1	8.0	13.9	15.6	1.4	9.1	1.2	d 1939
0.3	5.9	20.2	11.5	6.7	19.1	22.5	4.2	9.0	0.7	d 1970

(a) מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(b) רק יהודים אשכנזים

(c) בסוגריים הוצגו נתונים לגבי יהודים הרריים באזרבייג'ן ובדאגסטן

(d) כולל יהודים אשכנזים ובוכרים

מקורות לחישוב:

Vsesoiuznaia (1926), vol. XVII, XVIII, XIX, XXII, XXVII, XXVIII, tab. IV - 1926

RGAE, Fund 1562, list 336, files 1149-1151 - 1939

Ibid., list 336, files 2871, 2876-2878, 2882-2885 - 1959

Ibid., list 336, files 4804, 4807-4809, 4811, 4812 - 1970

Ibid., list 336, files 7465-767, 7470 - 1979

Vsesoiuznaia (1989), tables 36b, 36ba - 1989

לוח ד'17.

אחוז היהודים ולאומים אחרים במנגנון הממשלתי בשנת 1926/27 ברפובליקות הברית והאוטונומיות המסוימות

ברפובליקה כולה	בבירה של הרפובליקה	
22.6	30.3	אוקראינה: יהודים
30.6	38.3	בלרוסיה: יהודים
16.3	23.8	קרים: יהודים
1.1	2.7	טריה: יהודים
5.6	10.2	דאגסטן: יהודים
1.7	2.8	גרוזיה: יהודים
59.7	47.4	גרוזינים
11.4	16.1	רוסים
15.5	26.0	ארמנים
11.7	7.7	אחרים
5.8	10.6	אזרבייג'ן: יהודים
40.3	24.6	אזרים
25.3	39.4	רוסים
23.8	18.8	ארמנים
4.8	6.6	אחרים
6.0	. . .	אוזבקיסטן: יהודים
24.7	. . .	אוזבקים
61.9	. . .	רוסים
7.4	. . .	אחרים

מקורות לחישוב :

Halevy (1976), t.XI, p.97

Boltenkova (1988), t.t.3,9, p.p. 82,97,98

לוח ד'18.

הרכבו האתני של המנגנון המפלגתי-ממשלתי בשנים 1939-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

לאומים אחרים	לאומים מוסלמים	גרוזינים וארמנים	לאומים בלטיים	מולדבים	אוקראינים ובלרוסים	רוסים	יהודים	
	b		a					
כל המנגנון המפלגתי-ממשלתי :								
10.4	6.4	2.9	16.3	59.3	4.6	1939
8.7	6.3	2.3	2.8	0.4	20.0	57.8	1.7	1959
8.4	7.1	2.8	2.3	0.6	19.8	57.7	1.3	1970
8.1	9.2	2.9	2.4	0.8	18.4	57.4	0.8	1979
8.5	9.9	3.2	2.2	1.0	20.1	54.6	0.5	1989
מנהלי ארגונים מפלגתיים וציבוריים : c								
7.5	6.0	2.2	1.9	0.2	17.3	63.8	1.1	1959
7.8	6.7	2.5	2.2	0.6	19.0	60.5	0.8	1970
7.9	8.6	2.6	2.2	0.7	18.5	59.0	0.5	1979
8.3	9.4	3.4	2.2	1.0	19.7	55.7	0.4	1989
מנהלי ארגונים ממשלתיים : d								
9.5	6.5	2.4	3.3	0.5	21.6	54.2	2.1	1959
9.1	7.6	3.3	2.4	0.7	20.7	54.3	1.9	1970
8.3	10.0	3.3	2.7	0.9	18.3	55.3	1.2	1979
8.9	10.7	2.9	2.2	1.0	20.6	53.1	0.7	1989

(a) אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טג'יקים, טורקמנים

(b) ליטאים, לטבים ואסטונים

(c) כולל מזכירי תאים ראשוניים (משוחררים) ואינסטרקטורים

(d) כולל יו"ר המועצות הכפריות

מקורות לחישוב - ראה לוח 4.3 (פרק 4).

לוח ד'19.

הרכבם האתני של עובדי מדע ומחקר בשנים 1927-1987
(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה; באחוזים)

אחרים	לאומים מוסלמים ^b	גרוזינים וארמנים	לאומים בלטיים ^a	אוקראינים ובלרוסים	רוסים	יהודים	
1.7	0.3	2.5	. . .	10.8	71.1	13.6	1927
6.6	1.4	4.8	. . .	11.6	57.9	17.6	1936
7.9	1.8	3.8	. . .	11.0	60.7	14.8	^c 1939
3.4	2.2	4.9	2.6	10.5	58.5	18.0	1947
3.1	2.4	5.0	2.4	10.7	60.9	15.5	1950
3.2	2.9	4.6	2.3	11.5	64.4	11.0	1955
3.4	3.6	4.7	2.2	11.6	64.3	10.2	1958
3.4	3.7	4.7	2.2	11.6	64.5	9.9	1959
3.4	3.8	4.6	2.2	11.8	64.8	9.5	1960
3.4	3.8	4.6	2.1	11.9	65.3	9.0	1961
3.4	3.5	4.2	2.0	12.3	66.0	8.5	1963
3.5	3.5	4.1	2.0	12.5	66.0	8.3	1964
3.5	3.5	4.0	2.0	12.6	66.4	8.0	1965
3.7	3.8	4.1	2.0	12.5	66.0	7.9	1966
3.8	3.9	4.0	2.0	12.5	66.2	7.7	1967
3.8	4.1	4.0	2.0	12.6	66.1	7.4	1968
3.8	4.1	4.1	2.0	12.8	66.1	7.2	1969
3.8	4.2	4.2	2.0	12.8	66.0	6.9	1970
3.8	4.2	4.1	2.0	12.8	66.4	6.7	1971
3.9	4.3	4.1	2.0	12.9	66.8	6.1	1973
3.9	4.3	4.0	2.0	13.1	66.9	5.7	1975
4.0	4.5	3.9	1.9	13.3	67.2	5.3	1977
4.1	4.5	3.9	1.9	13.4	67.3	4.8	1979
4.1	4.7	4.0	1.8	13.6	67.3	4.4	1982
4.4	4.9	3.9	1.8	13.8	67.4	3.8	1987

(a) ליטאים, לטבים ואסטונים

(b) אזורים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טג'יקים, טורקמנים

(c) לפי מפקד האוכלוסין

מקורות לחישוב :

- Halevy (1976), tab. XII, p.99 - 1927
 RGAE, Fund 1562, list 17, files 667, 753 - 1936
 Ibid., list 336, file 1149 - 1939
 Ibid., list 17, f.1303,1977,2746,3227; list 329,f.4447,4451 - 1958-1947
 Narodnoe khoz. SSSR v 1962 godu , p. 584 - 1959
 RGAE, Fund 1562, list 17, file 3476, list 337, file 2588 - 1961-1960
 Narodnoe khoz. SSSR v 1964 godu , p. 701 - 1964-1963
 RGAE, Fund 1562, list 44, file 2962, list 45, file 2615 - 1966-1965
 Narodnoe khoz. SSSR v 1968 godu , p. 697 - 1967
 RGAE, Fund 1562, list 45, file 9936, list 46, file 1778 - 1969-1968
 Ibid., list 47,f.1634,list 48,f.1499,list 50,f.1943;list 56,f.2123 - 1975-1970
 Ibid., list 59, file 2240, list 62, file 1857 - 1979-1977
 Nauchno-tekhnicheskii progress v SSSR (1990), p.p.25-27 - 1987-1982

לוח ד'20.

מספרם המוחלט של היהודים - עובדי המדע והמחקר בשנים 1926-1987 לפי רפובליקות a
(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

אסטוניה	לטביה	ליטא	מולדביה	בלרוסיה	אוקראינה	רספס"ר		
x	x	x	x	56	429	830	b c 1926	
x	x	x	x	577	4,530	9,575	c 1939	
15	168	114	135	559	5,234	18,516	1947	
41	231	163	259	684	5,080	24,618	1960	
58	274	193	291	742	5,442	26,540	1961	
84	432	282	408	1,256	8,097	37,303	1965	
90	519	282	490	1,396	8,414	40,968	1966	
97	613	291	550	1,458	9,069	44,866	1968	
106	670	322	623	1,561	9,354	46,569	1969	
108	657	342	616	1,560	9,583	46,997	1970	
120	684	333	656	1,618	9,762	48,915	1971	
132	691	276	623	1,697	9,957	49,675	1973	
148	784	327	684	1,794	10,107	50,576	1975	
152	748	349	676	1,801	9,857	49,422	1977	
152	727	349	665	1,777	9,426	47,199	1979	
157	727	329	755	1,645	9,586	45,320	1982	
180	698	309	689	1,545	8,935	42,013	1987	
							גרזיה	
טג'יקיסטן	קירגיזיה	קזכסטן	אוזבקיסטן	אזרבייג'ן				
.	235	141			c 1939	
124	97	252	557	316			1947	
177	127	523	857	480			1960	
180	137	527	965	510			1961	
241	170	753	1,324	714			1965	
248	186	828	1,348	828			1966	
266	195	874	1,488	879			1968	
281	216	930	1,611	866			1969	
278	215	961	1,644	827			1970	
290	228	961	1,685	868			1971	
311	236	953	1,684	841			1973	
331	247	948	1,840	864			1975	
310	239	922	1,753	770			1977	
332	236	897	1,648	708			1979	
330	221	847	1,658	652			1982	
325	226	723	1,598	541			1987	

(a) ארמניה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר קטן של היהודים
(b) מוסקבה, לנינגרד, מחוזי סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים
(c) לפי מפקד האוכלוסין

מקורות לחישוב:

- Vsesoiuznaia (1926), vol.XVIII,XIX,XXII,XXVII,XXVIII,tab.IV - 1926
 Nauchnye uchrezhdeniya i nauchnye rabotniki v SSSR (1930) - 1929
 RGAE, Fund 1562, list 336, files 1150-1151 - 1939
 Ibid., list 17, file 1303, list 329, file 4447 - 1947
 Ibid., list 17, file 3476, list 337, file 2588 - 1961-1960
 RGAE, Fund 1562, list 44, file 2962, list 45, file 2615 - 1966-1965
 Ibid., list 45, file 9936, list 46, file 1778 - 1969-1968
 Ibid., list 47, file 1634, list 48, file 1499 - 1971-1970
 Ibid., list 50, file 1943, list 56, file 2123 - 1975-1973
 Ibid., l.59, f.2240, l.62, f.1857, l.65, f.2119, l.70, f.4721 - 1987-1977

אחוז היהודים ברקב עובדי המדע והמחקר בשנים 1926-1987 לפי רפובליקות a

(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

רספס"ר	אוקראינה	בלרוסיה	מולדביה	ליטא	לטביה	אסטוניה	
12.7 b	16.8	15.8	x	x	x	x	c 1926
11.8	20.8	10.3	x	x	x	x	1929
14.1	28.6	32.7	x	x	x	x	c 1939
18.4	26.4	27.1	22.4	8.7	9.6	1.4	1947
10.1	10.9	10.0	13.0	4.9	6.9	1.9	1960
9.5	10.2	9.7	12.7	5.2	7.2	2.5	1961
8.8	8.9	8.7	10.9	4.4	7.6	2.5	1965
8.4	8.5	8.7	11.1	4.3	7.8	2.4	1966
7.9	7.9	7.8	10.8	3.8	7.6	2.3	1968
7.7	7.6	7.6	11.3	3.9	7.8	2.3	1969
7.4	7.4	7.1	10.8	3.8	7.4	2.3	1970
7.1	7.1	6.7	11.0	3.4	7.4	2.4	1971
6.5	6.5	6.2	9.9	2.5	6.7	2.4	1973
6.0	5.9	5.8	9.4	2.6	6.5	2.5	1975
5.6	5.5	5.2	8.9	2.6	6.4	2.6	1977
5.1	5.0	4.9	8.0	2.5	5.9	2.5	1979
4.6	4.7	4.2	8.1	2.2	5.5	2.3	1982
4.1	4.2	3.5	6.6	2.0	5.0	2.5	1987
גרזיה	אזרבייג'ן	אוזבקיסטן	קזחסטן	קירגיזיה	טג'יקיסטן		
2.0	2.5 d	9.7		1929
2.0	7.9	8.8		c 1939
2.0	9.6	13.6	8.7	12.9	3.6		1947
1.9	6.6	8.3	5.4	5.5	8.2		1960
2.1	6.6	8.2	4.7	5.4	7.3		1961
2.3	5.9	8.1	4.4	4.6	6.8		1965
2.3	5.9	7.5	4.0	4.5	6.4		1966
2.0	5.6	6.7	3.8	3.8	6.1		1968
2.2	5.2	6.7	3.7	3.9	5.9		1969
2.2	4.8	6.5	3.6	3.7	5.5		1970
2.3	4.8	6.4	3.5	3.6	5.3		1971
2.1	4.3	6.0	3.2	3.4	5.1		1973
2.2	4.1	6.0	3.0	3.5	5.0		1975
2.5	3.6	5.4	2.7	3.1	4.5		1977
2.2	3.3	4.8	2.5	3.0	4.6		1979
1.8	2.9	4.5	2.2	2.6	4.1		1982
1.9	2.4	4.1	1.8	2.2	3.6		1987

(a) ארמניה וטורקמניה לא נכללו ללוח עקב מספר קטן של היהודים

(b) מוסקבה, לנינגרד, מחוזי סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

(c) לפי מפקד האוכלוסין

(d) הפדרציה הטרנס-קווקזית (כללה את גרוזיה, ארמניה ואזרבייג'ן)

מקורות לחישוב - ראה לוח ד'20.

הרכבם של היהודים וכלל עובדי המדע והמחקר בשנים 1947-1987 לפי תארים מדעיים
(לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה; באחוזים)

כלל עובדי מדע ומחקר:			היהודים:			
ללא תואר	קנדידט	דוקטור	ללא תואר	קנדידט	דוקטור	
69.4	25.3	5.3	61.1	32.1	6.8	1947
66.9	28.0	5.1	56.0	36.8	7.2	1950
61.0	34.8	4.2	45.8	47.1	7.0	1955
64.7	31.7	3.6	51.0	42.4	6.5	1958
69.2	27.7	3.1	56.9	37.2	5.9	1960
71.8	25.4	2.8	59.5	35.0	5.6	1961
77.6	20.2	2.2	67.1	28.0	4.9	1965
76.3	21.4	2.3	65.9	29.0	5.1	1966
74.9	22.7	2.4	64.0	30.6	5.4	1968
74.3	23.3	2.5	63.2	31.4	5.5	1969
73.3	24.2	2.5	61.8	32.6	5.6	1970
75.0	22.4	2.6	62.8	31.4	5.8	1971
71.3	26.0	2.7	58.7	35.1	6.2	1973
70.7	26.7	2.6	57.8	36.2	6.1	1975
69.2	28.0	2.8	55.6	38.0	6.4	1977
68.6	28.6	2.8	54.6	39.0	6.5	1979
67.7	29.5	2.8	52.2	41.0	6.8	1982
65.0	31.9	3.1	49.0	43.1	7.9	1987

מקורות לחישוב:

- RGAE, fund 1562, list 17, f.1303, 1977; list 329, f.4447, 4451 - 1950-1947
 Ibid., list 17, files 2746, 3227 - 1958-1955
 Ibid., list 17, file 3476, list 337, file 2588 - 1961-1960
 Ibid., list 44, file 2962, list 45, file 2615 - 1966-1965
 Ibid., list 45, file 9936, list 46, file 1778 - 1969-1968
 Ibid., list 47, file 1634, list 48, file 1499 - 1971-1970
 Ibid., list 50, file 1943; list 56, file 2123 - 1975-1973
 Ibid., list 59, file 2240; list 62, file 1857 - 1979-1977
 Nauchno-tekhnicheskii progress v SSSR (1990), p.p.25-27 - 1987-1982

לוח ד'23.

היהודים באקדמיה למדעים לפי תארים ורפובליקות בשנים 1950-1960
(לפי דיווחי המוסדות ; לסוף השנה)

אחוז היהודים מכלל העובדים				היהודים - מספרים מוחלטים				
1960	1958	1955	1950	1960	1958	1955	1950	
7.1	7.3	7.0	11.0	2,821	2,176	1,479	1,373	האקדמיה למדעים - סה"כ מהם:
14.2	14.1	12.4	14.8	329	286	224	207	דוקטורים
8.9	9.2	8.6	12.4	1,165	995	761	572	קנדיטים
5.5	5.3	4.8	9.3	1,327	895	494	594	ללא תואר מדעי
								מס"ח באקדמיות:
. . .	9.1	8.3	13.4	. . .	1,647	1,083	946	של בריה"מ
. . .	9.0	9.6	16.4	. . .	172	159	215	של אוקראינה
. . .	7.9	9.6	17.0	. . .	95	60	75	של בלורוסיה
. . .	2.3	3.9	2.9	. . .	8	13	4	של ליטא
. . .	3.0	3.2	5.1	. . .	18	16	19	של לטביה
. . .	2.4	0.0	5.5	. . .	10	0	15	של אסטוניה
. . .	2.1	0.3	0.4	. . .	22	3	3	של גרוזיה
. . .	0.2	0.6	0.4	. . .	1	3	2	של ארמניה
. . .	2.2	2.5	2.7	. . .	27	17	10	של אזרבייג'ן
. . .	3.0	4.3	6.0	. . .	58	39	42	של קזחסטן
. . .	6.7	7.7	7.6	. . .	71	45	42	של אוזבקיסטן
. . .	3.8	3.4	16	10	. . .	של קירגיזיה
. . .	6.2	8.5	22	23	. . .	של טג'יקיסטן
. . .	2.8	3.0	9	8	. . .	של טורקמניה

מקורות לחישוב: RGAE, fund 1562, list 17, files 1977, 2746, 3227, 3476

לוח ד'24.

הרכב היהודים וכלל עובדי המדע והמחקר לפי תחומים מדעיים בסוף שנת 1947
(לפי דיווחי המוסדות; באחוזים)

שיעור הנשים :		% היהודים בתוך כל תחום מדעי	באחוזים מסה"כ:		יהודים - מספרים מוחלטים	תחומים מדעיים:
יהודים	כל עובדי המדע		יהודים	כל עובדי המדע		
35.2	38.9	18.0	100	100	26,241	סך הכול
47.0	43.4	27.8	17.0	26.2	6,881	רפואה
14.0	15.4	18.7	23.2	24.0	6,309	טכנולוגיה
65.0	74.7	19.4	9.2	9.8	2,580	פילולוגיה
53.2	56.7	21.3	8.1	9.6	2,523	כימיה
25.6	24.6	15.1	6.7	5.6	1,481	פיסיקה-מתמטיקה
15.7	18.9	26.0	3.2	4.6	1,213	כלכלה
42.6	50.7	16.9	4.1	3.8	1,002	היסטוריה
35.5	35.8	20.6	2.6	3.0	777	אמנות
27.9	41.1	16.4	2.6	2.4	625	פילוסופיה
52.4	66.6	9.0	4.7	2.4	625	ביולוגיה
55.0	67.4	15.2	2.6	2.2	570	חינוך
33.2	37.7	3.7	6.5	1.3	350	חקלאות
2.3	3.9	7.1	2.8	1.1	284	מדעים צבאים וכו'
16.2	18.6	30.5	0.6	1.0	258	משפטים
33.0	38.2	6.8	2.1	0.8	212	גאולוגיה
57.9	52.1	24.8	0.5	0.7	192	פרמקולוגיה
31.7	29.0	9.0	0.9	0.5	124	גאוגרפיה
13.0	11.8	14.5	0.6	0.5	119	אדריכלות
25.1	26.7	4.1	2.0	0.4	116	וטרינריה

מקורות לחישוב: RGAE, Fund 1562, list 17, file 1303

לוח ד' 25.

היהודים במכוני המחקר הענפיים (ללא מוסדות להשכלה גבוהה ואקדמיה למדעים)
בשנים 1955-1960 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה)

שיעור היהודים			מספרים מוחלטים			
1960	1958	1955	1960	1958	1955	
11.3	12.8	14.4	18,946	15,165	11,992	מכוני מחקר ענפיים-סה"כ מהם:
12.6	14.6	16.2	9,569	5,263	5,409	תעשייה
19.3	22.0	24.4	3,154	3,147	3,043	בריאות
8.0	10.9	8.8	2,636	3,823	1,067	כלכלה ומשפטים
11.2	12.3	12.8	1,283	1,179	930	חינוך ותרבות
15.7	17.3	19.6	1,008	612	552	בנייה
12.5	12.7	13.1	536	481	394	תחבורה ותקשורת
3.8	4.1	5.4	760	660	597	חקלאות
כלל העובדים			היהודים			באחוזים מסה"כ:
100	100	100	100	100	100	מכוני מחקר ענפיים-סה"כ מהם:
45.4	30.3	40.1	50.5	34.7	45.1	תעשייה
9.7	12.1	15.0	16.6	20.8	25.4	בריאות
19.7	29.7	14.6	13.9	25.2	8.9	כלכלה ומשפטים
6.8	8.1	8.7	6.8	7.8	7.8	חינוך ותרבות
3.8	3.0	3.4	5.3	4.0	4.6	בנייה
2.6	3.2	3.3	2.8	3.2	3.3	תחבורה ותקשורת
11.9	13.7	13.4	4.0	4.4	5.0	חקלאות

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 17, file 2746 - 1955

Ibid., list 17, files 3227-3229 - 1958

Ibid., list 17, file 3476 - 1960

לוח ד'26.

הרכבם החברתי-מקצועי של היהודים המועסקים בבלורוסיה בשנת 1926 לפי גיל ומין a
(לפי מפקד האוכלוסין; באחוזים)

איכרים	סוחרים	בעלי מלאכה	פועלים	מקצועות חופשיים	פקידים	סך הכול	
							אחוז מכל קבוצת גיל:
16.4	12.9	27.8	20.8	1.0	21.1	100	מועסקים-ס"ה
28.7	4.1	18.7	35.6	0.2	12.7	100	עד 20
12.2	7.4	23.8	25.2	0.6	30.8	100	29-20
10.5	13.4	31.6	18.0	1.1	25.4	100	39-30
15.0	19.6	31.5	15.2	1.4	17.4	100	49-40
19.0	21.4	32.0	12.5	1.4	13.7	100	59-50
22.0	22.0	38.6	6.8	2.0	8.6	100	60 ומעלה
							אחוז הנשים מכל קבוצה:
47.2	37.0	19.5	23.1	25.9	32.5	29.8	מועסקים-ס"ה
49.7	48.8	28.4	29.4	52.2	55.5	39.2	עד 20
50.0	42.1	27.0	28.1	37.9	45.0	36.8	29-20
45.7	30.1	16.1	13.0	42.1	21.7	22.2	39-30
47.6	37.8	17.5	14.1	25.3	14.2	25.0	49-40
48.7	35.7	14.4	14.1	9.9	7.0	24.4	59-50
35.1	32.0	10.2	16.2	1.5	5.9	20.4	60 ומעלה

(a) קבוצות חברתיות-מקצועיות - לפי הגדרות רשמיות של הסטטיסטיקה הסובייטית
מקורות לחישוב - ORT (1930), issue 6, table 2, p.p.20-21

לוח ד'27.

המוביליות הבין-דורית בקרב היהודים ולאומים אחרים של מולדביה בשנות ה-70 (לפי הסקר הסוציולוגי המיוחד; רק האוכלוסייה העירונית; באחוזים)

המעמד המקצועי של הילדים:					המעמד המקצועי של ההורים:
בלתי-מקצועיים	פועלים מקצועיים	פקידים זוטרים	מנהלים ואקדמאים	סה"כ	
					יהודים:
0.0	15.3	4.2	80.5	100	מנהלים ואקדמאים
9.7	17.6	7.8	64.9	100	פקידים זוטרים
11.5	29.7	11.5	47.3	100	פועלים מקצועיים
21.5	26.9	9.3	42.3	100	בלתי-מקצועיים
					מולדבים:
11.7	12.3	6.1	69.9	100	מנהלים ואקדמאים
14.9	27.7	6.5	50.9	100	פקידים זוטרים
19.2	38.2	9.3	33.3	100	פועלים מקצועיים
34.6	33.5	4.5	27.4	100	בלתי-מקצועיים
					רוסים:
9.2	15.6	11.8	63.4	100	מנהלים ואקדמאים
9.1	19.5	18.9	52.5	100	פקידים זוטרים
16.7	34.2	14.4	34.7	100	פועלים מקצועיים
33.1	29.8	9.2	27.9	100	בלתי-מקצועיים
					אוקראינים:
5.1	15.5	18.6	60.8	100	מנהלים ואקדמאים
3.7	27.1	7.7	61.5	100	פקידים זוטרים
8.7	50.6	4.5	36.2	100	פועלים מקצועיים
27.8	39.4	13.1	19.7	100	בלתי-מקצועיים

מקורות החישוב: Opyt (1980), p.61, pic.7

לוח ד'28.

התפלגות של האוכלוסייה היהודית המועסקת לפי רמות ההשכלה ומין בשנים 1970-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין ; מספרים מוחלטים - אלפים)

יסודית פחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	20 ומעלה - סך הכול	
							סך הכול:
101.0	159.7	220.0	215.4	46.3	402.9	1145.4	1970
45.2	90.4	178.5	208.8	24.6	446.3	993.8	1979
14.9	42.2	119.6	187.6	16.4	401.1	781.8	1989
							גברים:
63.3	85.6	106.2	105.4	26.5	219.9	606.8	1970
28.2	50.5	89.6	101.6	13.5	246.7	530.1	1979
9.5	25.5	68.3	91.3	9.9	227.9	432.5	1989
							נשים:
37.6	74.2	113.8	110.0	19.8	183.0	538.5	1970
17.0	39.9	88.9	107.3	11.1	199.6	463.7	1979
5.3	16.7	51.3	96.4	6.5	173.1	349.3	1989
							אחוז הגידול:
							סך הכול:
45	57	81	97	53	111	87	1970-79
33	47	67	90	67	90	79	1979-89
							גברים:
45	59	84	96	51	112	87	1970-79
34	51	76	90	74	92	82	1979-89
							נשים:
45	54	78	97	56	109	86	1970-79
31	42	58	90	58	87	75	1979-89

מקורות לחישוב:

RGAE, Fund 1562, list 336, file 5493 - 1970

RGAE, Fund 1562, list 336, file 7240 - 1979

Vsesoiuznaia (1989), tab.33c-1 (no published) - 1989

לוח ד'29.

רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית המועסקת לפי מין בשנים 1970-1989
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת a	גבוהה לא-מלאה	גבוהה מקצועית לא-מלאה	תיכונית	תיכונית על-תיכונית	תיכונית לא-מלאה	יסודית	רמת השכלה ממוצעת a
	סך הכול						
11.3	35.2	4.0	18.8	19.2	13.9	8.8	1970
12.2	44.9	2.5	21.0	18.0	9.1	4.6	1979
12.8	51.3	2.1	24.0	15.3	5.4	1.9	1989
	גברים						
11.2	36.2	4.4	17.4	17.5	14.1	10.4	1970
12.2	46.5	2.5	19.2	16.9	9.5	5.3	1979
12.8	52.7	2.3	21.1	15.8	5.9	2.2	1989
	נשים						
11.3	34.0	3.7	20.4	21.1	13.8	7.0	1970
12.2	43.0	2.4	23.1	19.2	8.6	3.7	1979
12.9	49.8	1.9	27.5	14.6	4.7	1.5	1989
	אינדקס:						
108	128	61	112	94	65	52	1970-79
105	114	85	114	85	59	42	1979-89
	גברים						
109	128	58	110	97	68	51	1970-79
105	113	90	110	93	62	41	1979-89
	נשים						
108	127	65	113	91	62	52	1970-79
105	115	80	119	77	55	41	1979-89

(a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתים -0.

מקורות לחישוב - ראה לוח ד'28.

לוח ד' 30.

רמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית המועסקת בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות
(לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

רמת השכלה ממוצעת ^a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	סה"כ - אלפים	רפובליקות
								רספס"ר:
12.0	6.6	11.2	13.9	17.3	4.1	46.8	454.5	1970
12.8	3.6	7.7	11.9	17.5	2.6	56.7	395.3	1979
13.4	1.5	4.5	9.8	18.3	2.1	63.8	301.8	1989
								אוקראינה:
11.0	8.5	14.3	23.6	21.4	3.9	28.3	418.7	1970
12.0	4.0	8.5	21.9	25.0	2.3	38.4	340.7	1979
12.7	1.5	4.5	17.2	29.7	2.0	45.2	258.1	1989
								בלרוסיה:
10.5	10.2	19.8	20.9	20.9	3.5	24.6	78.0	1970
11.5	5.6	12.3	21.6	24.3	2.4	33.8	77.0	1979
12.3	2.5	6.7	20.0	27.0	1.9	41.9	62.3	1989
								מולדביה:
9.6	18.6	19.7	23.3	16.1	3.8	18.4	55.2	1970
11.2	8.6	11.9	21.5	25.5	2.2	30.2	44.2	1979
12.3	2.9	6.2	18.3	31.8	2.3	38.4	33.6	1989
								ליטא:
10.1	16.5	18.0	22.4	13.3	4.6	25.2	13.5	1970
12.6	2.2	5.9	19.0	22.8	2.8	47.2	6.7	1989
								לטביה:
10.7	12.0	16.0	21.1	15.9	6.6	28.5	22.0	1970
12.0	5.5	9.9	19.7	18.6	4.0	42.3	16.7	1979
12.7	2.2	6.0	18.4	19.4	3.6	50.4	13.2	1989

לוח ד'30 (המשך)

רמת השכלה ממוצעת ^a	יסודית ופחות	תיכונית לא-מלאה	תיכונית	על-תיכונית מקצועית	גבוהה לא-מלאה	גבוהה	סה"כ - אלפים	רפובליקות
								גרוזיה:
9.5	20.5	14.6	31.1	9.8	2.9	21.1	17.0	1970
11.4	6.5	8.9	33.3	13.7	2.2	35.4	13.4	1979
12.5	1.9	4.7	25.2	19.8	2.1	46.3	11.1	1989
								אשכנזים:
9.5	20.7	14.5	30.1	10.0	2.8	21.8	13.4	1970
12.8	1.6	4.7	21.3	18.6	2.3	51.4	5.1	1989
								גרוזיניים:
9.4	19.4	15.1	35.9	8.8	3.1	17.6	3.6	1970
12.3	2.2	4.7	28.5	20.8	2.0	41.8	6.0	1989
								אזרבייג'ן:
10.5	15.4	14.8	18.7	13.8	4.8	32.5	17.1	1970
11.2	9.3	13.7	22.8	15.9	2.6	35.7	17.5	1979
11.8	3.8	9.9	25.3	20.6	1.9	38.5	14.2	1989
								אשכנזים:
11.3	9.8	13.1	18.6	14.7	5.4	38.5	14.0	1970
12.2	2.4	8.1	24.1	20.8	2.0	42.5	12.4	1989
								הרריים:
7.0	40.5	22.7	19.0	10.1	1.9	5.7	3.1	1970
9.4	12.9	22.3	33.6	19.2	0.7	11.4	1.8	1989
								קזחסטן:
11.3	9.7	15.5	15.3	17.6	3.7	38.3	15.5	1970
								אוזבקיסטן:
10.2	14.5	19.1	19.1	16.6	4.0	26.6	48.7	1970
11.4	6.4	13.3	24.7	18.5	2.3	34.8	50.6	1979
12.1	2.6	9.3	22.2	25.0	2.3	38.6	47.2	1989
								מהם:
12.4	2.2	8.0	18.8	23.5	2.5	45.0	34.1	אשכנזים
11.1	3.7	12.8	30.8	29.0	1.7	22.0	13.1	בוכרים
								טג'יקיסטן:
10.1	15.0	21.1	17.5	17.5	3.7	25.2	6.7	b 1970

(a) השכלה גבוהה נחשבת כ-15 שנות לימוד, גבוהה לא-מלאה - כ-13, על-תיכונית מקצועית - כ-12, תיכונית - כ-10, תיכונית לא-מלאה - כ-7, יסודית - כ-4, תת-יסודית - כ-2, אנאלפביתים - כ-0.

(b) יהודים אשכנזים ובוכרים

מקורות לחישוב:

Ibid., list 336, files 5494, 5497-5501 - 1970

Ibid., list 336, files 7241, 7245-7247, 7250, 7251, 7253, 7254 - 1979

: 1989

(רספס'יר, אוקראינה, בלורוסיה): Itogi (1989), vol.VII, part 6, tab.94-96

(שאר הרפובליקות): Vsesoiuznaia (1989), tab.33c (no published)

לוח ד'31.

יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב המועסקים - היהודים ובני לאומים אחרים בשנים 1970-1989 (לפי מפקדי האוכלוסין)

הלאום	1970	1979	1989
a בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית-ס"ה	18.3	26.7	38.9
יהודים	58.0	68.4	77.4
רוסים	20.2	29.5	42.2
אוקראינים ובלרוסים	15.7	24.1	36.9
מולדבים	6.7	13.7	24.9
b לאומים בלטיים	17.6	27.4	39.7
גרוזינים	26.8	34.2	47.7
ארמנים	19.8	29.3	42.3
c לאומים מוסלמים	12.7	19.2	30.2
לאומים אחרים	12.3	19.3	32.3
d עובדי "הצווארון הלבן"-ס"ה	21.6	24.5	28.1
יהודים	62.5	65.4	65.7
רוסים	24.1	27.3	30.6
אוקראינים ובלרוסים	17.6	21.2	25.7
מולדבים	8.4	13.0	18.3
b לאומים בלטיים	22.1	26.4	29.6
גרוזינים	26.3	27.3	31.8
ארמנים	24.0	26.7	31.0
c לאומים מוסלמים	16.0	18.0	22.4
לאומים אחרים	15.5	18.5	23.3
אינדקס התאמה - ס"ה	85	109	139
יהודים	93	105	118
רוסים	84	108	138
אוקראינים ובלרוסים	89	114	143
מולדבים	80	105	136
b לאומים בלטיים	80	104	134
גרוזינים	102	125	150
ארמנים	83	110	137
c לאומים מוסלמים	80	106	135
לאומים אחרים	79	104	138

(a) כולל השכלה גבוהה לא-מלאה

(b) ליטאים, לטבים ואסטונים

(c) אזורים, אוזבקים, קזכים, קירגיזים, טג'יקים, טורקמנים

(d) קבוצות 1-5 לפי חלוקתנו המקצועית (בלי פקידים זוטרים)

מקורות לחישוב - ראה לוח 4.11 (פרק 4).

לוח ד'32.

יחס בין אחוז בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית לבין אחוז עובדי "הצווארון הלבן" בקרב היהודים המועסקים בשנים 1970-1989 לפי רפובליקות (לפי מפקדי האוכלוסין)

רפובליקות	בעלי השכלה גבוהה a ועל-תיכונית מקצועית	עובדי "הצווארון הלבן" b	אינדקס התאמה (אחוזים)	"מחסור" / "עודף" השכלה -/+
רספס"ר:				
1970	68.2	72.3	94	-4.1
1979	76.9	74.0	104	2.9
1989	84.2	72.7	116	11.6
אוקראינה:				
1970	53.6	58.6	92	-5.0
1979	65.7	61.6	107	4.1
1989	76.9	62.5	123	14.4
בלרוסיה:				
1970	49.0	54.5	90	-5.5
1979	60.4	56.9	106	3.5
1989	70.8	59.7	119	11.1
מולדביה:				
1970	38.3	48.5	79	-10.2
1979	57.9	56.1	103	1.8
1989	72.5	61.9	117	10.6
ליטא (1970)	43.1	52.6	82	-9.5
לטביה (1970)	50.9	54.0	94	-3.1
גרוזיה (1970)	33.8	36.3	93	-2.5
אשכנזים	34.6	37.2	93	-2.6
גרוזיניים	29.5	32.0	92	-2.5
אזרבייג'ן (1970)	51.0	54.7	93	-3.7
אשכנזים	58.6	62.8	93	-4.2
הרריים	17.8	20.2	88	-2.4
קזחסטן (1970)	59.7	62.6	95	-2.8
אוזבקיסטן (1970) c	47.2	55.4	85	-8.2

(a) כולל השכלה גבוהה לא-מלאה

(b) קבוצות 1-5 לפי חלוקתנו המקצועית (בלי פקידים זוטרים)

(c) כולל יהודים אשכנזים ובוכרים

מקורות לחישוב:

1970 - RGAE, Fund 1562, list 336, files 4802, 4810-4812, 5493-5501

1979 - Ibid., list 336, files 7240-7254, 7465

1989 - Vsesoiuznaia (1989), tables 33c, 36b, 36ba

הרכב היהודים וכלל המנהלים, העובדים האקדמיים והטכניים באוקראינה לפי המקצועות ורמת השכלתם (לפי הסקר המיוחד בתחילת 1930)

כלל העובדים (%) השכלה - כלל העובדים			השכלה-היהודים (%)			אחוז היהודים מסה"כ	מספר מוחלט	
גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	גבוהה תיכונית / פראק- מקצועית טיקים	
17.6	39.7	42.6	11.5	21.3	67.2	13.5	8,346	סך הכול
5.7	23.6	70.7	6.1	12.3	81.6	30.8	179	מנהלי האגפים והמחלקות a
12.3	32.5	55.1	13.8	19.4	66.8	23.9	609	הנהלה טכנית בתעשייה
35.4	34.9	29.8	37.4	16.3	46.3	14.2	454	מנהלי מפעלים ואתרי ייצור
4.6	42.2	53.2	6.9	32.4	60.7	10.5	247	הנהלה בחקלאות
14.2	39.8	46.0	6.5	10.9	82.6	3.9	46	הנהלה בתחבורה
6.8	34.2	59.0	2.3	17.6	80.1	21.8	1,543	מהנדסים וקונסטרוקטורים a
8.6	24.9	66.5	5.1	16.3	78.7	35.6	867	כלכלנים a
1.8	9.3	88.9	0.7	9.0	90.3	19.7	442	עובדי מדע ומחקר
1.2	4.9	93.9	0.0	3.8	96.2	21.1	104	חוקרים בכירים
0.6	3.4	95.9	0.0	5.9	94.1	16.0	51	חוקרים בדרגה I
0.2	3.9	95.9	0.0	3.4	96.6	13.2	58	תלמידי מחקר
3.9	17.6	78.5	1.6	16.0	82.4	27.9	188	צוות עזר טכני
1.6	12.1	86.3	0.0	2.4	97.6	12.8	41	אחרים
1.6	13.2	85.2	1.0	8.3	90.7	13.0	685	עובדי מוסדות לימוד
0.0	0.7	99.3	0.0	1.3	98.8	11.7	80	פרופסורים
0.3	2.1	97.6	0.0	0.9	99.1	29.0	108	אסיסטנטים
2.2	19.1	78.7	2.5	14.8	82.7	9.2	162	מורים מקצועיים
0.3	10.4	89.2	0.0	11.0	89.0	12.5	146	מורים עיוניים
3.2	17.5	79.3	1.6	7.9	90.5	14.6	189	אחרים
36.1	43.7	20.2	23.6	30.3	46.1	11.5	1,804	טכנאים וכו' a
7.6	54.1	38.3	15.9	30.9	53.2	3.9	346	מקצוענים בחקלאות
26.3	59.1	14.6	10.5	42.7	46.9	2.5	143	מקצוענים בתחבורה
28.7	59.3	12.1	13.8	41.5	44.6	1.7	65	תחבורת הרכבת
22.9	62.0	15.2	14.3	60.7	25.0	2.4	28	תחבורת הים והנהר
17.6	52.1	30.3	4.0	34.0	62.0	8.5	50	אוטו וחשמלית
11.5	46.2	42.3	9.7	26.2	64.1	19.1	702	מקצוענים אחרים
13.0	21.7	65.2	6.7	26.7	66.7	65.2	15	לא שכירים
7.4	39.0	53.6	8.0	25.4	66.7	23.4	264	מובטלים

(a) בתעשייה ובענפים אחרים

מקורות לחישוב - ORT (1930), issue 9-10, table 11

הרכבם האתני של המועסקים - בעלי השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים") בשנים 1940-1987 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף השנה; באחוזים)

בעלי השכלה גבוהה:	יהודים	רוסים	אוקראינים ובלורוסים	לאומים בלטיים a	גרזינים וארמנים	לאומים מוסלמים b	לאומים אחרים
1940	16.8 c	54.3	16.5	2.0	4.7	1.5	4.3
1954	10.5 c	57.7	16.6	1.8	5.3	3.5	4.7
1957	9.3	58.0	16.8	2.0	4.9	4.2	4.7
1960	8.2	58.4	17.3	2.1	4.6	4.5	4.9
1961	8.0	58.5	17.5	2.1	4.5	4.6	4.8
1962	7.7	58.7	17.4	2.1	4.5	4.7	4.9
1964	7.1	58.9	17.4	2.1	4.4	4.9	5.1
1966	6.3	59.1	17.7	2.1	4.3	5.2	5.2
1968	5.7	59.2	17.8	2.1	4.2	5.5	5.5
1970	5.2	58.9	18.0	2.1	4.1	6.0	5.7
1973	4.5	58.8	18.1	2.1	3.9	6.6	6.0
1975	4.1	58.8	17.9	2.1	3.9	7.1	6.2
1977	3.7	58.8	17.9	2.1	3.9	7.3	6.3
1980	3.1	58.4	18.0	2.1	3.8	7.9	6.7
1987	2.3	56.8	17.9	2.2	3.9	9.4	7.5
על-תיכונית מקצועית:							
1954	2.8 c	65.4	18.9	1.8	2.8	3.1	5.2
1957	2.7	65.8	18.6	2.1	2.5	3.1	5.2
1960	2.6	65.6	18.8	2.1	2.3	3.3	5.2
1961	2.6	65.4	18.9	2.1	2.3	3.4	5.3
1962	2.5	65.4	18.9	2.1	2.3	3.4	5.4
1964	2.4	65.1	19.2	2.1	2.3	3.6	5.4
1966	2.2	64.7	19.3	2.2	2.3	3.8	5.5
1968	2.0	64.9	19.2	2.2	2.1	3.8	5.7
1970	1.8	64.3	19.5	2.2	2.1	4.2	5.9
1973	1.5	63.9	19.9	2.1	2.0	4.4	6.3
1975	1.4	63.4	19.9	2.1	2.1	4.6	6.5
1977	1.2	63.0	19.8	2.1	2.1	5.0	6.8
1980	1.0	62.1	20.0	2.1	2.1	5.5	7.2
1987	0.8	59.4	19.8	2.2	2.2	7.2	8.4

(a) ליטאים, לטבים, אסטונים

(b) אזרים, קזכים, אוזבקים, קירגיזים, טורקמנים, טגייקים

(c) אומדן על סמך סה"כ ולאומים אחרים (נתונים לגבי היהודים לא פורסמו)

מקורות לחישוב:

Vysshee (1961), p. 69 - 1940
 Dostizheniia (1957), p. 261 - 1954
 Narodnoe khoz. (1964), p. 582 - 1957
 Altshuler (1987), t. 6.9, p. 154 - 1959
 Vysshee (1960), p.p. 49, 67 - 1960
 RGAE, Fund 1562, list 337, files 2950, 6339 - 1962-1961
 Narodnoe khoz. (1964), p. 582 - 1964
 RGAE, Fund 1562, list 45, f.3225, 10421, list 47, f.1885 - 1970-1966
 Ibid., list 55, file 2217; list 56, file 2420 - 1975-1973
 Ibid., list 59, file 2536; list 63, file 2576 - 1980-1977
 Ibid., list 70, file 4876; Trud (1988), p.120 - 1987

הרכבם האתני של המועסקים עם השכלה גבוהה ועל-תיכונית מקצועית ("ספציאליסטים")
בבלרוסיה בשנים 1960-1975 (לפי דיווחי המוסדות; לסוף שנה)

אינדקס 1960-75	1975	1973	1970	1966	1960	
						עם השכלה גבוהה:
308	339.9	298.4	235.3	170.4	110.2	אלפים - סה"כ
176	22.2	20.9	18.5	15.9	12.6	יהודים
312	207.8	182.4	144.7	103.7	66.7	בלרוסים
353	84.0	72.6	54.7	39.0	23.8	רוסים
326	17.7	15.6	12.2	8.7	5.4	אוקראינים
						שאר הלאומים של
334	1.5	1.4	1.1	0.8	0.4	הרפובליקות a
571	6.6	5.6	4.1	2.4	1.2	לאומים אחרים b
100	100	100	100	100	100	אחוזים - סה"כ
57	6.5	7.0	7.9	9.3	11.5	יהודים
101	61.2	61.1	61.5	60.9	60.6	בלרוסים
115	24.7	24.3	23.2	22.9	21.6	רוסים
106	5.2	5.2	5.2	5.1	4.9	אוקראינים
						שאר הלאומים של
108	0.4	0.5	0.5	0.4	0.4	הרפובליקות a
185	1.9	1.9	1.7	1.4	1.0	לאומים אחרים b
						עם השכלה על-תיכונית מקצועית:
286	474.1	423.9	341.9	256.4	166.0	אלפים - סה"כ
163	15.3	15.1	14.2	12.6	9.4	יהודים
285	349.4	310.0	249.5	185.8	122.6	בלרוסים
301	77.1	69.8	56.4	42.6	25.6	רוסים
317	18.5	17.0	13.0	10.1	5.9	אוקראינים
						שאר הלאומים של
323	1.4	1.3	1.0	0.7	0.4	הרפובליקות a
616	12.3	10.7	7.8	4.7	2.0	לאומים אחרים b
100	100	100	100	100	100	אחוזים - סה"כ
57	3.2	3.6	4.2	4.9	5.7	יהודים
100	73.7	73.1	73.0	72.5	73.9	בלרוסים
105	16.3	16.5	16.5	16.6	15.4	רוסים
111	3.9	4.0	3.8	3.9	3.5	אוקראינים
						שאר הלאומים של
113	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	הרפובליקות a
215	2.6	2.5	2.3	1.8	1.2	לאומים אחרים b

(a) הלאומים של רפובליקות הברית והאוטונומיות (בעיקר טטרים וארמנים)
(b) הלאומים, שלא היה להם אוטונומיות בברית המועצות (בעיקר פולנים)

מקורות לחישוב:

Narodnoe khoz. Bel.SSR, 1975, p.229; ibid., 1976, p.p.161-162

לוח ה'1.

אחוז היהודים שעסקו במקצועות נבחרים (מכלל היהודים המועסקים)
בבריה"מ ובפולין בשנות ה-20 וה-30

פולין	ברית המועצות			אינדקס	1926 a	1939	אינדקס
	1921	1931	אינדקס				
מינהל ממשלתי, ארגונים ציבוריים ומשפטים (כולל עו"ד)	0.90	1.09	121	318	3.24	10.31	10.31
עובדי רפואה וכדו'	2.08	2.98	143	130	4.01	5.23	5.23
עובדי חינוך	2.17	2.37	109	224	1.71	3.83	3.83
עובדי מדע, סיפרות ואמנות	0.32	0.46	144	265	1.31	3.47	3.47
עובדי דת	0.63	0.71	113	17	0.18	0.03	0.03

(a) אוקראינה, בלרוסיה, מוסקבה, לנינגרד, מחוזות סמולנסק ובריאנסק והרפובליקה האוטונומית קרים

מקורות לחישוב:

בריה"מ: ראה לוח 4.3 (פרק 4).

פולין: ר. מאהלר, יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם, ת"א, 1968, ט' 36, עמ' 157.

הרכבם המקצועי של יהודי בריה"מ וקנדה בשנת 1970/71 (לפי מפקדי האוכלוסין; באחוזים)

אחוז הנשים		שיעור היהודים		אחוז מסה"כ		
קנדה 1971	בריה"מ 1970	קנדה 1971	בריה"מ 1970	קנדה 1971	בריה"מ 1970	
34.6	46.9	1.6	1.0	100	100	סך הכול המועסקים
7.5	22.1	0.8	1.3	0.3	0.5	1. מנגנון ממשלתי
13.5	17.3	3.8	3.8	11.4	10.1	2. מנהלים אחרים
19.7	33.3	2.6	6.9	3.0	4.5	3. עובדי מדע ומחקר
33.5	57.7	3.0	3.8	14.4	29.1	4. שאר בעלי מקצועות אקדמיים
3.7	40.1	1.8	4.8	1.2	12.2	א) מהנדסים ואדריכלים
17.5	73.4	4.7	7.4	4.2	5.2	ב) עובדי רפואה וכדו'
71.9	75.3	0.5	2.2	3.5	5.5	ג) מורים
34.0	55.5	2.4	4.3	2.2	2.8	ד) עובדי תרבות ואמנות
2.9	43.6	11.1	6.7	1.9	0.6	ה) עובדי משפטים
59.4	76.9	3.7	2.4	1.1	2.8	ו) כלכלנים וכדו'
15.0	. . .	1.1	. . .	0.2	. . .	ז) עובדי דת
70.0	57.6	0.4	1.8	8.6	18.4	5. בעלי מקצועות ברמה בינונית
9.3	43.0	0.7	1.7	0.4	8.6	א) טכנאים וכדו'
87.0	86.8	0.1	1.5	1.1	2.4	ב) אחיות וכדו'
49.6	68.1	1.0	1.5	1.0	2.0	ג) גננות, מדריכים וכו'
74.7	67.4	0.5	2.4	6.1	5.4	ד) מנהלי חשבונות a
67.3	63.1	0.6	1.4	14.5	7.3	6. פקידים זוטרים
27.1	59.2	1.7	1.4	31.8	5.5	7. עובדי מכירות ושירותים
25.6	67.9	3.1	1.6	26.4	2.9	א) עובדי מכירות
34.4	49.8	0.5	1.2	5.4	2.6	ב) עובדי שירותים
13.4	26.2	0.4	0.5	13.5	19.6	8. פועלים מקצועיים
21.1	55.7	0.5	0.4	2.0	4.7	9. פועלים בלתי-מקצועיים
14.8	37.2	0.1	0.0	0.5	0.3	10. עובדי חקלאות ויעור

a) לצורך השוואה עם בריה"מ, מנהלי חשבונות בקנדה הוצאו מקבוצת הפקידים הזוטרים ונוספו לקבוצת מקצועות הביניים

מקורות לחישוב:

בריה"מ - RGAE, fund 1562, list 336, file 4802

קנדה:

I. Millman, Data on Diaspora Jewish Populations from Official Censuses: Studies in Jewish Demography (Survey for 1972-1980), appendix A, tab. I, p.p. 70-73

**CHANGES IN EDUCATIONAL AND PROFESSIONAL STRUCTURE
AS AN INDICATOR FOR SOCIO-ECONOMIC STATUS OF JEWS
IN THE USSR IN HISTORICAL PERSPECTIVE**

Thesis submitted for the Degree Doctor of Philosophy

by Viacheslav Konstantinov

Submitted to the Senate of Hebrew University of Jerusalem.

July, 2005

This thesis was written under Supervision of:

Professor Mordechai Altshuler

Professor Sergio Della-Pergola

CONTENTS

Introduction. Theoretical and Methodological Problems of the Study	1
1. Purposes of Study	1
2. Structure of Study	3
3. Theoretical and Conceptual Problems of the Study	4
a) General Definition and Main Types of Social Mobility	4
b) Character of Social Mobility in the Former USSR	5
c) Character of Social Mobility of the Jews – Anticipating Minority	6
4. Survey of Research on the Topic	10
a) Western Publications on Social Stratifications (in General)	10
b) Western Publications on Social Stratification in the Former USSR (including Ethnic Aspects)	12
c) Soviet Publications on Social Stratification and Social Mobility	15
c) Sociological Publications on World and Soviet Jewry	17
5. Sources for Analysis	23
6. Methods of Analysis and Methodological Problems	24
a) Reliability of the Data	24
b) Measurement of Level of Education and Educational Mobility	25
c) Determination of Socio-Professional Groups for Analysis	27
d) Comparison between Educational Level and Socio-Professional Status	32
e) Analysis of the Main Factors which Influence on Social Changes	33
f) Impact of the Holocaust on the Educational and Professional Structure of the Jewish Population	34
g) Comparison between Jews and Non-Jews with Regard to Educational and Professional Changes	35
7. Periodization of the Social Changes among the Jews in USSR	35
8. Basic Hypotheses of the Study	38

Chapter 1. Geographical and Demographical Changes as Factors Affecting Social Mobility of Soviet Jews	40
1.1. Changes in Total Number of the Jews in USSR	40
1.2. Distribution of Jews by Union Republics	41
1.3. Urban Population and Concentration of Jews in Large Cities	46
1.4. Distribution of Jewish Population, by Age	48
1.5. Distribution of Jewish Population, by Gender	50
Summary of the Chapter	52
Tables and Diagrams	54
Chapter 2. Educational Mobility of the Adult Jewish Population	59
2.1. General Problems on the Measurement of Level of Education and Educational Mobility	59
2.2. Literacy	62
2.3. Primary Education and Less	64
2.4. Secondary Education (Complete and Incomplete)	64
2.5. Post-Secondary Vocational Education	66
2.6. Higher Education	68
2.7. Average Level of Education (Years of Study)	74
Summary of the Chapter	75
Tables and Diagrams	77
Chapter 3. Jewish Students in Schools and Educational Institutions	90
3.1. Jewish Students in Primary and Secondary Schools	90
3.2. Jewish Students in Industrial and Vocational Schools for Training of Blue-Collar Workers	94
3.3. Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions	95
a) General Trends	95
b) Trends by Union Republics	99
c) Trends by Type of Study	101
d) Trends by Fields	103
e) Distribution by Age and Gender	104

3.4. Jewish Students in Institutions for Higher Education	104
a) General Trends	104
b) Trends by Union Republics	110
c) Trends by Type of Study	114
d) Trends by Type of Institutions and Fields	116
e) Distribution by Age and Gender	122
3.5. Jewish Post-Graduate Students (Aspirants)	123
a) General Trends	123
b) Trends by Union Republics	125
c) Trends by Type of Institutions and Fields in Science	126
Summary of the Chapter	128
Tables and Diagrams	132
Chapter 4. Employment and Professional Mobility among Soviet Jews	154
4.1. Employment Rates of Soviet Jews	154
4.2. Composition of Employed Jews, by Economic Branches	160
4.3. Socio-Professional Mobility of Soviet Jews	164
4.3.1. Party-Government Apparatus	167
4.3.2. Mid-Level Managers	171
4.3.3. Scientific and Research Personnel and Lecturers in Higher Education	173
a) General Trends	173
b) Trends by Scientific Degrees and Posts	177
c) Trends by Type of Institutions and Fields of Science	180
4.3.4. Other Professionals	183
a) Engineers and Architects	185
b) Physicians and Pharmacists	185
c) Teachers in Primary and Secondary Schools	187
d) Cultural and Art Workers	188
e) Lawyers	189
f) Economists, Statisticians, Inspectors and Auditors	191
g) Rabbis and Religious Workers	192

4.3.5. Sub-Professionals	193
a) Technicians and Workers in Related Fields	194
b) Nurses and Medical Assistants	195
c) Educational and Cultural Workers (Non-Academic)	196
d) Accountants and Mid-Level Trade Workers	197
4.3.6. Junior Clerks	198
4.3.7. Sales and Service Workers	199
4.3.8. Skilled Blue-Collar Workers	201
4.3.9. Unskilled Workers	203
4.3.10. Agricultural and Forestry Workers	205
4.4. Professional Structure of Jews by Age and Gender	205
4.5. Educational Level of Employed Jews and Comparison between Educational and Professional Status	208
Summary of the Chapter	214
Tables and Diagrams	218
Chapter 5. A Comparison of Educational and Professional Mobility between Soviet Jews and Other Diaspora Communities	243
5.1. Jewish Students in the USSR and Other Countries	244
5.2. Level of Education of the Adult Jewish Population	247
5.3. Professional Structure of Jews in the USSR and Other Countries	249
a) Managers	249
b) Professionals and Sub-Professionals	250
c) Junior Clerks	252
d) Sales Workers	253
e) Blue-Collar Workers	254
Summary of the Chapter	255
Tables and Diagrams	257

Chapter 6. Main Questions of Social Mobility among Jews in the Former USSR	266
6.1. Educational Mobility in the USSR in General and among the Jews	266
a) Place of Educational Level as Indicator of Social Status in the USSR	266
b) Three Stages of Educational Mobility among Jewish and Total Population of the USSR	268
c) Analysis of the Factors with Influence on Percentage of Population with Higher Education	271
d) Qualitative Aspects of Educational Mobility	273
6.2. Employment Mobility in the USSR in General and among the Jews	273
a) Employment Rates	273
b) Proportion between Agricultural and Non-Agricultural Employment	274
c) Distribution between Blue Collar and White Collar Workers	274
d) Changes of Socio-Professional Groups	275
e) Changes in the Specific Occupations	276
f) Advancement to Managerial Posts	277
g) Comparison between Educational Level and Socio-Professional Status	279
6.3. Impact of the Holocaust on Changes in Educational and Professional Status of the Jews in the USSR	279
6.4. Social Mobility among the Jews and Other Ethnic Groups in the Multi-Ethnic State	282
a) Ethnic Hierarchy in the USSR and Place of the Jews	282
b) General Ethnic Policy and Policy toward Jews in the USSR	283
c) Correlation between Proportion of Jews and Other Ethnic Groups among Selected Educational and Professional Groups	285
6.5. Impact of the Regime on Social Mobility among Jews	286

6.6. Demographic Aspects of Social Mobility among Jews in the USSR	289
a) Aging and Social Mobility of the Jews	289
b) Emigration and Social Mobility of the Jews	290
c) Social Mobility by Gender	291
Tables	292
Conclusions	296
Bibliography	302
1. General Sociological Publications	302
2. Sociological Publications about the USSR (including Ethnic Topics)	302
3. Sociological Publications about Jews in the USSR	304
4. Sociological Publication about World Jewry and Jews in Other Countries	307
5. Official Statistical Data of the USSR	308
a) Population Censuses of the USSR	308
b) Educational and Labor Statistics of the USSR	309

LIST OF TABLES

Chapter 1.

Table 1.1. Jewish Population of the USSR in 1926-1989	54
Table 1.2. Composition of Jewish Population by Sub-Ethnic Groups in 1926-1989	55
Table 1.3. Composition of Jewish and Total Population by Age Groups in 1926-1989	56
Table 1.4. Gender Ratio (Females per 100 Males) among Jewish and Total Population by Age Group in 1926-1989	57

Chapter 2.

Table 2.1. Literacy of Jewish Population Aged 10+ in 1897-1959 by Age and Gender	77
Table 2.2. Composition of Population Aged 20+ (Jewish, Urban and Total) by Level of Education in 1939-1989	78
Table 2.3. Percentage of Jewish and Total Population with Secondary or More Education by Cohort (Year of Birth) and Age	79
Table 2.4. Percentage of Jewish and Total Population with Post-Secondary Vocational Education by Cohort (Year of Birth) and Age	80
Table 2.5. Percentage of Jewish Population Aged 20+ with Post-Secondary Vocational Education in 1959-1989 by Union Republics	81
Table 2.6. Percentage of Jewish and Total Population with Higher Education (including Incomplete) by Cohort (Year of Birth) and Age	82
Table 2.6A. Percentage of Jewish and Total Population with Higher (Complete) Education by Cohort (Year of Birth) and Age	83
Table 2.7. Percentage of Jewish Population Aged 20+ with Higher Education in 1959-1989 by Union Republics	84
Table 2.8. Average Level of Education among Jewish and Total Population by Cohort (Year of Birth) and Age	85

Chapter 3.

Table 3.1. Jewish Pupils in Primary and Secondary Schools in 1926-1959 by Grades	132
Table 3.2. Jewish Pupils in Industrial (FZU) and Similar Schools by Gender in 1926-1959	133
Table 3.3. Distribution of Jews and All Pupils in Industrial Schools (FZU) by Fields of School and Sex in 1930-1932	134
Table 3.4. Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions in 1925-1989	135
Table 3.5. Distribution of Jewish and All Students in Post-Secondary Vocational Institutions in 1939-1985 by Type of Study	137
Table 3.6. Distribution of Jewish and All Students in Post-Secondary Vocational Institutions by Fields in 1930-1956	138
Table 3.7. Percent of Females among Jewish and All Students in Post- Secondary Vocational Institutions in 1939-1970	139
Table 3.8. Jewish Students in Institutions of Higher Education in 1926-1989	140
Table 3.9. Distribution of Jewish and All Students in Institutions of Higher Education in 1939-1985 by Type of Study	142
Table 3.10. Jewish Students in the Universities in 1926-1956	143
Table 3.11. Distribution of Jewish and All Students in Institutions of Higher Education (without Universities) by Field of Institution in 1926-1956	144
Table 3.12. Percent of Females among Jewish and All Students in Institutions of Higher Education in 1939-1970	145
Table 3.13. Jewish Post-Graduate Students (Aspirants) in 1929-1987	146
Table 3.14. Distribution of Jewish and All Post-Graduate Students (Aspirants) by Type of Institutions and Scientific Fields in 1933-1940	147
Table 3.15. Ratio of Post-Graduate Students (Aspirants) per 1000 Students in Institution of Higher Education in 1940-1987 by Ethnic Groups	148

Chapter 4.

Table 4.1. Employment Rates among Jewish and Total Population Aged 15+ by Gender in 1926-1989	218
Table 4.2. Structure of Jewish and Total Employed Population by Economic Branches in 1926-1989	219
Table 4.3. Professional Structure of Jewish and Total Employed Population in 1926-1989	220
Table 4.3A. Professional Structure of Jewish and Total Employed Population (without Agricultural Workers) in 1926-1989	221
Table 4.4. Percentage of Managers among White-Collar Workers – Jewish and Total in 1926-1989	222
Table 4.5. Absolute Number and Percentage of Jews – Scientific- Research Workers and Lecturers by Scientific Degrees in 1926-1987	223
Table 4.6. Percentage of Scientific-Research Workers and Lecturers among Employed with Higher Education in 1955-1987 by Ethnic Groups	224
Table 4.7. Percentage of Females among Jewish and Total Employed by Professional Groups in 1926-1989	225
Table 4.8. Distribution of Employed Population (Jewish, Urban and Total) by Level of Education in 1970-1989	226
Table 4.9. Percentage of Employed Jews with Post-Secondary Vocational Education in 1970-1989 by Union Republics	227
Table 4.10. Percentage of Employed Jews with Higher Education in 1970-1989 by Union Republics	228
Table 4.11. Comparison between Percentages of Persons with Higher and Post-Secondary Vocational Education and White-Collar Workers among Employed Jews by Gender in 1959-1989	229
Table 4.12. Employed Jews with Higher and Post-Secondary Vocational Education (Specialists) in 1940-1987	230

Chapter 5.

Table 5.1. Percentage of Jewish Students in the Institutions of Higher Education in the USSR and Other Countries from the 1920s to beginning of the 1970s	257
Table 5.2. Composition of Jewish and All Students in Institutions of Higher Education in the USSR and USA by Fields of Study in 1934-1956	258
Table 5.3. Educational Level of Jews in the USSR and Other Countries from the end of the 1950s to beginning of the 1990s	259
Table 5.4. Percentage of Jews with Higher and Post-Secondary Education in the USSR and Other Countries from end of the 1950s to beginning of the 1990s by Gender	260
Table 5.5. Percentage of Jews with Higher and Post-Secondary Education in the USSR, USA and France by Cohorts (Year of Birth) and Gender	261
Table 5.6. Professional Structure of Employed Jews in the USSR and Other Countries in 20 th Century	262
Table 5.7. Professional Structure of Employed Jews in USSR and Other Countries by Gender from the end of the 1950s to beginning of the 1990s	263

Chapter 6.

Table 6.1. Results of Linear Regression for Percentage of Population with Higher Education among Six Ethnic Groups of the USSR	292
Table 6.2. Results of Linear Regression for Percentage of Jews with Higher Education in 9 Union Republics	292
Table 6.3. Pearson Correlations between Percentage of Jews and Other Ethnic Groups among Selected Educational and Professional Groups in the USSR after the Second World War	293
Table 6.4. Pearson Correlations between Percentage of Jews and Other Ethnic Groups among Higher Education Students in 1948-1985 by Union Republics	294
Table 6.5. Professional Structure of Jewish Population of USSR and Jewish Emigrants to Israel and USA in 1970s	295

LIST OF DIAGRAMS

Chapter 1

- Pic. 1.1. Number of Jews in the USSR, 1926-1989 (millions) 88
- Pic. 1.2. Median Age of Jews and Total Population, 1926-1989 58

Chapter 2:

- Pic. 2.1. Jewish Population 20+ by Level of Education (%), 1939-1989 86
- Pic. 2.2. Primary Education & Less (%), Jews & Total Urban (age 20+),
1939-1989 86
- Pic. 2.3. Secondary Education & More (%), Jews & Total Urban (age 20+),
1959-1989 87
- Pic. 2.4. Post-Secondary Vocational Education (%), Jews & Total Urban
(age 20+), 1959-1989 87
- Pic. 2.5. Higher Education (%), Jews & Total Urban (age 20+), 1939-1989 88
- Pic. 2.6. Percentage of Jews with Higher Education (including Incomplete) by
Cohort (Year of Birth) and Age (according to Censuses 1959-1989) 88
- Pic. 2.7. Average Level of Education (years), Jews & Total Urban (age 20+),
1939-1989 89

Chapter 3

- Pic. 3.1. Jewish VUZ & Technikum Students (thousands), 1926-1989 ¹ 149
- Pic. 3.2. Jewish VUZ & Technikum Students (% of all students), 1926-1989 149
- Pic. 3.3. Jewish VUZ & Technikum Students (per 1000 Jews in corresponding
age), 1926-1989 150
- Pic. 3.4. Technikum Students per 100 VUZ Students (Jewish & Total),
1926-1989 150
- Pic. 3.5. Percentage of Day Students of Technikums (Jewish & Total),
1948-1985 151
- Pic. 3.6. Percentage of Day Students of VUZ (Jewish & Total), 1947-1985 151
- Pic. 3.7. Jewish Aspirants (absolute number), 1945-1987 152

¹ **VUZ (Vysshee Uchebnoe Zavedenie)** – in Russian: Institution of Higher Education;
technikum – here: a synonym for Institution of Post-Secondary Vocational Education.

Pic. 3.8. Jewish Aspirants (% of all aspirants), 1945-1987	152
Pic. 3.9. Jewish & Total Aspirants per 1000 VUZ Students, 1945-1987	153
Chapter 4	
Pic. 4.1. Jews by Economic Branches (%), 1926-1989	231
Pic. 4.2. Socio-Professional Structure of Employed Jews (%), 1926-1989	231
Pic.4.2A. Percentage of Managers among Jews & Total Urban Employed (including Party-Government Apparatus), 1926-1989	232
Pic.4.2B. Percentage of Professionals among Jews & Total Urban Employed (including Scientific Workers), 1926-1989	232
Pic.4.2C. Percentage of Sub-Professionals among Jews & Total Urban Employed, 1926-1989	233
Pic.4.2D. Percentage of Clerks, Sales & Service Workers among Jews & Total Urban Employed, 1926-1989	233
Pic.4.2E. Percentage of Skilled Blue-Collar Workers among Jews & Total Urban Employed, 1926-1989	234
Pic.4.2F. Percentage of Unskilled Workers among Jews & Total Urban Employed, 1926-1989	234
Pic. 4.3. Party-Government Apparatus per 100 White-Collar Workers (Jewish & Total), 1926-1989	235
Pic. 4.4. Mid-Level Managers per 100 White-Collar Workers (Jewish & Total), 1926-1989	235
Pic. 4.5. Jews among Scientific Workers (thousands), 1926-1987	236
Pic. 4.6. Percentage of Jews among Scientific Workers, 1926-1987	236
Pic. 4.7. Scientific Workers per 100 Employed with Higher Education (Jewish & Total), 1955-1987	237
Pic. 4.8. Percentage of Women among Employed Population (Jewish & Total), 1926-1989	237
Pic. 4.8A. Percentage of Women among Party-Government Apparatus (Jewish & Total), 1926-1989	238
Pic. 4.8B. Percentage of Women among Mid-Level Managers (Jewish & Total), 1926-1989	238

Pic. 4.8C. Percentage of Women among Scientific Workers (Jewish & Total), 1926-1989	239
Pic. 4.8D. Percentage of Women among Other Professionals (Jewish & Total), 1926-1989	239
Pic. 4.8E. Percentage of Women among Sub-Professionals (Jewish & Total), 1926-1989	240
Pic. 4.9. Jewish & Total Urban Employed by Level of Education (%), 1970-1989	240
Pic. 4.10. Employed Jews with Higher and Post-Secondary Vocational Education (Specialists), 1954-1987 (thousands)	241
Pic. 4.11. Percentage of Jews among All Employed with Higher and Post-Secondary Vocational Education (Specialists), 1954-1987	241
Pic. 4.12. Comparison between Level of Education and Socio-Professional Status among Jewish & Total Employed (%), 1970-1989	242
Chapter 5	
Pic. 5.1. Jewish Students in USSR & USA by Fields (%), 1934-1947	264
Pic. 5.2. Percentage of Jews with Higher & Post-Secondary Education in USSR, France, USA and Canada, 1957-1991	264
Pic. 5.3. Percentage of Jews with Higher & Post-Secondary Education in USSR, USA and France by Cohort (Year of Birth), 1970-1990	265
Pic. 5.4. Percentage of Managers, Professionals and Sub-Professionals among Jews in USSR, USA, Canada and France, 1910-1990	265

CONTENTS (APPENDIX)

Glossary of Basic Terms	1
Appendix Tables:	
Chapter 1	
Table A1. Distribution of Jewish Population in 1926-1989 by Union Republics	16
Table A2. Change Ratio of Jewish Population in 1926-1989 by Union Republics	17
Table A3. Changes in Jewish Population in 1959-1989 by Factors of Change and Union Republics	18
Table A4. Urban Population among Jews in 1926-1989 by Main Cities	19
Table A5. Age Structure of Jewish Population by Union Republics, 1926-1989	20
Table A6. Jewish Population in 1926-1989 by Gender and Union Republics	22
Table A7. Changes in Number of Jews from 1939 to 1959, by Cohorts (Years of Birth) and Gender	23
Table A8. Changes in Number of Jews from 1939 to 1959, by Cohorts (Years of Birth), Gender and Union Republics	24
Table A9. Changes in Number of Jews in 1959-1989, by Cohorts (Years of Birth), Gender and Union Republics	26
Chapter 2	
Table B1. Literacy of Jewish Population Aged 10+ in 1926-1959 by Union Republics	28
Table B2. Distribution of Jewish Population Aged 20+ by Level of Education and Gender, 1939-1989 (thousands)	29
Table B3. Educational Level of Jewish Population by Gender in 1939-1989	30
Table B4. Changes in Educational Level of Jews in 1939-1959, by Cohorts (Years of Birth) and Gender	31
Table B5. Educational Level of Jewish Population Aged 20+ in 1939-1989, by Union Republics	32

Table B6. Percentage of Jewish Population with Secondary or More Education in 1959-1989 by Age and Gender	34
Table B7. Percentage of Persons with Post-Secondary Vocational Education among Urban Aged 20+ (Jews and Other Ethnic Groups), 1959-1989	35
Table B8. Percentage of Jewish Population with Post-Secondary Vocational Education in 1959-1989 by Age and Gender	36
Table B9. Percentage of Jews with Post-Secondary Vocational Education in 1959-1989, by Union Republics, Gender and Age	37
Table B10. Percentage of Persons with Higher Education among Urban Aged 20+ (Jews and Other Ethnic Groups) in 1959-1989	39
Table B11. Percentage of Those who Achieved a Higher Education among Jews and Other Ethnic Groups with Secondary Education (or More) in 1959-1989	40
Table B12. Percentage of Jewish Population with Higher Education in 1939-1989 by Age and Gender	41
Table B13. Percentage of Jewish Population with Higher Education (including Incomplete) in 1959-1989 by Age and Gender	42
Table B14. Percentage of Jews with Higher Education in 1939-1989 by Union Republics, Gender and Age	43
Table B15. Average Level of Education among Jewish Population in 1959-1989 by Age and Gender	45
Chapter 3	
Table C1. Number of Jewish Students in Primary and Secondary Schools, by Union Republics and Grades, 1926-1959	46
Table C2. Percentage of Jews among Pupils in Primary and Secondary Schools by Union Republics and Grades in 1926-1959	47
Table C3. Pupils in Schools of RSFSR, Ukraine and Belorussia who Learned in Yiddish in 1920s and 1930s	48
Table C4. Distribution of Jews Aged 14-17 by Type of School and Grades in 1939 and 1959	49
Table C5. Distribution of Jews and Total Population Aged 14-17 by Gender and Type of School in 1959	50

Table C6. Number and Percentage of Jews in Industrial (FZU) and Similar Schools by Union Republics in 1926-1959	51
Table C7. Ethnic Composition of Pupils in Industrial Schools (FZU) and Secondary Schools in 1927-1959	52
Table C8. Ethnic Composition of Students in Post-Secondary Vocational Institutions in 1927-1985	53
Table C9. Absolute Number of Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions, by Union Republics, 1925-1985	54
Table C10. Percentage of Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions, by Union Republics, 1925-1985	57
Table C11. Ethnic Composition of Students in Post-Secondary Vocational Institutions, by Union Republics	59
Table C12. Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions in 1939-1985, by Type of Study	63
Table C13. Absolute Number of Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions, by Field of Study, 1930-1956	64
Table C14. Percentage of Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions, by Field of Study, 1930-1956	65
Table C15. Jewish Students in Post-Secondary Vocational Institutions in 1939 and 1959 by Age and Gender	66
Table C16. Percentage of Students in Institutions of Higher and Post- Secondary Vocational Education among Jews Aged 15-29 in 1939 and 1959, by Gender, Age and Union Republics	67
Table C17. Ethnic Composition of Students in Institutions of Higher Education in 1927-1989	68
Table C18. Absolute Number of Jewish Students in Institutions of Higher Education, by Union Republics, 1923-1989	69
Table C19. Percentage of Jewish Students in Institutions of Higher Education, by Union Republics, 1923-1989	72
Table C20. Ethnic Composition of Students in Institutions of Higher Education, by Union Republics	74
Table C21. Jewish Students in Institutions of Higher Education in 1939-1985, by Type of Study	78

Table C22. Absolute Number of Jewish Students in Institution of Higher Education, by Institution Type and Field of Study, 1926-1956	79
Table C23. Percentage of Jewish Students in Institutions of Higher Education, by Institution Type and Field of Study, 1926-1956	81
Table C24. Absolute Number and Percentage of Jewish Students among Admitted to Institutions for Higher Education (to First Year), by Institution Type and Field of Study, 1933-1952	83
Table C25. Jewish Students in Institutions of Higher Education in 1939 and 1959 by Age and Gender	84
Table C26. Percentage of Jews Aged 20-29 with Incomplete Higher Education in 1959-1989 by Union Republics	85
Table C27. Ethnic Composition of Post-Graduate Students (Aspirants) in 1933-1987	86
Table C28. Jewish Graduate Students (Aspirants) in 1945-1952, by Supervision of Institutions and Union Republics	87
Table C29. Absolute Number and Percentage of Jewish Graduate Students (Aspirants) in 1933-1940, by Type of Institutions and Scientific Fields	88
Chapter 4	
Table D1. Employment and Unemployment Rates among Jewish Population of Belorussia in 1970-1989, by Gender and Age	89
Table D2. Employment Rates among Jewish Population Aged 15+ by Gender and Union Republics in 1959-1989	90
Table D3. Employment Rates among Jewish and Total Population in 1970-1989, by Gender and Age	91
Table D4. Employment Rates among Jewish Population Aged 15+ in 1970-1989 by Gender and Level of Education	92
Table D5. Structure of Jewish Employed Population by Union Republics and Economic Branches in 1926-1989	93
Table D6. Structure of Employed Jews and Other Ethnic Groups in 1979-1989 by Economic Branches	95
Table D7. Structure of Employed Jews in 1979-1989 by Gender and Economic Branches	96

Table D8. Percentage of Females among Employed Jews in 1979, by Union Republics and Economic Branches	97
Table D9. Professional Structure of Employed Jews in 1926-1989 (thousands)	98
Table D10. Percentage of Jews in Various Professions, 1939-1989	100
Table D11. Professional Structure of Employed Jews in 1926-1989 (%)	102
Table D12. Professional Structure of Jewish Males, 1926-1989	103
Table D13. Professional Structure of Jewish Females, 1926-1989	104
Table D14. Percentage of Females among Employed Jews by Professional Groups in 1926-1989	105
Table D15. Professional Structure of Jews in 1926-1989, by Union Republics (thousands)	106
Table D16. Professional Structure of Jews in 1926-1989, by Union Republics (percentage)	108
Table D17. Percentage of Jews and Other Ethnic Groups in Government Apparatus in 1926/27 in Some Union and Autonomous Republics	110
Table D18. Ethnic Composition of Party-Government Apparatus in 1939-1989	111
Table D19. Ethnic Composition of Scientific-Research Workers in 1927-1987	112
Table D20. Absolute Number of Jews among Scientific-Research Workers in 1926-1987, by Union Republics	113
Table D21. Percentage of Jews among Scientific-Research Workers in 1926-1987, by Union Republics	114
Table D22. Composition of Jewish and All Scientific-Research Workers in 1947-1987, by Scientific Degrees	115
Table D23. Jews in Academies of Science by Scientific Degrees and Union Republics, 1950-1960	116
Table D24. Structure of Jewish and All Scientific-Research Workers by Fields of Science at the End of 1947	117
Table D25. Jews in Specialized Scientific-Research Institutes (not including Institutions for Higher Education and Academia of Science) by Fields, 1955-1960	118
Table D26. Socio-Professional Structure of Employed Jews of Belorussia in 1926, by Age and Gender	119

Table D27. Intergeneration Social Mobility among Jews and Other Ethnic Groups of Moldavia in 1970s	120
Table D28. Distribution of Jewish Employed Population by Level of Education and Gender, 1970-1989 (thousands)	121
Table D29. Educational Level of Jewish Employed Population by Gender in 1970-1989 (%)	122
Table D30. Educational Level of Jewish Employed Population in 1970-1989, by Union Republics	123
Table D31. Comparison between Percentage of Persons with Higher and Post- Secondary Vocational Education and White-Collar Workers among Employed Jews and Other Ethnic Groups in 1970-1989	125
Table D32. Comparison between Percentage of Persons with Higher and Post-Secondary Vocational Education and White-Collar Workers among Employed Jews in 1970-1989, by Republics	126
Table D33. Composition of Jewish and All Managers, Academic and Technical Workers in Ukraine by Professions and Level of Education (according to a special survey at the beginning of 1930)	127
Table D34. Ethnic Composition of Employed with Higher and Post-Secondary Education (“Specialists”) in 1940-1987	128
Table D35. Ethnic Composition of Employed with Higher and Post-Secondary Education (“Specialists”) in Belorussia in 1960-1975	129

Chapter 5

Table E1. Percentage of Jews in Selected Professions (of All Employed Jews) in the USSR and Poland in 1920s and 1930s	130
Table E2. Professional Structure of Jews in USSR and Canada, 1970/71	131

Abstract

The goals of the study are an analysis of the principal trends in educational and professional mobility among the Jewish population of the Soviet Union and an examination of the key forces (internal and external) that influenced these trends from the 1920s through the 1980s.

The study is based on an analysis of quantitative-aggregative (statistical) material, including data from Soviet population censuses from 1926-1989, regarding the level of education and professional composition of the Jews of the Soviet Union, in comparison to the general population and members of other nationalities; as well as reports of institutions of higher education, science and research on the ethnic composition of students, instructors, researchers and workers. Some of this material was published by the Central Statistical Bureau of the USSR, but most of the information was gathered from Russia's State Archive for Economics (RGAE) and the Statistical Committee of CIS, the former Central Statistical Bureau of the USSR).

The study comprises an introduction, six chapters and a summary.

Introduction: Theoretical and Methodological Problems of the Study

The introduction defines the goals of the study, its structure, and the conceptual and theoretical problems, as a general definition of social mobility and its key issues, the character of social mobility in the former Soviet Union, the character of social mobility of the Jews as **the anticipating minority**. It also describes the state of research on this subject, cites the sources for the analysis, and the method of the research and the methodological problems, as the reliability of the Data, the measurement of educational level and mobility, the determination of socio-professional groups for analysis, the comparison between educational level and socio-professional status, the analysis of the forces which influence social mobility, the influence of the Holocaust on the educational-professional structure of the Jewish population, and a comparison between Jews and non-Jews with regard to educational-professional mobility. At last was indicated the periodization of the social changes among the Jews in USSR and formulated the basic hypotheses of the study.

Chapter One. Geographic and Demographic Changes as Factors Affecting the Social Mobility of Soviet Jews

In Chapter One, these issues are cited: changes in the overall number of Jews in the Soviet Union, their division among republics and sub-ethnic groups, the process of urbanization which the Jewish population experienced

and the concentration of its population in the large cities, the composition of the Jewish population by age and gender, and the potential influences of these changes on the social-professional structure of Soviet Jews. The major trends revealed in this chapter are:

- A. The overall number of Jews in the Soviet Union grew from 2,672,000 at the end of 1926 to 3,028,000 at the beginning of 1939 (in keeping with the borders of that period). After the annexation of territories from Eastern Poland (now the Western Ukraine and Western Belorussia), Eastern Romania (Bessarabia) and the Baltic States, the overall number of Jews in mid-1941 (the beginning of the Soviet-German War) was approximately 5 million. The loss of life among Soviet Jews during the war reached approximately 2.7 million (including mass murder by the Nazis, losses at the battlefield and death from starvation and illness). Of that number, 1.7 million lives (85%) were lost in the western regions that were annexed by the Soviet Union, and one million of the lost were Soviet Jews within the 1939 borders (one-third of the Jewish population in 1939). The Holocaust and the War had many consequences for the educational-professional structure of the Jewish population of the Soviet Union. First, the social-economic structure of the Jewish population in those regions controlled by the Nazis was different from the regions that remained in the hands of the Soviets. Second, those of higher social standing (including the Jews) were selectively evacuated from regions occupied by the Nazis. In the period after the War and until the end of the 1950s, the overall number of Jews remained almost the same, and in 1959 there were 2,268,000 Jews. The number steadily declined and reached 1,450,000 in 1989. The main reasons for this decline were low birth rates, assimilation and emigration from the Soviet Union (mainly in the 1970s). It is noteworthy that among the causes for the decline in the Jewish population of 818,000 over the course of thirty years (1959-1989), emigration accounts for only 300,000; the other causes for the decline were internal. The decline in the Jewish population ultimately led to a lesser presence of Jews among certain social groups (students, academics, etc.) even if there hadn't been discrimination against them.
- B. The dominant trend with regard to the division of the Jewish population by republic in the 1920s and 30s was the transition of the Jews from the regions where they traditionally lived (mainly the Ukraine and Belorussia) to the Russian Republic (especially Moscow and Leningrad), with the migration mainly among the young. Therefore, in 1926-1939, the Jewish population within the Russian Federation increased from 22% to 32%; in the Ukraine, it declined from 50% to 51%, and in Belorussia, the decline was from 15% to 12%. Migration, in general, was connected to studies,

and since throughout the Soviet Union, migration raised the level of education, there was also a change in the economic-professional status of the Jews. In the republics from which Jews emigrated (the Ukraine and Belorussia), emigration impeded to a degree the improvement in the educational-professional status of the Jews, since the educated and the young left those regions.

- C. World War II not only significantly diminished the Jewish population of the Soviet Union, but also led to changes in the distribution of Jews by republic. There was partial growth in some of the Jewish populations in the Russian Federation: There was an increase from 32% to 39% in 1959, and in the Asian Republics, there was an increase from 5% to 11%. At the same time, the Jewish population in the Ukraine declined from 51% to 37% and in Belorussia from 12% to 7%.
- D. After the War, there were changes in the migration of Jews between republics. As young people moved to the Russian Federation (a phenomenon which also characterized the 1920s and 30s) there was also a marked movement of Jews (mainly the middle-aged) to the western part of the Soviet Union, to the Baltic Republics, Moldavia and Belorussia (mainly from the Ukraine). This trend is connected to economic causes, the lower level of anti-Semitism in these republics, and also to the encouragement of migration (including Jews) by Moscow's central government.
- E. The Jewish population of the Soviet Union's Asian Republics grew steadily, due to two factors: first, the migration of European Jews to these republics, and second, the higher natural growth rate of the local Jews (non-Ashkenazim). The migration of European Jews to these regions was, to a large extent, due to various forced circumstances: There were various prisoners and exiles during the Stalin Era, refugees during World War II who remained in their new dwelling areas, and Jews who were forced to leave the European part of the Soviet Union because of unofficial limitations on the admission of Jews to institutions of higher education and professional advancement. At the same time, Jews also immigrated to these regions of their own free will, because of economic developments (such as the development of the oil industry). With regard to the non-Ashkenazic Jews (Georgian Jews, Mountain Jews and Bukharian Jews), their percentage among the overall Soviet Jewish population grew from 3% in 1926 to 8% in 1989. It is noteworthy that the official number of non-Ashkenazic Jews was smaller, because some did not report their sub-ethnic groups during the censuses, and some of the Mountain Jews were listed as Tats.
- F. During the 1920s and 30s, the Jewish population tended to be concentrated in the large cities: for example, the number of Jews in

Moscow nearly doubled in the years 1926-1939, and in Leningrad, the population increased by 2.4. This process continued after the War, but at a slower pace. Beginning in the 1970s, due to demographics and administrative limitations on bringing the population into the large cities, the overall number of Jews in the large cities began to decline and the proportion of Jews in the Soviet Union stabilized. This phenomenon influence social mobility among the Jews.

- G. The main trend of the Soviet Jewish population with regard to age composition was steady aging. In 1926, the age composition of the Jews was similar to the general population. However, in 1989, the percentage of Jewish children and youth until age 19 was 15% (in contrast to one-third in the general population), and the percentage age 60 and over was 33% (in contrast to 14% in the general population). During that period, the median Jewish age rose from 24 to 50. There was an even worse situation in age composition among Jews in the Russian Republic and the Ukraine. In contrast, Jews in the Asian Republics were relatively younger. This phenomenon led to a reduction in the educated among the younger generation of Soviet Jews, and impeded the increase in the level of education and professional status at the end of the 1970s and 80s.
- H. A constant characteristic of the Jewish population of the Soviet Union was a high proportion of women in contrast to men, particular among the older ages. After World War II, the trend was even stronger. The high proportion of Jewish women after the war was less striking in the context of the general Soviet population, since most of the losses in the general population were suffered at the battlefront (among men), and the victims of the Holocaust were women as well as men. In the 1970s, and especially in the 1980s, among middle aged Jews (in contrast to the general Soviet population), there was a disproportionately high number of men (possibly because the mortality rate was lower among middle aged Jews in contrast to the general male population). It may also be due to the fact that some women who married Russians changed their family names, and thus they did not reveal their nationality during the census.

Chapter 2. Educational Mobility of the Adult Jewish Population

In Chapter Two, we surveyed the educational system in the Soviet Union, problems with measuring the level of education, and we analyzed changes in the breakdown of the adult Jewish population (age 20 and over), according to level of education: primary school and less; incomplete secondary school; secondary school; post-secondary vocational education; incomplete higher education, higher education, and the average level of education in terms of

years of study by gender, age, and republic, and in contrast to the general population, the urban population, and other nationalities in the Soviet Union.

These are the key trends revealed in this chapter:

- A. During most of the period of Soviet rule, the educational level of the Jewish population steadily increased, even though the pace of the growth varied during different periods. In the 1920s and 30s, due to the repeal of ethnic restrictions during the Czar's reign and increased industrialization and militarization, the level of education of Soviet Jews rose very quickly. Even though the education of the general population also rose significantly, the gap between Jews and the general population (including the urban population) remained the same during this period, in spite of all the limitations of "candidacy" with regard to admission to institutions of study.
- B. In 1939-1959, in spite of the mass annihilation of Soviet Jews by the Nazis and the losses at the battlefield during the War, the overall number of Jews with secondary education, and particularly Jews with higher education, rose substantially. The relative rate of those with higher education also grew: from 9% to 22% and similarly, the rates of those with high school education¹ grew from 31% to 51% among Jews age 20 and above. This phenomenon has two main causes: First, the selective success of more educated Jews during the war period (in light of the fact that central cities such as Moscow and Leningrad were not occupied, and people with senior positions were displaced from occupied regions in the first phase). Second, there was an increase in the level of education of Jews after the War (in spite of the anti-Semitic policies during the last years of Stalin's reign). Because of this, the gap between Jews, and the general population and the urban population, increased during this period.
- C. From the 1960s until the end of the 1980s, the level of education among Jews, and the general Soviet population, grew steadily. The rate of education among Jews ages 20 and above rose over the course of thirty years (1959-1989) with an increase from 22%-43% in higher education; and an increase in post-secondary school vocational education from 13% to 22%. In contrast to the 1930s, the increase was slow in comparison with other Soviet nationalities, and as a result, the gap between the Jewish population and the general population narrowed among the younger generations. Three main factors slowed the growth in the level of education among Jews during this period: First, the preference given to select population groups with regard to

¹ Is including also incomplete secondary education, post-secondary vocational education and incomplete higher education.

acceptance to institutions of higher education and post secondary school vocational studies. (Jews were a relative minority among these groups, which included workers, army veterans, people from rural areas, members of "titular nationalities" in the republics, those "recommended" by the party and the "Comsomol", and others). Second, the anti-Zionist propaganda campaign conducted by the Soviet regime after the Six-Day War, and the break in relations with Israel was expressed in fewer Jews being accepted to academic institutions. The third factor was demographic. A smaller population of younger generation Jews (who were the most educated), external emigration (even though the impact was mixed since both more and less educated Jews left the Soviet Union).

- D. In the 1980s, principally during the second half of the decade, there was a certain degree of stabilization in the level of education (primarily, higher education) among the Soviet Jews. This occurred despite the fact that there was no longer a policy of discrimination against Jews on "anti-Zionist" grounds. The main reasons were an increase in competition for admission to institutions of higher education as a result of the implementation of a mandatory secondary education law in the beginning of the 1970s, and a general reduction in the number of students in the Soviet Union because of a cost-cutting policy (which affected higher education) implemented by the Soviet government in the 1980s. It is likely that the cessation of the exemption of students from military enlistment (linked to the war in Afghanistan) also had an influence. In addition, it should be recalled that a strong demographic factor (a smaller population of younger generation Jews) led to a smaller number and percentage of Jews among academics.
- E. There are a number of reasons for the significant differences in the levels of education in various republics during the Soviet period: Differences in the economic level and scientific and cultural levels among the republics (a dominant factor), the policy of the local governments, and Jewish migration between republics (from the Ukraine and Belorussia to Russian Federation, and from the Russian Federation to the Baltic Republics, etc.) To an extent, external emigration was a factor, mainly in the 1970s. Higher levels of education during more recent decades were prominent among Jews of the Russian Republic and the Baltic republics, and lower among Jews of Moldavia and Azerbaijan (although in the 1930s and 50s the Jews of Azerbaijan took second place in education). There remained large differences in levels of education between Ashkenazic and non-Ashkenazic Jews.

Chapter 3. Jewish Students in Schools and Educational Institutions

Chapter Three discusses the process of integration of Jewish students in institutions of learning at various levels: elementary and high schools, technological (vocational) schools, and especially post-secondary vocational schools and higher education, including “Aspirants”². The discussion is by type of institution and method of study (day studies, evening studies, correspondence studies), and by gender, age and republic.

The main trends revealed in this chapter are:

- A. The number of Jews in elementary and high schools rose until the end of the 1930s. At the beginning of 1930s, half of the Jewish students in elementary schools and one-quarter of students in higher grades studied in Yiddish (during the latter part of the 1930s studies in Yiddish were discontinued). In 1939, the number of Jewish students in schools reached half a million. But as a result of the accelerated growth of the overall number of students, the percentage of Jews steadily declined. After World War II, as a result of the Holocaust and the declining birthrate and increase in assimilation, the absolute number, as well as the percentage of Jews in school became smaller. The percentage of students among Jewish youth in 1959 were higher than the general youth population, and even before the implementation of the mandatory secondary school law, almost all of the young Jews at least graduated high school.
- B. Vocational schools (to train “blue-collar” workers) gained some momentum among Jews, with the support of the Soviet government and organizations such as ORT and OZET in the 1920s and the beginning of the 30s. But after 1932, as a result of massive applications by Jews for places in institutions of higher education, the absolute number and the percentage of Jews in industrial/vocational schools (FZU/PTU) declined significantly, and after World War II, almost reached zero (these schools retained some status, albeit a lower status, among Jews in non-Ashkenazic communities).
- C. The post-secondary vocational institutions (technikums and colleges for education, nursing, etc) had a certain amount of prestige in the Jewish population (primarily among women) in the 1920s and 30s, but in 1933 the number of Jews in those institutions, such as FZU, began to diminish, as a result of the aspiration of young Jews to achieve higher education. After World

² Aspirantura (Post-graduate studies) - in the Soviet Union, studies for the degree of “candidate” (the equivalent for a doctoral degree in the West) was granted by both Institutions of Higher Education and research institutes.

War II, the number of Jews in post-secondary vocational institutions began to rise again (with interruptions in 1950-52 because of Stalin's anti-Semitic policy and in 1958-60 due to educational reform and the transfer of professions, such as elementary school teaching to institutions of higher education). The reasons for the increase in the percentage of Jews in post-secondary vocational institutions was a general increase in the number of students in these institutions and the difficulty that Jews faced in being accepted to institutions of higher education because of the policy in those years to give preference to those with experience in production, people from rural areas, army veterans, etc. In 1965, approximately 52,000 Jews studied in post secondary school vocational schools. Only in the mid-1960s did the number and percentage of Jews in post-secondary vocational institutions begin to diminish steadily, and by the end of 1989, there were fewer than 14,000.

- D. There was an increase in the percentage of Jews among students in institutions of higher education, including aspirants (post-graduate students) in the 1920s (after the Czarist regime's limitations were revoked), which was followed by a decline, primarily in the latter part of the decade, and primarily in the non-Russian republics (the Ukraine, Belorussia), Georgia, Azerbaijan and Uzbekistan). This phenomenon is connected to the policy of "Nativization" (the preference for titular nationalities) that was in favor in the republics, as well as limitations on candidacy of "non-proletariat elements", which included many Jews. The (at least partial) revocation of this policy and the swift development of the Soviet economy in the 1930s led to an increase in the number of Jewish students and aspirants, which continued until World War II. At the beginning of 1939, the number of Jewish students reached 98,000. After an increase in the beginning of the 1930s in the rate of Jews among students generally, the rate decreased at the end of the decade, as a result of the enrollment of other nationalities in institutions of higher education and the development of external studies. Yet the percentage of Jews among aspirants (postgraduate students) grew during this period, and there were twice as many Jews as members of the general population in the rate proportion of postgraduate students per 1,000 students.
- E. As a result of the heavy war losses, the absolute number of Jewish students and post-graduate students declined significantly, but right after the war, began to grow again. The rate of students per 1,000 young Jews and the rate of post- graduate students per 1000 Jewish students also rose. But at the beginning of the 1950s, as a result of Stalin's anti-Semitic policy, the situation changed for the worse. The number of Jewish students, and in particular the number of

Jewish post-graduate students, began to diminish and this decline occurred during a period when there was a policy of favoring the titular nationalities in most republics (just as it occurred in the late 1920s). During this period, the situation was the worst for Jews of the Ukraine and Belorussia. After Stalin's death, the absolute number of students and aspirants began to increase again and reached a record (112,000 and 6,000 respectively) in 1968. At the end of the 1960s and throughout the 70s, the anti-Zionist policy of the Soviet government (and in part the demographic factor and emigration) led to a steady decrease in both the absolute number and the percentage of Jews among students and post-graduate students. The number of Jews studying in institutions of higher education continued to decline in the 1980s, primarily for demographic reasons, and in 1989 there were only 41,000 students. After the decline in the 1970s, the rate of students per 1,000 young Jews stabilized at the beginning of the 1980s, and in the mid-80s even rose (during the Gorbachev Era).

- F. The change in the number of Jewish students influenced the level of education of the young Jewish population (discussed in the previous chapter), but naturally, this influence was only felt after some time. For example, the substantial increase in the number of Jewish students in the 1960s led to the increase in the percentage of Jews with higher education in the 1970s. The opposite also holds true: a decline in the number of Jewish students during the 1970s was one of the reasons for the slower growth in education in the 1980s.
- G. Day studies, which is study as a main occupation, (generally with a subsistence scholarship) was the main form of study among Jewish students in institutions of higher education during the Soviet period. Until 1959, the percentage of Jews learning during the day was higher than among students in general. In the late 1950s, as a result of the Khrushchev government policy of developing evening and correspondence studies, and the granting of allowances and discounts to "preferred" populations, the trend was reversed, and the percentage of Jews learning during the day decreased steadily, and their numbers were smaller in contrast to the general student population. The change in educational policy in the mid-1960s again led to an increase in the percentage of Jewish students, and the general student population, who studied during the day. Similar trends were also observed among students in post-secondary vocational institutions.
- H. During the 1920s, more than one-fourth of all Jewish students studied at universities, in contrast to one-third of the general student population. After the partial collapse of the universities during the 1930s, the percentage of Jewish students (and the

general student population) decreased significantly, and at the end of the 1940s was approximately 15%. During the last years of Stalin's reign (1949-1953), the number of Jews in the universities declined by a factor of two, and only in the mid-1950s did it begin to increase (but the percentage of Jews continued to decline steadily). In the 1920s, among Jewish students in branch "institutes" (which are not universities), more than half studied in nontechnological institutions (education, culture, medicine, economics and law). But beginning in the 1930s, there was a process of "technologization" in the higher education system in general and among Jewish students in particular. The process was linked to the higher prestige of the engineering profession during a period of increased industrialization, and also connected to benefits given to workers in the field of technology (especially connected to military development). Immediately after the War, when there was a great demand for teachers and physicians, there was an increase in the rates of those who studied in institutions appropriate to those professions among the general population and among Jews (particularly in medicine). There was also a decline in the percentage of students in engineering and technology institutes. But by the end of the 1940s, the trend of "technologization" was renewed. This was especially prominent among Jews, because (in contrast to the 1930s) they were distant from other fields, such as medicine and law. This trend continued afterwards. Before World War II, professional trends among Jewish students in post-secondary vocational schools were the opposite of those in institutions of higher education. The percentage of students in educational and nursing institutes rose, and the percentage in technological institutes declined. The reason is the entry of Jewish women into these institutions. But after the War, there was a process of "technologization" among Jewish students in both post-secondary school vocational institutions and institutions of higher education.

- I. There was a negative symmetry between the percentage of Jews and the large percentage of titular nationalities in the republics, particularly those from rural areas. There was a positive symmetry with the percentage of urban nationalities (Russians, Georgians, Armenians, Lithuanians, Latvians and Estonians). The policy of preference for titular nationalities and rural dwellers to be accepted to institutions of study, which was adopted during various periods by Soviet governments, bore the strongest negative impact on the percentages of Jews admitted, and not necessarily the policy of Russification, as it is sometimes claimed.
- J. The percentage of women among Jewish students in institutions of higher education and post-secondary school vocational institutes

varied in different periods, but almost always (at least during the period after the War) remained small in contrast to the general student population (at least in civilian institutions). There are several reasons for this: A significant number of young men (in the general population) who studied in military and police academies were not included in the analysis (although we do not have data on the percentage of Jews in these institutions, it can be presumed that the number is smaller than average); the variety of professions which Jews studied in comparison with the general student population; the policy of deferring military service for students that was in place in the Soviet Union; and among Jews (at least among Ashkenazim) there was not a patriarchal standard by which men were expected to begin work as early as possible to support a family.

Chapter 4. Employment and Professional Mobility among Soviet Jews

In Chapter Four, the following areas are discussed: transitions in employment rates of the Jewish population; the breakdown of employed Jews by economic branches, and especially by socio-professional groups. Special attention is given to the problem of the classification of socio-professional groups in different censuses. The study examines ten socio-professional groups:

- (1) Party-government apparatus
- (2) Mid-level managers
- (3) Scientific-research personnel and lecturers
- (4) Other professionals
- (5) Sub-professionals
- (6) Junior clerks
- (7) Sales and service workers
- (8) Skilled blue-collar workers
- (9) Unskilled workers
- (10) Agriculture and forestry workers

Trends in each of these groups are noted separately, with professional sub-groups noted (for example, engineers, physicians, teachers, etc. are categorized as other professionals). In this chapter, the level of education of the employed Jewish population is examined (particularly with regard to those with a higher education and post secondary vocational education), and there is a comparison between level of education and professional status of Jews who are employed. All the analysis was done by gender and republic, and in comparison with the general population, the urban population and other nationalities within the Soviet Union.

The main trends revealed in this chapter are:

- A. In 1926, the rates of employment among Jews of working age, and especially among Jewish women were rather low; this is related to the fact that a rather small percentage of Jews were employed in agriculture (in which many women, youth and adults were employed); the traditional role of the Jewish woman as a mother and homemaker, and the high level of unemployment among Jews. The ban on unemployment in the 1930s and the encouragement of women to enter the workforce increased the rates of employment among Jews. This process continued until the end of the 1950s. The slaughter of many children and elderly during the Holocaust also increased the general rate of employment, since there was an increase in the segment of those of working age in the Jewish population. In the 1960s, the rate of employment among Jewish women continued to increase, but decreased among men. This phenomenon is connected to the increase in the percentage of students (this phenomenon was also prevalent among Jewish women but was compensated for by the homemakers who were drawn to the work place). Beginning in the 1970s, the employment rate among young Jews (both men and women) declined, primarily on account of the growth in the number of students. However, among those of an older age, employment increased. The rate of employment among Jewish men were similar in all the republics, and among women, particularly non-Ashkenazic women in the Asian Republics, the employment rates were much lower.
- B. In 1926, approximately 40% of employed Jews worked in industry (primarily handicrafts); a fourth worked in commerce, and only a small portion in the "social sector" (health, education, culture, science, government administration). In the 1930s, the percentage of Jews employed in heavy industry and the social sector grew, and the percentage of Jews who worked in handicrafts, commerce and agriculture declined. After World War II, the percentage of Jews working in industry and commerce dropped, and the percentage employed in agriculture was practically nil. At the same time, the percentages of employment grew in health, education, and in particular, research and planning. These trends continued into the 1980s. The percentage of Jews employed in government administration and party and public organizations dropped. This point to the policy of discrimination against Jews in these areas.
- C. In spite of the minimal number of Jews in the party-government apparatus in 1926, they were a significant segment of this system, particularly in the Ukraine and Belorussia. In the 1930s, the number of Jews in the government elite and the percentage of Jews who were employed grew significantly. The rate of Jews within the regime system was lower than the rate of mid-level managers and

senior academics. After World War II, the trend of distancing Jews from the party-government system was strengthened and continued until the era of "Perestroika." In 1989, the segment of Jews employed in this area was only 0.5%. Even so, it should be cited that in party organizations, the rate of Jews was lower in contrast to the rate of Jews employed in government organizations. This is significant in light of the central status of the Communist Party in Soviet society.

- D. Similar trends are noted among Jews who were mid-level managers, but in 1939-1959, the drop in their numbers was not as significant as it was in the party-government structure, and was not prevalent in all the branches. In the 1960s, the percentage of Jews in this area did not change, and in the 1970s the percentage dropped, apparently as a result of the anti-Zionist campaign in the Soviet Union. The percentages rose only during the "Perestroika" era, and then only in the production branches. In 1989, mid-level managers comprised 10% of the employed Jews. It should be noted that the rates of Jews among managers remained small in contrast to senior academics in the same fields (among factory managers in contrast to engineers; chief physicians (hospital and clinic directors) in contrast to all physicians, and directors of educational institutions in contrast to "regular" teachers, etc.)
- E. In the 1920s, the percentage of Jewish scientific-research personnel and lecturers was low, but from the 1930s and onwards, the Jews began to integrate into the scientific institutions and this trend continued after World War II. During the last years of Stalin's reign, the number of Jewish scientific-research personnel decreased slightly (primarily among the young, who hadn't yet earned scientific degrees), but in the mid-1950s, there was an increase in the number of Jewish scientific-research personnel that reached its peak in the mid 1970s (approximately 70,000 personnel). Afterward, there was another decline (partly due to demographic reasons and partly because of government policy), but the percentage of scientific-research personnel among employed Jews continued to increase until the late 1980s (and the number of academically trained Jews in other groups stabilized beginning in the late 1970s). In 1989, there were approximately 50,000 Jews in the Soviet Union employed as scientific-research personnel and lecturers in institutions of higher education (6.4% of all employed Jews). It is also noteworthy that the rate of those who held advanced scientific degrees ("doctors" and "candidates") was always higher among Jews than among general personnel in science and research. The rate of Jews among lecturers in institutions of higher education was lower than the rate of Jews among the employed in research institutes, laboratories, and

construction divisions in factories. After the War at least, there was a higher rate of Jewish scientists employed in the natural sciences (mathematics, physics, chemistry) and technology, and a lower rate in the humanities and social sciences. This had a negative influence on the rate of Jewish women in science and research.

- F. In the mid-1920s, workers (other professionals) in academic professions (except for science and research) were a relatively small segment among employed Jews and the most prominent professionals among them were physicians and teachers. Jews were a significant segment of academic workers, mainly in the Ukraine and Belorussia. In the 1930s, the number of Jewish academic workers more than tripled, and their percentage among all the employed doubled. The number of Jews in the "new" professions, engineering and architecture, grew during this period. During 1939-1959, despite the Holocaust, their percentages grew. There was also an increase in the absolute number of Jews who were academic workers, with the exception of economists and related professions, partially because Jews tended to keep away from these fields, and partially because of changes in the definitions of professional fields. After 1959, there was continued growth in the percentage of Jews who were academic professionals (mainly engineers and architects), although in the 1980s there was a slow-down in this process. This can be explained partially because of demographic processes, and partially because some Jews transferred to "cooperatives" and private business during the era of "Perestroika." It should be noted that a trend for Jews to stay away from certain academic professions, mainly law and finance, was evident beginning in the 1960s. In the 1980s, the largest group of employed Jews (approximately one-third) were academic workers (not including managers and science and research workers).
- G. In 1926, the number of Jews who were sub-professionals³ was rather small (most were accountants and commercial clerks). In the 1930s, because of accelerated industrialization, the number of Jews in these fields grew, as did the percentage of professionals in these areas, especially among technicians. In 1939-1959, the number and percentage of Jewish technicians, nurses, and paramedics grew, and the number of accountants and commercial clerks decreased. This trend continued in the 1960s. Since the 1970s, the number of and percentage of Jews who were sub-professionals declined continuously, a phenomenon mostly connected to a decline in the prestige of these professions. The percentage of Jews involved in some of these professions (nurses,

³ Technicians, nurses, accountants, kindergarten teachers, youth counselors, and the like.

cultural workers without academic degrees) grew (perhaps because of the difficulty, especially for Jewish women, in gaining acceptance to appropriate academic institutions). In 1989, 15% of all employed Jews worked in those professions.

- H. In 1926-1939 there was growth in the number of Jews employed as junior clerks and service workers. The growth in the field of skilled blue-collar workers was only partial, since the percentage of employed Jews in that field declined. After World War II, there was a steady decline in the number of Jews in those fields and the overall percentage of employed Jews. There was an over-representation of Jews in the "traditional" professions, such as barbers, photographers, watchmakers, silversmiths, shoemakers, and printers, but the numbers in these fields also declined. During the Soviet period, there was also a decline in the number and percentage of Jews employed as sales workers; in the past, they were a significant segment of the Jewish population. In 1989, among employed Jews, 18% were skilled blue-collar workers, 6% were junior clerks, and 5% were sales and service workers. In general, the number and percentage of unskilled workers also declined, but during some periods (especially transitional periods, such as the 1930s and the 1980s) the decline came to a halt, since some Jews did not readily adjust to the new social conditions and were forced to work in odd jobs. In 1989, non-professional workers comprised 5% of employed Jews.
- I. Since the beginning of the Soviet period, there were significant variances in the professional composition of the Jewish population in different republics, and these differences remained steady until the 1980s. Among Jews in the Russian Republic, there were a greater percentage of managers and academics (especially among science and research workers), than there were in other republics. Until 1939, there was greater proportion of sub-professionals and junior clerks among the Jews of the Russian Federation, but after World War II, the situation reversed itself. The gap widened in the professional composition of Ashkenazic and non-Ashkenazic Jews.

Chapter 5. A Comparison of Educational-Professional Mobility between Soviet Jews and Other Diaspora Jews

In Chapter Five, we compare Soviet Jews with other Jewish Diasporas (the United States, Canada, France and others), according to the percentage of Jews among students, the level of education among the adult Jewish population and the social-professional structure of employed Jews, with consideration to differences in sources of information in various countries. To the extent possible, gender and age were also compared.

These are the main trends discussed in this chapter:

- A. In the 1920s and 30s, the rate of Jews among students (in comparison to the rate in the general population), as well as the percentage of Jews in the sciences, and the percentage of Jews who were professionals in the sciences, the academic field, and technical and related professions was higher than almost every other country with a significant Jewish population. In addition the growth in pace in terms of percentage of "white-collar" workers was also higher. The causes were the Soviet Union's rapid development in its economy, sciences and education, as well as the elimination of restrictions imposed on the Jews during the reign of the czar. On the other hand, many of Eastern European countries (except for Czechoslovakia) were underdeveloped and not industrialized, in addition to anti-Semitic trends, which prevented the Jews from advancing economically and educationally. Since most of the Jewish population in the United States and Canada were immigrants, they faced stiff competition in seeking to enter into professions as academics, independent practitioners and administrators. The economic depression of the 1930s also had a profound impact on the Jews. Even so, American and Canadian Jews advanced their social-economic standing, although at a slower pace in comparison to the Jews of the Soviet Union.
- B. After World War II, the situation changed. Although the educational level and the professional standing of Soviet Jews continued to rise, the pace was slower than it was before the War. From the 1950s through the end of the 1970s, their level of education and their standing grew at a slower pace in comparison to Jews in the West. The rate of Jews who worked in administrative roles in the Soviet Union was lower than in Western countries. A partial explanation is the slower rate of scientific-technological development of the Soviet Union (except, of course, in the military), and the anti-Semitic propaganda campaigns of the Soviet regimes against "cosmopolitanism" (in the 1940s and 1950s) and Zionism (from the late 1960s through the mid-1980s), which significantly constrained the social advancement of the Jewish population in the Soviet Union. An additional important factor is that the Soviet Union (in contrast to other countries where Jews lived, except perhaps for the United States) was a multi-national country, and therefore the Jews encountered two-fold competition (from the Russians as well as the titular nationalities in the republics).
- C. In the 1980s, there was a stable trend in the percentage of professional academics among the Jews of the Soviet Union, which

could have been a result of the transition of some to the field of commerce during the "Perestroika" era. At the same time, in the United States there was a decline in the economic-professional status of the Jews, mainly due to the arrival of many Jewish immigrants and their entry into the workplace. In contrast, in France and Canada there was continued growth in the percentage of Jews in academic professions (although in Canada there was also a decline in the percentage of managers among Jews). It is also noteworthy that the percentage of managers among Jewish women in the Soviet Union was a great deal lower than among Jewish men, and among Jews in Western countries in the 1980s, the percentages were nearly equal.

- D. Among academic workers, the differences between Soviet Jews and Jew in Western countries in various fields were especially striking: Among Soviet Jews, the dominant fields were engineering and natural sciences, and among Jews in the West they were primarily medicine, followed by law and social sciences. It is noteworthy that the trend of "technologization" was characteristic in all areas of science and higher education (oriented mainly toward military development) in the Soviet Union, but among Jews the trend was especially strong. On the other hand, in the Soviet Union, research in the social sciences was rather limited (during the Stalin era, sociology was declared "the bourgeois pseudoscience") and even during periods when this research was developed (in the 1960s and 1970s), it was closely supervised by the governing party, which limited the possibility for Jews to advance in this field. In addition, salaries and career potential in fields such as medicine and law in the Soviet Union (in contrast to the situation in the West) were limited, in contrast to professions in technology.
- E. It is noteworthy that with regard to nonacademic professions, as early as the 1920s through the end of the 1980s, the percentage of workers in sales and services among Soviet Jews were lower than among Jews in other countries. The reason for this is the lack of private businesses in this field. In contrast, the percentage of Jews in industry (mainly heavy industry) was higher in the Soviet Union than among Jews in other countries.

Chapter 6. Main Questions of Social Mobility among Jews in the Former USSR

The purpose of Chapter Six is to clear number of the main questions related to social mobility of the Jews in USSR in attempt to create most close connection between the topics and explanations, which discussed in previous chapters. In this chapter is discussed six main problems:

- 1) educational mobility in the USSR in general and among Jews;
- 2) professional mobility in the USSR in general and among Jews;
- 3) impact of the Holocaust on changes in educational and professional status of the Jews in the USSR;
- 4) social mobility among the Jews and other ethnic groups in the Multi-ethnic state;
- 5) impact of the regime on social mobility among Jews;
- 6) demographic aspects of social mobility among Jews in the USSR.

Conclusion

In light of analysis of the data conducted above, it is possible to draw the twelve following conclusions about social mobility of the Soviet Jews in three last generations:

1. The dominant direction of social mobility among Soviet Jews was:

- a. **The transition from rural areas to large cities (mainly Moscow, Leningrad and the capitals of the republics)**
- b. **A continuous increase in higher education (mainly the percentage of those with higher education, and to a lesser extent, those with a post-secondary vocational education.**
- c. **The transition from commerce and crafts to academic and technical professions, especially to the fields of science and research.**

2. While educational level most of total population of the USSR changed from illiteracy to primary and then to secondary education, among the Jews change from primary to secondary and then to academic education. Therefore, the Jews forestalled total population for one generation in educational level. The qualitative aspects of education (entrance to VUZ immediately after high school, percentage of day students, comparison between higher and post-secondary education, number of aspirants for 1000 VUZ students, percentage of “doctors” and “candidates” among scientific-research workers) among Jews also were

higher than among total population that improved career possibilities of the Jews.

3. **In employment sphere the Jews passed from industrial to post-industrial model of occupation, while the total population of the USSR passed from agricultural to industrial model of occupation.** That expressed mainly in entrance of the Jews into scientific and academic profession. At the same time, percentage of sub-professionals and clerks among Jews that formerly increased, after Second World War began to decrease. Percentage of sales and service and industrial blue-collar workers among Jews steadily decreased, while among the total population it rose until the 1980s.
4. **There were significant differences in the pace and trends of social mobility of Jews in various periods.**
 - a. **Until the end of the 1920s:** This is the crisis period of the old structure of the Jewish population. On the one hand, the mass "proletarianization" of merchants and independent craftspeople, and on the other hand, the transition from the large cities and entry into government offices, a process which was constrained by the preference for "candidacy" among the proletariat and children of titular nationalities in the republics.
 - b. **The 1930s (until the World War II).** During this period there was accelerated growth in the number of Jewish students in institutions of higher education, and a transition of many Jews into "white collar" professions (including administration and science and research). This is in light of the rapid industrial-scientific development of the Soviet Union. At the same time, there was a growth in the percentage of Jews employed as clerks and professional workers in industry (mainly in the machinery production).
 - c. **The period of the German-Soviet War (1941-1945).** The mass annihilation of Jews in areas captured by the Nazis (mainly the former "Pale of Settlement") led to significant changes in the social structure of the Jews of the Soviet Union: Paradoxically, as a result of the occupation of regions populated by a less educated Jewish population, and selective evacuation of those with prominent positions (including Jews), there was an increase in the percentage of Jews with a higher level of education among those of working age, even though their absolute numbers declined. In addition, the War accelerated the social mobility of the Jews who survived the war (because of their military

experience, their migration, learning the Russian language, and similar factors).

- d. **The period of 1945-1953 (until Stalin's death).** At the beginning of this period (until 1948) there was a temporary improvement in the social standing of Soviet Jews, as a result of the need to involve Jewish professionals in rehabilitating the Soviet economy after the War. Beginning in 1948, with the progress of the campaign against "cosmopolitanism," Jews were distanced from the party-government system and institutions of science and research (mainly the young, who had not yet earned scientific degrees) and there were also nonofficial limitations on the enrollment of Jews in institutions of higher education (mainly the most prestigious ones). Even so, the Jews in senior academic positions preserved their standing.
- e. **The period from 1953 until the end of the 1960s.** During this period, the social standing of Soviet Jews rose. This increase was due to the rapid economic-scientific development of the Soviet Union (which also occurred in the 1930s). Government policy of preference for acceptance to institutions of higher education (for applicants from rural areas, those with experience in production, etc.) made it difficult to a degree for young Jews to attain a higher education. After Khrushchev was overthrown in 1964 and an economic reform was instituted, which emphasized quality in professional human resources, there was a decline in preference given to special population groups. This resulted in an improvement of the situation of the Jews and the number of Jewish students and "aspirants" reached a record in 1968.
- f. **The period from the end of the 1960s until the mid 1980s.** After relations were cut off with Israel and the campaign against Zionism was initiated, there were unofficial limitations on Jews, mainly with regard to enrollment in institutions of higher education, and their advancement in administrative positions was also constrained. Although the level of education among the adult Jewish population continued to increase in the 1970s, this was primarily on account of the entry of into the labor force of Jewish students who had earned their education in the 1960s. Beginning in the mid-1970s, there was a decrease in the absolute number of Jewish workers in science and research as well as those with a higher education who were employed in the national economy.

g. **The Perestroika Period (from 1985-1990).** During Gorbachev's rule, the rate of students per 1,000 Jews, which had declined earlier, rose again, even though the absolute number continued to decline (due to demographic reasons). In the 1980s, the percentage of mid-level managers rose, as did the percentage of science and research workers among employed Jews, but the percentage of senior academics stopped rising, apparently because many Jews shifted to the business sector (mainly in the field of services).

5. **There were differences in social mobility among Jews in different republics.** Those who enjoyed the best situation during the Soviet era (in terms of the percentage who earned a higher education and were employed in the academic and scientific professions), were the Jews of the Russian Republic. This was due, first, to the level of economic and scientific development of the republic and the existence of administrative and scientific centers and large universities in Moscow and Leningrad. Secondly, in the other republics (except for Russia), the Jews encountered two-fold competition from both the Russians and the titular nationalities of the republics. The Jews of the Baltic republics could be considered in the second-best situation. This could be connected to the economic development of these republics, and also to the Moscow central government's encouragement of immigration by Russian speakers (including Jews). The educational-professional status was lower among Jews of the Ukraine, Belorussia, Moldavia and the Asian republics (especially the non-Ashkenazim), although there has been a significant improvement in recent decades.
6. **Despite the continual percentage growth of academic professionals among Soviet Jews, the percentage of managers did not change since World War II.** This relates not only to the party-government system (which included a low rate of Jews after the War), but also to mid-level managers. In most fields, the rate of Jews among managers was lower than among mid-level professionals in the same fields. (Similarly, since the 1950s, the percentage of managers among Soviet Jews has been lower than the percentage of managers among Jews in other countries (although the percentage of academic professionals has been higher). These facts point to discrimination against Jews being granted senior appointments.
7. **There was a trend toward "technologization" among Soviet Jews, that is, a transition from traditional Jewish fields, such as medicine, economics and law, to natural sciences and engineering.** This relates to employed Jews overall, as well as students and science and research worker. However, the

militarization of the Soviet economy characterized this trend not only among Jews, though it was more pronounced among them.

- 8. Social mobility among Soviet Jews was influenced to a great extent by demographic processes, mainly the aging and assimilation of the Jewish population (especially from the 1960s through the 1980s).** A contraction in the population of the younger generation of Jews led to a situation in which the number of Jewish students and "aspirants" did not equal the number of Jewish academics and scientists who retired.
- 9. It was also impact of migration processes on the social mobility of the Jews (both internal migrations, both emigrations to other countries).** Internal migration in whole promoted to increase of social status of the Jews, because mostly was connected to study. But in regions that migrants leave it could delay of social mobility (because migrants was younger and more educated). As regards to emigration, Jewish emigrant to Israel in average were less educated than Soviet Jewish population, while emigrants to USA – little more educated. In general, however, among the emigrants was under-presentation of scientific academic professions, and over-presentation of industrial and service workers. Therefore, emigration increased social status of the Jewish population that remained in USSR.
- 10. Although there was growth in the number of Soviet Jewish women with higher education and post-secondary vocational education, and managerial, scientific and academic professions, the percentage of women among Jewish professionals remained small in contrast with all professionals.** Similarly, the percentage of Jewish women among managers in the Soviet Union was much smaller than among Jewish managers in the West in recent decades. This situation is the result of two-fold discrimination against Jewish women, and also a trend toward "technologization" among Soviet Jews.
- 11. Social mobility trends (mainly educational-professional) among Soviet Jews were similar to the trends among Diaspora Jews in the modern era.** However, there are specific differences, connected to economic characteristics of Soviet society (such as a lack of private capital and the rule of the Communist party). These are processes, which occurred throughout the Soviet Union or in specific republics in one period or another.
- 12. In different stages of the social mobility process among the Jews in USSR for the all period was studied in this work, may be confirmed the validity of the Anticipating Minority hypothesis.**